Ord. Prof. İ. HAKKI UZUNÇARŞILI

MİDHAT PAŞA VE YILDIZ MAHKEMESİ

MİDHAT PAŞA VE YILDIZ MAHKEMESİ

Ord. Prof.
İ. UZUNÇARŞILI

MİDHAT PAŞA
VE
YILDIZ MAHKEMESİ

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARINDAN
VII. SERİ — No. 53

MİDHAT PAŞA VE YILDIZ MAHKEMESİ

Metin dışında 11 resim ve 58 sayfa belge fotokopisi vardır

Ord. Prof. İ. HAKKI UZUNÇARŞILI

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1967

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ..... XI.

BİRİNCİ BÖLÜM

SULTAN ABDÜLAZİZ DEVRİNE KISA BİR BAKIŞ —1.

Padişahın şahsiyeti 1. — Abdülaziz zamanındaki bazı mühim icraat 2. — İç durum 5. — Âli Paşa'dan sonra Mahmud Nedim Paşa 6. — Malî durum 8. — Ali Paşa'dan sonraki vükelâ vaziyeti 8. — Dış vaziyet 11. — Berlin Memorandumu 12.

İKİNCİ BÖLÜM

ABDÜLAZİZ'İN SON GÜNLERİNDE İSTANBUL'UN DURUMU — 13.

Softalar kıyamı ve Mahmud Nedim Paşa'nın azli 13.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SULTAN ABDÜLAZİZ'İN HAL'İNİN HAZIRLANMASI — 19.

Kuvvede kalan ilk hal' teşebbüsü 19. — Abdülaziz'in hal'ine tekaddüm eden olaylar 23. — Hal' erkânı hakkında 24. — Hal' için görüşmeler 27. — Hüseyin Avni Paşa'nın hazırlanması 28. — Veliahtın saraydan alınması meselesi 31. — Hüseyin Avni Paşa'nın saraya istenmesi 32. — Yalıdaki heyecanlı görüşme 32.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ABDÜLAZİZ'İN HAL'İ İÇİN FAALİYETE GEÇİLMESİ — 37.

Süleyman Paşa'nın harekete geçmesi 37. — Sarayı kuşatacak taburların taksimi 38. — Hal' erkânının tertibatı 39. — Katî olarak vaziyetin tesbiti 39. — Sadrazamın tedbiri 39. — Hüseyin Avni Paşa'nın son durumdan hal' erkânını haberdar etmesi 40. — Hüseyin Avni Paşa'nın bir endişesi 41. — Seraskerin pek heyecanlı anları 41. — Murad Efendi'nin veliahtlık zamanı 42. — Murad Efendi ile muhabere 44. — Veliahtın dairesinden alınması 46. — Serasker kapısındaki biat 49. — Yeni padişahın Dolmabahçe sarayına gitmesi 51. — Saray erkânı arasındaki değişiklikler 51. — Dolmabahçe sarayındaki vükelâ komisyonu. 52.

BEŞİNCİ BÖLÜM

HAL'İNDEN İNTİHARINA KADAR SULTAN ABDÜLAZİZ'E AİT VEKAYİ — 53.

Abdülaziz'in hal'inden haberdar olması 53. — Abdülaziz'in Topkapı sarayına nakli 57. — Topkapı sarayında üç gün 59. — Fer'iyenin muhafazasına memur olanlar 66. — Fer'iye sarayındaki tadilât 67. — Abdülaziz'in nakit ve eshamiyle ailesinin mücevherleri 68. — Fer'iye sarayında üç gün 70. — Saray rıhtımına çıkış 70. — Yapılan çirkin bir hareket 71. — Fer'iye sarayı 72. — Abdülaziz'in bu esnadaki vaziyeti 73. — Abdülaziz'in palasının alınması 73. — 5 Haziran 1876 (12 Cemaziyelevvel 1293) pazar 75. — Abdülaziz'in son durumu 75. — Abdülaziz'in hizmetine tâyin edilen haremağaları 76. — Abdülaziz'in hizmetine tâyin edilen üç şahıs 77.

ALTINCI BÖLÜM

SULTAN ABDÜLAZİZ'İN VEFATI — 81.

Sabık hükümdarın aklî muvazenesinin bozulmaya başlaması 81. — 5 Haziran 1876 pazar günü 83. — Sultan Murad'ın keyfiyetten haberdar olması 88. — Abdülaziz'in cesedinin muayenesi 90. — Gayrı resmî denilen ilk rapor 91. — Cesedin Topkapı sarayına nakli 95. — Abdülaziz'in gasli 96. — Vefatı esnasında Abdülaziz'in üzerindeki eşya 97. — Cenazenin defni 98. — Muayene raporunun Sadrazama teslimi 98. — Abdülaziz'in vefatı dolayısiyle kaleme alınan ilâm-ı şer'î 98. — Sultan Abdülaziz'in validesi 103.

YEDİNCİ BÖLÜM

SULTAN ABDÜLAZİZ İNTİHAR ETMEMİŞ OLSA SAĞ BIRAKILIR MIYDI — 109.

Hüseyin Avni Paşa'nın katli 112.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

V. MURAD'IN CİNNET VE HAL'İ

Saraydaki bazı tâyinlere karşı yapılan müdahaleler 115. — V. Murad'ın akıl hastalığı 118. — Murad'ın hal'ine karar verilmesi 120.

DOKUZUNCU BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD'İN SALTANATININ İLK BEŞ SENESİ — 123.

Birinci Meşrutiyetin ilânı 123. — Siyasî durum 123. — Hal' erkânından sağ olanlar 125. — Midhat Paşa'ya gelince 128. — Esbak Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi 134.

ONUNCU BÖLÜM

İNTİHARIN ŞÜPHELİ SAFHAYA SOKULMASI — 137.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

ABDÜLHAMİD'İN MİDHAT PAŞA ALEYHTARLARINI BULUP KULLANMASI — 139.

ON İKİNCİ BÖLÜM

ABDÜLHAMİD İN HAKAN-I SABIK SULTAN MURAD İLE VALİDESİ ALEYHLERİNDEKİ FAALİYETİ — 149.

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABDÜLHAMİD'İN ABDÜLAZİZ'İN HAL'İNE İŞTİRAK EDENLERİN ARAŞTIRMASI — 157.

Dolmabahçe sahilsarây-ı hümayununu muhasara eden asker ve ümera 158. — Bunların maiyetlerinde bulunan taburlarla kumandan ve zabitleri 159.

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ABDÜLAZİZ'İN KATLEDİLDİĞİ HAKKINDA TAHKİKAT AÇILMASI — 161.

Osmanlı-Rus harbi bittikten sonra 161. — Uzaktan ve yakından maznun olanların takipleri 163. — Tasni edilen tertibata göre Abdülaziz nasıl öldürülmüş 167. — Maznunları söyletme için işkence yapılması 169.

ON BEŞİNCİ BÖLÜM

SANIKLARIN İSTİNTAKINDAN BAZI NOTLAR — 175.

Pehlivan Mustafa Çavuş'un istintakından 175. —Boyabath Hacı Mehmed'in istintakından 180. — Cezayirli Mustafa'nın istintakından 181. — Mabeynci Fahri Bey'in istintakından 185. — Hadım Reyhan ve Nesip Ağaların istintaklarından 187. — Damad Nuri Paşa'nın istintakından 190. — Damad Mahmud Paşa'nın istintakından 192. — Seyyid Bey'in istintakından 197.

ON ALTINCI BÖLÜM

ABDÜLAZİZ'İN VEFATI DOLAYISİYLE MALÛMATLARINA MÜRACAAT EDİLMİŞ OLANLAR — 201.

Pertevniyal Sultan'ın ifadesi 201. — Yusuf İzzettin Efendi'nin ifadesi 204. — Doktor Marko Paşa'nın ifadesi 205.

ON YEDİNCİ BÖLÜM

VELİ-İ MAKTUL SIFATİYLE ABDÜLHAMİD'İN DAVA AÇMASI ÜZERİNE YAPILAN TEVKİFLER — 209.

Padişahın meseleyi bir heyete havale etmesi 209. — İkinci heyetin mütalâası 210. — Muhakeme hususunda Abdülhamid'in vükelâya gönderdiği muhtıra 212. Heyet-i vükelâ mazbatası 215. — Midhat Paşa'nın tevkifi 217. — Mütercim Rüştü Paşa'nın istintakı 221. — Hasan Hayrullah Efendi hakkında 222.

ON SEKİZİNCİ BÖLÜM

SULTAN ABDÜLAZİZ'İN ÖLÜMÜNDE MEDHALLERİ OLMAKLA MAZNUN BULUNANLAR — 223.

ON DOKUZUNCU BÖLÜM

YILDIZ MAHKEMESİ MUHAKEME MAHALLİ VE HEYET-İ HÂKİME — 227.

Muhakeme mahalli ve giriş tarzı 227. — Heyet-i hâkime 229. — Şahitler 230. — Mahkemeye teslim edilen rapor ile bazı eşya 230. — Maznunların avukat tutmaları 231. — Muhakemeye başlanması 233. — Muhakemenin başlaması 235. Birinci celse 235. — Pehlivan Mustafa Çavuş'un muhakemesi 238. — Hacı Mehmed'in muhakemesi 240. — Cezayirli Mustafa'nın muhakemesi 240. — Mabeynci Fahri Bey'in muhakemesi 241. — Necip Bey'in muhakemesi 243. — Namık Paşazade Ali Bey'in isticvabı 244. — Damad Mahmud Paşa'mn isticvabı 244. — Damad Nuri Paşa'nın isticvabı 248. — Seyyid Bey'in isticvabı 251. — İzzet Bey'in isticvabı 252 — Midhat Paşa'nın isticvabı 253. — Muhakemenin Süruri Efendi'nin riyasetindeki ikinci celsesi 261. — Şahitlerin ifadeleri 261. — Haremağalarının dinlenmeleri 261. — Şahit Mahmud Celâleddin Bey 263. — Şahit Hüseyin Ağa 263. — Şahit Gassal Ömer Efendi'nin ifadesi 263. — Şahit Zevkyap Kalfa'nın ifadesi 264. — İstinabe ile ifadesi almanlar 264. — Şahit Doktor Marko Paşa'mn ifadesi 265. — Doktor Kastro Bey'in ifadesi 266. — Doktor Nuri Paşa'nın ifadesi 267. — Muhakemenin birinci günü mahkemeye gelen belli başlı zatlar 267. — Muhakemenin salı günükü celseleri, sabah celsesi 268. — Hüsnü Efendi'nin ifadesi 268. — Müstantık Mustafa Efendi'nin ifadesi 269. — Doktor Markel'in ifadesi 269. — Eski Başmabeynci Ethem Bey'in ifadesi 270.— Şahit Mabeyn müdürü Ahmed Ağa'nın ifadesi 272. — Binbaşı Ahmed ve Ferik Osman Paşa'nın dinlenmeleri 273. — Şahit Pervinfelek Hanım'ın tahrirî ifadesi 274. — Abdülaziz'e ait eşyanın mahkemeye getirilmesi 274. — Maznunların, şahitlerin sözlerine itirazları 275. — Müddeiumumî Lâtif Bey'in müdafaası 276. — Maznunların, avukatları tarafından müdafaaları 276. — Manyasîzade Refik Bey'in müdafaası 276. — Necip Bey'e gelince 277. — Müddeiumumînin Manyasîzadeye mukabelesi 277. — Avukat Mehmet Ali Efendi'nin müdafaası 278. — Müddeiumuminin, avukat Mehmed Ali Efendi'ye mukabelesi 279. — Avukat İzzet Efendi'nin müdafaası 280. — Bu müdafaaya karşı müddeiumumînin

mukabelesi 280. — Avukat Şehrî Efendi'nin müdafaası 281. — Müddeiumumî Lâtif Bey'in mütalâası 281. — Kostaki Sardiniski Efendi'nin müdafaası 282. — Damad Mahmud Paşa'nın kendi kendisini müdafaası 282. — Nuri Paşa'nın mütalâası 286. — Necip Bey'in kararnamedeki bazı noktaları tashihi 287. — Necip Bey'in müdafaası 287. — Doktor Kastro'nun dünkü ifadesini tavzihi 288. — Midhat Paşa'nın istememesi üzerine reis Sürurî Efendi'nin riyaset makamını ikinci reise bırakması 288. — Aynı muhakemenin ikinci reisin başkanlığında devamı 289. — Mabeynci Fahri Bey'in müdafaası 289. — Ali Bey'in müdafaası 290. — İzzet Beyin müdafaası 290. — Midhat Paşa'nın ikinci muhakemesi 290. — Muhakemenin üçüncü günü 303. — Sürurî Efendi riyasetinde 29 Haziran 1881 muhakemesi 303. — Çarşamba günü Hiristo Forides Efendi riyasetindeki ikinci celse 306. — Hükümden sonra cereyan eden hâdiseler 309. — Midhat Paşa'nın kararı temyiz etmesi 309. — V. Murad'm cinneti hakkında Abdülhamid'in Midhat Paşa'dan bir suali 310. — Abdülhamid'in gönderdiği tahrirî sual 311. — Damat Mahmud Paşa'nın padişahtan merhamet talep etmesi 312. — Damat Nuri Paşa'nın padişaha müracaatı 313. — Mahkeme kararları hakkında Adliye Nezaretinin Başvekâlete tezkiresi 314. — Mahkeme ilâmı hakkında Vükelânın şifahî mütalâaları 316. — Mahkeme kararının ulema heyeti tarafından tetkiki 318. — Mahkeme kararının tetkiki için fevkalâde heyet toplanması 321. — Mahkeme kararının tamamen tatbikini veya tahfifini istiyenler 323. — Kanunun tatbikini istiyenlerin mütalâaları 325. — Cezanın hafifletilmesini isteyenler 327.

YİRMİNCİ BÖLÜM

İDAM KARARLARININ MÜEBBET HAPSE TAHVİL EDİLMESİ — 329.

İdam hükmünden sonra 329. — İdamın tatbik edilmemesi için ecnebi devlet elçilerinin faaliyetleri 329. — Mahkeme kararı hakkında Taymis'in bir yazısı 331. — İdamdan sarfınazar edilmesi 333. — Mahkûmların sevkleri 333. — Pertevniyal Valide Sultan'ın Abdülhamid'e teşekkürü 335. — Yıldız muhakemesi hakkında Taymis gazetesinin bir yazısı ve İngiltere Elçisinin Agop Paşa ile mülâkatı 336.

YİRMİ BİRİNCİ BÖLÜM

YILDIZ MAHKEMESİ REİS VE ÂZALARININ KISA TERCÜMEİHALLERİ — 343.

İstinaf Cinayet Mahkemesi Heyeti 343. — Ali Sürurî Efendi 343. — Hiristo Forides (Foridi) Efendi 345. — Hüseyin Hâmit Bey 345. — Mehmed Emin Bey (mühtedi) 346. — Hacı Emin Efendi 347. — Gadban Efendi (Nikola) 347. — Emrullah Efendi 349. — Abdüllâtif Bey (Müddeiumumî) 350. — Mehmed Raşit Bey (Müddeiumumî muavini) 350. — Fındıklılı Mehmed Nazmi Efendi (Müstantık) 351. — Hüseyin Sıtkı Efendi (Müstantık) 352. — Heyeti ithamiye Reis ve âzaları 353. — Bekir Sıtkı Efendi 353. — Mehmed Kemal Bey 353. — Dikran Yusufyan

Efendi 353. — Temyiz Mahkemesi Reis ve âzaları 354. — Mustafa Lebib Efendi 354. — Mustafa Haşim Bey (Haşim Paşa) 355. — İkyadis Efendi 356. — Mahmud Mazhar Bey 356. — Rıza Bey 356. — Yorgiyadis Efendi 357. — Maznunların istintakları ve muhakeme esnasında Abdülhamid'in kullandığı zatlar 357. — Mahmud Nedim Paşa 357. — Ahmed Cevdet Paşa 358. — Mahmud Celâleddin Bey (Paşa) 358. — Mabeynci Ragıp Bey (Paşa) 360. — Yıldız muhakemesi esnasında maznunların avukatları 360. — Refik Bey (Manyasî zade) 360.

BU KİTABI HAZIRLARKEN GÖRÜLEN ESERLER VE VESİKALAR. 361

GENEL DİZİN 363

ÖNSÖZ

Sultan Abdülaziz'in ölümü hakkında yazılan eserler ve ağızdan ağıza söylenen ve dolaşan sözler ve hattâ bu yolda vukua gelen mübahese ve münakaşalar, bu ölümün intihar veya katl'den hangisi olduğu hakkında zamanımıza kadar uzayıp gelmiş ve bugün dahi herkesi tatmin edici bir neticeye varamamıştır.

Abdülaziz'in ölümü üzerine neşredilen tebliğ ile bunun intihar suretiyle vukuu ilân olunmuştu; merhumun mutaazzım ve izzeti nefsine son derece ehemmiyet verir bir hükümdar olması sebebiyle خلع hal' olunması ve bundan başka kendisine lâyık olmayan bazı muamelelerde bulunulması, nefsine ağır gelerek geçirdiği bir buhran neticesinde intihar etmiş olduğu pek tabiî görülmüştü.

Sultan Abdülaziz'in vefatından on iki gün sonra 24 cemaziyelevvel 1293 (22 cemaziyelevvel = 15 haziran 1876) perşembe günü akşamı yani Cuma gecesi[1] Bayezid'de Midhat Paşa konağındaki Çerkes Hasan vakasında Serasker Hüseyin Avni Paşa'nm katli üzerine, Abdülaziz'in Hüseyin Avni Paşa tarafından öldürülüp Çerkes Hasan Bey'in de onun intikamını almış olduğu rivayeti halk arasında yayılmış olduğundan bu şayia, sâbık hükümdarın ölümü hakkında İstanbul efkârında bir tereddüt uyandırmış ve hükümet de vakanın, Sultan Abdülaziz ailesinin intikamını alma hırsiyle yapılmış olduğunu tahmin etmişti[2].

Yetmiş senedenberi unutulmuş olan padişah hal'i meselesinin tekrar meydana çıkması yeni hükümdar olmuş olan II. Abdülhamid'i düşündürmüş ve üç ay içinde vükelâ tarafından Abdülaziz ile

[1] Rasat üzerine tertip edilmiş olan takvimlerde ve cetvellerde cemaziyelevvelin yirmi ikinci günü perşembeye tesadüf etmektedir. Halbuki bizde ramazanın ibtidası ile şevval ibtidası rüyet-i hilâl ile tesbit edilmiş olduğundan rasathane takvimiyle şer'î mahkeme vasıtasiyle olan ayı görme usulünde arada fark oluyor. Bundan dolayı metindeki 24 cemaziyelevvel kaydı yanlıştır.

[2] Midhat Paşa, istintakı esnasında "Hüseyin Avni Paşa'nın katli maddesi Abdülaziz Han hanedam tarafmdan yaptırılmıştır" diyor. "Bu harekete mütecasir olan Çerkes Hasan, her ne kadar istintakta tasrih etmemiş ise de kendisi İzzeddin Efendi'nin yaverlik hizmetinde bulunmuş olduğu gibi Abdülaziz merhumun ikinci veya üçüncü kadınının en yakın akrabasından bulunmuş olmasiyle böyle bir işe o tarafın teşvikiyle çüret eylediği cümle indinde muhakkak idi" (istintak kâğıdı numara 7).

V. Murad'ın hal'leri Ali Suavi vakası ve Mason Cemiyeti mensuplarından Kleanti-Aziz Bey komitesinin faaliyeti gibi hâdiseler, yeni padişahın malûm olan vehim ve vesvesesini tahrik etmiş olduğundan Abdülhamid bu halin önüne geçerek bu gibi hâdiselerin tekerrür etmemesine karar vermiş ve amcasının ölümünü bu arzusuna âlet etmişti. II. Abdülhamid, Abdülmecit evlâdlarını sıkı bir surette kontrol ettiren Abdülaziz'i sevmezdi. Onun saltanatı zamanında gerek veliahd olan biraderi ve gerek diğer kardeşleri gibi o da serbestiye sahip değildi. Ahmed Midhat Efendi'ye yazdırmış olduğu Üss-i inkılâp'ta amcasının sefahatine ve israflarına dair kayıtlar koydurmuştu; asıl hedefin hükümdar hal'inin önüne geçmek için yapıldığına şüphe yoktu; bundan dolayı Abdülhamid, Osmanlı-Rus muharebesini müteakip muhtelif vesilelerle hal' erkânından olan askerî ricali temizlemekle işe başladı. İlkönce Rus muharebesindeki muvaffakıyetsizliği bahane ederek Abdülaziz'in hal'inde baş rolü olan Müşir Süleyman Paşa'yı ele aldı; sonra askerî erkândan Hüseyin Avni Paşa'nın bacanağı olan Kasap Hüseyin Sabri Paşa ve Kırım kumandanı Hacı Raşit Paşaları Rus muharebesindeki mesuliyetlerini ileri sürerek divanı harp kararıyle mesleklerinden tard ettirdi. Redif Paşa ile Çırpanlı Abdülkerim Nadir Paşa'yı da Rodos'da ikamete memur eyledi.

II. Abdülhamid bundan sonra hal' işinde baş rolleri olup hayatta bulunan Mütercim Rüştü ve Midhat Paşalarla esbak Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'yi de mahkûm ettirmek isteyerek bunun için sinsi sinsi hazırlık yaptı ve Abdülaziz'in ölümünün intihar olmayıp katil olduğunu ortaya attı ve bunun için doğrudan doğruya veya yakınları vasıtasiyle bu katil işine bahane bulunmasında da zorluk çekilmedi. Abdülaziz'in yanındaki palanın alınması ve bu suretle silâhtan tecrid edilmesi, bahçıvan ve hademelerden üç kişinin yüzer lira aylıkla Abdülaziz'in hizmetine tâyin edilmeleri – ki şüpheyi en ziyade tahrik eden bu idi – doktorlar tarafından verilen raporun sarih olmaması ve saire gibi deliller ve etrafındakilerin yaranmak için padişahın bu zan veyahut düşüncesini alkışlayarak işe hakikat süsü verdirmeleri, Abdülaziz'in intihar etmeyip katledildiği iddiasının ortaya atılmasına sebep oldu.

Bundan sonra bu iddia hedef tutularak işkence ile alınan ifadelere göre ithamnâme hazırlanmış ve muhakeme sonunda idam kararları verilmiş ve bu kararları temyiz tasdik etmiş ve neticede Abdülhamid'in birinci derecede korktuğu Midhat Paşa mahkûm edilmek suretiyle maksat hasıl olmuştur.

1881'de Yıldız muhakemesiyle Abdülaziz'in ölümünün katil olduğu kanaati hâsıl olmuş, bu iddia 1908'deki İkinci Meşrutiyet inkılâbına kadar devam etmiş ve bu tarihten itibaren yapılan neşriyat üzerine Abdülaziz'in intihar ettiği ve Abdülhamid'in tesir ve tertibiyle bunun katil şeklinde gösterildiği iddia olunmuş ve halk efkârının bu hakikate meyline çalışılmıştır.

Filhakika muhakemenin adliye dairesinde veya münasip bir mahalde olmayıp Yıldız'da olması, tevkif edilen maznunların istintaklarının gizlice Yıldız'da yapılması, hâkimlere telkin yapılarak Abdülhamid'in direktifleriyle hareket etmeleri, Abdülaziz'in ölümünün intihar olduğunu iddia edenlerin iddialarını haklı göstermişti; bununla beraber yine o tarihte intihara kail olmıyanlar da vardı ve bunlar da intiharı müteakip Abdülaziz'de henüz hayat eseri varken cesedin karakola indirilmesini ve verilen raporun kat'î ve sarih olmamasını, hizmete tâyin edilen üç şahsın üçer, dörder yüz kuruş aylıklı uşaklardan iken birdenbire yüzer lira aylıkla sâbık hükümdarın hizmetine tâyin edilmelerini ileri sürüyorlardı. İşte bundan dolayı Abdülaziz'in ölümünün intihar mı, katil mi olduğu hakkında tereddütler ve mukabil iddia ve mütalâalar devam ediyordu.

Üstadımız merhum Abdurrahman Şeref Bey tarafmdan Türk Tarih Encümeni mecmuasında "*Sultan Aziz'in vefatı intihar mı katil mi?* ismiyle neşredilen bir yazıda [3] intihar ve katil meseleri tetkik edil-

[3] Abdülaziz'in ölümü esnasında İstanbul'da İngiltere elçisi bulunmuş olan Sir Henri Eliot tarafından Londra gazetelerinden *Ninetelnth Sentury* isimli gazetede Abdülaziz'in hal' ile Midhat Paşa'nm mahkûm edilmesi hakkında şöyle deniliyor:

"Eğer Abdülaziz'in hiyn-i vefatında vakanın intihar olmayıp katil olduğuna şüphe iras edecek bir nevi esbab yok idiyse üç sene sonra kurulan ve bu vesile ile bazı mühim ve vatanperver zevatm def ve mahvı murad olunan yalancı muhakemede nazar-ı dikkate şayan hiç bir delil irae eylemediği her ehl-i vukufun malûmudur. Mezkûr zevat aleyhinde isnad olunan cürmün hile ve hud'asız isbatı gayr-ı mümkün idüğinden ve eğer kanuna karşı hareket ederek şahitleri istintak hakkı müttehemlerden diriğ edilmemiş olsa idi, işbu isnadın kizbden ibaret olduğunun meydana çıkacağı dahi zarurî bulunduğundan kanun hilâfında hareket etmek ve yalancı şahit istihdam eylemek gibi deni vasıtalara müracaat edilerek ol veçhile müttehemler cürümlü çıkarılmış idi. İşbu muhakemenin Abdülhamid tarafından tertip edilmiş bir tuzak olduğu çoğunun malûmu olup, hattâ müttehemlerin düşmanları tarafından bile itiraf edildiği cihetle ol babta tafsilâta girişmeğe hacet yoktur. Zulm ile olsun kizb ile olsun, iftira ve rüşvet ve denaet ile olsun Abdülhamid maksadım kuvveden fiile çıkararak her istediğini icradan kendini men edecek tehlikeli, fakat müstakim, muteber ve âlicenap zevatı def ve mahvedip Abdülaziz zamanında cari olan sû-i istimalât ve tazyikat devrini evvelkinden daha eşnâ bir surette tekrar tazelendirdi.."

mekle beraber sarih bir hüküm çıkarılamıyarak iki tarafın sözlerinin nakliyle iktifa edilmiş ve bu hususta vukufu olanların malûmat vermeleri istenmiştir; halbuki asıl menba elde bulunduğundan merhum hocamızın bu Yıldız evrakından haberdar olamamış olduğu anlaşılıyor.

Yine Türk Tarih Encümeni mecmuasında merhum üstadımız İbnülemin Mahmud Kemal İnal tarafından "*Sultan Abdülaziz'e dair*" başlığıyle neşredilen bir makalede Yıldız evrakından ve saireden bir haylı mütalâa beyan ve bazı nakiller yapıldıktan sonra:

"İntihar ve şahadete dair pek çok şey okuyup işittiğim halde iki cihetten birine kat'î hüküm etmeğe muktedir" olunamadığı beyan buyuruluyor ki bu sözler sayın üstadın maznunların istintak evrakı ile diğer bazı vesikaları tetkik etmediklerini göstermektedir.

Sultan Abdülaziz'in ölümünden beş sene sonra açılan *Yıldız* veya *Midhat Paşa muhakemesi* diye meşhur olan davadaki bütün evrakın en işe yarayacak kısmı bugün elimizdedir. II. Abdülhamid'in malûm merakı ve tecessüsü dolayısiyle bu davanın istintakına ve bu hususdaki teferruatına ait kısımları ona ait dosyada hıfzedilmiş müstantık kararnamesi, istintak fezlekesi, iddianâme, heyet-i ithamiye mazbatası, mahkûmiyet ilâmı ve temyiz kararını havi adliye evrakı, ikişer nüsha olarak bu dosyaya konmuştur. Bu vesikaların birer sureti de Adliye Nezaretinde hıfzedilmiş ise de sonradan adliye yangınında bu dosyalar yanmış olduğu için Abdülhamid evrakı arasındaki Yıldız muhakemesi evrakı ile Abdülaziz'in ölümü meselesi aydınlanmıştır.

Eğer Abdülhamid, maznunların asıl istintak evrakıyle diğer suretlerini kendi hususî evrakı arasında saklamamış olsa idi, Midhat Paşa ve arkadaşlarına ait olan bu davanın hakikati meydana çıkamıyacak ve eskisi gibi intihar ve katilden hangisi olduğu tereddütleri ve münakaşaları devam ettirecekti.

Bu Yıldız vesikaları arasında Yıldız muhakemesine dair bizi en ziyade tenvir eden, maznunlara dair olan vesikalarla bazı hususî arizalardır; bundan dolayı ben, bilhassa Abdülaziz'i öldürmekle itham edilen Pehlivan Mustafa Çavuş, Hacı Mehmed ve Cezayirli Mustafa ile Mabeynci Fahri Bey'e ait istintak evrakını gözden geçirdikten sonra bunların suretlerini de çıkararak okuyucuları aydınlatmak için kitabın vesikalar kısmına koyduğum gibi, Midhat Paşa ile Arzıniyaz, Pervin Felek kalfaların ve Haremağalarının istintakları suretlerini de bu kısma ilâve ettim.

Ben bu eseri hazırlamadan beş, altı sene evvel Abdülaziz'in vefatına dair istintak fezlekesiyle iddianâme ve itham mazbataları ve nihayet bütün mahkeme ilâmlarını okumuş ve bunun neticesinde verilen karara bakarak Abdülaziz'in öldürülmüş olduğuna ihtimal vermiştim; bu hususta beni, Vakanüvis Lütfi Efendi'nin Sultan Abdülaziz'in vefatına dair II. Abdülhamid'e takdim ettiği risale de katil tarafına meyl ettirmişti. Bundan dolayı bazı yazılarımda bilmünasebe bu şüphemi îma etmiştim; filhakika bunları okuyanların Abdülaziz'in katledildiğine inanması icap ediyordu; bu hususta bazı tereddütlere rağmen sarih olmayarak ben de katil tarafına temayül etmiştim.

Tereddüdümü mucip olan nokta şu idi: Bir pazar günü kuşluk vaktinde herkesin ayakta bulunduğu bir zamanda Fer'iye sarayında Mabeynci Fahri Bey'den başka erkek olmadığı ve saray kadınlarla dolu olduğu halde, bu üç şahsın yani Pehlivan Mustafa ile Hacı Mehmed ve Cezayirli Mustafa'nın içeriye girip güçlü kuvvetli olan Abdülaziz'i hiç sesi çıkmadan, mücadele etmeden nasıl öldürdükleri idi? Padişahın kapısı önünde bekleyen hazinedar kalfalarla cariyeler ve hattâ validesi bu faciayı nasıl görmemişler ve yapılan ameliyatı nasıl işitmemişlerdi? Ölüm gece olsa idi, yapılacak tevil su götürürdü.

Bu tereddüdümden dolayı Midhat ve Rüştü Paşaların tevkiflerine dair olan vesikaları havi eserimi neşrettikten sonra ikinci cilt olarak şimdi neşrettiğim bu cildi bastırmak icap ederken bunu yapamayıp *Midhat Paşa ve Taif Mahkûmları* ismi altındaki bu serinin üçüncü cildini neşrederek bu ikinci cildin neşrini geri bırakmıştım.

Eserimi tamamlamak için Abdülaziz'in intiharı ve Yıldız'daki muhakeme dolayısiyle elde bulunan Yıldız evrakını okumak zarureti hasıl oldu. Bunun üzerine mahkeme evrakından başka bu hususa dair bütün evrakın gözden geçirilmesini uygun buldum. Evvelâ fezleke ve itham mazbatalarına inanarak iyice tetkik etmediğim maznunların istantak kâğıtlarını tetkik ettim; sonra bunlarla ilgili olarak Abdülhamid'e verilen jurnalleri ve diğer bazı vesikaları okuyunca gözüm açıldı. Bazı maznunların istintaklarının biri gayr-ı resmî, diğeri resmî olarak iki şekilde yapıldığını anladım; fakat bu gayr-ı resmî istintakların asıl katil ile maznun olan Pehlivan Mustafa Çavuş, Hacı Mehmed ve Cezayirli Mustafa ile Fahri Bey'e tatbik edildiklerini gördüm. Gayr-ı resmî istintaklardan arzu edilen şekilde malûmat elde edilir edilmez ya maznunun verdiği cevabın altı, parmak yahut mühür veyahut imza ile tasdik ettirilmiş yahut da ifade ehemmiyetine göre

resmî olarak yazılıp her sahifenin sonuna sual ve cevap kısımları istintak heyeti ve maznun tarafından imzalanmak veya parmak basmak suretiyle tasdik olunmuştur.

Yapılan tahkikatta mutlak surette katil işi arandığı için buna aykırı sözler, inkârlar ne kadar makul olurlarsa olsunlar nazar-ı dikkate alınmıyarak tazyik ve işkence ile istenilen noktalara getirilmeğe çalışıldığına dikkat ettim.

Maznunların ifadelerinde dikkati çeken noktalardan birisi de, bunlar birbiriyle görüşüp konuşmadan ayrı ayrı yerlerden Yıldız'a getirilip ve orada yine ayrı ayrı verlerde hapis edildikleri halde, ilk istintaklarındaki ifadeleri birbirini tutmakta ve bu suretle ölüm vakasının intihar olduğu açık olarak görülmektedir. Fakat nihayet tahammül edilmez işkenceler neticesinde Mustafa Pehlivan ile Hacı Mehmed ilk ifadelerinin tamamen aksini söyliyerek Abdülaziz'i öldürdüklerini beyan etmişler ve açılan davayı arzu edilen şekle doğru götürmek suretiyle baş rolü oynamışlardır.

Bu suretle davanın içine yukarıki iki şahıstan başka arkadaşları olan Cezayirli Mustafa da sokulup bunları Mabeynci Fahri Bey de ilâve edilmiştir; çünkü kaatillerin Fer'iye'ye girmeleri için içeriden bir kimseye ihtiyaç olup bu da ancak Fer'iye sarayında erkek olarak bulunan Fahri Bey olabileceğinden o da tevkif edilerek istenildiği şekilde söyletilmek için işkenceye tâbi tutulmuştur. İşin tuhaf taraflarından birisi de Sultan Abdülaziz'i öldürmek için Damad Mahmud Paşa'nın talimatiyle gönderilen bu üç şahsın yanlarında bir tırnak çakısı bile bulunmamasıdır. Bunların eline bir sedef saplı çakıyı güya Fahri Bey vermiştir.

Tetkik edilen vesikalarda ve istintak kâğıtlarında kaatil veya şerik olanlar, padişah tarafından istintak yollu bazı suallere maruz kalmışlar ve bizzat kendisinden veya kızlarağasından dayak bile yemişler ve bazıları da kurenadan Ragıp Bey, müstantık ve müddeiumumî muavini taraflarından işkenceye ve tazyike tâbi tutulmuşlar ve bunlardan başka af edileceklerine ve padişah tarafından mükâfat göreceklerine dair tebşir yollu vaadlerle aldatılmışlardır.

Yine bu cümleden olarak Abdülhamid, maznunlara sorulacak bazı sualleri bizzat tertip ederek sordurmuş ve bilhassa Midhat Paşa'nın istintakı esnasında bu suallerin sorulduğu bariz olarak görülmüştür.

Abdülaziz'in katledildiğine şahadet etmek üzere, ifadeleri alınmış olan Arap hadımlardan Reyhan ve Rakım Ağaların yalancı şahit olduk-

larının saray tüfekçilerinden Matlı Salih tarafından yüzlerine karşı söylendiği hakkında Abdülhamid'e verilen jurnal üzerine, Matlı Salih Trablusgarb'a sürgün edilmiştir.

İşte Abdülaziz'in ölümü dolayısiyle maznun olanların istintak kâğıtları ve bunlarla alâkalı kâğıtlar tetkik edilince işin iç yüzü meydana çıkmıştır. Dikkati çeken bir nokta da istintak esnasında mühim olan soruşturmaların tek taraflı yapılması, tertibe uygun söz ve ifadelerin alınması, diğerlerinin ya meskût geçilmesi veyahut maznunların talep ettiği veya icap eden soruşturmaların derinleştirilmemiş olmasıdır.

Bu muhakeme esnasında Abdülhamid'in enişteleri olan Mahmud ve Nuri Paşaların da birer suretle mahkûm edilmeleri icap ettiğinden bunlar da Abdülaziz'i öldürmek üzere kaatillere talimat vermekle itham olunmuşlardır.

Yukarıdanberi verilen kısa izahata göre, eğer bu muhakeme münasebetiyle istintak evrakı ve bununla alâkalı vesikalar tetkik edilmeden yalnız müstantık fezlekesinden başlayarak temyiz kararına kadar birbirinin aynı olup hiç bir itiraz ve tâdile tâbi tutulmıyarak aynen kabul edilmiş olan mahkeme evrakı okunacak olursa, hâdisenin iç yüzü anlaşılmayıp katil olduğu neticesine varılmaktadır. İstintak evrakı ile alâkalı vesikaların ve jurnallerin tetkiki, yapılan ilk tahkikatın hatalı ve gayr-ı âdilâne olduğunu göstermektedir; bundan dolayı eseri okuyan muhterem zatların bu noktalara dikkat buyurup lüzumu halinde kitabın ikinci kısmındaki istintakı havi suallerle alman cevapları gözden geçirmeleri tavsiye olunur.

Midhat Paşa

Bahriye Nazırı Kayserili
Ahmed Paşa

Yıldız Mahkemesi âzasından
Hüseyin Hâmid Bey

Adliye Nazırı Cevdet Paşa

Müşir Nusret Paşa

Birinci Bölüm

SULTAN ABDÜLAZİZ DEVRİNE KISA BİR BAKIŞ

Padişahın şahsiyeti

Sultan Abdülaziz tab'an mutaazzım, asabî, cesur, celâdetli ve cevval bir hükümdardı. Biraderi Abdülmecid'in cılız ve çelimsizliğinin zıddına olarak gürbüz ve yakışıklı idi. Daha veliahtlığı zamanındaki güreş ve av merakı, halk arasında dolaşması cihetiyle İstanbul halkı kendisini seviyordu. Otuz iki yaşında olarak 1277 H. (1861 M.)'de Osmanlı tahtına oturduğu zaman Kırım muharebesini müteakip biraderi zamanında açılan sefahat devrinin kapanacağını ümit eden halkta büyük bir memnuniyet görülmüştü. Cülûsunu müteakip sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'ya göndermiş olduğu 23 zilhicce 1277 (26 haziran 1861) tarihli hatt-ı hümayun hakikaten mühim ve dikkate şayan olup malî ve askerî ıslahattan bahsedilmekte idi.

Filhakika Abdülaziz'in hükümdarlığının ilk senelerindeki ıslahat ve faaliyet sebebiyle kendisine karşı gösterilen sevgi pek geniş mikyasta olmuş, hattâ 1279 zilkade (1863 mayıs)'de Mısır seyahatinden avdet ettiği zaman halkın göstermiş olduğu fevkalâde tezahür padişahı pek ziyade mütehassis etmiş ve Babıâli'ye göndermiş olduğu bir hatt-ı hümayunla memnuniyetini izhar eylemişti.

Abdülaziz'in en ziyade arzu ettiği ve üzerinde dikkatli çalıştığı mühim iş, ordu ve donanmanın tensik, tanzim ve yeni usul ve kaidelere göre tekâmülü idi. Avrupa'dan yapılan istikrazların bir kısmı israf ve sefahate harcandığı sırada bunun mühim bir kısmı da ordu ve donanmanın ıslahına sarfedilmişti. Padişah ordu ve donanmayı bütün devlet işlerinin üstünde tutmuş, orduyu yeni silâhlarla techiz etmiş ve Osmanlı donanmasını da İngiltere ve Fransa donanmalarından sonra ikinci derecede bir hale getirmişti[1]. Hattâ Abdülaziz oğullarının büyüğü olan Yusuf İzzettin Efendi'yi kara kuvvetlerine

[1] Midhat Paşa *Mir'at-ı* hayret'te Abdülaziz'in satvet-i devleti tezyid edecek niyet ve selâbet ile davranıp devletin kuvve-i berriyye ve bahriyyesinin tanzimini her umura tercih ettiğini ve bizzat onunla iştigal eylediğini beyan ederek yalnız onlarla iştigalin kâfi gelmediğini ve halkın hürriyetten mahrum olduğunu beyan etmektedir (S. 15).

ve ikinci oğlu Mahmud Şevket Efendi'yi de deniz kuvvetlerine zâbit kaydettirmişti.

Sultan Abdülaziz'in saltanatı müddetini, cülûsundan, Âli Paşa'nın vefatı tarihi olan 1871 tarihine ve Âli Paşa'nın vefatından sonra da hal'i tarihi olan 1876 senesine kadar olmak üzere iki devreye ayırmak lâzımdır.

Abdülaziz'in cülûsundan Âli Paşa'nın vefatına kadar olan müddet bazı zorluklariyle beraber Babıâli nüfuzunun devlet işlerinde hâkim olması cihetiyle iyi idare edildi; gerek Âli ve gerek Keçecizade Fuad Paşa'ların otoriteleri sayesinde Abdülaziz'in Babıâli'ye karşı keyfî idare ve emirleri ve tahakkümü görülmedi. Bu iki kıymetli vezir bu ateşli ve gazaplı hükümdarı idare etmesini bildikleri gibi padişah da onların vukuflu idaresine tahammül eylemesini bildiğinden memleket işleri bu sayede tehlikeli bir safha göstermedi.

Abdülaziz zamanındaki bazı mühim icraat

Abdülaziz zamanında Âli Paşa'nın himmetiyle vücude gelmiş olan icraatından biri *Şûrây-ı Devlet* (Danıştay) ismiyle vücude gelen mühim teşkilâttır. Abdülmecit zamanında *Meclis-i Tanzimat*, *Meclis-i Ahkâm-ı Adliye* isimleriyle mevcut olan iki meclis, 1278 muharrem (1861 temmuz) 'de *Meclis-i Vâlâ* ismi altında birleştirilerek mülkiye, kavanin ve muhakemat olmak üzere üç daireye ayrılmıştı. Daha sonra 1284 zilkade (1868 mart) 'de ve Âli Paşa'nm sadaretinde *Meclis-i Vâlâ* fesholunarak onun yerine Avrupaî tarzda biri kavanin ve nizamat-ı devlete bakmak ve hükümetle eşhas arasındaki muhakematı rüyet eylemek ve mülkiye memurlarını intihap ve ziraat ve nafia ve maarif ve sair hususları müzakere etmek üzere *Şûrây-ı Devlet* ve diğerleri mehakim-i şahsiyeye bakmak üzere *Ahkâm-ı Adliye* isimleriyle yeni bir teşkilât vücude getirilmiştir. Bu yeni teşkilâttan *Şûrây-ı Devlet*'e, *Tuna* valisi Midhat Paşa ve *Ahkâm-ı Adliye*'ye de Cevdet Paşa memur edilmişler ve lâğvedilen Meclis-i Vâlâ âzaları da bu iki mühim teşkilâttan herhangi birisine tâyin olunmuşlardır.

1288 zilhicce (1872 şubat) 'de *Şûrây-ı Devlet*, tanzimat, muhakemat ve dahiliye olmak ve her birinde sekizer âza bulunmak üzere üç daireye ayrılmış ve beş ay sonra muhakemat dairesi, *Divân-ı Ahkâm-ı Adliye*'ye nakledilmesiyle Şûrây-ı Devlet iki daireye indirilmiştir.

1285 zilkade (1869 şubat) tarihinde *Divân-ı Ahkâm-ı Adliye* Riyaseti unvanı *Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nezareti*'ne çevrilmiş ve 1292 zilkadesinde de *Adliye Nezareti* ismi kabul olunmuştur.

1286 cemaziyelâhır(1869 kasım)'da *Mahkeme-i Nizamiye* teşkil olundu. *Deavî Nezareti* lağvolunarak yerine 1287'de *icra cemiyeti* teşkil edildi ve 1292 zilkadesinde (1875 sonu) cinayet, ceza, hukuk isimleriyle üç mahkemeyi havi *İstinaf Mahkemesi* ve yine aynı senede Mehakim-i Nizamiyenin son mercii olmak üzere *Temyiz Mahkemesi* vücude geldi.

1278 recep (1862 ocak) 'te zecriyye, balık vesair müteferrik resimler gümrük emanetiyle birleştirilerek *Rüsumat Eminliği* teşkil olundu ve aynı senede *Ticarethane* de *Divân-ı İstinaf* namiyle bir meclis vücude getirildi.

1288 şevval (1871 aralık) 'de İstanbul Divan Temyizi makamına kaim olmak üzere *Cinayet Divanı* teşkil olundu ve cünha divanı, hukuk ve ceza kısımlarını havi olmak üzere *Merkez Bidayet Mahkemeleri* vücude getirildi[2].

Osmanlı ordusu tensik olunarak birinci ordu merkezi *İstanbul* olmak üzere *Hassa Ordusu* ismini aldı. İkinci ordu merkezi *Şumnu* oldu. *Rumeli* ordusuna üçüncü ve *Anadolu* ordusuna dördüncü ve *Suriye* ordusuna beşinci, *Irak* ordusuna altıncı ordu denildi. Sultan Abdülaziz çok ehemmiyet verdiği ordular için Keçecizade Fuad ve Hüseyin Avni Paşa'lara seraskerlikle beraber sadaret makamını da tevcih etmişti[3].

Yine Abdülaziz zamanında vilâyet ve sancaklar da yeni bir teşkilâta tâbi tutularak yarım asra yakın bir zaman devam etmiş olan vilâyet teşkilâtları vücude getirildi; ilk teşkilât olarak 16 cemaziyelevvel 1281 (17 ekim 1864) 'de daha sonra yapılacak vilâyet teşkilâtına örnek olmak üzere *Silistre* ve *Niş* vilâyetleriyle *Tolca* ve *Sofya* mutasarrıflıkları birleştirilerek *Tuna valiliği* vücude getirilip *Niş* valisi Midhat Paşa buraya vali oldu. Yine aynı senede *Sayda*, *Şam* ve *Kudüs* birleştirilmek suretiyle *Suriye vilâyeti* vücude getirildi ve yine bu cümleden olarak 1281 hicret senesi sonlarında (1865 mayıs) *Yenipazar* ve *Hersek* mutasarrıflıklarının lâğviyle *Bosna valiliği* teşekkül etti ve 1282 şaban (1866 ocak) *Adana*, *Kozan*, *Payas*, *Maraş* ve *Urfa* ile birlikte *Halep*

[2] Merkez bidayet mahkemeleri 1288 şevval (1871 aralık) 'de İstanbul Bidayet Mahkemesi hukuk ve ceza kısmiyle Beyoğlu, Üsküdar hukuk ve ceza kısımlarını havi olarak üç yerde teşkil edildi.

[3] Şirvanîzade Rüştü, serasker Hüseyin Avni ve Ahmed Cevdet Paşalar, kabiliyetleri görülerek Keçecizade Fuad Paşa tarafından ileri çekilen ve himaye gören şahsiyetlerden idiler. Hüseyin Avni Paşa, Fuad Paşa'nın ölümünden sonra Âli Paşa'nın da himayesine mazhar olmuştur.

valiliği teşkil olundu. Bu yeni teşkil edilen *Halep* valiliğine Anadolu Kazaskerliği pâyesini haiz Ahmed Cevdet Efendi tâyin edilip ilmiye rütbesi vezirliğe çevrilerek paşa oldu.

21 muharrem 1280 (8 temmuz 1863) Maliye Nezareti'nin Muhasebe Meclisi tevsi olunmak suretiyle *Divan-ı Muhasebat* (Sayıştay) ismiyle bir reis, yedi âza ve bir başkâtipten müteşekkil devletin malî işlerini kontrol etmek üzere mühim bir divan kuruldu.

Devlet işleriyle bizzat alâkadar olmak istiyen Sultan Abdülaziz, Fuad Paşa'nın sadaret ve seraskerliğinde hükümetçe yapılması gereken işlerin alâkadarlarla beraber kendi huzurunda yapılmasını emretti ve bu hususta 23 zilkade (30 nisan 1864)'de Babıâli'ye bir hatt-ı hümayun gönderdi.

1286 cemaziyelâhır (1869 eylül)'da *Meclis-i Kebir-i Maarif* ve 1288 H. (1871 M.) senesinde *Defter-i Hakanî Nezareti* (Tapu Umum Müdürlüğü) tesis olundu.

1282 H. (1865 M.)'de bir reis, dört âza ve bir başkâtipten mürekkep olarak ikinci defa *Meclis-i Hazain* teşkil edildi[4].

1292 cemaziyelevvel (1875 haziran) Maarif Nazırı Cevdet Paşa'nın riyaseti altında *Mecelle Cemiyeti* teşkil ve Safvet Paşa'nın Maarif Nazırlığı zamanında maarif nizamnamesi ilân edildi. Askerî ortaokul ve liseleri, mülkiye tıbbiyesi ve *İdare-i Aziziye* ismi altında denizyolları idaresi vücude getirildi; 1292 cemaziyelâhır (1875 temmuz) 'da *Bağdat*

[4] Kırım muharebesinden sonra, suiistimal ve israflar yüzünden maliyece müşkilât başgösterip bunun önünü almak için 1274 H. (1857 M.)'de sadrazam Mustafa Reşit Paşa'mn bir lâyihasiyle *Meclis-i Hazain* teşkil olunmuştu. Bu meclis tabiî ve daimî olarak iki sınıf âzadan mürekkep olup tabiî âzaları maliye nazırı ile doğrudan doğruya varidat-ı mahsusası bulunan dairelerin nazırlarından ve daimî âzaları da hükümet ve bilhassa padişah tarafından tâyin olunan kıymetli şahıslardan mürekkeb olacaktı.

Meclis-i Hazain'in esas vazifesi nezaret ve dairelerin gelir ve giderini tetkik ile keyfe mâyeşa hareketin önüne geçmek ve devlet malını hakikî ihtiyaca sarf ettirmek ve gelirin artmasına çalışmaktı. Bunun için Fransa'dan memurlar celp olunarak daire ve nezaretlerin hesap defterleri Avrupa usulünde ve usul-i muzaafa üzere defter tutmak usulüne konulmuş ve bu hususta Fransa maliye memurları ders göstermişlerdi.

Abdülaziz'in cülûsunu müteakip ıslahat-ı maliye işi Keçecizade Fuad Paşa'ya havale edilince Meclis-i Hazain lâğvedilmiş, fakat beş sene sonra bu meclisin lüzumu tahakkuk ettiğinden (1282=H. 1865 M.) tarihinde tekrar açılmış ise de iki sene sonra tekrar lâğvolunarak daire ve nezaretler murakabesiz kalmıştır. Daha sonraki tarihlerde teşkilâtı tevsi edilen Divan-ı Muhasebat bu işe bakmıştır.

şimendiferinin yapılmasına müsaade olundu. *Bağdat*'la *Basra* arasında vapur işlettirildi. Şirket-i Hayriye ismiyle teşekkül eden bir şirketin Boğaz içinde vapur işletmesine müsaade olundu ve bu suretle Boğaziçi'nin imarına başlandı.

Yine Abdülaziz devrinde garp kültür cereyanlarının tesiri ile yetişen gençler, keyfî idareye karşı kafa tutmıya başladılar. Gazetelerde hükümet işleri ve devlet ricali aleyhinde tenkitler başladı. Bu neşriyata karşı gösterilen müsamaha sebebiyle neşriyat ifrata vardığı için verilen serbestî tahdid edildi. Bundan dolayı bazı münevverler Avrupa'ya giderek Osmanlı hükümet ve ricali aleyhine orada faaliyete başladılar.

İç durum

Abdülaziz zamanındaki hâdiselerin en mühimmi *Balkanlar*'da cereyan etti. Abdülmecit zamanında başlamış olan Suriye meselesi Keçecizade Fuad Paşa'nın oraya göndermesiyle Abdülaziz zamanında halledildi.

Milliyet cereyanlariyle kalkınmak istiyen *Rumeli* ve *Girit*'teki gayrı Müslim tebaa ileri gelen ecnebi devletlerin müzaheretleriyle ayaklanarak devletin başına büyük gaileler çıkardılar. *Karadağ*, *Sırp*, *Bulgar* ve *Girit* isyanlariyle hükümet hem nüfus ve hem malî bakımdan kayıplara uğradı. Bunlardan *Karadağ*'lılar mağlup edilerek Osmanlı kuvvetleri *Çetine*'ye kadar girmiş ve Karadağ *Vladikası* bir müddet için baş eğmiye mecbur olmuş ve bu suretle *Karadağ* işi muvakkaten kapanmıştı.

Sırbistan'da *Belgrat* ve diğer bazı kalelerdeki Osmanlı askerleri alınarak oraları da Sırplara terkedilmek suretiyle iş halledildi (1284 H. = 1867 M.). Sadrazam Âli Paşa bizzat *Girit*'e giderek beraberinde götürdüğü Hüseyin Avni Paşa'nın muvaffakiyetli askerî harekâtiyle buradaki isyanı bastırdı ve *Yunanistan*'a bağlanmak istiyen *Girit* Rumlarının arzuları hasıl olmadı. Bununla beraber *Girit*'in hususî bir idareye bağlanmasını Âli Paşa tasarladı. Girit'teki muvaffakiyeti sebebiyle Âli Paşa'nm teveccühünü kazanmış olan Hüseyin Avni Paşa Girit vali ve komutanlığına tâyin edildi ve az sonra yani 1285 H. (1869 M.)'de Namık Paşa'nın yerine birinci defa serasker oldu.

13 muharrem 1283 (11 temmuz 1866)'de *Mısır* valisi İsmail Paşa'nm döktüğü bol para ile Mısır valiliği veraset usulünü değiştirildi. O tarihe kadar valilik Mehmed Ali hanedanı içinde en yaşlısına verilmek kanun iken İsmail Paşa, valiliği evlâdına hasrettirdi ve bundan

bir sene sonra da (1284 safer) *hidiv* unvanını aldı[5]. Bu tevcihlerden dolayı kendisine müstakil bir hükümdar süsü vererek şımaran İsmail Paşa'nın istikraz akdetmek ve donanma yaptırmak istemesi gibi halleri Âli Paşa'nın aldığı sert tedbirlerle durduruldu.

Hersek ıslahatı için Avusturya başvekili Kont Andraşi tarafından kaleme alınıp altı büyük devlet tarafından kabul edilmiş olan ıslahat lâyihası hükümetçe de kabul edildi (1293 H.=1876 M.).

Âli Paşa'dan sonra Mahmud Nedim Paşa

Sadrazam Âli Paşa'nın 1288 cemaziyelâhır (1871 ağustos)'da vefatı üzerine Bahriye Nazırı Necip Paşazade Mahmud Nedim Paşa sadrazam oldu. Valide Pertevniyal Sultan vasıtasiyle Abdülaziz'e hulûl etmiye muvaffak olan yeni sadrazam, mizaçgirliği yüzünden padişahın hükümet işlerine müdahalesine yol açtı. Muvazeneli muvazenesiz hükümdarın her dediğini yaptı; Âli Paşa sadaretinde her işe müdahale ettirilmiyen Abdülaziz'in bu hudutsuz müdahaleleri az zaman içinde acı tesirlerini göstermiye başladı. Mahmud Nedim Paşa, sadaret müsteşarı iken 1878'de bahriye nazırı olmuş ve oradan da sadarete getirilmişti.

Mahmud Nedim Paşa bu birinci sadaretinde büyük makamlarda geniş mikyasta değişiklik yaptı. Âli Paşa'nın vefatından üç gün sonra Hüseyin Avni Paşa'yı seraskerlikten azlettirip[6] yerine Sakızlı Esat Paşa'yı getirdi ve pek az sonra da sabık seraskeri *Isparta*'ya sürdürdü.

Hükümetin Fransa ve İngiltere bankalarmdan yapmış olduğu istikrazlarla devlet borcu çoğaldı. Bu para kısmen israf ve sefahate sarfedildiği gibi mühim bir kısmı da ordu ve donanma ile Hersek ve Karadağ isyanları sebebiyle asker masraflarına harcandığından malî muvazene bozulmuş ve bütçede beş milyon lira açık husule gelmişti.

Mahmud Nedim Paşa harp masraflarına karşılık bulmak ve açık bulunan bütçede oldukça bir tevazün husule getirmek için 1875'de

[5] Mısır valisi İsmail Paşa'dan sonra Mısır veraset kanunu mucibince valilik ekber evlât olan biraderi Fazıl Mustafa Paşa'ya tevcih edilmek icab ediyordu. Kanunun değişmesi münasebetiyle İsmail Paşa'nm hidivlikten azli üzerine yeni kanun mucibince yerine büyük oğlu Mehmed Tevfik Paşa Mısır hidivi olmuştur.

[6] Hüseyin Avni Paşa'nın eteğine pis olup bir hazinedar kalfa ile münasebeti Valide Sultan'm şikâyetini mucip olmuş ise de Âli Paşa sadaretinde kendisine dokunulamamış, fakat onun vefatmdan ve yeni sadrazamın tâyininden sonra Valide Sultan'ın arzusiyle derhal azlolunmuştur.

borç ve esham faizlerini ve resülmallerin tahsisatını yarıya indirmesi sebebiyle elinde sehimi (hisse senedi) olanlar —ki dahilde de pek çok kimse bunlardan almıştı— birden bire fena duruma düştüler. Fransa ve İngiltere'de bu sehimlere sahip olanlar da bundan müteessir olarak hükümetin teminatına rağmen aleyhimizde çok acı yazılar yazdılar.[7] Mahmud Nedim Paşa'nın azli üzerine Midhat Paşa birinci defa sadrazam olmuştu.

Sakızlı Esad Paşa'nın sadaretindeki gafleti ve işi küçük görmesi yüzünden ihmal edilen Hersek ihtilâli Rusya, Avusturya ve Almanya'nın körüklemeleriyle büyümüş ve *Karadağ* da ona iltihak eylediğinden gaile çetin bir şekil almıştı. Bu işte birinci muharrik Rusya idi; çünkü bu sıradaki Avrupa siyasî durumundan istifade eden Ruslar siyasette baş rolü oynuyorlardı. Bu Hersek meselesi üzerine Esad Paşa azlolunarak Mahmud Nedim Paşa ikinci defa olarak sadrazam oldu.

Mahmud Nedim Paşa'nın ikinci sadareti birincisi gibi Abdülaziz'in iradelerini hiç itirazsız tatbik etmek oldu. Arkasını padişaha dayadığı için sözlerine itiraz eden vükelâ azil ve sürgün ediliyorlardı. Âli Paşa'dan sonra üzerinden onun baskısı kalkan Abdülaziz hırçın çocuklar gibi her dediğini yaptırıyor ve bu yüzden fazla para sarfediyordu. Padişahın arzularını yerine getirmek suretiyle de Mahmud Nedim Paşa mevkiini muhafaza ederek teveccühe mazhar oluyordu. İşte sadrazam ile padişah'ın bu halleri aleyhdar vükelânın da körüklemeleriyle hem Mahmud Nedim Paşa'nın ve hem de padişahın aleyhinde cereyan uyandırmıştı.

Büyük devletlerin müdahaleleriyle asiler lehine halledilen *Karadağ* ve *Hersek* vakalarından sonra yine Rusların tahrikiyle *Bulgar* isyanı vukua geldi. Rusların bundan maksadı mükemmel bir ordusu olan Osmanlı devletini yıpratmak ve yormak ve sonra kendisi yüklenmekti.

[7] *Mir'at-ı hakikat*, İngiltere ve Fransa elçileri, devletlerinin kefaletleri altında bulunan bir istikrazın istisnası şartiyle Mahmud Nedim Paşa'nın bu tenzil işine muvafakat ettiklerini kaydettikten sonra evvelâ bu hususu Adliye Nazırı Midhat Paşa, Serasker Rıza Paşa, Hariciye Nazırı Safvet Paşa, Ticaret Nazırı Mahmud Paşa, Maliye Nazırı Yusuf Paşa ve Sadaret Müsteşarı Said Efendi'den mürekkep bir encümen-i hâsta müzakere edilip kabul olunduğunu beyan ile şöyle diyor "Halk bu muamele-i nâgeh-zuhur ile rencûr iken dahil-i meclis-i meşveret olan zevatın ekseri, bir gün evvel verilen karar üzerine Galata mezadında aşağı bedel ile hafiyyen mübayaa etmiş oldukları tahvilât fark-ı fiyatından binlerce altın kazanmakla iştigal eylediler" (C. I, s. 65).

Bulgar isyanı mukaddimesi *Eski Zagra* vakasiyle kendisini göstermişken Rus elçisinin iğfalâtına kapılan Mahmud Nedim Paşa her ihtimale karşı Edirne taraflarında bir kuvvet bulundurmayı ihmal etmiş olduğundan 1293 rebiülâhır (23 nisan 1876) 'da başlıyan *Otlukköyü*, *Avratalan* isyanları ve Müslümanların katliâmı genişliyerek pek çok kan döküldükten sonra Abdülaziz'in son günlerinde bastırılmıştı. Yine bu senede *Selânik vakası* ismiyle meşhur olan hâdise meydana geldi.

Malî Durum

1277 H. (1861 M.)'de Abdülmecid'in vefatı esnasında devletin harice borcu üç yüz yetmiş beş milyon frank olup on beş milyon faiziyle beraber 390 milyon frangı buluyordu. Abdülaziz'in cülûsundan sonra 1279 H. (1863 M.) senesinden başlıyarak yalnız 1284 H. (1867 M.) senesi müstesna olmak üzere 1873 senesine kadar muhtelif miktarda alınan borç paralarla Abdülaziz zamanındaki istikraz miktarı on bir senede dört milyar beş yüz yetmiş bir milyon sekiz yüz bin frangı bulmuştu. Altın hesabiyle Osmanlı devletinin 1291 H. (1874 M.)'deki haricî borcu iki yüz elli milyon altın olduktan başka bir de dahilde konsolitler vardı ve bütün borçların faizi devlet maliyesinin üçte ikisini tutuyordu.

Avrupa'dan yapılan bu istikrazlarla, Osmanlı ordusu mükemmel surette tanzim ve yeni yeni silâhlarla ve bilhassa o zamanın yeni tüfeklerinden olan ve Amerika'dan satın alınan martin tüfekleriyle techiz edilmiş, donanmaya sarfedilmiş ve bir kısmı da saray ve köşk yaptırılmasına ve saray işlerine yani sefahate harcanmıştı.

İstikrazların faizlerinin ödenememesi yüzünden Avrupa'da aleyhimize yazılar yazılmıya başladığından devlet itibarına halel geldi ve itimat ve emniyet kapıları kapandı. Bu cümleden olarak 1292 H. (1875 M.) 'de devlet hazinesinin bundan sonra istikrazlarla esham faizlerinin ancak yarısını verebileceği ilân olunduğu gibi az sonra bunun da verilemiyeceği anlaşıldığından malî durum büsbütün fenalaştı.

Âli Paşa'dan sonraki vükelâ vaziyeti

Valide Sultan ve o vasıta ile Abdülaziz'in teveccühüne mazhar olan Mahmud Nedim Paşa'ya düşman olarak Hüseyin Avni, Şirvanîzade Rüştü Paşa'larla Midhat Paşa vardı. Nedim Paşa birinci sadaretinde Hüseyin Avni Paşa'yı memleketi olan *Isparta*'ya ve Şirvanîzade'yi de yine memleketi bulunan *Amasya*'ya sürdürmüştü.

Bunlar daha sonra yani 1289 H. (1872 M.)' de af olunarak *İstanbul*'a gelip Mahmud Nedim Paşa'yı ezmek için fırsat bekliyorlardı. Sadareti zamanında vükelâyı dama taşı gibi sık sık tebdil ettiren Mahmud Nedim Paşa'dan korkanlar çoktu; çünkü bunlar, padişahın teveccühüne mazhar olan bu zatın düşse de yine ikbal mevkiine geleceğini biliyorlardı.

Bağdat valiliğinden istifa ederek *İstanbul*'a gelmiş olan Midhat Paşa'yı *İstanbul*'da tutmak istemiyen sadrazam Mahmud Nedim Paşa, onu Edirne valiliğine tâyin ettirdi. Yeni Edirne valisi memuriyeti başına giderken veda için padişah tarafından kabul olunduğu esnada bir münasebetini getirerek Mahmud Nedim Paşa'nın seyyiat-ı idaresinden bahseyleyip kendisiyle beraber huzurda bulunan Fosfor Mustafa Paşa'yı işhad eylediğinden bu sözlerden müteessir olan Abdülaziz Han, derhal Mahmud Nedim Paşa'yı azl ile Midhat Paşa'yı sadrazam yaptı (1289 cemaziyelevvel 25 = 31 temmuz 1872).

Yukarıda söylediğimiz gibi Mahmud Nedim Paşa'nm azlinden on beş gün sonra *İstanbul*'a gelen Hüseyin Avni ve Şirvanîzade Rüştü Paşa'lar onun aleyhinde faaliyete geçtikleri gibi Midhat Paşa'nın tesiriyle Mahmud Nedim Paşa'da bulunan padişahın resmi de geri alınmıştı.

Midhat Paşa bu birinci sadaretinde üç aya yakın bir zaman kaldı. 16 şaban 1289 (1872 kasım)'da azlolunarak yerine Mütercim Rüştü Paşa getirildi.

Hüseyin Avni Paşa, Rüştü Paşa'nın sadaretinde 1289 ramazan (1872 kasım)'da *İzmir* (Aydın) valiliğine tâyin edilmiş ise de aynı sene zilkade (1873 ocak)'sinde bahriye nazırlığiyle *İstanbul*'a getirilmiş ve az sonra yani 17 zilhicce 1289 (15 şubat 1873) senesinde Esat Paşa sadaretinde ikinci defa serasker olmuştur.

17 safer 1290 (16 nisan 1873)'da Esat Paşa'nın yerine gelen Şirvanîzade Rüştü Paşa'nm sadaretinde Mahmud Nedim Paşa aleyhtarı olan Midhat, Hüseyin Avni ve sadrazam birleşmişlerdi. Bunlar Mahmud Nedim Paşa'yı *Kastamonu* valiliği ile *İstanbul*'dan uzaklaştırdıkları gibi bir ay sonra muhakeme ettirmek üzere *İstanbul*'a getirmişler ve gelmesini müteakip *Trabzon*'da ikamete memur ettirmişlerdi; fakat Mahmud Nedim Paşa *Trabzon*'a vürudunu müteakip af olunarak *Adana* valiliğine gönderilmişti.

Şirvanîzade kabinesinde *ahkâm-ı adliye* nazırı olan Midhat Paşa 1873 Eylül'de nezaretten azl olunarak bir kaç gün sonra *Selânik* valisi oldu

Şirvanîzade Rüştü Paşa'nın 26 zilhicce 1290 (14 şubat 1874)' de azli üzerine sadaretle seraskerlik beraber olarak Hüseyin Avni Paşa'ya verildi. Daha aşağıda görüleceği üzere Abdülaziz aleyhinde ittifak etmiş olan Şirvanîzade ile Hüseyin Avni Paşa'nm araları açılmış ve daha evvel davranan Hüseyin Avni Paşa, Şirvanîzade'yi *Halep* valiliği ile *İstanbul*'dan çıkartmış ve arkasından da *Cidde* valiliğine naklettirerek onun padişaha karşı herhangi bir gammazlık yapmasına mâni olmuştur.

1292 safer (1875 mart)'de *Adana* valisi Mahmud Nedim Paşa *İstanbul*'a geldikten yirmi beş gün sonra yani 25 nisan'da Hüseyin Avni Paşa hem sadaret ve hem seraskerlikten azlolunup Esat Paşa ikinci defa sadrazam olduğu gibi Hüseyin Avni Paşa da Aydın valiliğine tâyin edildi. Hüseyin Avni Paşa tedavi için Avrupa'ya gittiğinden Aydın valiliğine Şûrây-ı Devlet âzasından Kayserili Ahmed Paşa tâyin olundu [7a].

Mahmud Nedim Paşa'nm yıldızı tekrar parlamaya başladığından 1292 recep (1875 Ağustos)'te Şûrây-ı Devlet Reisliğine tâyin olunarak adliye nazırlığına *Midhat* ve seraskerliğe de Hüseyin Avni Paşa getirildiler. Bu sırada Hersek gailesi devam ettiğinden Mahmud Nedim Paşa bunun bir hafta zarfında halledilecek bir iş olduğunu saraya duyurduğundan bu söz padişahın arzusunu kuvvetlendirdi.

Mahmud Nedim Paşa'nın Şûrây-ı Devlet Reisliğine gelmesi sadareti için bir mukaddime olduğundan Hersek meselesini halletmeyi teahhüt etmesi üzerine Şûrây-ı Devlet Reisliğine tâyininden altı gün sonra ikinci defa sadrazam oldu (24 receb 1293 = 26 ağustos 1875). Mahmud Nedim Paşa ile Hüseyin Avni Paşa'mn bir arada bulunmasına imkân olmadığından Nedim Paşa ne yapıp yaparak sada-

[7a] Hüseyin Avni Paşa bu seyahati esnasmda Abdülaziz'in Avrupa seyahatinde veliaht Murad Efendi'nin görüştüğü ecnebi devlet ricali üzerinde bıraktığı tesiri öğrenmişti. Bundan istifade ile Murad Efendi'nin hükümdar olursa ne tesir yapacağını sormuştur. İngiliz devlet adamları, Osmanlı hükümetinin Rus elçisi İğnatiyef'in tesiri altmda kalmasından dolayı hoşnutsuzluklarını beyan edip yapılacak saltanat tebeddülünden memnun olacaklarını beyan eyledikleri için bu muvafakat Hüseyin Avni Paşa'nın Abdülaziz'i hal' hususundaki derunî arzusunu kuvvetlendirmişti.

rete gelmesinden az sonra yani 2 ramazan 1292 (2 ekim 1875)'de Avni Paşa seraskerlikten azlolunarak *Bursa* valiliğine gönderildi ve 1292 zilkadesinin üçünde (1 Aralık 1875) Adliye Nazırı Midhat Paşa istifa ettiğinden yerine Maarif Nazırı Ahmed Cevdet Paşa getirildi.

Dış vaziyet

Hariçten teşvik gören ve Avusturya'daki İslav cemiyeti tarafından teslih edilen Herseklilerin isyanının devamı ve süratle bastırılamaması üzerine Avusturya devleti Başvekili Kont Andraşi bu hususta *Berlin*'e gidip Başvekil Bismark ve oraya gelen Rus Başvekili Gorcakof ile de görüşerek *Hersek* için bazı imtiyazı havi olup kendisi (Andraşi) tarafından kaleme alınmış olan lâyihayı Osmanlı hükümetine teklif etmeyi kararlaştırmışlardı.

Bu hal hükümetçe haber alınmış olduğundan Adliye Nazırı Midhat Paşa bu vesile ile siyasî ve askerî faaliyete geçilmesi hakkında Abdülaziz'e bir lâyiha[8] takdim etmekle beraber nazırlıktan çekildi. Vaziyetin ciddiyetini anlıyan sadrazam Mahmud Nedim Paşa bu müdahalenin önünü almak için bütün gayri Müslimlere de şamil olmak üzere bir adalet fermanı kaleme aldırıp padişaha kabul ve tasdik ettirmiş ve bunun birer nüshası büyük devletlere gönderilmişti. Bu münasebetle Babıâli'de *Meclis-i İcraat* ismiyle bir meclis teşekkül etti; fakat *Andraşi lâyihası* Bosna ve Hersek taraflarına ait işleri ele almış olduğundan buraya verilecek imtiyazı ileri sürdüklerinden ve bunun için Osmanlı hükümeti neşretmiş olduğu fermanların tatbikını yapmadığından son neşredilen fermanın da kâfi gelmiyeceğini ileri sürüp bu hususta İngiltere, Fransa ve İtalya'yı da ittifaklarına aldıklarından bu suretle altı devletin müttefikan yapmış oldukları teklif bir tavsiye şeklinde gayrı resmî surette kabul olunarak bu vesile ile iç işlerimize ecnebi müdahalesi vuku buldu[9].

Andraşi lâyihası haddizatında hükümetçe reddedilecek şekilde olmayıp yabancı devletlerin teklifleri üzerine kabul olunması, Hıristiyanları himaye maksadiyle Avrupa büyük devletine Osmanlı devleti-

[8] Bu lâyihanın resmen verilmesi, devletin dahilî işlerine ve bu suretle istiklâline müdahale sayılacağı için kabul olunamıyacağı, fakat tavsiye makamında gayri resmî verilirse icabına bakılacağı beyan olunduğundan o suretle verilmiştir.

[9] Kont Andraşi lâyihasındaki teklifler şunlardır : 1 - Hıristiyan halkın serbestçe âyinlerini yapmaları, 2 - İltizam usulünün kaldırılması, 3 - Çiftçi halkın ıslah-ı halleri, 4 - Islahatın icrasma nezaret etmek üzere Müslim ve gayri Müslim âzadan mürekkep komisyon teşkili, 5 - Alınacak verginin mahallî ihtiyaçlara sarfedilmesi.

nin içişlerine müdahale kapısı açmak olduğundan hoş görülmedi ve muhtelif vesilelerle de daha sonraları bu müdahaleler devam etti.

Hersek isyanı, *Andraşi lâyihası*'nm kabulü ve afv-ı umumî ilâniyle yatışmadı, bilâkis Karadağlıların da Hersek asilerine iltihakiyle genişledi. Bu vaziyet daha sonra da Osmanlı hükümetini çok uğraştırmış ve bastırılmasını müteakip Rusya muharebesi meydana çıkmıştır ki Rusların da maksadı bu idi.

Berlin Memorandumu

Kont Andraşi lâyihası'nın kabuliyle ecnebi müdahalesine yol açılması, Selânik vakasını vesile yapan *Ruslara* fırsat verdi. Rus Başvekili Gorçakof, Bismark ve Kont Andraşi, *Berlin*'de birleşerek Selânik vakası gibi Türkiye'de çıkacak herhangi bir hâdiseyi önlemek üzere tehlikeli gördükleri mahallere donanma sevkiyle icabında asker çıkarıp hasmâne vaziyet almayı kararlaştırdılar ve *Bosna* ve *Hersek* ihtilâlinin hallinde Osmanlı devletine itimat edemediklerinden ıslahat icrası için hükümeti tazyik edip askerî harekâtı tatil ettirmiye karar verdiler ve konsolosları vasıtasiyle ıslahat için kabul edilen beş maddenin (Andraşi lâyihasındaki maddeler) tatbikına nezaret edilmesini ileri sürdüler. Bu suretle yapılan üç şimal devletinin teklifi 1870 harbinden mağlup çıkan Fransa ile İtalya taraflarından kabul edilmiş ise de İngiltere hükümeti sonu fena gelecek olan askerî harekât icrasına yanaşmadı ve 15 mayıs 1876'daki bu *Berlin* kararını reddeylediğinden donanmalariyle istediklerini yapamıyacak olan bu devletlerin teşebbüsleri akim kaldı. Tarihte bu silâhla müdahale kararma *Berlin Memorandumu* denilmektedir.

İkinci Bölüm

ABDÜLAZİZ'İN SON GÜNLERİNDE İSTANBUL'UN DURUMU

Andraşi lâyihası'mn kabuliyle ecnebi müdahalesine yol açılması Rusların tahrikiyle Bulgaristan'da vukua gelen ayaklanma *İstanbul* halkının heyecanını arttırmış ve Rus politikası taraftarı olduğu söylenen Mahmud Nedim Paşa aleyhinde dedikodu başlamış ve sadrazamın aleyhtarı olan bazı devlet ricalinin de körüklemeleriyle memnuniyetsizlik hâd bir safhaya girmiş ve *Bulgaristan*'da olduğu gibi *İstanbul*'da da İslâm ve Hıristiyanlar birbirlerine girecekler diye yapılan propagandalar payitaht halkını tehyiç ettiği sırada Selânik vakasının vukua gelmesi İstanbul havasını korkulacak bir hale sokmuştu.

Softalar kıyamı ve Mahmud Nedim Paşa'mn azli

Sadrazam Mahmud Nedim Paşa zamanına tesadüf eden *Kont Andraşi lâyıhası*'nın kabulü, *Eski Zagre* ve *Selânik* vakaları ve *Berlin Memorandumu* işi Türk düşmanı olan Rusların emellerini fiile çıkarıyor, Rus politikasiyle hareket eden sadrazam devletin vaziyetini tehlikeye sokuyor sözleriyle Mahmud Nedim Paşa'nın aleyhtarı olan Midhat, Hüseyin Avni ve Kayserili Ahmed Paşa'lar adamları vasıtasiyle propaganda yaptırmakta idiler; fakat padişah sadrazamı tuttuğu için emellerinde muvaffak olamıyorlar ve bu suretle padişaha husumet besliyorlardı.

Mahmud Nedim Paşa aleyhtarları siyasî ve iç vaziyetin tehlike arzettiğini görerek işi medrese talebelerini ayaklandırmakla halletmek istediler. Veliaht Murad Efendi'nin sarrafı Hristaki, Midhat Paşa'nın delâletiyle medrese softalarına gizlice para dağıtmak suretiyle[10] lâzım gelen tertibat alınmıştı. Halk efkârı da Mahmud Nedim Paşa aleyhinde idi. *Hersek* isyanına ilâve olarak Bulgarların isyanları halkı heyecana sevketmişti. Aleyhtarları tarafından Mahmud Nedim Paşa'nın sadareti bir müddet daha devam edecek olursa *İstanbul*'a Rus askeri gelecektir propagandası yapıldığından bu hal nihayet elde edilen softaların ayaklandırılmasına vesile oldu.

[10] *Mir'at-ı hakikat, c.* I, *s. 104.*

Bunun üzerine 16 rebiülâhir 1293 (10 mayıs 1876) çarşamba günü üç, dört bin kadar Fatih, Süleymaniye, Bayezid talebeleri : "— Devletin buhranlı ve tehlikeli zamanında derse devam edilmez, devleti bu hale getirenleri ortadan kaldırmak borçtur" diye silâhlanarak kol kol gezmiye başladılar. Bunların arasında Şirvanîzade Ahmed Hulûsi, Gürcü Şerif Efendi'ler gibi *İstanbul*'ca tanınmış ulema da bulunduğundan bu hal *İstanbul* halkına cesaret verdi. Başına sarık saran mutaassıp insanlar bu talebe cemiyetine iltihak ettiler.

İngiltere elçisi Sir Hanri Elyot'un yazdığına göre medrese talebeleri gezerlerken araba ile serasker kapısındaki vazifesi başına gitmekte olan Abdülaziz'in büyük oğlu hassa müşiri Yusuf İzzettin Efendi'nin arabasını çevirip saraya dönerek sadrazam ile şeyhülislâmın azledilmelerini babasına söylemesini rica etmişler ve o da saraya dönüp vaziyeti Abdülaziz'e anlatmış ve bu teşebbüs üzerine Midhat Paşa'nın sadrazam olacağı kuvvetle tahmin edilerek beklenmiye başlanmıştı [11].

Talebeler, çok iyi hazırlanmış olup gayet terbiyeli geziyor ve silâhlarını gizliyorlar ve hiç bir kimseye küçük bir tarizde bile bulunmuyorlardı. Talebeler iptida ilmiye memuriyetlerine bütün kendisine mensup olanları kayırmakta olan şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi'yi istemediklerini Babıâli'ye bildirmişler ve aynı zamanda keyfiyeti padişaha arzeylemişlerdi.

Bu sırada Meclis-i Vükelâ toplanmış olduğundan saraydan bir yaver gelip Hasan Fehmi Efendi ile görüşmüş, bunun üzerine şeyhülislâm Meşihat Dairesine gidip talebeye nasihat etmiş ise de müessir olmamış ve Gürcü Necip Efendi'nin şeyhülislâmlığı takarrur etmişti.

Sadrazam Mahmud Nedim Paşa, softalara karşı asker sevkini seraskere söylemiş ise de onun tereddüdü üzerine Bursa valisi Hüseyin Avni Paşa'yı telgrafla *İstanbul*'a dâvet etti. Sadrazam işin şeyhülislâmın azliyle bittiğini ve ertesi günü Gürcü Şerif Efendi'nin tâyin edileceği zanniyle *Babıâli*'de Meşihat alayını beklediği sırada başmabeynci Hafız Mehmed Bey gelip kendisinden sadaret mühürünü aldığından tebeddülün ucu maksad-ı aslî olan kendisine dokundu ve bu suretle talebe ayaklanmasını tertip edenler maksatlarına ulaşıp Mahmud Nedim Paşa'nın azline muvaffak oldular; fakat sadaret makamı Midhat Paşa'ya değil dördüncü defa Mütercim Mehmed Rüştü

[11] *Bir hakikatin tezahürü* (Sir Hanri Alyot), *s. 14.*

Paş'ya ve şeyhülislâmlık da ikinci defa Hasan Hayrullah Efendi'ye[12] ve seraskerlik dördüncü defa Bursa valisi Hüseyin Avni Paşa'ya verilip on gün sonra da Meclis-i Vükelâ memuriyetine Midhat Paşa tâyin edilerek mesele kapandı.

Sultan Abdülaziz sadrazam tâyin ettiği Mütercim Rüştü Paşa'ya :

"— Sizi halk istediğinden memur ettim" diye mânidar bir cümle sarfetmesi üzerine o da :

"— Efendimiz halk bizi ne bilsin; iştiharımız mücerred teveccühat-ı şahaneniz semeresidir" sözleriyle mukabele eylemiş ise de padişah yine evvelki cümlesini tekrar eylemişti.

Abdülaziz medrese talebelerinin ayaklanmalarına ve bazı ulemanın ordunun yeni silâhlarla techiz edilmesini sefahat addetmelerine kızmış ve Hayrullah Efendi'nin şeyhulislâm olmasını müteakip başmabeynci Hafız Mehmed Bey'i Şeyhülislâm Kapısına göndermiş ve bütün ilmiye ricali önünde padişahın lisanından olarak onlara :

"Devletin şevket ve satvetini ve mukaddes haklarını yükseltmek ve muhafaza etmek azm-i kavisiyle bir misli görülmemiş donanma yaptırdım; kara kuvvetlerinin takviyesi maksadiyle ordulara nev icat top, tüfek ve mühimmat aldırdım; maksad-ı şâhânem memlekette huzur ve âsayişin devamı ve memleket imarı iken bazı ulemanın tefevvuhata cüretleri lâyık-ı takbih ve muaheze ise de bu kere afve nail oldular; lâkin mücaseretleri halinde devlet düşmanları için hazırladığım silâhları onlara çeviririm" iradesini tebliğ etmiştir[13].

Bunun üzerine şeyhülislâm Meclis-i Vükelâya gelip keyfiyeti söyleyince sadr-âzam Rüştü Paşa Amedçi Mahmud Bey'e: "oğlum key-

[12] Abdülaziz bu son tâyini yaptıktan sonra bir hiss-i kablelvuku ile mabeyn başkâtibi Atıf Bey'e "Hayrullah Efendi bizim dairede iken *müfsit imam* derlerdi. Rüştü Paşa'nın tavsiyesiyle şimdi şeyhülislâm nasbeyledik; Allah vere de bir halt etmeseydi" demiştir *(Mir'at-ı şuûnat, s. 65)*.

[13] Abdülaziz'in ordu ve donanmaya pek fazla ehemmiyet vererek bu iki iş için hiç bir fedakârlıktan çekinmemesi, bu faaliyet aleyhine epi dedikoduyu mucip olmuş ve bu işin akim kalması için ordu ve donanmanın techiz edilmelerinin sefahat olduğu bile ileri sürülmüştü. Hattâ Midhat Paşa bile Abdülaziz'in, devletin satvetini arttıracak olan ordu ve donanmaya pek fazla ehemmiyet verip ve bizzat onunla iştigal eylediğini ve yalnız onun kâfi gelmiyeceğini beyan ile şikâyet emektedir ki *(Mir'at-ı hayret, s. 15)* padişahın bu işe fazla ehemmiyet vermesi ulemanın bunu sefahat addedecek kadar fazla propaganda yaptıklarını göstermektedir; fakat asıl sefahat sarayın israfı idi.

fiyeti anladın, yaz! Kâffe-i ulema lisanlarından sadakat ve mutavaatı tazammun ve yeminler ederek bir ariza yaz" demiş ve bu suretle Abdülaziz iğfal edilmiştir[14].

Mağrur ve mutazzım bir hükümdar olan Abdülaziz'in böyle ayaklanma ve emr-i vaki neticesinde Mahmud Nedim Paşa'yı azle mecbur edilmesi kendisine ağır gelmiş ve onu tekrar sadrazam yapmak için teklifte bulunmuş ise de Mahmud Nedim Paşa'nın, Rüştü, Midhat ve Hüseyin Avni Paşa'ların *İstanbul*'dan çıkarılmasını şart koyması üzerine padişah bunu yapmıya cesaret edememişti.

Bu görüşmeler ve teklifler mabeynde Hüseyin Avni Paşa'nın elde ettiği adamları vasıtasiyle —ki Serkarin yani Başmabeynci Hafız Mehmed Bey bunlardan birisi idi—[15] haber aldığından Rüştü, Midhat, Hüseyin Avni Paşa'lar, Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşa ile şeyhülislâmı da aralarına alarak bir an evvel Abdülaziz'in hal'i hususunda ittifak ettiler.

* * *

Mahmud Nedim Paşa Hersek gailesini bir hafta zarfında halledeceğini söyliyerek sadrazam olmuştu. Fakat bu iş halledilmedikten başka mesele sarpasarmıştı; sadrâzam bu işi yüzüstü bırakarak malî işleri daha ehem gördüğünden onunla meşgul oldu. Filhakika Mahmud Nedim Paşa bu ikinci sadaretinin sonlarında bütün gayretini malî vaziyetin ıslahına hasretmiş ve *tevhid-i düyun* diye yeni bir formül ele almıştı. *Tevhid-i düyun* için devletin 196 milyon lirayı aşan düyunı. umumiyesi dolayısiyle yeniden yüz yirmi beş milyon liralık yüzde beş ve beş sene sonra yüzde altı faizli bir cins tahvilât çıkarılması hususu Palmer ismindeki bir İngiliz bankasiyle kararlaştırılmış ve buna da gümrük, tütün, tuz ve emsali varidat ve Rumeli ve Anadolu'da sekiz

[14] Yukarıki mütalâayı yapan esbak Dahiliye Nazırı Memduh Paşa merhum o tarihte sadaret mektupçusu olarak Meclis-i Vükelâda bulunuyordu. Sadrazam, Amedçi Mahmud Bey'e: "Oğlum keyfiyeti anladın ya kâffe-i ulema lisanlarından hâkpây-ı hümayuna fart-ı sadakat ve mutavaatı mutazammın bir mazbata müsveddesi kaleme al! meali itimad ve merhamet-i mülûkaneyi calip olmalı; bunun için de yeminler edilmeli" talimatım verdi. Mazbata müsveddesi yapıldı. Bâb-ı Meşihatte tebyiz edilerek sudur ve rical-i ilmiyye ve müderrisîn taraflarından bittahtim südde-i saltanata takdim kılındı. Bu mazbata hüccet-i sadakat olarak tarifat vechile yazdırılıp arzolundu. Hakikat-i halde Babıali'den müretteb bir iğfalname idi. Mühürlerini basan efendiler maksıd-ı hafiyyeden âgâh olmadıkları mülâbesesiyle kendilerine sû-i niyet isabet edemez. Yalnız şeyhülislâm, sadrazamla hafiyyen konuştuklarından aralarında sırmeram olunmuştur *(Mir'at-ı şûûnat, s. 67)*.

[15] *Mir'at-ı hakikat, c. I, s. 101, 112.*

Yıldız Mahkemesi Reisi
Ali Süruri Efendi

Yıldız Mahkemesi İkinci Reisi
Hristo Faridi Efendi

Yıldız Mahkemesi Müddei-i
umumîsi (Savcı) Abdüllatif Bey

Mahkeme âzasından
mühtedi Emin Bey

Damad Nuri Paşa

Abdülaziz'in ikinci mâbeyincisi Fahri Bey (Taiften dönüşünde çekilmiş resmi).

vilâyetin âşârı karşılık gösterilmiş ve mukavele akdini müteakip bu münasebetle padişaha yarım milyon lira veyahut bu miktar parayı karşılamıya kâfi hisse senedi verilmesini sadrazam şart koymuş ve bu hususta banker Zarifi'den bir senet almış olan Mahmud Nedim Paşa bu senedi padişaha takdim etmişti.

Medrese talebelerinin ayaklanmasiyle Mahmud Nedim Paşa sadaretten düşmüş ve yerine gelen Mütercim Rüştü Paşa bu yeni istikrazın vahim neticesini takdir etmiş ve bu suretle Mahmud Nedim Paşa'nın padişaha hulûl ederek istihsal etmiş olduğu irade tatbik edilmemiş ve Abdülaziz yarım milyon lirayı veyahut verilecek hisse senedini alamamıştı; hattâ Mahmud Nedim Paşa'nm kalemiyle olan bu rüşvet senedinin tercümesi Mabeyn Başkâtibi Âtıf Bey tarafından sadrazam Mütercim Rüştü Paşa'ya verildiği zaman sadrazam ağır sözler söyliyerek başkâtibi geri çevirmiş ve bu rüşvet işi Abdülaziz'in halkın gözünden daha ziyade düşmesine sebep olmuştur.

Üçüncü Bölüm

SULTAN ABDÜLAZİZ'İN HAL'İNİN HAZIRLANMASI

Kuvvede kalan ilk hal' teşebbüsü

Âli Paşa'nın vefatından sonra Valide Sultan vasıtasiyle ikbali parlıyan Mahmud Nedim Paşa sadrazam olmuştu. Bu sırada Hüseyin Avni Paşa Serasker ve Şirvanîzade Rüştü Paşa da *Ahkâm-ı Adliye* Nazırlığında bulunuyorlardı.

Mahmud Nedim Paşa sadrazam olduktan üç gün sonra Hüseyin Avni Paşa'yı seraskerlikten ve Şirvanîzade'yi de on gün sonra adliye'den azlettirmiş ve bir ay sonra da Tanzimat kanununa muhalif olarak bunları sorgu sualsiz olarak rütbelerini aldırdıktan sonra hakaretle sürgün ettirmişti. Bunlardan Hüseyin Avni Paşa hasta olduğu halde memleketi olan *Isparta*'ya ve Şirvanîzade de yine memleketi olan *Amasya*'ya yollanmışlardı (15 şaban 1288 = 27 şubat 1873).

Hüseyin Avni Paşa iyi bir asker olup bu sayede Keçecizade Fuad Paşa tarafından takdir ve himaye olunmuş ve sonra Âli Paşa da aynı suretle hareket ederek onun kabinesinde üç seneye yakın bir zaman seraskerlikte kalmış, askerî tansikat ve ıslahatta çalışmış orduya büyük bir ehemmiyet ve kıymet veren Abdülaziz de onun bu mesaisini takdir etmişti; fakat bu haliyle beraber ahlâkî zaafı ve saraya mensup kadınlara meyil ve tasallutu[16] ve bu halden çekinmesi için yapılan tavsiyelere rağmen[17] yine bundan vaz geçmemiş ve Âli Paşa'nın

[16] Abdürrahman Şeref Bey "Sultan Abdülaziz'in *vefatı intihar mı, katil mi?*" isimli bir yazısında *(Türk Tarih Encümeni Mecmuası, sene 14, s. 321)* harem-i hümayuna mensup bazı kadınlara tasallutu ve Kadın Efendilerden birisiyle münasebeti dolayısiyle lisana gelmiş" olduğundan Âli Paşa'mn vefatını müteakip derhal azledildiğini beyan etmekte ise de kadınların adlarını yazmamaktadır. Bu kadınların birisinin adı Hazinedar Arzıniyaz Kalfa olduğu Abdülaziz'in vefatı dolayısiyle yapılan istintaktan anlaşılıyor.

[17] Sadrazam Âli Paşa daha evvelden yani Keçecizade'nin sadrazam ve seraskerliği zamanından beri serasker kaymakamlığında bulunmuş olan Hüseyin Avni Paşa'nın bu halini bildiğinden dolayı bilvasıta kendisini ikaz etmekte idi.

vefatını müteakip Valide Sultanın yeni sadrazam'a şikâyeti üzerine ilk darbeyi yemişti.

Hüseyin Avni Paşa ile Şirvanîzade'ye bu suretle hakaretle, muhakemesiz olarak sürgün edilmek pek ağır geldi ve işte bu tarihten itibaren Hüseyin Avni Paşa, Abdülaziz'den intikam almıya karar verdi.

1289 cemaziyelevvel (1872 Temmuz)'de Mahmud Nedim Paşa'nın azliyle Midhat Paşa'nın sadrazam olması üzerine Hüseyin Avni Paşa ile Şirvanîzade Rüştü Paşa afv olunarak *İstanbul*'a geldiler (8 cemaziyelâhir = 13 ağustos).

Bir müddet sonra 17 zilhicce 1289 (15 Ocak 1873)'da teşekkül eden Esat Paşa kabinesine Hüseyin Avni Paşa, ikinci defa serasker olarak bulunduğu gibi Şirvanîzade de aynı kabinede üçüncü defa maliye nazırlığiyle bulundu ve her ikisi de Abdülaziz'den intikam almak için ittifak edip saltanata geçmiye haris olan veliaht Murad Efendi ile muhabereye başladılar. Hüseyin Avni Paşa bir gün evvel maksadına nail olmak için meclubesi Arzıniyaz Kalfa ve Başmabeynci Mehmed Bey vasıtasiyle tesir yaparak Esat Paşa'yı azlettirmiye muvaffak olup yerine, padişahın hal'inde ittifak etmiş olduğu Şirvanîzade Rüştü Paşa getirildi (17 safer 1290 = 16 Nisan 1873) ve Mahmud Nedim Paşa aleyhtarlarından olan Midhat Paşa da ittifaka dahil oldu ve daha sonra esbak maliye nazırı olup o sırada rüsumat emini bulunan Sadık Paşa, Şirvanîzade'nin yetiştirdiği devlet adamlarından olduğu için o da bu sırra mahrem ittihaz edildi ve onun vasıtasiyle esbak sadrazam Yusuf Kâmil Paşa'nın fikri yoklandı ise de bu : "Ben taht-ı saltanata karşı hareket edemem" sözleriyle padişah hal'ine yanaşmadı ve bu suretle Abdülaziz'in hal'i işi Şirvanîzade, Hüseyin Avni, Midhat ve Sadık Paşa'lar arasında kaldı.

Aralarındaki karar mucibince bunlar evvelâ padişaha bir ıslahat lâyihası takdim edecekler ve şayet bu lâyiha kabul edilmezse padişahı hal' edeceklerdi. Bu lâyihanın müsveddesini Midhat Paşa kaleme almıştı. Midhat Paşa'nın hal'e iştirak etmesi, Abdülaziz'in keyfî idaresine karşı olup Şirvanîzade ile Hüseyin Avni Paşa'nın ise intikam arzusu idi.

Bu sırada Şirvanîzade Rüştü Paşa, Abdülaziz'in iltifatını görüp hal' işinin şimdilik tehiri teklifinde bulunmuş ve bundan başka Midhat Paşa'nın padişaha bir boşboğazlıkta bulunmasından çekinen

sadrazam, seraskerin teşvikiyle Midhat Paşa'nın kaleme aldığı lâyihayı padişaha takdim etmemiştir[18]. Yine bu münasebetle Serasker Hüseyin Avni Paşa daha ileri giderek arası iyi olmıyan Midhat Paşa'dan çekinerek onun aleyhinde padişahın vehmine dokunacak bazı sözler söylemesi üzerine Midhat Paşa adliye nazırlığından azlolunarak *Selânik* valiliğine gönderilmişti.

Abdülaziz'in hal'i için en ileride olan Hüseyin Avni Paşa, sadrazamın, hal' işini tehir etmesinden ve Midhat Paşa'nın da padişaha bir şeyler yetiştirmesi korkusundan ve hal' işinin kendi başına patlıyacağından korkarak büyük bir meharetle padişahın müdafiliği rolünü yaparak sadrazam aleyhindeki gammazlığı neticesinde Şirvanîzade derhal sadrazamlıktan azlolunarak az sonra *Halep* valiliği ile *İstanbul*'dan çıkarılmış ve Abdülaziz'e karşı olan suiniyeti önlemesine mükâfat olarak sadrazamlığı da yakalamış ve bu suretle hal' teşebbüsü akim kalmıştı (26 zilhicce 1290 = 14 şubat 1874). Dikkate şayan olan bu teşebbüsü o zamanın ahvaline vakıf olan merhum Memduh Paşa *Mir'at-ı Şüûnat* isimli eserinde de anlatmaktadır[19].

[18] *Mir'at-i Hakikat, c. I, s. 101, 102.* Son Sadrazamlar'da Şirvanîzade'nin konağında vükelâdan bazılarının toplanarak idaredeki fenalıkların men'i ve varidat ve masarifatın muvazenesi için bazı kavaninin vazına karar verilip Midhat Paşa tarafından kaleme alınmış olan lâyiha sadrazam Şirvanîzade tarafmdan nasılsa padişaha arzedildiğinden bu halden hiddetlenen Abdülaziz, Midhat Paşa'yı azl ile Selânik valiliğine tâyin ettiği yazılıyor. Sadrazam bu lâyihayı şayet isterse takdim edilmek üzere Mabeyn Başkâtibi Atıf Bey'e vermiş ise de padişah bunu istemedikten başka Midhat Paşa'yı da azl ettiğinden lâyiha Abdülaziz'e verilmemiştir *(Son Sadrâzamlar, s. 331 - 333).*

[19] Hüseyin Avni Paşa serasker ve Şirvanîzade Rüştü Paşa sadrazam bulundukları sırada sürgün edilmekten mütevellit iğbirarını hazmedemeyen Hüseyin Avni Paşa aynı akıbete uğramış olan Şirvanîzade'ye "mukaddema ikimiz dahi bu memleketten teb'id olunduk; gerçi birer mevki tuttuk, ileride tekrar felâkete uğramıyacağımızı kim temin edebilir? Saraya benim emniyetim kalmamıştır; padişah her istediğini yapmağa Mahmud Nedim Paşa sadaretinde alıştı, lâzım çare görülerek tebeddül-i saltanata gidilmesini îmaen söylemiş ise de Rüştü Paşa geçici cevaplar verince serasker, sarhoşlukla açıldığına nadim olur ve Şirvanîzade'yi makamından düşürmek için fırsat kollar.

Bir gün padişah huzurunda sırasını getirerek Rüştü Paşa maliye nazırlığında veliaht Murad Efendi'nin tahsisatını ay geçmeden verdirirdi; "o daireye incizab ve intisabı muhkemdir" sözleriyle Abdülaziz'i kuşkulandırması üzerine Şirvanîzade azlolunarak Hüseyin Avni Paşa seraskerliğe ilâveten sadareti de elde etti ve Rüştü Paşa'yı da heman *Halep* valiliği ile İstanbul'dan fırlattı ve orada da bırakmıyarak Hicaz valiliğine gönderdi.

Hüseyin Avni Paşa, Şirvanîzade'den çekindiği için onu Haleb'te de bırakmıyarak *Cidde* (Hicaz) valiliğine tâyin ettirmiş ve Şirvanîzade Rüştü Paşa aynı senede Taif'te vefat etmiştir.

Hüseyin Avni Paşa on beş ay kadar her iki makamda kalmış ve Abdülaziz hakkındaki fikrini fiile çıkarmak için serasker kaymakamı bulunan kafadarı ve samimî dostu olan Çirpanlı Abdülkerim Nadir Paşa'yı hal' işini tertibe memur etmişti; bu sırada Abdülaziz tenezzüh için *Alemdağı* köşküne gitmişti. Hüseyin Avni Paşa bundan bilistifade suvari kuvvetiyle padişahı orada yakalayıp *Selimiye* kışlasına hapsettikten sonra veliaht Murad Efendi'yi iclas etmek istemiş ve bu suretle Abdülkerim Nadir Paşa'ya emir vermiş ise de Abdülaziz'in *Alemdağın*'da bir geceden ziyade kalmaması bu tasavvurun da kuvvede kalmasını mucip olmuştu [20].

Rivayete göre Hüseyin Avni Paşa, Abdülaziz'i zehirletip öldürtmek istemiş, eczacıbaşı Faik Bey'i *Londra*'ya gönderip kokusuz ve gayet müessir zehir celbettirmiş; bu tasavvurunu fiile koymak için sarayın kilercibaşısı Said Bey'i ele alarak onun vasıtasiyle padişahın içeceği şerbete zehir koydurmak teşebbüsünde bulunmak istemiş ise de Abdülaziz'in ihtiyatlı hareketleri ve içeceği şerbetleri kurenasına tattırması âdeti olduğundan bunda da muvaffak olunamamıştır [21].

Şirvanî zade İstanbul'dan ayrılırken salâh-ı haline itimad ettiği rical-i devletten bir zat ile görüştüğü sırada "ben gidiyorum, padişaha sadıkım. Avni Paşa'nın yüzünden padişah zarar görecektir. Senin diyanetinden emin olduğum için onun bana vaktiyle söylediğini Tanrı emaneti olarak mahremâne ifade ediyorum demiş olduğunu vâkıf-ı sır bulunan o zat Rüştü Paşa'nın vefatından sonra beni hakikate muttali kılmıştı.." *Mir'at-ı şuûnat, s. 47, 48.*

[20] Tanzimat Dairesi Reisi Mahmud Bey'in (Nafia ve Ticaret Nazırı Mahmud Celâleddin Paşa) bazı mesmuatına dair kendi el yazısiyle Abdülhamid'e takdim ettiği arîza. Mahmud Bey bu mütalâayı Maliye Nazırı Yusuf Paşa'dan duyup nakletmiş ve bunu tarihine de koymuştur *(Mir'at-ı hakikat, c. I, s. 102).*

[21] Ticaret ve Nafia Nazırı Mahmud Celâleddin Paşa'nın, Yusuf Paşa'dan duyup Abdülhamid'e takdim etmiş olduğu arîzasından. Abdülaziz'in zehirlenmek istenmesi doğru olup bu zehirin veliahdın hususî tabibi ve Fransızca hocası Doktor İskilipli Türk Emin Bey (Paşa) tarafından tertip edildiği duyulmuş ve sorgu sual edilmeden miralay rütbesinde bulunan Emin Bey'in askerlikten tardiyle sürgün edilmesine irade çıkmış ve Valide Sultan'ın şefaatiyle sürgün edilmesinden vazgeçilmiş ise de epi müddet rütbesiz kalmış ve sonradan affolunup rütbesi iade edilmiştir *(Doktor Mehmed Emin Paşa, Belleten sayı : 30, s. 332.)*

Abdülaziz'in hal'ine tekaddüm eden olaylar

Devlete askerî sahada, karada ve denizde[22] devlet teşkilâtında pek mühim hizmetler etmiş olan Abdülaziz Han tab'an müstebitti. Arzusunu tahdit edecek kanunlarla bağlanmasını istemezdi. Keyfî hareketi seviyordu. Avrupa'dan alınan ödünç paraların bir kısmı mühim devlet işlerine sarfedilmekle beraber bir kısmı da saray, köşk yapılmasına ve saray israfatına sarfediliyordu. İşte bu inşaat ve israfat sebebiyle hakkında ve aleyhinde dedikodu oluyordu. İdarî ıslahat hakkında kendisine bir şey söylenemiyor verilen lâyihaların tesiri olmuyordu.

Mahmud Nedim Paşa'nın birinci sadareti ve padişahın her arzusuna "*ferman efendimizindir*" demesi Âli Paşa zamanındaki Babıâli otoritesini bozmuş ve padişah her istediğini yaptırmıya yol bulmuş ve Mahmud Nedim Paşa da Abdülaziz'in bu arzularını tenkit eden vükelâyı azil ve sürgün ettirmek suretiyle padişaha yaranmakta bulunmuştu. Bundan başka Mahmud Nedim Paşa'nın Âli Paşa siyasetine aykırı olarak Rus politikasını takip eylemesi vükelâdan başka halkça da endişeyi mucip olması ve bu hususta Mahmud Nedim Paşa muhaliflerinin mübalâğalı propagandaları da âmil olmuştu.

Mahmud Nedim Paşa'nm ikinci sadareti Abdülaziz aleyhine yeni bir cereyan uyandırmış ve bu hal emel, arzu ve ihtirasları başka başka olan bazı devlet ricalini padişahı hal' etmek için birleştirmiştir.

Abdülaziz'in hal'i hususunda ittifak eden ve muhtelif sebeplerle birbirlerini sevmiyen dört devlet adamından her birinin emeli başka başka olup bunlar yalnız padişahın hal'inde ittifak etmişlerdi. Mütercim Mehmed Rüştü, Midhat, Hüseyin Avni, Kayserili Ahmed Paşa'larla Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'den her biri yekdiğerini sevmezlerdi. Her birisinin tıyneti ve tabiatı birbirine zıt idi; bununla beraber hal' hususunda birleşmişlerdi.

Midhat Paşa'nm ifadesine göre Abdülaziz'e karşı olan nefret dolayısiyle hal' sözleri üç beş aydan beri halkın diline düşmüş olup her yerde ve her mecliste söylenir olmuştu[23]. Hattâ Midhat Paşa, kona-

[22] Abdülaziz orduyu nizamiye, ihtiyat, redif ve müstahfız sınıflarına tefrik ederek yedi yüz bin kişilik bir ordu vücuda getirdiği gibi bunları yeni silâh ve toplarla techiz eylemiş ve büyük, küçük yirmi beşten ziyade zırhlı ve yüzden ziyade harp ve nakliye gemisi yaptırmak suretiyle Osmanlı donanmasını İngiltere ve Fransa'dan sonra Avrupa'nın ikinci derecede donanması haline koymuştu *(Mir'at-ı hakikat, c. I, s. 122)*.

[23] *Midhat ve Rüştü Paşaların tevkiflerine dair vesikalar* (TTK. Yayınları), Ankara 1946, *s. 52*.

ğına celbettiği fetva emini Kara Halil Efendi'ye, "padişah mülk ve milleti tahrip ve beytülmal-i Müslimîni israf etti. Islâh-ı hal-i enam için hal'i tasavvur olunuyor; buna şer'an cevaz var mıdır?" diye mütalâasını sorduğu zaman fetva emini, "Abdülaziz'in hal'i için çarşaf kadar fetva veririm" diye mukabele eylemişti [24].

Hal' erkânı hakkında

Abdülaziz hakkında diş bileyen ve intikam almak istiyenlerin başında serasker Hüseyin Avni Paşa vardı. Bu zat değerli ve teşkilâtçı bir askerdi.

Abdülaziz zeki ve kabiliyetli insanları tanırdı. Osmanlı ordusunu tertip ve tanzimi hususunda gösterdiği liyakatten dolayı Hüseyin Avni Paşa'yı sevmiş ve takdir etmiş ise de Hüseyin Avni Paşa'nın harem-i hümayuna karşı ahlâkî zaafı ve Mahmud Nedim Paşa'nm birinci sadaretinde bu yüzden hakaret görmesi, padişahı bu zata karşı tenfir ettiği gibi Hüseyin Avni Paşa'yı da Abdülaziz'e karşı intikama sevketmiş ve hattâ bir görüşme esnasında Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa'ya "Abdülaziz'den intikam almadıkça Allah canımı almasın" demişti; fakat Abdülaziz bir müddet sonra askerî liyakatini takdir ettiği Hüseyin Avni Paşa'yı afv edip mükerreren serasker ve bir defa seraskerlikle beraber sadrazam bile yapmış ise de, o ilk seraskerliğinde yediği silleyi unutmıyarak intikam almak için fırsat kolluyordu. Mahmud Nedim Paşa'nın ikinci sadaretinde yine onun gammazlığiyle gözden düşerek *Bursa* valiliğine gönderilmesi kin ve intikam hırsını tazelemişti. Bundan başka Abdülaziz'in fena âdetlerinden birisi de sevmediği, gazap ettiği devlet ricalini orta oyunlarında taklitlerini yaptırarak teşhir etmek olduğundan Hüseyin Avni Paşa'nın kabih şekilde taklidini yaptırıp eğlendiğini haber alan Hüseyin Avni Paşa bu sebepten küplere binmiş, düşmanlığı artarak Abdülaziz'den intikam almıya katî surette azmetmişti [25].

[24] *Mir'at-ı hakikat, c. I, s. 106.*

[25] Midhat Paşa bunu şöyle anlatıyor: "Hüseyin Avni Paşa, Abdülaziz hazretlerinin indinde memduh iken Nedim Paşa'nm ibtida-i sadaretinde bigayr-i hakkm nefyolunarak hakaret görmüş ve muahharan Mahmud Nedim Paşa'nın ikinci sadaretiyle beraber seraskerliğe gelmiş ise de az vakit içinde *Bursa* valiliğine teb'id olunarak fevkalâde dilgîr olmuş idi. Hakan-ı merhum bunların hiç birine ehemmiyet vermiyerek geceleri vükelânın orta oyunlarında taklitleri yapılıp eğlenmeğe devam olunduğu gibi Hüseyin Avni Paşa'nın taklidi dahi gayet kabih yapıldığım istihbar etmesiyle garez ve adaveti müşedded olmuştu". *Midhat ve Rüştü Paşa'ların tevkiflerine dair vesikalar*, s. 52.

Hal'e iştirak edenlerden ikincisi sadrazam Mütercim Rüştü Paşa idi. Bu, çok zeki, malûmatlı, müdekkik bir vezir ise de iş başarmaktan ziyade tenkid edici idi. Kendisi mazul iken yapılan işleri beğenmez, akıl hocası geçinir, fakat iş başına gelince bir iş yapmazdı. Bundan dolayı Abdülaziz, avamfirip, lâf ebesi olan Rüştü Paşa'yı sevmez, fakat biraderi Abdülmecit zamanından beri vükelâlıkta bulunması sebebiyle kendi saltanatı zamanında üç defa sadarette ve iki defa seraskerlikte ve diğer hizmetlerde bulundurmuştu. Askerî işlerin iyi gitmesini istiyen Abdülaziz, Rüştü Paşa'yı seraskerlikten azlettiği sırada bu zat hakkında :

"*Bu adam her şeye itiraz eder de devlete yarıyacak bir iş olsun meydana koymamıştır; benim ecdadım bu gibilerin akliyle hareket etmiş olsaydı Konya ovasında koyun sürüleriyle haymenişîn olmaktan kurtulamazdık. Biraderim Abdülmecid Han merhumun asrında yetişmiş olduğundan iktizây-ı hale göre istihdam ediliyor*" demiştir[26]. Mütercim Rüştü Paşa, Abdülaziz zamanında ümit ettiği teveccühe nail olmadığından dolayı müteessir olup o da Abdülaziz'i sevmezdi. Uzun müddet mazul kalmış olduğundan dolayı Sultan Aziz'in hal'inden sonra şikâyette bulunmak suretiyle gücenikliğini ihsas etmişti.

Hal' erkânının üçüncüsü olan Şeyhülislâm Hayrullah Efendi birinci defa bu meşihat makamında bulunduğu sırada Hüseyin Avni Paşa hem sadrazam ve hem seraskerdi. Bir gün Meclis-i Vükelâda bankanın imtiyazının temdidi görüşüldüğü sırada Hayrullah Efendi, imtiyazın uzatılmasının aleyhinde bulunduğundan dolayı Hüseyin Avni Paşa kendisine gücenmiş olup kabineden attırmak için fırsat kolluyordu. Bu sırada padişahın cülûsuna tesadüf eden donanmayı *Basiret Gazetesi* Kadir gecesine teşbih ettiğinden dolayı şeyhülislâm gazete sahibinin cezalandırılmasını sadrazama yazmıştı. Hüseyin Avni Paşa bunu güzel bir fırsat bilerek padişahımızın evsafını şeyhülislâm men ediyor sözlerini Abdülaziz'in mukarripleri vasıtasiyle kendisine duyurması üzerine Hayrullah Efendi şeyhülislâmlığa tâyininden kırk iki gün sonra azledilmişti; fakat Abdülaziz, Hayrullah Efendi'nin bu suretle azlinden nedamet getirerek kendisine beş bin altın atıyye ihsan ve yedi bin kuruş mazuliyet maaşı tahsis eylemek suretiyle gönlünü almak istemişti.

[26] *Mir'at-ı şuûnat, s. 65.*

Hal'e karar verenlerden dördüncüsü Midhat Paşa idi. Bu zat katî surette meşrutî bir idare kurulmasını istiyor ve bütün samimiyetiyle bunu temine çalışıyor ve bu idealini elde etmek için İngiliz elçisi ile temas edip meşrutî idareye ait fikirler alıyor ve etrafına topladığı münevver gençlerle mümkün olan faaliyeti gösteriyor ve planlar hazırlıyordu [27].

Midhat Paşa gidişin iyi olmadığından bahis ile Abdülaziz'e müteaddit ıslahat lâyihaları vermiş ise de ya kendisine verilmiye cesaret olunamamış veya müessir olmamıştı. Midhat Paşa, Topkapı dışında bulunan çiftliğinde etrafına topladığı münevver gençlerle görüşür, hükümetin ve padişahın icraatı hakkında tenkit ve muahezelerde bulunur ve keyfî idareyi bertaraf etmek için hazırlık yapardı. Namık Kemal, Ziya Bey (Şair Ziya Paşa) daha bazı münevverler [28] onun meclisinin müdavimi idiler.

Yukarıda gösterildiği gibi en büyük emeli devletin millet meclisi ile idaresi ve bilhassa maliyenin kontrol ve murakabesi olduğu için Abdülaziz'in bunları kabul etmesi ihtimali olmadığından dolayı onun yerine veliaht Murad Efendi'nin cülûsiyle istediği idarenin kurulmasına çalışıyor ve bu münasebetle Abdülaziz'in hal'inde ittifak etmiş olduğu zevattan ayrı olarak veliahtın tabibi Kapolyon ve sarrafı Hıristaki vasıtalariyle Murad Efendi ile muhabere ediyordu.

[27] Midhat Paşa, Mahmud Nedim Paşa'nın ikinci saderetinde Şûrây-ı Devlet reisi iken istifa ederek Topkapı'daki çiftliğine çekilmiş ve Abdülaziz'e ıslahat hakkında müessir lâyihalar vermiş ve devletin mühlik bir uçuruma yaklaştığını beyan eylemiş ise de tesiri olmamıştı. Midhat Paşa bu halden yılmıyarak faaliyetine devam ile etrafına toplamış olduğu münevver gençlerle meşrutî bir idare kurmağa çalışmak üzere planlar hazırladı ve bu hazırlık 1875 senesinde oldu. Aynı sene kasım ayında bu ıslahat taraftarlarından birisi vasıtasiyle İngiliz elçisi Alyot bu teşebbüsten haberdar edildi. Bundan bir kaç gün sonra Midhat Paşa, bizzat İngiltere sefarethanesine giderek elçi ile görüştü ve durumu anlattı. Memleketin harap olduğunu ve irtikâbın emsali görülmemiş bir dereceye geldiğini, devlet memurları ve halk aç ve sefil iken hünkârın zevk ve safa için milyonlarca lira sarf ettiğini ve bu hali önlemek için hükümeti idare etmek usulünün değiştirilmesi lüzumunu ve hükümet ile maliyeyi kontrol ederek hükümdarın salâhiyetinin tahdid edilmesi zaruretini beyan edip işin bilhassa Abdülaziz gibi şedid bir padişaha karşı tehlikeli olmasına rağmen bunu yapmak için ortaya atıldığını beyan ve nihayet İngiltere hükümetinin müzaheretini tekrar tekrar rica etmiştir *(Sir Hanri Alyot, Bir Hakikatin Tezahürü, s. 11 - 13).*

[28] Midhat Paşa'nın meclisine devam edenler arasında Ebuzziya Tevfik Bey, kendi yetiştirmesi ve adını verdiği Ahmed Midhat Efendi ve mühürdarı İstinyeli Tevfik Bey varsa da bunların üçü de sonradan aleyhine dönmüşlerdir.

Midhat Paşa istintak heyetine verdiği 18 mayıs 1297 (30 mayıs 1881) tarihli ifadesinde : Abdülaziz'in umum halkın nefretini mucip olacak surette yaptığı işlerin kâğıtlara sığmıyacak kadar çok olduğunu, kanunsuz olarak devleti idare etmek istediğini, Mahmud Nedim Paşa'nın ikinci sadaretindeki harekâtiyle milleti bütün bütün kendisinden soğuttuğunu ve hangi meclise gidilse padişahın sui ahval ve harekâtından başka lâkırdı olmadığını ve Mahmud Nedim Paşa'nın bütün bütün Rus elçisi general İgnatiyef'in nüfuzu altına düşmüş olduğunu ve İgnatiyef'in de Rumeli'nin Rusya'nın eline düşmesine çalıştığını ve bunun için *Bulgar*'ları tahrik ettiğini ve bu hal, halk arasında emniyetsizliği mucip olarak medrese talebelerinin ayaklanmalariyle Mahmud Nedim Paşa'nın düştüğünü beyan etmiş ve verilen ıslahat lâyihalarının Abdülaziz'in kendisine verilemediğini söylemiş ve neticede hal'e karar verdiklerini açıkca beyan etmiştir[29].

Hal' için görüşmeler

Abdülaziz'in hal'ine katî surette karar verenler, Sadrazam Rüştü, Midhat ve Hüseyin Avni Paşa'larla Hayrullah Efendi olup Bahriye Nazırı olan Kayserili Ahmed Paşa da meseleden haberdar idi ise de Hüseyin Avni Paşa'nın peyki olan Bahriye Nazırı sık sık Dörtler Meclisine gelmiyordu. Dörtler, bu defa yeniden bir vükelâ tebeddülüne meydan bırakmadan Abdülaziz'i hal' etmiye karar verdiklerinden sık sık *Babıâli*'de, *Bayezid*'te Midhat Paşa konağında ve Hayrullah Efendi'nin *Kuruçeşme*'deki yalısında toplanarak hal' programını tesbit etmekle meşgullerdi. Bu hususta yükün en ağırı Serasker Hüseyin Avni Paşa'ya düşüyordu. Hüseyin Avni Paşa vükelâ ile temas edip karar vermeden evvel itimat ettiği askerî erkân ve ümera ile Adülaziz'in hal'i için görüşmeler yapmakta ve tertibat almakta idi. Bundan başka dış ve iç hâdiseler de bu hususta hal' erkânına yardım ediyordu. Abdülaziz'in hiddet ve şiddetinden kendisine bir söz söylenememesi ve ifrata varan keyfî hareketleri halk üzerinde kendi aleyhinde dedikoduları mucip olduğundan bu haller de Dörtler'e cesaret veriyordu.

[29] *Midhat ve Rüştü Paşaların tevkiflerine dair vesikalar, s. 52.*

Hüseyin Avni Paşa'nın hazırlanması

Hal' işinin en hararetli taraftarı olan serasker Hüseyin Avni Paşa, devletin durumunu ve padişahın hal'ini Dâru'ş-Şurây-ı Askerî Reisi Redif Paşa'ya açarak devleti selâmete çıkarmak için tebeddül-i saltanat lüzumunu ileri sürüp buna bir çare bulunmasını ortaya atmıştı. Bunun üzerine Redif Paşa bunu, itimat ettiği dostlarından askerî mektepler nazırı Süleyman Paşa'ya[30] söylemiş ve o da serasker paşa muvafakat ederse bunun halli kolay olduğunu iki ve bir tabur askerle bu işin yapılabileceğini beyan ettiğinden bu yoldaki görüşmeler ilerlemiş ve bu hususta aldığı muvafakat cevabı üzere Süleyman Paşa faaliyete geçmiştir.

Süleyman Paşa iptida *Taşkışla*'da Hassa Ordusu beşinci Talia taburu kumandanı binbaşı İzzet Bey ile görüşüp onu elde ettikten sonra onun vasıtasiyle de Hassa dördüncü Talia taburu binbaşısı Osman Ağa ve Hassa birinci alayın ikinci taburu kumandanı binbaşı Ethem Bey de ittifaka alındılar[31]. Yine bu faaliyet neticesinde *İstanbul* merkez kumandanı mirliva (tuğgeneral) Mustafa Seyfi Paşa da hal' vukuu esnasında Süleyman Paşa'ya iltihak edeceğine dair yemin etmişti. Bütün bu görüşme ve kararlar Redif Paşa vasıtasiyle Serasker Hüseyin Avni Paşa'ya da bildirilmişti. Süleyman Paşa'nın emrinde de üç yüze yakın Harbiye mektebi talebesi vardı.

Bu tertibat alındıktan sonra 1293 cemaziyelevvelinin üçüncü cumartesi gecesi (27 mayıs 1876) Redif Paşa, Süleyman Paşa'yı alarak seraskerin, *Üsküdar*'la *Kuzguncuk* arasında *Paşa Limanı*'ndaki yalısına götürmüş, mesele yeniden görüşülmüş ve bir programla esası tesbit olunarak faaliyete geçilmesine karar verilmiştir.

Program tesbiti ve verilen karardan sonra Hüseyin Avni Paşa keyfiyetten evvelâ Midhat ve sonra da Kayserili Ahmed Paşa'-

[30] Süleyman Paşa, mirliva (tuğgeneral) rütbesiyle askerî mektepler ikinci nazırı iken, birinci nazır Galib Paşa'nın 14 zilhicce 1292 (11 ocak 1876)'de vefatı üzerine askerî mektepler nazırı olmuştur.

[31] Binbaşı İzzet Bey daha sonra miralay olmuş, Abdülaziz'in ölümünde maznunlar arasında bulunduğu için tevkif olunmuştur. Bu zat 22 mayıs 1297 (3 Haziran 1881) tarihli istintakında Süleyman Paşa ile temastan bahsetmiyerek kendilerine gelen tamim ile softa ve hırvatlara karşı hazır bulunmaları emredildiğini beyan etmiş ve vaka esnasında taburiyle *Dolmabahçe*'ye indiğini söylemiştir. Eğer bu mütalâası doğru ise Süleyman Paşa'nın Abdülaziz'i hal' edecek kuvvetleri bu suretle hazırladığı anlaşılıyor ve daha sonra hâdiseler ve Midhat Paşa'nın istintakındaki ifadesi de bunu

ları haberdar etmiş ve ilk adımda vükelâdan üç kişi arasında Abdülaziz'in hal'i hususunda anlaşma olmuştur[32]; fakat teşebbüsün müsbet netice vermesi için bu anlaşmaya Sadrazam Mehmed Rüştü Paşa ile Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'nin de girmeleri zarurî görülmüştü.

Hüseyin Avni Paşa cumartesi günü Harbiye mektebine gelmiş, talebenin imtihanlarında bulunmuş, talebeyi taltif etmiş ve sonra müdür odasına çekilerek hal' işi hakkında Süleyman Paşa ile görüşmüştür. Hüseyin Avni Paşa, Abdülaziz'in sarayında yetiştirmiş olduğu bir hayli zabitin taburlarda bulunmasından dolayı işin duyulmasından endişe etmiş ise de Süleyman Paşa'nm teminatı üzerine tereddütü zâil olmuş ve işte bundan sonradır ki hal' kararı sadrâzamla şeyhülislâma da açılmıştır.

Rüştü Paşa, yukarıda bilmünasebe söylediğimiz gibi Abdülaziz'e karşı muğber olduğundan tereddüt ve biraz da tehditle teklifi kabul etmiş ve onun isteğiyle Şeyhülislâm Hayrullah Efendi bu ittifaka dahil olmuştur[33].

Süleyman Paşa, serasker ile görüşüp anlaştıktan sonra sivil olarak emniyetli zabit ve neferlerden bazılarını sarayın muhtelif mahallerini tarassuda memur edip bu meyanda Abdülhamit Efendi Dairesini de gözaltına aldırmıştı. Kendisine her gün muntazaman jurnaller verilmekte idi[34].

teyid ediyor. İzzet Bey belki işin iç yüzüne vakıftı; fakat diğer iştirak edenlerin ise maksadı bilmedikleri anlaşılıyor.

[32] O tarihte İstanbul'da İngiliz elçisi bulunan Sir Hanri Elyot, Abdülaziz'in hal'inden bir hafta evvel yani 1876 mayısının yirmi altıncı günü gidişin iyi olmadığım ve bu gidişle Abdülaziz'in hal'inin yakın olduğunu hükümetine bildirmiş olduğunu beyan etmektedir ki hal' erkânı tarafından meseleden daha evvelden haberdar edildiği anlaşılıyor *(S. 15, 17)*.

[33] Askerî mektepler nazırı Süleyman Paşa, medreselere riyaziye ve tabiîye dersleri konulması hakkında şeyhülislâm ile görüşmek üzere yalısına gitmiş. Hayrullah Efendi, o gece rüyasında Süleyman Paşa'yı gördüğünü zikr ile rüyasını Süleyman Paşa'ya anlatmış. Süleyman Paşa bu rüya hikâyesini Hüseyin Avni Paşa'ya söylemiş. Seraskerle şeyhülislâm arasında eskidenberi burudet olup Hüseyin Avni Paşa tab'an da hodbin ve müstehid olduğundan Hayrullah Efendi'nin bu rüyasına karşı Süleyman Paşa'ya "seni aldatmış, rüyayı uydurmuştur" demiştir *(Hiss-i inkılâb, s. 17)*.

[34] Süleyman Paşa'ya

Maruz-ı bendeleridir

Zat-ı sâmi-i cenâb-ı sipehsâlarînin (Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın) evâmir-i şifahiyeleri mûcibince dün merkez taburu müstahdemîninden mülâzım-ı sâni Şakir Efendi

Hüseyin Avni Paşa ertesi pazar günü Süleyman Paşa'yı yalısına davet ederek Redif ve Kayserili Ahmed Paşa'larla birlikte hal' gününün tesbiti kararlaştırılmıştı. Hüseyin Avni Paşa, padişahın Yıldız Köşküne gitmesi muhtemel olduğundan Süleyman Paşa'nın bir tabur askerle köşkü muhasara edip veliahtı dairesinden alarak *Topkapı Sarayı*'na götürüp iclâs etmeği ve şayet padişah Yıldız'a gitmezse sarayın bir taburla muhasara edilerek veliahtın bir bölük askerle Topkapı sarayma götürülmesini teklif etti ise de[35] bunun muhataralı olduğu söylenerek Kayserili Ahmed Paşa'nın tavsiyeleriyle cülûsun Serasker Kapısında (şimdiki üniversite binasında) olması münasip görülmüştür.

Bundan sonra hal'in, cemaziyelevvelin yedinci salı veya sekizinci çarşamba günlerinden hangisi olması hakkında görüşülmüş; Hüseyin Avni Paşa, salı günü olmaz, çarşamba Meclis-i Has olduğu cihetle işe o gün başlanmasını ve sadrazamla şeyhülislâma o yolda malumat verilmesini, Redif Paşa'nın bu işe kumandan olmasını ve Dolmabahçe sarayı muhasara edildikten sonra veliahtın dairesinden alınarak Serasker kapısına götürülmesini teklif etmiş ve böylece kararlaştırılmıştır.

Hüseyin Avni Paşa'nın yalısında verilen bu karar sadrazam ile şeyhülislâm'a bildirilmişti, fakat şeyhülislâm, çarşamba gününün uğurlu olmadığını söyliyerek işe bir gün evvel yani salı günü teşebbüs edilmesini beyan ettiğinden hal' kararı bir gün evvele alınmış, lâkin Süleyman Paşa bu değişiklikten haberdar edilmediği için o, tertibatını çarşambaya göre almış, binbaşı İzzet Bey vasıtasiyle sarayı mu-

tebdil-i kıyafetle Beşiktaş cami-i şerifi civarına gönderilmiş ve mumaileyh on yedi saat devam eden tarassudat-ı mütemadiyesi neticesinde şevketlû, necâbetlû Abdülhamid Efendi hazretlerinin dairelerinden yalnız üç halayıkla Bilâl Ağa isminde bir hadımdan başka hiç kimsenin sokağa çıkmadığını ve Bilâl Ağa'nın üç saat devam eden gaybûbetinden sonra yalnızca avdet ettiğini ve merkumun kolları arasında ceviz renginde bir tahta kutunun bulunduğunu ve şimdiye kadar cariyelerin avdet etmediğini ve nukat-ı muayyeneye memur olan neferât-ı askeriyyenin gece, gündüz sivil kıyafetle dolaşarak bihakkın ifay-ı vazife ettiklerini dermeyan etmiş olmağla olbabta *(5 Cemaziyelevvel 1293)*.

Bende-i kemineleri binbaşı
HALİD

Yine bu binbaşı Halid Bey'in 6 cemaziyelevvel tarihli bir jurnalinde ima yollu, Abdülhamid'in hal'işinde malumatı olduğu anlaşılıyor; hattâ bu imaya karşı Abdülhamid "eden bulur" sözleriyle mukabele etmiş *(Yıldız evrakı, zarf numarası 73)*.

[35] *Hiss-i inkılâb.*

hasara edecek tabur içinde güvenilemiyen on iki kadar zabitin ismini tesbit ettirmiştir.

Süleyman Paşa'nm hal' meselesinden en ziyade güvendiği binbaşı İzzet Bey idi. İzzet Bey ise Talia taburunun birinci bölük kumandanı yüzbaşı Gürcü Necip Efendi vasıtasiyle Murad Efendi dairesiyle muhabereyi temin ile vaziyetten veliahtı haber etmekte idi.

Veliahtın saraydan alınması meselesi

Süleyman Paşa sarayı kuşatacak taburlarda cephane olmadığından onlara cephane tedarik edilmesini ve kendilerinden şüphelenilerek değiştirilmesi icap eden bazı ümeranın tebeddüllerini kararlaştırdığı sırada Hüseyin Avni Paşa kendisini celp ederek hal' gününün çarşambadan bir gün evvel salı gününe alındığını ve gündüz saat beşte (Alaturka—öğle vakti) işe başlanılacağını söylemiş ve bu karardan Midhat Paşa vasıtasiyle veliahtın haberdar edilmesini emreylemiştir.

Verilen karar mucibince padişahın ikamet etmekte olduğu Dolmabahçe sarayı kuşatıldıktan sonra veliaht Murad Efendi, kendi kendine muhafazasız olarak Serasker kapısına gitmesine itiraz ederek bir bölük suvari ile gitmesinin doğru olacağını söylediği gibi, bu sırada Midhat Paşa'nın konağında bulunan ve veliaht'la Midhat Paşa arasındaki muhabereyi temin etmekte olan Ziya Bey de :

"— Murat Efendi zannederim ki bu sureti kabul etmezler" demiş ve Ziya Bey'le Murad Efendi arasında vasıta olan doktor Kapolyon'u da celbederek bir görüşme daha yapılmasına karar verilmiştir. Hüseyin Avni Paşa evvelki mütalâasında ısrar etmiş ise de bu defa Kapolyon'un da iştirakiyle yapılan görüşmede Kapolyon, Murad Efendi'nin öyle kendi kendine Serasker kapısına gelemiyeceğini ve bu şekilde cülûs etmesi Avrupa nazarında çirkin olacağını beyan ettikten sonra Murad Efendi'nin, "Ben bir kere saraydan alındıktan sonra artık bir daha içeri giremem" dediğini söylemiş ve nihayet Midhat Paşa ve diğerlerinin ısrarları üzerine, lüzum hasıl olursa veliahtın, dairesinden asker ile alınmasına karar verilmiştir.

Hüseyin Avni Paşa'nın saraya istenmesi

Yukarıda söylendiği gibi bu işler tesbit edilip Abdülaziz'in hal'i ve Murad Efendi'nin cülûsunun, 7 cemaziyelevvel 1293 (30 mayıs 1876) salı günü[36] alaturka saat beşte yani öğle üzeri olması tekarrür etmişti.

Hal'den bir gün evvelki pazartesi günü padişah tarafından Serasker kapısına bir yaver gelerek seraskere ya akşam veyahut yarın sabah saraya gelmesini bildirmiş, o da "yarın sabah gelirim" diye yaveri geri göndermişti. Bu halden kuşkulanan Hüseyin Avni Paşa hal' teşebbüsünün duyulduğunu zannederek acele Serasker kapısından çıkıp kendisini arayan olursa *Baruthane*'ye gittiğini söylemelerini emretmiş, fakat Baruthaneye gitmeyip yanına Redif Paşa'yı da alıp yalısına gitmeye karar vermiş ve Serasker kapısı meydanında, Midhat Paşa konağından dönmüş olan Süleyman Paşa'ya tesadüf ederek beraberine alıp yalısına götürmüştür.

Hüseyin Avni Paşa Serasker kapısından çıktıktan sonra paşa'yı saraya davet için ikinci bir yaver daha gönderilmiş ise de seraskerin Baruthane'ye gittiği söylemiş ve kendisini çevirmek üzere acele bir nöbetçi yaveri sevkedilmiş ve her ihtimale karşı da saraydan Hüsnü Bey isminde bir yaver de seraskerin Paşalimanı'ndaki yalısına yollanmıştır.

Yalıdaki heyecanlı görüşme

Hüseyin Avni Paşa, Serasker kapısından çıktıktan sonra doğru yalısına gelmiştir. Serasker yalıya vardıktan sonra Yaver Hüsnü Bey bir kayıkla Paşalimanındaki yalıya gelerek kendisini davet etti ise de Hüseyin Avni Paşa:

"— İşlerim var, dört tabur Şam redifleri geldi. Yarın *Selimiye* kışlasına çıkaracağız, oraya gideceğim yarın gelirim" diye yaveri iade etmiştir[37].

[36] Arabî aylarının milâdî aylarına tekabül eden günleri bazan birbirine uymuyor. Milâdî aylariyle hicrîyi hesap eden takvimler Arabîyi biri otuz, diğeri yirmi dokuz olarak tesbit ettikleri halde bizde ramazanlarda Arabî ayı rüyet-i hilâl ile kabul edildiğinden takvimler arasında tehalüf vukua gelmektedir. İşte Abdülaziz'in hal'i günü milâdî ile hicrîyi karşılaştıran takvimde 6 cemaziyelevvel salı gününe rastladığı halde bizim rüyet-i hilâl ile tesbit edilen takvimde salı günü cemaziyelevvelin yedinci gününe tesadüf etmektedir. Ben mecburen bizdeki tarihî kayıtlara uyarak bizim takvim yani rüyet-i hilâl şeklini kabul ile metinde öyle gösterdim.

[37] Hüseyin Avni Paşa'nın yalısına en son gitmiş olan Yaver Hüsnü Bey sonra Taşkışla divan-ı harbi âzasından bulunduğu sırada Abdülaziz'in hal'i dolayı-

Bunun üzerine Hüseyin Avni Paşa yalıda Redif ve Süleyman Paşa'larla görüşerek bir kaç defa saraydan istenmesi sebebiyle işin duyulduğunu beyan ile telâş göstermiş ve kendisinin yerine gece yarısı Derviş Paşa'nın serasker tâyin edilmesi ihtimaline binaen iptida

siyle 23 mart 1296 (4 nisan 1881) tarihinde ifadesine müracaat olunmuştur. Hüsnü Bey'in ifadesi dikkate şayan olduğundan hemen aynen naklediyorum :

1292 senesi mayısının on yedinci pazartesi günü (29 mayıs 1876) saat on bir (alaturka akşam üzeri) raddelerinde esvapçıbaşının odasında oturmakta olduğum halde serkurena bulunan Mehmed Bey'in bir yaver istemesiyle, gerçi nöbetçi değil isem de mumaileyhin yanına gittim. Şevket-meâb efendimiz harem-i hümayuna teşrif buyurmazdan önce Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın saray-ı hümayuna celbiyle bazı iradât-ı şâhâne tebliğini ferman buyurdular; kendim gidecek idi isem de buraya celbini sarahaten beyan buyurduklarından ve Bâb-ı seraskerîye gönderilen yaverler Baruthanede olduklarım haber verdiklerinden, yolda ise, çevirmek üzere nöbetçi yaveri gönderdim ise de sen de müşarünileyh "Hüseyin Paşa'nın yalısına git işbu iradeyi tebliğ eyle" deyu serkurenay-ı mumaileyh çâkerlerine emretti.

Ben kayık tenbih ile rıhtım üzerinde yağmurluğumu giyip beklemekte iken beş çifte bir kayığın biraz evvel gelip demirleyen ve içinde asker bulunan *Sultaniye* vapuruna yanaştıktan beş dakika sonra ayrıldığını ve *Üsküdar* tarafına gittiğini gördüm. Biraz sonra ısmarladığım kayık geldi; ana râkiben Hüseyin Avni Paşa'nın yalısına gittim. İçeriye girdiğimde bir uşak tepsi içinde mezeleriyle beraber bir şişe rakıyı paşanın odasına götürürken beni görünce sarf-ı nazar eyledi. Kulunuz da paşa'nın odasına girdiğimde setresinin düğmelerini çözmekte ve odanın cihetinde Marko Paşa ile tanımadığım diğer bir şahıs ayakta durmakta oldukları halde, serkurenanın söylediği irade-i seniyeyi tebliğ ettim.

Hüseyin Avni Paşa, "işlerim var gidemiyeceğim, yarın gelirim" cevabım verdi. Kulunuz, ben bunu serkarine söylediğim zaman beni tekdir ederler, "Serasker Paşa'nın işleri neden ibaret, neden gelmiyorlar, niçin tahkik etmedin?„ derlerse ne cevab vereyim dediğimde "sizi tekdir etmezler gidin" dedi. Sonra sualim üzerine *Sultaniye* vapuruna uğradığını ve *Şam*'dan gelen dört tabur redif askerinin *Selimiye* kışlasına çıkarılacağını söyledi ve yarın inşaallah gelirim dedi.

Gelip keyfiyeti Mehmed Bey'e arzettim, o da iş zaten ehemmiyetli değildi. *Ardahan*'a gönderilecek toplara dair olduğundan yarın gelir tebliğ ederim. Giderken beni tekrar çağırttı. Başmusahib Haşim Ağa ile ayakta duruyorlardı. Vapurla gelen askerin *Selimiye* kışlasına çıkarılacağını tebliğ ettirdi ve Haşim Ağa'ya da zat-ı şâhâneye böyle arzedersiniz dedi.

Alesseher sarayın abluka edildiğini gördüm ve Mabeyn-i hümayuna koşup demirkapı yanında bulunan Musahib ağaların oturmakta olduklarını görüp ayakta bulunan Musahip Elmas Ağa'yı çağırdım. İrtihal vuku bulmuş zannında bulunduğumdan efendimizi sordum, "uykudadır, fakat Murad Efendi'yi beş çifte kayık ile götürmüş olduklarını işittim" dedi ve ablukadan haberleri olduğunu söyledi.

Elan Taşkışla kumandanı bulunan ve o vakit binbaşı rütbesinde olan Osman Paşa ve diğer iki yaver, kurena beylerin odasına gidip Fahri Bey'den başka kimseyi

Derviş Paşa'nın tevkifiyle her ne suretle neticelenirse neticelensin işe başlanmasına karar verilmiştir.

Hal' işinin duyulduğunu zanneden Hüseyin Avni Paşa fevkalâde heyecan içinde olup yerinde duramıyarak bir içeri bir dışarı girip çıkarak telâş göstermiş nihayet hal' işinin gündüz saat beşe bırakılmıyarak alesseher alaturka saat dokuzda yapılması kararlaştırılmıştır.

Süleyman Paşa ile beraber Hüseyin Avni Paşa yalısına gelen ve hal' ittifakına yeni dahil olan miralay (albay) Hacı Raşit Bey[38]

bulamadığımızdan kendisini uykudan uyandırıp keyfiyeti nakl ve beyan ettiğimizde, telâşlı bir hal ile "aman niçin abluka etmişler, ne ediyorlar, efendimize ne cevap vereyim? sorup öğrenemez miyiz, acep" dediyse de sual edenlere süngü gösterildiğinden maksat anlaşılmış olup bir kaç saat sonra Serkurena Mehmed Bey'le başkâtip Atıf Bey mabeyn-i hümayuna gitmeğe terhis olunduklarından saray-ı hümayunun binek taşında kendülerine tesadüf ettim. Bendeniz ağlıyordum, Mehmed Bey elimden tuttu. "Bak Hüsnü Bey akşamki söylediğiniz nereye çıktı. Bendeniz de işbu vakadan haberdar olup da velinimet efendimizi haberdar etmiyenleri Cenab-ı Hak kahretsin" sözünü söyledim. O gün veya ertesi günü Mabeyn-i hümayunda Haşim Ağa'yı gördüğümde Hüseyin Avni Paşa'nın kendisine söylediğini bana şöyle beyan etti :

Bâb-ı seraskerîye çend yaver gönderilip akşam saat on iki (alaturka) raddelerinde ise yalısına dahi bir yaver gönderildiğinden hal' teşebbüsünü efendimiz duydu, kıyas ettiğinden ziyadesiyle telâş edip avdet-i âcizde (yani Hüsnü Bey'in avdetinde) heman kayığına binip Rüştü Paşa'nın yahsına gittiğini söylediğini ağay-ı mumaileyh bendenize hikâye ettiler ve Hüseyin Avni Paşa'nın yalısına ne için gönderildiğimi ve avdetimde Hafız Mehmed Bey'e ne söylediğimi sual ettiler ben de yukarıda arzettiğim mükâlememizi Haşim Ağa'ya nakleylediğimde :

— Ah birader serkurena bana böyle söylemedi. Serasker Paşa'nın *Selimiye* kışlasında olup taşradan gelen asâkir-i şâhaneyi kışla-i mezbura yerleştirmekte ve işlerini gece saat altı veya yediye kadar ancak ikmal olunacağını ve ferdası erken geleceğini ve mutlaka gelmeleri ferman buyurulursa işleri terk edip geleceğini söyledi. Ben de efendimize böylece arz ettiğimde tekrar haber göndermek istemez, işleri varmış, varsun yarın sabah gelsün diye ferman buyurmuş olduğunu Haşim Ağa beyan etmiştir *(Yıldız evrakı, vaka-i irtihale dair zarf)*.

Merhum Memduh Paşa *Mir'at-ı şuûnat*'ta Hüseyin Avni Paşa'yı davet için giden yaverlerden birisi (Hüsnü Bey) Başmabeynci Hafız Mehmed Bey'e seraskerin hal ve halinden bir şey anlamadığını beyan ile şüphesini izhar etmesi üzerine başmabeynci "Serasker dört kadeh ziyade parlatmış olmalı, gelemiyecek demektir, şevket-meâb efendimiz harem-i hümayuna teşrif buyurdular akşam ile sabahın farkı yoktur" dedikten sonra "Hafız Mehmed Bey vakıa Hüseyin Avni Paşa'ya meclûp ve müncezib" idi sözleriyle şüphesini îma etmektedir.

[38] Hacı Raşit Bey hal'den sonra liva olup 1877 Osmanlı - Rus harbinde Anadolu tarafındaki cephede bulunmuş ve muharebeden sonra Balıkesir'e nefyedilip orada vefat etmiştir. Abdülaziz'in hal'inden sonra *Fer'iye* sarayının muhafazasına memur kıtaların kumandanı idi.

hemen acele Süleyman Paşa ile birlikte karşıya geçmişler, Süleyman Paşa hareketinden evvel kendisini Harbiye mektebinde veya Taşkışla'da bulunacağını seraskere bildirmiş ve Hüseyin Avni Paşa da bizzat sadrazam Rüştü Paşa'ya gidip hal' saatinin değişmiş olduğunu bildireceğini ve sonra şeyhülislâm'a uğrayacağını söylemiştir. Hüseyin Avni Paşa aynı zamanda seryaveri miralay Mustafa Bey ile de Midhat Paşa ve Kayserili Ahmed Paşa'ya da haber yollıyarak saat dokuzda Serasker kapısına veya daha evvel yalısına gelmelerini bildirmiştir.

Hüseyin Avni Paşa ile Kayserili Ahmed Paşa arasındaki karar mucibince Murad Efendi'ye Serasker kapısında biat edildiği sırada yangın kulesinden verilecek bir işaretle bütün gemiler donanacak ve karakol gemisinden top atılacak ve bundan sonra da Harbiye ve Topçular top atacaklardı. Bahriye Nazırı Ahmed Paşa, bu hal' işini Bahriye livalarından Arif Paşa'ya açmış ve bu sırrı kimseye söylemiyeceğine dair aileleri üzerine şart ettirmiştir.

Dördüncü Bölüm

ABDÜLAZİZ'İN HAL'İ İÇİN FAALİYETE GEÇİLMESİ

Süleyman Paşa'nın harekete geçmesi

Hüseyin Avni Paşa'nın yalısından ayrılan Süleyman Paşa ile Hacı Raşid Bey *Üsküdar*'dan kayığa binerek *Salıpazarı* iskelesine gelmişler ve oradan da birer hayvana binerek Harbiye mektebine gitmişlerdir. Süleyman Paşa Harbiye'deki hazırlığa dair malumat aldıktan sonra, *Taşkışla*'da tabur kumandanı bulunan binbaşı İzzet Bey'i acele yanma getirterek görüşmüş ve askerin ve cephanenin hazır olduğunu öğrenmiştir. Kendisinin saat sekizde geleceğini ve diğer tabur kumandanı Osman Ağa ile Ethem Bey'e de sekizde haber verilmesini söyliyerek İzzet Bey'i kışlasına göndermiştir.

Süleyman Paşa saat sekiz buçukta Harbiye talebesinin kaldırılmasını emretti. Bu sırada İstanbul merkez kumandanı Mustafa Seyfi Paşa'nın bir taburla geleceği haber alındı; saat sekiz buçuğa doğru Harbiyeliler kaldırılarak talebeye, zabitlere abdest aldırıldı ve silâhbaşı edilip cephane dağıtıldı ve topçular topbaşı edildi.

Bu sırada Serasker kapısı sevk memuru Tayyar Bey, Harbiye mektebine gelerek Süleyman Paşa'yı gördü ve sadrazam ile şeyhülislâmın Hüseyin Avni Paşa yalısında olduklarını söyledikten sonra üç çifte ile geldiğini ve seraskerin kendisine (Süleyman Paşa'dan) haber beklediğini söylemiştir. Süleyman Paşa da İstanbul tarafından bir taburla Mustafa Seyfi Paşa'nm geleceğini ve *Taşkışla*'dan da üç taburun hazır olup ve şimdi de Harbiye mektebi taburunun hazırlanmakta olduğunu cevaben bildirdi.

Süleyman Paşa, Hacı Raşit Bey'i evvelâ *Taşkışla*'ya gönderip Harbiye mektebi dahiliye miralayı Ahmed Bey'e de talebelerin doğruca veliaht dairesinin önüne indirilmesini emrettikten sonra kendisi de *Taşkışla*'ya gidip İzzet Bey'le görüştü.

Süleyman Paşa, bu arada İzzet Bey'in taburunda bölük kumandanı olan yüzbaşı Necip Bey'le sabah saat dokuzda (alaturka) saraya gelineceğini veliaht Murad Efendi'ye bildirdi. Necip Bey şehzade Nureddin Efendi'nin kölelerinden olup aslen Gürcü idi ve okutularak zabit olmuştu. Kendisini Abdülmecit hanedanı ve saray

mensupları tanırlardı. Damad Nurettin Paşa'nın zevcesi Fatma Sultan Necip Bey'i himaye etmişti. Fatma Sultan, kardeşleri içinde en ziyade Murad Efendi'yi seviyordu, bundan dolayı Necip Bey, Abdülmecit hanedanı tarafından tanınıyor ve seviliyordu.

İzzet Bey ile Osman Ağa taburlarını hazırlarken Mustafa Seyfi Paşa da Şam'dan o akşam gelmiş olan beşinci ordunun dördüncü alayının birinci taburunu alarak gelmiş ve yine *Taşkışla*'daki Ethem Bey de taburunun hazırlığını bitirip hepsi aşağıya *Dolmabahçe sarayı* civarına inmişlerdir.

Sarayı kuşatacak taburların taksimi

Sultan Abdülaziz'in hal'ine *Taşkışla*'da bulunan Hassa ordusu birinci alayının ikinci taburu ile Hassa ordusu ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci Talia taburları ve Harbiye mektebi talebelerini havi tabur ve bir de hal' gecesi Şam'dan gelmiş olan alayın yalnız bir taburu iştirak etmişlerdir.

Dolmabahçe önüne inmiş olan taburları Süleyman Paşa sarayın ve civarının muhtelif yerlerine taksim etti. Osman Ağa'nın taburunu *Paşa Dairesi* tarafına, Ethem Bey'in taburunu *Yaldızlı kapı* (Büyük Saltanat kapısı) ve Koltukkapı yani Dolmabahçe saati tarafındaki kapı ve camlı köşk taraflarına koyup kendisi de İzzet Bey'in taburiyle sarayın Harem dairesi ve Murad Efendi'nin dairesi (şimdiki resim müzesi) tarafına gitti ve Şam'dan gelmiş olan Türkçe bilmez bir taburla Seyfi Paşa'yı da Dolmabahçe meydanında ihtiyatta bıraktı[39]. Etrafa konulan karakollarla içeriden dışarıya ve dışarıdan içeriye kimsenin bırakılmamasını emretti. Veliaht dairesinin Beşiktaş tarafı da daha evvel nefer elbisesi giydirilmiş olan Harbiye mektebi talebeleri tarafından tutulmuştu; güneş henüz doğuyordu. Her ihtimale karşı saray tarafından mukavemet edilecek olursa sarayın topa tutulması için Dolmabahçe'nin yüksek yerlerine yani Maçka taraflarına dağ toplariyle yüz-

[39] Memduh Paşa *Mir'at-ı şuûnat*'ta *(S. 72)* "..Hünkâr dairesini haricen kuşatmış olan askerler ki *Şam*'dan *İstanbul*'a bu emr-i mühimmi fiile çıkarmak tasmim-i sakimi ile henüz getirilmiş taburlardır" dediği gibi Süleyman Paşa da *Hiss-i inkılâb*'da *(S. 27)* "...O gün akşamdan sonra beşinci ordu redliflerinden üç tabur Der-i saadet'e (İstanbul'a) gelmiş ve karaya çıkamıyarak gemide kalmıştı.." diyor. Seraskerin pazartesi günü akşamı yalısına giderken vapura uğrayıp gördüğü bu askerin bir taburunun merkez kumandanı Mustafa Seyfi Paşa kumandasiyle hal'e iştirak ettirdiği anlaşılıyor.

başı Hüseyin Bey memur edilmişti. Saray deniz tarafından da donanma kumandanı mirliva (tuğamiral) Arif Paşa'nın emri altındaki donanma ve donanma sandallariyle de abluka edilmişti.

Hulâsa Dolmabahçe sarayının şimdi Deniz Müzesi olan Valide Camiinden Beşiktaş tarafında Veliaht dairesine yakın hamama (şimdi benzinci yeri) kadar olan yerleri karadan ve denizden kuşatılmış ve *Nişantaşı*, *Beyoğlu*, *Fındıklı*, *Ortaköy*, *Beşiktaş* taraflarından bu tarafa gelen bütün yollar kapatılmıştı.

Sarayı abluka eden bu kuvvetler tarafmdan padişahı ve sarayı muhafaza eden nöbetçi askerlerin ellerinden silâhları alınıp zabitleri de göğüslerine revolver dayamak suretiyle tevkif edilmişler ve bu suretle sarayın mukavemet ihtimalini bertaraf etmişlerdi[41]. Şimdi bu kısmı burada keserek hal'e karar veren vükelânın almış oldukları tedbirleri gözden geçirelim.

HA'L ERKÂNININ TERTİBATI

Katî olarak vaziyetin tesbiti

Serasker Hüseyin Avni Paşa, askerî mahremleriyle hal'in gün ve saatini tâyin ettikten sonra daha yukarılarda görüldüğü üzere sadrazamla, Midhat, Kayserili Ahmed ve Hayrullah Efendi'ye bildirmişti. Buna göre hal' ve cülûs 30 mayıs 1876 salı günü öğle vaktinde olacak ve Murad Efendi de Serasker kapısında hükümdar ilân edilecekti.

Bundan dolayı Sadrazam Rüştü Paşa, gündüz saat beşte serasker kapısında cülûs için bütün devlet erkânını, nazar-ı dikkati celbetmeden oraya toplıyacak bir yol aradı ve hal'den bir gün evvelki pazartesi günü sadrazamla, Midhat, Hüseyin Avni Paşa'lar, şeyhülislâmın *Kuruçeşme*'deki yalısında birleşerek katî surette vaziyeti tesbit etmişlerdi.

Sadrazamın tedbiri

Bu katî karardan sonra sadrazam Rüştü Paşa Babıâli'ye gelmişti. Akşam üzeri elinde bulunan bazı evrakla sadaret mektupçusu Memduh Bey (Dahiliye Nazırı Memduh Paşa) sadrazamın yanına girdiği sırada Rüştü Paşa'yı düşünceli görmüş. Sadrazam mektupçu beye:

[41] Süleyman Paşa, *Hiss-i inkılâb* isimli eserinde sarayı muhafaza eden bu askerlerin yarım bölük teşkil edecek miktarda olup bunların beşinci Talia taburu bölüklerine ilhak ettiğini beyan ediyor.

"— Yarın Bab-ı Seraskerî'de bir meclis-i umumî yapılsın, hazine-i maliye çok darlıktadır, asker para istiyor, ihtiyacın def'i zaruridir, tedbir iktiza eder, serasker paşa defterler verecekti, tanzim edebildi mi?" demiş bu sırada sadrazamın yanına serasker tarafından bir yaver gelip kulağına bir şeyler söylemiş, bunun üzerine sadrâzam, mektupçu beye :

"— Defterler yapılmış. Yarın Serasker kapısında meclis-i umumî olacağını icapedenlere şimdiden tezkirelerle bildirin" emrini vermiştir.

Mektupçu Memduh Bey, sadrazamdan aldığı emri sadaret müsteşarı Kabzımalzade Said Efendi'ye tebliğ eylediğinden lâzım gelen yerlere tezkireler gönderilmiştir[42].

Hüseyin Avni Paşa'nın son durumdan hal' erkânını haberdar etmesi

Bu sırada vukua gelen bir hâdise hal' planının saatini değiştirdi. 29 mayıs 1876 pazartesi günü akşam üzeri Sultan Abdülaziz bir yaver göndererek Hüseyin Avni Paşa'yı saraya çağırmış ve arkasından bir yaver daha gelmiş ve daha yukarıda görüldüğü üzere Avni Paşa, Redif ve Süleyman Paşa'ları alıp yalısına götürmüş ve oraya da Yaver Hüsnü Bey'in gelmesi tertibatın duyulduğu zannını kuvvetlendirdiğinden hal' işinin öğleye bırakılmıyarak sabah erkenden yapılmasına karar verilmiştir.

Yaver Hüsnü Bey gittikten sonra Hüseyin Avni Paşa fırtınalı havada üç çifte ile *Arnavutköy*'üne gidip sadrazamı vaziyetten haberdar etmiş ve sonra beraberce şeyhülislâmı da *Kuruçeşme*'deki yalısından aldıktan sonra kendi yalısına dönmüş ve aynı zamanda Kayserili Ahmed Paşa'yı da yalısına celbettiği gibi keyfiyeti Midhat Paşa'ya da bildirmiştir.

Hüseyin Avni Paşa, yukarıda görüldüğü üzere Süleyman Paşa'ya göndermiş olduğu sevk memuru Tayyar Efendi vasıtasiyle askerin hazırlanmakta olduğunu öğrendikten sonra yalıda bulunan sadrazam Rüştü Paşa ve Hayrullah Efendi'yi yeni hükümdarı

[42] Mir'at-ı şuûnat, s. 70. O tarihte Amedçi bulunan Mahmud Bey (Ticaret ve Nafia Nazırı Mahmud Celâleddin Paşa) sadrazamın kendisine "Serasker Paşa bazı defterler hazırlıyacaktır. Onların itmam olunduğuna dair haber vürudunda erbab-ı şûraya dâvetnameler gönderilsin deyu muamma-âmiz bir emir verdikten sonra güya matlub olan defterlerin hazırlandığı haberi geldiğinden dâvet tezkireleri irsal olunmak iktiza eyliyeceğini söylemekle mahallerine gönderilmişti.." diyor *(Mir'at-ı hakikat, c. I, s. 110)*.

karşılamak üzere Serasker kapısma yollamış ve kendisi ile Redif Paşa da askerin gelip gelmediğini anlamak üzere bir çatana ile *Fındıklı* camii iskelesine gelmişler[43], Kayserili Ahmed Paşa'yı da zırhlıya göndermiştir.

Hüseyin Avni Paşa'nın bir endişesi

Serasker, bu tertibi aldığı sırada çekindiği bir mesele vardı; o da kendisinin saraya davet edildiği halde gelmemesine Abdülaziz'in kızarak o akşam kendisini seraskerlikten azlederek sabık serasker Lofçalı Derviş Paşa'yı serasker yapması ve bu suretle hal' işinin bozulması korkusu idi.

Bu ihtimali gözönünde tutan Hüseyin Avni Paşa ihtiyaten o gece köprüyü açık bulundurup konağı İstanbul tarafında bulunan Derviş Paşa ile sarayın muvasalasını kestirmiş ve *Aksaray*'daki büyük karakoldan Derviş Paşa'nın *Yüksekkaldırım*'daki (Çapa'da) konağının etrafına asker konularak konaktan çıkıp gitmek istiyenlerin menedilmesi ve şayet dinlemiyen olursa vurulması emrolunmuştur[44].

Seraskerin pek heyecanlı anları

Fındıklı iskelesine çıkan Hüseyin Avni Paşa, Süleyman Paşa'nm mevcut kuvvetlerle Beşiktaş sarayına inip inmediğini Reşit ismindeki ağasını göndererek öğrenmek istemiş. Reşit Ağa *Dolmabahçe* sarayı önüne gelip orada hiç kimseyi görmeyince gelip haber vermiş. Bunun üzerine Hüseyin Avni Paşa fevkalâde heyecana kapılıp, "*Ah kumandan paşa*" sözleriyle iskeleden çatanaya ve çatanadan iskeleye çıkıp inmeğe başlamıştır[45]. Filhakika Süleyman Paşa, *Taşkışla*'dan miralay Ahmed Bey'in celbiyle Harbiye mektebinde tevkifi ve askere cephane tevzii işinden dolayı tam dokuzda sarayı muhasara edememişti. Hüseyin

[43] Bu vaziyetten büyük korkuya ve ümitsizliğe düşmüş olan Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa, yalısından ayrılırken ailesiyle helâllaştığı gibi Hüseyin Avni Paşa da aynı suretle hareket etmişti. Serasker sadrazama, saraya birlikte gidilmesini teklif etmiş ise de işin neticesinden ümitli olmıyan Rüştü Paşa, seraskerin teklifini red ettiği gibi "siz de gitmeyiniz, varsın Redif Paşa oğlumuz gitsin" demiş ise de Hüseyin Avni Paşa: "Artık ayıp olur" diye red etmiştir *(Hiss-i inkılâb, s. 47)*.

[44] Süleyman Paşa'nın *Hiss-i inkılâb*'daki mütalâası ile Hüseyin Avni Paşa'nın geçirdiği korku ve heyecan gözönüne alınacak olursa Abdülaziz vakadan haberdar olarak tecellüd göstermiş olsa, hal' işini suya düşüreceği zan ve tahmin olunur.

[45] *Mir'at-ı şuûnat, s. 71.*

Avni Paşa, ikinci defa ağası vasıtasiyle tekrar baktırdığı vakit gelen olmadığını öğrenince tabiî telâş ve heyecanı artmış ve nihayet üçüncü defaki bakışta askerin *Dolmabahçe* etrafına inip sarayı kuşattığını haber alması üzerine araba ile *Dolmabahçe* önüne gelmişlerdir.

Burada Redif Paşa, arabadan inerek *Dolmabahçe* karakoluna girmiş ve serasker de veliahtı almak üzere arabasiyle Murad Efendi'nin dairesine doğru gitmiştir[46].

Serasker kapısında neticeye intizar etmekte olan Rüştü, Midhat Paşa'larla Hayrullah Efendi muayyen müddetin geçmiş olmasından dolayı iş ber-aks olacak diye fevkalâde telâş göstermişler ve başladıkları işe nadim olmuşlardır; fakat Hüseyin Avni Paşa sarayda padişahın en yakını olanları elde etmiş olduğundan o cihetten pek endişe yoktu[47], lâkin gündüz olunca dışarıdan haber verilmesi ihtimali vardı. Bilhassa esbak sadrazam Mahmud Nedim Paşa bazı sezinti hissetmişti.

Murad Efendi'nin veliahtlık zamanı

Abdülmecid'in büyük oğlu olan veliaht Murad Efendi bu tarihte otuz yedi yaşında bulunmakta idi. Saltanata geçmek için senelerce el altından faaliyette bulunmuş ve amcasiyle beraber Avrupa seyahatine gittiği zaman hal ve tavrı ve temaslarındaki sıcaklığı ile görüşmüş olduğu yüksek sosyete-

[46] Hüseyin Avni Paşa telâş ile arabasını sarayın koltuk kapısı (saat kulesi tarafındaki kapı) ve Paşa dairesi tarafına doğru sürdürmüş ise de burada Veliaht dairesine yol olmadığı kendisine söylenince dönüp caddeden Beşiktaş tarafına doğru gitmiştir *(Hiss-i inkılâb, s. 48)*.

[47] Sadrazam Rüştü Paşa, sarayın Hüseyin Avni Paşa tarafından elde edildiğini anlatmak için soranlara : "Ben Hüseyin Avni Paşa'nın padişah aleyhinde bir harekete meylini evvelce dahi hissetmiş ve saray erkânından ve padişahın en ziyade sevdiklerinden bir zata telmih eylemiş idim; ancak o zatın Hüseyin Avni Paşa tarafından meclûb olduğunu bilmezdim. İhtarımı padişaha isma eder me'mulünde bulunduğum halde ertesi günü Hüseyin Avni Paşa mahremâne deyû o zata tevdi ettiğim hissiyâtı tamamen bana takrir edince müşkil durumda kaldım; aramızda burudet ilkası için böyle şeyler icad ediyorlar te'vili ile macerayı inkâr eyledim" demiştir ki *(Mir'at-ı hakikat, c. I, s. 107)* bu mütalâa sarayın ileri gelenlerinin Hüseyin Avni Paşa tarafından elde edilmiş olduğunu gösteriyor. Yine bunun gibi "Sultan Abdülaziz'in kurena ve nüdeması ve saray hizmetindeki askerî ümerası alelumum rüşvet ve sirkatle cem-i male mail bir takım erazil idi; hattâ bunların içinde Hafız Mehmed Bey gibi Hüseyin Avni Paşa meclûbu hainler var idi ki şu hal dahi erkân-ı müttefikanın icrây-ı agrazına teşebbüslerini teshil etmiş, velhasıl sarayda Abdülaziz'i kurtaracak ferd-i fedakâr bulunmadığını bilmeleri cür'etlerini arttırmış idi.." *Mir'at-ı hakikat, c. I, s. 112.*

lerde sempati yapmıştı, kendisinin Mason cemiyetine mensup olması sebebiyle aynı cemiyete mensup bazı kıral aileleriyle de yakından münasebetlerde bulunmuştu. Hariçte uyandırdığı sevgiden ve memlekette Abdülaziz'in asabî ve hırçın hareketleri sebebiyle yenilik taraftarı münevverlerden epey taraftar peyda etmiş ve hükümdar olması için propagandalar yapılmıya başlamıştı. Bilmünasebe daha yukarılarda söylendiği gibi Hüseyin Avni Paşa tedavi için Avrupa'da bulunduğu sırada veliaht Murad Efendi'nin hükümdarlığı hakkında bazı İngiliz ricaliyle görüşmüş ve böyle bir hareketten İngiltere hükümetinin memnun olacağı cevabını almıştı.

Filhakika Âli Paşa'nm ölümüyle Mahmud Nedim Paşa'nın sadaretinden itibaren Abdülaziz'in son beş senelik saltanatı zamanında padişah aleyhinde ve veliaht lehinde bir hareket başlamış ve gizli gizli toplantılar yapılmıştı. İptidaları Abdülaziz aleyhtarlarının başında Mısırlı İbrahim Paşa'nın oğlu Mustafa Fazıl Paşa bulunmakta, fakat bunu elaltından Murad Efendi idare etmekte idi. Bu heyet arasında Namık Kemal ve Ziya Bey'lerle Prens Halim Paşa, Köçeoğlu Agop, Ahmed Beyzade Mehmed Bey, veliahtın sarrafı Hıristaki, Şinasi ve Ali Suavi Efendiler bulunuyorlardı. Mütercim Rüştü Paşa ile Midhat Paşa da bu heyete dahil iseler de kendilerini bildirmiyorlardı. Veliahtın *Kadıköy*'de *Kurbağalıdere*'deki köşkü Abdülaziz aleyhtarlarının en mühim içtima yerlerindendi. Bu toplantılarda külliyetli para sarfediliyor ve bu paralar veliahtın cebinden çıkıyordu. Veliaht aynı zamanda saltanat hırsiyle beraber sefahate de pek ziyade düşkündü. Tabiî onun bu masraflarına tahsisatı yetişmediği için Hıristaki ile Köçeoğlu Agop Efendilerden faizle para alıyor veyahut bu vasıta ile başka yerden para tedarik ediliyordu. Faizle ödünç alman bu paralar, veliaht, saltanata geçtikten sonra ödenecekti.

Abdülaziz'in hal'inden bir sene evvel cemiyet âzasından Mısırlı Halim Paşa cemiyet efradiyle veliaht namına bir istikraz akdi için *Avrupa*'ya gitmiş ise de muvaffak olamıyarak geri dönmüştü. Abdülaziz'in hal'inden altı ay evvel Mütercim Rüştü ve Halim Paşa'ların ve diğer cemiyet erkânının kefaletleriyle Galata sarraflarından veliaht namına cemiyet âzasından sarraf Hıristaki vasıtasiyle bir milyon liralık bir istikraz akdine teşebbüs edilmişti. Galata sarraflarının en ileri gelenlerinden Zarifi, bu paranın mühim bir kefaletle verilmesi icabedip bu hususta veliahtın biraderi Abdülhamit Efendi kefalet eder ise verilmesine muvafakat edeceğini beyan eylemişti.

Bu maksat için Zarifi, Abdülhamid Efendi'yi çiftliğinde ziyaret ederek meseleyi gayet mahrem olarak kendisine açmış ve şehzade Abdülhamid Efendi'ye :

"— Birader-i âlileri bir milyon liralık bir istikraz akdi tasavvurunda bulunuyorlar ve bu babta Galata sarraflarına müracaat eylediler. Bu istikrazdan ellerine ancak yüzde kırk nisbetinde bir para geçebilir, bir takım teminatta dahi bulunuyorlar; fakat sarraflar bu teminatı kâfi görmüyorlar. Bu paranın tediyesi kefaletini deruhte eder misiniz? Eğer kefalet edecek olursanız sarraflar bu parayı vereceklerdir" dedikten sonra bunun gayet gizli tutulmasını söylemiştir. Bunun üzerine Abdülhamit Efendi :

"— Ben maaşımla idare olunmaktayım" diyerek bu hususa dair bir takım sözler söyledikten sonra kefalet teklifini reddetmiştir [48]. Veliaht hükümdar olduğu zaman bir milyon altın borcu vardı.

Murad Efendi ile muhabere

Softaların ayaklanmasiyle vukua gelen son kabine tebeddülünden sonra Abdülaziz'in hal'inde ittifak etmiş olan vükelâ, bu işi kuvveden fiile çıkarmak için ilk iş olarak Abdülaziz'in hal'inin meşru olduğuna dair şeyhülislâmdan fetva vesair icapeden tertibatı aldıkça keyfiyetten Murad Efendi'yi haberdar ediyorlardı.

Veliaht ile hal' erkânı arasındaki muhabereye vasıta olan saray doktoru Kapolyon ile Ziya Bey (Ziya Paşa) idi. Ziya Bey, doktor Kapolyon vasıtasiyle Murad Efendi'den aldığı malumatı Midhat Paşa'ya söylüyor ve o da bunu arkadaşlarına bildiriyordu. Kezalik, Murad Efendi'ye bildirilecek haberler de yine böylece arzediliyordu.

Midhat Paşa, Abdülaziz aleyhindeki hareketlerinde biraz pervasızca hareket ederek şehzade Abdülhamit Efendi ile sık sık

[48] *Yıldız evrakı, eski tasnif numarası 929 ve yeni tasnif numarası 77.* Abdülaziz'in hal'inden sonra onun servetinden elde edilen paraların bir kısmiyle veliahdın ufak tefek borçları kısmen verilmiş ise de sarrafı olan Hiristaki senelerden beri ikraz eylediği altınları cülûs münasebetiyle almak istemiş, fakat Abdülaziz'in nakdi saray masarifine ve cülûs bahşişine verilmek üzere, gasbedilen seksen beş bin liradan bu borcun verilmesi kabil olmamış ve üstelik sarraftan bir hayli istikraz daha yapılmıştır. Bunun üzerine Hiristaki evvelki ve sonraki borçların bir defterini yaparak takdim etmiş olduğundan Abdülaziz ailesinden alınarak sarayda hıfzedilen pek kıymetli mücevherat bu borçlara mukabil rehin olarak Hiristaki'ye verilmiş ve o da bu mücevheratı *Londra*'ya aşırmıştır *(Mir'at-ı hakikat, c. I, s. 125).*

temas eyliyordu. Midhat Paşa'nın bu halinden endişe eden ve ağzından bir söz kaçıracağından korkan Sadrazam Rüştü Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa'ya bir tezkere yazarak bunda Midhat Paşa'nın ketum ve çok temkinli olmasını tavsiye eylemesini ve beraberce verilmiş olan kararı nefsine hasretmemesini ve henüz padişahlığa namzet olmıyan şehzadeyi hal' sırlariyle ikaz eylemesini ve her ne suretle olursa olsun Abdülhamid'le temas etmemesini, aksi takdirde heyet-i vükelâdan çekileceğini beyan etmişti[49].

Nihayet alınan son karar mucibince veliahtın 30 mayıs 1876 salı günü öğle sıralarında veliaht dairesinden alınarak Serasker kapısına götüreleceği kendisine bildirilmişti; fakat yukarıda görüldüğü üzere hal' saati değişmiş ve bu değişiklik Süleyman Paşa tarafmdan Talia ta-

[49] Sadrazam Rüştü Paşa'nın, Serasker Hüseyin Avni Paşa'ya bir mektubu

HÜSEYİN AVNİ PAŞA'YA

Mâruz-ı uhuvvet-kârânemdir

Binbaşı Halid Efendi ile gönderilen esliha puslasiyle bahriye zabitanının hissiyat ve efkâr-ı umumiyesi hakkındaki Süleyman Paşa'nın muhtıranâmesi vasıl-ı eydi-i mefharet ve mübâhâtım oldu. Mabeyn-i hümayun hademelerine silâh vermek ve bunları güya hepimize muavin gibi telâkki etmek bendenizce muvafık-ı hal ve maslahat görülmediği gibi Midhat Paşa hazretlerinin necabetlû Abdülhamid hazretleriyle olan münasebat-ı samimiyesi dahi şimdilik gayr-ı caiz olmak lâzım gelir. Paşay-ı müşarünileyh hazretleri arzu buyurdukları zaman saray halkını tehdit ve ihafe veya birer suretle dahil-i halka-i ittifak ederek tervic-i makasıdımıza çalışacaklarını va'd buyurdukları halde Sinan Efendi'ye "Hayrullah Efendi'den başka kimseye kolayca fikrimi anlatamıyorum" demeleri mübahisat-ı daimemize bir tezâdd-ı alenî teşkil etmez mi? Abdülhamid Efendi hazretlerinin hünkâra (Abdülaziz'e) olan garez ve adaveti bugün, değil yalnız bizce hattâ saraydaki memurînce bile malûm bir hakikat iken tasavvuratın teferruat-ı esasiyesini efendi-i müşarünileyh hazretleriyle müzakere etmesi gayr-ı caizdir.

Henüz padişahlığa namzed olmayan bir şehzadeyi şimdiden hal' serairiyle îkaz etmemek için Midhat Paşa'ya biraz ketum olması ve heyeti vükelânın umumiyetle verdiği karardan dolayı Millet-i Osmaniye'den beklenilen takdirat-ı umumiyi yalnız zatına tahsis etmemesi îcab eder. Midhat Paşa'nın fîmâbâd Abdülhamid Efendi hazretleri nezdine memur îzamı veyahut suret-i hafiyyede hareketi halinde hey'et-i vükelâdan infikâkim karargîr olduğundan keyfiyetin paşay-ı müşarünileyhe suret-i münasibede tefhimini inayet ve himmet-i uhuvvet-kârânenizden intizar eylerim olbabta" 6 rebiulevvel (cemaziyelevvel) sene 1293. RÜŞTÜ

Rüştü Paşa'nın mektubundaki kayıttan Abdülhamid'in amcasına karşı ne derecede husumet beslediği anlaşılıyor. Sonradan amcasının katli iddiasiyle hal' erkânı aleyhine dava açması ve onları idama mahkûm ettirmesi bâdema vükelânın padişah hal'inin önüne geçilmesi için alınmış şiddetli bir tedbirdi.

buru birinci bölük yüzbaşısı Necip Bey vasıtasiyle ve bir tezkire ile Murad Efendi'ye bildirilerek salı sabahı saat dokuzda dairesinden alınacağı arzedilmiştir [50].

Veliahtın dairesinden alınması

Nihayet Süleyman Paşa'nın aldığı tertibat üzerine saray kuşatılmış ve veliahtm dairesinden alınacağı saat daha evvel gösterdiğimiz gibi yüzbaşı Necip Bey vasıtasiyle kendisine bildirilmiş olduğundan Murad Efendi dairesinin cadde üzerindeki kapısı kilitlenmeyip aralık bırakılmıştı.

Murad Efendi'yi dairesinden almıya gelen Süleyman Paşa, Necip Bey ile beraber kumandası altına aldığı iki bölük askerle veliaht dairesinin dış kapısından içeriye girmiş ve asıl harem kısmına kadar olan yola askerleri sağlı, sollu münasip surette iki sıra üzerine dizdirdikten sonra veliahtm bulunduğu Harem kapısına gidip oradaki Karahadımlara :

"— Kapıyı açın efendimizi isterim" demiştir. Hadım ağaların buna karşı tereddüt etmeleriyle :

"— Çabuk olunuz, efendimize haber veriniz, dışarı teşrif etsinler" diye söylemesi üzerine hadımlar kapıyı omuzlayıp açmışlardı; fakat hadımlar, Süleyman Paşa'nın üzerinde paşalığı gösterir bir üniforma ve belinde sırmalı kılıç görmediklerinden içeriye gidip Murad Efendi'ye :

"— Bir binbaşı sizi istiyor" demeleri üzerine veliaht, Süleyman Paşa'nm geleceğini bildiği halde bir binbaşı tarafından istenmesi şüphesini davet etmiş olmakla beraber gelen zatı içeriye davet etmiştir [51].

Murad Efendi o tarihe kadar Süleyman Paşa'yı şahsen tanımıyordu. Kendisi merakla validesi Şevkefza Kadın Efendi ile be-

[50] *Hiss-i inkılâb, s. 40, 43. Mir'at-ı şuûnat* müellifi Memduh Paşa, Süleyman Paşa ile mektep arkadaşlığı sebebiyle bu işler bittikten sonra kendisiyle görüşürken son alınan tertibat hakkında Murad Efendi'ye tezkire göndermiş olduğunu söylemiş *(Mir'at-ı şuûnat, s. 72)* ve Süleyman Paşa aynı mütalâayı *Hiss-i inkılâb* isimli eserinde de yazmıştır. Şu halde bazılarının hal' gününün değişmesinden haberi olmıyan Veliahdın vakanın, amcası tarafından duyulduğu zanniyle fevkalâde korkup bunun cinnetine sebep olduğu hakkındaki mütalâaları doğru olmamak gerektir. Zaten Süleyman Paşa, kendisini almağa gittiği vakit Murad Efendi'yi harekete hazır bulmuş ve hemen saraydan çıkarmıştı.

[51] Süleyman Paşa Harbiye'den Taşkışla'ya geleceği sırada kılıcını değiştirmiş ve bu sırada kendisine rütbesinin hilâfı siyah kayışlı kılıç verilmiş olduğundan saray ağaları kendisini paşa zannetmemişlerdi.

raber merdiven üstünde salonvari bir yere çıkıp baktığı sırada veliahtın yanında bulunan başlala Süleyman Ağa, paşa'yı evvelce görüp tanımış olduğundan Murad Efendi'ye. "Bu Süleyman Paşa'dır" demesi üzerine veliahtın tereddüdü bertaraf olmuştur [52].

Daireden içeriye giren Süleyman Paşa bir temenna ederek "— Buyurun teşrifinize muntazırız, asker sizi bekliyor" demesi üzerine Murad Efendi, Süleyman Paşa ile beraber kapıdan çıkıp bölükler kendisini selâmlamışlar ve bu suretle caddedeki büyük kapının önüne gelmişlerdir.

Veliaht büyük kapıdan caddeye çıktıktan sonra burada da kendisini Harbiye mektebi talebesi selâmlamışlardır. Buradan Murad Efendi ile Süleyman Paşa *Dolmabahçe*'ye doğru yürüdükleri sırada Serasker Hüseyin Avni Paşa faytona binmiş olduğu halde süratle gelip veliahtı arabasına almış [53] ve hemen *Dolmabahçe* saatinin önüne doğru gitmişlerdir. Serasker, veliahtı arabasına aldıktan sonra ağası Hafız'ın yanındaki rovelveri Murad Efendi'ye vererek "Efendim size bir zarar erişmek ihtimali olursa iptida kulunuzu öldürün" diye kendisine teminat vermiştir [54].

[52] Veliaht, oğlu Selâhaddin Efendi'yi Harbiye mektebine kaydettirdiği sırada bu Lala Süleyman Ağa ile göndermiş, Lala, Süleyman, Paşa ile bazı muhaberata vasıta olmuş olduğundan dolayı kendisini şahsen tammakta idi *(Hiss-i inkılâb, 45)*.

[53] Süleyman Paşa *Hiss-i inkılâb*'da *(S. 46)* "araba ile Camlıköşk önünden doğru gelmekte olan Hüseyin Avni Paşa'nm Sultan Murad'ı görünce teeddüben arabadan inmesi farizeden iken serasker, ya kemal-i havf ve telâşından veyahut ziyade kibir ve azametinden inmedi ve buyurun deyip Sultan Murad'ı yanına aldı" diyor. Halbuki bu vakada bulunan Talia taburu kumandanı binbaşı İzzet Bey de Abdülaziz'in hal' ve vefatı dolayısiyle 22 mayıs 1297 (3 haziran 1881) tarihli istintakında Süleyman Paşa ile olan temaslarından bahsetmiyerek Mustafa Seyfi Paşa'nm kışlaya gelerek "askeri hazır ediniz, sarayı muhafaza edeceğiz" dediğini ve zaten evvelden beri softaların ve Hırvatların bir edepsizlik etmeleri ihtimaline binaen "uyanık bulununuz" diye emir geldiğini beyan ettikten ve taburunu hazırlıyarak *Dolmabahçe* sarayının muhafazasına memur edildiklerini söyledikten sonra şu ifadede bulunmuştur :

"...Süleyman Paşa taburumuzdan üç bölük kadar asker alıp Harem ağalarının kapısmdan içeri girdi. Süleyman Paşa bir çeyrek kadar sürmedi, Murad Efendi imiş, bendeniz bilmiyorum, askerle beraber dışarı çıktılar. Camlıköşke doğru geldiler. O aralık Hüseyin Avni Paşa körüklü fayton ile geldi, arabadan indi. Murad Efendi'nin ayağına doğru eğilip temenna etti ve ikisi beraber mezkûr faytona bindiler, *Dolmabahçe* tarafına doğru gittiler. Biz orada kalıp akşama kadar bekledik". *Midhat Paşa ve Taif Mahkûmları, s. 136.*

[54] *Mir'at-ı şuûnat*'ta seraskerin bizzat kendi rovelverini veliahda verdiği yazılıdır ki *(S. 72)* daha doğru olması icap eder.

Veliahtı, *Dolmabahçe* karakolu önünde Redif Paşa karşılayıp etek öpmüştür. Bundan sonra araba, *Dolmabahçe* karakolu önünden ayrılıp askerî kordonu aşacağı sırada burada ihtiyatta bulunan Şam taburu, "*yasaktır*" diye süngülerini arabanın hayvanlarının göğsüne dayamışlardır.

Bu tabur askerleri Türkçe bilmediklerinden serasker şaşırıp işi anlatamamış, fakat o sırada Süleyman Paşa tarafından Murad Efendi ile seraskeri *Sirkeci*'ye teşyîe memur edilen Namık Paşa'nın oğlu sol Kolağası Ali Bey yetişerek bunlara Arapça olarak vaziyeti anlatması üzerine yol açmışlardır; fakat bu hâdiseden korkan Murad Efendi, seraskere "bunlar sizi neden bilmiyorlar" diye sormuş ve o da Şam'dan yeni gelmiş olup kendisini tanımadıklarını beyan etmiştir.

Murad Efendi ile Hüseyin Avni Paşa *Dolmabahçe* camii (Valide çamii) önünde arabadan inip orada bulunan üç çifte bir kayığa bindiler. Rivayete göre Hüseyin Avni Paşa veliahtı evvelâ kayığa bindirip kendisinin derhal girmemesinden kuşkulanan Murad Efendi, Şam taburunun süngüye davranmasından da korkmuş olduğundan bundan bir suikast tevehhüm ederek derhal kayıktan dışarı çıkmış ve sonra birlikte binerek hareket etmişlerdir.

Kayıkla denize açıldıktan sonra Hüseyin Avni Paşa'nın kayıkçılara, donanmaya gidilmesini emretmesi üzerine vesvesesi bütün bütün artan Murad Efendi heyecanla sık sık :

"— Ne için gemiye gideceğiz, ne için gemiye gideceğiz?" demesi üzerine Hüseyin Avni Paşa :

"— Bahriye Nazırı Ahmed Paşa kulunuz o gemidedir, sahilin tamamiyle abluka işini söyliyeceğim" cevabını vermiş ise de Murad Efendi:

"—Çeksinler kayık durmasın, küreklerini kuvvetli çeksinler, geçelim" diye emretmesiyle donanmaya uğramadan yola devam etmişlerdir [55].

[55] *Mir'at-ı şuûnat, s. 75. Hiss-i inkılâb*'ta bu kayıtlar yoktur. Damad Nuri Paşa da 24 cemaziyelevvel 98 (24 mayıs 1881) tarihli ifadesinde Sultan Murad'ın ne zaman aklını oynattığı suali üzerine şöyle demektedir : "Sultan Abdülaziz hazretlerinin hal'i çarşanba veya perşenbe günü mukarrer olduğuna Sultan Murad'ın malûmatı olduğu halde iki gece evvel yani salı gecesi Süleyman Paşa müsellahan gelip uykudan uyandırarak alıp götürdüğü sırada keyfiyet-i hal Sultan Aziz tarafından duyulduğuna zahib olup kayığı akıntıdan çevirmek için zırhlıya doğru gittiğini görmesi üzerine havf ve haşyeti iştidat ederek derhal şuuruna fenalık mukaddimesi gelmiş ve cülûsunun ibtidalarında vükelâ bu halin vahameti neticesini derk ederek ibtidada on gün kadar ekseriya gece ve gündüz Mabeyn-i hümayunda bulunarak fiskos ederlerdi..".

Hava yağmurlu ve fırtınalı idi; denize açıldıktan sonra seraskerin beş çifte kayığına rastlayıp ona geçtiler [56]. Yağmur ve fırtınanın fazlalaşması sebebiyle *Salıpazarı* önlerine geldikleri sırada bir küçük devriye çatanasına rasladıklarından ona aktarma yaparak *Sirkeci*'ye çıktılar ve vaziyetten Valide Sultan ile Redif ve Süleyman Paşa'ları haberdar etmek üzere beraberlerinde gelmiş olan Ali Bey'i geri gönderdiler.

Ali Bey, avdet edip vaziyeti söyleyince Süleyman Paşa, Lala Süleyman Ağa vasıtasiyle yanında torunu Selâhattin Efendi bulunduğu halde Valide Sultanı görüp tebrik etmiş ve Valide Sultan da "dâr-ı dünyada bir evlâdım var; evvel Allah sâniyen size emanet" demiştir. Bu sırada *Bayezid* yangın kulesinden verilen işaret üzerine karakol gemisinden toplar atılmıya başladığından Süleyman Paşa :

"— Bu atılan top bîat topudur, tebrik ederim, artık bendenize müsaade edin askerin başına gideyim" diye Valide Sultandan müsaade alarak dönmüş ve toplar birbirini takip ederek bu suretle veliahtm V. Murad olarak cülûsu ilân olunmuştur [57].

Serasker kapısındaki biat

Veliaht *Sirkeci* iskelesine çıkarıldıktan sonra araba ile doğru Serasker kapısına gidilmiş ve orada bulunan vükelâ ve devlet erkânı, sair davet edilenler Murat Efendi'yi karşılamışlar ve Abdülaziz, muhtelüşşuur (aklmı oynatmış) olduğuna dair verilmiş olan fetva üzerine [58] hal' olunarak veliaht Murad Efendi'nin *Sultan Murad Han-ı Hâmis* unvaniyle Osmanlı hükümdarı olduğu toplar atılmak ve telâllar bağırtılmak suretiyle ilân edilmiştir (30 Mayıs 1876).

[56] Bu beş çifte yaldızlı kayık, Sultan Abdülaziz'in Hüseyin Avni Paşa'ya bir hediyesi idi. Abdülaziz, Hüseyin Avni Paşa'yı sadarete getirdikten sonra kendisine Hazine-i hassadan on beş bin lira ihsan etmiş, yalısına giderek kendisini taltif eylemiş ve Paşa'yı yalısına götürmek üzere Tersanede beş çifte kayık yaptırtıp kendisine hediye etmişti. İşte bu beş çifte kayık, hal' edildikten sonra Abdülaziz'i Topkapı sarayından *Fer'iye*'ye getirmeğe tahsis edilmiştir.

[57] *Hiss-i inkılâp, s. 51 — 53.*

[58] Abdülaziz'in hal'i hakkında verilmiş olan fetvanın sureti :

"Emîrülmü'minîn olan zeyd muhtelüşşuûr ve umûr-i siyasiyyeden bîbehre olup emval-i mîriyyeyi mülk ve milletin takat ve tahammül edemiyeceği mertebe masârif-i nefsaniyyesine sarf ve umûr-i diniyye ve dünyeviyyeyi ihlâl ve teşviş ve mülk-i milleti tahrib edip bekay-ı mülk ve millet hakkında muzır olsa hal'i lâzım olur mu? beyan buyurula. Elcevab: "Allahü âlem olur".

Ketebehu'l-Fakir Hasan Hayrullah
afâ anh

Top atılmasiyle başlıyan biat merasimi, Bayezid meydanı tarafından Serasker kapısı meydanına girilince sol taraftaki köşkte yapılmıştır. Hal' işi gizli tutulduğundan biat merasimine bütün vükelâ ve devlet ricali iştirak edememişlerdir.

Biat merasiminde bulunmak üzere Midhat Paşa tarafından daha evvel sabık Mekke Emîri Şerif Abdülmuttalip Efendi davet edilmişti. Abdülmuttalip Efendi gelir gelmez, "hal'e dair fetva var mıdır?" diye sormuş ve olduğu cevabını alınca teberrüken iptida kendisi biat etmiş ve işte bu esnadadır ki cülûs topları atılmıştır[59]. Biat merasimi esnasında heyecanından Sultan Murad'm rengi sararmış olup mütebessim bir halde elleri titremekte idi[60].

O gün havanın yağmur olmasına ve hal'in kimse tarafından haber alınmamasına rağmen tenha olması lâzım gelen Serasker kapısı ve Bayezid meydanı halk ile dolmuştu; hattâ Midhat Paşa, istintak heyetine verdiği ifadesinde Abdülaziz'in hal'inin her kesçe istenir olduğunu beyan ettikten sonra ittifak-ı umumiyenin en büyük delili dahi hal'in vukuu günü fevkalâde yağmurlu bir gün iken Bâb-ı seraskerî'ye bilcümle ulema ve vükelâ ve vüzera ve sairenin vürudiyle beraber Bâb-ı seraskerî meydanı (şimdiki Üniversite meydanı) bütün halk ile dolup her tarafta mahal bemahal şenlikler yapıldığını beyan eylemiştir[61].

[59] Halbuki Abdülmuttalip Efendi, Sultan Abdülaziz'in hal'ine dair Abdülhamid'in kendisinden istediği malumat üzerine verdiği cevapta kendisini Serasker kapısına davet ettiklerinden sonra Rüştü, Midhat, Hüseyin Avni ve ismini bilmediği diğer bir paşa ile Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'nin yanlarında Rüştü Paşa'nın hal' işini söylemesi üzerine Abdülmuttalip Efendi, küfrüne hükmolunmadıkça padişah ve halifenin hal' edilemiyeceği ve binaenaleyh Abdülaziz'in hal'inin doğru olamıyacağını söylemiş imiş. Bunun üzerine Hayrullah Efendi, "Abdülaziz'in küfrüne şahadet ederim" dediği gibi Rüştü Paşa da, Sultan Aziz daha on gün makam-ı hilâfette bulunur ise memalik-i mahrusa-i İslâmiyenin mahvolacağını beyan etmiş olduğunu arzetmiştir.

Abdülmuttalip Efendi'nin padişah ve halifenin ne gibi şartlar altında hal' edilmesi icap ettiği hakkında vermiş olduğu cevabın ne kadar mantıksız olduğu, fakat Abdülhamid'in mizacına göre verilmiş bir cevap olduğu görülüyor.

[60] *Mir'at-ı şuûnat*, *s.* 77.

[61] Tevkifinden sonra Midhat Paşa'nın 12 mayıs 97 (24 mayıs 1881) tarihli ifadesinden:

Mir'at-ı hakikat tarihi müellifi Mahmud Paşa, o zamanda Amedçi bulunduğundan V. Murad'a biatten sonra "..Hüseyin Avni Paşa abd-i keminelerine tesadüf ederek bir kaç defa başını sallamış ve bak dünyada kimsenin haberi olmayarak neler olur demiş idi" demektedir. Yine onun söylediğine göre Hüseyin Avni Paşa

Yeni padişahın Dolmabahçe sarayına gitmesi

Serasker kapısındaki biatı müteakip Sultan Murad'ın, *Dolmabahçe* sarayına avdeti icap edeceğinden Abdülaziz'in vak'adan haberdar edilerek *Topkapı sarayı*na nakledilmesi üzerine padişah araba ile *Sirkeci* iskelesine ve oradan da yine deniz yoliyle ve yedi çifte saltanat kayığiyle maiyyetinde adamlarından Seyyid Bey ile Ziver Bey ve Başyaver Halil Paşa olduğu halde *Dolmabahçe* sarayına gelmiştir.

V. Murad *Dolmabahçe* sarayma geldikten sonra asıl biat merasiminin orada yapılması icap edip Serasker kapısındaki biatte taht kurulamadığı gibi *Dolmabahçe* sarayındaki biat esnasında da *Topkapı sarayı*nda mahfuz bulunan taht getirilemediğinden dolayı yeni padişah divan mahalline konulan kanapeye oturtulmak suretiyle biat merasimi yapılmıştır[62].

Saray erkânı arasındaki değişiklikler

V. Murad, *Dolmabahçe* sarayma geldikten sonra Abdülaziz'e mensup bütün sivil ve askerî memurlara izin verilmesini ve bu meyanda miralay Reşit, miralay Ziver, binbaşı Hüsamettin ve yüzbaşı Hüsnü Bey'leri Serasker Hüseyin Avni Paşa çağırıp yaverlikten çıkarmıştır.

V. Murad'ın başmabeynciliğine Topkapı sarayı Hazine Kethüdası Ethem ve ikinci mabeyinciliğe padişahın kendi mutemet adamlarından Seyyid Beyler tâyin edilmişlerdir. Mabeyn başkâtipliğine iptida Şair Ziya Bey (Ziya Paşa) tâyin olunmuş ise de bütün işler elinde olan Hüseyin Avni Paşa, Ziya Bey'in müfrit olmasından dolayı muvafakat etmiyerek kendisinin itimat etmiş olduğu Ticaret Nazırı Sadullah Bey'i başkâtip yaptırmış ve mabeyin müşirliği de Damad Nuri Paşa'ya verilmiştir.

"Efendimizi (Sultan Murad'ı) saraydan çıkartmağa ve arabama alıp götürmeğe muvaffak olduğum hiynde istihsal eylediğim ferah ve memnuniyet kadar dünyada hiç bir şey ile mütelezziz olmadım" demiştir *(Mir'at-ı hakikat, c. I, s. 113, 144).*

[62] Memduh Paşa, Sultan Murad'm hükümdarlık tahtına oturmadığından teşe'üm ederek şöyle demektedir : "..Sübhanallah bâis-i ibret ve intibahtır ki bâb-ı seraskerîde taht-ı hümayun kurulamadığı misullû gece kesret-i nüzul-i bâran ve gündüz tahaddüs eden heyecandan Topkapı sarayının hazinesinde mahfuz serir-i zer-endûd *Dolmabahçe* sarayına getirilemeyip, divan mahalline yaldızlı bir kanape vazolunmakla bu şehriyâr-ı nâmurad bir kaç dakika bile câlis-i evreng-i ecdâd-ı meâli-nejad olamadı..." *Mir'at-ı şuûnat, s. 77.*

Dolmabahçe sarayındaki vükelâ komisyonu

Abdülaziz'in hal'ini hazırlamış olan Sadrazam Mütercim Mehmed Rüştü, Midhat, Serasker Hüseyin Avni Paşa'larla Şeyhülislâm Hayrullah Efendi V. Murad'ı hükümdar yaptıktan sonra bütün işleri ellerine alarak saraya ait işlere bile müdahale ile yeni padişahı imalarla tehdit etmişlerdi. Midhat ve Nuri Paşa'ların ifadelerine göre bu komisyona sonradan Damad Mahmud Paşa da dahil olmuştu.

V. Murad'ın yapmış olduğu bazı tâyinlerin bu komisyon tarafından bozulması üzerine padişah mabeynci ve başkâtibe badema yapılacak işlerde komisyonun muvafakatinin alınmasını irade etmiştir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

HAL'İNDEN İNTİHARINA KADAR SULTAN ABDÜLAZİZE AİT VEKAYİ

Abdülaziz'in ha'linden haberdar olması

Sultan Abdülaziz, 29 mayıs pazartesi günü akşam üzeri Serasker Hüseyin Avni Paşa'yı mükerreren davet edip meşguliyetine binaen ertesi sabah geleceğini bildirmesi üzerine harem tarafına geçmiştir. Hüsnü Bey'in, Seraskerin yalısından avdetini müteakip Başmabeynci Hafız Mehmed Bey Başmüsahip Haşim Ağa vasıtasiyle:

Seraskerin *Sultaniye vapur*'iyle beşinci ordudan gelmiş olan dört taburu *Selimiye* kışlasına yerleştirmek üzere oraya gidip işlerinin gece saat altı veya yedide (alaturka) biteceğini ve yarın sabah geleceğini ve mutlak surette gelmesi irade buyuruluyorsa kendisine serian haber göndereceğini arzetmesi üzerine Abdülaziz:

"— *Tekrar haber göndermek istemez, işleri varmış, varsın yarın sabah gelsin*" demiştir[63].

Hafız Mehmed Bey bu mütalâasiyle meseleyi bildiği halde ya kasten veyahut müntesip bulunduğu Hüseyin Avni Paşa'yı sıyaneten başmusahip ile böyle bir uydurma haber göndermişti. Abdülaziz'in seraskeri aratmasının sebebi, *Arduhan*'a gönderilen toplara dair olup o kadar müstacel değildi; fakat bu mükerrer davetler Hüseyin Avni Paşa'yı komplo meydana çıktı zanniyle korkutmuştu.

Pazartesi günü akşamı yani salı gecesi sarayda ikinci mabeynci Fahri Bey nöbetçi bulunuyordu; başmabeyinci Hafız Mehmed Bey ile Başkâtip Âtıf Bey evlerine gitmişlerdi.

30 Mayıs 1876 salı sabahı güneş doğmadan Dolmabahçe sarayı tamamen kuşatılmıştı. Sabah erken yaverlerden Hüsnü Bey gelip Fahri Bey'i uykudan uyandırıp sarayın kuşatıldığını ve ne içeriden dışarıya ve ne de dışarıdan içeriye kimsenin bırakılmadığını haber vermesi üzerine Fahri Bey:

"— Aman ne için abluka etmişler, ne istiyorlar, efendimize ne cevap vereyim? sorup öğrenemez miyiz acaba?" dediyse de Hüsnü Bey içeri-

[63] Halbuki daha yukarıda not olarak söylendiği üzere Hüsnü Bey, başmabeynciye böyle söylememiş ve Avni Paşa'nın *Sultaniye* vapuruna uğradıktan sonra yahsına gittiğini söylemişti.

den ve dışarıdan hiç kimseyi bırakmayıp soranlara süngü göstermiş olduklarını bildirmesi üzerine[64] Fahri Bey hemen giyinip acele camlı köşke gelip oradan sokağa bakmış ve askerin sarayı kuşattığını görüp bunu iptida bir karışıklık çıktı da asker sarayı kuşattı zannetmiş, fakat dikkatli bakınca yüzlerinin saraya doğru olduğunu ve sarayı muhafaza için gelmiş olsalardı arkalarının saraya çevrilmiş bulunacağını anlamış ise de ses çıkarmamıştı.

Fahri Bey bundan sonra yukarı Harem dairesine doğru çıkarak bekçi Salim Ağa ile Harem ağalarından birisini çağırmıştır. Gelen harem ağasına Fahri Bey, telâşla padişahı görmek istediğini söylemesi üzerine harem ağası ikinci mabeynciyi Harem dairesine alıp "*nöbetçi gider*" diye seslenerek[65] Abdülaziz'in yatak odasına kadar götürmüştür.

Bu sırada Abdülaziz gecelik entarisiyle yatak odasında oturmakta idi. Fahri Bey'e "bu vukuat nedir?" diye sormuş, Fahri Bey de işittiğini söylediğinden Abdülaziz giyinip yatak odasından dışarıya çıkmıştır.

Abdülaziz'in *Dolmabahçe* sarayından çıkarılarak oraya yeni hükümdarın gelmesi icap ettiğinden biat resminin hitamında Hüseyin Avni Paşa, kendi yaveri Mustafa Bey'i Süleyman Paşa'ya gönderip "Sultan Abdülaziz saraydan çıkıp *Topkapı Sarayı*'na nakledilmedikçe Sultan Murad hazretleri Dolmabahçe sarayına teşrif etmiyeceklerdir" diye haber göndermesi üzerine Süleyman Paşa hemen Kızlarağası Cevher Ağa'yı istetmiştir[66].

Bunun üzerine demirkapıyı bir yaver vurup Süleyman Paşa'nın Darüssaade (Kızlar) Ağası Cevher Ağa'yı *Dolmabahçe* karakoluna istediğini söylemiştir. Cevher Ağa evvelâ saklanıp kendisini yok dedirtmiş ise de Sultan Murad adamları vasıtasiyle bulunarak Süleyman Paşa'nın yanına götürülmüştür. Süleyman Paşa Darüssaade Ağasına :

"— Hükm-i kaza ve kader böyle imiş; milleti hoşnud etmedi, kendisini hal' ettiler. Sultan Murad hazretleri ittifakla cülûs eyledi ve

[64] Yaver yüzbaşı Hüsnü Bey'in 23 mart 1297 tarihli arizasından.

[65] Harem ağasının "*nöbetçi gider*" diye seslenmesi saray kadınlarının bilmemezlikle dışarıya çıkıp nâmahrem olan yabancı erkeğe görünmeleri içindi.

[66] *Mir'at-ı şuûnat* ile *Mir'at-ı hakikat*, Darüssaade Ağasını celbedenin Redif Paşa olduğunu yazıyorlar. Süleyman Paşa ise *Hiss-i inkılâp*'ta Hüseyin Avni Paşa'dan aldığı emir üzerine ağayı kendisinin celbettiğini beyan ediyor.

Abdülaziz hazretlerinin *Topkapı sarayı*'na nakletmelerini irade buyurdu. Evlât ve ıyalinden kaç kişi isterlerse heman alıp teşrif etsinler, korkmasınlar ve hayatlarından emin olsunlar, tehlikeden masundurlar; onların kıllarına gelecek hata için yine bu asker başını koymuştur. Çünki şahıslarına sûikast yoktur ve bu hareket bir garaza müstenit değildir, selâmet-i milleti arzudan ileri gelmiştir[67]. Saraydan çıkmakta tereddüt gösterip taannüd ederler ise neticesi vahimdir ve bu vahametten hasıl olacak mes'uliyet kendilerine kalır; bu mes'uliyeti üzerlerine almasınlar ve rica ederiz ki bizi de böyle ağır bir mes'uliyette bırakmasınlar; dakika fevt etmeyip heman teşrif etsinler".

Bunun üzerine Cevher Ağa:

"— Ben bunları nasıl arzedeyim" diye korkusunu izhar etmesi üzerine Süleyman Paşa:

"— Artık o sıra geçti; heman tâcil etsinler, teşrif buyursunlar" diye mukabele etmiş ve Cevher Ağa bundan sonra hal' kuvvetleri kumandanı Redif Paşa'ya gönderilmiştir[68].

Cevher Ağa gittikten sonra Abdülaziz onun arkasından Fahri Bey'i de bir haber almak üzere göndermişti. Fahri Bey giderken başkâtib Atıf Bey'le[69] başmabeynci Hafız Mehmed Bey'e tesadüf etmiş ve onlar Redif Paşa'nın yanından geldiklerini söylemeleri üzerine Fahri Bey geriye dönerek birlikte Abdülaziz'in huzuruna girmişlerdir.

O gece sarayda bulunmayıp evlerinde yatmış olan başkâtip ile başmabeynci sabah erken saraya gelirlerken *Dolmabahçe* karakolu önünde Redif Paşa tarafından çevrilerek doğru Serasker kapısına sevkedilmişlerdi. Bunlar oraya varınca Sadrazam Rüştü Paşa, Abdülaziz adına olan sadaret mühürünü Hafız Mehmed Bey'e teslim ile hal' edilip aileleriyle beraber *Topkapı saray*'ında ikametlerinin kararlaş-

[67] Dürüst bir asker olan ve keyfî idare yerine meşrutî bir idare kurmak arzusiyle bu işe girmiş bulunan Süleyman Paşa kendisine ait olan sözünde samimî ise de Hüseyin Avni Paşa'nınki selâmet-i milletten ziyade şahsî gayzı neticesi idi.

[68] *Hiss-i inkılâp, s. 56.*

[69] Abdülaziz'in son mabeyn başkâtibi olan Mehmed Atıf Bey, Ağnam müdürü Ali Şakir Efendi'nin oğlu olup 1249 H. (1833 M.) 'de *İstanbul*'da doğmuştur. 1288 H. (1871 M.)'de mabeyn kâtibi ve iki sene sonra da mabeyn başkâtibi olmuştur. Hal'den sonra epi müddet açıkta kalmış 4 zilhicce 1297 (7 kasım 1880)'de *Amasya* sancağı mutasarrıfı ve 3 receb 1301 (4 nisan 1884)'de yeni teşkil edilen *Balıkesir* (Karesi) vilâyeti valisi olmuş ve vilâyetin 1305 cemaziyelâhır 1888 martta lâğvı üzerine açıkta kalarak iki sene sonra tekaüd olmuştur. Atıf Bey 1335 H. (1917 M.)'de vefat etmiştir.

tığını beyan ederek bu kararı tebliğ etmek üzere her ikisini birden saraya girmek müsaadesiyle Redif Paşa'ya göndermişti; işte bu sırada Cevher Ağa da Redif Paşa'nın yanında bulunuyordu.

Redif Paşa, Süleyman Paşa gibi nezaket dairesinde konuşmıyarak Atıf, Hafız Mehmed Beylerle Cevher Ağa'ya hitaben kaba bir surette Abdülaziz hakkında :

"— Eğer dünyada biraz daha ömür sürmek isterse heman *Topkapı saray*'ına nakletsin" sözleriyle üçünü birden sarayag öndermiştir[70].

Bu üç kişi saraya girip Harem dairesine giderlerken Fahri Bey'e rasgelmişler ve birlikte Abdülaziz'in yanına girerek başkâtip Atıf Bey:

"— Murad Efendi cülûs etmiş ve Efendimizin *Topkapı saray*'mda istirahatleri ferman buyurulmuş" deyince orada bulunan ikinci hazinedar Ebrûnigâr Kalfa dayanamıyarak :

"— Gözleriniz kör olsun, hepiniz bilirdiniz de ihtar etmediniz, cümleniz birliksiniz" yollu ağır sözler söylemiye başlayınca Abdülaziz:

"— *Sus artık o lâkırdının*" *sırası geçti; sakomu (pardesü) getirin; Yusuf'la Mahmud*[71] *nerede, çağırın*" dedikten sonra hareket etmiştir[72]. İkinci mabeyinci Fahri Bey'in ifadesine göre Abdülaziz gitmek iştememiş ise de Hafız Mehmed Bey'in ikna edici sözleri üzerine :

"— *Ne yapalım kader böyle imiş, elhükmülillah*" sözleriyle teslimiyet göstermiştir.

Abdülaziz'in validesi Pertevnihal Sultan oğlunun hal'ine ve kendisine dair olan *Sergüzeştnâme* ismiyle yazdırmış olduğu risalenin baş tarafındaki kısımda top sesleri üzerine cariyelerin kendisini yangın var diye uyandırdıklarını, fakat bu topların yangın topu olmadığını ve bundan oğlunun hal' edildiğini anlayıp Abdülaziz'in odasına girip kendisini uyandırarak vaziyeti anlattığını ve buna karşı Abdülaziz'in bu hale sebep Rüştü, Hüseyin Avni ve Kayserili Ahmed Paşa'lar olduğunu söylediğini ve kendisini Sultan Selim'e

[70] Damad Nuri Paşa'nm ifadesine göre V. Murad, amcası Abdülaziz hakkında vükelâ tarafından icra olunan muameleye sabık hükümdarın göndermiş olduğu tezkire ile muttali olup ammim hakkındaki bu hakareti asla kabul ve Topkapı sarayına gönderilmesine razı değil idim; vükelâ gönderdiler demiştir *(Nuri Paşa'nın 24 cemaziyelevvel 98 tarihli ifadesinden)*.

[71] Abdülaziz'in iki büyük oğlu Yusuf İzzettin ve Mahmud Celâleddin Efendiler.

[72] *Hiss-i inkılâp, s. 57.*

döndürdüklerini beyan ettiğini ve bu halin başına geleceğini müteaddit defalar rüyasında görmüş olduğunu [73] ve "bundan sonra gökten Cebrail gelse saltanatı istemem elhükmülillâh" diyerek elbisesini giyip hazırlandığını beyan etmektedir.

Abdülaziz'in Topkapı sarayına nakli

Başkatip Atıf ve Başmabeynci Hafız Mehmed Beylerin Abdülaziz'in istedikleri aile ve maiyyetleriyle birlikte Topkapı sarayına nakilleri hakkında getirdikleri haber üzerine sabık hükümdar o tarihte on dokuz yaşında bulunan büyük oğlu Yusuf İzzettin ve on dört yaşındaki ikinci oğlu Mahmud Celâlettin Efendileri yanma alarak birinci ve ikinci mabeyncileri de beraberinde olmak üzere beş çifte kayıkla ve validesi ve Kadın Efendilerle çocuklarından on bir kişi ve beş harem ağası da birlikte diğer kayıklarla karakol sandallarının muhafazası ve şiddetli bir yağmur altında *Dolmabahçe*'den hareket etmişler ve bu hareket esnasında bazıları hakarete maruz kalmışlardır [74].

[73] Hüseyin Avni Paşa, sadrazam ve ilâveten serasker iken Abdülaziz bir rüya görüp Hüseyin Avni Paşa'ya şöyle anlatmış :

"Bu gece bir rüya gördüm. İngiliz donanması *İstanbul*'a top atıyorlardı; *Taşkışla*'dan asker inip sarayı ihata eyledi, deniz tarafına geldim, saraydan çıktım, 'Serasker Avni Paşa nerededir' deyû sualime 'asker onu paraladı' cevabını verdiler; şu ne acib rüya?" demiş. Bu rüyayı dinlemiş olan Hüseyin Avni Paşa Babıâli'ye gelip Maliye Nazırı Yusuf Paşa'yı görmüş ve ona "padişah beni azletmek niyetindedir, uydurma rüya söylemeğe başladı" diye rüyayı anlatmış. Buna karşı Yusuf Paşa: "sû-i zan etmeyiniz, insan tasavvurunun haricinde rüya görmek olmuyor mu? zat-ı şahane dahi müşahedesini beyan buyurmuş, vükelâsını tebdil için rüya tasniine bir hükümdarın ihtiyacı yoktur" sözleriyle Hüseyin Avni Paşa'yı teskine çalışmış.

Abdülaziz'in vefatı günü Yusuf Paşa, karakolhane bahçesinde bu rüyayı Hüseyin Avni Paşa'ya hatırlatınca serasker : "Abdülaziz Han'ın saraydan çıkarıldığı evet sahih, fakat beni askerlerin paraladığı yalan" cevabını vermiş ve bunu söylerken elini dizine vurmuştu. Bir kaç gün sonra Hüseyin Avni Paşa bir asker olan Çerkes Hasan Bey tarafından katledilmek suretiyle Abdülaziz'in rüyası tamamiyle çıkmıştır. O tarihte Sadaret Mektupçusu bulunan Memduh Paşa, bu rüyayı *Fer'iye* karakolunda Yusuf Paşa ile Hüseyin Avni Paşa konuşurlarken dinleyerek aynen kaydettiğini beyan ediyor *(Mir'at-ı şuûnat, s. 84)*.

[74] Ahmed imzasiyle II. Abdülhamid'e takdim edilmiş olan bir jurnaldan :

Cennet-mekân Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin hal'i günü Beşiktaş (Dolmabahçe) sahilsaray-i hümayunu rıhtımı önüne kayıklar yanaştırılarak saraydan çıkan kadın ve cariyeleri irkâb etmek üzere üzerlerine nezaret ve taharriye memur olan Süleyman Ağa ve sadrazam yaverlerinden kaymakam Sami Bey beraberinde olduğu halde devletlû necabetlû Şevket Efendi ve validesi üçüncü Kadın Efendi ve yan-

Abdülaziz saray rıhtımına gelip kayığa bineceği sırada beş, altı kadar neferin hazırol vaziyetinde durmasiyle onların yanından geçerek kayığa binmiştir[75]. Belinde Sultan Selim'e ait bir pala bulunmakta idi[76].

Bu nakil esnasında yağmur yağmakta olduğundan *Sarayburnu*'na gidilinciye kadar Abdülaziz ve diğer aile ve maiyyet efradı haylı ıslanmışlardı[77]. Kayık sahile yanaştıktan sonra tüfenkli ve baltalı efradın

larında bir kaç nefer cariye bulunduğu ve efendi-i müşarünileyhin elinden bir cariye tutmuş (bu tarihte Şevket Efendi sekiz yaşında idi) ve koltuğunun altında bir siyah canfes bohça bulunduğu halde iskeleye gitmekte olduklarını ve orada bulunan mümaileyh Sami Bey: "Siz yasak olduğunu bilmiyor musunuz" deyu mezbure cariyenin koltuğu altında bulunan bohçayı zorla çekip aldığı esnada Kadın Efendi: "Bu bohça efendinindir, onlar bizim gibi cefaya tahammül edemezler; bu bohçanın içinde bir küçük minder ile bir havlu vardır, bununla Sultan Murad'ı zengin edemezsiniz, çocuğa yazıktır bohçasını iade edin" demiş ise de mumaileyh Sami Bey, muttasıl yine bohçayı çekip almış ve içini açıp muayene ettiklerinde hakikaten bir ufak minder ile bir havlu çıkmış ve bunu re'sülayn müşahede eylediği halde yine Sami Bey ve Süleyman Ağa taraflarından mezbur bohça verilmemiş ve büyük şiltelerinizi terk ettiğiniz gibi bu küçük minderinizi dahi terk ederseniz ne olur? yollu ve daha suret-i şeniada tefevvuhatta bulunduklarını Kadınefendi gördüğü anda ve zaten kendüsi hasta bulunduğu cihetle bütün bütün hali perişan olarak bağırmağa başlayarak yere düşecek bir hale geldiği halde mumaileyhima taraflarından cebir ve zor ile kayığa irkâb edilmiş ve İdris Ağa kulunuz tarafından mezkûr bohça ahzolunup geri verilmiş olduğu ve mumaileyh Sami şimdi liva olduğunu arz eylerim efendim.

Kulları
AHMED

[75] Abdülaziz'in, Topkapı sarayına giderken belinde pala bulunduğu Kayserili Ahmed ve Redif Paşa'lar tarafından haber verilmekle yanında hiç bir silâh bırakılmayıp bir takrib alınması vükelâ tarafından tensib olunarak icrası Hüseyin Avni Paşa'ya havale edildi *(Mir'at-ı hayret, s. 55)*.

[76] Sarayın deniz tarafı kapısına konmuş olan beş altı neferin çavuşu, Süleyman Paşa'ya gelerek "şimdi Aziz Efendi çıkacakmış ne muamelede bulunacağız" demiş o da, "çıkarken hazır durup önünüze bakmız, sakın başınızı kaldırıp yüzüne bakmayınız, gayet riayetlû davranınız, şayet size bir şey sual eder ise cevap vermeyiniz her ne muamele ederse etsin yine siz önünüze bakmız, hattâ içinizden birisini urup öldürse bile bakileriniz yine riayette kusur etmeyiniz" demiştir *(Hiss-i inkılâp, s. 58)*.

[77] Midhat Paşa, *Mir'at-ı hayret'te (S. 54)* Abdülaziz'in hal'inden sonra Beylerbeyi saraymda ikamet ettirilmesi ve bazı re'ye göre isterse Avrupa'ya gitmesine müsaade olunması suretlerine karar verildiğini beyan ve "hal'in muayyen vaktinden evvel yapılması güya tasavvur olunan tertibin icrasına mahal bırakmadığını ve ileride kararlaştırılıp iradesi alınıncaya kadar kendisinin *Topkapı sarayı*'na gönderilmesi iktiza etmiş" demekte ise de bu mütalâalar ile talimat birbirini tutmamaktadır.

muhafazası altında olarak hazırlanmış olan araba ile Topkapı sarayına götürülen sabık hükümdara orada *Hünkâr sofası* denilen mahal tahsis edilmiştir.

Yıllardan beri ikamet edilmediği için burasının eşyası eskimiş olup seyyar eşya namına iki sandalye vardı ve kendisinin buraya nakliyle III. Selim'in âkıbetine uğrayacağından korktu; arkasındaki sako yağmurdan ziyadesiyle ıslandığı için bir gecelik entarisi giymek ve karnı acıktığı için yemek yemek istedi ise de padişahın iradesi olmadan verilmedi.

Abdülaziz'in *Topkapı sarayı*'na nakli esnasında orada hazine kethüdası olup aynı günde V. Murad'a başmabeynci tâyin edilmiş olan Ethem Efendi 23 cemaziyelevvel 1298 (26 aralık 1880) cuma günü yapılan istintakındaki ifadesiyle Abdülaziz'in *Topkapı sarayı*'nda bulunduğu üç gün zarfında bize en yakın malumatı vermiş olduğundan sabık hükümdarın buradaki vaziyetini ondan nakledeceğiz.

TOPKAPI SARAYINDA ÜÇ GÜN

Abdülaziz, *Topkapı sarayı*'na gönderildikten sonra III. Selim'in şehit edilmiş olduğu daireye konuldu ve hakkında mülâyim ve âlicenabâne muamele yapılması icap ederken bayağıca muamele yapıldı. Bir müddet aç kaldı[78] ve sonradan çorba verilmesine müsaade olunmuş ise de bu defa kaşık unutuldu. Sonra bir kırık kaşık bulup verdiler. Abdülaziz bu hallere karşı mütevekkil bir vaziyet almıştı. "*Getiriniz ziyanı yoktur, mukadderat-ı ilâhiyedendir*" sözleriyle o kırık kaşıkla biraz çorba içti[79].

[78] Abdülaziz'in ikinci mabeyncisi Fahri Bey'in mahkeme huzurundaki ifadesinden: "Zat-ı şâhâne ile birlikte Topkapı sarayına gittim; bir kayığa binerek şiddetli bir yağmur altında deniz yoluyla Topkapı sarayına gittik. Hakan-ı merhumun elbiseleri sırsıklam olmuştu. Topkapı sarayına muvasalatımızda esvab değiştiremedi, bir kaç kaşık çorba istedi ise de bulunamadı, elde bir şey yoktu".

[79] Başmabeynci Edhem Bey gerek istintakı esnasında ve gerek mahkeme huzurundaki ifadesinde Abdülaziz'in *Topkapı*'ya gönderilmesinde henüz hazine kethüdası idi. Topkapı sarayının tefrişi ile meşgulken kendisine hakan-ı sabık ile maiyetinin yemeğinden bahsetmişler; bu hususta salâhiyettar olmadığını söylemiş ve bununla kimsenin alâkadar olmadığını görünce Dolmabahçe sarayına gidip keyfiyeti Damad Nuri Paşa'ya bildirmiş ise de Nuri Paşa bu işin kendisine ait olmadığı cevabını vermiş ve bunu müteakip vükelâ meclisine gitmek üzere yukarıya çıkan Hüseyin Avni Paşa'ya merdiven başında vaziyeti anlatmış ve o da vükelâya bildi-

Abdülaziz abdest almak istediği zaman "emir yoktur" diye nalın vermemişler ve gece yatacağı zaman arkasında yağmurdan ıslanmış olan sakosunu çıkarıp gecelik entarisi vermediklerinden ıslak elbisesi üzerinde kurumuştu. Kendisini en üzen ve ağlatan şey Sultan Selim'-in dairesine konulmuş olması idi; bundan dolayı pek korkmuştu; daima ağlıyor, öldüreceklerinden korkup nefsini tehlikede gördüğünden telâş ediyordu ve "bize bir yer tâyin etmezler mi? yoksa burada mı bırakacaklar?" demekte idi[80]. Onun bilhassa Sultan III. Selim'in dairesine konulmasında bir kast olup olmadığı malum olmamakla beraber vehmini tahrik ve kendisini korkutmak için yapılmış bir hareket olması da muhtemeldir.

Kendisine yapılan bu muameleden V. Murad'ın bir dahli yoktu; çünkü yeni padişah hal' erkânının elinde oyuncak gibi olup hal' erkânı da serasker'in emrine tâbi idiler. *Topkapı sarayı*'na girdiği zamandan itibaren bir çok tarihî vakalara, cinayetlere sahne olan bu yerde kalmak Abdülaziz'in vehmine dokunmuş ve kendisini öldüreceklerine zahip olmuştu; bundan dolayı :

"— *Aman beni Sultan Selim gibi öldürecekler, düşmanlarım ahz-ı se'r edecekler; bedhahlarım var ise muhibbanım da vardır. Şu halde kalırsam âlem birbirine girer; âkıbet beni itlâf ederler*" gibi sözler söylemişti[81]. Hattâ Topkapı sarayı'na gittikten sonra vaziyeti kendisince tehlikeli görmesinden dolayı başmabeynci Hafız Mehmed Bey'e : "Bir parça zehir bulamaz mısın" demesi üzerine Mehmed Bey: "Allah etmesin Efendim" diye mukabele etmişti, fakat Abdülaziz :

"— *Var ise getir, bâdema benim hayatım mûcib-i fitnedir*" demiş ve buna ilâveten "*beni Sultan Selim gibi burada itmam etmek isterler*" sözlerini söylemiştir.

İşte bu vehmi tahrik eden mütalâalardan dolayı Abdülaziz *Topkapı sarayı*'na naklinin ertesi günü hem yeğeninin hükümdarlığını tebrik ve hem de bu kasvetli mahalden başka bir saraya naklini rica etmek üzere bizzat kaleme almış olduğu sureti aşağıya yazılan tezkireyi Sultan Murad'a göndermişti :

receğini söylemiştir; bu esnada V. Murad Edhem Efendi'yi kendisine başmabeynci tayin ettiğinden, başkâtip Sadullah Bey, Edhem Bey'e vükelâya takdim ettiği sırada Hüseyin Avni Paşa "bana söylediğini şimdi kendin yaparsın" demiştir.

[80] 5 Cemaziyelevvel 1298 (5 mart 1881) tarihli Fahri Bey'in istintakından.

[81] *Mir'at-ı hakikat, c. I, s. 115.*

"Evvelâ cenab-ı Allah'a bâdehu atebe-i şevketlerine sığınırım; cülûs-ı hümayunlarını tebrik ile beraber hizmet-i millette sarf-ı mesai etmiş isem de hoşnudî hasıl edemediğimi beyan ve zat-ı şâhânelerinin hoşnudî-i milleti müstelzim olacak hayırlı işlere muvaffakiyetini temenni ederim. Devletin îtilây-ı şan ve muhafazasına vesile-i müstakille olabilecek alât ve esbabı cenab-ı mülûkânelerine âmade etmiş olduğumu feramûş buyurmazlar ümidindeyim; kendi elimle silâhlandırdığım asker beni bu hale getirdiğini dahi tahattür buyurmalarını tavsiyeye ibtidar ederek mürüvvet ve insaniyet sıkılmışlara yardım etmek meziyetini gösterdiğinden bulunduğum tenkinây-ı ıstıraptan halâs ile bir mekân-ı mahsus için inâyet-i şehriyârîlerini rica ederim ve saltanat-ı Âl-i Osman'ı Abdülmecid Han Hazretlerinin hanedanına terk eylerim".

Fî 8 cemaziyelevvel 1293
(31 mayıs 1876)
Sultan-ı mahlû'
Abdülaziz amminiz

Abdülaziz'in bu tezkiresi gazetelerle ilân edildiği zaman Hayrullah Efendi'nin fetvasiyle muhtelüşşuur ve umur-ı siyasiyeden bîhaber olduğu ilân edilen sabık hükümdarın sehl-i mümteni derecesinde olan ve gayet nezihane yazılan bu yazısını okuyan halk arasında — Midhat Paşa'nın da istintakında söylediği gibi — ve bilhassa hal'e iştirak etmiş olan asker ve zabitan arasında dedikodu baş göstermişti.

Sultan V. Murad amcasının bu tezkiresini alınca sarayda mevcut hal' erkânını huzuruna celp ile tezkireyi onlara da göstermiş ve okutmuş ve sureti aşağıda yazılan cevabı başkâtip Sadullah Bey'e kaleme aldırarak Abdülaziz'e göndermiştir.

"Tezkire-i aliyyenizi kemal-i dikkat ve rikkat ile mütalâa eyledim. Hakkımda şayân buyurulan eltâf-ı celilelerine teşekkürden başka diyeceğim yoktur; mücerret mukadderat-ı ilâhiyyeden olan şu hal üzerine hakk-ı âlilerinde müterettib-i zimmet-i fütuvvet ve mürüvvet ne ise icrasını dirîğ etmiyeceğime kalb-i âlileri şahadet eder. Âram buyurulan mahallin hal-i harabîsine gelince buna vukuf-ı sahih olmıyarak mücerred hâzır bu mahal idügi haber verilmesine mebni ihtiyar olunmuş ise de şimdi ona bir çâre aranılmakta olduğu gibi sair suretle esbâb-ı huzur ve âramişlerine dahi bezl-i mesai olunacağını te'mine ibtidar ederim".

Sultan Murad bu tezkireyi iptida Sadullah Bey ile göndermek istiyerek :

"— Sen bu tezkireyi hakan-ı sabık hazretlerine götür, teslim ve takdim eyle" demiş ise de Sadullah Bey:

"— Kulunuzun götürmekliğim münasib olmaz; Serkurena Bey kulunuz götürsün" diye mukabele etmesiyle pek münasip deyip başmabeynci tâyin ettiği Ethem Beyi[82] çağırarak tezkireyi verip ağızdan da:

"— *Seni hakan-ı sâbık hazretlerine göndereceğim; bu tezkireyi hakpây-ı şâhânelerine takdim eyle; mahsusen mübarek dest-i şâhânelerini öperim. Hiç teessüf buyurmasın, hüda hakkı için* Topkapı sarayı'*nın ol veçh ile dıyk ve rahatsız olduğunu bilemediğimden orası tensip olunmuş. Ben zât-ı şâhâneleri tarafından bilvekâle bulunuyorum. Saray-ı hümayunlarının kâffesi zat-ı şâhânelerinindir; herhangisi emr ü ferman buyurulursa oraya teşrif-i şâhâne buyursunlar. Daha her ne suretle mutayyip olurlarsa ol veçhile arz ve ifade edesiniz*" demiştir.

Bir araba ile Topkapı sarayı'na giden Ethem Bey, Abdülaziz'le beraber bulunan sabık başmabeynci Hafız Mehmed Bey'i görüp Sultan Murad'ın gönderdiği tezkireyi onun vasıtasiyle takdim ile beraber şifahî olarak bazı iradeyi de arzedeceğini beyan eylediğinden tezkireyi alan sabık hükümdar Ethem Bey'i huzuruna davet etmiştir.

Ethem Bey, Abdülaziz'in yanma kabul edildikten sonra Sultan Murad'm yukarıda kaydettiğimiz şifahî iradesini arzetmiş ve hakan-ı sâbık da buna cevap olarak :

"— *Vallahilazîm ben bu işin reculi ve erbabı olmadığımı bilirdim; bundan dört, beş ay evvel kendim rızam ile terkedecek idim. Görür müsünüz bu çoluk çocukların ikdamını, bizi bu sevdadan vaz geçirdiler. Allahülazîmüşşan hazretleri tahtında daim eylesin. Allah muvaffak buyursun, fakat ben burada gayetle sıkılıyorum. Çoluk ve çocuk cümlesi ayaklar altında; hem de cennetmekân amcam şehid merhum hatırımdan hiç bir veçhile çıkmıyor*[83], *onun için başka saraya naklimi isterim*" demiş, bunun üzerine Ethem Bey, Sultan Murad'ın şifahî iradesini tekrar edince Abdülaziz mevcut köşk ve sarayları düşünmüş ve en sonra :

[82] Ethem Bey, Abdülaziz zamanında Topkapı sarayında hazine kethüdası idi. Sultan Abdülmecit ile Abdülaziz, başmabeyncilerini Topkapı sarayından tâyin ettiklerinden V. Murad da kendisine Ethem Bey'i serkarin yani başmabeynci tâyin eylemişti.

[83] Abdülaziz'in cennetmekân amcam dediği Sultan III. Selim'dir. III. Selim, Abdülaziz'in büyük babası I. Abdülhamid'in kardeşi III. Mustafa'nın oğludur.

"— *Benim yaptırmış olduğum Ortaköy'de baştaki daire boş mudur?*" diye sormuştur.

Ethem Bey sorulan sarayın boş olduğunu söylemesi üzerine :

"— *Öyle ise orasını derakap hazır ediniz, oraya nakledeyim; fakat acele edesiniz, zât-ı şâhânenin mahsusen gözlerinden öperim*" demiş ve on dakika sonra Ethem Bey'i tekrar istiyerek :

"— *Baksana Ethem Efendi, siz gittikten sonra validemi celbeyledim ve Ortaköy'deki daireye naklimizi söyledim; sonra validem 'orada rahatsız olursunuz, kışın Ortaköy'de sayfiye olarak* Beylerbeyi *sarayına naklolunur ise münasip olur' dediler. Öylece zât-ı şâhâneye ifade edesiniz*" demiş ve bu hususta Sultan Murad'a bir tezkire daha göndermiştir.

Ethem Bey avdetle getirdiği tezkireyi verip Abdülaziz'in şifahî sözlerini de nakledince Sultan Murad pek ziyade memnun olup bunların kendiliğinden yapılması hakkında irade edemiyeceği için başmabeyncisi Ethem Bey'e :

"— *Bu ifade eylediklerini vükelâya tamamen ifade eyle bakalım ne diyorlar*" demiş ve Ethem Bey de sarayda bulunan Sadrazam Rüştü, Midhat, Hüseyin Avni, Kayserili Ahmed ve Hariciye Nazırı Raşid Paşa'larla Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'ye bu hususu arzetmiştir; bunun üzerine vükelâ "şevket-meâb Efendimiz müsaade buyurdular mı?" diye sormuşlar ve müsaade eylediği cevabını almaları üzerine Rüştü Paşa "tekrar zât-ı şâhâneye böyle ifade eyledin mi?" demiş ve Ethem Bey de müsaade aldığını beyan etmiştir.

Ethem Bey vükelâ ile cereyan eden muhavereyi Sultan Murad'a arzedince padişah vükelâyı yanına celbetmek istiyerek Ethem Bey'i göndermiş ise de bunlar :

"— Vallahilazîm ziyadesiyle yorgun ve bîtâb olduğumuzdan müsaade-i şâhânelerini istirham ederiz" diyerek davete icabet etmemişlerdir[84]. Bilhassa Rüştü Paşa'nın işaretiyle muhafazası müşkül olacağı mütalâasiyle Abdülaziz'in *Beylerbeyi* sarayında oturtulması muvafık görülmiyerek *Ortaköy* (Fer'iye) sarayına nakline zarurî muvafakat

[84] Vükelânın Abdülaziz'in kış için Ortaköy ve yaz için Beylerbeyi saraylarında oturmasına padişahın muvafakat etmesinden memnun olmadıkları anlaşılıyor. Bunun için Rüştü Paşa'nın bulduğu bahane ile Beylerbeyi sarayında oturtulmasından vaz geçilerek yalnız *Fer'iye* sarayı tahsis edilmiştir.

edilmiş[85] ve Fer'iyenin acele olarak tefrişi Ethem Bey'e havale olunmuştur[86].

Hal'inin ertesi çarşamba günü Abdülaziz kurenasından birisini Sultan Murad'a gönderip esvap odasında mevcut olup kendisine ait kürklerden birkaç kürk ile üç beş takım gecelik elbisesi istemiş ve o günün akşamına kadar Fer'iye'ye naklini arzu etmiştir. Abdülaziz'in istediği kürk ve gecelik elbiseleri gönderilmiş ve Fer'iye sarayının tefrişinin ikmali ancak perşembe günü akşama kadar mümkün olabileceği anlaşıldığından Sultan Murad başmabeynci Ethem Bey'e:

"— *Sen şimdi Topkapı sarayı'na git, hâkan-ı sâbık hazretlerini gör, Fer'iye sarayının yarın akşam her bir eşyası tekmil olunacağını ifade eyle*" demiş ve aynı zamanda müsveddesi kurşun kalemiyle Midhat Paşa tarafından kaleme alınmış olan aşağıdaki tezkireyi göndermiştir[87].

"*Bu defa dahi irsal buyrulan tezkere-i seniyyelerini mütalâa ile*[88] *hakikaten müteessir oldum; dünkü iş'arım veçhile nezd-i halisânemde en ziyade mültezem ve mukaddem olan istirahat-i vücudiyeleri kaziyesidir.*

[85] Abdülaziz'in Sultan Murad'a göndermiş olduğu tezkireyi, padişah, Rüştü, Midhat, Damad Mahmud, Hüseyin Avni ve Kayserili Ahmed Paşa'lar ile Hayrullah Efendi'den müteşekkil heyete göndermişti. Bunun üzerine sadrâzam Rüştü Paşa Mabeyn müşiri Nuri Paşa'yı davet ederek "düşündük taşındık Beylerbeyi vesairenin muhafazasında müşkilât olduğundan *Fer'iye*'ye nakline karar verdiklerini" söylemiş ve Abdülaziz'in tezkiresini de Nuri Paşa'ya verip okutmuştur *(Nuri Paşa'nın 24 cemaziyelevvel 1298 = 23 nisan 1881 tarihli ifadesinden).*

[86] *Ortaköy sarayı* veya diğer ismiyle *Fer'iye* dairelerini Abdülaziz yaptırmıştır; veliahdi burada oturtacaktı. Kendisinin oturması mukadder imiş. Bu saraylara, *Çırağan sarayı*'nın teferruatından sayıldığı için *Fer'iye* adı verilmiştir.

[87] Midhat Paşa'nın kurşun kalemle olan müsveddesinin fotoğrafisi eserin sonuna konmuştur. Mithad Paşa isticvabı esnasında da müsveddenin kendisi tarafından kaleme alındığını beyan etmiştir *(İstintak dosyasında on beşinci kâğıt)*. Gerek bu tezkire ve gerek diğer haberler münasibetiyle Tanzimat Dairesi Reisi Mahmud Bey (Mahmud Celâleddin Paşa) 22 cemaziyelevvel 1298 (20 nisan 1881) tarihiyle Abdülhamid'e takdim ettiği arizede Midhat Paşa'nın bu müsveddesini bulup "*Sultan Abdülaziz merhumun akib-i hal'lerinde Topkapı sarayından göndermiş oldukları tezkireye cevaben Sultan Murad tarafından olmak üzere Midhat Paşa'nın kurşun kalemiyle yazmış olduğu tezkire-i iğfaliye müsveddesi aynen ve leffen takdim kılındı*" diyerek güya bunun Abdülaziz'e karşı yapılacak suikastı örtmek üzere yazıldığını ima etmektedir.

[88] Abdülaziz'in, Sultan Murad'a göndermiş olduğu bu ikinci tezkiresinin metni elde edilememiş ise de, Sultan Murad'ın vermiş olduğu cevaptan merhumun suikast yapılmasından korktuğu anlaşılmakta olup bu hususta kendisi tatmin edilmektedir.

Sarây-ı atikte (Topkapı sarayında) istihzar olunan mahallin adem-i kabiliyeti muahharan taayyün etmesiyle Ortaköy'*deki dairenin heman tanzimine teşebbüs edildi; teessüf ederim ki bugün yetiştirilemediğinden inşâallah cemî-i levâzımı yarın ikmal olunarak oraya nakilleri mukarrerdir. Böyle ahval üzerine münasib olmıyan mülâhazat ile efkâr-ı âlinizi it'ab ve tahdiş buyurmamanızı rica ederim; zira maazallah zatinizin değil hanedanınızdan birisi hakkında zerrece bir zarar vukuunu tasavvur bile Allah hakkı için kimsenin hatırına gelmemiştir. Kendinizi evlât ve hanedanınızla cenab-ı hakkın ve Resul-i ekrem sallallahü aleyhisselâm Efendimiz hazretlerinin savn ve himayet-i aliyyesinde cemî-i hatardan masun bilmenizi kemal-i ehemmiyetle beyan ederim*[89].

MURAD

Abdülaziz başmabeynci Ethem Bey'i kabul ederek getirdiği tezkireyi okuyup şifahî iradeyi de tebellug etmiştir. Abdülaziz cuma sabahı alaturka saat sekizde araba ile köprüden geçerek *Fer'iye* sarayına gitmeyi arzu etmiş ise de sonra birden bire :

"— *Yok yok olmaz; bir takım ahalinin arasından geçmek münasip değildir*[90]. *İnşâallah cuma günü sabah namazından evvelce yine sen gel de beraber gidelim*" demiş ve Sultan Murad'a arzedilmek üzere Ethem Bey'e şifahî olarak şunları söylemiştir :

"— *Eğer müsaade buyurulursa memnun olurum; bizim çoluk, çocuğa biraz mücevherat almış idim; onlar gençtirler, heves ederler; hepsi olmazsa ikişer, üçer parçaları verilirse memnun olurum. Validemin zaten mücevheri yoktur, fakat pederimin vefatından kalma üç beş parça kalay mesabesinde mücevheratı vardır; onları yadigâr olarak saklardı, onların da kendisine verilmesini ifade edesiniz*".

Ethem Bey Abdülaziz'in bu ricalarını Sultan Murad'a söylemiş ise de bunların bir kısmı Murad'ın validesi tarafından müsadere

[89] Merhum İbnülemin Mahmud Kemal Bey Türk Tarih mecmuasındaki bir makalelerinde *(Sene 15, s. 53)* Abdülaziz'in son başkâtibi Atıf Bey'in hatıralarından bahsederken iki tezkiresine perakende evrak meyanında tesadüfle parçaları birbirine eklenip Hazine-i evrak (Arşiv) müdürüne vermiş olduklarını yazıyor. Ben de bu yapıştırılan tezkireleri görerek fotoğraflarını aldırdım. Maalesef Abdülaziz'in bu ikinci ve sureti malum olmayan tezkeresinin aslı veya sureti henüz ele geçmemiştir.

[90] Edhem Bey, bizzat mahkemedeki ifadesinde (16 haziran 97=28 haziran 1881) Abdülaziz'in *Fer'iye*'ye açık araba ile gitmek istediğini, fakat kendisine kayıkla gitmenin daha iyi olacağını söylemesi üzerine kabul ettiğini beyan etmiştir.

edilmiş ve mühim kısmı da sandıklara doldurularak hükümetçe el konmuş olduğundan hiç bir şeyi gönderilememiştir.

Abdülaziz'in Fer'iye sarayına nakli işine gelince Sultan Murad başmabeynciye :

"— *Sen lâzım olan arabayı ve kayığı hazır eyle; gece de Topkapı sarayında kal. Her nasıl ferman buyurulursa ol veçhile hareket et*" demiş olduğundan Ethem Bey imrahor Halil Ağa'yı çağırarak saat yedide araba ve kayığın Topkapı sarayında hazır olmasını emretmiş ve kendisi de perşembe günü akşam üzeri alaturka saat on birde *Topkapı sarayı*'na giderken vükelâyı da gitmekte olduğundan haberdar ederek yanına bir adam verilmesini istemiş ise de hal' erkânı buna lüzum görmemişler, fakat Bahriye Nazırı Ahmed Paşa'ya :

"— Sen yarın için dört sandal tertip eyle, yalı köşkünde bulunsun da hakan-ı sabık hazretleri kayığına bindiğinde açıktan arkasından gitsinler" dediklerinden o da ona göre tertibat almıştır.

Bunun üzerine Ethem Bey *Topkapı sarayı*'na giderek Hafız Mehmed Bey'i görmüş, Abdülaziz'e haber verilmiş ve o da saat sekizde hazır bulunulmasını emreylemiştir.

Filhakika 10 cemaziyelevvel 1293 (3 haziran 1876) cuma sabahı erkenden hazırlanan araba ile sabık hükümdar, aile ve maiyetleri *Sarayburnu*'na inip kendisinin Hüseyin Avni Paşa'ya ihsan etmiş olduğu yaldızlı beş çifte kayığa binmiş ve yanına Hafız Mehmed, Fahri ve Ethem Bey'leri de aldıktan sonra hareket ile kayığın açıktan gitmesini emretmiştir; rivayete göre kayıkçılar bililtizam kayığı *Üsküdar* sahilinden ve Hüseyin Avni Paşa'nın yalısı önünden geçirerek Ortaköy sarayı yani *Fer'iye* rıhtımına yanaşmışlardır[91]. Abdülaziz'in arkasından da yine kayıklarla validesi, kadın ve cariyeleri, haremağaları gelmişlerdir.

Fer'iyenin muhafazasına memur olanlar

Abdülaziz'in *Fer'iye* sarayında muhafazasını Serasker Hüseyin Avni Paşa ile Kayserili Ahmed Paşa üzerlerine almışlardı; hattâ sabık hükümdarın *Fer'iye*'ye naklinde ne suretle muhafaza edileceği hakkında görüşüldüğü sırada Hüseyin Avni Paşa "o iş, benimle Kayserili'nin bileceği şeydir" demişti[92].

[91] *Mir'at-ı şuûnat, s. 78.*

[92] Midhat Paşa'nın İstanbul vapurunda alınmış olan ifadesinden *(İstintak kâğıdı 19).*

Abdülaziz'in ikametine *Fer'iye* sarayının tahsisi üzerine gerek bu sarayın ve gerek *Dolmabahçe* ve havalisinin muhafazasma serasker tarafından Hacı Raşit Paşa tâyin olunmuştur. Hacı Raşit Paşa hal' esnasında miralay (albay) iken hal'i müteakip bir derece terfi ederek liva (tuğgeneral) olmuştu. *Fer'iye*'nin karadan muhafaza hizmetinde Hacı Raşit Paşa'ya merbut olarak Hassa beşinci Talia taburu kumandanı olup bir derece terfi ile kaymakam (yarbay) olan İzzet Bey memur edilmiş ve denizden muhafazası da liva amiral (tuğamiral) iken bir derece terfi etmiş olan Arif Paşa'ya bırakılmıştı.

Fer'iye sarayındaki tadilât

Sabık hükümdarın, *Fer'iye* sarayına nakli takarrür edince buranın muhafazası için bazı tadilâta lüzum görülmüş ve sonra da boş olan sarayın süratle tefrişi takarrür etmişti. Abdülaziz, *Fer'iye* saraylarının Ortaköy tarafındaki kısmının harem tarafında oturacağından bu harem kısmiyle selâmlık kısmı arasındaki kapı örülmek suretiyle muvasala kesilmişti. Karakol kumandanı İzzet Bey taburunu sarayın selâmlık kısmiyle Fer'iye karakolu binasına yerleştirmişti. Bundan başka *Fer'iye*'nin karakolhane cihetinde ve sahil tarafında olan kapının haricindeki duvarda da bir kapı açılarak nöbetçi askerlerin saray rıhtımına geçmeleri temin olunmuştu. *Fer'iye*'ye girecek her şey buradan girecekti; diğer bütün kapılar kapatılmak suretiyle Abdülaziz'in ikamet edeceği sarayın hariçle ihtilâtı kesilmiş oluyordu.

Fer'iye sarayındakilerle görüşme ancak karakol kumandanı vasıtasiyle ve onun müsaadesiyle olacaktı. Sarayın bütün kapılarının ve bilhassa icabında işlenecek olan kapının anahtarı *Fer'iye* karakolhanesinde bulunacaktı. Abdülaziz ailesiyle temas edip görüşmeye İzzet Bey'in maiyetindeki zabitlerden Necip Bey memurdu. Yukarılarda söylendiği üzre bu Necip Bey aslen Gürcü olup Abdülmecid'in oğlu Şehzade Nurettin Efendi'nin kölelerindendi. Hal'den sonra terfi ederek aynı zamanda hünkâr yaveri de olmuştu. Kendisi küçükten beri sarayca tanındığı için Abdülaziz cariyelerinin nezaretleri de buna verilmiş olup *Fer'iye* sarayında darüssaade ağasının bir nevi muavini veya vekili gibi idi.

Abdülazizin nakit ve eshamiyle ailesinin mücevherleri

Abdülaziz'in ailesiyle birlikte süratle saraydan çıkarılmaları üzerine kendi şahıslarına ait hiç bir şey alamamışlardır; bundan başka Abdülaziz'in *Dolmabahçe*'de bulunan cariyelerinin de saraydan çıkarılıp kayıklara bindirilirken mücevherata müteallik eşya alıp götürmemeleri için, pek çirkin ve yüz kızartacak şekilde üzerleri aranmıştır.

Abdülaziz son zamanlarında para biriktirmek ve emlâk almak hevesine düşmüştü. Bundan dolayı saray hazinesinde bir hayli altın ile esham-ı umumiye tahvilâtı vardı. Hal'inden sonra V. Murad'ın cülûsunun ilk günü hal' erkânı Dolmabahçe sarayına gelip Harem-i hümayun'daki bütün odaları ve hazineyi dolaşarak mücevherat ve sair zîkıymet eşya konsolit ve şimendifer tahvilâtı ve saire gibi şeylere, milletin parasiyle alınıp müsaderesi icap edeceğinden bahseden Midhat Paşa'nın teklifi üzerine el konularak odalar mühürlenmiştir[93].

Abdülaziz'in şahsına ait konsolit ve şimendifer tahvilleri hazinenin darlığına mebni cülûsun ikinci veya üçüncü günü maliyeye gönderildi. Saray hazinesinde yalnız yedi milyon üç yüz doksan dokuz bin altı yüz altmış beş liralık esham-ı umumiye ve üç bin yüz altı adet de şimendifer tahvilâtı ve seksen beş veya doksan küsur bin de Osmanlı altını vardı[94].

Abdülaziz'in saray hazinesindeki mücevheratı ile Harem-i hümayun'a müteallik olan mücevherat müsadereden sonra sandıklara konularak Midhat Paşa'nın riyasetinde Damad Mahmud, Damad Ethem[95] ve Damad Nuri Paşalarla Sultan Murad'm başağasından ve Hazine-i Hassa idaresi reisi Said ve muhasebeci Hüsnü Efendilerden mürekkep bir heyet ile sayılıp deftere kaydolunarak getirilen kuyumcular vasıtasiyle kıymetleri tesbit edilmiye başlanmıştı. Tesbit edilen

[93] Damad Nuri Paşa'nın 15 mayıs 1297 (27 mayıs 1881) tarihli ifadesinden.

[94] Damad Nuri Paşa 15 mayıs 97 tarihli ifadesinde, doksan küsur bin altın diyor. Midhat Paşa ise istintakındaki ifadesinde yedi milyon lira konsolitten bahis ile şimendifer tahvilâtını söylemiyor; nakit hususunda da ifadesinin bir yerinde iki üç yük kadar akçe demekte ise de daha sonra bunu tashih ederek doksan bin altın kadar nakdi bulunduğunu beyan ediyor.

[95] Mücevherat komisyonundaki âzalardan Edhem Paşa, esbak Sadrazam ve Kaptanı Derya Mehmed Ali Paşa'nın oğlu olup Abdülmecid'in kızı Refia Sultan'la evlenmiş ve 3 cemaziyelevvel 1303 (7 şubat 1886)'de vefat etmiştir. Zevcesi Refia Sultan kendisinden yedi sene evvel rahim ameliyatı neticesinde vefat eylemişti.

sandıklar heyet huzurunda mühürlenerek defteri de Nuri Paşa'ya veriliyordu.

Mücevherat bu tertip üzere tesbit olunurken bir gün Damad Nuri Paşa bu heyetin haberi olmadan sandıklardan birisini açarak içinden birkaç elmas çıkarıp bozdurduğunu komisyon reisi Midhat Paşa haber alıp sebebini Nuri Paşa'dan sormuş ve o da sorguç ve kılıç yaptırmak üzere kuyumcuya verdiğini söylemişti [96]. Damad Nuri Paşa, Sultan Murad'm validesinin emriyle bu mücevherattan aşırabildiği kadarını aşırdıktan başka tutulmakta olan mücevherat defterini de ortadan kaldırmış olduğunu öğrenmiş olan Midhat Paşa'nın Nuri Paşa'dan emniyeti münselip olmasına mebni Sadrazam Rüştü Paşa'ya müracaat ile bu mülevves işin içinde bulunamıyacağını beyan ederek heyetten çekilmiş ve bu komisyona Damad Mahmud Paşa ve sonra da Namık Paşa reis olmuşlardır [97].

Nuri Paşa'nın bu cüretinde Sultan Murad'ın validesinin emir ve teşviki olduğu anlaşılıyor. Bu hususta *Mir'at-ı hakikat* şunları yazıyor [98]:

Abdülaziz'in bir müddetten beri cem'-i iddihar-ı nukud ve emvale inhimaki sebebiyle saray hazinesinde haylı altın ve esham-ı umumiyye tahvilâtı bulunduğundan madde-i hal'e âlet olan ekâbir hazine-i devletin müzayakasını tadil için zabt ve müsaderesi re'yinde bulundular; ancak öyle bir zaman-ı fetrette ابتلاع ibtilâ-ı lokma-i haram ile kesb-i yesar etmek istiyen nemek be-haramlar Abdülaziz'in

[96] V. Murad'm kılıç alayı merasimine ve cuma namazlarına çıktığında kullanması için sorguç ile kılıç yaptırılacaktı.

[97] Midhat Paşa 11 mayıs 97 (23 mayıs 1881) tarihli istintakım havi ifadesinde bu mücevherat işi hakkında şöyle diyor :

"Mücevherata gelince bunun tahkik ve tahririne ben memur oldum; Mahmud Celâleddin, Edhem ve Nuri Paşalar ile Sultan Murad'm başağası mevcud olduğu halde mücevheratı çıkarıp yazarak ve celbolunan kuyumcu esnafma cinslerini tâyin ve kıymetlerini takdir ettirerek ekserisi kendi hattım ile deftere geçirirdik. Akşam üstü sandıklar temhir olunur ve defter Nuri Paşa'ya bırakılırdı. Bir gün saraya vürudumda henüz küşad olunmayan sandığın birini Nuri Paşa açmış ve içinden bir kaç elmas çıkarmış ve bozdurmuş olduğu haber alınmakla bu ne demek olduğunu kendisinden sordum sorguç ve kılıç yaptırmak için kuyumcuya verdiğini söyleyip altınları getirip göstermekle fevkalgaye hiddet ettim ve bağırmağa başladım. Evvelki gün kenduye tevdi eylediğim defteri dahi ortadan kaldırmış olmakla bütün bütün emniyetim münselib oldu; onun üzerine Rüştü Paşa'ya gittim, böyle mülevves işin içinde duramıyacağımı söyledim" *(İstintak kâğıdı 17)*.

[98] *Mir'at-ı hakikat, c. I, s. 124.*

varisi makamına geçip iğtisâb-ı emvâl-i saltanata yol buldular. Bu gürûhun serdar-ı nâbekârı Sultan Murad'ın validesi idi. Akib-i tebeddül-i saltanatta pâdişah-ı mahlû'un ve validesinin Harem dairesinde mahfuz altın sandıklarına el atıp Damad Nuri Paşa ile müttefikan muktedir olabildikleri kadar akçe aşırdıktan maada hanedan-ı Abdülaziz Han nezdinde bulunan mücevherat ve sair zîkıyem emvali ahz u gasp ettirdi. Bunların esasen âsâr-ı saltanattan mâdudiyeti mülâhazasmca faraza aile-i Abdülaziz Hanîden istirdadı lâzımdır denilse o halde mahfûziyetlerine ihtimam ile eyadi-i saireye intikaline ve alelhusus nukud-ı müdahharenin ziyâına fırsat vermemek farizeden iken buraları kimsenin hatırına gelmemiş ve mevcut nakid, esham ve tahvillerden maadası olan altın ve mücevherler yukarıda söylendiği üzere Sultan Murad'ın validesi ile Nuri Paşa'nın yağmalarından kurtarılanlar da Sultan Murad'ın veliahtlığı zamanındaki bir milyon liralık borciyle cülûs esnasında sarfedilen borcuna karşılık olarak sarraf Hıristaki Zografos Efendi'ye rehin olarak verilmiştir [99].

FER'İYE SARAYINDA ÜÇ GÜN

Saray rıhtımına çıkış

Abdülaziz beş çifte kayık ve maiyetindeki zatlarla *Fer'iye* sarayı rıhtımına çıktığı vakit karakol kumandanı İzzet Bey selâm resmini ifa etmiş ve saraylar kumandanı Hacı Raşit Paşa da orada bulunmuş ise de karakolhane meydanında durarak karşılamamış ve aynı zamanda saraya Abdülaziz'den başkasının girmemesini emretmiştir.

Abdülaziz saray rıhtımına çıktıktan sonra ikinci mabeynciliğinde bulunmuş olan Fahri Bey, Efendisinin koltuğuna girmiş oldu-

[99] "Veliahdliği zamanında Sultan Murad'ın ve hükümdarlığı esnasında da *Mehd-i ulya* yani Valide Sultan sarrafı olan *Hıristaki Zagrafos* bâlâ rütbesinde idi. İbtidaları hükûmet dairelerinin et müteahhidi olmuş bu sayede daha sonra iltizamlarla çok para kazanmış ve veliahdliği zamanında eli açık ve müsrif ve hattâ sefih olan Sultan Murad'a bir haylı ödünç para vermişti. Sultan Murad'ın cülûsunu müteakib Abdülaziz ve hanedanından müsadere edilen mücevherata (çalınanlar müstesna) yedi sekiz yüz bin lira kıymet takdir edilerek Sultan Murad'm borcuna mukabil rehin olarak Hıristaki'ye verilmiş ve o da bunları *Londra*'ya aşırmış ve Sultan Murad'ın iyi olmıyacağını anlayınca kendisi de oraya savuşmuştur" *(Mir'at-ı şuûnat, s. 94)*. Bu, sarraf Hıristaki'den veliahd Murad Efendi ile validesinin almış oldukları borçlarla vermiş oldukları senetlerin bir haylısının suretleri Yıldız evrakından V. Murad'a ait vesikalar arasında ve 69 numaralı zarfta bulunmaktadır.

ğundan İzzet Bey onu men edememiş, fakat Hafız Mehmed Bey'in girmesine müsaade etmemiş ve saray avlusuna sabık hükümdarla Fahri Bey ve bir de yeni hükümdarın başmabeyncisi Ethem Bey girmişlerdir[100].

Yapılan çirkin bir hakaret

Sabık hükümdar saray bahçesine girdiği zaman orada yapılacak bazı tadilât için bir kireç kuyusu kazılıyor ve bir kısım amele de selâmlık tarafının yüksek merdivenini yıkıyorlardı. Abdülaziz ağır ağır bu kireç kuyusunun kazıldığı tarafa doğru giderken sarayın kara tarafındaki kapısından doğru esmer, orta boylu, hafifce az bıyıklı[101] bir binbaşı gelip "*bahçede gezmek yasaktır*" demesi üzerine Abdülaziz, başmabeynci Ethem Bey'in yüzüne bakmış ve ona :

"— *Galiba başmabeynci olduğunuzu bilmedi, kendini anlatsana,*" demesi üzerine Ethem Bey bu zabite dönüp imaen Sultan Aziz olduğunu söyledikten sonra mahcubiyetinden :

"— Efendimizi bilemediler" deyince binbaşı :

"— Bildim (parmağiyle göstererek) Aziz Efendi değil mi?" diye mukabele etmiştir[102].

Bu mümanaattan ve sözden müteessir olan Abdülaziz kendi başmabeyncisi Hafız Mehmed Bey için "Mehmed nerede?" diye sormuş ve Ethem Bey de "çağırayım efendim" diye gitmiş ve bir daha avdet etmemiş ve Abdülaziz Fahri Bey'le beraber bir müddet beklemişlerdir. Gelen giden olmadığını gören sabık hükümdar, Fahri Bey'e

[100] Sultan Murad'ın mabeyncisi Ethem Bey ifadesinde Hafız Mehmed Bey'le Fahri Bey'i koymadıkları ve yalnız kendisinin girdiğini söyleyip Fahri Bey ise, yalnız Mehmed Bey'in içeriye bırakılmadığını beyan ediyor ki daha doğrudur.

[101] Edhem Bey 28 cemaziyelevvel 98 (28 nisan 1881) tarihli ifadesinde bu binbaşının yüzünü tarif ediyor ki tahkikat neticesinde bunun Namık Paşazâde Ali Bey olduğu anlaşılmıştır. Fahri Bey 13 cemaziyelevvel tarihli ifadesinde kara yüzlü yüzbaşı olduğunu zannettiği bir zabitin, hakan-ı sabıkın saray bahçesine girmesine mümanaat ettiğini beyan ediyor. Ethem Bey'in mahkeme huzurundaki ifadesinde, bunun Ali Bey olduğu görülüyor.

[102] Sultan Murad'ın başmabeyncisi Ethem Bey (28 haziran salı günkü muhakeme celsesinde) bir zabitin "bahçede gezmek yasaktır" demesi ve Abdülaziz'in "sizin başmabeynci olduğunuzu bilmemiştir, kendinizi tanıtınız" demesi üzerine zabit Ali Bey'in: "Sizi tanıyorum Aziz Efendisiniz; artık hiç bir kuvvet ve selâhiyetiniz kalmadı" dediğini ve Sultan Abdülaziz'in bu hakareti kemal-i sabr ve sükûnetle karşılayarak saraya girmiş olduğunu nakletmektedir.

"çağırsana Mehmed'i" diye Hafız Mehmed Bey'i çağırmıya göndermiş ise de kapının önüne gelip orada zabitan ve askere "Mehmed Bey nerede?" diye sorduğu sırada :

"— Şimdi seni parça parça ederiz, çık dışarı" diye tehdit etmeleriyle Fahri Bey korkarak Abdülaziz'in yanına koşup vaziyeti anlatmasiyle bu hallerden fevkalâde müteessir olan sabık hükümdarın bacakları titremiye başlamış ve düşmemek için Fahri Bey'e dayanarak saraydan içeri girmiştir[103].

Abdülaziz saray bahçesinde gezmesine mümanaat edilmesinden dolayı kendisini öldürecekleri hakkındaki korkusu artmış ve merdivenden çıktığı sırada Şehzade Mecit Efendi'nin validesi Hayranıdil Kadınefendi'ye "benim işim Allah'a kaldı" demiştir[104].

Abdülaziz'in yanından ayrılan başmabeynci Edhem Bey sabık hükümdara karşı zabitin çirkin muamelesini evvelâ gelip kumandan Hacı Raşit Paşa'ya söylemiş ve sonra Abdülaziz'in *Fer'iye*'ye naklini padişaha ve vükelâya arzetmiş ve zabitin Abdülaziz'e karşı olan muamelesine karşı Sadrazam Rüştü Paşa "münasebetsiz olmuş" demiştir.

Fer'iye sarayı

Fer'iye'de Abdülaziz'e tahsis edilen daire zemin katiyle beraber üç kat olup Abdülaziz bunun harem katında idi. Selâmlık kısmı daha yukarıda, *Fer'iye*'de tadilât kısmında görüldüğü üzere karakol kumandanı İzzet Bey'in taburunun işgali altında bulunuyordu. Hakan-ı mahlû', *Fer'iye*'nin en üst katında *Ortaköy* tarafında denize nazır köşedeki odanın yanındaki odayı yatak odası yapmıştı. Bu harem kısmında merhumun validesi ile kadınları ve cariyeleri bulunup Fahri Bey'den başka hariçten erkek olarak kimse yoktu. Sarayın hariçle teması tamamen kesilmiş olup ihtilâttan memnu idiler. Bu kısmın açılıp kapanması, alınacak ve içeri girecek şeyler hep

[103] Bunu sergüzeştnâme şöyle anlatıyor : "..Dördüncü günü *Fer'iye* sarayına avdet buyurdu. Kapıdan içeriye girerken bir az süratlice yürüdü. Süngülü asker kapı önünde hazır olduğu halde "yasaktır" deyip göğsünden itti; nasıl ise böyle türlü cefa ederek içeriye aldılar, "validem nerede" deyüp sual eder, 'geliyor efendim' derler ise de gözü ile görmeyince emin olmuyor; Valide Sultan Efendimiz heman karşılayıp 'arslanım endişe etmiyesiniz' diyerek yukarı çıkardılar" bu sergüzeştnameye tamamen itimat etmemek ve diğer kayıtlarla mukabele etmek icap eder.

[104] Hayranıdil Kadınefendi'nin müddeiumumî Lâtif ve mabeynci Ragıp Beylere olan ifadesinden.

İzzet Bey'in taburunda bulunan Necip Bey vasıtasiyle olacaktı; kapı anahtarları karakolda ise de açıp kapamıya Necip Bey memurdu.

Abdülaziz'in bu esnadaki vaziyeti

3 Haziran 1876 cuma günü Fer'iye'ye gelmiş olan Abdülaziz saray bahçesinde yapılan çirkin muameleden müteessir olarak yukarı çıktıktan sonra oturup durmıyarak Fahri Bey'in omuzuna dayanıp daireleri gezmiş, akşama kadar dolaşmış ve gece olunca en başta *Ortaköy* tarafındaki odada oturmuştu. Pencere açıktı, aşağıda kapı önünde zabitler ve askerler konuşup gülüşerek sigara içiyorlardı. Abdülaziz onlara :

"— *Sizi kendi elimle silâhlandırdım utanmaz herifler. Bana deli dediniz, deli ben miyim, yoksa şimdiki padişahınız mıdır?*" yollu ve daha buna benzer bir haylı itapta bulunmuştu[105]. Teessüründen ve asabî buhran dolayısiyle o geceyi uykusuz geçirmiştir.

Abdülaziz'in palasının alınması

Sabık hükümdar hal'inden sonra *Dolmabahçe* saraymdan çıkarken yanına bir pala almış ve bunu o gün ve ertesi günü akşamına kadar yanında taşıyıp sonra çıkarmış ve validesi alıp saklamıştı. Abdülaziz *Fer'iye*'ye geldiği zaman bu pala validesinde bulunmakta idi.

Abdülaziz gazaplı ve hiddetli olduğu malum olduğu için teessür neticesinde bir feveranla herhangi bir hâdise vukuu ihtimaline mebni vükelâ tarafından yanında bulunan palanın bir takrip alınması hal' erkânı taraflarından kararlaştırılarak mabeyn müşiri Nuri Paşa'ya emir verilmiş ve o da palanın münasip surette alınması hakkında kumandan Hacı Raşit Paşa'ya söylemiştir[106].

Hacı Raşit Paşa, palanın alınmasını karakol kumandanı İzzet Bey'e bildirdiğinden mumaileyh, *Fer'iye*'ye naklinin ikinci cumartesi günü (4 haziran) Fahri Bey'i karakola celbederek Abdülaziz'in yanındaki pala ile rovelverin kendisinden alınarak teslimini istemiş ve şayet teslim edilmiyecek olursa içeriye girip zorla alınacağını söylemiştir.

[105] *Fahri Bey'in istintakındaki ifadesinden.*

[106] Merhum Midhat Paşa 12 mayıs 1297 (24 Mayıs 1881) tarihli istintakındaki ifadesinde şöyle diyor :

"Merhum müşarünileyhin Topkapı sarayında böyle bir pala ile bulunması mehazir-i azimeyi mûcib olduğundan palanın bir takrib yanından aldırılması cümlemiz birlikte olduğumuz halde re'y olunduğu hatırıma geliyor. Bu palanın alınmasında Murad Efendi'nin emri olduğunu işitmedim; çünkü emrine hacet yoktu; zira hatarlı bir şey olduğundan elbette palanın bırakılmaması lâzımdı".

Bunun üzerine Fahri Bey, hakan-ı sabıkın rovelveri olmadığını ve mümkün olduğu takdirde palayı alıp teslim edeceğini beyan etmiştir. İzzet Bey'in tekliflerinden birisi de Sultan Murad ve validesinin iradeleriyle Abdülaziz'in hizmetinde ve muhafazasında bulunmak üzere tâyin edilip gönderilmiş olan üç şahısla dört haremağasının daireye kabulleri idi.

Buna karşı Fahri Bey evvelce de sarayda hizmet etmiş olan dört haremağası için bir şey söylememiş ise de hariçten girecek olan bu üç şahsı götürmek değil, kabulleri için bile söyliyemiyeceğini ve bundan başka haremde kadınlardan başka kimse olmadığından bunların kabullerinin mümkün olamıyacağını beyan etmesi üzerine İzzet Bey "sen yaparsın" diye kendisini *Fer'iye*'ye göndermişti. Fahri Bey o gün altı saat karakolda kalmıştı.

Fer'iye karakolundan avdet etmiş olan Fahri Bey, Abdülaziz'in yanma girince hakan-ı sabık ona "ne var" diye sormuş ve o da "bir şey yok efendim" diye teselliyi mucip bazı sözler söylemiş, fakat meseleyi Valide Sultana ve hazinedar kalfalara açmıştır.

Valide Sultan *Fer'iye*'ye alınmak üzere karakola gönderilen üç şahsı katiyen kabul etmiyerek haremağalarının gelmesine muvafakat etmiş ve pala için de :

"— Allah Allah pala Sultan Selim'in palası imiş; almıya ne hakları vardır?" diye vermemek istemiş ise de sonra bir hâdise çıkmasın diye Abdülaziz'den habersiz olarak palayı Fahri Bey'e göndermiş ve o da palayı sarayın penceresinden rıhtım tarafında bulunan nöbetçi neferine[107] ve o da orada bulunan Ahmed Efendi ismindeki zabitine teslim etmiştir. Ahmed Efendi palayı İzzet Bey'e götürüp vermiştir[108].

[107] "Askerler ikide bir 'kılıcı isteriz' deyu hücum ederler. Cennet-mekân Efendimiz 'vermem. Ben değil Resulullah bile razı değildir' diyor. İkinci hazinedara 'sakla' diyerek teslim ediyor. Valide Sultan efendimiz askerlerin hücumuna tahammül edemiyerek 'aman arslanımı telef etmesinler' deyip kılıcı teslim ediyor; Cennet-mekân efendimiz sual ediyor; 'denize attık' cevabını veriyorlar..." *(Sergüzeştnâmeden)*.

[108] O tarihte İzzet Bey'in taburunda takım kumandam olan Bursalı yüzbaşı Ahmed Efendi 1298 cemaziyelâhır (1881 mayıs) tarihli ifadesinde İzzet Bey cumartesi günü, Fahri Bey'i çağırarak hakan-ı sabıktaki palanın teslimini istemiş "...ertesi pazar günü rıhtım üzerinde geziyordum. Orada bulunan nöbetçilerden Hasan onbaşıya-ki şimdi Konya tarafında redif mülâzımıdır- Fahri Bey sarayın alt katındaki pencereyi vurup bir pala göstermiş o da gittiğinde pencereden Fahri Bey palayı uzatıp vermiş; merkum Hasan onbaşı mezkûr palayı bana getirdiğinde ben de götürüp binbaşı İzzet Bey'e verdim. İzzet Bey de palayı görünce 'tamam' diyerek alıp sandığa koydu".

İzzet Bey palayı, kumandan Raşit Paşa'ya teslim eylemiş ve o suretle pala mabeyne götürülmüştür [109].

Abdülaziz cumartesi günü akşamı biraz uyumuştu. İaşe işi henüz tanzim edilmemiş olduğundan karışıklık vardı.

5 Haziran 1876 (12 cemaziyelevvel 1293) pazar

Abdülaziz pazar günü sabahı kalktıktan sonra çorba ile biraz ekmek istemişti. Çorba bulunamamış, fakat Kadınefendilerden birisi küçük yaştaki bir şehzadesine pirinç lapası kaynatmakta olduğundan ikinci hazinedar Ebrûnigâr Kalfa bu lapayı bir tepsiye koyup Abdülaziz'in önüne getirmiş. Hakan-ı sabık bunun ne suretle pişirildiğini kalfadan sormuş; Ebrûnigâr Kalfa da hakikati söylemesi üzerine Abdülaziz derhal elindeki kaşığı bırakarak :

"— *Hazzettim, validesine selâmımı söyle; çocuğun gıdasıdır, ona yedirsin, güzelce baksın*" diyerek lapayı iade etmiştir [110].

Pazar günü sabahı İzzet Bey Fahri Bey'i çağırarak Abdülaziz'in muhafazası için gönderilip pazar gecesini karakolhanede yatarak geçirmiş olan üç şahsın alınmasını tekrar söylemiş ise de Fahri Bey "söylemedim ve söyliyemem" diye cevap verdiğinden bunlar *Fer'iye*'ye girememişlerdir [111].

Abdülaziz'in son durumu

Fer'iye sarayına naklinden sonra Abdülaziz mütemadiyen kendisini öldüreceklerinden bahsetmekte ve "aman valideciğim bunlar beni telef edecekler" diye söylemekte idi [112]. Onun bu heyecanına karşı validesi kendisini teselli

[109] Gerek Fahri Bey ve gerek İzzet Bey ve diğer bir zabitin ifadelerine göre pala, pazar günü yani Abdülaziz'in intiharından birkaç saat evvel karakola teslim edilmiştir. Nuri Paşa'nın 20 haziran 1297 tarihiyle II. Abdülhamid'e takdim etmiş olduğu arizada görüldüğü üzere Hacı Raşit Paşa bir akşam sarhoş ve elinde pala olduğu halde sevinçle Nuri Paşa'nın odasına gelerek "hele hamdolsun palayı aldık" dediği ve kendisinin cevaben "iyi etmişsiniz, bir kaza falan etmeden" demiş olduğunu beyan eylediğine göre, bunun cumartesi günü alındığı anlaşılıyor ise de Nuri Paşa her halde gün tâyininde yanılmıştır; çünkü alâkalılar palanın, pazar günü teslim edilmiş olduğunu müttefikan beyan etmektedirler.

[110] *Mir'at-ı şuûnat* (Memduh Paşa).

[111] Fahri Bey'in 13 cemaziyelevvel 1298 tarihli istintakından Pehlivan Mustafa Çavuş'un ifadesine göre, kendileri *Fer'iye*'ye ahndıktan sonra Fahri Bey'e yol vereceklerdi.

[112] *Sergüzeştnâmeden.*

ediyor ve "ne merak ediyorsun, azl erkekler içindir; biz de elbette bir suretle geçiniriz" diye kendisini temin etmek istemişse de :

"— İki padişah bir memlekette olur mu? Beni tahttan indirmek elbette öldürmek içindir" demiş fakat, "validesi tanzimattan sonra böyle bir şey kalmadığından merak edilmemelidir Allah'a tevekkül edin ne olacak" diye teselli etmişse de öldürüleceğini aklına koymuş olan sabık hükümdar :

"— *Ne olacak görürsün*" diye mukabele eylemiştir.

Abdülaziz'in mabeyncisi Fahri Bey, Abdülaziz'in aklî muvazenesinin bozulduğuna dair mahkeme huzurunda şunları söylemiştir :

"Sultan Abdülaziz henüz *Fer'iye*'ye yerleşmiş bulunuyordu ki cinnet alâmetleri göstermiye başladı. Bahçedeki kireç eritmiye mahsus bir kuyu görüp bunun nefsi için bir şeamet olduğunu söyledi ve top atıldığını duyunca halkın iki taraf olup kendisi için dövüştüğünü söyliyerek Sultan Selim gibi katlolunacağını beyan eylerdi. Pencere altında sigara içen bir kaç nefer görerek bunların nankörlüklerini zikr ile kendilerine ağır sözler sarfetti. Saray karşısına gelip demir atmıya başlıyan zırhlıyı görünce 'gülle atacaklar' diye bağırdı. Bu halleriyle merhum öldürüleceğinden fevkalâde korktuğundan kendisinde bu suretle cinnet alâmetleri başgöstermişti" [113].

Abdülaziz'in hizmetine tâyin edilen haremağaları

Abdülaziz *Fer'iye*'ye geldikten sonra saray hizmetinc ve kendi hizmetine bakmak üzere dört haremağasiyle Sultan Murad adamlarından üç kişi tâyin olunmuştu. Bunlardan karahadımlar Sultan Aziz zamanında *Dolmabahçe* sarayında hizmet etmişler ve sonra Abdülaziz'le beraber *Topkapı sarayı*'na gönderilmişlerdi.

Reyhan, Nazif, Rakım, Kenan, Yaver, Dilâver, Tayfur isimlerinde olan bu hadımlar Abdülaziz'in Fer'iye'ye nakli üzerine *Dolmabahçe sarayı*'na getirilmişler ve içlerinden ilk dördü Darüssaade Ağası Süleyman Ağa tarafmdan Abdülaziz'in hizmetine ayrılarak [114]

[113] Fahri Bey'in mahkeme huzurundaki ifadesi, Abdülhamid'in Valide Sultana tebliğ ettirip cevap istediği suallerden birincisine Valide Sultanın verdiği cevapta Abdülaziz'in aklı fikri yerinde olup kendisinden hiç bir şey hissolunmadığını, bu misillû işin başma geleceği kimsenin hatırına gelmediğini ve oğlunun da daima bu işten (intihardan) ictinap ettiğini söylemiştir. Yine Fahri Bey 5 ve 13 cemaziyelevvel tarihli ifadelerinde de Abdülaziz'in şuuruna halel gelmiş olduğunu beyan etmektedir.

[114] Haremağalarından Yaver, Dilâver, Tayfur Ağaların ifadelerinden : "Gece saat üç buçuk (alaturka) raddelerinde şamdan elinde olduğu halde, mumaileyh

Fer'iye'ye gönderilmek üzere mabeyn müşiri Nuri Paşa'ya yollanmışlardır.

Bu dört hadımdan Karabiber denilen Reyhan Ağa, Sultan Abdülaziz'in saltanatı zamanında Yusuf İzzettin Efendi dairesinde, Nazif Ağa, Şehzade Seyfeddin Efendi dairesinde ve Rakım ve diğer ismiyle Nesip ve Kenan Ağalar da hazinedar usta dairelerinde bulunmuşlardı[115].

Fer'iye hizmetine tâyin edilmiş olan bu dört hadımın vazifesi içerdeki hizmetlerde bulunmak ve muhaberat ve mükâtebata dikkat etmekti[116]. Bunlar tâyin edilmelerini müteakip her birine beşer yüz kuruş atıyye verilerek *Fer'iye*'ye alınmak üzere hizmete tâyin edilen diğer üç şahısla birlikte ve bir yaverle[117] karakol kumandanı İzzet Bey'e gönderilmişlerdir (11 cemaziyelevvel = 4 haziran 1876).

Daha yukarıda görüldüğü üzere İzzet Bey, bunların *Fer'iye*'ye kabulleri için Abdülaziz'in yanında bulunan Fahri Bey'i çağırmış ve o da yalnız dört harem ağasının kabulüne muvafakat etmiş olduğundan bunlar geldikleri gün saraya alınmışlardır.

Abdülaziz'in hizmetine tâyin edilen üç şahıs

Abdülaziz *Fer'iye*'ye naklettikten sonra orada muvakkaten bulunan Fahri Bey'den başka hiç bir erkek yoktu. Abdülaziz'in hizmetine bakmak üzere Sultan Murad'ın Kurbağalıdere'deki köşkünde çalışmış ve cülûsunu müteakip saray hizmetine alınmış olanlardan üç kişi tâyin edildi[118]. Bunlar da Pehlivan veya Süvari Mustafa denilen

Süleyman Ağa (Kızlarağası) tekrar aşağıya odaya gelerek ve cümlemizi dizerek baktı ve gitti; biraz sonra yine gelerek içimizden Nazif ve Reyhan ve Rakım ve merhum Kenan Ağaları alarak yukarıya gitti. Saat dörtte tekrar gelerek 'bu dört ağayı hakan-ı merhum (Abdülaziz) hazretlerinin hizmetlerine tâyin eyledik ve siz de mahzun olmamak için haftadan haftaya değişeceksiniz, nöbetle hizmette bulunacaksınız' diye her birimizi koğuşlarımıza gönderdi" *(Yıldız evrakı, zarf numarası 59)*.

[115] Kenan Ağa vefat ettiği için ifadesi alınamamıştır.

[116] Yaver, Dilâver, Tayfur Ağaların 20 haziran 1297 (2 temmuz 1881) tarihli ifadeleri.

[117] Bu yaverin, Namık Paşazâde Ali olduğu Ali Bey'in mahkemedeki isticvabından anlaşılıyor.

[118] *Sergüzeştnâme*'de şöyle deniliyor: "Nâle ve feryad ağlar idi, zenne içinde kaldı. 'Bir mabeynci isterim' deyip askerlere pencereden rica etti; sonra *Kurbağalıdere*'nin korucularından üç kişi Sultan Murad gönderdi. Valide Sultan efendimiz, cennet-mekân efendimizi havf etmesün diyerek göstermedi.."

şahısla Boyabatlı Hacı Mehmed ve Cezayirli veya Üsküdarlı Mustafa denilen şahıslardı.

Bunlardan Yozgatlı olan Mustafa Pehlivan, V. Murad'm şehzadeliğinde *Kurbağalıdere*'deki çiftliğinde koruculuk ve veliahtlığı zamanında odacılık, şamdancılık ve kayıkcılık gibi muhtelif hizmetlerde bulunmuş ve cülûsunu müteakip de *Dolmabahçe*'de *ibriktarlığa* tâyin edilmişti.

Hacı Mehmed, *Boyabad*'m *Hürremşah* köyünden ve Elmacı oğullarmdandı. Bu, Mustafa Pehlivan'ın maiyyetinde olarak *Kurbağalıdere* çiftliğinde bekçilik etmiş, Pehlivan Mustafa *şamdancılık*'tan, *ibriktarlığa* geçince bu da *şamdancı*'lığa tâyin edilmiştir.

Üsküdar'da *Ahmediye* mahallesinde doğarak, *Cezayirli* diye anılan diğer Mustafa, Sultan Murad'm veliahtlığı zamanında on dört sene kadar *Kurbağalıdere* çiftliğinde hizmet etmiş ve Murad'm hükümdarlığında Dolmabahçe sarayına alınarak *esvapcıbaşı* olmuştu.

Okuyup yazmaları olmıyan avam makulesinden olan bu şahıslar Sultan Murad'la validesinin itimadlarını kazanmış olmaları itibariyle valide Şevkefza Kadınefendi'nin emriyle Abdülaziz'in hizmetine tâyin olunarak saray müdürü Ahmed Ağa tarafından mabeyn müşiri Damad Nuri Paşa'ya getirilmiştir. Nuri Paşa Mustafa Çavuş ve arkadaşlarına "Hakan-ı sâbık hazretlerinin hizmetlerinde kimse yoktur, siz efendimizin emin adamları olduğunuzdan yüzer lira maaşla Sultan Aziz'in hizmetine memur oldunuz; mühim bir şey zuhur ederse haber ve malûmat verin" demiş[119] ve Sultan Murad'm ikinci mabeyncisi Seyyid Bey tarafından haklarında hüsn-i şahadette bulunulmuş[120] ve her birine ayda yüzer lira maaş tahsis ve derhal ellerine otu-

[119] Başmabeynci Ethem Bey'in 27 cemaziyelevvel 98 tarihli ifadesinden.

[120] Seyyid Bey'in 23 Ca 1298 tarihli ifadesinden "..Bendeniz mabeyn müşiri Nuri Paşa'nın odasında iken oraya Mahmud Paşa ve Kızlarağası Süleyman Ağa ve Ethem Bey de varken Çavuş Mustafa ve refikleri mabeyn hademesi Ahmed Ağa marifetiyle getirilerek Nuri Paşa, bunlara ol veçhile tenbihat ettiği sırada bunlar zaten Sultan Murad hazretlerinin emekdar adamları ve emin ve mutemed bendeleri olduğu cihetle ben de tasdik ederim" demiştir. Nuri Paşa 20 haziran 1297 tarihiyle takdim etmiş olduğu arizasında Pehlivan Mustafa ve arkadaşlarının tâyin iradesini Seyyid Bey'in getirdiğini beyan etmiş ise de Seyyid Bey yukarıda tarihini gösterdiğimiz ifadesinde bunu katiyen red etmiş ve maamafih tâyinin iradesiz olamıyacağını söylemiştir. Damad Nuri Paşa'nın ifadesine göre bu üç şahıs Abdülaziz'in deniz ve karadan kaçırılacağının duyulması üzerine yine Sultan Murad'ın validesinin teşebbüsü ile tâyin olunmuşlarmış [*Nuri Paşa'nın 3 nisan 1297 (15 nisan 1881) tarihli ifadesinden*].

zar lira elbise parası verilerek 11 cemaziyelevvel 1293 (4 haziran 1876) cumartesi günü Abdülaziz'in hizmetine verilmek üzere *Fer'iye* karakol kumandanı İzzet Bey'e gönderilmişlerdir.

Fer'iye'ye Abdülaziz'in hizmetine tâyin edilen bu üç kişiden *Üsküdarlı* veya *Cezayirli* Mustafa diğerlerine nazaran daha kâmilce olduğundan Nuri Paşa onu diğer arkadaşlarına âmir tâyin etmiştir. Yine Nuri Paşa'nm almış olduğu irade mucibince bu üç kişi karakolda bir odada yatacaklar, ayda bir kere evlerine gidecekler, yolda hiç kimse ile görüşmiyeceklerdi [121].

İki Mustafa ile Hacı Mehmed 4 haziran 1876 cumartesi günü dört haremağasiyle birlikte İzzet Bey'e gönderilmişlerdir. İzzet Bey içeriden Fahri Bey'i çağırıp bunların kabullerini söylemiş ise de hadımların kabullerine ses çıkarmıyan Fahri Bey diğer şahıslar hakkında sabık hükümdara hiç bir şey arzedemiyeceğini ve *Fer'iye*'de harem kısmında kadından başka kimse olmadığından bunların kabulüne imkân olmadığını beyan eylemiş ve *Fer'iye*'ye avdetinde bu hali bir aralık Valide Sultana arzetmiş ise de onun tarafından da kabul edilmemiştir [122].

[121] Damad Nuri Paşa'nın *20 haziran 1297 (1 Haziran 1881) tarihli ifadesinden.*
[122] Fahri Bey'in *5 ve 13 cemaziyelevvel 1298 tarihli ifadelerinden.*

Altıncı Bölüm

SULTAN ABDÜLAZİZ'İN VEFATI

Abdülaziz mutaazzım, izzeti nefis sahibi, son derecede hassas, zeki ve serîülintikal bir padişahtı. Ordu ve donanmanın yükselişine çok çalışmış ve hattâ bu yüzden tenkitlere uğramış olduğundan, askerlerin ön ayak olması neticesinde bir dolaba düşürülerek hal' edilmesi ve kendi eliyle silâhlandırmış olduğu ordunun kendisini başından atması pek ağırına gitmişti.

Saltanattan iskat olunduğu kendisine tebliğ edildiği zaman pek müteessir olmakla beraber bu hâdiseyi mütevekkilâne karşılamıştı; şuurunda halel olduğuna dair verilen fetvanın hilâfına olarak o sırada akıl ve muhakemesinde hiç bir gayrı tabiîlik yoktu. Gerek Sultan Murad'a yazıp göndermiş olduğu meşhur tezkiresi ve gerek yeni hükümdarın başmabeyncisi Ethem Bey ile görüşmelerindeki ifade tarzı selâmet-i fikrine ve şuurunun yerinde olduğuna delildi; fakat kendisine hasım olan Serasker Hüseyin Avni Paşa'nm hal' erkânının başında bulunması ve hattâ her şeyin onun elinde olması ve sonraya bilerek veya bilmiyerek kendisine karşı hakaret-âmiz şeyler vukua gelmesi sabık hükümdarı çok düşündürmüş ve bu hallerden dolayı işin hal' ile bitmiyeceğini zan ve tahmin ile düşünmeye ve uyku uyumamıya başlamıştı.

Sabık hükümdarın aklî muvazenesinin bozulmaya başlaması

Abdülaziz hal'ini müteakip birçok tarihî cinayetlerin yuvası olan *Topkapı sarayı*'na nakledilmiş ve burada inkılâp ve yenilik şehidi olan Sultan III. Selim'in dairesine konulmuştu. Bu bir tesadüf olmaktan ziyade hal' erkânının daha evvelden yaptıkları program icabındandı. Abdülaziz'in buraya yani Sultan Selim dairesine konulmasında şahsına karşı bir suikast tasavvur olunmasa bile kendisini sıkmak ve korkutmak için bir tedbir olabilirdi.

Boğazına düşkün olan hakan-ı mahlûun *Topkapı sarayın*da bulunduğu sırada karnı acıktığı ve bir miktar çorba istediği halde "irade yoktur" diye verilmemesi, *Dolmabahçe* sarayından *Topkapı sarayı*na nakli esnasında şiddetli yağan yağmurdan ıslanmış olan sakosunun değiştirilmiyerek üzerinde kuruması, yatarken bir gecelik bulama-

ması gibi haller bu hassas hükümdarı meyus etmiş, öldürecekleri zehabına kapılmış, hususiyle muhafazasının Hüseyin Avni Paşa'ya bırakılması vehmine dokunmuştu; hattâ bilmünasebe daha yukarılarda söylendiği üzere bu meyusiyeti saikasiyle hayatına son vermek için başmabeyncisi Hafız Mehmed Bey'den zehir istemişti.

Abdülaziz *Topkapı sarayın*da öldürüleceğinden korktuğu için bir an evvel buradan kurtulmak istemiş ve kendisinin istediği *Fer'iye* sarayına naklolunmuştu. Burasını daha emniyetli ve ferah bulması icab ederdi; fakat ilk adımda Namık Paşazade Hacı Ali Bey'in lâübali ve terbiyesizce ihtar ve mümanatına maruz kalmış, dizleri titreyerek ikinci mabeyncisi Fahri Bey'in omuzuna dayanarak saraya girmişti.

Fer'iye'ye geldikten sonra Abdülaziz'e gayrı tabiî haller gelmeye, cinnet alâmetleri görülmiye başlamıştı ki bunu daha yukarıda Abdülaziz'in *son durumu* kısmında gösterdik. *Fer'iye*'deki iki buçuk günlük hayatı "*acaba bizi ne yapacaklar? Telef mi edecekler?*" ve saire gibi sözlerle sabit bir fikir halinde öldürüleceğine zahipti[123].

Fer'iye'deki Abdülaziz dairesi sıkı bir kordon altında olup anahtarları karakolda bulunuyordu; bu anahtarları kullanmıya karakol kumandanı İzzet Bey'in maiyyetinde bulunan birinci bölük kumandanı yüzbaşı Necip Bey memurdu. Bilmünasebe daha yukarıda Abdülaziz'in *hal'i için faaliyete geçilmesi* başlıklı kısımda görüldüğü üzere, kendisi Abdülmecid'in oğlu Şehzade Nurettin Efendi'nin köleliğinden yetişmiş olup Damad Nuri Paşa'nın zevcesi Fatma Sultan da kendisini himaye eylemiş ve Abdülaziz'in hal'inde rol oynamıştı.

Abdülaziz, saltanatı zamanında sarayda kapalı kalmayarak *İstanbul*'da dolaşır köşklerde kalır ve eğlenirdi. Devlet işlerinde Babıâli muamelelerine müdahale etmeyip teferruatla uğraşmazdı. Şimdi *Fer'iye*'ye konulup kapılar kilitlenerek bahçede bile gezmesine müsaade edilmemiş, onun bu hali, arslanın demir kafes içinde hapsi kabilindendi. Bu da yukarıki endişe ve korkusuna inzimam etmekte idi. Validesinin tesellisi kendisini tatmin etmiyordu.

Abdülaziz son demine kadar tasavvur ettiği ölüm şeklini hiç kimseye sezdirmedi; asabî ve gayrı tabiî halleri dikkati çektiğinden bir hâdise vukuu ihtimaline binaen validesi, Kadınefendilerle hazinedar

[123] Fahri Bey'in *5 ve 13 cemaziyelevvel 1298 (nisan 1881) tarihli ifadelerinden. Yine aynı zat muhakeme esnasında da Abdülaziz'in şuuruna halel geldiğini de söylemiştir.*

ustalar yanında alât-ı carihadan bir şey bulunmamasına ve böyle bir şey eline geçirmemesine son derecede dikkat ediyorlardı. Abdülaziz de onların şüphesini uyandıracak bir istekte bulunmuyordu. Kendisini pencereden atmak ihtimaline binaen yalnız bırakmamıya çalışılıyordu.

5 Haziran 1876 pazar günü

Hakan-ı sabık Abdülaziz, 12 cemaziyelevvel 1293 (5 haziran 1876) pazar günü sabahı uykudan uyanmış, gece gündüz hizmetinde bulunan beşinci hazinedar Arzıniyaz Kalfa, kahvesini ve kahvaltısını vermiştir. Abdülaziz, hazinedarlardan birisinden bir küçük makasla bir ayna istemiş[124], validesi *Pertevniyal Sultan*'a sormuşlar; merhum evvelden beri sakalının beyaz kıllarını kesip sakalını düzeltmeyi âdet etmiş olduğundan Valide Sultan verilmesinde bir beis görmemiş ve verilmesini emretmişti.

Sabık hükümdar bir müddet validesi yanında bulunduğu esnada kolları sıvalı olarak abdest almak üzere yatak odasından dışarı çıkmıştı; bu esnada kapısının dış kısmında kapı önünde Kadınefendiler yani zevcesi bulunan kadınlarla hazinedarlar bulunuyorlardı.

Abdülaziz odasından dışarı çıkınca merdiven sahanlığında durmakta olan eski mabeyncisi Fahri Bey'i yanma çağırıp "ne haber, ne var?" diye sormuş, Fahri Bey de "hayır efendim, bir şey yoktur" cevabını vermiş ve sabık hükümdar da abdestini aldıktan sonra odasına girmiştir.

Bundan biraz sonra Valide Sultan gelip Abdülaziz'in hizmetine bakan Arzıniyaz Kalfa'ya "arslanım ne yapıyor" diye sormuş o da "oturuyor" cevabını verdiğinden Valide Sultan da oğlunun odasına girmiş, fakat Abdülaziz bu sırada validesinin gelmesini istemiyerek:

"— *Gelme benim üstüme, birazdan gelip görürsün*" diyerek validesini dışarı çıkardıktan ve odasının kapısını kapadıktan sonra sürmelemiştir[125]. Bu sırada kapısının önünde Valide Sultanla Kadınefendiler ve hazinedar bulunuyorlar ve Fahri Bey az ötede merdiven sahanlığında oturuyordu. Oda bu suretle bir saat kadar kapalı kalmıştı. Bu

[124] Midhat Paşa, makas verenin Kadınefendilerden birisi olduğunu söylemekte olup *(9 uncu istintak kâğıdı)* diğer bir kayıdda da Valide Sultana sorduktan sonra makası verenin hazinedar kalfalardan biri olduğu görülüyor.

[125] Fahri Bey 5 cemaziyelevvel 98 tarihli bir ifadesinde, Abdülaziz'in kapısı önünde durmakta olan hazinedarlar "bir telâş ile hakan-ı merhum için validesini dışarıya tutup atarak kapıyı kapadığını" söylediklerini beyan etmektedir.

müddet zarfında Abdülaziz Kur'an-ı Kerim'den sure-i Yusuf'u okumuştu[126].

Abdülaziz kapı kapadıktan bir müddet sonra cariyelerden birisi yanındaki odanın penceresinden —ki bu pencere kısmen hakan-ı sabıkın odasını görüyormuş— bakmış. Bu esnada Abdülaziz'in odanın bir köşesine oturup aynaya baktığını görünce gelip Valide Sultana haber vermiş[127]. Bunun üzerine Valide Sultan Fahri Bey'e "haydi biz de görelim" diyerek gidip cariyenin bakmış oldukları odanın penceresinden bakmışlar ise de kendisini görememişler; "belki bakıldığını hissederek çekilmiştir" diyerek tekrar odasının kapısının önüne dönmüşler ve bu esnada Abdülaziz'in odasından içeriye hazinedarların girdiklerini görmüşlerdir.

Valide Sultanla Fahri Bey, cariyenin haber verdiği odaya gidip kimseyi göremeyip avdet ederlerken, Abdülaziz'in odasının kapısının önünde oturmakta olan üçüncü hazinedar Ebrûkemal, odadan Abdülaziz'in haykırdığını duyunca içeriden sürmeli olan kapıyı kırıp açmış ve Abdülaziz'i kanlar içinde görünce birden bire odaya giremiyerek Arzıniyaz ve diğer hazinedarlara haber verip "*korktuğumuz başımıza geldi, ah niçin makas verdiniz*" diyerek hepsi birden odaya girmişler ve bu esnada Valide Sultan ile Fahri Bey de yetişmişlerdir[128].

Odadan içeriye girmiş olanlar, Sultan Abdülaziz'in köşe minderi üzerinde sağ tarafa yatmış ve sol kolundan kanlar akmakta ve gözünü açıp kapamakta ve henüz hayatta olduğunu görmüşlerdir[129].

[126] Arzıniyaz Kalfa 18 cemaziyelevvel 1298 tarihli istintakındaki ifadesinde intiharı müteakip ikinci olarak odaya girdiği zaman müşahedesini anlattığı sırada "*İbtida tilâvet-i Kur'an edip hattâ sure-i Yusufu okumuş, ondan sonra mushâfı bırakıp vaka zuhur eylemiştir*" demektedir. Bu kayda göre hakan-ı sabıkın odasının kapısı önünde beklemekte olan Arzıniyaz Kalfa merhumun içeriden Kur'an okuduğunu işitmiş demektir.

[127] Mabeynci Fahri Bey ifadesinde cariyenin pencereden bakmakta olduğunu söylediğini beyan ediyor *(5 Cemaziyelevvel tarihli ifadesi)*.

[128] Fahri Bey'in istintakındaki ifadesi Abdülaziz'in vefatı hakkında Valide Sultanın kendisine söylediği şeyleri hulâsa olarak Necip Bey ifadesinde şöyle anlatıyor : Sultan Abdülaziz abdest almağa gitmiş ve sonra odasına dönmüş. Oda kapısının önünde validesiyle ikinci ve beşinci hazinedarlar varmış. Merhum odaya girdikten sonra "*of*" sadasiyle Abdülaziz'in kapıya doğru yürüdüğünü hissetmişler; bunun üzerine dışardakiler kapıyı açıp içeriye girmek istemişlerse de kapı içeriden sürmeli olduğundan anahtar deliğinden bakmışlar. Sultan Aziz'i döşeme (sedir) üzerinde yatar görüp derhal kapıya dayanarak sürmeyi söküp içeriye girmişler *(Binbaşı Necip Bey'in 1 cemaziyelevvel 1298 tarihli ifadesinden)*.

[129] Fahri Bey'in ilk istintakındaki ifadesinden.

Abdülaziz validesini odasından çıkarıp kapıyı kilitledikten ve sure-i Yusuf'u okuduktan sonra Kur'an-ı Kerîmi bırakıp sakalını düzeltmek üzere kendisine verilen makasla evvelâ sol kolunun beş santimetre derinliğinde kan damarlarını kesdikten sonra sağ elinin damarlarını da kesmek istemişse de sol kolundan akan fazla kan sebebiyle kolunda kuvveti kalmadığından bu kolun damarları pek az kesilmiş ve sol kolundan fazla kan akması ve kanın durdurulamaması vefatına sebebiyet vermiştir.

Oda kapısının kırılarak açılmasiyle içeriye girmiş olan Valide Sultan oğlunu kanlar içinde görünce üzerine kapanarak ağlayıp inlemiye başlamış ve bu esnada henüz hayatta olan sabık hükümdar ellerini validesinin göğsü üzerine koyup "Allah" demekte bulunmuştu.

Bu müessif hâdise üzerine sarayda feryad ve figan başlamış, kafesler, camlar kırılmış, müthiş bir heyecan vukua gelmiş olduğundan sarayı muhafaza eden askerler vakanın ne olduğunu bilmediklerinden ellerindeki silâhları pencerelere doğru çevirmişler ve iptida yangın çıktı veya bir vaka oldu zannetmişlerdi.

Bu facia üzerine Fahri Bey kalfalara :

"— Siz kanı durdurun, bir hekim getireyim" diyerek süratle aşağıya inerek kapıyı açmasını nöbetçiye söylemiş, o da karakola haber vermiş ve ne ise anahtarlar gelip kapı açılarak Fahri Bey rıhtım tarafına çıkmıştır.

Fer'iye'den gelen bağırışmalar ve camlarla çerçevelerin kırıldığı sırada Abdülaziz'den alınmış olan palayı göndermek üzere tezkere yazmakta olan *Fer'iye* karakolu muhafızı İzzet Bey derhal giyinip boru çaldırarak askeri silâh başı etmiş[130] ve sonra yangın ihtimalini düşünerek derhal hazırlanan askerle saraya gelirken, saraydan çıkan ve karakola doğru koşan Fahri Bey'le karşılaşmışlardır.

Fahri Bey, İzzet Bey'in askerle gelmekte olduğunu görünce : "Aman makasla kendi kendisini yaraladı, bir hekim isterim" demiş ise de, İzzet Bey "hekim mekim yoktur" dediğinden, Fahri Bey de geri dönmüş, vakanın anlaşılmasına mebni askerin silâhlarını dışarıda bıraktıran İzzet Bey, birkaç zabit ve yirmi kadar neferle *Fer'iye*'ye girmiş ve bunlarla beraber Abdülaziz'in hizmetine tâyin edilip henüz *Fer'iye*'ye alınmamış olan Pehlivan Mustafa Çavuş'u da arkadaşları Hacı

[130] Mustafa Pehlivan'ın istintakındaki ifadesinden.

Mehmed ile Cezayirli Mustafa'yı karakolda bırakarak İzzet Bey'in maiyeti ile beraber saraya girerek ikinci kata çıkmışlardır.

İzzet Bey orta kata pencere önlerine asker koyup oralarda bulunarak pencereden kendilerini dışarıya atmak istiyen cariyeleri uzaklaştırmış ve bu sırada deniz tarafından sarayı abluka etmiş olan Ferik Arif Paşa da gelmiştir.

Arif Paşa geldikten sonra "*Abdülaziz hazretleri nerededir? Burada boşuna uğraşmıyalım*" demiş ve haremağalarının yol göstermeleriyle üçüncü kata çıkıp Abdülaziz'in intihar ettiği odaya girmişlerdir.

Odaya girmiş olanlar, Abdülaziz'i odanın köşesinde minder üzerinde oturur heyette arkaya doğru mail ve sol tarafa müteveccih bir halde görmüşlerdir; ayakları minderden aşağıya uzanmıştı. Validesi göğsünden kucaklamış ve üçüncü hazinedar Ebrûkeman[131] ayağına sarılmış bir halde sessiz duruyorlardı[132].

Odadan içeriye girmiş olan Arif Paşa ile İzzet Bey Valide Sultanı ve diğer zabitler de üçüncü hazinedarı kaldırarak başka bir odaya götürmüşler ve su verilmesini söylemişlerdir. Sabık hükümdarın sol kolundan fazla kan akmakta olduğundan askerle berber saraya girmiş olan Pehlivan Mustafa Çavuş karakol kumandanının "fazla kan akmasın" demesi üzerine yaranın üzerine bir bakır onluk koyduktan sonra yarayı gaz boyamasiyle bağlamıştır[133].

Bu vaziyet üzerine henüz kendisinde hayat eseri bulunan hakan-ı sabıkın bir tabip celbiyle tedavisine bakılmak icab ederken Arif Paşa'nın emri üzerine alelacele pencereden koparılan bir perdeye konularak karakolhaneye götürülmüş[134] ve orada

[131] İzzet Bey 22 mayıs 97 (3 haziran 1881) tarihli ifadesinde Abdülaziz'in ayağını tutmuş olanın ikinci hazinedar Ebrûnigâr olduğunu beyan etmiş ise de Arzıniyaz Kalfa'nın ifadesine göre vaka esnasında Ebrûnigâr Topkapı sarayında bulunmakta idi.

[132] Bu intihar kısmına ait hulâsa, Arzıniyaz Kalfa'nın 18 cemaziyelevvel 98, Fahri Bey'in 22 mart 97 *(3 nisan 1881)*, İzzet Bey'in 22 mayıs 97 (3 haziran 1881) ve Necip Bey'in 1 cemaziyelâhır 98 tarihli ifadelerinden alınmıştır.

[133] Pehlivan Mustafa'nın ifadesinden. Mustafa Çavuş'un hâdiseyi müteakip *Fer'iye*'ye girmesi ve yaraya bakır onluk bağlamasından dolayı istintak heyeti tarafından ne gibi ahkâm çıkarıldığı aşağıda görülecektir.

[134] Arif Paşa'nın bundan maksadı cesedin uzun müddet içeride kalması fazla teessürü mucip olacağından bir an evvel gözönünden uzaklaştırılmasına matuf idi. Abdülhamid'in yaptırdığı tahkikat esnasında hayatta bulunsa idi, bunun epi şeametini çeker ve diğerleriyle aynı akıbete uğrardı.

neferlerin yattıkları ot minder üzerine konarak perde de üzerine örtülmüştür [135].

Vaka mahalline vükelâdan ilk gelen Hüseyin Avni Paşa idi. Seraskerin yalısı *Fer'iye*'nin karşısına tesadüf eden Paşalimanı'nda olduğundan Hüseyin Avni Paşa *Fer'iye*'deki fevkalâde halleri yani kafeslerin ve camların kırıldığını görmüş ve ziyaretine gelmiş olan Bursa valisi Veliyyeddin Paşa'ya "*galiba bir şey olmalı*" diyerek hemen beş çifte kayığına atlıyarak derhal *Fer'iye*'ye gelmiş [136] ve bir hadım ağası vasıtasiyle Fahri Bey'i çağırtıp izahat almıştır. Fahri Bey, vermiş olduğu ifadede bunu şöyle anlatmaktadır :

"Vakayı müteakip hasta yatmakta olan ikinci Kadınefendinin yanından çıktığım sırada haremağalarından birisi Hüseyin Avni Paşa'nın beni aradığını söylemesi üzerine yanına gittim. Bana nasıl olduğunu sordu; ben nasıl görmüş isem öyle söyledim ve hattâ sorarken Nuri Paşa geldi ve daha arkasından Rüştü Paşa gelip arkalarından bütün vükelâ geldiler. Onlar dahi sorduklarında yine cevabımı verdim; hattâ Midhat Paşa ve Namık Paşa ve daha başkaları hep geldiler idi" [137].

Vakayı müteakip Sadrazam Rüştü Paşa ile diğer vükelâ gelmiş ve celbedilen doktorlar ile ceset muayene edilmiş ise de bunların verdikleri rapor kabul edilmemiş ve yeniden daha geniş bir muayene icrasına lüzum görüldüğünden sefaret doktorlariyle beraber ceset yeni baştan muayeneye tâbi tutulmuştur.

[135] Abdülaziz'in vefatı ve karakola götürülmesi hakkında İzzet Bey'in ifadesi ile Pehlivan Mustafa Çavuş'un ifadesi *(3 cemaziyelevvel 98)* birbirine mutabıktır. İzzet Bey 22 mayıs 97 tarihli ifadesinde "Arif Paşa 'cenazeyi ne yapalım? şuradan bir perde koparın' dedi. Orada olan asker zabitleri bir perde koparıp merhumu içerisine koyup cümlemiz beraber dışarı çıktık. Bendeniz Valide Sultanı götürdükleri odaya gittim; diğerleri dahi cenazeyi karakola götürdüler. Bendeniz baktım su vermişler, teselli ediyorlar; artık durmayıp ben de karakola gittim.." demiştir.

[136] *Mir'at-ı şuûnat, s. 81.*

[137] Memduh Paşa merhum, Fahri Bey'in ifadesini şöyle anlatıyor : "Bâdelhal'-i Sultan-ı müşarünileyhin hizmetinde kurenasından Fahri Bey bırakılmıştı; vükelây-ı mevcudeye ağlaya ağlaya şu veçhile takrir ve beyan eyledi : Hakan-ı merhum geceleri uyumaz olmuş. Âhırete intikali sabahında ibtida validelerini bizziyare üç kere abdest almış, tırnak makası istemiş, odanın kapısını kapamış, mushaf-ı şerifi açmış, Kur'ana nazarla feday-ı can eylemiş. Haric-i bâbtan boğuk bir ses gelmekle cariyeler kapıyı kırarak içeriye girince feryad koptu. Valide Sultan ve evlâdlariyle Kadınefendiler yetişip nâşa sarıldılar.." *(S. 80).*

SULTAN MURAD'IN KEYFİYETTEN HABERDAR OLMASI

V. Murad, huzurunda mabeyn müşiri Damad Nuri Paşa bulunduğu ve yemek yediği sırada ikinci mabeynci Seyid Bey gülerek ve sevinerek gelip padişaha :

"— Sultan İbrahim'in türbesine gömülecek zat Allah size ömür versin vefat etti" demesi üzerine Sultan Murad'm elinden çatal düşüp :

"— Aman bu ne haldir, git şunu anla" diye Nuri Paşa'yı gönderdiği gibi heyecanından kendisi de düşüp bayılmıştır.

Nuri Paşa vaka mahalline giderken aşağıdan gelen birisi kendisine tesadüf ederek :

"— Aman Sultan Aziz yaralandı; *Fer'iye*'den hekim istiyorlar" demesiyle Nuri Paşa da, Marko Paşa'nın bulunup götürülmesini emretmiş ve Sultan Murad'm yanına dönmüştür. Bu sırada Seyyid Bey Sultan Murad'ın belini ovmakta idi. Sultan Murad Paşa'nm yüzüne bakıp :

"— Tahkik ettin mi? Bu nasıl haldir" demesi üzerine Nuri Paşa tahkik edemediğini ve ancak ufak bir yara almış olduğunu ve hemen Marko Paşa'ya haber gönderdiğini söylemiş ve padişah da Nuri Paşa'ya :

"— Heman durma git. Git Allah aşkına olsun tedavisine dikkat olunsun; aman bir şey olmasın; umum millet bunu benden bilirler" demesini müteakip Seyyid Bey:

"— Ölürse ölsün, bu mahza efendimizin bahtiyarlığı âsarıdır; umum millet dahi bunu efendimizin bahtiyarlığına hamlederler" demiştir.

Nuri Paşa, padişahın iradesi üzere heman *Fer'iye*'ye giderek merhumun cesedini karakolhaneye indirilmiş ve vükelânın ekserisinin gelmiş olduğunu görmüş ve karakol bahçesinde vakayı irade mucibince Hüseyin Avni Paşa'dan sormuştur. Hüseyin Avni Paşa:

"— Allah kendilerine ömürler versin. Sultan Aziz vefat etti. Vefatı dahi makas ile kollarının damarlarını kesmesidir. Umum etibbayı ve sefaret tabiplerini ısmarladık; heman muayenesini icra ettirip kaldıracağız; nereye defnolunacağına dair iradeye müntazırız" demiştir.

Nuri Paşa bu esnada Hüseyin Avni Paşa'nın ceberutunu ve bir hükümdar istibdadiyle hareket ettiğini anlatmak istiyerek şu vakayı anlatıyor :

"Bu esnada cebrî surette cesedi muayene için getirilmiş olan tabip Ömer Paşa, merhumun cesedini muayene etmekten istinkâf eylemiş ve buna kızan Hüseyin Avni Paşa 'edepsizlik ediyorsun' diye Abdülaziz'in cesedinin muayenesinde ısrar etmiş ise de Ömer Paşa yine muayene etmediğinden serasker oradaki vükelânın huzurunda Ömer Paşa'nın kollarındaki rütbesine ait sırmaları söküp kendisini askerlikten tardettikten sonra keyfiyetin padişaha arzedilmesini[138] Nuri Paşa'ya söylemiştir"[139].

Abdülaziz'in cesedini ilk defa muayene eden Marko Paşa, fiil-i cerhin kendi tarafından ika olunduğunda tereddüt göstermesi üzerine oradaki vükelâ Marko Paşa'ya :

"— Bunda tereddüte asla mahal yoktur. Daha hekimler de geleceklerdir; bir güzelce muayene raporu yaptırın, imza edenler etsin" demişlerdir.

[138] Hâdiseye bizzat şahid olan Damad Nuri Paşa Abdülhamid'e takdim etmiş olduğu 22 haziran 97 tarihli arizasında bilmünasebe bu Ömer Paşa hâdisesini şöyle anlatmaktadır :

"Kulunuz oraya (*Fer'iye* karakoluna) gittiğimde Avni Paşa ile ya Redif veya Abdi Paşa karakolun önünde oturuyorlardı. Avni Paşa'dan sual ettim. 'Evet, kendisi makas ile kesmiş kollarını' diye cevab verdi; sonra Hayrullah Efendi geldi ve daha bilmediğim hekimler muayene için geldiler. Marko Paşa dahi geldi, o da muayene etti ve muayeneler dahi karakolda oldu. Ömer Paşa'ya haber gönderildi, gelmek istemedi, keyifsizliğinden bahis ile gelmedi, sonra araba gönderdik, zor ile geldi ve hattâ arabadan indiğinde kollarından sürükliyerek öyle getirdiler; doğru Hüseyin Avni Paşa'nın ayağına kapanarak 'benim Efendim Sultan Murad'dır, Sultan Aziz değildir, ben girmem, muayene etmem ve görmek dahi istemem' dedi. Onun üzerine Hüseyin Avni Paşa 'edepsizlik ediyorsun' diyerekten kollarından nişanları sökerek sıfat-ı askeriyyesini aldı ve kulunuza dahi arzediniz dedi".

[139] Bu doktor Ömer Paşa mühtedi olup saray etibbasındandı. Hüseyin Avni Paşa *İsparta*'ya sürgün edildiği sırada rahatsızlığından bahsetmesi üzerine muayenesi için Ömer Bey, Hüseyin Avni Paşa'nın konağına gönderilerek kendisini muayene etmiş ve bu esnada Hüseyin Avni Paşa'nın hakaretâmiz muamelesine maruz kalmıştır. Ömer Bey bu halden müteessir olarak Sakızlı Esad Paşa'nın teşvikiyle bu hali Ziver Bey vasıtasiyle padişaha duyurmuş olduğundan Hüseyin Avni Paşa geceleyin sedye ile memleketine gönderilmişti *(Sultan Abdülaziz'e dair, Türk Tarih Encümeni Mecmuası, sene 15, s. 179)*. Bundan dolayı Hüseyin Avni Paşa'nın doktor Ömer Paşa'ya gayzı vardı. Askerî meslekten tardedilmiş olan Ömer Paşa *Trablus-Garb*'e sürülmüş ve Yıldız (Midhat Paşa) muhakemesi esnasında rütbesi iade olunarak *Edirne* Askerî hastahanesi sertabipliğine tâyin olunup vefatına kadar orada kalmıştır *(Türk Tarih Encümeni Mecmuası, sene 14, s. 333)*.

Nuri Paşa vaziyeti öğrendikten sonra *Dolmabahçe* sarayına avdet ederek duyduklarını ve gördüklerini padişaha arzetmiştir. Sultan Murad amcasının *Sultan Mahmud türbesi*'ne defnedilmesini irade eylemiştir [140].

Abdülaziz'in intiharı zaten âsabı bozulmuş olan Sultan Murad'a tesir etmiş ve o gün akşam üzeri *Yıldız köşkü*'ne nakledilmiştir.

ABDÜLAZİZ'İN CESEDİNİN MUAYENESİ

Üzerinde daha hayat eseri varken —ihtimal kadınların feryad ve figanlarını bir dereceye kadar kesmek üzere— pencere perdesine konularak acele olarak *Fer'iye* karakoluna indirilen cesedi muayene için bir yaver gönderilerek Marko Paşa davet edilmişti. Marko Paşa bu sırada *Kuzguncuk*'taki köşkünde oturmakta idi. Köşkte misafir olarak doktor Jak dö Kastro da bulunuyordu. Marko Paşa, Kastro'yu da beraberine alarak hemen *Fer'iye*'ye gitmişler ve orada, toplanmış olan vükelâyı ve doktor Kara Todori Paşa'yı bulmuşlardı.

Abdülaziz'in cesedini muayene edenlerden doktor Kastro'nun 9 nisan 1297 (21 nisan 1881) tarihli ifadesine göre Abdülaziz'in cesedi karakolda bir beyaz örtü (perde) ile örtülü olup kendisinde hayat eseri yoktu [141]. Diğer tabipler gelinciye kadar Kastro ile doktor Milincin'i, Abdülaziz'in intihar ettiği odayı tetkik etmek üzere yukarı göndermişlerdi. Bunlar oda içinde çok kan görmüşlerdi. Sonra bu iki doktor büyük Şehzade Yusuf İzettin Efendi'nin dairesine gidip

[140] Damad Nuri Paşa'nın 19 cemaziyelevvel 1298 (19 nisan 1881) tarihli ifadesinden. Yine Damad Nuri Paşa 22 haziran 97 (4 temmuz 1881) tarihli arizasında Rüştü Paşa cenazenin defni için "*mahsus hâk-pây-ı şâhânelerine yüz süreriz, nereye ferman buyururlarsa iradesini gönderiniz* dedi ben de avdet ettim. Hangi türbeye defnolunacağını Rüştü Paşa'nın selâmiyle beraber istizan ettim. Vükelâ nereyi münasib görürlerse oraya defn olunsun" demiş olduğunu beyan ediyor.

[141] Abdülaziz'in intiharı esnasında sadaret mektupçusu bulunan Memduh Paşa *Fer'iye* karakolunda yüzünü açıp görmüş olduğu sabık hükümdarın canssız cesedini şöyle tasvir etmektedir:

"Velînimetin bir defa daha cemalini görmek iştiyakiyle karakolhanede mahfuz olan mahalle gittim; hezar efsûs serir-i şevkete alışmış vücud-ı cihan-bânî hasırı yok küçük bir kahve odasının kuru tahtaları üstüne üftâde ve cism-i nermîninde ketenden mamûl beyaz bir sevb-i sâde olduğunu ve iki kollarının şiryanları kesilmiş bulunduğunu ve gözleri semaya merfû olarak açık kaldığını gördüğümde hücum-ı hümûmdan kendimi tutamadım; didelerimden seylâb-ı sirişk akdı..." *(Mir'at-ı şuûnat, s. 81).*

babalarının ölmediğine dair şehzadeyi teselli etmek istemişlerse de Yusuf İzzettin Efendi buna inanmıyarak ağlamakta idi.

Bundan sonra doktorları vakayı bilen beşinci hazinedar Arzıniyaz Kalfanın yanına götürmüşlerdir. Hazinedar, Abdülaziz'in sakalım kırkmak için makas istediğini ve elindeki küçük bir makası göstererek buna benzer bir küçük makas verildiğini ve on dakika sonra merhumun odasının kapısının kapanmış olduğunu beyan eylemiştir[142].

Abdülaziz'in intiharının küçük bir makas ile olduğunun anlaşılmasına mebni Hüseyin Avni Paşa, *Fer'iye* karakoluna geldikten sonra bu makası görmek istiyerek karakol kumandanı İzzet Bey'e bulup getirmesini emretmiş, o da birkaç askerle Abdülaziz'in intihar ettiği odaya girip makası kanlar içinde bulup seraskere vermiştir[143].

Gayrı resmî denilen ilk rapor

Daha henüz büyük raporda imzaları olan doktorlar toplanmadan evvel *Fer'iye*'ye gelen beş doktor, padişahın iradesiyle sabık hükümdarın cesedini muayene ederek gayrı resmî denilen bir rapor vermişler ise de bu rapor vuzuhsuz olduğu için kabul edilmemiştir. Bu raporun tercümesinde Abdülaziz'in vefatı hakkında aynen şöyle denilmektedir[144] :

"Zîrde mümzî bulunanlar tasdik ederler ki bâ-irade-i seniyye, sâbık Sultan Abdülaziz'in naaşını kemal-i dikkat ve îtina ile muayene ettiğimizde vücudü külliyen kansız bulunduğu ve kolları iki iltivasında

[142] Doktor Kastro (Kastori)'nun imzası ve mührü altındaki ifadesinin Fransızcası ile Türkçesi vesikalar arasındadır.

Bu hususa dair Arzıniyaz Kalfa'nın 18 cemaziyelevvel 1298 (18 nisan 1881) tarihli ifadesiyle İzzet Bey'in 22 mayıs 97 (3 haziran) tarihli istintakındaki ifadesinden şunları anlaşılıyor :

Gelen hekimler Abdülaziz'in intihar etmiş olduğu odayı görmek istediklerinden İzzet Bey Abdülaziz'in intihar etmiş olduğu odaya götürdüğü doktorlara merhumu ne halde gördüklerini tarif ettikten sonra doktorlar Sultan Aziz'in hizmetinde bulunan hazinedarlardan Arzıniyaz Kalfa'nın da ifadesini dinlemişlerdir. Hazinedar :

"Efendimizin merakı sakalının aklarını makas ile almaktı. Bu gün de abdeste çıktı, odasma girdi, ayna ile makas istedi, biz de verdikten sonra bu vukuat oldu. Daima kullandığı makas şu cins makaslardandı diye merhumun intihar ettiği makasa benzeyen küçük bir makası göstermiştir".

[143] Karakol kumandanı İzzet Bey'in 22 mayıs 1297 (3 haziran 1881) tarihli ifadesi ve Türk Tarih Encümeni Mecmuası, sene 14, s. 321'de Abdurrahman Şeref Bey'in Abdülaziz'in vefatına dair yazısı.

[144] Raporun Fransızcasının fotoğrafisi vesikalar arasındadır.

(büklüm yerlerinde) ekseriya fasedüddem (hacamat) olduğu mevzide iki ceriha görünüp bunların biri taraf-ı eyserden tahminen üç aşr-ı zirâ amik bulunduklarından kollarında eviye-i veridiye ve şiryaniyenin maktû oldukları görünebilir idiyse de cerihanın hafileri (kenarları) gayr-ı muntazam ve bazı yerlerde memzuk bulundukları hasebiyle aldığımız habere göre âlet-i cariha makas olduğu cihetle musaddak bulunmuş olduğunu mübeyyin işbu imzalarımızı koyuyoruz.

DOKTOR ABDÜNNUR, K. KARA TODORİ, DOKTOR MİLTADİ
DOKTOR TEODORİS, DOKTOR MUSTAFA

Beş doktorun verdikleri bu rapor hakikaten vuzuhsuz olduğu gibi "haber aldığımıza göre âlet-i cariha makas olduğu cihetle" ibaresi kapalı ve tereddüdü mucip olduğundan kabul edilmemiştir. Bunun üzerine diğer on dört doktorun daha iştirakiyle on dokuz tabip tarafından yapılan muayene neticesinde ikinci bir rapor daha verilmiş, fakat bunda da vuzuh olmadığından bu hal, daha sonra Abdülaziz'in intihar etmeyip katledildiği hakkında II. Abdülhamid'in iddiasına bir zemin teşkil etmiştir.

Merhum Abdurrahman Şeref Bey üstadımızın *(Sultan Abdülaziz*'in *vefatı intihar mı, katil mi?)* başlıklı yazılarındaki kayda göre doktorlar Abdülaziz'i tam olarak muayene etmemişler; güya cesedi tamamen muayene etmek istiyen tabiplere Hüseyin Avni Paşa kılıcına dayanarak karakol kapısında durup :

"— Bu cenaze Ahmed Ağa, Mehmed Ağa değildir; bir padişahtır, onun her tarafını açıp size gösteremem" demesi üzerine [145] gelen doktorlar sathi bir muayeneden sonra kendilerine gösterilen makasla kollarda açılan cerihalardan akmış olan kanın mevti intaç edebileceğini beyan etmişlerdir.

Halbuki o tarihte *İstanbul*'da İngiltere elçisi bulunmuş olan Sir Hanri Elyot tarafından yazılarak *Nineteenth Century* isimli risale-i mevkutede neşretmiş olduğu *(Bir Hakikatin Tezahürü)* isimli makalesinin tercümesinde şöyle deniliyor [146] :

"Cesedi sonradan muayeneye gelmiş olan İngiltere Sefareti doktoru Dikson ile Harem-i hümayun tabibi doktor Milincin (Millinjin) biraz

[145] *Türk Tarih Mecmuası, sene 14, s. 321.*

[146] Bu yazı tercümesi *Londra*'da neşredilmiş olan Hürriyet Gazetesinin 3, 4 ve 5. sayılarında çıktıktan sonra risale halinde yine orada basılmıştır.

geçce kaldıklarından ondan evvel muayene eden on yedi doktor, ölümün intihar olduğuna karar vermiş olduklarından *Dikson* ile arkadaşı da cesedi iyice gözden geçirip her tarafına bakmışlar ve derisi pek ince ve nazik olan Abdülaziz'in kollarından başka hiç bir yerinde ufak bir sıyrık bile görememişlerdir[147]. Bundan başka Dikson, açılan yaraların çakı ve bıçak ile olmayıp ucu sivri bir makas ile yapılmış bulunduğunu ve kesiklerin istikameti dahi bunların başka bir şahıs tarafından değil, kendi kendisine icra ettiğini göstermiş olduğundan dolayı Abdülaziz'in intihar ettiğine katiyen kani olmuştur. Bu kayda göre Hüseyin Avni Paşa'nın, cesedi tam olarak muayene ettirmediği hakkındaki sözlerle, rivayetin aslı olmadığı görülüyor.

Abdülaziz'in cesedi on dokuz tabip tarafından ikinci defa iyice muayene edilmiş ve kendilerine verilen kanlı makasın ölümü intaç edebileceğine kanaat getirmişler ve bunun üzerine doktorlar raporu yazmak üzere Profesör Doktor Marvan (Marraoin)'ı memur etmişlerse de, onun kaleme almış olduğu rapor sathî görüldüğü için muvafık görülmiyerek sureti aşağıda olan meşhur rapor yazılmıştır. 4 Haziran 1876 tarihli olan Fransızca raporun Türkçe tercümesi aynen şöyledir[148]:

"Ber-muktezâyı irâde-i seniyye-i cenâb-ı şehinşâhî vükelây-ı fihâm hazerâtı tarafından verilen emir üzerine 11 cemaziyelevvel sene 93 ve 23 mayıs 92 (4 haziran 1876) pazar günü öğleden bir saat evvel Hüdavendigâr-ı sâbık Abdülaziz Han'ın sebeb-i mevtini tahkik etmek için *Çırağan saray-ı* hümayunu ittisalinde bulunan karakolhaneye giderek orada bizi alt katta bulunan bir odaya götürdüklerinde yerde serilmiş bir şilte üzerine üzeri cedîd bir bez ile[149] örtülmüş bir ceset gördük.

[147] Makalede şöyle deniliyor: Doktor Dikson ve Milincin "..Oradaki cesedi kemal-i dikkat ve itina ile muayene eyleyip icbar alâmeti keşfetmek üzere her tarafını inceden inceye gözden geçirmişler ise de kesilmiş olan her iki kolun şah damarlarından başka hiç bir alâmet bulamamışlar idi. Abdülaziz'in derisi kırk, elli yaşında olan bir adam derisine benzemeyip beş altı yaşında bir çocuk derisi gibi emsalsiz derecede nazik ve yumuşak olduğundan böyle iken bile üzerinde zerre-i vâhide yara, bere ve çizik bulunamaması ve Abdülaziz gibi kuvvetli bir adamı yara ve bere ve çürük nişâneleri bulunmaksızın zabt edip şah damarlarını kesmek haricü'l-imkân olması bunun katl olmayıb su-î kast (intihar) olduğuna Doktor Dikson katiyyen ikna eylemiş idi *(Matbu risale, s. 23, 24)*.

[148] Bu raporun Fransızca aslının fotoğrafisi vesikalar arasındadır.

[149] Bu yeni bez, sarayın tefrişi için alman ve Bahriye Paşası Arif Paşa'nın emriyle pencereden koparılarak cesedin karakola nakledildiği perde idi.

Örtüyü kaldırdığımızda hüdavendigâr-ı sâbık Abdülaziz Han'ın cesedi olduğunu tanıdık. Lede'l-muayene bilcümle âzası soğuk, kansız ve soluk ve bazı mahalleri dem-i mütehassir (pıhtı) ile mestûr olup ceset ise henüz donmamıştı; göz kapakları açıkca, karine-i lâmiası hafifce kesif ve ağzı dahi biraz açık idi ve kolları ayaklarını setreden bezler kan ile mülemmâ olup kolundaki bezi kaldırdığımızda sol kolunun bükümünün biraz aşağısında beş aşr-ı zirâ tûlünde ve üç aşr-ı zirâ amikinde bir ceriha müşahede eyledik. İşbu cerihanın kenarları pürüzlü ve gayr-ı muntazam olup istikameti ise yukarıdan aşağıya, dahilden harice doğru idi. Mezkûr nahiyenin evridesi kesilmiş ve şiryan-ı zendi takriben hurûç eylediği noktada çapının üç rub'u açılmış idi. Sağ kolunun büküm mahallinde dahi iki buçuk aşr-ı zirâ tûlünde kezalik pürüzlü ve biraz muharref bir ceriha müşahede eyledik; işbu mahaldeki ceriha küçük çaplı evride üzerinde olup şerayin salim idiler. On aşr-ı zirâ tûlünde ve ziyade keskin ve bir kolunun ucuna yakın yan tarafında ufak bir düğmesi bulunan bir makas irâe olundu. Mezkûr makas kanlı olup hüdavendigâr-ı sâbıkın bâlâda zikrolunan cerihaları bununla icra etmiş olduğunu bizlere beyan ettiler; bâdehu bizleri hüdavendigâr-ı merhumun ikametgâhı olan deniz tarafındaki büyük odaya götürdüler. Bu odada bir pencerenin kurbinde bulunan köşe minderi üzeri kan ile göl kesilmiş ve hasırın üzerinde dahi pıhtılaşmış vâfir miktar kan bulunduğu gibi hasırın ötesinde, berisinde dahi kan lekeleri müşahede olunmuştur.

İşte sâlifüzzikr ahvâlden cümlemiz müttehiden âtiyüzzikr kararı verdik :

Evvelâ: Hüdavendigâr-ı sâbık Abdülaziz Han'ın vefatına, kol bükümlerindeki ev'iyenin kat'iyle hasıl olan seyelân-ı dem sebeb olmuştur.

Sâniyen: Bize irâe olunan âlet, cürûh-ı mezkûreyi husule getirebilir.

Sâlisen: Cürûhun hey'et-i istikametinden ve bunları husule getirmiş olan alet-i carihadan bir intihar yani telef-i nefs vukua geldiği istidlâl olunuyor.

Binaenaleyh Çırağan saray-ı hümâyunu karakolhanesinde yapmış olduğumuz işbu mazbata-i âcizanemiz imza ve takdim kılındı.

İngiltere Sefareti Tabibi E. D. Dikson; Kostantin Kara Teodori; Jül Millenjin (Jules Millinjin); Doktor Edvar Spandaro; Sıhhiye Tabibi Doktor O. Vitalis; Doktor Nurican; Doktor Mihnadis; Doktor Mustafa; Doktor Marko; Doktor Nuri; Doktor Mehmed[150]; Avusturya Macaris-

[150] Bu Doktor Mehmed, İskilipli Doktor Mehmed Emin Paşa olup kayın validemin babası idi.

tan Sefareti Tabibi Doktor Sotti; Doktor Mark Markel [151]; Doktor Spanyolo; Doktor J. dö Kastro [151a]; Doktor Abdünnur (Beyrutlu İlya Abdünnur); Doktor Jatropolo; Fransa Sefareti Tabibi Marvan; Doktor Servet.

Cesedin Topkapı sarayına nakli

Bundan sonra cenazenin *Fer'iye*'de yıkanması vükelâca muvafık görülmüş ise de Sultan Murad orada padişah cenazesinin gasl olunamıyacağını ve Topkapı sarayında gasledilerek pederi Sultan Mahmud'un türbesine defnedilmesini

[151] Müşterek raporu imza edenlerden bu Doktor Mark Markel 1881'de sıhhiye doktorluğuyla Arnavutluk'ta *Dıraç* kasabası karantinesinde olup mezunen *İstanbul*'da bulunduğu sırada Abdülaziz hakkında tahkikat yaptırmakta olan Abdülhamit, doktorun ifadesini aldırmıştır. Markel 21 cemaziyelâhır 1298 (21 mayıs 1881) tarihli ifadesinde şöyle diyor : Abdülaziz'in muayenesi için kendisini Ömer Bey isminde bir yaver çağırmış; *Fer'iye* karakolhanesine gitmiş. Abdülaziz'in cesedini kahve ocağı gibi bir mahalde görmüş, doktorlarla beraber cesedi görmek için içeriye girmeden evvel iki nefer karakolhane önünde nöbet bekliyormuş. O sırada Damad Mahmud Paşa doktorların cesedi muayene için girmelerini bir yüzbaşı vasıtasiyle tebliğ etmiş. Cesedi bir çuval (ot minder) üzerinde ve üstünde bir bez örtülü ve çenesinden başına doğru bir bezle bağlanmış, ellerinin iki baş parmağı ve ayaklarının ikisi başka başka mendillerle bağlanmış olduğu halde görmüş. Merhumun üzerinde bir trabzon bezi gömlek ve bir kumaş yelek, ayağında kül rengi bir pantalon olup bunlarda kan bulaşığı varmış. Muayeneden sonra raporlarını vermişler. Evvelce bir rapor daha yapılmış ise de onu görmemişler; sonra Abdülaziz'in intihar etmiş olduğu odaya gitmişler. Gerek bu odanın ve gerek merhumun validesinin odasının kapıları önünde nöbetçiler varmış. Abdülaziz'in odasma girdikleri zaman içeride bir yüzbaşı görmüşler, bu yüzbaşı doktorları görür görmez "ben yapmadım" demiş ve bu söz üzerine doktorların yanlarında bulunan liva Mustafa Paşa (Hüseyin Avni Paşa'mn yaveri) yüzbaşıya hitaben "behey budala sana kim diyor ki sen yaptın" diye mukabele etmiş. Diğer doktorların çoğu Türkçe bilmeyip kendisinin Türkçe bilmesinden dolayı bu söze dikkat etmiş. Odaya girince deniz tarafmdaki pencerelerin önündeki sedir minderinin bir cihetinde biraz katılmış kan ile yine o mahallin aşağısmda yerde biraz daha donuk kan bulmuşlar. Muayene için odaya girdikleri zaman odadaki zabitten başka "rengi kardan daha beyaz bir sarı efendi" görmüş ve sormuş "merhumun sevgilisi Fahri Bey" olduğunu söylemişler; kendisinden keyfiyeti sormuşlar. O da kendisinden sakal makası ile ayna isteyip verdiğini ve sonra bu halin vuku bulduğunu söylemiş.

Doktor Markel muhakeme esnasında da bizzat dinlenmiş ve odaya girdikleri zaman "ben yapmadım" diyen yüzbaşının Namık Paşazâde Ali Bey olduğunu söylemiştir. *(Muhakeme kısmında Markel'in ifadesine bakın).*

[151a] Abram dö Kastro, tüccar Moiz dö Kastro'nun oğludur. 1256 H. (1840 M.)'de İstanbul'da doğmuş, tahsilden sonra tıbbiyyeden çıkmıştır. Tıbbiye nezaretinin kararıyle üç sene İtalya'da okuyarak tabip ve cerrahlık diploması alarak İstanbul'a dönmüştür. Askerî kolağası rütbesinde iken istifa ederek salise rütbesiyle tımarhane ikinci ve birinci tabipliklerinde bulunmuştur (Sicill-i memurîn-i dahiliye, No. 28, s. 181).

başmabeynci Ethem Bey vasıtasiyle vükelâya tebliğ etmiştir[152].

Doktor Markel'in ifadesine nazaran vükelâ tarafından güneş batmadan evvel defnedileceği söylenen Abdülaziz'in cesedinin muayenesi için acele ediliyordu[153].

Sabık hükümdarın cenazesi karakoldan kaldırılarak bir çatana ile Yalı köşkü önüne getirilmiş ve oradan da garip ve şayanı esef bir halde Topkapı sarayına götürülmüştür. Cenazenin Yalı köşkü önünden alınarak saraya nasıl götürülmüş olduğunu Yusuf İzzettin Efendi'nin at uşağı *Safranbolu*'lu Mehmed Ağa bunu müşahedesine atfen şöyle anlatmaktadır :

"Sultan Abdülaziz'in naaşı çatana ile Yalı köşkü önüne gelmişti. Ceset, kılıksız bir şilte üzerine yatırılmış ve üstüne beyaz bir perde ve daha üstüne siyah bir şal örtülmüştü. Bu şilte üzerindeki naaşı Enderun Ağaları kaldırıp bir tek kapı kanadı üstüne yatırarak götürmiye başlamışlardı; kapı kanadı dar olduğu için şiltenin iki tarafı dışarıya taşmıştı. En üstteki şal merhumun üzerine boylu boyunca örtülmüş olduğundan başı ön tarafta mı yoksa arkada mı gittiği belli değildi. Örtünün bir tarafı sökülmüş olduğundan doğru gitmesi için örtünün sökük tarafından kaldırıp baktığımda cesedin doğru yanı başın ön tarafında götürüldüğünü gördüm".

Abdülaziz'in gasli

Abdülaziz'i gasletmiş olan Sultan Ahmed Camii vaızı Duacı Ömer Efendi, yapılan tahkikat münasebetiyle 22 cemaziyelevvel (22 nisan 1881) tarihli ifadesinde : "Merhumun sol kaburgaları arasından yani kalbi üzerinden kan akmakta olduğunu müşahede" eylediğini ve gasl esnasında cesedin soğumamış olduğunu ve kollardan kan kesilmediğinden cenazeye iki defa abdest aldırıldığını ve kollarını tülbentle bağlıyarak gaslin tamamlandığını söylemiştir[154].

[152] Asırlardanberi Osmanlı hükümdarlarının Topkapı sarayında gasl edilmeleri âdet olup bizzat Topkapı sarayı haricinde vefat etmiş olan Sultan Mahmud ile Abdülmecid'in cenazeleri bile orada gasl edildiği halde avamın bile bildiği bu ananeyi vükelânın bilmemesine imkân yoktur. Bunun da Abdülaziz'in şahsına karşı olan gayzın neticesi olduğu hatıra geliyor.

[153] Mehmed Ağa'nın 28 haziran sah günkü muhakemesindeki ifadesi.

[154] Duacı Ömer Efendi'nin ifadesinin fotoğrafisi kitabın sonundadır.

Ömer Efendi ile beraber cenazeyi gasletmiş olan *Ayasofya* camii imam ve hatibi Hafız Mustafa Asım Efendi Abdülaziz'in kollarından kan aktığını gördüğünü, fakat kalbinden kan aktığını görmediğini söyledikten sonra: "Benim görmemekliğimle akmamış diyemem" demiş; fakat mutlak surette duacı Ömer Efendi'nin söylediği gibi söylemesi arzu edildiği için olmalı ki:

"— Merhumun eser-i sun'ı olmıyarak taraf-ı âhardan kollarının damarları açıldığı ve kalbinin üzerinde dahi yara bulunduğu katillerin ikrarı ve Ömer Efendi'nin ifadesiyle sabittir. Siz kalp üzerindeki yarayı ve akarken gördünüz mü?" sualine Hafız Mustafa Efendi:

"— Ben görmedim; mamafih cesedin yanma sokulmadım. Uzaktan baktım, zaaf-ı basrım cihetiyle lâyıkiyle teşhis edemedim. Eğer böyle sorulacağını bilseydim bakardım" cevabını vermiştir.

Vefatı esnasında Abdülaziz'in üzerindeki eşya

Abdülaziz'in gasli esnasında üzerindeki elbisesi kolları altından ve koltuklarından doğru kesilmek suretiyle üzerinden çıkarılmış ve sonra beyaz iplik ile kabaca dikilerek *Topkapı sarayında* Hazine-i hümayunda hıfzedilmiştir[155]. Bu eşya şunlardan ibaretti:

İki adet patiska don, bir adet pamuklu ve kırmızı çubuklu hırka, bir kazmir pantalon, bir soğuk bezi içlik, bir Rize bezi gömlek, beş adet beyaz patiska pencere şemsiyesi (merhumun vefatında üzerine örtülen perdeler), bir adet mavi gaz boyaması, bir bakır on paralık[156], iki adet beyaz tülbent sargı.

Bu eşya, yıldız muhakemesine kadar hazine odasında hıfzedilerek muhakeme esnasında oradan aldırılıp teşhir edildikten sonra yine mahalline iade olunmuştur[157].

[155] Enderun-ı hümayun hademesinden Ömer Şerif Efendi 24 cemaziyelevvel 98 (24 nisan 1881) tarihli ifadesinde, Sultan Abdülaziz'in gasli esnasında elbiseleri çıkarılırken ince kazmir ve erguvanî rengindeki pantalonunu kendi eliyle çıkardığını beyan etmiştir.

[156] Bu bakır on paralık, intiharı müteakip İzzet Bey'le beraber *Fer'iye* sarayına girip Abdülaziz'in odasına çıkmış olan Mustafa Pehlivan'ın kanı durdurmak için hakan-ı sabıkın kolundaki yara üzerine koymuş olduğu on paralıktır.

[157] "Şehid cennet-mekân han hazretlerinin hiyn-i şahadetlerinde üzerinde bulunan bâlâda muharrer on altı parça elbise ve saire Hazine-i hümayunda mahfuz bulunduğu halde mukaddema bâ-irâde-i seniyye Mabeyn-i hümayun cânib-i âlisine teslim olunduğundan bu kere Hazine-i hümayunda mahall-i mahsusta hıfz olunmak üzere bâ-irâde-i seniyye iade kılındığını mübeyyin işbu senet takdim kılındı. Fî 17 şevval, sene 300 (fî 8 ağustos, sene 99). Kethüday-i Hazine-i Hümayun (Mühür)

Abdülaziz yüzük meraklısı olup Mabeyn-i hümayunda teşekkül etmiş olan komisyonda tesbit edilmiş olan sekiz parça yüzük *Topkapı sarayı*'nda Yavuz Sultan Selim'in mühüriyle mühürlenmekte olan hazineye teslim edilerek 25 teşrinisâni (kasım) 1293 (7 aralık 1877) tarihiyle bir senet alınmıştır[158].

Cenazenin defni

Abdülaziz'in cenazesi gasl ve tekfin edildikten sonra vefatı günü olan 4 haziran 1876 pazar günü akşam üzeri Divanyolun'da babası Sultan II. Mahmud'un türbesine defnedilmiştir. Cenaze merasimi Enderun ağaları ve vükelânın iştirakiyle yapılmış ve umumî bir çekingenlik dolayısiyle halktan iştirak eden olmamıştır. O zamanı çok iyi idrak etmiş olanların rivayetlerine göre, bu çekingenlik Seraskerin gazabından korkulup bir felâkete uğranmamak içindi.

Muayene raporunun Sadrazama teslimi

Abdülaziz'in cesedini muayene etmiş olan yerli ve yabancı tabiplerinin vermiş oldukları müşterek rapor ölüme sebebiyet veren küçük makas ile o makasa benziyen diğer bir makas, doktor Marko Paşa tarafından cenazenin defni esnasında akşam üzeri alaturka saat on buçukta Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa'ya teslim edilmiş ve Sadrazam da intiharı mucip olan makası Marko Paşa'ya vererek padişahın iradesi olmayınca bu makasın kimseye verilmemesini söylemiş ve Tıbbiye mektebinde hıfzedilmesini emreylemiştir[159].

Abdülazizin vefatı dolayısiyle kaleme alınan ilâm-ı şer'î

Abdülaziz'in vefatından sonra Meşihat makamı yani Şeyhülislâmlık tarafından vefat keyfiyeti tahkik olunarak şer'î ilâm tanzimi için o tarihte Sadreyn Müsteşar muavini[160] olan Hüseyin Hüsnü Efendi ile maiyyetinde ilâmat mümeyyizi Hacı Tevfik Efendi gönderilmişlerdir.

[158] Bu sekiz parça eşya da şunlardır :
Bir adet pırlanta ile müzeyyen Mekke taşından yüzük, bir adet altın halkalı beyaz akik yüzük, bir adet üzeri yakutla akik yüzük, bir aded aynil haratağ yüzük, bir adet üzeri tuğralı zümrüt yüzük, bir adet kenarı pırlanta ile müzeyyen zümrüt, bir adet sade akik taş, bir adet sim kenarlı yeşim taşı.

[159] Marko Paşa'nın 28 cemaziyelevvel 1298 (28 nisan 1881) tarihli arizasında ve Mütercim Rüştü Paşa'nın istintakındaki ifadesi *(Midhat ve Rüştü Paşa'ların tevkiflerine dair vesikalar, s. 149)*.

[160] Sadreyn müsteşarı demek hem Rumeli ve hem de Anadolu kazaskerlerinin müsteşarı demektir.

Bunların *Fer'iye* karakolhanesine gelmesine kadar cenaze Topkapı sarayına nakledilmiş olduğundan *Fer'iye*'de bulunan Mektepler Nazırı Ferik Süleyman Paşa ile yeni liva olan Hacı Raşit Paşa'lardan Süleyman Paşa, vefat hususunda Abdülaziz'in mabeyncisi Fahri Bey'in ifadesinin alınmasını, şeyhülislâm'ın emrettiğini söylemesi üzerine bunlar da orada bulunmakta olan Fahri Bey'in ifadesini almakla iktifa edip bundan başka hiç bir suretle tahkikata lüzum görmemişler ve bu suretle şer'î ilâmı tanzim eylemişlerdir [161].

Halbuki doktorlar tarafından verilen raporda Abdülaziz'in bizzat kendisini cerheylediği kaydedilmediği halde ilâmda sabık hükümdarın "bizzat kendi kendisini öldürdü" denilip aynı zamanda bunun raporda da beyan edilmiş olduğunun zikredilmesi, ilâmın Fahri Bey'in sözlerine istinaden yazılıp hiç bir suretle tahkikat yapılmadığını meydana koymuş [162] ve bu kayıt Yıldız muhakemesi esnasında II. Abdülhamid'in işine yaramıştır.

Filhakika Müsteşar muavini Hüseyin Hüsnü Efendi, Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'nin kendisini çağırtması üzerine *Fer'iye* karakolhanesine gittiğinde Abdülaziz'in naaşının kaldırıldığını görmüş ve avdet etmek üzere iken orada kendilerini karşılamış olan Askerî Mektepler Nazırı Süleyman Paşa'nın, Hüseyin Hüsnü Efendi'ye, Abdülaziz'in vefatı hakkında mabeyncı Fahri Bey'in ifadesinin zaptedilmesini şeyhülislâmın emrettiğini söylemesi

[161] Hüsnü Efendi, mahkeme huzurundaki ifadesinde keşif ilâmını tanzim için Abdülaziz'in vefatından bir gün sonra *Fer'iye* sarayına gittiğini beyan etmiştir.

[162] II. Abdülhamit doktorların raporlariyle, şer'î ilâmı tetkik ve mukayese etmek üzere üç kişilik bir heyet teşkil ettirmiş ve o heyet kendisine aşağıdaki raporu takdim etmişlerdir :

"Mezkûr raportta padişah-ı mağfûr hazretlerinin tırnak makası ile bizzat telef-i nefs ettikleri meselesi izah ve tasrih edilmeyip ancak cürûhun hey'et ve istintakından ve bunları husule getiren alet-i carihadan bir telef-i nefs vukua geldiği suret-i hikâyede beyan kılınmışken ilâm-ı mezkûrda 'hakan-ı cennet-mekân hazretlerinin bizzat telef-i nefs ettiklerini verilen rapor meâli te'yid eylemiştir' deniliyor ve bir de bu ilâmın asıl müsveddesi Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'nin sahilhanesinde tebdil ve tagyir olunarak musannâ bir ilâm şekline konulduğu ve bununla beraber ilâmın istinadgâhı, adaleti meçhul olan Fahri Bey'in haberinden ibaret bulunduğu bu babda atebe-i ulyây-ı mülûkânelerine takdim kılınan sened-i şer'î değildir. Olbabda 29 cemaziyelevvel, sene 1298.

TEVFİK eS-SEYYİD AHMED NECİB HAMDİ (İsimler mühürlüdür)

üzerine o suretle Fahri Bey'in ifadesiyle iktifa etmiş [163] ve sonra şeyhülislâmın *Kuruçeşme*'deki yalısına giderek orada ilâm tertip edilmiştir [164].

[163] Mabeynci Fahri Bey 13 cemaziyelevvel 1298 (13 nisan 1881) tarihli ifadesinde şöyle demektedir :

"...Yine yevm-i mezkûrda Bâb-ı meşihatten iki kişi gelip benden sorduklarında verdiğim cevabımı yarım saat üç çeyrekte yazıp onlar dahi gittiler. Ondan sonra artık benden soran olmadıysa da beni karakola alıp akşama kadar orada oturdum; bâdehu salıverdiler. Ertesi günü oranın bekçilerinden biri gelip beni çağırdı. Gittiğimde Şeyhülislâm kapısından gelmiş olan dediğim efendilerle Bâb-ı zabtiye'den dahi bir müstantık gelerek birlikte evvelce zabt ettiklerini okudular ve benden dahi müstantık "böyle mi oldu" diye sualinde ben de "öyledir" diye tasdik eyledim. Onun üzerine yine gittiler; artık başka gelip soran olmadı".

[164] Bu ilâm meselesi Abdülhamid'in yaptırmakta olduğu tahkikat esnasında Hüseyin Hüsnü Efendi'den sorulmuş olup o da aşağıdaki cevabı yazarak takdim etmiştir :

"Husus-ı âtiden sual buyrulmakla hatır-ı âcizanemde kalan ziyade, noksansız işbu tahririmle arz ve ifade ederim, şöyle ki : Zann-ı galibim bir pazar günü sadreyn müsteşarı odasında oturmakta iken Meşihat-ı islâmiye ağalarından biri müsteşar efendiyi arayıp bulamadığından avdetle ikinci defa da dâilerini çağırarak Daire-i meşihate gittiğimde Mektubî Osmanbey-zâde Tevfik Efendi ve Asım Efendi-zâde Ahmed Bey hakan-ı cennet-mekân Abdülaziz Han merhumun keşfine gidilmeği Şeyhulislâm Hayrullah Efendi emir buyurmuşlar; 'müsteşar Servet Efendi bulunmadığı cihetle zatınız ve ilâmat mümeyyizi el-Hâc Mehmed Tevfik Efendi ile gidiniz' demeleri üzerine müşarünileyh dâileri Sirkeci iskelesinden evvelce getirilmiş olan Şeyhulislâm müşarünileyh hazretlerinin kayıklariyle *Çırağan* sahilsaray-ı âlisi karakolhanesi önüne çıkıldı. Orada Ferik ve Liva alâmetlû iki zat karşıladılar. Biri ol tarihte Ferik Süleyman Paşa imiş. Hakan-ı müşarünileyh hazretlerinin nâş-ı şerifleri gitmiş olduğunu haber vermeleri üzerine bizce bir iş kalmadığı müşarünileyhe ifade etmemizle bakiyye-i memuriyetiniz ne ise icra etmenizi ve Hakan-ı mağfurun mukaddema mabeynciliğinden bulunup hizmetlerinde ibka olunan ismi halen mazbutum olmayan bir zatı istintak etmemizi Şeyhulislâm müşarünileyh hazretleri emir buyurduklarını söylemesi üzerine zât-ı mumaileyhten ledessuâl hasıl-ı ifadesi bir kimsenin medhali olmadığı hakan-ı mağfurun bir makasla nefslerini kendüsi telef etmiş olduğundan ibaret idi.

Dâileri yazdım, mumaileyhe tekrar okudum; takririne muvafık idüğini tasdiken temhir yahut imza eyledi ve bu varakayı ol gün akşamı sahilhanesinde Şeyhulislâm Hayrullah Efendi ve muahharen *Beykoz*'dan sahilhanesinden celb olunan Sadreyn Müsteşarı Servet Efendi ve Yesarî-zâde Hayrullah Efendi ve alelyakin mazbutum olmayan bazı züvvar ve refkatinde bulunduğum müşarünileyh el-Hâc Mehmed Tevfik Efendi'lere kıraet ettim ve verdim ve usul-i dairesinde keşfolunamadığından ve ne suretle ilâm yapılacağını bilemediğimden emirleri üzerine müfadını tagyir etmez derecede ifade-i mezkûreyi tebyiz ettim.

Lahika olarak arzederim; dâileri mezkûr müsveddeyi tebyiz ettiğim odada Yesarî-zâde Hayrullah Efendi oturmakta iken sofadan mumaileyh Servet Efendi odaya

Yalnız Fahri Bey'in ifadesine istinaden ilâm tanzim ettiğinden dolayı Hüseyin Hüsnü Efendi isticvap olunarak epey sıkıştırılmış ise de 29 cemaziyelevvel 98 (29 nisan 1881) tarihli ifadesiyle cereyan eden ahvali imzası altında açıkca beyan ederek "vukuu hal ondan ibarettir" diye sözü kestirip atmıştır [165].

Sultan Abdülaziz'in ihtilâl-i şuuru sebebiyle intihar ettiğine dair Fahri Bey'in ifadesiyle Hüseyin Hüsnü Efendi tarafından kaleme alınmış olan 13 cemaziyelevvel 1293 (6 haziran 1876) tarihli olup Rumeli Kazaskeri *Tosya*'lı Mustafa İzzet Efendi'nin [166] mühürünü havi ve sadaret makamına takdim edilmiş olan ilâm sureti aynen şöyledir [167] :

Mâruz-ı dâi-i kemineleridir ki,

Hüdavendigâr-ı sâbık Abdülaziz Han hazretlerinin keyfiyyet-i irtihalleri taraf-ı şer'-i şerîften dahi bit't-ahkik bâ-îlâm arz ve ifade olunmak bâbında şifahen emr ü ferman-ı cenâb-ı âsafileri sudûruna binaen taraf-ı dâiyanemden irsal olunan sadreyn müsteşarı faziletlû Mehmed Servet Efendi [168] *ve îlâmat mümeyyizi faziletlû Mehmed Tevfik ve müsteşar muavini mekremetlû Hüseyin Hüsnü Efendiler ve müstantık Mustafa*

gelip fetvamın suretini mumaileyh Hayrullah Efendi'ye irâe ve *ittifak-ı âmme* kaydında sözünü istişraf etmekle Yesari-zâde mumaileyh Hayrullah Efendi: 'Bektaşiye Allah kimdir' diye sormuşlar; 'Kanunî Sultan Süleyman, Yeniçeri Ağası ve Hacı Bektaşi Veli demiş', bu da o kabilden deyû avazlıca mukabele etmekle Servet Efendi, 'Şeyhülislâm işitir' dedikte 'ben bunu her yerde söylerim' demişti.

Velhasıl nâş-ı şerifi asla görmedim ve istintak ettiğimizde dâileri ile müşarünileyh Elhâc Mehmed Tevfik Efendi ve müşarünileyhima Ferik ve Liva paşalardan başka kimse yoktu. Tebyiz etmiş olduğum varaka üzerine etibba tarafından verilen raporu ilâve ederek güya vaki hali mukarrer bir ilâm verilmiştir ki dâileri o aralık başka îlâm görmedim." 29 Cemaziyelevvel, sene 1298.

el-Abdüddâi
Muavin-i Müsteşar-ı Sadreyn
HÜSEYİN HÜSNÜ (Mühür)

[165] Hüseyin Hüsnü Efendi istintak edilmiş ve kendisine dört sual sorulmuştur.

[166] Mustafa İzzet Efendi, Tosyalı olup Enderundan yetişmiş, tahsil görmüş musikide, yazıda üstad olmuş ilmiye rütbelerinin en yükseği olan Rumeli kazaskerliğine kadar çıkmıştır. 1877 senesinde yetmiş beş yaşında vefat eden Mustafa İzzet Efendi Tophane'de Kadirihâne dergâhına defnedilmiştir. Mutasavvıfane şiirleri de vardır.

[167] Bu ilâmın fotoğrafisi vesikalar arasındadır.

[168] Mehmed Servet Efendi ilâm tanziminde bulunmamıştır.

Efendi Çırağan sahilsaray-ı hümâyunu ittisalinde karakolhanede asâkir-i şâhâne ferikanından saadetlû Süleyman Paşa hazretleri ve Bahriye ferikanından Ârif Paşa hazretleri[169] *ve mirliva saatdelû Ahmed Raşid Paşa ve kaymakam izzetlû Mehmed İzzet Bey*[170] *ve merhum müşarünileyhin kurenasından Fahri Bey ve sair zevat mevcut oldukları halde tahkikat-ı îcabiyeye ibtidar eylediklerinde merhum müşarünileyh Abdülaziz Han hazretleri, Çırağan sahilsaray-ı hümâyunu ittisalinde bâ-irâde-i seniyye ikametlerine tahsis buyurulmuş olan dairede, orta katta,*[171] *bahr tarafında bir odada bulundukları halde işbu cemaziyelevvelin on ikinci pazar günü saat iki (alaturka) sularında valide-i muhteremeleriyle biraz söz etmiş ve bâdehu müşarünileyha ile saireyi yanından savarak ve ol esnada sakal kesmek için bir ufak el aynasiyle bir ufak tırnak makası isteyip bir takrip yanına götürülmüş ve bâdehu mezkûr oda kapısını kapatıp ve içeriden sürmeleyip kendisi oda içinde yalnız kalmış ve bir haylı müddet mürûr edip kapı açılmadığı cihetle valide-i muhteremeleri ve hazinedar kalfalar şüpheye düşerek ve içeriden bir fenalık hissederek derhal kapıya dayanıp açtıklarında merhum müşarünileyhi kolları sıvalı ve başı açık olarak odanın yan minderi üzerinde sağ tarafına yatmış ve kana bulanmış olduğunu gördüklerinde feryad u figana başlamalariyle derhal muhafaza memurları vesaireleri yetişip silâhsız askerle daire-i mezkûreye girilerek merhum müşarünileyhin nâşı karakolhaneye nakledilmiş ve bu hale nazaran merhum müşarünileyh zikrolunan makası sağ eline alarak onunla sol kolu ve kan damarlarını külliyen kesip bâdehu sağ kolunu dahi biraz cerhetmesiyle cesette olan kan tamamiyle seyelan ederek tekmil-i enfas-ı hayat etmiş olduğu anlaşılmış ve derhal sâdır olan irade-i isabet-âde-i cenâb-ı şehriyârîye binaen celb ve cem' edilen on dokuz nefer etibbay-ı hâzikanın lede'l-keşfi'l-muayene ittihad-ı ârâ ile vermiş oldukları raport meâli dahi bunu te'yid eylemiş*[172] *ve bu veçhile merhum müşarünileyh ihtilâl-i*

[169] Hüseyin Hüsnü Efendi'nin tahrirî ifadesinde bundan bahsetmiyor.

[170] İzzet Bey Karakol kumandanı olup hal'i müteakip kaymakamlığa (yarbaylığa) terfi etmiştir.

[171] *Fer'iye sarayı* zemin katı ile beraber üç kat olup ilâmda zemin katı nazarı alınmamıştır.

[172] Bu ilâm ile doktorların raporu mabeyn başkâtipliğine gönderilmiş ve mütalâasından sonra Divan-ı hümayun kaleminde hıfzedilmek üzere iadesi sureti aşağıda yazılı sadaret tezkiresiyle başkâtiplikten istenmiştir.

Atufetlû Efendim Hazretleri,

Abdülaziz Han hazretlerinin keyfiyet-i irtihallerine dair cânib-i şer'-i şerifeden tanzim ve ita kılınmış olan keşif ilâmı ile etibba taraflarından verilen mümza Fransızca

şuûru sebebiyle daire-i mahsûsa-i mezkûreye naklinden beru gösterdiği evzâ-ı acîb ve hâlât-ı nâ-makule delâletiyle bizatihi kendisini cerh ve ifna ve te'siründen nâşi irtihal-i dâr-ı beka eylemiş olduğu mumaileyhimin icra eyledikleri tahkikattan anlaşılmış olmağın imtisalen li'l-emr-i âli huzur-ı sadr-ı âzamilerine arz ve ilâm olundu. el-Emr li-men-lehülemr. Fî yevm-i sâlis-i aşer min cemaziyelûlâ lis-enet-i selâse ve tis'îne ve mieteyn ve elf.

ES-SEYYİD
MUSTAFA İZZET *(Talik mühür)*

SULTAN ABDÜLAZİZ'İN VALİDESİ

Sultan Abdülaziz'in validesi Pertevniyal Sultan, II. Mahmud'un beşinci kadınıdır. 1277 H. (1861 M.)'de oğlu Abdülaziz'in otuz iki yaşında Osmanlı tahtına oturması ile *mehd-i ulyâ* olmuş ve Abdülaziz'in hal'inden ölümüne kadar oğlu ile beraber bulunmuştur.

Abdülaziz validesine çok düşkündü. Pertevniyal Sultan ise asabî ve hırçın olan oğluna karşı yumuşak, okşayıcı bir dille vükelâ

raportun aslı ve tercümesi leffen arz ve takdim olunmağla muvafık-ı irade-i seniyye-i Hazret-i Pâdişahî buyurulur ise mezkûr ilâm ve raportun Divan-ı hümayun kalemine kayıt ile hıfzettirileceği beyaniyle tezkire-i senaverî terkim kılındı efendim.

20 Cemaziyelevvel 1293 (20 Nisan 1881)

İlâm ile rapor, sarayda görüldükten bir gün sonra mabeyn başkâtibinin tezkiresiyle iade olunmuştur. Daha sonra devir değişip Abdülhamit, amcasının intihar etmeyip katledildiğini iddia eyleyip iş adlî safhaya döküldüğü esnada Divan-ı hümayun kaleminde mahfuz bulunan bu ilâm ile rapor ve tercümesini istetmiş ve o tarihte Başvekil bulunan Said Paşa sureti aşağıda yazılı tezkire ile bunları mabeyn başkâtipliğine göndermiştir.

Atufetlû Efendim Hazretleri,

Cennet-mekân Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin keyfiyet-i irtihalini mutazammın, irtihalleri günü etibba tarafından tanzim olunan raporunun heman buldurularak arz ve takdimi emrü ferman-ı hümayun-ı Hazret-i Pâdişahî iktizây-ı âlisinden bulunduğu şimdi alınan tezkire-i aliyyelerinde iş'ar olunmuş ve lede't-taharrî Divân-ı hümayun kaleminde mahfuz idüği anlaşılmış idüğünden işbu raportun aslı olan Fransızcası ve tercümesi ile beraberinde bulunan ilâm-ı şer'î ve makam-ı sadaretin tezkire-i mâruzası ile beraber kalem-i mezkûrdan ahz olunarak aynen ve leffen takdim olunduğu beyaniyle tezkire-i senaverî terkimine ibtidar kılındı efendim.

Fî 28 Cemaziyelevvel, sene 98 (fî 15 Nisan, sene 97) SAİD

Yıldız muhakemesinden sonra bu rapor ile tercümesi ve ilâm Divan-ı hümayun kalemine iade olunmayarak Abdülhamid'in hususî evrakı arasında kalmış ve oradan da diğer Yıldız evrakiyle birlikte Başbakanlık arşivine naklolunmuştur. Bu rapor tercümesiyle ilâm sureti mektum mühimme defterinde de (Defter 10, s. 59) vardır.

tarafından ve bilhassa hal'e takaddüm eden aylarda Midhat Paşa tarafından verilen lâyihayı ve yapılan ikazı oğluna anlatmış olsaydı, Abdülaziz belki bu hazin maceraya uğramazdı. Oğlum müteessir olmasın, huzuru kaçmasın diye onu sıyanet etmek istiyen Valide Sultanın bu neticeden mesul olması icab etmiş ve bunu, pek acı olarak oğlunun faciasiyle ödemiştir.

Karakol kumandanı İzzet Bey'in ifadesine göre oğlunun intiharını müteakıp odasına koşmuş, onu kucaklamış ve o da iki eli validesinin göğsünde olduğu halde can vermiştir.

İntiharı haber alan karakol kumandanı kaymakam (yarbay) İzzet Bey ile Bahriye kumandanı Arif Paşa odaya geldikleri zaman Valide Sultanı bu halde görmüşler ve kendisini baygın bir halde oradan alarak ayrı bir odaya göndermişler, su vermişler ve teselli etmişlerdir[173]. Daha sonra *Fer'iye*'ye gelen doktor Milincin, Abdülaziz'in cesedini gördükten sonra kendisi harem-i hümayun doktoru olduğundan *Fer'iye*'ye girip intihar mahallini gözden geçirdikten sonra teessüründen deli gibi bir hale gelmiş olan Valide Sultanın yanma girmek istediği zaman Pertevniyal sultan:

"— Oğlumun canına kıyan ben oldum; bana hekim göndereceğinize cellât gönderin" diye doktor Milincin'in teklifini reddetmiştir[174]. Valide Sultan, *Sergüzeştname* ismiyle yazdırdığı bu vakaya müteallik hatıralarında kendisinin baygınlığından istifade edilerek küpesiyle yüzüğünün aşırıldığını beyan etmektedir[175].

Pertevniyal Sultan, oğlunun vefatından dört gün sonra Sultan Mahmud'un ikballerinden ihtiyar Tiryal Hanım ile birlikte Topkapı sarayına gönderilmelerine irade sadır olmuştur. Bunun üzerine *Fer'iye* karakolunda İzzet Bey'in maiyyetinde bulunan ve hal'i müteakip binbaşı olan Necip Bey bu işe memur olmuştur.

Valide Sultan *Topkapı sarayı*'na gitmek istememiş ise de Necip Bey "Validemizi nereye götürüyorsun" diyen erkek ve kız torunlarının ağlamalarına bakmıyarak aldığı emir üzerine valideyi kollarından çeke-

[173] İzzet Bey'in 22 mayıs 1297 (1880 nisan) tarihli ifadesi.

[174] Sir Hanri Elyot, *Bir Hakikatin Tezahürü*, s. 27.

[175] "... Valide Sultan efendimizin göğsünden çekip diğer bir odaya götürdüler. Harbiyeli Nazif namında bir oğlan gelip valide efendimiz hazretlerinin kulağından küpesini ve parmağındaki yüzüğünü çekip alıp gitti.." Valide Sultanın yanına girmiş olan İzzet Bey'den başka birisi değildir. Haremağası Reyhan'ın ifadesinden de bunun İzzet Bey olduğu anlaşılıyor.

rek yalınayak feracesiz ve üzerinde kan bulaşığı bulunan beyaz bir entari olduğu halde karakol meydanına indirmiştir[176]. Bu sırada kumandan Hacı Raşit Paşa ile İzzet Bey de orada bulunmakta idi.

Pertevniyal Sultan ağlıyarak :

"— Ben vapura (çatanaya) binmem, oğlumu öldürdüğünüz gibi beni de denize atacaksınız" diyerek Hacı Raşit Paşa'nın ayağını öpercesine yalvarmış ise de kumandan paşa :

"— Vapura bineceksin; milleti batırdınız, daha gitmek istemiyorsun" diye hakaret etmiştir[177].

Valide Sultanı Topkapı sarayına gönderirlerken yanında beraber bulunmak üzere Abdülaziz devrinde valide sultandan sonra ikinci Mehd-i Ulya sayılan Tiryal Hanım'ı da tevkif etmiye karar vermişlerdir. Bunun üzerine Kızlarağası Süleyman Ağa, Tiryal Hanım'a bir haremağası gönderip "sizi Valide Sultan istiyor" demiş ve alelacele konağından alınarak *Fer'iye*'ye getirmiştir.

Tiryal Hanım'ın *Fer'iye*'ye gelmesi Valide Sultanın çatanaya binmemek için ısrar edip yalvardığı zamana tesadüf etmişti. Bunun üzerine Tiryal Hanım:

"— Canım Allah rızası için araba ile gönderiniz" dediğinden nihayet validenin yanına hizmetine bakmak üzere ibriktar usta denilen bir cariye vermişlerdir.

Valide Sultan arabaya binerken öldürüleceğinden korkarak "bizi götürüp öldüreceksiniz" diye feryat ettiği sırada Necip Bey "sus hey büyücü" sözleriyle hakaret ettikten sonra[178] Tiryal Hanım'ı orada alıkoyup onun arabasiyle bir haremağasının muhafazası altında Pertevniyal Sultanı *Topkapı sarayı*'na yollamışlardır[179].

Valide Sultanı götüren Tiryal Hanım'ın arabası geri döndükten sonra Tiryal Hanım kendi konağına gitmek istemişse de onun da Topkapı sarayında hapsine güya Sultan Murad'ın yemin etmiş olduğundan bahsolunarak o da aynı saraya yollanmıştır. Pertevniyal Valide ile Tiryal Hanım haklarındaki bu muameleler Sultan Murad'la validesi ve bunların hasmı olan Şevkefza Kadınefendi'nin

[176] *Sergüzeştnameden.*

[177] Fer'iye sarayını muhafaza edenlerden Afyonkarahisarlı yüzbaşı Mustafa Efendi'nin 1298 cemaziyelâhır gurresi (19 nisan 1881) tarihli ifadesinden.

[178] Karakol muhafazasındaki tabur zabitlerinden Bursalı yüzbaşı Ahmed Efendi'nin 1298 cemaziyelâhır ibtidası tarihli ifadesi.

[179] *Sergüzeştnameden.*

emriyle yapılmakta ve Abdülaziz zamanındaki tazyike bu suretle mukabele edilmekte idi.

Pertevniyal Sultan ile Tiryal Hanım, her gün öldürülecekleri korkusiyle otuz dokuz gün pek ihmal edilmiş bir halde *Topkapı sarayı*'nda kalmışlar ve üzerlerindeki elbiselerini değiştirmemişler ve sonra yine oğlunun öldüğü *Fer'iye* sarayına nakledilmişlerdir. Sergüzeştnamede Topkapı sarayı hayatı şöyle anlatılmaktadır :

"Üç gün gece karanlıkta bıraktılar. Altı geceden sonra iki kandil gönderdiler, biri Valide Sultan efendimizin odasına birini Tiryal Hanım'ın odasına koydular. Odada mevcut olan vahşi hayvanlar tarif olunmaz. On gün sonra Kızlarağası gelip Valide Sultan efendimizin huzur-i devletlerine çıktı, 'zât-ı şâhâne size selâm gönderdi' dedi. Valide Sultan efendimiz kemal-i tâzim ile kıyam edip selâmını aldı; 'İnşaallah aslan şahım iyidir' dedi. 'Ben bucak halinden biliyorum, *Fer'iye* sarayında daire döşetiyorum, oraya naklettireceğim' dedi diyor... Tiryal Hanıma dahi bu misillû söyleyip Kızlarağası gitti".

Kızlarağası Süleyman Ağa'nın bu gelip gitmesinden sonra Valide Sultana ve Tiryal Hanım'a yapılan tazyik hafiflemiş, daha müsait davranılmış ve otuz dokuzuncu gün Kızlarağası tekrar gelerek bunları alıp *Fer'iye*'ye götürmüştür [180].

Bu iki kadının Fer'iye'deki hayatı Topkapı'daki hayatlarından belki daha elemli idi. Pencereler, kapılar kapanıp mıhlandı; yeni Valide Sultanın göndermiş olduğu İsmet ve Emin isimlerindeki iki haremağası malını söyletmek için Pertevniyal Sultan'ı epey tazyik etti [181]. Torunları ve çocukları kendisine gösterilmedi.

Nihayet Sultan Abdülhamid'in cülûsu üzerine bu tazyik bertaraf edildi.

* * *

Pertevniyal Sultan 27 rebiyülevvel 1300 (5 şubat 1883)'de vefat ederek *Aksaray*'da yaptırmış olduğu cami, mektep ve kütüphane-

[180] *Sergüzeştnameden.*

[181] ".. Sultan Mecid'in Şevkasar (Şevkefsar — Şevkefza) kadını iki harem-Ağası göndererek 'mutlaka Valide Sultanı öldürünüz' diyerek birisi İsmet birisi Emin Ağa idi. İsmet, Valide Sultan efendimiz karşısında ağustos sıcağında sekiz gün, sekiz gece mallarını çıkar 'şimdi seni öldüreceğim diyerek eziyet etti. Şevkasar Kadın 'mutlaka öldür' dedi, 'lâkin ben öldürmiyeceğim, mutlaka sen kendi kendini öldür' diyerek hücum ederdi; halbuki mal değil, yaşmaksız feracesiz götürdüler. Sekizinci günü diğer bir haremağası gelip pencereleri açtı, biraz ferahlık verdi.." *(Sergüzeştnameden).*

sinin karşısındaki türbesine defnedilmiştir. Kâtip camiini tevsi ederek iki minareli camiinin yanındaki mektep bugün *Pertevniyal Lisesi* ismiyle talebe yetiştirmektedir.

Tiryal Hanım da 1302 H. (1885 M.)'de vefat edip Yeni camide türbe odasında metfundur. Çamlıca'daki meşhur *Tiryal Hanım suyu* bunun eser-i hayrıdır.

Pertevniyal Sultan, oğlunun ölümünü müteakip *Topkapı sarayı*'na gönderildiği zaman üzerinde olan eşyayı sonradan bir sandığa koyarak ve başından geçenleri de Sergüzeştname namiyle hülâsaten kaleme aldırarak onu da bu sandığa koyduktan sonra sandığının ölümünden sonra Sultan Hamid'e takdimiyle onun tarafından açılmasını vasiyet etmiştir. Filhakika vefatını müteakip bir heyet huzurunda açılan sandıkta bazı parça eşya ile Sergüzeştname ve kendisine karşı yapılan küçüklükten dolayı V. Murad'ı iğneliyen bir tezkiresi çıkmıştır[182]. Tezkire aynen şöyledir:

"Sultan Murad'ın kemal-i lûtf u kereminden olarak fermân-ı şâhâneleriyle beni yeni saraya sürdükleri vakit mürüvvetlerinden üzerimde olan ve yanımda bulunan eşya bu kadar olduğu halde, üç ay[183] orada mahbus kaldım ve bu eşya ile idare eyledim. Ferace ve yaşmağım olan da bu beyaz şaldır. Üç padişah (Mahmud, Abdülmecit, Abdülaziz) sayesinde nail olduğum maldan bu kadar eşya ile üç cariye lâyık görüp mürüvvet buyurdular; kimsenin hakkında hayırdan başka sûiniyet etmedim. Sayelerinde bu hakaretlere müstahak oldum. Allah aşkına bunları açıp görenler, beni rahmet ile yâdeylesinler ve benden ibret alıp hakkımda mürüvvet ve merhametlerine şaşıp mütehayyir kalsınlar. Benim sergüzeştim pek uzun tarih olacak şey ise de oralardan sarfı nazar olundu. Elbette o vukuat-ı hüzn-engizi herkes işitmiştir, tekrarına hacet göremem. Kanımı deryalara akıttılar; bu mürüvvetleri de bana ettiler. el-Hükmülillah".

Bîçare
PERTEVNİYAL

Pertevniyal Valide Sultanın 14 ocak 1299 (26 ocak 1884)'da kendi mühüriyle mühürlenerek vasiyeti mucibince II. Abdülhamid'e takdim olunan sandığındaki eşya şunlardır:

[182] Sergüzeştnamenin fotoğrafisi vesikalar arasındadır.

[183] Burada üç ay dediği halde Sergüzeştname'de otuz dokuz gündür ve bu otuz dokuz gün daha doğru olsa gerek.

1 — Teneke kutu içinde altın kamçılı ve üç adet sagır incili tesbih. 2 — Hint keteninden bir adet entari. 3 — Bir adet ayakkabı. 4 — Tül gömlek. 5 — Kenarı işlemeli ve işlemesiz namaz bezi. 6 — Beyaz mendil. 7 — Bir püskülsüz gecelik fesi. 8 — Bir baş yemenisi. 9 — Bir boş zemzem sürahisi. 10 — Bir tabaksız çay fincanı. 11 — Bir hasır yelpaze. 12 — Bir hasır sineklik. 13 — Bir astar sargı.

Valide Sultanın vefatından sonra II. Abdülhamit, bu sandığı Server, Cevdet, Derviş, Mahmud, Hasan Hüsnü, Ali, Osman, Ali Rıza Paşa ve Beylere açtırarak tesbit ettirmiştir. Bu heyet Sergüzeştname'nin sonuna aşağıdaki mütalâayı yazıp imzalamışlar ve imzalarını havi aşağıdaki raporu yazmışlardır :

"Cennet-mekân Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin valideleri merhumenin vak'ay-ı mükeddere esnasında saray-ı hümâyundan çıkarıp hâl-i hayatında bir sandık derununa vaz' ve üzerini temhir ile hâk-pây-ı hazret-i hilâfet-penahîye arz ve takdimini vasiyyet etmiş olduğu bazı eşya, şayan buyurulan müsaade-i seniyye-i cenab-ı şehriyârî ile cümleten muayene ve eşyay-ı merkume içinde zuhur eden işbu (yani Sergüzeştname) ve diğer varaka (yukarıda sureti yazılı ve imzasını havi tezkire) kemal-i teessüf ve teessürle kıraat ve mütalâa kılınmış ve cenab-ı Hak velinimet-i bî-nimetimiz şehinşah adalet-iktinah efendimiz hazretlerini ilâ yevmi'l-kıyam kemal-i âfiyetle serir-ârây-ı şevket ü şan buyurması duay-ı maruzü'l-edası tilâvet ve tekrar olunmuştur. Her halde emr ü ferman hazret-i veliyyülemr efendimizindir.

27 ra sene 1301 (14 Kânun-ı evvel (ocak) sene 99)

Osman, Mahmud, Hasan Hüsnü, Derviş, Cevdet, Server, Ali Rıza, Kadri, Ali

YEDİNCİ BÖLÜM

SULTAN ABDÜLAZİZ İNTİHAR ETMEMİŞ OLSA SAĞ BIRAKILIR MIYDI?

Bu suale cevap vermiye yeltenmek kehanetten dem vurmıya benzer. Bununla beraber hâdiseleri gözden geçirerek takribî bir mütalâa yürütmek mümkün ve kabil olduğundan bu hususta birkaç satır yazmayı münasip gördüm.

Abdülaziz'in hal'i Rüştü, Midhat, Hüseyin Avni, Kayserili Ahmed Paşa'larla Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'nin kararlariyle olmuş ve erkân-ı askeriyeden başlıca Dâr-ı Şurây-ı Askerî Reisi Redif ve Askerî Mektepler Nazırı Süleyman Paşalar da askeri sevk ve idare etmişlerdi.

Gerek Harbiye talebesi ve gerek *Taşkışla*'daki askerlerle hal'e iştirak etmiş olan diğer efrada, softa ve hırvatların ayaklanarak saraya hücum etmeleri ihtimali olduğu söylenerek güya padişahı muhafaza etmek üzere *Dolmabahçe sarayı* sarılmıştı. Midhat Paşa'nın istintakındaki ifadesiyle de teeyyüd ettiği gibi askerlerin hal' işinden katiyyen haberleri yoktu. Hâdise kendilerine söylendiği şekilde tecelli etmeyince muhafazasını deruhte ettikleri padişaha karşı bunun tamamiyle aksi harekette bulunmuş olduklarından dolayı aralarında dedikodu baş göstermiş ve bu suretle iğfal edildiklerini anlamışlardı; hattâ asker, sözü ilerleterek "biz böyle olacağını bilseydik" gibi sözler söylemiye başlayınca Hüseyin Avni Paşa ile Redif Paşa'nın kararları üzere bu asker dışarıya gönderilerek yerlerine başka asker getirilmiş[184] ve bunların

[184] Midhat Paşa 12 mayıs 97 (24 mayıs 1881) tarihli ifadesinde :

"Dünkü gün irad eylediğiniz sualde madde-i hal'in vukuunu müteakip askerde bir heyecan ve kil ü kal vuku bulmuş olduğunu söylediğinizden umum askerde buna dair hiç bir hal his ve müşahede olunmadığından, bunun aslı olmadığı beyan kılınmış idi. Burası yine böyledir; lâkin dün gece tekrar o zamanın vukuatı üzerine tamik-i efkâr edip düşündüğümde Dolmabahçe sarayının muhafazasına memur piyade ve suvari, dört veya altı bölük asâkir-i nizamiyyenin asıl memuriyetleri padişahın muhafazası iken ve bunun için her şeye mukavemetle terk-i hayat edecek derecede çalışmaları borçları iken bunu ifa etmemiş olmaları askerlik namına olarak kendilerince pek büyük bir kusur olduğunu derk etmeleriyle bu babda her türlü mukavemete müsaraat etmediklerinden nadim ve pişman olarak beynlerinde yekdiğerini levm ve takbih ettiklerini

da bir sızıltı çıkarmamaları için Abdülaziz'den müsadere edilen seksen beş veya doksan bin altından bunlara cülûs bahşişi verilmişti.

Abdülaziz'in *Fer'iye*'de ikameti esnasında sarayın muhafazası padişahın hasmı olan Serasker Hüseyin Avni Paşa ile Kayserili Ahmed Paşa'ya bırakıldığı gibi sabık hükümdara *Fer'iye*'de hizmet etmek vazifesine de pek yüksek maaşla Pehlivan Mustafa Çavuş, Hacı Mehmed ve Cezayirli Mustafa adlarında V. Murad mensuplarından ve hademe makulesinden olan üç şahıs tâyin olunmuşlardı.

Bu üç adam Sultan Murad'ın şehzadeliğinden beri *Kurbağalıdere* çiftliğinde koruculuk, bekçilik hizmetlerinde bulunmuşlar ve efendilerinin saltanatı üzerine *Dolmabahçe sarayı*'nda ibriktar, şamdancı, esvapcılık gibi hizmetlere tâyinlerini müteakip her biri ayda yüzer lira maaş ve otuzar lira elbise parasiyle Abdülaziz'in hizmetine gönderilmişlerdi. Ömürleri içinde değil yüzer lirayı on, on beş lirayı bir arada görmemiş olan bu adamların bu miktar maaşı ve elbise parasiyle *Fer'iye*'ye gönderilmeleri ve mutlak surette kabulleri için ısrar olunması ve mabeynci Fahri Bey'in tehdid edilmesi iyi bir alâmet değildi. Bundan başka Mustafa Pehlivan'ın istintakındaki ifadesine nazaran kendileri *Fer'iye*'ye kabul edildikten sonra Fahri Bey'e de yol verileceğine göre bu da Abdülaziz'in âkıbeti hakkında şüpheyi mucip hallerdendi.

Abdülaziz'in oturduğu kısımda Fahri Bey'den başka erkek yoktu. *Fer'iye*'nin selâmlık kısmiyle harem arasında muvasala kesilmiş olup selâmlık kısmında asker bulunmakta idi, harem kısmında ise ayak takımından üç kişinin bulunmasına imkân yoktu.

Yukarıda görüldüğü üzere sabık hükümdarın *Fer'iye* sarayında muhafazası Hüseyin Avni Paşa ile Kayserili Ahmed Paşa'ya bırakılmıştı. Yukarıdan beri takip edilen hâdiselerden anlaşıldığına göre

ve binaenaleyh bunların gerek zabitan ve gerek neferatının burada bırakılması uyamıyacağından ordulara gönderildiklerini Hüseyin Avni Paşa ile Redif Paşa hikâye etmişlerdi" demektedir. Yine bu mealde olarak Damad Nuri Paşa da askerin, "padişahın hal'i için hocalar ayaklanmış, padişah muhafaza olunacaktır' diye getirildiğini ve müşarünileyhin hal' edilmesinin 'askere pek ziyade sû-i tesir etmiş olduğundan eğer hal' edileceğine malûmatımız olsa idi gitmez idik' dedikleri vükelâca mesmû olması üzerine vükelâ beyninde gayet mahremâne müzakere olunarak hal'de bulunan asker derhal dışarıya gönderilip yeniden celbolunan askere Rüştü Paşa'nın emriyle Sultan Aziz'in doksan beş bin lira nakdinden kırk beş bin lirası cülûs bahşişi olarak verilmiştir" demiştir.

bunun her ikisi ve bilhassa birincisi Abdülaziz'in hasm-ı canı idi. Bilmünasebe daha evvel söylendiği gibi Sultan Aziz hakkındaki gazabını saklamıyan Hüseyin Avni Paşa bir gün Mustafa Fazıl Paşa'ya :

"— Ben ondan ahz-ı se'r etmedikçe Allah canımı almasın" demiş ve nihayet hal' etmek suretiyle kısmen arzusuna muvaffak olmuş ise de kendisi de fecî bir surette öldürülmüştür[185].

Abdülaziz'in hal'inden sonra cevval, hareketli ve gazaplı bir hükümdarın ne suretle zapt ve muhafaza edileceği vükelâca bir mesele olup bu hususta bütün ümitler Serasker'de idi. Hattâ vükelâ arasında Abdülaziz'in nasıl muhafaza edileceği görüşüldüğü esnada Hüseyin Avni Paşa: "*O iş benimle Kayserili'nin bileceği şeydir*" demişti[186].

Öldürülmekten endişe eden Abdülaziz validesine iki padişahın bir memlekette olamıyacağını ve kendisinin tahttan indirilmesinin öldürülmek için olduğunu söylediği gibi[187] kendisini teselli etmiş olan oğlu Yusuf İzzettin Efendi de, zelilâne katledilmek isteneceğinden dolayı korktuğunu beyan etmişti[188].

Abdülaziz'in intihar etmesi, muhafazası zor olacağı için hal' erkânından olan vükelâyı memnun etmiş olmalıdır; hattâ intihardan haberi olmıyarak Meclis-i vükelâ dolayısiyle Babıâli'ye gelen Midhat Paşa orada Sultan Abdülaziz'in intiharını haber alınca "bu suretle vefatı iyi oldu; çünki zaptı müşkildi" demişti[189]. Bu sırada Sultan Murad'ın cülûsundan sonra vukua gelen ve günden güne artmakta olan gayrı tabiî haller hal' erkânını endişeye sevketmekte olduğundan intihar işi onların korkularını bertaraf etmişti.

Abdülaziz intihar etmemiş olsaydı onun için en tehlikeli zaman V. Murad'ın cinneti dolayısiyle hal' edileceği zamandı; çünkü bu cinnet saikasiyle Abdülaziz'in, taraftarlarının da gayretiyle tekrar saltanata geçerek hal' erkânının hakkından geleceğine şüphe yoktu; yahut da Çerkez Hasan Bey tarafından katledilmemiş olsaydı Hüseyin Avni Paşa daha evvel davranarak Abdülaziz'in

[185] Mahmud Celâleddin Bey'in (Paşa'mn) Abdülhamid'e takdim etmiş olduğu arizasından.

[186] Midhat Paşa'nın *istintakından (14, 15, 19. kâğıtlar)*.

[187] Bu hususa dair Valide Pertevniyal Sultan'ın ifadesi (daha aşağıda aynen kaydedilmiştir).

[188] Yusuf İzzettin Efendi'nin ifadesinden aynen kaydedilmiştir.

[189] Midhat Paşa'nın istintakı esnasındaki ifadesi.

işini bitirecekti; hattâ Sultan Murad cinnet halinde bulunmasa bile vücudü fitneye sebep olacağı mütalâasiyle yüzer lira maaşla tâyin edilen şahıslarla Abdülaziz'in ifna edilmesi ihtimali de kuvvetli idi. Çok hassas ve firasetli olan Abdülaziz başına gelecek bu halleri düşünerek korkmuş ve validesinin tesellisine rağmen bu fikrinde sebat etmişti.

Abdülaziz'in intiharı ve Hüseyin Avni Paşa'nın, Çerkez Hasan tarafından katli, V. Murad'ın cinneti bütün bu yakın ihtimalleri ortadan kaldırarak Abdülhamid'in hükümdarlığına yol açmıştır.

Hüseyin Avni Paşa'nm katli

Son zaman Osmanlı vekayiinde *Çerkez Hasan Vakası* denilen ve Serasker Hüseyin Avni Paşa ile Hariciye Nazırı Raşit Paşa'nın katli ve Kayserili Ahmed Paşa'nın yaralanmasiyle neticelenen vaka meşhurdur. Bir yazımızda vesikalariyle belirttiğimiz gibi[190] hal' işi ve hatt-ı hümayun tanzimi dolayısiyle epey müddet hükümet icraatı sekteye uğrayıp işler birikmiş olduğundan bir heyet-i vükelâ toplantısı yapılmasına karar verilmişti.

Mevsimin yaz olması ve vükelânın ekserisinin sayfiyelerde bulunmaları sebebiyle yazlıkta bulunmıyan Midhat Paşa'nın *Bayezid*'te *Soğanağa mahallesinde*'ki konağında meclis akti muvafık görülerek 24 cemaziyelevvel perşembe günü akşamı (15 haziran 1876) toplanılması tekarrür etmişti[191]

Abdülaziz'in hal'i ve arkasından ölümü bilhassa mensupları arasında büyük teessür uyandırmış ve bu meyanda Yusuf İzzettin Efendi'nin yaverliğinde bulunarak hali'den sonra yaverlikten uzaklaştırılarak altıncı orduya yani *Bağdad*'a tâyin edilen Çerkez Hasan Bey de o halden müteessir olanlar arasında bulunmuştu.

Hasan Bey, Çerkez olup Sultan Abdülaziz'in kadınlarından birisine mensuptu. Kafkasya'dan küçük olarak getirilmiş, tahsil görmüş, zabit çıkmış ve terfi ederek kolağalık rütbesiyle Şehzade Yusuf İzzettin Efendi'nin yaverliğine tâyin edilmişti.

Çerkez Hasan Bey, yeni tâyin edildiği altıncı orduya gitmek istemiyerek epey yere baş vurmuş ise de muvaffak olamamış ve hattâ

[190] *Çerkez Hasan Vakası, Belleten, sayı 38, (1945).*

[191] Perşenbe günü rasat takvimine göre Cemaziyelevvelin yirmi ikisine ve milâdî haziranın on beşine tesadüf etmekte olup bizim tarihle arabi ayının rüyet üzerine yapılmasına mebni cemaziyelevvelin 24 olduğunu kaydetmişlerdir.

kendisini mutlak surette *Bağdad*'a göndermek isteyen Hüseyin Avni Paşa, Hasan Bey'i getirterek :

"— *Bağdad*'a gideceksin artık bir dayanacak yerin kaldı mı?" demiş *Bağdad*'a gönderilmek üzere kendisini tevkif ettirmiş ve nihayet Hasan Bey *Bağdad*'a derhal gideceğine dair söz vererek Abdülaziz'in ölümünden beri tasavvurunda bulunan şeyi fiile koymıya karar vermiştir.

Ertesi günü *Bağdad*'a gitmek üzere serbest bırakılan Hasan Bey, güya Serasker'e veda ile serkeşçe hareketlerinden dolayı özür dilemek üzere serasker'in *Paşalimanı*'ndaki yalısına gitmiş ise de, serasker'in o gece Midhat Paşa konağındaki vükelâ içtimamda bulunmak üzere oraya gittiğini öğrendiğinden derhal geri dönerek *Sirkeci*'den bir kira beygirine binerek Midhat Paşa'mn konağına gitmiş ve vükelânın toplantı halinde olduğunu öğrenmiştir.

Hasan Bey, konağın ikinci katında tütüncübaşının odasına çıkmış, Hüseyin Avni Paşa'nın orada olduğunu öğrenmiş ve sonra bir fırsat bulup konağın üçüncü katına çıkıp sofada kimsenin bulunmadığından istifade ederek kapı deliğinden vükelânın oturdukları yerleri gördükten sonra bir elinde rovelver ve diğer eline kama aldıktan sonra birden bire odaya girip Hariciye Nazırı'nın hizasına gelerek "*davranmayın, davranma serasker*" dedikten sonra rovelverle Hüseyin Avni Paşa ile Hariciye Nazırı Raşit Paşa'yı vurmuş ve yere düşen Hüseyin Avni Paşa'nın belindeki rovelverle kendisini müdafaa edeceğini düşünerek ona ikinci defa rovelverle ateş etmiş ve bu sırada Kayserili Ahmed Paşa, Hasan'm kollarından yakalayıp mücadele ettikleri sırada vükelâ birer tarafa kaçmıya muvaffak olmuşlar ve bu mücadele esnasında Kayserili Ahmed Paşa kolundan, kulağından yaralanmış ve nihayet Hasan'ı sofaya çıkardıktan sonra onun yere düşmesinden bilistifade sadrazamın saklandığı odaya kaçmıştır.

Çerkez Hasan, bundan sonra Ahmed Paşa'ya bakmıyarak Seraskeri sofada henüz ölmemiş görünce üzerine atılmış elindeki kama ile vücudünü delik deşik etmiş ve tekrar içtima odasına girerek sandalyesinin üzerinde ölü olarak kalan Raşit Paşa'yı diri zanniyle evvelâ rovelverle vurup sonradan da kama ile gırtlağından kesmiştir.

Hasan, bundan sonra sadrazam ve diğerlerinin saklandıkları odanın kapısına gelip içeri girmek istemiş ise de muvaffak olamamış, Kayserili Ahmed Paşa'yı istemiş ise de alamamış, bu sırada Midhat

Paşa'nın ağalarından Ahmed Ağa yetişerek başına bir şey vurmuş, can acısiyle geri dönen Hasan Bey onu da yere sermiş, daha sonra yangın çıkarmak istemiş ve daha birtakım hâdiselerden sonra yakın olan Serasker kapısından asker gelerek yaralı olarak Hasan'ı yakalamışlar ve o gece istintak edip Abdülaziz'in hal'inden müteessiren bu işi yaptığını ve cinayeti işlemesinde hiç kimsenin dahli olmadığını ve 1289 H. senesinden beri Hüseyin Avni Paşa'ya karşı kin beslediğini söylemiştir.

Çerkez Hasan hakkında rütbesinin ref'iyle idam kararı verilip 26 cemaziyelevvel 1293 (17 haziran 1876) cumartesi günü sabaha karşı Bayezid meydanında asılmıştır.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

V. MURAD'IN CİNNET VE HAL'İ

Saraydaki bazı tâyinlere karşı yapılan müdahaleler

Veliahtlığı zamanında ihtirasla amcasının yerine hükümdar olmak istiyen Murad Efendi, malûm şekilde nihayet arzusuna nail oldu. Abdülaziz muhtellüşşuur olarak indirildi ve Murad aklı başında olarak tahta oturtuldu; lâkin cülûsundan birkaç gün sonra ve hattâ o gün cinnet alâmetleri görülmeye başladı ve bu hal gün geçtikçe arttı.

V. Murad cülûsundan evvel kendisiyle Midhat Paşa arasında vasıta olan Ziya Bey'e (Şair Ziya Paşa) Mabeyn-i hümayun başkâtipliğini vadetmişti[194]. Filhakika Ziya Bey, Doktor Kapolyon vasıtasiyle Murad'tan aldığı emirleri Midhat Paşa'ya bildirdiği gibi yapılan tertibat hakkında Midhat Paşa'dan aldığı talimatı veliahta arzetmekte idi[195].

Murad hükümdar olur olmaz Ziya Bey'in başkâtipliğe tâyinini irade etmişti; fakat Hüseyin Avni Paşa, Ziya Bey'in ateşli ve hırçın olduğundan bahisle mütalâasına sadrazamı da iştirak ettirerek[196] Ziya Bey'in yerine mutedil olduğundan bahisle kendisine mensubiyeti olduğu söylenen Ticaret Nazırı Sadullah Paşa'yı tâyin ettirmişti[197].

[194] *Mir'at-ı şuûnat, s. 95.*

[195] *Hiss-i inkılâp, s. 21.*

[196] "Sultan Murad'ın ilk emri cevdet-i kariha ve hamiyyet-i milliyyesini tanıttırmış olan Ziya Bey'in mabeyn başkitabetine tâyini ve hâkan-ı sâbık zamanında *Magosa*'ya nefyedilen edib-i meşhurun (Namık Kemal Bey'in) Dersaadet'e celbi maddeleri olup... lâkin Sadrazamın, kendisiyle müzakere edilmeksizin hodbehod emirler verilmesini red ile Ziya Bey'i kitabetten azl ve Kemal Bey'in ıtlâkı emrini beş günden ziyade tehir ettirmiş, herkese beht ü hayret getirmişti.." (Lütfi Simavi, Devr-i inkılâb, Mahmudbey Matbaası, 1336).

[197] "... Başkitabete dahi, Sultan Murad'a şehzadeliğinde kesb-i ihtisas ve Hüseyin Avni Paşa'ya da intisab eden Ticaret Nazırı Sadullah Bey tâyin kılınmış idi. Bu Sadullah Bey zatınca ve memuriyetince bahs u müzakereye müdahale istidadında ve Hüseyin Avni Paşa'nın efkârına tabiiyet sevdasında bulunmakla hemen o gece Hüseyin Avni Paşa ile müttefikleri beyninde müsabaka-i esb-i nüfuz ve ikbale girişilirken Sadullah Bey erkân-ı erbaa ittifakını Hüseyin Avni Paşa'ya mütabaatla ihlâle çalıştı ve iş büsbütün başkalaştı..."*(Mir'ât-ı hakikat, c. I, s. 117).*

Abdülmecit zamanındaki usule tebaan başmabeynciliğe Topkapı sarayından yetişmiş basit insanların tâyinleri âdet olduğundan[198] V. Murad'ın Serkarin denilen Başmabeynciliğine Topkapı sarayı Hazine Kethüdası Ethem Efendi getirilmiş ve ikinci mabeynciliğe de Murad'ın şehzadeliğinden beri emektarı ve pek ziyade mutemedi olan Seyyid Bey tâyin olunmuştu[199].

Mabeyn müşirliği yeni padişahın hemşiresi Fatma Sultan'nın zevci Damad Nuri Paşa'ya verilmişti. Sultan Murad, kendisine mensup olanlardan bazılarını yaver yapmış ise de hal' işini asker kuvvetiyle yaptığından dolayı burnu kabarmış olan Hüseyin Avni Paşa, Sadrazam Rüştü Paşa'yı da kendisine uydurmuş ve padişahın bu arzusuna karşı :

"— *Biz böyle kavletmedik*" diyerek padişahın arzusunu geri bıraktırmıştı[200].

V. Murad ismen hükümdardı. Bütün işler hal' erkânının elinde olup teferruat-ı umura kadar karışıyorlardı. Sultan Murad bunlara danışmadan hususî işlerini bile yapamıyordu; hattâ mabeyn ikinci kâtipliğine tâyin etmiş olduğu Hacı Hüsnü Bey isminde bir zatı da Midhat ve Rüştü Paşaların müdahaleleri ve her ikisinin "Sultan Murad kendi kendine böyle işler yapacak mı?" demeleri üzerine tâyinini ertesi günü değiştirmiye mecbur olmuştu[201].

[198] "Sultan Abdülhamid ve Abdülaziz Han hazeratı evâhir-i saltanatlarında kurenalığa Topkapı sarayının hademesinden ve muzıka-i hümayundan ahval-i âlemi derk etmemiş olanları alırlardı; bu torlak mabeynci beyler, haricen neler oluyor, bilmiyorlardı..." *Mir'at-ı şuûnat, s. 76.*

[199] O sırada Seyyid Bey, Hüseyin Avni Paşa, daima birlikte Sultan Murad'la ve validesiyle görülmekte idiler. Serkurenalık umûru ismen Ethem Bey'de ise de hakikatte tamamen Seyyid Bey'in elinde idi *(Damad Nuri Paşa'nın 22 haziran tarihli arizasından).*

[200] *Mir'at-ı şuûnat, s. 95.*

[201] V. Murad'm cülûsunun üçüncü günü Şeyhülislâm Hayrullah Efendi Sarayda Başmabeynci Ethem Bey'i görüp "Efendimiz Hacı Hüsnü Bey'i istiyorlar" demiş ve o da haber gönderip gelince Hacı Hüsnü Bey'i padişahın huzuruna çıkarmış. Sultan Murad, bu zatın kitabetteki vukufunu anlamak için Ravza-i mutahhara için bir arzıhal kaleme almasını irade etmiş ve Hüsnü Bey de yazarak takdim eylemiş. Padişah ifade tarzını ve üslûbunu beğendiği için Hüsnü Bey'e "seni ikinci kâtib tâyin eyledim" demiş, bunun üzerine başmabeynci, yeni ikinci kâtibi alarak kalem odasında yerini gösterip oturtmuş. Bu tâyinin ertesi günü Mabeyn Başkâtibi Sadullah Bey, merdiven başında Ethem Bey'e rast gelip telâş ve hiddetle :

"— Bu Hüsnü Bey'i sen mi getirdin, sen böyle işlere ne karışıyorsun? Midhat

Yine bir gün Hüseyin Avni Paşa, Mabeyn Müşiri Damad Nuri Paşa'ya:

"— Efendimize söyleyiniz kendiliğinden iş görüyor; bu böyle olacak değildi" demiş ve Nuri Paşa da bunu Sultan Murad'a arzedince komisyon karar vermedikce bir şey yapılmamasını irade etmişti [202].

Bununla beraber Sultan Murad, vükelânın mütegallibane bir surette teferruata kadar saray umuruna müdahale eylemelerinden müteessir olarak saltanattan çekileceğini söylemek suretiyle dörtlerin tahakkümlerinden usandığını anlatmak istemişti [203].

Paşa kıyametleri koparıyor, Rüştü Paşa da kızdı. 'Sultan Murad kendi kendine böyle işler yapacak mı idi?' diyorlar" demesi üzerine Ethem Bey de vaziyeti olduğu gibi anlatmış olduğundan ertesi günü Hacı Hüsnü Bey'in vazifesine son verilmiştir *(Başmabeynci Edhem Bey'in 28 cemaziyelevvel 98 tarihli ifadesinden)*. Midhat Paşa da istintakındaki ifadesinde bu Hacı Hüsnü Bey'in kendi teşebbüsü ile ikinci kâtiplikten alındığım beyan etmektedir. Hacı Hüsnü Bey fazıl, fakat zayıf seciyeli bir zat olup hal'inden sonra Sultan Murad'ı tekrar iclâs için kurulan Masonlar cemiyetine girip sonra bu cemiyet erkânını Abdülhamid'e haber vermiş ve bu suretle cemiyet erkânından bir kısmı yakalanmıştır. Abdülhamit bu hizmetiyle beraber Hacı Hüsnü Bey'e itimad etmediğinden kendisini Sultan Murad'ı iclâs için faaliyette bulunup bunun jurnaliyle meydana çıkarılan ve divan-ı harbe verilen Mason cemiyeti mensuplariyle beraber divan-ı harp kararıyle üç sene *Antep*'te ikamete memur edilmiştir. Abdülhamit sonra bu Hüsnü Bey'in nerede bulunduğunu zabtiye nezaretinden sordurmuş ve *Antep*'te olduğunu öğrenmiş olduğu Yıldız evrakından (Hususiye 1101) anlaşılıyor.

ZABTİYE NEZARETİNE

Devletlû Efendim Hazretleri,

Sultan Murad zamanında Mabeyn-i hümayun kitabeti hizmetinde istihdam olunmuş ve Ayasofya civarında hanesi bulunup bundan evvel taht-ı muhakemeye ve istintaka alınmış olan Hüsnü Efendi nam kimesne *İstanbul*'da veyahut bir memuriyetle taşrada mıdır? serian bittahkik hâk-pay-i şâhâneye arzolunmak üzere taraf-ı âcizîye iş'arı muktezay-ı irâde-i seniyye-i cenâb-ı cihan-bânîden bulunduğu beyan ve tebliğe müsaberet kılındı efendim hazretleri.

17 Teşrin-i evvel, sene 97
Kurenây-ı Hazret-i Şehriyarîden
MEHMED BESİM

Saadetlû Efendim Hazretleri,

Mumaileyh Hüsnü Bey üç sene müddetle divan-ı harpten hüküm altına alınarak *Anteb*'e tard olunduğu ve muahharen familyasını aldırdığı lede't-tahkik anlaşıldı. Binaberin mumaileyhin elyevm *Antep*'te olup olmadığının iş'arı ba-telgraf Antep kaymakamlığına yazılmış olmağın olbabta emr u irâde efendimindir. 17 Teşrinievvel, sene 95. Hafız Hüsnü Bey, Halep'te ikamete memur iken orada ölmüştür. Hacı Hüsnü Bey meşhur Avnullah el-Kâzimî ile Süleyman Tevfik Bey'lerin babasıdır.

[202] *Damad Nuri Paşa'nın 24 cemaziyelevvel 98 tarihli ifadesinden.*

[203] *Damad Nuri Paşa'nın 24 cemaziyelevvel 1297 tarihli ifadesi.*

V. Murad'ın akıl hastalığı

V. Murad tahta çıkacağı heyecanlı anlarda epey korku geçirmiş olup ifrat derecede münhemik olduğu işretin âsabma dokunması sebebiyle aklî muvazenesi bozulmıya başlamıştı. Kendisinde cinnet alâmeti pek hafif surette cülûsu günü Dolmabahçe sarayında yapılan biat esnasında görülmüştü. Hükümdarlığının dördüncü günü Cuma namazı için *Ayasofya* camiine gittiği gün gayr-ı tabiî hali görülmüş ise de [204] harice bir şey sızdırılmamıştı; fakat günden güne artan hastalık sebebiyle vükelâdan huzuruna girenleri öpmek ve kucaklamak gibi harekâtı görülmeye başladığından ve amcası Abdülaziz'in vefatının kendisinden bilineceğinden endişe ettiğinden dolayı rahatsızlığı artmış ve başhekim Salih Efendi ile hususî tabibi ve Fransız hocası *İskilip*'li Doktor Türk Mehmed Emin Paşa'nın tavsiyeleriyle Yıldız köşküne nakledilmiştir.

V. Murad Yıldız'a nakli günü bahçede gezerken kendisini birden bire havuza atmış ve yetişilerek zorla kurtarılmış ve keyfiyet gizlice Sadrazamla Serasker Hüseyin Avni Paşa'ya bildirilmiştir. Bunun üzerine Sadrazamla Serasker Yıldız köşküne giderek padişahı cinnet halinde bulmuşlar ve bu halin gizli tutularak harice sızdırılmaması için tedbir alınarak süratle tedavisini kararlaştırmışlardır [205].

Sultan Murad'm cinnet alâmeti göstermesi Midhat Paşa'nm ifadesine göre cülûsunun haftası olan Salı günü idi [206]. Mütercim Rüştü Paşa'nın on üç numaralı istintakındaki cevabında Sultan Murad'ta cülûsunun onuncu Perşembe günü cinnet alâmeti başgöstermiş ve ertesi Cuma günü (17 cemaziyelevvel 1293) selâmlığa çıkmış ise de cami merdivenlerinden çıkarken inmek, inerken çıkmak ve hayvana ters binmek gibi bazı haller vukua gelmiş ve bu hali gören Hüseyin Avni Paşa ertesi günü gelip keyfiyetten sadrazamı haberdar etmiştir [207].

[204] *Damad Nuri Paşa'nın 22 haziran tarihli arizasından.* Nuri Paşa gayr-i resmî olarak Sultan Murad'm cinnetinin Abdülaziz'in vefatından evvel başladığını ve resmîsinin de Abdülaziz'in vefatından sonra olduğunu beyan etmiştir. Başkâtip Sadullah Bey ile ikinci mabeynci Seyyid Bey de padişahın ilk cuma selâmlığında gayr-ı tabiî hallerde bulunduğunu görmüşlerdir.

[205] *Mir'at-ı hakikat, c. I, s. 127.*

[206] V. Murad'm tedavisine ve ölümüne ait rapor ve vesikalar *(Belleten, sayı 38, s. 318).*

[207] Midhat Paşa'nın istintakındaki ifadesine göre, Sultan Murad'ın cuma selâmlığını yapmamağa başlaması Hüseyin Avni Paşa'nın katlinden sonradır ve

Bunun üzerine Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa hemen saraya gitmiş padişah haremde yatıyormuş; Rüştü Paşa'yı çağırtmış, yanına girince Sultan Murad kendisini gecelik entarisiyle karyoladan atıp dimdik durarak "*Paşa ben iyiyim*" demiş ve sonra başının ağrısından şikâyet etmiştir[208].

Padişahın bu cinnet hali esnasında Tophane Müşiri bulunan Rıza Paşa ile Damad Mahmud Paşa Valide Sultanla görüşerek Murad'ın cuma namazına çıkarılmasında ısrar ediyorlardı; fakat cuma günü sarayda bulunmuş olan Midhat Paşa'nın ifadesine göre sarayda bulunanlardan birisi "mademki bu kadar ısrar olunuyor, yakında bir camiye gitsin" mütalâasında bulunmuş ve aynı zamanda padişahın üzerime asker geliyor, silâh çekiyor" gibi sözlerle askerden tevahhuş etmesi dolayısiyle askerin kendisine görünmiyecek bir mahalde bulundurulmasını tavsiye etmesi üzerine[209] Dolmabahçe camiine selâmlık yapılmıştır.

Gün geçtikce artan cinnet hali saklanamaz bir hale gelmiş[210] ve hal' erkânını derin derin düşündürmeye başlamıştı. Cemaziyelevvelin yirmi üçüncü Çarşamba günü (1786 haziran) Sadrazam Rüştü Paşa saraydan Babıâli'ye dönerek Şûray-ı Devlet Reisi Midhat Paşa'yı çağırtmış ve Midhat Paşa'nın ifadesine göre aralarında aynen şu muhavere olmuştur. Rüştü Paşa:

"— 'Otur şuraya sana müthiş bir sözüm var', dedi ve Sultan Murad'ın tecennün ettiğini söyledi ve 'bir de sen gör' dedi. Kalktım gittim,

ona göre, Sultan Murad cülûsundan dört gün sonra sıhhatte olarak selâmlığa çıkmış ve ondan sonra tecennün ederek üç veya dört cuma çıkmamış, muahharen ifakat kesbeder gibi olduğundan Valide Sultan ve Rıza Paşa ve sair zevatın ısrarları üzerine *Dolmabahçe* sarayının yakınında bulunan camiye çıkarılması münasip görülmüş ise de gidişte ve gelişte vukua gelen hallerine göre bir rezalet çıkaracağı anlaşıldığından ondan sonra camiye çıkarılmaması Sadullah Bey'e tenbih olunmuştur. Rüştü Paşa'nın Hüseyin Avni Paşa'dan duyduğu bu olsa gerek.

[208] Rüştü Paşa'nın istintakındaki ifadesi (Midhat ve Rüştü Paşaların tevkiflerine dair vesikalar, s. 122).

[209] Midhat Paşa'nın istintakındaki ifadesinden *(İstintak kâğıdı, No. 39)*.

[210] *Mir'at-ı hakikat* diyor ki: "Sultan Murad bir cuma selâmlığından avdette elbisesini çıkarmayıp öylece gecelemiş ve alesseher odasından kalkıp sarayın alt katına inerek ve pencerenin camını kırarak kendisini bahçeye atmış olduğu ve oradan koşarak şehzadegân dairesi pişgâhmdaki demir parmaklıktan geçip haremağaları koğuşlarının cihet-i sahiliyesinde kâin kayık havuzuna atılacağı sırada hademesi yetişip zor ve cebir ile götürülürken parmaklığa sarılmakla ellerine vurarak bir suret-i muhakkiranede bahçeye aşırıldığı veliahd-ı saltanat Abdülhamid Efendi tarafından görülmekle, şu halden sadrazamı agâh etmişlerdi.." (C. I, *s. 167*).

yatakta ve sahih tecennün etmiş olduğunu gördüm. Hüseyin Avni Paşa dahi haber almış olduğundan kapıya geldi, bilmüzakere bunun hafî tutulması re'y olundu; hattâ vükelâ arasında bile padişahın cinnetinden bahsedilemezdi[211]. Bu vaziyet dolayısiyle Hüseyin Avni Paşa teessürünü izhar ile :

'— Hanedanın içinde en değerlisi bu idi; o da böyle oldu' demişti."

Murad'ın hal'ine karar verilmesi

V. Murad'ın bu hali inkılâbı yapanları düşündürmekte idi; fakat bunun böyle devam etmiyeceği de meydanda olduğundan saltanat tebeddülünün zarurî olduğunu Rüştü ve Midhat Paşa'lar açıkladılar. Tophane Müşiri Rıza Paşa —ki Sultan Murad'a fevkalâde merbuttu— hal'in aleyhinde bulundu ise de sadrazam ile Midhat Paşa buna karşı vaziyeti izah ile sertçe mukabele eylediklerinden V. Murad'm hal'ine ekseriyetle karar verildi[212].

Sultan Murad'ı iyi etmek için hükümet hem yerli ve hem ecnebi tabiplere müracaat ile muayenesine ihtimam göstermişti. Doktor Akif Paşa ile Kapolyon taraflarından verilmiş 1 ağustos 1876 tarihli rapor V. Murad'm iyi olması ihtimalinin pek az olduğunu meydana koymuş ve bunun üzerine Viyana Üniversitesi Profesörlerinden Doktor Leidesdorf celbedilmiştir. Bu Profesör sarayda kalarak hastasını nezaret altında tutmuş ve bunun neticesinde raporunu vermiştir. Leidesdorf tarafından verilmiş olan 13 ağustos tarihli rapora göre hastalığın tedavisinin kabil olup olmıyacağını en az üç aydan evvel bilinemiyeceğini

[211] Midhat Paşa'nın istintakı ifadesinden *(12 mayıs 1297)*. Ertesi perşenbe günü akşamı yani cuma gecesi *Çerkez Hasan vakası* vukua gelerek Hüseyin Avni Paşa katledilmişti. Midhat Paşa *Mira't-ı hayret*'te *(S. 285)* Abdülhamit tarafından Sultan Murad'ın cinnetinin ne vakit başladığına dair sorulan suale verdiği cevapta hastalığın cülûsun beşinci cumartesi günü vuku bulduğunu ve ertesi pazar günü Abdülaziz'in vefatı sebebiyle müteessir olduğunu, fakat bu hastalığın arızî zannedildiğini ve bunun üzerine salı günü *Yıldız*'a naklolunduğunu ve çarşanba günü cinnetin tahakkuk eylemesiyle evvelâ Rüştü Paşa'nın ve sonra da kendisinin gidip gördüklerini beyan etmiştir.

Abdülhamit Midhat Paşa'ya bu suali sorarken dini ve namusu üzerine yemin verdirmek suretiyle sormuş ve o da cinnetin, cülûsunun haftasında olduğunu söylemiştir. Abdülhamid'in, yemin ettirerek bu suali sorması Sultan Murad'ın cinnetinin Abdülaziz'in ölümünden evvel mi, sonra mı olduğunu anlamak ve tertip ettirdiği katil hâdisesinin onun iradesiyle olup olmadığını tesbit etmek içindi.

[212] Mehmed Memduh Paşa, *Hal'ler-İclâslar*, *s. 134.*

ve bu müddet zarfında odadan çıkarılmamasını tavsiye etmiş ise de Sadrazam Rüştü Paşa, Ramazan bayramı yaklaştığı cihetle padişahın muayedeye yani bayram tebriklerini kabul için çıkmasının zarurî olduğunu söylemişti. Hastada iyiliğe doğru bir hareket görülememekte idi.

Üç aydan beri İstanbul halkı, Osmanlı tarihinde anane olan kılıç alayı merasimi beklemekte idi. *Topkapı sarayı*'ndan *Eyüp*'e kadar *Divanyolu*, *Bayezid*, *Fatih*, *Edirnekapı*, *Yavedud* ve *Defterdar*'dan *Eyüb*'e kadar gidişte veyahut dönüşte padişahın geçeceği yerlerde yol üzerinde bulunan binalar tutulmuş, arsalara, mezarlıklara kılıç alayını seyretmek istiyenler için iki taraflı salaşlar yapılmıştı.

V. Murad'ın cinneti türlü şekillerde bir zaman halktan saklandı. Amcasının vefatı sebebiyle teessüründen dolayı kılıç alayına çıkamadığı söylendi ve bunun arkasından sırtında çıkan şîrpençeden dolayı elbise giyemediği ve bundan dolayı alaya çıkamıyacağı işaa olundu; bununla beraber halk arasında fiskos başlamış ve cinnet hali kulaktan kulağa söylenir olmuştu. Ve halk, "*Padişahsız devlet idaresi Rüştü Paşa'nın hoşuna gitti*" diye dedikodu yaptıkları gibi ulema sınıfı da "*İmamü'l-müslimîn cinnet halinde olduğundan cuma namazı kılınmaz*" diye söylenmiye başladıklarından artık tedavisinden ümit de kesilmiş olan Sultan Murad'ın hal'ine zaruret hasıl olmuştu.

Bunun üzerine keyfiyet validesi Şevkefza Sultan'a söylenmiş ve o da oğlunun iyi olmasından ümidini keserek nâçar hal'e muvafakat etmiş [213] ve şeyhülislâm tarafından verilmiş olan fetva ile hal' olunup [214] bu karardan evvelce haberdar edilerek *Topkapı sarayı*'na gelmiş

[213] Midhat Paşa istintakında "cinnetten tahminen sekiz on gün sonra validenin ümidi münkatı olmağa başlayınca böyle hafif hafif sözler çıkmağa başladı; halk beyninde *makûlât* tekevvün ederek 'bu mecnûnu niçin tutuyorlar' denildikçe ve ol vakit şevket-meâb efendimiz hazretlerinin (Abdülhamid'in) ism-i âlileri yâd olundukça cadının (Sultan Murad'ın validesinin) merakı artardı. Birkaç defa Rüştü Paşa ile birkaç kere yalnız olarak beni çağırttı, gittim. Şevketlû efendimizin (yani Abdülhamid'in) insmiden bahsetmez ise de oğlunun müdavatiyle bir an evvel kesb-i ifakat etmesi için hakkımızda fevkalâde riayet gösterirdi. Sonradan cülûs-i hümayuna dair tasavvurat ve tasmimatı işitmesiyle artık yanına gitmez olduk ve hattâ Rüştü Paşa ile bilmüzakere çağırırsa da gitmemeğe karar verdik" (*13 mayıs 97 ve 40. kâğıt*).

[214] Usulen fetva emini tarafından tertip edilip şeyhülislâm tarafından imzalanan hali fetvasında: "İmamü'l-müslimîn cünün-ı mutbik ile mecnûn olmağla, imametten maksud fevt olsa uhdesinden akd-i imamet münhal olur mu? beyan buyurula. el-Cevab: Allahu âlem olur." *Ketebehu'l-fakir Hasan afâ anh*

olan veliaht-ı saltanat Abdülhamit Efendi 19 ağustos 1292 (30 ağustos 1876=10 Şaban 1293) Perşembe günü hükümdar ilân edilmiştir [215].

Sabık hükümdar V. Murad, *Dolmabahçe sarayı*'ndan alınarak araba ile harem bahçesinden *Çırağan sarayı*'na nakledilmesini müteakip yeni hükümdar da saltanat kayığiyle *Dolmabahçe sarayı*'na gelmiştir. V. Murad Mason cemiyeti erkânından olduğu için pek kısa bir zamanda hal'i bu cemiyete mensup olanlarla [216] memlekette yenilik ve terakki devri açılmasını istiyen münevverler arasında büyük teessür uyandırmıştır.

II. Abdülhamid'in cülûs ve biat merasimi eski Osmanlı hükümdarlarında olduğu gibi *Topkapı sarayı*'nda *Babüssaade* (Akağalar kapısı) önünde yapılmıştır.

V. Murad *Çırağan sarayı*'na nakledildikten sonra vefatına kadar 29 sene orada pek sıkı bir nezaret altında yaşamış ve 18 cemaziyelâhır 1322 (30 ağustos 1904)'de vefat ederek Yenicami'de validesinin yanma defnedilmiştir.

[215] V. Murad'ın hal'inden evvel Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa 25 ağustos 1876 (4 şaban 93)'da *Tarabya*'daki İngiliz yazlık sefarethanesine gidip Sultan Murad'ın hal' edilip edilmemesine dair İngiliz elçisi Sir Hanri Alyot'un fikrini sormuş. Bu söze karşı Alyot evvelâ memleketin saadet ve selâmeti işini gözönüne almalarını, hükümdara hizmet işinin ikinci geldiğini beyan ile ikisinden birincinin müreccah olduğunu beyan eylemiştir. Bu görüşmenin ertesi günü de veliaht Abdülhamit Efendi saltanata geçmesine yardım etmek üzere kendi mutemedlerinden birisini İngiliz elçisine yollamış ve saltanata geçecek olursa İngiliz dostluğunu tesis eyliyeceğine dair vaidlerde bulunmuştur *(Bir Hakikatin Tezahürü, s. 36)*.

[216] Esbak Dahiliye Nazırı Mehmed Memduh Paşa merhum V. Murad'ın saltanattan hal' edilmesinin Mason cemiyetinin ziyade teessürünü mucip olduğunu, Mısırlı Halim Paşa'dan etrafiyle duyunca Sultan Murad'ın o cemiyete mensubiyetini bilmediği için hayrette kalmıştır *(Hal'ler-İclâslar, s. 133)*.

DOKUZUNCU BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD'İN SALTANATININ İLK BEŞ SENESİ

Birinci Meşrutiyetin ilânı

II. Abdülhamid'in cülûsu hakikaten dahilen ve haricen buhranlı bir zamana tesadüf etmişti. *İstibdada* ve hükümdarın keyfî muamelâtına set çekmek, şahsî hürriyete kıymet vererek meşrutiyeti ilân etmek arzusiyle Abdülaziz'-in hal'ine karar veren heyete dahil olan Midhat Paşa, fikirde mütecanis olmıyarak hal' işinde ayrı ayrı kanaatlerle hareket etmiş olan arkadaşlariyle bu husus için haylı çekişmiş ise de arzusuna muvaffak olamamış, yalnız padişahın (V. Murad'ın) hatt-ı hümayununa güya meşrutî idareyi ima yollu kayıt koydurabilmişti[217].

Sadrazam Rüştü Paşa ile Hüseyin Avni Paşa'nın meşrutiyet idareye şiddetle itirazları Midhat Paşa'yı müteessir etmiş ise de meyus bırakmamış ve bu esas umdesinin tahakkukunu zamana bırakmıştı. Abdülhamid'in cülûsuna tekaddüm eden günlerde millet meclisinin kurulmasına en şiddetli muhalif olan Hüseyin Avni Paşa'nm ölümü dolayısiyle esaslı mâni kalmıyarak V. Murad'm hal'i takarrür edince Midhat Paşa veliaht Abdülhamid'le görüşerek meşrutiyeti kabul ve ilân edeceğine dair kendisinden söz almıştır. Filhakika Abdülhamid'in cülûsunu müteakip bir kanun-ı esasî (Anayasa) tanzim etmiye muvaffak olan Midhat Paşa arzusuna muvaffak olarak Türkiye'de Birinci Meşrutiyeti ilân ettirmiştir.

Siyasî durum

Bu sırada Bulgaristan ahvali hükümeti düşündürmekte idi. Haricî tahrikle günden güne ehemmiyet kesbeden Bulgar ihtilâli ile beraber Sırbistan ve Karadağ meseleleri de alevlenmiş olduğundan bu haller ecnebi müdahalesini mucip olup bunun neticesinde *İstanbul*'da bir konferans akdi tekarrür etmişti.

[217] Bu hususta Hatt-ı hümayun : "Bilcümle tebaamın muhabbet ve muhafaza-i devlet ve millet hususunda ittihad-ı efkâr ve niyyâtını müstelzim bir kaide-i sâbite ve sâlimenin nasıl olması ve ne esas üzerine bina edilmesi iktiza eder ise beynelvükelâ müzakeresiyle kararının istizan kılınması ve bu niyyet-i esasiyyeye göre Şurây-ı Devlet ve Ahkâm-ı Adliye ve Maarif-i Umumiyye ve Umur-ı Maliye Nezaret ve idarelerinin.. yeniden tanzimi lâzım ve mühim olmakla ... tanzimatına bakılması".

Bizim tarihlerimizde *Tersane konferansı* diye meşhur olan konferans, bu pürüzlü meseleleri halletmek için toplanmış ise de İngiliz murahhası Salsburi'nin tavsiyelerine rağmen Bulgaristan işinde bu konferans teklifinin ağır olması sebebiyle, hükümet ve memleketin ileri gelen Müslim ve gayrı Müslim vatandaşlar tarafından kabul edilmemesi üzerine siyasî durum nezaket kesbetmiş ve bundan sonraki *Londra konferansı*'nın da tarafımızdan reddedilmesi ile bizce 93 (Malî) seferi diye meşhur olan 1294 H. (1877 M.) Osmanlı - Rus harbi vukua gelmiştir.

Bu Osmanlı-Rus harbinin sonunda *Ayastafanos* muahedesi ve sonra bunu tadilen *Berlin muahedeleri* yapılmış ve bu suretle hem Anadolu ve hem Rumeli'de mülkçe mühim zayiatımız olmuştur.

Harp gailesi bitip devletin iç ve dış durumunda mehmâemken bir sükûnet husule geldikten sonra Abdülhamit devlet ricalinden bazılarının da tahrikleriyle Abdülaziz'i hal' edenlerden intikam almak ve böyle işlerin yapılmasını önlemek için ortaya Abdülaziz'in intihar etmeyip katledildiği iddiasını atmıştır.

Abdülhamit daha cülûsunu müteakip Abdülaziz'in hal'i ve ölümü hakkında gizli gizli soruşturmalara başlıyarak bunu bazen bizzat kendisi yapmış ve bazen Mabeyn Başkâtibi Said Bey (meşhur Said Paşa) vasıtasiyle yaptırtmıştır.

Bu gizli tahkikat neticesinde Abdülhamit ya inanarak veya inanmıyarak amcasının intihar etmeyip katledildiğine zahip olmuş ve bu hususta *Nisbetiye Kasrı* hâdisesine inanmış[218] ve bu cihetle tahkikatı

[218] Abdülaziz'in ölümü dolayısiyle yapılan istintaklarda Sultan Hamid'in pek önem verdiği bu *Nisbetiye* kasrı meselesi, güya Sultan Murad, saltanatı kendi evlâdına hasretmek için ziyafet bahanesiyle kardeşlerini Bebek mevkiinin üstündeki *Nisbetiye* kasrına dâvet ederek öldürtmek istemiş ve sonra Rüştü Paşa'nın muvafakat etmemesiyle bu iş akim kalmış. Bu *Nisbetiye* davetinin aslı şudur: Bunu bilvasıta Abdülhamid'e bildiren o sırada sadaret mektupçuluğunda bulunmuş olan esbak Dahiliye Nazırı Memduh Paşa'dır. Memduh Paşa, meşrutiyet ilânını müteakip kendisinin hizmetlerini kısa olarak arz ile gayri kanunî olarak Meclis-i Mebusan riyasetine takdim eylemiş olduğu 1 kânunevvel 324 (14 ocak 1908) tarihli *Serâir-i siyasiyye ve Tahavvülât-ı esasiyye* isimli istidasında (S. 17, 18) bu Nisbetiye hâdisesini şu suretle anlatmaktadır: "Asr-ı Abdülaziz Hanîde iki kere mesned-i fetvaya gelmiş olan Hayrullah Efendi ile sahil komşusu bulunduğumuzdan meyanede ülfet-i sahiha teessüs etmişti.. Sultan Murad'ın bir derd-i deva-i nâ-pezire mübtelâ olması saray ve hey'et-i vükelâyı şiddetle sarsmış idi. Hayrullah Efendi bir gece beni yalısına istedi, gittim. Gayetü'l-gaye kendisini mütefekkir ve mütehayyir gördüm. 'Ne için endişedesiniz, istifsarına, pâdişah meslûbü'ş-şuurdur; Valide Sultan ile bu sabah musahabet olundu, şehriyâr-ı kâmkârımız afiyet kesbetmektedir; lâkin efvahta efsaneler deveran ediyor. O gibi ekâzibi red

derinleştirip aşağıda görüleceği üzere hal' erkânı ve Abdülaziz'in ölümünde methalleri olanlar hakkında dâva açmıştır ki *Yıldız veya Midhat Paşa muhakemesi* denilen meşhur muhakeme bu suretle yapılmıştır.

Hal' erkânından sağ olanlar

Bizim, bu muhakeme safhasına girmeden evvel Abdülaziz'i hal' edenlerden hayatta bulunan Rüştü, Midhat Paşa'larla Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi'den bahsetmemiz yerinde olur.

Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa, Abdülaziz'le V. Murad'ın hal'leri esnasında hükümet reisi bulunmakta idi. Hüseyin Avni Paşa'nın katline kadar asıl söz sahibi Hüseyin Avni Paşa ise de Rüştü Paşa kuvvetli şahsiyeti ve otoritesi dolayısiyle bir taşkınlığa meydan vermeden kiyasetle vaziyeti güzel idare etmişti.

II. Abdülhamid'in cülûsundan sonra Tersane konferansı dolayısiyle siyasî ahvalin nezaket kesbetmesi ve bir de iki hal'de bulunmuş

ve def eylemek üzere *Nisbetiyye* kasrında daderân-ı büzürkvarân-ı mülûkâneden şehzade Abdülhamid Efendi hazretleriyle şehzade Reşad ve Kemalettin ve Nurettin Efendiler hazeratına bir ziyafet tertip olunacaktır, fikrinde bulunduğunu söyledi. Valide Sultanın sû-i tasavvurundan fevkalâde muztarib kaldım. Veliahd Abdülhamid Efendi hazretlerinin biraderân-ı ekremleriyle oraya azimetleri muhataradan bile salim değildir. Bir dakika bile vakit geçmemek üzere seni mahrem-iraz ittihaz eyledim.' Valide Sultanın tasavvvurunu ihbara çare elzemdir teklifinde bulununca... Tophane Müşiri Mahmud Celâleddin Paşa mukaddema mektep refikim bulunmasına ve veliahd hazretlerinin eniştesi olmasına binaen 'heman gider ve tasmim-i vakii mahremiyet dairesinde söylerim' rey'indc bulunduğumu Şeyhüislâm Efendi tasvib ettiğinden gece saat üçte *Kabataş*'ta kâin Sultan sarayına yetiştim, Mahmud Celâleddin Paşa'nın yanında Ziya ve aşinây-ı kadim Kemal Beyler vardı. 'Bu, sadaret mektupçusudur, size elbet bir husus beyanı zımnında gelmiştir. Bizler sonra görüşürüz' diyerek odadan çıktılar. Ne mecburiyetle böyle bîvakit geldiğimi biletraf anlattım. Paşa bana 'geldiğin çok isabet oldu. Veliahd hazretlerinin emekdarlarından Osman Efendi'yi bekliyorum, gelecektir. Onunla haber veririm, dedi. Haneme döndüm. Ferdası çarşanba günü meclis-i mahsus odasına gittim, Mahmud Celâleddin Paşa bir aralık dışarı çıktı, beni çağırttı. 'İhbaratınızı Efendi hazretlerine, Osman Efendi vasıtasiyle arzeyledim, *Nisbetiye* kasrına gitmiyeceğini' söyledi ve sadakatimden dolayı bilvasıta teşekkürlerini bildirdi."

Bu işin ne dereceye kadar doğru olduğu teemmüle muhtaçtır. Hayrullah Efendi, Sultan Murad'ın cinneti dolayısiyle veliahdın hükümdar olmak ihtimaline karşı bir sadakat sureti göstermek üzere mi tertip etti? Çünkü Sultan Murad biraderlerini davet ile haydi bir suikast tasavvurunda bulunsun; fakat geride Sultan Abdülaziz'in oğulları hayattadır. Kendi kardeşlerini öldürüp amcasının çocuklarını mı sağ bırakacaktı?

olması sebebiyle vehham ve müvesvis olan II. Abdülhamid'in kendisine itimat edememesi ve yeni padişahın etrafındaki yeni türedilerin, aleyhindeki dedikoduları sebebiyle Rüştü Paşa, bazı maruzatının kabul edilmemesi ve diğer bazı hâdiselerden müteessir olarak temaruz yoliyle birkaç defa sadaretten istifa etmiş ise de Abdülhamit kendisini okşayarak istifayı kabul etmemişti.

Mütercim Rüştü Paşa vakur, sandalyesini dolduran bir zat olup bilhassa V. Murad zamanında devlet idaresini bizzat eline almış olması dolayısiyle Abdülhamit tarafından mühim arizalarının is'af edilmemesinden muğber olduğu gibi padişah da onun her dediğini yaparak kendisine kafa tutmasından münfail olup :

"— *Eğer Sadrazamın maksadı bizi işe karıştırtmamak ise evrak ve havadis mütalâasiyle vakit geçirelim*" demiş ve bu suretle her iki taraf da birbirine itimatsızlık göstermeye başlamıştı. İşte böyle iki taraf arası şeker renk iken Rus seferine hazırlık olarak *Mısır*'dan gelen bir miktar askerin *İstanbul*'da kalıp kalmamaları yüzünden çıkan ihtilâf Rüştü Paşa'nın sadaretten istifasına sebep olmuştur. Şöyle ki :

Bosna-Hersek ihtilâlini müteakip *Bulgaristan*, *Sırbistan*, *Karadağ* isyanlarının ve bunlarla uğraşmanın neticesinde Ruslarla bir harp çıkacağı anlaşıldığından Sadrazam Rüştü Paşa, Tuna boyunu tahkim için eldeki kuvvetlere ilâve olarak *Tunus* ile *Mısır*'dan da birer miktar asker istemişti.

Mısır Hidivi İsmail Paşa, 1293 zilhiccesi iptidalarında (1876 aralık) oğlu Hasan Paşa kumandasiyle bir alay veya bir fırka asker yollamıştı. Sadrazam, soğuk iklime mütehammil olmıyan bu askerin soğuk mıntakaya gönderilmemesi hakkında Mısır Hidivi'nin arzusuna uygun söz vermişti. Rüştü Paşa, *Mısır*'dan gelecek olan bu askerleri *İstanbul*'da *Selimiye* kışlasına yerleştirtecek ve onların yerine *İstanbul*'daki kuvvetlerden aynı miktarda asker yollıyacaktı; fakat *Mısır*'dan asker gelmesi ve Türkçe bilmiyen bir askerin *İstanbul*'a yerleştirilerek oradaki Türk askerinin Tuna boyuna yollanması Abdülhamid'in vehmine dokunmuş ve amcasının hal'inde de *Şam*'dan getirilmiş olan bir Arap taburunun bulunduğunu da düşünerek sadrazama, Mısır askerlerinin Türk lisanına aşina olmamaları, ahlâk ve âdetlerinin Türklere benzemediğini ve İstanbul'da Türk ve Arap askerleri arasında bir arbede vukua gelebileceğini söyliyerek Mısır askerinin

Varna yoliyle *Tuna* boyuna sevklerini irade etmişti [219]. Bunun üzerine sadrıazam, Mısır kuvvetlerinin sıcak ıklim halkından olmaları sebebiyle Mısır Hidiviyle bilmuhabere *İstanbul*'da kışlattırılmalarına karar verildiğinden bahisle bilvasıta padişaha cevap verdi ise de [220] Abdülaziz'in hal'i gecesi Şam'dan gelen Arap askerlerinin vaziyetini bilen padişah, Rüştü Paşa'nm teklifini kabul etmemesi üzerine Rüştü Paşa istifasını yazarak saraya göndermiştir.

Güya Rüştü Paşa'nm istifanamesini padişaha takdim etmemiş olan ve o tarihte mabeyn feriki bulunan İngiliz Said Paşa, sadrazamı bu fikrinden vaz geçirmek istemiş ise de Hidiv'e karşı verdiği sözün yerine gelmemesi ve maruzatının reddedilmesi sebebiyle Rüştü Paşa "fîmâbâad *Babıâli*'ye gitmek değil, hane-i bendegânemden bile çıkmıya yüzüm kalmadı" diyerek ihtiyarlığını ve hastalığını ileri sürerek istifasında ısrar eylemesi üzerine, kabul olunarak yerine Şurây-ı Devlet Reisi Midhat Paşa sadrazam olmuştu (4 zilhicce 1293=20 aralık 1876 çarşamba). Rüştü Paşa daha sonra yâni vukua gelen Ali Suavi vakasını müteakip Başvekil Sadık Paşa'nın yerine sadaret teklif edilmiş ise de kabul etmek istemiyerek kendisini epey naza çekmiş, fakat Abdülhamid'in yalvarırcasına vaki ısrarı ile ve bazı şartlarla sadrazam olmuştur.

Rüştü Paşa'nın şartları 1 - Sabık Başvekil Sadık Paşa'nın Dahiliye Nezaretine tâyini, 2-Kayserili Ahmed Paşa'nın avdetine mü-

[219] Mâruz-i çaker-î kemineleridir ki,

Gelecek asâkir-i Mısriyye'nin Tuna cihetine sevkiyle orada kışlattırılmasma irâde şeref-sudûr buyrulmuş ve dün gece şu irâde-i seniyye Serasker Paşa hazretlerine bizzat dahi şeref-vuku bulmuş olduğunun arz ve beyaniyle beraber asâkir-i merkumenin *Kale-i Sultaniyye*'den geçtiklerine dair Boğaz muhafızı vekâletinden şimdi alınan telgrafnâmenin malûmat-ı samiye-i vekâlet-penâhîleri buyrulmak maksadiyle irsal ve takdimine mübaderet kılınmıştır. Herhalde emr ü ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir. Gurre-i zilhicce 1293. MAHMUD

[220] Damad Mahmud Paşa'nın yukarıdaki tezkeresinin altına Rüştü Paşa aşağıdaki derkenarı yazmıştır :

Devletlû atufetlû efendim hazretleri,

Asâkir-i Mısrıyye'nin bilâd-ı hârre ahalisinden bulunmaları hasebiyle *Tuna*'da kışlamağa vücuden mütehammil olamıyacaklarından Dersaadet'te kışlattırılmaları îcab etmiş ve bu suretle Hidiviyyet-i Mısriyye ile evvelce bilmuhabere o tarafın dahi inzimam-ı re'y ve arzusiyle kararlaştırılmış olduğunun hâk-pây-ı hümayun-ı hazret-i şehinşahîye arz ve ifadesi mütevakkıf-ı himem-i sâmileri idüği beyaniyle mezkûr telgrafnâmenin iadesine ibtidar kılındı. Olbabta irâde efendimindir. Gurre-i Zilhicce. MEHMED RÜŞTÜ

saade edilmesi, 3 - Ali Suavi takımının aflarını istemesi ve bunların padişah tarafından şifahen kabul edilmesi idi.

Padişah, Rüştü Paşa'nın iki hal'de sadrıazam olarak bulunduğunu ve bu defaki sadareti kabul için teklif ettiği ve şifahen kabul eylediği şeyleri gözönüne alarak verdiği sözden dönmüş ve bu sırada Midhat Paşa'nın haksız olarak *Avrupa*'da dolaştırıldığından şikâyet ettiği yollu padişaha verilen bir jurnal üzerine sadarete tâyininden bir hafta sonra yani 1295 cemaziyelâhır (1878 haziran)'da azlolunarak[221] sekiz ay sonra da Manisa'daki çiftliğinde oturmak üzere *İstanbul*'dan çıkarılmıştır (Safer 1296=Şubat 1879).

Midhat Paşa'ya gelince

Midhat Paşa Meclis-i Âliye memur iken Sultan Abdülaziz'in hal'ine iştirak eylemiş ve V. Murad'ın cülûsunu müteakip Şûray-ı Devlet Riyasetine tâyin edilerek Rüştü Paşa'nın dördüncü defa sadarete çekilmesi üzerine ikinci defa (birincisi Abdülaziz zamanında) sadrazam olmuştur (4 zilhicce 1293 = 20 aralık 1876).

Bütün emel ve arzusu Meşrutiyetin ilânı ile şahıs hürriyetinin temini olan Midhat Paşa'nın sadarete tâyininden üç gün sonra yani 23 aralık cumartesi günü kanun-ı esasînin kabulüne dair olan hatt-ı hümâyun *Babıâli*'ye gelerek okunmuş ve bu suretle meşrutî idare ilân olunmak suretiyle Midhat Paşa arzusuna muvaffak olmuştur.

Bu muvaffakıyet Midhat Paşa'yı haylı kabartmış ve bunun neticesinde patavatsızca harekete başlamış ve meclisine devam edenler kendisinden aldıkları ilham ve meclisinde duydukları sözler üzerine, paşayı memleket ve milletin kurtarıcısı olduğunu ilân ile propaganda yaparlarken aleyhtarı olanlar da türlü türlü tezvirlerle padişaha jurnal veriyorlar ve onun Osmanlı hanedanı düşmanı olduğunu padişaha bildiriyorlar ve Abdülhamid'i Midhat Paşa aleyhine tahrik ediyorlardı. Midhat Paşa'nın hal' erkânından olması padişahı ihtiyata sevkettiği gibi kendisine verilen jurnallar da endişesini arttırmakta idi; bundan dolayı Abdülhamit, Midhat Paşa'nın hükümet reisi sıfatiyle takdim etmekte olduğu arizaları tasvip etmiyerek müşkülât çıkarıyor ve

[221] *Yıldız Evrakı (Mütercim Rüştü Paşa zarfı), eski tasnif 1055, yeni tasnif zarf numarası 99.* Abdülhamit epi zaman sonra bu meseleyi parmağına dolayarak *Mısır*'dan gelen askerin hal' ile alâkası olup olmadığına dair bazı vükelâdan mütalâa sormuş ve onlar da mizacına göre ve şüphesini teyid edecek mahiyette cevaplar vermişlerdir.

buna mukabil Midhat Paşa da Abdülhamid'in bazı iradelerini icra hususunda teallül gösteriyordu. Nitekim Devlet Şûrası âzasından olup padişah aleyhinde söz söyleyen Namık Kemal Bey ile Avlunyalı İsmail Kemal Bey'i *İstanbul*'dan çıkarması hakkındaki mükerreren vaki iradeleri Midhat Paşa tatbik etmemekte olduğundan padişahla sadrazamın araları iyice açılmıştı.

Midhat Paşa 15 muharrem 1294 (30 ocak 1877) tarihli mabeyn başkitabetine yazdığı kuvvetle tahmin edilen elkapsız bir tezkirede maruzatının bir kısmının kabul edilmemesinden şikâyet ve bir adam aklının ermediği şeyi yapmakta bulunduğundan bahisle istifasını bildirmiş [222] ve bunun neticesinde *Babıâli*'ye gitmemiş, nihayet bir hafta sonra yani 21 muharrem 1294 (5 şubat 1877)'de bir tertip ile iğfal olunarak seryaver Mehmed Paşa ile birlikte saraya getirtilerek mabeyn feriki İngiliz Said Paşa vasıtasiyle elinden Sadaret mühürü alındıktan sonra *İzzettin vapur*'iyle hudut dışına çıkarılmıştır [223]. Midhat

[222] Vilâyât-ı hamse valilikleri için arzolunan mazbata vükelânın ittihad-ı ârasiyle yapılmış ve geçen gece huzur-ı hazret-i şâhânede izahâtı arzolunarak kabul buyurulmuş iken dün gece şeref-sudûr eden irâde-i seniyye hükm-i ccliline göre bir takımının reddedilerek hususiyle Hersek valisi Ali Paşa'nın hiç bir şeye yaramadığı bi'd-defaat meclisce mevzu-ı bahis edilmiş ve bu hali frenklerce dahi umûr-ı malûmeden bulunmuş olduğu halde *Kosova* vilâyeti gibi yeni teşkil olunacak bir mahalle gönderilmesi, Dersaadet şehir emanetinin tasavvur olunan şekl-i hey'ete muvafık olup olmıyacağı sual buyurulmaksızın birdenbire bir hey'et-i uhrâya konulması ve en garibi olarak Çanakkalesi idaresinin Tophane'ye rabtla kable't-tanzimat cari olan ahvalin îade kılındığı renk ve şeklinde âleme bir misal gösterilmesi bâdi-i hayret olmuştur. Bu yolda olan icraatın yani arzolunan maddelerin sebeb-i hikmetine malûmat verilmeyerek reddedilmesinin her halde müstahakk-ı tevbih ve tekdir olan bendegân-ı hazret-i pâdişahî hakkında bir derece olsa da maslahatca mazarratı ona mahal bırakmıyacağından ve diğer tezkire üzerine şeref-sunuh olan irâde-i seniyyeyi müteakib taraf-ı vâlâlarından aldığım tezkire-i mahsusa mûcibince Galib Paşa'nın maliye nezaretinden tebdili maddesi te'hir olunarak bugünden sonra maliyenin müşkilâtı için Babıâli'ye müracaat edenlerin saray-ı hümayuna gönderilmesi mülâhazası bu babda bâdi-i tesliyet olur ise de diğer işlerin tamir ve tesliyete kabil mahalli bulunamayıp ihtimal ki işin doğru ciheti böyle olabilir ise de bir adam aklının ermediği şeyi yapmakta mazur bulunduğundan arz-ı mazerete mecbur oldum. Ne veçhile emr ü ferman buyurulur ise öylece harekete hazır ve muntazırım efendim. 15 Muharrem, sene 94. MİDHAT

[223] Abdülhamit, hatt-ı hümayununda "Midhat Paşa'nın kanun-i esasî hükmünce memâlik-i mahrûsamızdan bâis-i tebâudi olan bazı esbabtan dolayı infisali vukuuna mebni" demektedir. Midhat Paşa'nın Avrupa'ya teb'idine dair ilân-ı resmî Amedçi Mahmud Celâleddin Bey'in (Paşa) kalemiyle olup gazetelere verilmiştir. Resmî ilânda bilhassa şöyle denilmektedir: "...Bu zatın şu suretle der-i devletten

Paşa, saraya gidip kendisinden mühür alındığı sırada padişahı görmek istemiş ise de müsaade olunmamıştır.

Midhat Paşa'yı hudut dışına çıkarmıya Bahri Süleyman isminde bir alay beyi memur edilmiş ve Midhat Paşa vapura götürülürken :

"— Yazık devlet ve millete yazık ! İnnâ lillah ve innâ ileyhi râciûn (انا لله وانا اليه راجعون)" diyerek ağlamıştır.

Midhat Paşa, *İstanbul*'dan *İzzettin vapur*'iyle çıkarılmış, *Şira* limanına gelindiği sırada Hersek kumandanı iken Dâr-ı Şurâyı Askerî Reisliğine tâyin edilerek *İstanbul*'a gitmekte olan Ahmed Muhtar Paşa ve *Şira* şehbenderi ile görüşmüş ve oradan da hareketle kendisi *Brendizi*'ye çıkarılmıştır [224].

Midhat Paşa, yirmi ay kadar *Avrupa*'da dolaşmış, *İtalya*, *İspanya*, *Fransa*, *Londra* ve *Avusturya* yı gezip oralardaki devlet ricaliyle hususî surette görüşmüştür.

Midhat Paşa Avrupa'da gezdiği sırada aleyhtarları *İstanbul*'da padişaha jurnaller takdim ederek onun Osmanh hanedanı aleyhtarı, cumhuriyet ve Sultan Murad taraftarı olduğunu beyan ediyorlardı [225]. Bu jurnallerin tesiri altında kalan Abdülhamit de Avrupa'da bu-

ib'adı esasen bir çok ef'âl-i fasidesinden insilâb-ı emniyete mebni ise de bu ef'âlin en müessiri iki maddedir ki onun biri pâdişahımız efendimiz hazretlerinin kanun-i esasî ile kendi hukuk-ı hükümranîlerince terk ve imha buyurduğu usûl-i istibdadı icraât-ı vâkıasında mütehalikâne meydana koymak istemesi ve diğeri zat ve hukuk-ı pâdişahî ve memleketin âsâyişi aleyhinde olan bir takım esbâb-ı sahifc eshabına (Namık Kemal, Avlonyalı İsmail Bey vesaire kast ediliyor) peyrev olması keyfiyetleridir".

[224] Bahri Süleyman Bey avdette 9 şubat 92 tarihiyle takdim ettiği raporda Midhat Paşa'nın yolda "Pâdişahımız çocuktur, kendilerini aldattılar; güya ben cumhuriyeti ilân edip cumhurreisi olacak imişim deyû kandırmışlar. Yazık konstitüsyon bitti, bu millet terakki edemiyecek : lâkin her nerede konstitüsyon ilân olunmuş ise sonradan bozdurulamamıştır; bunun için memul ederim ki bozamazlar; fakat milletin başında bir büyük belâ vardır. Ben zaten istifa edecektim ya, halk 'hamiyyetsiz' derler diye korkardım; bu benim hakkımda iyi oldu. Allah bana acıdı, halâs etti, demek ki millete acımıyor. Bir de verilen jurnalleri sizin nazır vermiştir; fakat o da ne yapsın, ben bilirim kimler tarafındandır..." dediğini ve diğer bazı sözlerini kaydetmiştir *(Yıldız evrakı, zarf numarası 62)*.

[225] Bu jurnallar başlıca Müşir Deli Nusret Paşa, mühürdar İstinyeli Tevfik Bey, Ebuzziya Tevfik Bey ve yetiştirmesi Ahmed Mithad Efendi ve Süruri Efendi taraflarından verilmiştir. Ahmed Midhat Efendi ile Tevfik Bey'in jurnalları gazetelerle ilân olunmuştur. Daima hizmetinde bulunup lütf ve inayetini görmüş olan İstinyeli Tevfik Bey tarafından Midhat Paşa aleyhinde bir müşir vasıtasiyle takdim ettiği

lunduğu sırada teşrifatçı Kâmil Bey vasıtasiyle Midhat Paşa'dan teminat istiyordu[226].

Midhat Paşa'nın Avrupa'da dolaşması da Abdülhamid'in vesvesesine dokunduğundan şu sırada *İstanbul*'a getirilmesi yine aleyhtarlarının faaliyetine sebep olacağı mütalâasiyle şimdilik *Girid*'in *Hanya* kasabasında oturmak üzere avdetine müsaade olunup bin lira atiyye-i şahane ile ayda iki yüz lira mazuliyet maaşı tahsis edilerek keyfiyet Paris Elçisi Arifî Paşa vasıtasiyle kendisine bildirildi.

Midhat Paşa Marsilya yoliyle 1 şevval 1295 (28 eylül 1878)'de *Hanya*'ya geldi ve refikası Naime Hanım da vapur-ı mahsusla ve elli bin kuruş harçlık ile zevcinin yanına gönderildi[227]. Midhat Paşa'ya maliyeden tahsis edilen mazuliyet maaşından başka Hazine-i hassadan yani padişaha mahsus hazineden de ayrıca yüz altın maaş verildi[228].

Midhat Paşa *Hanya*'da iki buçuk ay oturduktan sonra *Suriye* vilâyetinin ehemmiyetine ve bu sırada *Suriye* ve *Yemen*'in *Mısır*'a ilhakı hakkında verilen jurnal üzerine Abdülhamit telâşa düşmüş ve bunun önü alınmasını Başvekil Safvet Paşa'ya irade ederek aksi takdirde

jurnalda efendisi hakkında "namını kıl u kale almaktan istikrah eylediğim şahs-ı malûm hakkında şu kadar diyebilirim ki.. kendüsine malûm olan tereddüd-i bendegânem hasebiyle ekser-i evkatta nezdinde hazır olduğum halde hanedan-ı saltanat-ı seniyyeye müteallik mebahiste burada tahririnden istihya olunacak surette idare-i kelâm etmek ve daima taht-ı saltanatta bulunan pâdişahı istihfaf ve umûmen hanedân-ı celilü'l-unvan-ı hazret-i hilâfet-penâhîyi istihkar ile hiç hükmünde tutmak ve türlü tefevvuhât-ı bî-edebânesini ise kendisine mahsus azamet-nişan bir tavr-ı lisan ile ifade eylemek, hasılı her sözüyle bu hanedanı murad ederek fikrini tasdik ve terviç edici adam aramak edebi idi. Bunu ise kulları gibi nezdinde hazır olan pek çok adamlar ile isbat edebilirim".

TEVFİK

[226] Midhat Paşa, Kâmil Bey'e yolladığı 11 kânunsanî 93 (23 ocak 1878) tarihli mektubunda bu hususta şöyle demektedir:

"Benim en ziyade müteessir ve müteessif olduğum hal zât-ı şâhâne için iltizam eylediğim sıdk-ı istikamete mugayir olarak maazallahü taalâ bir takım niyyat-ı sehife azv olunması ve benden teminat istenilmesidir. Bir kere kıyas-ı nefs buyurun, siz benim yerimde olsanız ne yaparsınız? Bir adamın hiç bir vakitte hayal ve hatırına getirmediği bir cinayet-i azimeden tebriye-i zimmete çalışmak ve teminat vermeğe uğraşmak bir kabahat ve cinayet değil midir?..."

[227] Midhat Paşa'nın 16 eylül 1878 (19 ramazan 1295) tarihli Avrupa'dan gönderdiği teşekkürü havi şifreli telgrafı ve refikası Naime Hanım'ın da 3 şevval 1295 (3 eylül 1878) tarihli Abdülhamid'e teşekkürü havi arizası *62 numaralı Midhat Paşa zarfı).*

[228] *Yıldız evrakı, zarf numarası 8 ve Hazine-i hassa defteri, numara 5, sene 1295, Şevval 27.*

kendisini mesul tutacağını bildirmiş olduğundan o da idare kudretini bildiği Midhat Paşa'yı tavsiye ettiğinden[229] *Girit*'te bulunmakta olan Midhat Paşa 15 zilhicce 1295 (10 aralık 1878)'de Suriye valiliğine tâyin edilmiş olduğundan *Fuat vapur*'iyle *Beyrut*'a ve oradan vilâyet merkezi olan Şam'a gitmiştir. Midhat Paşa'nın Suriye ıslâhatı hakkında ne yolda hareket etmesi lâzımgeleceğine dair müsveddesi padişah tarafmdan görüldükten sonra Safvet Paşa tarafından kendisine mufassal bir tahrirat gönderilmiştir[230].

Midhat Paşa'nın *Suriye*'ye ayak basmasiyle beraber düşmanları faaliyete geçerek jurnallar vermiye başladılar: Deli Nusret Paşa ile Süruri Efendi ve Mahmud Celâlettin Bey (Paşa) bu jurnalcilerin başında geliyorlardı; gün geçtikçe isnat ve iftiralar artıyordu. Bu, Midhat Paşa'nın Suriye'de hükümdarlığını ilân edeceğine kadar ileri gitti. *Suriye*'de çıkan *el-Cünne* gazetesinde Midhat Paşa hakkındaki sitayişler dolayısiyle bu gazete nüshaları ve ilişik olan jurnallar Süruri Efendi tarafından bilvasıta Abdülhamid'e takdim ediliyordu ki, bunu

[229] *Suriye* ve *Yemen* vilâyetlerinin *Mısır*'a ilhakı için oralarca bir ihtilâl çıkarmak veyahut mazbata-i umumiye tanzim ettirilmek üzere Hidiv-i Mısır hazretleri tarafından bir hayli müşevvikler gönderildiği mesmû-ı âli buyurulmuş olduğundan bunun şimdiden önü alınması irade-i kat'iyye-i hazret-i pâdişahî muktezây-i münifinden bulunduğu ve böyle bir şey vukua gelürse mes'uliyyeti taraf-ı senâverîye ait olacağının bildirilmesi irade buyurulduğu ifadesini şâmil dünkü gün vürûd eden tezkire-i aliyyeleri meâli malûm oldu.

Her tarafça ifsadât eksik olmadığı gibi *Suriye* ve *Yemen* kıtalarınca dahi ifsad-ı ezhan-ı ahaliye çalışılması melhuz olup cğerçi bu tahrirât mücerred oraların ilhakı maksadına mübteni ise öyle bir eyalet ahalisinin diğer bir hükûmete iltihak maksadiyle vukua gelecek hareket-i isyaniyyesi hiç bir vakitte ve hiç bir devlette nazar-ı itibare alınmadığından bu kaide cari olmak lâzım gelse devletlerce istikrar kabil olamıyacağından ve bu kaide Hidiv hazretlerinin dahi malûmu olmak lâzım geleceğinden işin o ciheti münazaradan müstağni olup ancak *Suriye* kıtası pek ziyade muhtac-ı ıslâh olan memâlik-i şâhâneden bulunmasiyle onun her halde bir yed-i iktidara tefvizi farizadan olup bu kerre hakkında afv-ı âli şâyan buyurulan devletlû Midhat Paşa hazretlerinin Girit'te beyhude oturup maaş alacak yerde *Suriye* valiliğine memuriyeti dahilen ve haricen hüsn-i tesiri mûcib olacağı gibi oraların az vakit zarfında ıslâh-ı ahvaline muvaffakiyeti dahi me'mul-i kavi olduğu ve elhaletü hazihi *Suriye* valisi bulunan Cevdet Paşa hazretleri Haleb vilâyetine nakl ile orada bulunan Kâmil Paşa'nın dahi Kürdistan ıslâhâtınca işe yarayacağı cihetle *Diyarbekir* vilâyetine memuriyetleri suretleri münasib gibi vârid-i hatır olur ise de olbabta her ne veçhile emr ü irade-i Hazret-i pâdişahî müteallik buyurulur ise mahza isabet anda olacağı... *(Yıldız evrakı, hususî numara 207, 6 zilkade 1295).*

[230] *Yıldız evrakı, hususî 225, sene 1295.*

biraz aşağıda "Abdülhamid'in Midhat Paşa *aleytarlarını bulup kullanması*" başlıklı kısımda göreceğiz.

Yine verilen jurnaller mucibince *İstanbul*, *Şarkî-Rumeli*, *Adana* ve *Bağdad*'ta şubeleri bulunan bir komitenin Midhat Paşa lehinde propaganda yaparak bunu ecnebi gazetelerinin neşrettiği beyan olunup bu komiteye ecnebilerin de dahil oldukları isimleriyle kaydedilmekte idi [231]. Nusret Paşa'nın diğer bir jurnalında Midhat Paşa'nın Suriye halkını padişah aleyhine tahrik ettiği beyan olunuyordu [232].

Midhat Paşa Suriye'nin imarı için faaliyette bulunmakta idi; bu münasebetle *Trablus-Şam* tramvay hattını yaptırmış, *Şam*'da bir ıslâhhanenin tesisi Midhat Paşa aleyhinde ayrıca dedikoduyu mucip olmuştur; çünkü 1297 H. (1880 M.)'de yapılan binanın kapısı üzerindeki

Şam'ın Hidivi ki Midhat'tır edây-ı nâmı

mısraı, Midhat Paşa'nın Şam Hidivi olmak istediğine delil sayılarak jurnaller verilmesine sebep olmuştur. Kendisi tab'an bu gibi koltuklamalardan hoşlanan Midhat Paşa hiç yoktan esmayı üzerine sıçratarak daimî surette bunun üzüntüsünü çekmiştir.

Midhat Paşa Aydın valiliğine nakledikten sonra ıslâhhane kitabesi silinerek onun yerine beş beyitlik Arapça başka bir kitabe konulmuştu [233].

Midhat Paşa 11 teşrinevvel 1295 (23 ekim 1879) tarihiyle mabeyne çektiği şifreli bir telgrafla vücudünün tahammülsüzlüğünden dolayı Suriye valiliğinden afvını istemişti. Bunun sebebi de bu vilâyetin teşkilâtının Anadolu vilâyetleri teşkilâtlarına benzemediği cihetle Suriye için hususî bir vilâyet idaresi teşkilâtı yapılmasını istemesi ve valinin selâhiyet-i kâmileyi haiz olmasını ve askerî işlerin de vali tarafından ele alınmasını talep etmiş olup bu hususta kaleme aldığı 10 recep 1297 (18 haziran 1880) tarihli mufassal bir lâyihayı mabeyn başkâtipliğine göndermiştir [234].

[231] *Midhat Paşa evrakı, zarf numarası 62.*

[232] *Midhat Paşa evrakı, zarf numarası 62.*

[233] *Midhat Paşa evrakı, zarf numarası 62.*

[234] Bu mühim lâyihanın mukaddimesi şöyledir: Nezd-i âlide tarif ve beyana hacet olmadığı veçhile Suriye vilâyeti mevki-i coğrafyası itibariyle vilâyât-ı sâirenin cümlesinden vâsi olup ahalisi dahi Arap ve Türk, Türkmen, Dürzi, Nusayri, Marunî, Katolik, Protestan, Süryani, Ermeni ve bunların şuab ve envaı olarak tam yirmi dört nevi milel ve edyan ve mezahibte bulunan halktan mürekkeb olarak Cezayir, Çerkes

Abdülhamit, valilikten afvını istiyen Midhat Paşa'nın istifasını kabul etmemiş ve kendisine iki üç gün zarfında talimat verileceğini bildirmiştir.

Midhat Paşa'nın *Suriye* vilâyetinin idaresi hakkındaki lâyihası aleyhinde çalışanların ekmeğine yağ sürmüş, paşanın Suriye'de cumhuriyet ilân edeceğine dair olan iddialarının sahih olduğuna Abdülhamid'i inandırmış ve bu hallerden usanmış olan Midhat Paşa da katî surette *Suriye*'den çekilmek istemesiyle Aydın valisi esbak Sadrazam Hamdi Paşa ile becayişleri yapılmıştır (27 şaban 1297 = 4 Ağustos 1880).

Midhat Paşa Aydın valiliği ile *İzmir*'e geldikten sonra aleyhindeki jurnaller ber mutad devam etti; Abdülhamid'in, amcasının intihar etmeyip katledildiği hakkındaki tahkikata Rüştü ve Midhat Paşaların adları da karıştırıldı. "*Midhat ve Rüştü Paşaların tevkiflerine dair vesikalar*" isimli kitabımızda görüldüğü üzere, Midhat Paşa iltica etmiş olduğu İzmir Fransız konsoloshanesinden çıkıp hükümete teslim olduktan sonra muhakeme edilmek üzere İstanbul'a getirilerek Yıldızdaki *Çadır köşkü*'nde tevkif olunarak meşhur muhakemesi yapıldı.

Esbak Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi

Sultan Abdülmecit zamanında sesinin güzel olması hasebiyle ikinci imam olarak saraya alman Hasan Hayrullah Efendi, Abdülaziz zamanında baş imamlığa çıkmış ve ilmiye rütbesi cihetiyle Rumeli kazaskerliğine tâyin edilmiş olduğundan imamlıktan ayrılmış ve 25 rebiyülâhır 1291 (11 haziran 1874) birinci defa ve 18 rebiyülâhır 1293

ve Tatar ve Laz muhacirleri dahi işbu fırak-ı muhtelifeye zamime olduğundan ve bir taraftan urban ve aşâirin etvar ve ahvali ise malûm idüğinden bu kadar ecnâs-ı muhtelifenin bir kaide-i muttaride üzere idaresindeki müşkilât müstağni-i tarif ve izahtır. Hal böyle iken vilâyetin vukuat-ı sabıkası seyyiesiyle tâ ortasında bir Cebel-i Lübnan idaresi teşekkül ederek vergi ve âşâr ve asker gibi tekâliften ve damga ve duhan ve müskirat rusûmâtı gibi şeylerden müstesna olmak üzere bir imtiyaza mazhar olmuş ve Suriye kıt'ası ötedenberu düvel-i garbiyyenin ve hususiyle Fransa ve İngiltere devletlerinin müdahalâtına uğramasiyle bu iki devletin rekabet politikası olmak üzere birisi Dürzileri ve diğeri onlara mukabil Marunileri himaye ettikleri gibi iki taraf dahi İslâm ve Hıristiyan asılları üzerine himayetlerinin tamim ve tevsii sevdasına düşmüş ve *Hama* ile *Lazkiye* sancakları beyninde vaki Cebel-i Nusayri dahi *Lübnan*'a karib vus'atta ve yakin vakitlere kadar hal-i mâmuriyette iken emval-i emiriyye hususunda kur'a maddesinde vuku bulan sû-i istimalât ile ekseriya ahalisi dağılıp perişan olmuş olmasiyle orasının dahi bu hal-i harabîsinden istifade ile Amerikalılar gelip bir çok mektepler ve kiliseler yapıp anlar dahi bu veçhile orasını ele almağa başlamış ve Akkâ cihetine dahi Almanlar yerleşmiştir.." *(Mithad Paşa evrakı, zarf numarası 62).*

(13 mayıs 1876) da ikinci defa şeyhülislâm olmuş ve bu son memuriyetinde iken Abdülaziz'i hal' etmek istiyen heyete dahil olarak fetva vermiştir.

Hayrullah Efendi ikinci defaki şeyhülislâmlığında bir sene üç ay kadar bulunduktan sonra 1296 H. (1879 M.)'de azlolunarak *Şeyhü'l-harem-i nebevî* hizmetini arzu ettiğinden bu suretle *Medine-i münevvere*'ye gönderilmiş[235] ve aynı zamanda *Medine*'deki hal ve harekâtı kontrol altında tutulmuştur[236]. Hayrullah Efendi, Sultan Abdülaziz'in hal'inde methali olduğu ve âmir-i mücbirlere fiilen iştirak ettiği kaydiyle diğer hal'i erkânı aleyhinde takibat yapılırken bu da Şeyhü'l-haremlikten azlolunarak *Taif*'te kışlada hapsolunmuş ise de muhakemesi yapılmamış ve 1316 cemaziyelevvel (9 ekim 1898) senesinde ölümüne kadar burada mahbus kalmıştır[237].

[235] Şeyhü'l-harem-i nebevî ve Medine-i münevvere muhafızı Ferik Sabri Paşa'nın vefatına mebni iki kıtanın tefriki ile Şeyhü'l-haremliğin, kendisinin emel ve arzusuna mebni devletlû faziletlû Hayrullah Efendî uhdesine ihalesi münasib görülmüş olmağla olbabta her ne veçhile emr ü ferman-ı hümayun şeref-sudûr buyurulur ise.. *(15 rebiyülevvel 1296, Yıldız Evrak-ı resmiye 1295).*

[236] *Yıldız evrak-ı hususiye, numara 822, 15 zilkade 1296.*

[237] Hayrullah Efendi'nin zevcesi Fatma Zehra ve kerimeleri Sıdıka, Servet ve Bedriye Hanımlar tarafından 11 rebiyülevvel 1298 tarihli Velâdet-i Nebeviye hürmetine Hayrullah Efendi'nin afvı hakkında verilmiş olan istida Yıldız evrakı arasındadır *(Numara 266, sene 1298).*

ONUNCU BÖLÜM

İNTİHARIN ŞÜPHELİ SAFHAYA SOKULMASI

Sultan Abdülaziz'in vefatından beş sene sonra yapılan istintaka ait vesikaları gözden geçirmeyerek sırf iddianame, ithamname ile buna istinaden verilmiş olan kararı okuyanlar pek haklı olarak Abdülaziz'in katledildiğine inanmışlardır. Çünkü bilgilerine göre eldeki en kuvvetli delil :

1 — Bahçıvan ve uşak makulesinden üç kişinin yüzer lira aylıkla sabık hükümdarın hizmetine tâyin olunmaları[237a].

2 — Merhumun icabında kendisini müdafaa edebileceği planın bir tertiple alınması.

3 — Üzerinde daha hayat eseri varken doktorlara odasında muayene ettirilmeden bir pencere perdesine konularak alelacele *Fer'iye* karakolhanesine indirilmesi.

4 — Vefatı hakkında on dokuz tabip tarafından verilmiş olan raporun vazıh ve sarih olmaması ve bize gösterilen makasın bu yaraları vücude getirebileceğinin kaydiyle iktifa edilerek müphem ifadede bulunulması.

5 — Hüseyin Avni Paşa'nın "bu avam cenazesi değildir, size her tarafını muayene ettiremem" dediğinin işaasiyle güya tam muayeneye mâni olduğunun söylenmesi[237b].

6 — Marko Paşa'nın ifadesindeki Abdülhamid'in maksadına uygun sözleri.

7 — Cenaze görülmeden, yalnız Fahri Bey'in sözüyle iktifa olunmak suretiyle şer'î ilâm yapılmış olması.

8 — Abdülaziz'in hizmetine tâyin edilen Mustafalar ile Hacı Mehmed'in vakadan sonra cüz'î çıraklık maaşiyle tekaüt edildikleri halde muhakemeleri dolayısiyle yalan olarak "yüksek maaşlarla memleketlerine gönderilmiştir" yollu halka ilân edilmesi.

[237a] Abdülaziz'in ölümünün intihar olmayıp katl olduğu hakkında en çok şüpheyi celbeden bu maddedir, fakat bunlar Fer'iye'ye girmeden Abdülaziz intihar etmiştir.

[237b] Abdülaziz'i muayene eden doktorlardan Markel, mahkemede kendisine muayene hakkında sorulan suale "biz, cesedin yalnız yüzünü, kollarını ve ayaklarını gördük" demiştir *(Mahkemedeki ifadesine bakın)*.

9 — Abdülaziz'in hasmı olan Hüseyin Avni Paşa'nın vefat günü *Kuzguncuk*'taki yalısından ilk olarak *Fer'iye*'ye gelmiş olması.

10 — Abdülaziz'in hizmetine tâyin olunarak henüz *Fer'iye* sarayına girmiyerek karakolda yatmış olan malum üç şahıstan ikisinin (Mustafa Çavuşla Hacı Mehmed'in) çeşitli tazyik ve işkence neticesinde *Fer'iye*'ye girip sabık hükümdarı öldürmüş olduklarını söylemeleri.

11 — Damad Mahmud ve Damad Nuri Paşaların evvelki isticvaplarına tamamen muhalif olarak Abdülhamid'in vaadleri üzerine aflarını havi padişaha takdim ettikleri arizalarına V. Murad'ın validesinin iradeleriyle Abdülaziz'i öldürmek üzere emir verdiklerini beyan etmeleri.

Şurası pek gariptir ki Abdülaziz'i öldürmek üzere harekete geçirildiği iddia edilen katillerin yanlarında bir tırnak çakısı bile bulunmamış ve bu çakı da güya Fahri Bey tarafından verilmiştir. Ve yine pek tuhaf olarak saray kaidesi üzere hazinedar denilen kıdemli cariyeler nöbetle Abdülaziz'in kapısı önünde bekleyip hizmet ederlerken ve bundan başka validesi ve bazı kadınları, kalfalar kapısı önünde bekledikleri sırada üç adamın, haremağalarının ve iki zabitin bunların hiç birisine görünmeden odaya girmiş olmaları ve girdikten sonra da güçlü kuvvetli Abdülaziz'i hiç ses çıkarmadan gürültüsüz, mücadelesiz öldürmüş olmaları keyfiyetidir ki bu hal tertip edilen hailenin ne kadar acemice olduğunu izaha kâfidir.

Abdülhamid'in huzuriyle başlıyan ve ekserisi onun tertibi üzere sorulan sualler ve sonra dayaklar ve daha sonra efendilerine yaranmak istiyen ve onun kanaatini takviye için jurnal verenlerin ve mabeynci Ragıp ve tanzimat dairesi reisi Mahmud Celâlettin Beylerin ve *Cehennemî* diye meşhur olan müstantik Fındıklılı Mehmed Efendi'nin sopalı ve işkenceli sorgularından sonra Pehlivan Mustafa, Hacı Mehmed, Reyhan ve Rakım Ağaların itirafları ile Abdülaziz'in katledildiği hakkında fezleke, iddianame, ithamnameler vücude getirilerek daha aşağıda göreceğimiz gibi, bu meşhur muhakeme açılacaktır.

On birinci Bölüm

ABDÜLHAMİD'İN MİDHAT PAŞA ALEYHTARLARINI BULUP KULLANMASI

Sultan Abdülhamit, hal'i erkânından hayatta bulunanlardan en çok korktuğu ve diş bilediği Midhat Paşa idi. Onun aleyhinde ne yazarlarsa ve ne tarzda jurnal verilirse ona inanırdı. Midhat Paşa lehinde padişaha bir söz söylemek ihtimali yoktu; bundan dolayı bütün faaliyet Midhat Paşa aleyhinde oluyor ve kendi hal, harekât ve müsahabeleri de aleyhinde söylenen şeyleri teyid eder mahiyette görülüyordu.

Abdülhamit, Midhat Paşa'nm tevkifinden Taif'e sürgün edilmesine kadar kendilerine vazife vermiş olduğu adamların hepsi evvelden beri Midhat Paşa aleyhtarlığiyle meşhurlardı.

Midhat Paşa'nın yerine Aydın valiliğine tâyin edilmiş olan Ali Paşa ile Midhat Paşa'nm arası çok açıktı. Midhat Paşa sadrazam iken Hersek valisi bulunan Ali Paşa'nın ehil olmadığını ve yeni teşkil edilen *Kosova* valiliğine tâyininin uyamıyacağını Abdülhamid'e arz ile padişahın bu zatı tutmasına itiraz etmiş ve sadaretten çekilmesinin sebeplerinden birisi bu olmuştur[238].

Midhat Paşa'yı *İzmir*'den *İstanbul*'a getirmek üzere Çerkez Hasan'ın kardeşi olup o tarihte deniz kolağası olan Osman Bey memur edilmişti. Yine bu Osman Bey, Midhat Paşa'yı Taif'e kadar da götürmüştü[239].

Midhat Paşa aleyhinde hazırlık yapmak üzere Abdülhamit, Paşa'nın en kinci düşmanı olan esbak Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'yı son defa ikamete memur olduğu *Midilli*'den acele *İstanbul*'a getirtip Dahiliye Nazırı yapmış ve Cevdet Paşa ile birlikte onu Midhat Paşa'yı itham edecek şekilde çalışmıya memur etmişti[240].

[238] Bu hususta daha yukarıda Midhat Paşa'nın istifasına sebep olan nota bakınız. Midhat Paşa bu zatın Hersek valisi iken bir işe yaramadığını arzetmesine rağmen Abdülhamit, Ali Paşa'yı Kosova valiliğine tâyin etmek istemişti.

[239] Bu hususlarda *Midhat ve Rüştü Paşa'ların tevkiflerine dair vesikalar* isimli eserimizle *Midhat Paşa ve Taif Mahkûmları* adlı kitabımıza bakın.

[240] Midhat Paşa, devlet ricalinden bir paşaya göndermiş olduğu mektupta Abdülhamid'in kendisine tevdi-i umûr ettiği gün dahilî idareye teferruatına kadar mü-

Midhat Paşa muhakemesinde reis olan kadılıktan gelme Ali Süruri Efendi, Midhat Paşa'nm Tuna valiliği zamanında Rusçuk kadısı iken vilâyet halkını yeni teşkil olunan vilâyet teşkilâtı aleyhine tahrik ettiğinden dolayı Midhat Paşa, bunu azlederek vilâyetten çıkartmış olduğundan Süruri Efendi, Midhat Paşa'ya karşı diş bilemekte ve mütemadi surette aleyhine jurnaller vermekte idi[241].

Bundan dolayı Süruri Efendi, Rusçuk kadısı iken iskân-ı muhacirîn memuriyeti ile Tuna havalisinde bulunduğu sırada tanıştıkları Dâr-ı Şurây-ı Askerî âzasından Nusret Paşa ve diğer bir vezir (belki Cevdet Paşa) vasıtalariyle Midhat Paşa aleyhinde jurnaller takdim ediyordu.

Ali Süruri Efendi (Paşa)'nin gayzını izhar eden bu mektup ve jurnallerinden bir kaçının suretlerini naklediyorum.

Süruri Efendi'nin 1296 safer (1879 şubat) tarihli olup Midhat Paşa aleyhinde vezirlerden birisine kuvvetle tahmin ettiğime göre Cevdet Paşa'ya göndermiş olduğu mektup sureti :

Mâruz-ı dâileridir ki,

Midhat Paşa'nm *Suriye*'de tabettirmiş olduğu türrehatnamesinden bir nüsha ele geçmiş idüğinden manzur-ı devletleri olmak üzere takdim kılındı. Şehriyâr-ı keramet-şiâr efendimiz hazretleri mücerred eser-i keramet olarak bu şarlatan dinsizi hükm-i kanuna ve hikmet-i hükümete muvafık surette memleketten sürmüş, çıkarmış ve memleketi bu budala heriften kurtarmıştı. Avdeti ve *Suriye*'ye memuriyeti için merhamet-i hazret-i veliü'n-nimeti tahrik edenler hakkında ne demek lâzım gelir? Lisan-ı hayr-hahân-ı devletin söylemekte katîyyen kusur etmiyecekleri bedihi ise de :

Yehûd îmana gelmez merd-i mülhid tevbekâr olmaz

dahale etmiyeceğini yemin ederek söz vermişken yeminini tutmadığını zikr ile sebatsız, sözünü inkâr eden bu padişahtan ve aleyhinde uydurulan sözlerden şikâyet ettiği sırada padişahın iltifatına nail olan Süruri Efendi hakkında da :

"...Süruri başındaki iri sarığı biraz daha büyüterek dün gece saraya gitmiş, hünkâra bendeniz aleyhinde henüz keşfedemediğim bir tedbir-i cahilânede bulunuyor" demekte ve bu suretle Süruri Efendi'nin kendi sadareti esnasmda padişahla kendi aleyhinde görüştüğünü beyan eylemektedir *(Yıldız evrakı, zarf numarası 62)*.

[241] Mahmud Nedim Paşa 1297 rebiyülevvelin son on günü içinde *İstanbul*'a gelmiştir *(Yıldız evrakı, Muhtar tasnifi, sıra numarası 248, 253*, Mahmud Nedim Paşa'nın biri teşekkür ve hareket etmek ve diğeri *Midilli*'den hareketini mübeyyin iki telgrafı).

müddeâsınca bu yüzsüz herifi cezay-ı ameli olarak gördüğü mücazat bir parça olsun daire-i edebe alamadığı *Suriye*'ye vusûliyle beraber ibtidar eylediği harekât-ı avam-pesendânesi ve etvar-ı sakimesiyle müstedleldir. *Suriye* taraflarından gelmiş olan eshab-ı vukuftan bazı kimselerin ifadelerine nazaran dimağına yerleşmiş olan sevday-ı istibdad ve teferrüdü orada vücude getirmek niyyet-i muzırrasiyle be-gayet çirkin bir çığır açmış ve zaten terbiyet-kerdesi olup *Beyrut*'ta mutasarrıf bulunan mahud Tüysüz Raif'i (Merhum Köse Raif Paşa) dahi efkâr-ı sahifesinin istihsali yolunda istihdam etmekte bulundukları anlaşılmıştır. Müşarünileyhin ahval ve etvârı zat-ı devletlerince ve bendelerince malûm ve havali-i mezkûre halkının mizac ve mişvarı cümleye malûm bulunduğundan – cenab-ı hak esirgesin – aradan çok zaman mürûr etmeksizin saltant-ı seniyyeyi işgal edecek bir vukuatın hudûsundan havf olunur ise de

Elimizden ne gelir hayr duadan gayrı

Geçen gün lûtfen bendehanelerini teşrife tenezzül buyurulmuş ve bendeleri bulunmadığımdan dolayı beyan-ı teessüf ve îfay-ı teşekkür için Salı akşamı devlethanelerine gelip zat-ı âsafanelerini bulamıyarak Hoca Efendi dâileriyle birlikte taam ettikten sonra avdet eyledim. Çent günlerde tasdii arzu eder isem de refikam cariyelerinin inhiraf-ı mizacı ve tabiblere müracaat, iştigal-i şahsî, mülâkat-ı âsafanelerinden bendelerini mahrum eyledi. Olbabta emr ü ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Fî Safer 96

ed-Dâi
SÜRURİ

Yine Sururi Efendi'nin 28 safer 1296 (21 şubat 1879) tarihli vezirlerden birisine göndermiş olduğu mektup sureti :

Mâruz-ı dâileridir ki,

el-Cünne gazetesinin[242] iki nüshası dahi savb-ı âsafanelerine takdim kılındı. Hulâsaları[243] Midhat Paşa Suriye kıtasını ihya edecek ise de mâruzatı Babıâlice is'af olunmuyor, talep ettiği mezuniyet ve selâhiyeti, Suriye halkının istihsale kıyam etmeleri lâzım geliyor yolunda neşriyyat-ı muzırradan ibaret olarak bu ise, düzce halkı daire-i

[242] el-Cünne gazetesi Arapça olarak *Şam*'da çıkmakta idi. Bu gazete Midhat Paşa'mn icraatını medh ve sena ediyordu.

[243] Arapça gazetenin hulâsalarından bahsetmesi, gazeteyi gönderdiği zatın Arapça bilmediği anlaşılıyor.

ırz ve edepten çıkarmak ve kaide-i tebaiyyet ve itaatleri haricinde bir yola dâvet etmektir.

Bu geçen isneyn günü zat-ı sâmi-i fetva-penâhinin[244] şeref-i mülâkatiyle teşerrüf olundukta bilmünasebe Midhat Paşa'nın seyyiât-ı sabıkası hakkında cereyan eden sözler sırasında nazar-ı intibahı açmak maksadiyle Midhat Paşa'nın *Suriye*'de dahi harekâtı dikkati calip bulunduğunu tarif ve teşrih mahiyetiyle taraf-ı âcizanemden biletraf beyan-ı ihtara mübaderetle şimdiye kadar ihtiyar edilen setr-i hakikat saltanat-ı seniyyeyi müz'icât-ı ahval-i zamaniyyeye tesadüf ettirdiğine ve zat-ı makam-ı ulyâlarının hurşid-i teveccühat-ı hilâfet-penahîden iktibas eylediği envar-ı âtıfetin teşekkürat-ı mâruzasını îfa etmek mülk-i mevrûs-ı şâhâne hakkında me'mul ve melhuz olan muhataratın kablelvuku indifaına.. hizmet ve himmet buyurmakla hasıl olacağına dair kelimat-ı iknaiyye sarfiyle şeyhülislâm-i müşarünileyh hazretlerinin tevsi ve teşci fikrine gayret eylediğimi müteakip.... Midhat Paşa hakkında îrad edilen sözleri şeyhülislâm-i müşarünileyh hazretleri tasdik ile beraber Midhat Paşa şayet *İstanbul*'a gelir, mevki-i iktidarda bulunur, idare-i lisan edilmek lâzımdır. "Tuna'da Midhat Paşa'yı hoşnut ideydiniz, şimdi Anadolu pâyesini ihraz etmiş bulunurdunuz" demesi üzerine "rıza gözetilmek farizeden olan makam-ı hilâfettir ve hizmet ve sadakat edilmek lâzım gelen ve bizleri terviç eden ve zâhirde infak eyleyen pâdişahtır ve bizim için rütbe ve nişan ve mansıp metbû-ı meşruumuzun bekay-ı istiklâl ve şevketidir" cevabiyle hatm-i makal eyledim[245].

Süruri Efendi 15 rebiyülevvel 1296 (9 mart 1879) tarihli olan bu üçüncü mektubu ile Midhat Paşa'nın *Suriye*'de bir isyana sebep olacağından bahisle tedbir ittihazını rica ediyor. Bu mektup kuvvetli ihtimalle Nusret Paşa'ya olmalıdır :

Mâruz-u dâileridir ki,

Nazar-ı mütalâa-i devletlerinden imrar edilmek üzere Midhat Paşa'nın münâdi-i meziyeti olan *el-Cünne* gazetesinin üç nüshası takdim kılındı; müsarünileyhin teşebbüsât ve harekâtına ve gazetelerin neşriyatına elbette vükelâ-yı fihamın dahi kesb-i ıttılâ buyurmuş ola-

[244] Bu sırada Şeyhülislâm Üryanizade Ahmed Esad Efendi idi.

[245] Süruri Efendi, padişaha takdim edileceğini bildiği bu mektubiyle *Suriye*'yi isyan ettireceği mütalâasiyle Midhat Paşa'yı jurnal ettiği gibi şeyhülislâmın Midhat Paşa'yı tesahüp eylediğini ve kendisinin ise bütün lütf ve atıfeti, halife ve padişahtan beklemekte olduğunu beyan eylemek suretiyle padişaha çatmak istemektedir.

caklarında şüphe yok ise de bu babta ihtiyar edilen sükût, hayret-bahş-ı ukuldur ve belki bir hikmete mebnidir.

Gazete-i mezkûrda kâtib-i hususî *Vasıf Efendi* denilen, *Rusçuk*'lu kaptan *Loka*'nın oğlu bildiğimiz çapkın oğlandır. Geçen gün Cevdet Paşa hazretlerini gördüm. Midhat Paşa'nın *Şam*'a vusulünde vuku bulan mülâkatlarında ne halde gördüğünü yani görmüş olduğu muamele-i âdileden bir parça olsun mütenebbih olup olmadığını istifsar eylediğimde :

"— Eğerçi mütenebbih olacak surette bir adam olaydı vaktiyle daire-i edeb ve itaatten çıkmazdı" buyurdular. Zannederim ki Bâbıâli'nin meşguliyet-i kesireleri bu misillü ahval-i muzirreyi müşahedeye nazar-ı basiretlerine perde-keş-i mümanaat olduğundan ve pek yakın zamanda Suriye cihetinde bir gâilenin hudusunda şüphem olmadığından muktedir olsam şu hali, mülkün sahip ve hâmisi olan zât-ı akdes-i hilâfet-penâhînin sem'-i seniyyesine îsalde katiyyen tereddüd etmez. Esdikadan bulunduğum nezd-i devletlerinde musaddaktır. Çi faide ki hal-i âciz buna mâni olmakla bi-lütfih-i Taalâ haysiyyet-i zatiyye ve zamaniyye-i âsafaneleri ahval-i müşarünileyhi lâzım gelen zevata ifade ve hikâye ile sem'-i hümâyuna îsale müsaid bulunmağla olbabta himmet ve ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir.

ed-Dâi

15 Rebiyülevvel 1296 SÜRURÎ

Sürurî Efendi yukarıdaki üç mektubu ile Midhat Paşa'ya karşı ne derecede diş bilediğini göstermekte ve bundan başka Midhat Paşa'nın Suriye valiliğinde kalmasının bir isyan çıkmasına sebep olacağını beyan eylemektedir. Yine Sürurî Efendi'nin sonuncu mektubunda Cevdet Paşa'nın da Midhat Paşa'ya aleyhtar olduğu anlaşılmaktadır

Cevdet Paşa, Midhat Paşa'nın ikinci sadaretinde Adliye Nazırlığından alınarak muvakkaten Şûray-ı Devlet'e getirilip oraya da *Berlin* Sefiri Sakızlı Ethem Paşa'nm tâyini üzerine açıkta kalmış olduğundan dolayı Midhat Paşa'ya muğberdi. Bundan başka *Fındıklı*'da Damad Mahmud Celâleddin Paşa'nm zevcesi Sultanın sarayındaki bir heyet-i vükelâ müzakeresi esnasında Midhat Paşa'nm kalabalık huzurunda patavatsızca Cevdet Paşa'yı tahkir yollu söz söylemesi üzerine iki tarafın arası açılmıştı [246].

[246] Tophane müşirliğinde bulunduğu sırada Damad Mahmud Celâleddin Paşa'nın Salıpazarı'nda kâin Cemile Sultan sarayında bir akşam Encümen-i hassa-i

Midhat Paşa'nm birinci derecedeki hasımlarmdan olan Müşir Deli Nusret Paşa, Dâr-ı Şûray-ı Askerî âzasından iken muhacirleri iskân memuriyetiyle *Tuna* havalisinde bulunduğu sırada yolsuz hareketi, Tuna valisi Midhat Paşa'nın dikkatini çektiğinden *İstanbul*'a yazarak bu vazifeyi elinden aldırıp iskân işini vilâyete bağlatmıştı. Bundan başka Nusret Paşa muhacirin iskânı için sarfetmiş olduğu yirmi bin keseyi mütecaviz paranın da mahall-i sarfını gösterememiş ve işte bu meselelerden dolayı araları açılmış ve Midhat Paşa'nın amansız düşmanı olarak bu cihetten Midhat Paşa aleyhindekilerle teşrik-i mesai eylemişti [247].

Midhat Paşa aleyhinde olarak Abdülhamid'e jurnal verenlerden birisi de o tarihte Şûray-ı Devlet Tanzimat Dairesi Reisi bulunan Çorluluzade Mahmud Celâleddin Paşa olup Abdülaziz'in ölümü meselesinde Abdülhamid'i tahrik edenler arasında bulunan bu zat, baş rolü oynıyanlardan birisi idi. Mahmud Celâleddin Paşa'nın karakterini ve Midhat Paşa aleyhindeki mesaisini göstermek için Abdülhamid'e takdim etmiş olduğu bazı jurnallerinin suretlerini aşağıya yazıyorum :

Atabe-i ulyây-ı Hilâfet-penâhîlerine mâruz-ı abd-i kemterleridir, قتل Katil (Abdülaziz'in katli) meselesinin merkez-i hükme takarrüb

vükelâ teşekkül etmişti. Orada kanun-i esasînin (Anayasanın) müsveddesi tetkik olunurken Adliye Nazırı Cevdet Paşa ibaredeki birkaç kelimeye itiraz etmişti. Bunun üzerine Şûray-ı Devlet Reisi Midhat Paşa "Avrupa kanunlarına senin aklın ermez" sözüyle Cevdet Paşa'yı istihfaf etmesi üzerine Cevdet Paşa kızmış ve Midhat Paşa'ya:

"— Fazl ve aklı temyiz edecek mikyasımız on on beş Fransızca lûgat bilmeğe münhasırdır; bir kunduracı Fransız lisanında senden dürüst tekellüme muktedirdir" demesiyle meclise sıklet gelmişti. Sadrazam Rüştü Paşa mülâyim sözlerle iki tarafı teskin eylediğinden müzakereye devam olundu (Memduh Paşa, *Kuvvet-i ikbal - Alâmet-i zeval, s. 7*).

[247] Yıldız evrakı 74 numaralı zarf *(eski tasnif numarası 1386)* Müşir Nusret Paşa, Abdülhamid'in baş hafiyelerinden olup devlet ricali ahvaline ve sefaretlerle temas ederek aldığı malumata ve bilvasıta kendisine verilen haberlere dair Abdülhamid'e mütemadiyen jurnaller verirdi. Bunlardan birinde (15 ağustos 1295 tarihli jurnalında) bütün devlet ricalini ya Midhat Paşa taraftarı veya Mason gösterip hükümetin bunlardan kurtarılmasını tavsiye etmektedir. Nusret Paşa verdiği jurnalda "Midhat Paşa taraftaranı olup hanedan-ı saltanat-ı seniyye-i Osmaniyye aleyhinde teşekkül etmiş olan Şirket-i Fran Masun âzasının başlıcası olanların esâmisini mübeyyin defterin başında Sadrazam Safvet Paşa'yı zikretmektedir. Bu defterdeki her ismin kenarında izahat vardır *(Yıldız evrakı, zarf numarası 62)*.

eylediği şayialarının efkâr-ı avamda [248] te'sirat-ı hasenesi günden güne tezayüd ediyor; "yaşasın pâdişahımız" duaları huda bilir her yerde yâdolunuyor ve katillere ve âmirlerine lânet ediliyor. Binlerce halk bu meselenin muhakemesini istimaa hazırlanıyor. Badelhükm hâk-pây-ı hümâyunlarına takdim olunmak üzere teşekkür mahzarları tanzîmi için kulunuzun bildiğim bir kaç mahallede icray-ı müzakerat edilmektedir. Elhasıl velinimet-i âzam Efendimizin kadrü şân-ı şâhâneleri şu muvaffakıyet-i seniyye ile avam nezdinde [248] hakikî olarak fevkalgaye tezayüd etmiştir. Şimdi herkes emr-i muhakemenin suver-i icraiyyesini gözetmektedir; hattâ Vakit matbaasından şâyi olmuş idi ki Vakit muharriri Said Bey [249] bendeleri mesele-i mebhuse hakkında irâde-i şâhânelerıyle bir bend-i mahsus kaleme almış, bunun intişarına intizar edenler matbaaya müracaat etmiş oldukları halde, şimdilik te'hir-i ilânı emir buyurulduğu cevabı verilmiş idüğü mesmudur. Katıbe-i umûrda irade ve ferman hazret-i veliyyülemrindir.

Fî 5 cemaziyelâhır, sene 98 *Abd-i memlûkleri*

MAHMUD

Hak-pây-ı Hümâyun-ı Şehinşahîlerine mâruz-i abd-i ahkarlarıdır.

Ticaret Nazırı Raif Efendi kulları [249] dünkü gün maiyyeti memurlarından birine Midhat Paşa'nm hareket-i rezilânesinden dolayı keşf-i zamir edüp :

"— Bizim Paşa ile yirmi senelik tecrübem iktizasınca azv olunan şeyde [250] methali olduğuna inanmam, konsolosa dehaleti zarurî idi. Mamafih kendisinin maiyyetinde kaptan Kliçin'in oğlu Vasıf Bey isminde biri vardır. *Napoli*'de Paşa'ya intisap etmişti. Onun iğfali ile bu yola sülûk etmiştir zannederim; hattâ ben *Beyrut*'tan geldiğim vakit Hamdi Paşa'yı *Beyrut*'a götüren *Talia vapur*'una râkiben *İzmir*'e gelmiş şevket-meab Efendimizin iradesiyle Paşa'ya yazmış olduğum halde merkum Vasıf, Paşa'nm vapur-ı mezkûre rükûbunda mahzur beyan etmiş idi. Ne ise Paşa tâliine güvenerek zikrolunan vapura binmeyi ihtiyar eyledi" demiştir.

Bâdehu Başvekil Paşa (Said Paşa) kullarının aleyhine nakl-i kelâm ile bu meselede Midhat Paşa'nın taht-ı istintaka aldırılmasını müşa-

[248] Havâs sınıfı, vükelâ, devlet ricali ve münevverler Abdülaziz'in intihar ettiğini bildikleri için mesele avam tabakasını elde etmekti, o da olmuştur.

[249] Meşhur, Kemal Paşazade Lâsik Said Bey olup epi müddet Abdülhamid'in lûtuf-didelerinden idi; sonradan işi aşırdığından sürgün edilmişti.

[250] Azv olunan şeyden kasdı, Abdülaziz'in katli olması idi.

rünileyhe arz etmiş ve "yakında azlolunacak" diyerek izhar-ı infial eylemiştir.

Diğer taraftan mesmuât-ı mevsûkaya göre Raif Efendi Perşembe günü Babıâli'de Başvekil Paşa kullarının odasına gelip yine Midhat Paşa'ya dair söz açmak istemiş ise de Başvekil Paşa :

"— Aman seninle yalnız oturmıyalım belki sû-i zan olunur, bir ifade-i resmiyyeniz var ise meclis günü söyleyiniz" deyu Raif Efendi'yi savmıştır.

23 cemaziyelâhır, sene 98 *Abd-i memlûkleri*
MAHMUD

Aynı tarihli olup yukarıki arizaya merbut :

Geçen gün sual buyurulan ve bazı ahvali evvelce arzolunan *Kudüs* Evkaf muhasebecisi esbak Hurşid Efendi ki cülûs-ı hümâyun-ı hilâfet-penâhîleri akabinde vükelânın ısrariyle nefyedilen dâiyan ve bendegân [251] hakkında Midhat Paşa'nın emriyle jurnaller tertip etmiştir. Elyevm *Trabzon* vilâyetinde bir mahalde mahkeme reisi olduğu ve Midhat Paşa'nın iltimasiyle Cevdet Paşa tarafından nasbolunmuş idüği muahharan tahkik olunmuştur. Her halde irade ve ferman hazret-i veliyyülemr efendimizindir.

23 C 98 *Abd-i memlûkleri*
MAHMUD

5 Recep 1298 tarihli diğer bir jurnal :

Hak-pây-ı Hümâyûn-i Hilâfet-penâhîlerine mâruz-ı abd-i bî-miktarlarıdır;

Bir kaç gün müsaade-i merahim-âde-i hazret-i şehriyarîleriyle Midhat Paşa tarafından familyasına çekilen [252] telgrafnameye *İstanbul*'da bulunan taraftaranı türlü mâna vererek indelistintak tebrie-i zimmet etmiş ve hattâ cânib-i hümâyun-i şâhânelerinden mazhar-ı iltifat olmuş deyu ilân ediyorlar; ezcümle Ticaret Nazırı Raif Efendi:

"— Ben iyice tahkik ettim, bizim Paşa şevketlû efendimizi iki defa görmüş keşf-i zamir etmiş ve bu sırada burada bulunan muhaliflerinden emin olmadığını söylemiş, efendimiz teminat vermişler. Kendü nefs-i şâhânelerine mahsus taamdan yemek gönderiyorlarmış, yemeklerin

[251] Meşrutiyet aleyhinde propaganda yaptıklarından dolayı vükelânın ısrariyle sürgün edilen Gürcü Şerif Efendi ve arkadaşları.

[52] Bu tarihte Midhat Paşa mevkuf olup Yıldız'da muhakeme edilmekte idi.

tablaları emniyet için mühürlü gidiyormuş? Paşa elbette beraat-i zimmetini isbata muktedir olacak ve burada olmaz ise bir vilâyete valilikle kayırılacaktır ve Başvekâletin yakında tedbili me'mûl olduğundan bu maksada mâni kalmıyacaktır" sözlerini bir kaç kişiye söylemiştir. Her halde irade hazret-i veliyülemr efendimizindir.

5 recep 1298 *Abd-i memlûkleri*
MAHMUD

Derkenar :

Londra'dan dünkü posta ile gelen Tayms gazetesinde derdest-i tetkik olan meseleye dair bir çok erâcif yazılmış olduğu bendezadelerinin [253] bu akşam üstü getürdüğü haber-i mevsuktan anlaşılmış ve yazılan şeylerin en ziyade tahkikat üzerine olduğu da ifade kılınmıştır.

Mahmud Bey'in 15 recep 98 (13 haziran 1881) tarihli bir jurnali :

Atabe-i hilâfet-penâhîlerine mâruz-i kemterleridir,

Rüsûmât emanetinde evrak-ı sahiha müdürlüğü muavini bulunan Midhat Paşa kethüdası Tayfur Ağa, Paşa'nm mahbusiyetinden izhar-ı şikâyetle istintakın derecesini tahkik için her türlü vesaite müracaat etmekte olduğu sırada Adliye Nezareti hademe müdürü ve Midhat Paşa'nın emektarı bulunan Hüsnü Ağa vasıtasiyle Cevdet Paşa kullarından ve sair umûr-ı istintakiyyede müstahdem adliye ketebesinden ahz-ı malûmata zafer bulduğunu ve kendi ümitlerince Paşa'nm tebrie-i zimmet edeceğini mezkûr müdürlük dairesinde söylemekte bulunduğunu işiten memurlar tarafından haber veriliyor.

Vergi emini Mustafa Efendi kulları dünkü gün şirket-i hayriyye vapurunda dedi ki :

"—'Şevket-meab Efendimiz Midhat Paşa'yı mahkemeye nasıl göndermeli' deyu Cevdet Paşa'dan sual etmiş. O dahi 'bir bölük askerle göndermelidir' cevabını vermiş. Onun üzerine Efendimiz buyurmuşlar ki 'asker terfikinden maksat ahaliden taraftarları olmasınlar için midir?' Cevdet Paşa, 'hayır Efendimiz, belki halk parçalamasun içindir' diyerek evvelki sözünü tamir etmiş ise de huzur-ı hümâyundan çıktıkta şevketlû Efendimiz 'bu dahi onlardandır' buyurmuşlar".

[253] Mahmud Celâleddin Bey (Paşa)'in oğlu Salih Münir Bey olup senelerce vezirlikle Paris elçiliğinde bulunmuştur.

Muahharan Avrupa'dan gelen ve burada çıkan ecnebi gazetelerinde şayan-ı dikkat görünen bazı bendlerin tercümeleri manzûr-i âli-i zıllullahîleri buyurulmak için leffen takdim kılınmış ve bunlardan Messenger'in bendi iyhamlı olduğundan tetkik-i mahsus-i hilâfet-penâhîlerine şâyeste bulunmuş olmağla her halde irâde ve ferman hazret-i veliyyülemr Efendimizindir.

15 recep 98

Abd-i memlûkleri
MAHMUD

On İkinci Bölüm

ABDÜLHAMİD'İN HAKAN-I SABIK SULTAN MURAD İLE VALİDESİ ALEYHLERİNDEKİ FAALİYETİ

Sultan Abdülaziz ölmüş, cinneti sebebiyle V. Murad hal' edilmiş ve kısa bir zaman içinde II. Abdülhamit hükümdar olmuştu. Abdülhamit vehham ve vesveseli olduğundan padişah hal'ine cüret eden hal' erkânının ve ileri gelenlerin haklarından gelerek bundan böyle bu gibi halleri önlemek için el altından faaliyete başlamıştı. Abdülhamit, amcasının hal'inden ziyade biraderi Sultan Murad'ın padişah olur olmaz güya şehzadeleri öldürmek üzere tertip ettirmek istediği *Nisbetiye* kasrına davet meselesinden korkmuş ve bu hususta da tahkikat yaptırmıştı. Bu tahkikata göre Sultan Murad, saltanatı kendi oğluna hasretmek için güya kardeşlerinin hepsini öldürmek üzere onları ziyafet bahanesiyle *Bebek* semtinin üstündeki *Nisbetiye* köşküne davet ettirmişti. Bu suikast teşebbüsü bir jurnal ile veliaht Abdülhamid'e bildirilmiş ve onun oraya gitmekten çekinmesi ve temarüz etmesi üzerine iş kuvveden fiile çıkamamış imiş. Bazı karinelerle filhakika böyle bir davet teşebbüsü varsa da bu Abdülaziz zamanında sıkı bir kontrol altında bulunan Abdülmecit şehzadelerinin birbirleriyle yakınlaşmalarına matuf yeni hükümdarın bir arzusu ise de aldığı jurnal Abdülhamid'in sözde vehmine dokunmuş ve bunu sıhhî durumu günden güne düzelmekte olan biraderi sabık hükümdar V. Murad'ı ortadan kaldırmak için bir vesile yapmak istemiştir. Çünkü tertip edilen bu *Nisbetiye* işinde davetli olanlar Abdülmecit şehzadeleri olup Abdülaziz'in oğulları bu davete dahil değillerdi. Sultan Murad asıl kardeşlerini öldürüp Abdülaziz'in çocuklarını mı bırakacaktı? Böyle saçma bir karar olamıyacağı meydanda bulunduğundan Abdülhamid'in maksadının hem hal' erkânını ve hem de biraderini bu vesile ile bertaraf etmek istediği anlaşılıyor.

Yıldız evrakı arasındaki vesikalar ve mahkeme evrakına göre Sultan Murad, biraderlerinden veliaht Abdülhamit Efendi'yi ikinci mabeynci Seyyid Bey ile ve diğer şehzade Reşat, Vahidüddin, Burhanettin, Süleyman ve Kemal Efendileri de tütün-

cübaşı Hüseyin Ağa vasıtasiyle *Nisbetiye*'ye davet etmiş[254], veliaht Abdülhamit, öyle umrandan hâli bir yerde yapılan davetten şüphelenmiş, kilercibaşısı Osman Ağa'yı gönderip bu davet işini vekilharç İbrahim Ağa'dan tahkik etmiş ve öyle bir ziyafet hazırlığı olmadığını haber alınca şüphesi artmış ve aldığı jurnalda şehzadelere suikast yapılacağı hakkmdaki sözlere ve bu suikasti Abdülaziz'i hal' eden erkânın yaptırmak istediğine ve bu işte Sultan Murad'la validesinin muvafakati olduğuna inanmış veya biraderini bertaraf etmek için inanır görünmüştür.

Midhat Paşa, istintakındaki ifadesinde Sultan Murad'ın *Beylerbeyi* sarayında biraderlerine ziyafet vermek istediğini beyan ve Abdülaziz zamanında Abdülmecit şehzadelerinin tazyik altında bulunmuş olmaları dolayısiyle bu davet biraderler arasında bir samimiyet tesis edeceğinden dolayı kendisinin bu fikri iyi karşılamış olduğunu beyan etmiştir.

Abdülhamid'in bu *Nisbetiye* daveti üzerinde ısrarla durması, günden güne iyileşmekte olan V. Murad'ın tekrar tahta geçmesinden ve hal' erkânının bir kısmının hayatta bulunmalarından endişe etmesinden ileri gelmiş olsa gerektir. *Mir'at-ı hakikat* müellifi Mahmud Celâleddin Paşa'nın, merhum Namık Paşa'dan naklen olan kaydı Abdülhamid'in, biraderi Sultan Murad'ı öldürmek istediğini göstermektedir; *Mirat-ı hakikat* şöyle diyor[255] :

"Namık Paşa rivayet eder ki o esnada kendüsi ve Sadrazam Mehmed Rüştü Paşa saray-ı hümâyuna celbolunup Sultan Murad'm ve validesinin mücerred hıfz-ı âsâyiş-i umumî için saray-ı vücutten kâşane-i ademe îzamları hakkında Damad Mahmud Paşa vasıtasiyle taraf-ı şâhâneden mahremane rey'leri sual olunur; Namık Paşa: 'Bu madde bizden sorulacak şey değildir, umûr-ı şer'iyyedendir. İcab-ı şer'îsi araştırılmak lâzımdır' cevabını temhid ve sadrazam dahi onu tasdik eylediğinden işin ilerisine gidilmekten ihtiraz edilmiştir".

Abdülhamit vükelâ marifetiyle biraderini öldürmeye muvaffak olamayınca bu işi şer'î fetva yoliyle halletmiye teşebbüs etti; bir taraftan Abdülaziz'in hal'inde ve ölümünde methalleri olanlar hakkında tahkikat yaptırırken diğer taraftan Sultan Murad'ın validesini istin-

[254] Abdülhamit, şehzadelerin Nisbetiye'ye davet edildiklerine dair Abdülmecid şehzadelerinin adamlarından 11 şaban 97 (23 nisan 1881) tarihli olarak ayrı ayrı kâğıt almıştır.

[255] *Mir'at-ı hakikat, c.* I, *s. 173.*

tak ettirip aynı zamanda sâbık hükümdar olan biraderi aleyhinde fetvalar arıyarak bu hususta teferruata kadar gitmiştir.

Sultan Murad'ın validesi zeki, cerbezeli bir kadın olduğundan Abdülhamid'in göndermiş olduğu istintak heyetine açık ve cesurane cevap vermiş ve bu hususta hal' erkâniyle onların adamlarının sorumluluğunu söylemiş ve bu işteki rolünü inkâr etmiştir [256].

[256] Abdülhamit, Tanzimat Dairesi Reisi Mahmud Celâleddin Bey vasıtasiyle Sultan Murad'ın validesi Şevkefza Kadınefendi'ye aşağıdaki iki suali sormuştur. Mahmud Celâleddin Bey, ikinci mabeynci Osman ve Musahip Selim Ağa vasıtalariyle Kadınefendi ile görüşüp sualleri sorarak cevaplarını almıştır.

S 1 — Abdülaziz Han merhumun *Fer'iye* dairesine nakillerinden sonra Pehlivan Suvari Mustafa ve Cezayirli Mustafa ve Faytoncu Abdurrahman'ın kardeşi Mehmed'in kurenalıkta bulunmak üzere tâyin ve ızam kılınmış oldukları malûm olduğundan bunların ne suretle memur edildikleri ol vakit mabeyn müşirliğinde bulunmuş olan Nuri Paşa'dan soruldukta merkumları Seyyid Bey'in sizden getirmiş olduğu emre istinaden Abdülaziz Han merhumun hizmetine gönderdiğini ifade etmiştir; bu hususta malûmatımız nasıldır ve bu Nuri Paşa'ya tarafımızdan emir gönderilmiş midir? Cevabını *tahriren beyan buyurmaları* Şevket-meab Efendimizin bilmecburiyye irâde-i şâhâneleri iktizasındandır. 17 cemaziyelevvel sene 98 (17 nisan 1881).

C — Bâlâda zikrolunan üç şahsın Abdülaziz merhumun maiyyetlerine tâyin olunmalarından ne benim ve ne de evlâdımın haberi vardır; bu hususta malûmatım mağfur-ı müşarünileyhin infisaliyle cümleyi bürüyen duman ve keyifsizlik arasında müşarünileyh hazretleri hakkında her ne güna muamele olundu ise sebep hep ser-i kârde bulunanlardır; çünkü hal'in birinci gününde sarayın ve müşarünileyhin her bir umûru Hüseyin Avni Paşa'ya mufevvaz idi ve Nuri Paşa da onun intihap-kerdesi ve vekili idi. Seyyid Bey'in vazifesine gelince bunların emrine inkiyad etmekten ibaretti; hakan-ı mağfur için bunlara verilen ve bizim bildiğimiz emir ise huzur ve istirahate cehd ve dikkat eylemeleri idi. Bu birinci günkü emirden başka malûmatım yoktur ve eşhasın itirafı da hakan-ı sâbıkın intihar-ı esef-bahşasından pek çok sonra haber almış idim ki, ol vakit ne halde bulunduğumuz cümleye malûmdur. Ve bir de mahlû'ların hanedaniyle beraber maiyyet hademesi ve kurenası olamıyacağı ve ancak bizdekiler gibi cennet-mekânın ve hanedanının elzem olan haricî hizmetlerini îfaya memur olarak işbu kimselerin gönderilmiş olacağı mağfur-ı müşarünileyhin hanedanlarınca da musaddaktır; bundan ziyade bir şeyden malûmatım yoktur.

17 cemaziyelevvel, sene 98 saat (Alaturka) dokuz buçuk

ŞEVKEFSAR

Bu cevaptan sonra Mahmud Bey dönmüş ve yeni sual ile ertesi günü akşamı tekrar istintaka gelmiştir.

S 2 — Merkum Pehlivan Mustafa ve diğer Mustafa ve Mehmed Ağalardan her biri kadim ve haylı zamandan beri kapımızda müstahdem bendeleriniz olduklarından ve kendilerinin cây-ı dikkat hiç bir şeyleri olmadığından merkumları ol zaman vükelânın bilmemeleri ve tanımamaları iktiza edeceği tabîidir. Cevabımızda bunlara verilen emir ve bizim bildiğimiz emir, "merhumun huzur-ı istirahatine cehd ve dikkat eylemek-

Not olarak yazılan Valide Sultanın ifadesi dikkatle okunacak olursa senelerce kendi hizmetlerinde bulunmuş olan Pehlivan Mustafa ile iki arkadaşının haberleri olmadan hal' erkânı tarafından Abdülaziz'in muhafazasına gönderilmeleri mümkün olmadığından bu cevap hilâf-ı hakikattır.

Abdülhamit amcasının ölümünde güya âmir-i mücbir addettiği biraderi Sultan Murad hakkında fetvalar aramış ve bu hususta Meşihat Müsteşarı sudurdan (Kazasker) Ahmed Necip Efendi'den 23 nisan 97 (5 cemaziyelâhır 1298 = 5 mayıs 1881) tarihli olan şu fetvaları almıştır [257].

ten ibaret idi" buyruluyor. Bu makule kesanın öyle bir hâkan-ı muazzama hizmet ederek huzur ve istirahatine cehd ve dikkat eylemeğe iktidarları ve mefkud olan terbiyeleri kâfi midir? Halbuki Nuri Paşa'nın bittekrar isticvabından anlaşıldığına göre mezkûr emri doğrudan doğruya Seyyid Bey vasıtasiyle zât-ı ismet-ânelerinden aldığını isbata muktedir olduğu nümayan olmağla bu babta bir cevab-ı kâfi îta buyrulmadığı halde işin mesûliyeti bi-tamamiha zat-ı ismetânelerine ait olacağı beyan olunur. 18 ca, sene 98.

C — Evvelâ, işin mesuliyeti bitamamiha zat-ı ismetânelerine ait olacağı cümlesi, mukaddemki isticvabnamenin sadedini değiştirerek işi ehemmiyetlendiriyor; böyle bir ehemmiyetli işte şimdiye kadar bulunmadığıma beş senelik asr-ı maadelet-hasr-ı mülûkâne zamin olur ve benim gibi bir âciz kadını böyle isticvaba mecbur edecek sebeb bilinmeyince ne söz bulup da söyleyebilirim? İsticvaba karşı verdiğimiz cevapların doğruluğu cihetiyle daima tekrar edeceğim ve her isticvabta vereceğim cevap yine bu olacaktır. O vakit saraya karışanlar tarafımızdan hakan-ı merhûmun huzur ve istirahatine takayyüd için aldıkları emre iktidaen merhumun kendi bendelerinden bazısı yanlarında bulunduğu halde lüzumuna mebni haricî hizmetlerinde istihdam için bugünkü cümle selâtin-i izam hazarâtının maiyyetlerindeki bendegân terbiye ve liyakatinde işbu kimseleri intihap edip göndermişler ise de hizmet-i âliyelerine mübaşeret etmeden intiharları vuku bulmuştur. Şu kadar ki bu kimseler malûm ve müsaade-i hümayunla hayli müddet *Çırağan*'da biraderlerine hizmet ettikleri halde bu isimlerle mes'uliyete uğramaklığımın sebebini tahattür edemiyorum.

cemaziyelevvel, sene 98, gece saat 12,15 ŞEVKEFSAR

Şevkefza Kadınefendi'nin, Abdülmecid'in haremlerinin en zekisi ve en hırslısı ve en müdebbiri olduğunu kendisiyle yakın temas edenlerden duymuştum. Yukarıda vermiş olduğu cevaplar ve sözlerindeki metanet duymuş olduklarımın doğru olduğunu hatırlattı.

[257] Bu fetvalar ibtida Abdülhamit tarafından tertip olunduktan sonra fetva alınacak zata verilmiş ve onun tarafından derlenip toparlanarak metindeki şekle konmuştur. Abdülhamid'in sualleri şunlardır :

S 1 — Kahraman Paşa (Amr, Bekir, Zeyd) şu üç şahsı bilintihab Hüseyin'in aleyhine yâni helâkine emir verdiği halde mezkûr üç şahıs da Kahraman Paşa'dan aldıkları emri ayniyle icra eyledikleri surette Kahraman Paşa şer'an âmir-i mücbir olaz mı? O üç şahıs kısastan sâkıt düşerek âmir-i mücbire kısas lâzım gelmez mi?

Sual — Kahraman nam kimesne, Amr, Bekir ve Yezd'i bilintihab Hüseyin'in helâkine emir verdikte merkumûn-ı mumaileyh-i Kahraman nam kimesneden aldıkları emri ayniyle icra ettikleri halde mumaileyh Kahraman nam kimse bu surette şer'an âmir-i mücbir olur mu olmaz mı?

Cevap — Ol memurlara tahvif ile emreden Kahraman nam kimsenin emrini memurlar tutmadıkları halde kendilerini katletmiye muktedir olduğunu bildikleri ecilden ol kimseyi katlederlerse Kahraman nam kimesne âmir-i mücbir olur.

Sual — Bu emri Kahraman nam kimse vermeyip de bir Sultan emreder ise cevap yine böyle midir?

Cevap — Böyle değildir; zira sultanın bir kimseyi "katl eyle" emrinde memur-i katil ile tahvif lâzım değildir. Onlar âmir-i mücbir sayılırlar.

Sual — Âmir-i mücbire kısas lâzım gelir mi gelmez mi?

Cevap — İmam Ebû Hanife ve İmam Muhammed ve İmam Şafiî'ye göre âmir-i mücbire kısas lâzım gelir.

Sual — Bu surette katilûn-i merkumûna ne lâzım gelür?

Cevap — İmam Hanife, İmam Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'e göre onlar âlet gibidirler. Onlara kısas lâzım gelmez. Ama İmam Şafiî ile İmam Zufer'e göre onlara kısas lâzım gelür.

Sual — Âmir-i mücbir âkil olduğu halde Hüseyin'in katline emredüp onun emriyle memurlar Hüseyin'i katletseler; katilden altı, yedi

S 2 — Âmir-i mücbir ki Kahraman Paşa, şu üç şahsa emir verdiği zaman, Kahraman Paşa'nın emrine itaaten imtisalen üç şahıs Hüseyin'i şehid ettikleri zamandan altı, yedi gün sonra cinnet illetine mübtelâ olsa mezkûr Hüseyin'in kanından dolayı kendi âmir-i mücbir olduğu için kendinden kısas sâkıt olur mu, olmaz mı?

S 3 — Âmir-i mücbir, Hüseyin'in şahadeti tarihinden altı, yedi gün sonra cinnet illetine mübtelâ olduğu halde Hüseyin'in şahadetine emir verdiği zaman Hüseyin'in şehit olduğu vakit şahadetinden yani Kahraman Paşa'ya cinnet altı gün içinde ol vakit kendisinde alâmet-i cinnetten bir eser görülmediği ve sair evâmirleri her ne için olursa olsun icra edilmekte olduğu mes'uliyetleri dahi kendüsine ait olmak üzere bulunduğu Kahraman Paşa'nın bilcümle tevabiatları taraflarından isbat ve tasdik kılınmıştır.

Şu suallerin hulâsasından murad Kahraman Paşa âmir-i mücbir olur mu olmaz mı? İdam lâzım gelir mi gelmez mi? Yoksa idam cezasından sakıt olur mu? Âmir-i mücbir Kahraman Paşa olunca katillere kısas lâzım gelir mi gelmez mi?

Padişahın bu sualleri tertip ile fetva istemesinden maksadı Kahraman Paşa olarak gösterdiği Sultan Murad'ı âmir-i mücbir olarak öldürtmek istemesidir. Sualdeki Hüseyin, Abdülaziz; Amr, Bekir ve Zeyd olan üç kişi de Pehlivan Mustafa, Hacı Mehmed ve diğer Mustafa'dır.

gün sonra âmir-i mücbire cinnet illeti ârız olsa ol âmir-i mücbire kısas lâzım gelir mi gelmez mi?

Cevap — Âmir-i mücbir âkil olduğu balde emriyle katlettirdiği huzuru kadıda bâdessübut kadı kısas ile hükmettikten sonra kısas için velilere def' ve teslim etti ise hâlet-i cünunda dahi kısas olunur ve eğer sübut ve hüküm ve def'iden birisi vâki olmadı ise, cünun-ı mutbik ile mecnûn ise kısas sâkit olur; eğer cünun-ı muzyik ile mecnûn ise sübut ve hüküm ve def'iden sonra ifakati halinde kısas olunur [258].

Sual — Âmir-i mücbirin katlettirdiği hangi zamanda sabit olur?

Cevap — Maktulün velileri ve katilden bir vakitte dâva edüp kadı şahit istedikte, şahitlerine zafer-yab olup veçh-i şer'î üzere kadının huzurunda şahadet ve tadil ve tezkiyeleri icra olunduğu zaman sâbit olur [259].

ed-Dâi Müsteşar-ı Meşihat
sudûrdan
AHMED NECİB

Yine Sultan Murad'ın âmir-i mücbir olarak kısasını arayan Abdülhamit, Meşihat Müsteşarı Ahmed Necip Efendi ile İstanbul kadılığı pâyelilerinden Abdülhamid'in kitapcıbaşısı Ahmed Tevfik Efendi şu fetvaları vermişlerdir.

Bir kimse âmden katleyle deyu ikrah [260] eylese ikrah eden yani emreyleyen kimse kısas olunur; o âmir her kim olursa olsun.

(Dürrü'l-muhtar)

Bir kimse hal-i sıhatte bir kimseyi âmden katleylese ve sonra deli olsa cinnetten ifakatinde katlolunur.

(Dürü'l-muhtar)

Abdülhamit, mutlak surette biraderini kısas etmek işini takip ile ulemayı sıkıştırıp kendisini maktulün velisi sayarak sarayda topladığı Şeyhülislâm Üryanîzade Ahmed Esad, Ahmed Halid, Sey-

[258] Bundan maksat âmir-i mücbir olduğu ileri sürülen V. Murad'ın kısas olunup olunmıyacağıdır.

[259] Bu fetvamn fotoğrafisi kitabın sonundadır.

[260] İkrah: bir kimseyi korkutarak rızası olmaksızın bir iş işlemek üzere bigayrihakkm icbar etmektir.

feddin, Necip, Abdullah, Şakir, Mahmud ve Hayrullah Efendilerden fetvalar aldığı gibi bâgîlere [261] dairede fetva istemiş ve almıştır [262].

Bâgîlere dair fetva, Abdülaziz'i hal' etmiye teşebbüs edenler hakkında olduğundan bu fetvaya Midhat Paşa ve hayatta bulunan hal' erkânı girmekte idi.

Yukarıdan beri kaydettiğimiz fetvalar, Sultan Abdülhamid'in tekrar saltanata getirilmesinden korktuğu biraderi V. Murad'ı ortadan kaldırmak için istenmiş ve alınmış ise de tatbik edilememiş, yalnız Sultan Murad mensuplarını *İstanbul*'dan uzaklaştırıp *Çırağan sarayı*'nda bulunan sabık hükümdarın muhafazası da sıklaştırılmıştı.

[261] Bâgî: âsi, serkeş demek olup burada Abdülhamid'in maksadı Abdülaziz'e karşı huruç edip onu hal' edenlerdir.

[262] Bugât hususatına dair kaleme alınmış olan mesail, şifahen şeref-sânih olan irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişahî, zât-ı hazreti meşihat-penâhîleri taraf-ı sâmilerinden tebliğ buyrulduğu veçhile imtisalen li'l-emr bugün Hayrullah Efendi ve Mahmud Efendi hazır oldukları halde kıraet ve müzakeresine bedi' olunduğu.

Bu iş için çalışan ilmiye heyeti, hayriye, feyziye, hidaye, kadıhan Abdurrahim Efendi fetvalarından hükümler çıkararak padişaha takdim etmişlerdir.

On Üçüncü Bölüm

ABDÜLHAMİD'İN ABDÜLAZİZ'İN HAL'İNE İŞTİRAK EDENLERİ ARAŞTIRMASI

II. Abdülhamit, amcası Abdülaziz'in intihar etmeyip öldürüldüğüne dair ortaya bir iddia ile çıkarak bu suretle biraderi Sultan Murad'ı ve hal' erkânının hayatta olanlarını temizlemiye azmetmiş ve kendisinin etrafına topladığı yeni saltanat erkânından külâh kapmak istiyenler bu zan ve iddianın takviyesi için kendisine yardım etmişlerdir.

Bu hususta Abdülhamid'e yardım edenlerin başında o tarihte Şurây-ı Devlet Reisi olup yukarıda adı geçen Mahmud Celâleddin Bey (Paşa) bulunuyordu. Bu hal' erkânından Midhat Paşa hakkında verdiği jurnallerinden başka gelini ve oğlu Salih Münir Bey'in zevcesi olup Abdülaziz zamanında küçük hazinedarlardan bulunan Pervinfelek Hanım'ın ifadesine atfen Abdülaziz'in katlinin vaki olduğunu beyan ile padişaha bir ariza takdim eylemiştir[263].

[263] Bu hususta Mahmud Celâleddin Bey'in (Paşa) pâdişaha arizası aynen şöyledir :

"Sultan Abdülaziz Han merhumun sûret-i irtihalleri hakkında ol vakit hazinedarlık hizmetinde bulunmuş olan gelinim cariyelerinin verdiği malûmat şöyledir ki:

'Merhum hazretleri *Ortaköy* dairesine naklolundukta hizmetlerine tâyin olunmuş olan adamları istemeyip kendi eminleri bulunan eski adamlarını taleb ettiği halde müsaade olunmaz idi. Vakıa uğradıkları felâketten mükedder bir hal içinde bulunmuşlar ise de akıl ve şuurunda zerre kadar fenalık ve kendulerine kasd edecek tarzda bir uygunsuzluk yoktu; irtihalleri gününün akşamı ikinci hazinedar, benim gibi küçük hazinedarları, 'efendimiz rahat edecekler, sizde rahat ediniz' diyerek aşağı kata savmış ve merdiven kapısını kapamış ve kendusi yukarıda kalmış idi. Hepimiz alt katta yattık. Sabah olunca bir gürültü ve bir feryad ile 'efendimiz canına kıydı' deyu bize haber veren yine kendusi oldu; şu kadar gördük ki merhumun vefat ettiği odanın köşe penceresi ile ittisalindeki sofanın zikrolunan odaya muttasıl penceresi açıktı; sonra işittik ki merhuma kasdedenler o pencereden içeri alınmış ve yine oradan aşırılmış imiş'.

İşte efendimiz şu ifadat sair suretle mesmû-ı kemterânem olan doğru rivayetlere muvafıktır. Emr ve ferman hümayun-ı hilâfet-penâhîleri vechile inşallahü Tealâ bu madde-i fecianın fâil-i müstakilleri inkâra mecal bulamazlar; velinimet-i bîminnet efendimizden bütün esdikay-ı tebaanın muntazır oldukları âsar-ı adalet bu hususta dahi zâhir olarak mel'unların cezây-ı sezâları verilir. Her halde irâde ve ferman hazreti veliyyülemr efendimizindir.

Abd-i memlûk-i şehinşâhî
Mahmud

Sultan Abdülhamit, 1877 Osmanlı - Rus muharebesini müteakip Abdülaziz'in hal'inde askerlerden kimlerin bulunduklarını ve bunların içinde kimlerin rolü olduğunu tahkik ettirmiş ve buna dair kendisine üç esami listesi verilmiştir. Bu listelerden birisinin tarihi 1 nisan 1295 (13 nisan 1879) olup diğerlerinin de aşağı-yukarı aynı seneye ait olması ihtimali kuvvetlidir. Bu üç listeden ikisi birbirine benzemektedir. Bunların nerelerde bulundukları araştırılırken gerek Abdülaziz in hal'i esnasında ve gerek sonraki hizmetleri isimleri hizasında gösterilmiştir. Bu listeyi aşağıya aynen naklediyorum.

Dolmabahçe sahilsarây-ı hümayununu muhasara eden asker ve ümera

Kumandan Müşir Redif Paşa: Ol vakit Şurây-ı Askerî Reisi bulunduğu.

Ferik Kör Hasan Tahsin Paşa: O tarihte mevki kumandanı olup hâkan-ı merhuma gayr-ı lâyık muamelede bulunmuş olduğu ve elyevm müşir olup Yanya fırkasında idüği.

Mirliva Mustafa Seyfi Paşa: Bu dahi hanedân-ı saltanata sû-i muamele ve hakaret etmişti; vakada (harbi müteakip) ferik olup şimdi Selânik cihetinde bulunduğu.

Mirliva Kasap Hüseyin Paşa: Vakada ferik olup Ardıhan vakasından dolayı tardolunduğu [264].

Mektep Nazırı Süleyman Paşa: Vakada ferik olup sonra müşir olarak istintak olup menfi bulunduğu [265].

Mirliva Mösyö Necip Paşa: Vakada ferik olup şimdi Erkân-ı Harp dairesinde olarak ol vakit telgraf muhaberatının tatiline memur olmuş.

Miralay Tayyar Bey: Vakada liva olup sonra ferik olarak Anadolu ordusunda olan harekâtından dolayı evvelâ Bab-ı Seraskerî'de hapsedilmiş ve şimdi menfi bulunduğu.

Miralay Giritli Mustafa Bey: Vakada Hüseyin Avni Paşa'nm seryaveri olup liva olarak şimdi dördüncü orduy-ı hümâyunda bulunduğu.

[264] Hüseyin Avni Paşa'nın bacanağı olup tard edildikten sonra sürgün edildiği *Sinop*'ta vefat edip Seyyid Bilâl mezarlığına defnedilmiştir.

[265] Süleyman Paşa Bağdad'a sürgün edilip 1892'de orada vefat etmiştir.

Bunların maiyetlerinde bulunan taburlarla kumandan ve zabitleri

Birinci alayın ikinci taburu, *Taşkışla-i* hümâyunda olup vakada binbaşı Ethem Bey kumandan bulunup elyevm Ferik olarak Yunan hududunda bulunduğu ve taburu dahi esaretten (Rus harbinde) avdetle elyevm *Taşkışla*'da olduğu [266].

Dördüncü Talia Taburu binbaşısı Arnavut Osman Bey olup taburu *Taşkışla*'da bulunmuş; Osman Bey vakada (hal' vakasında) kaymakamlığa terfi etmiş ve sonra Miralay olarak bundan iki ay evvel vefat eylemiştir. Taburu dahi muharebeden avdetle *Taşkıla-i* hümâyunda bulunduğu.

Üçüncü Talia Taburu, Beşiktaş ve civarı karakollarında bulunup binbaşısı Ahmed Efendi vakada kaymakam ve sonra miralay olarak şimdi *Edirne*'de bulunup taburu dahi muharebeden avdetle *Taşkışla*'da bulunduğu.

Beşinci Talia Taburu binbaşısı İzzet Bey olup vakada kaymakam olarak sonra miralay olup şimdi dört tabur ile *Kâğıthane* üstünde *Uzunca-ova*'da istihkâm kumandanı bulunduğu.

İkinci Talia Taburu vakada *Yıldız*'da bulunup binbaşı Hoca Ahmed Efendi baymakam sonra miralay olup vefat ettiği.

Şam'dan gelen bir alay asker dahi vaka-i seriyyede bulunduğu.

Mekteb-i Harbiye şagirdanı (öğrencileri) müsellâh oldukları halde mühim noktalara sevkolundukları. Erkân-ı Harp Kolağası Şamlı Bedri Bey vakada Harbiyeliler ile binbaşı olarak bulunup sonra kaymakam olmuş ve şimdi Karadağ hududu komisyonuna memur edildiği [267].

Erkân-ı Harp kolağalarından Rifat Bey vakada binbaşı olup el'an Mekteb-i Harbiye'de bulunduğu.

Binbaşı Tahir Bey: Vakada kaymakam olup şimdi miralay olarak Yunan hududunda olduğu.

Binbaşı Nazif Bey: Vakada Umum Erkân-ı Harbiye Riyaseti hizmetinde bulunup muahharan miralay olarak şimdi Erkân-ı Harbiye dairesinde bulunduğu.

[266] Bu Ethem Bey, Taşkışla kumandanı miralay Emin Bey'i hal' esnasında tevkif ederek taburunu çekip Dolmabahçe önüne getirmiştir. Sonradan ferikliğe çıkan Ethem Paşa'yı Serasker Gazi Osman Paşa medh ve sena ederek Abdülhamid'in maiyetindeki muhafaza fırkasına kumandan tâyin ettirmiş ise de sonra buradan uzaklaştırılmıştır.

[267] *İşkodra* valiliğinde bulunmuş olan Bedri Paşa.

Binbaşı Hafız Ali Efendi: Vakada umum casusluk hizmetinde bulunup kaymakam olarak şimdi Erkân-ı Harp dairesinde bulunduğu.

Erkân-ı Harp Kolağası Beşiktaşlı Tahir Bey: Bu dahi casusluk ederek binbaşı olup şimdi Erkân-ı Harbiye dairesinde bulunduğu.

Serasker Yaveri Binbaşı Ali Bey: Casusluk hizmetinde bulunup şimdi kaymakamdır.

Miralay Şükrü Bey: Süvariler ile devriyeye memur olup Liva olarak şimdi İstanbul'da bulunmadığı.

Mekteb-i Harbiye şagirdaniyle Yüzbaşı Kâmil Bey, yüzbaşı Kadri Efendi, yüzbaşı Besim Bey bulunup vakada Kolağası olmuşlar ve el'an talim muallimliğinde bulunmuşlardır.

Yüzbaşı Hüseyin Bey: Vakada dağ toplariyle *Maçka* tarafına memur olmuştur. Hüseyin Bey, Fosfor Mustafa Paşa'nın damadı olup el'an Mekteb-i Harbiye'de kaymakam bulunduğu.

Namık Paşazade Ali Bey taburiyle bulunmuştur.

Yüzbaşı İsmet Bey: Elyevm ikinci Talia Taburu binbaşısı olup Dolmabahçe kolunda bulunduğu.

Kolağası Kemal Bey: Şimdi miralaydır; vakada Erkân-ı Harplik hizmetinde bulunmuştur.

Mirliva Arif Paşa: Donanma kumandanı olup vakayı müteakip ferik olmuştur.

Abdülhamid'in asıl maksadı amcasının hal'inde ve *Fer'iye*'de bulunduğu sırada rolleri olan Sultan Murad adamlarını ve hal' işinde yakinen alâkaları olanlarla bu işi tertip eden vükelâyı ve Abdülaziz'in muhafazasına memur edilenleri temizlemek olduğundan programı ona göre yapmış ve hal'de bulunan diğer erkân ve ümeraya dokunmamıştır.

Meselâ hal' erkânından Hüseyin Avni Paşa katledilmiş, Kayserili Ahmed Paşa eceliyle ölmüş, Süleyman Paşa, Kasap Hüseyin Sabri Paşa, *Fer'iye* kumandanı Hacı Raşit Paşa ile Redif Paşa Rus muharebesindeki vaziyet, idaresizlik dolayısiyle askerlikten tart veya birer mahalde ikamete memur edilmişlerdi. Bunlardan başka yine askerî sınıftan olup hal'i müteakip *Fer'iye* sarayı muhafazasına memur edilmiş olan Kaymakam İzzet Bey ile Namık Paşazade Ali ve Necip Beyler de bu temizleneceklerin listesine sokulmuşlardır.

Sivil erkân ile Mütercim Rüştü Paşa, Midhat Paşa ve Hayrullah Efendi hayatta bulunduklarından bunların hakkından gelinmesine karar verilmiş ve bilhassa inkılâpçı Midhat Paşa hal' erkânının en tehlikelisi olduğundan asıl hedefi o teşkil etmiştir.

On Dördüncü Bölüm

ABDÜLAZİZ'İN KATLEDİLDİĞİ HAKKINDA TAHKİKAT AÇILMASI

Osmanlı-Rus harbi bittikten sonra

Yukarıdanberi verilen izahattan anlaşılacağı üzere saltanattan hal'edilmiş olması, pek mağrur ve azametli olan Sultan Abdülaziz'e ağır gelmiş ve hasmı olan Hüseyin Avni Paşa'nm gayzı neticesinde öldürülmekten korkmuş, aklî muvazenesi bozulmuş ve nihayet intihar etmek suretiyle hayatına son vermiştir.

Abdülaziz'in bu suretle ölümü muhakkak olduğu halde, padişah خلع hal'edilmesinin önüne geçmek ve bu suretle amcasını hal' edenlerden intikam almak isteyen II. Abdülhamit, aşağıda gösterdiğimiz şekilde, Abdülaziz'in intihar etmeyip katledildiğini ortaya atarak dava açmış ve kendisinin direktifiyle idare edilen davasında tabiî muvaffak olarak emeline ulaşmıştır.

Davada birinci hedef hayatta bulunan biraderi V. Murad ikinci ve asıl hedef de Midhat Paşa idi. Biraderini ortadan kaldıramadı ise de ondan daha fazla korktuğu Midhat Paşa'yı bertaraf edebilmiştir.

Sultan Abdülhamit hal'de bulunan kumandanların ve bölük zabitlerine kadar olanların isimlerini tesbit ettirdikten sonra Abdülaziz'in *Fer'iye* sarayında bulunduğu ve öldüğü sırada muhafazasında ve hizmetinde bulunanları araştırmağa başladı ve bunlardan taşrada bulunanları mahfuzen *İstanbul*'a getirtti ve bundan başka *İstanbul*'da bulunan Sultan Murad mensuplarından ve damatlardan olup işe karıştığı söylenenleri tevkif ve istintaka teşebbüs etti.

Abdülhamit, amcasının ölümünün başkaları tarafından olduğu zehabında bulunduğundan veya hal'ine teşebbüs edenleri temizlemek için öyle göründüğünden dolayı Abdülaziz'in katledildiği iddiasını ortaya atmıştır. Padişahın, bu zehabını takviye için Şûray-ı Devlet Tanzimat Dairesi Reisi Mahmud Celâleddin, Mabeynci Ragıp Beylerle Mustantık (Sorgu hâkimi) Fındıklılı Mehmed Efendi taraflarından bir ariza kaleme alınarak takdim edilmiştir. Abdülhamit bu ariza üzerinde yürüyüp tahkikat yaptırmış ve bu tahkikat padişahın

istediği tarzda yürütülmüş olduğundan neticede Abdülaziz'in intihar etmeyip öldürüldüğü kanaatine varılmıştır[268].

II. Abdülhamit bu hususta halk efkârını kendi iddiasına göre hazırlamak için güya mesmuat kabilinden olarak müsveddesi sarayda tertip edilerek *Tercümân-ı Hakikat*'te yayınlanan bir yazı aynen şöyledir :

"Sultan Abdülaziz Han merhumun keyfiyyet-i vefatı pek çok kimselerin mûcib-i istigrabı olup o esnada neşredilen resmî ilânlar te'min-i efkâr edemediği gibi etibba tarafından tanzim ile neşredilen raportun mazmunundaki mübhemiyyet bütün bütün dâi-i iştibah olmuş ve o vakitten beru efkâr-ı âmmedeki tereddüt ve iştibah ber-devam olarak hattâ Avrupa matbuatında ara sıra bu hususta bahisler edildiği sırada daima müşarünileyhin kendi kendini îdam eylemesi ihtimali istibâd kılınmıştır.

"Bu kere istihbar ettiğimize göre Sultan Murad esnây-ı cülûsunda meşhud olan muamelâtın tebyin-i hakayika medar olan bazı tahkikatın sevkiyle hakayik-i ahvale husûl-i ıttılâ imkânı meşhud olduğuna binaen hey'et-i adliyye erkânından ve hariçten bazı zevattan mürekkeb olarak Mabeyn-i hümayun-ı cenab-ı mülûkânede teşkil buyurulan hey'eti tahkikiyyenin icra ettiği tetkikattan müşarünileyhin vefatı kendi eseri olmayıp hariçten sû-i kasd vukuuna mebni idüği ikrarât ve delâil ve emarât ile mertebe-i sübûta vusûl bulmuş ve hey'et-i tahkikiyye tetkikatını ikmal ettikten sonra evrakın mercîlerine havalesiyle muktezây-ı kanun-ı şer'î ve siyasetin tamamen icra ettirilmesi mukarrer bulunmuştur.

"Tahkikat-ı hâzıraya dair malûmat-ı tafsiliyye ve resmiyyemiz olmayıp ancak işitildiğine göre Abdülaziz Han'ın ikametgâhı olan *Fer'iye* dairesine yüzer lira maaş ve mukaddemce müteaddit atıyyeler ile korucu makulesinden olmak üzere nasbedilen adamlar marifetiyle müşarünileyh îdam olunmuş ve hattâ karakolhaneye nâşı götürülürken henüz berhayat olduğu ve eğer çâre-i tahlisine bakılmış olsa idi ol vakit bile tahlisi mümkin olacağı ve gasl ve tekfini esnasında kollarından lâyenkati' kan aktığı ve müşarünileyhe isnad olunan ihtilâl-i şuûr keyfiyyeti dahi bî-esas muhteriattan idüği anlaşılmıştır.

[68] Bu üç zatın 6 cemaziyelevvel 1298 (6 nisan 1881) tarihli olarak Abdülhamid'e takdim ettikleri ariza sureti daha aşağıda Pehlivan Mustafa Çavuş'un istintakı esnasındaki yazıda not olarak vardır.

"Emsali işitilmemiş eâcibten olmak üzere Sultan Murad'm yevm-i cülûsunun beşinci cumartesi günü Sultan Murad'm mahdumu devletlû necabetlû Selahaddin Efendi hazretlerinden maada bilcümle şehzadegân *Nisbetiye* kasrına dâvet olunup resmî tebrikât bile icra olunmaksızın münasebetsiz dâvet vukuunun mûcib olduğu sûizan üzerine şehzadegân hazerâtı azimette tereddüt ettikleri gibi muahharen bazı esbâb-ı tesadüfiyyeye mebni gitmemişler ve şimdi ise o dâvet vesilesiyle umum şehzadegân hazerâtı aleyhinde bir sû-i kasd musammem olduğunu mahrem-i esrar olanlardan bir kaç kimse ikrar ve îtiraf eylemişlerdir.

"Artık dünyada eşna'-ı cinayât olan itlâf-ı metbû-ı müfehham cinayetine ilâveten umum hanedanı ifna gibi bir cinayeti tasavvur ve tasmim edenlerin ve o tasavvur ve tasmim ve fiil-i icrada âmir veya memur sıfatiyle bulunanların kanunen görecekleri mücazâttan başka umum erbab-ı vicdanın lisanından ve sahâyif-i tevârihte nâmları ilelebed lânetle yâd olunacağı bî-iştibahtır; bu babta alınacak malûmat peyderpey neşrolunacaktır" [269].

Uzaktan ve yakından maznun olanların takipleri

Abdülaziz'in ölümü hakkında el altından sarayda yapılan tahkikat neticesinde ölümün suikast olduğu neticesine varılmış ve bunun üzerine mesele artık kıvama gelmiş olduğundan meydana vurulmuş ve yukarıda görüldüğü üzere Ahmed Midhat Efendi'ye bu husus hakkında bir makale de yazdırılmıştır.

Abdülaziz'in ölümünde birinci derecede rolleri olduğu iddia edilenlerden Abdülaziz'in muhafazasına tâyin edilmiş olan Pehlivan Mustafa Çavuş'la, Boyabadlı Hacı Mehmed ve bir de Cezayirli Mustafa ve Abdülaziz'in ikinci mabeyncisi olup ölümüne kadar yanında bulunmuş olan Fahri Bey hakkında takibata geçilmiş ve bu vesile ile Rüştü, Midhat Paşalarla, Hayrullah Efendi gibi Abdülaziz'in hal'inde rolleri olan veyahut Damad Nuri ve Damad Mahmud Paşalar gibi gözden düşmüş bazı zatların Abdülaziz'in vefatında da medhalleri ileri sürülerek bunların da tasfiyeye tâbi tutulmaları takarrür etmiştir [270].

[269] *Yıldız evrakı, zarf numarası 59.*

[270] Midhat Paşa *Mir'at-ı hayret*'te *(S. 62, 65)* Abdülaziz'in katli meselesi beş senedenberi tahkik olunup bu defa meydana çıkarıldığını ve Rusya efkârına zıd olan vükelânın bu vesileyle itham edilmesini Rusların arzu edip sarayı teşvik ve teşci

Bu sanıklardan Mabeynci Fahri Bey İstanbul'da bulunduğu için derhal tevkif edilip sarayda nezaret altına alınmış[271] ve iki Mustafa ile Hacı Mehmed de memleketleri ve bulundukları yerlerde tevkif olunarak *İstanbul*'a getirilip *Yıldız*'da ihtilâttan menedilmişlerdir.

Bunlardan Pehlivan Mustafa Çavuş, V. Murad'm hal'inden sonra bir miktar tekaüd maaşiyle memleketi olan *Yozgad*'ın *Akdağmadeni* kazası köylerinden *Cullalı*'ya gitmiş ve orada bulunduğu sırada tevkif edilmiştir[272].

Yine bunlar gibi Abdülaziz'in hizmetine tâyin edilmiş olan *Boyabad* kazasının *Hürremşah* köyünden Elmacıoğullarından Hacı Mehmed de buldurularak o da muhafaza altında *İstanbul*'a getirilip *Yıldız*'da tevkif edilmiştir[273]. Abdülaziz'in hizmetine tâyin edilen-

ettiklerini ve hattâ Rus harbinden sonra muvakkat memuriyetle *Petersburg*'a gitmiş olan Rauf Paşa avdet ederken İmparatorun, Sultan Aziz'in katilleri hakkında şedid mücazat tatbikini tavsiye ettiğini beyan etmektedir. Evvelâ Sakız ve daha sonra Midilli'de ikamete memur edilen Rus politikası mürevvici ve devlete olan cinayeti ve irtikâbı dolayısiyle padişahın emriyle resmî surette kendisinden bahsedilen Mahmud Nedim Paşa bu kadar fenalığı kale ahnmıyarak Dahiliye Nazırlığiyle *İstanbul*'a getirilmesi, bu işte Rusların da teşviki olduğunu gösterir *(S. 65)*.

[271] Şûray-ı Devlet Tanzimat Dairesi Reisi bulunan Mahmud Bey 22 cemaziyelevvel 98 tarihiyle Abdülhamid'e takdim ettiği jurnalda tevkifini müteakip, Fahri Bey'in ailesi, Abdülaziz'in eski başmabeyncilerinden Ziver Bey'in enistesi olup mabeyn muzikasında bulunan Ali Bey'i davet ederek Fahri Bey'in kurtulmasına yardım etmesi için Ziver Bey'e ricaya gönderildiğini ve bunların aileleri tarafından Sultan Aziz'in validesine müracaat edildiğini Ali Bey'den duyanların lisamndan olmak üzere beyan etmiştir.

[272] Silâhşorân-ı Hazret-i Şehriyârîden Binbaşı
AHMED BEYEFENDİ'ye:
İzzetlû Beyefendi,

Hâkan-ı sâbık Sultan Murad hazretleri bendegânmdan olup Dersaadet'e izamları muktezay-ı irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişahîden olan Mustafa Pehlivan'ın bir memura terfikan ve serian *Dersaadet*'e izamı bâ-telgraf iş'ar buyurulmuş ve ol veçhile merkum Mustafa Pehlivan memur-ı mahsusuna terfikan ol taraf-ı âliye isrâ kılınmış olmağla vusûlünün iş'ar buyurulması mütemennadır efendim. 27 rebiülevvel sene 98 (15 şubat sene 96).

Mutasarrıf-ı Yozgad
ABDÜLHÂDİ
(Yıldız evrakı, zarf numarası 59).

[273] Yaverân-ı Hazret-i Şehriyarîden İzzetlû Ahmed Beyefendi'nin cânib-i âlisine:
İzzetlû Efendim Hazretleri,

Boyabad kazasına tâbi *Hürremşah* karyesi ahalisinden Hâkan-ı sâbık Sultan Murad Han Hazretlerinin şamdancılarından Elmacıoğlu Hacı Mehmed Ağa'nın

lerden üçüncüsü *Cezayirli* veya *Üsküdarlı* Mustafa denilen şahıs da *İzmir*'de Belediye çavuşluğu ettiği sırada tevkif olunmuş ve diğerleri gibi *İstanbul*'a getirtilmiştir [274].

İşte Abdülaziz'in intihar etmeyip katledildiği hakkında ilk işkenceli tecrübe bunlar üzerinde yapılmış, tertip ve tasni edilen vaziyete göre bunlara Abdülaziz ve V. Murad'ın ikinci mabeyncileri Fahri ve Seyyid Beylerle Karahadım ağalardan bilhassa *Karabiber* denilen Reyhan ve Rakım (nam-ı diğer Nesip) Ağalar da idhal edilmişlerdir.

Envai tazyik ve işkence neticesinde Pehlivan Mustafa Çavuş'la Hacı Mehmed Ağa'dan ve yukarıda adları geçen hadımağalardan arzu edilen tarzda Abdülaziz'in katledildiği hakkında malumat alındıktan sonra tesbit edilen usul üzere *Fer'iye* muhafazasında bulunmuş olan karakol kumandanı miralay İzzet, binbaşı Namık Paşazade Ali ve binbaşı Necip Beyler arattırılarak buldurulmuş ve bunlar da mahfuzen *İstanbul*'a getirilmişlerdir.

Fer'iye karakolu kumandanı İzzet Bey, Abdülaziz'in hal'inde bulunanlarla beraber bir derece terfi ederek kaymakam olmuş ve sonra miralaylığa terfi etmiş ve en son altıncı ordunun kırkıncı alayı kumandanı olarak *Maraş*'ta bulunduğu sırada *İstanbul*'a celp olunmuştur.

Namık Paşazade Ali Bey binbaşı olarak üçüncü ordunun yirmi dördüncü alayının üçüncü tabur kumandanlığiyle *Tesalya Yenişehri* civarında *Dömeke*'de bulunurken ve binbaşı Necip Bey de ikinci kolordunun onbeşinci alayının birinci taburu kumandanı olarak *Selânik*

ihtilâttan men ve memur-ı mahsusa terfikan Dersaadet'e sür'at-i îzamı hususı 24 mart 97 tarihli şeref-keşide buyurulan telgrafnâme-i âlilerinde irâde ve iş'ar buyurulmuş, işbu telgrafnâme-i âlilerinin şeref-vurûdu ânında karye-i mezbure bizzat azimetle mumaileyh Hacı Mehmed Ağa derdest ve hükûmete getirilmiş ve ber-mantuk-ı irâde buraca esnay-ı rahda kimse ile ihtilât ettirilmemek üzere refakatine çend nefer zabtiye terfik ve kaza-i mezbur sertahsildarı Raşid Efendi memur tâyin olunarak mumaileyh Hacı Mehmed Ağa teslim ve ol canib-i âliye îzam kılınmış olmağın takdim-i arize-i çâkerâneme ictisar kılındı. Olbabda emru irâde hazret-i menlehülemrindir. 26 Mart sene 97 (5 Nisan 1881).

Kaymakam-ı Kazây-ı Boyabad
es-Seyyid Mehmed Muhlis

(Yıldız evrakı, zarf numarası 59).

[274] Pehlivan Mustafa, Cezayirli Mustafa ve Hacı Mehmed'in tercümeihalleri *(Midhat Paşa ve Taif Mahkûmları)* isimli eserimizde *(S. 138-140)* toplu olarak gösterilmiştir.

tarafında bulunup[275] oradan da Redif-i sani ikinci tabur binbaşısı olarak *Çorum*'a nakletmiş ve burada bulunduğu sırada *İstanbul*'a celbedilmiştir[276].

Abdülaziz'in hal'ine iştirak etmiş olan beşinci Talia taburu kumandanı İzzet Bey hal'den sonra *Fer'iye* sarayında Abdülaziz'in muhafazasına memur edilmiş ve maiyyetindeki Necip Bey ile Namıkpaşazade Ali Bey sarayın kapılarının muhafazasına tâyin edilmişlerdi.

İşte bu suretle bulundukları yerlerden ne için getirildiklerinden haberleri olmayan bu zabitler *İstanbul*'a geldikten sonra *Yıldız*'da tevkif olunarak hemen istintaklarına başlanmıştır.

Yine bu sanıklardan *Kastamonu*'da oğlu İlhami Bey'in yanında bulunmakta olan Sultan Murad'ın ikinci mabeyncisi Seyyid Bey de *İstanbul*'a getirtilerek Abdülhamid'in huzuruna çıkarılmış ve padişah, kendisine Abdülaziz'in vefatı hakkındaki malumat ve mesmuatını sormuş ve istenilen şekilde ifadede bulunmadığından dolayı daha evvel işkence neticesinde Abdülaziz'i öldürdüğü söyletilmiş olan Pehlivan Mustafa Çavuş'la yüzleştirilmiştir.

V. Murad'm cülûsu üzerine sarayda mabeyn müşiri olan Damad Nuri Paşa ile yine sarayda onunla beraber bulunan Damad Mahmud Paşa da Abdülaziz'in ölümüyle alâkadar görülmüş ve hattâ bunlar güya Sultan Aziz'in ölümüne dair talimat verdiklerinden dolayı tevkif olunup *Yıldız*'da haps ve istintak edilmişlerdir.

[275] Cennet-mekân Sultan Abdülaziz Han, Topkapı sarây-ı hümayununda*n Fer'iye*'ye naklinde ol vakit kaymakam olup mevcut bulunan İzzet Bey elyevm miralay olup altıncı orduy-ı hümayuna müsadif kırkıncı alayda olduğu halde *Maraş*'ta bulunduğu, Namık Paşa-zâde Ali Bey, üçüncü kolorduy-ı hümayuna müsadif yirmi dördüncü alayın üçüncü taburu binbaşısı olup *Yenişehir* civarında *Dömeke*'de taburiyle bulunduğu ve Şehzade Nureddin Efendi gulamı Necib Bey ikinci kolorduy-ı hümayuna müsadif on beşinci alayın birinci taburu binbaşısı olup taburiyle *Selânik* cihetinde elyevm bulundukları tahkikat-ı vakıadan anlaşılmağla olbabta ve katıbe-i ahvalde emr ü ferman velinimet-i bîminnetimiz efendimiz hazretlerinindir.

Miralay
Ali Rıza

[276] An Çorum ilâ Mabeyn-i hümayun :

HARBİYE NEZARET-İ CELİLESİNE

C — 3 Nisan 97 Çorum tâli tabur binbaşısı Necib Efendi alman irâde-i telgrafimiz üzerine yerine tabur kol ağasını tevkil edip 6 nisan 97 tarihiyle hareket ettirildiği mâruzdur ferman. 11 nisan, sene 97.

Kumandân-ı mukaddem-i Yozgat Kaymakamı
Abdullah

Bu suretle yukarıda adları geçen ve tevkif edilen sanıklardan sonra sıra Abdülaziz'in hal'inde birinci derecede rolleri olan Midhat ve Rüştü Paşaların tevkiflerine gelmiştir; bundan evvel neşredilmiş olan "*Midhat ve Rüştü Paşa'ların tevkiflerine dair vesikalar*" isimli[277] eserimizde tafsil edildiği üzere *Manisa*'da bulunan Rüştü Paşa hastalığı münasebetiyle *İstanbul*'a naklolunamıyarak *İzmir*'de vali konağında ifadesi alındıktan sonra *Manisa*'ya iade edilmiş ise de Fransız konsoloshanesine iltica etmiş olan Midhat Paşa verilen teminat üzerine hükümete teslim olarak İstanbul vapuriyle *İstanbul*'a sevkedilmiş ve gelir gelmez *Yıldız*'daki *Çadır köşkü*'nde nezaret altına alınmıştır.

Tasni edilen tertibata göre Abdülaziz nasıl öldürülmüş

Sultan Abdülaziz'in hal'inde ve hal'inden sonra muhafazasında bulunanlarla hizmetine tâyin edilen şahıslardan *İstanbul*'da bulunanların ve taşradan gelenlerin hepsi Abdülhamit tarafından bizzat görülerek kendilerine bu hususa dair sualler sorulmuş ve matlub-ı âli üzere cevap vermedikleri için işkenceye tâbi tutulmuşlardır.

İşkence, tazyik ve tahkikat işine memur edilenler mabeynci Ragıp Bey ile Tanzimat Dairesi Reisi Mahmud Bey, müddeiumumî muavinlerinden Reşit Bey ve bir de müstantık Fındıklılı Mehmed Efendi'dir. Abdülaziz'in ölümü hakkında tertip edilen plan şöyle idi:

Abdülaziz'in öldürülmesi için Sultan Murad'la validesi emir vermişler; Damad Mahmud ve Damad Nuri Paşalar, mabeynci Seyyid Bey'in kendilerine getirdiği bu irade üzerine sabık hükümdarın hizmetine tâyin edilmiş olan Pehlivan Mustafa, Hacı Mehmed ve Cezayirli Mustafa isimlerindeki Sultan Murad'ın adamları ve güya Damad Mahmud Paşa'dan talimat almış olan Abdülaziz mabeyncisi Fahri Bey vasıtasiyle sabahleyin *Fer'iye* sarayına alınmışlar ve Sultan Aziz'i öldürmek üzere Fahri Bey tarafından Mustafa Çavuş'a beyaz sedef saplı bir çakı verilmiş ve sonra bunlar güpe gündüz öğleye yakın Abdülaziz'in kapısı önünde duran kadınlardan hiç birisi kendilerini görmeden Sultan Abdülaziz'in odasına girmişler. Bunlarla beraber Ali ve Necip isimlerindeki iki zabit de kılıçlarını çekerek kapı önünde durmuşlar ve dört haremağası da bunlara nezaretçi olmuşlar.

[277] Bu eserimiz 1946'da Türk Tarih Kurumu tarafından bastırılmıştır.

Abdülaziz'in odasına girenlerden zayıf ve nahif olan Fahri Bey, güçlü, kuvvetli olan sabık hükümdarı arkasından yakalamış, Hacı Mehmed ile Cezayirli Mustafa dizlerine oturmuşlar ve Pehlivan Mustafa da Damad Mahmud Paşa'nın verdiği talimat üzerine, başkaları tarafından öldürüldüğü belli olmamak için evvelâ sol kolunun damarlarını derince kesmiş ve sonra bir miktar da sağ kol damarını kesmiş ve bu ameliyat esnasında o arslan yapılı ve kuvvetli olan Abdülaziz hiç bir mukabelede bulunmadan kuzu gibi teslim olmuş ve ne yaptıklarına dair yüzlerine bakmış[278].

Mürettep caniler bu ameliyattan sonra kaçmışlar ve içlerinden Cezayirli Mustafa geri kalmış ve o da geldikleri kapıdan çıkamayıp pencereden yan odaya geçerek oradan kaçmış[279] veya aşağıya atlamış ve Abdülaziz'in odasının penceresinden aşağıya bir şeyin düştüğünü gözleri iyi görmeyen Marko Paşa *Kuzguncuk*'taki yalısından görüp bunu sabık padişahın kendisini pencereden attığını zannetmiş.

Abdülaziz'in ölümü hakkında hazırlanan bu tertip ibtida hadım ağalardan Karabiber denilen Reyhan Ağa'ya söylettirilmek istenmiş ise de birinci defaki ifadesinde arzu edilen tarzda söyleyememiş, fakat sonraki ifadesinde istenildiği tarzda ifade vermiş ve kim bilir bunun için ne kadar dayak yemişti. Reyhan Ağa ikinci ifadesinde arkadaşlariyle Sultan Aziz'in odasına baktıklarında ikisi zabit olmak üzere dört, beş kişi görmüşler ve kendileri de odaya girip bu cinayeti bütün dehşetiyle seyretmişler. Bunun arkadaşı olan haremağası Rakım veya Nesip Ağa'ya beceriksiz veya ağzından bir söz kaçırır mütalâasiyle olmalı, yalnız Reyhan Ağa'nm mütalâasına evet veya hayır demekle iktifa etmiş ve Sultan Aziz'in kolları kesilirken "Allah Allah" dediğini beyan eylemiştir.

[278] Midhat Paşa mahkeme huzurundaki müdafaasında Abdülaziz'in aslı olmayan ölüm tarzını tasvir ederken "..İnsan Sultan Aziz'i yatağı üzerine uzanmış tedavi etsin diye cerrahı bekleyen bir hasta diyeceği geliyor; Fahri Bey kollarını tutuyor, pehlivan da kesiyor, kurban gık bile demiyor.." diye alay etmektedir.

[279] Cezayirli Mustafa'nın pencereden kaçtığını söyleyen hazinedarlardan Zevkyap Kalfa'dır. Bu kadın, Sultan Aziz'in odasında bir gürültü işitmiş, odaya girdiği zaman Abdülaziz'in "Allah Allah" diye bağırdığını söylemiş ve o esnada odanın denize bakan penceresinden karabıyıklı, buğday benizli, setre pantalonlu, az şişmanca orta boylu bir adamın atlayıp kaçtığını görmüştür. Zevkyap Kalfa'nın pencereden kaçan bir adamı bir hamlede bu derece tavsif etmesi şayan-ı hayret olduğundan tertipte iyi isabet olmamıştır.

Abdülaziz'in bizzat hizmetinde bulunarak son demine kadar yanında olan Arzıniyaz Kalfa, merhumun intihar etmiş olduğunu ısrarla söylemiş ve arzu edilen şekilde cevap vermesi için iyice sıkıştırılmış ise de gördüğünden dönmemiş ve Abdülaziz'in odasına girenlerden bahsedildiği zaman :

"— Eğer göz bağcılık gibi odaya girip merhumu cerh etmişlerse bilemem" demiştir.

Tertip edilen bu şekle göre, Abdülaziz'in katlinde birinci derecede Sultan Murad ile validesi medhaldar olup bunların emri üzerine Damad Mahmud ve Nuri Paşalar V. Murad'ın üç adamını yüzer lira aylık ve otuzar lira elbise parasiyle Abdülaziz'in katline memur etmişlerdir. Bunun için Damad Mahmud Paşa, mabeyn-i hümayunda misafirlere mahsus odada Mustafa Pehlivan böyle yüzer lira maaşla gönderilmelerinin sebebi, Sultan Aziz'in işinin bitirilmesi olduğunu, fakat katl işinin kimsenin anlamıyacağı şekilde kollarının damarlarını kesmek suretiyle yapılmasını ve bu suretle sabık hükümdarı herkesin intihar etmiş zanneylemesini ve kalbe yakın olduğu için ibtida sol kolunun damarını kesmesini söylemiş ve o da Fahri Bey tarafından verilmiş olan beyaz saplı çakı ile Mahmud Paşa'nın söylediğini yapmıştır.

Maznunları söyletme için işkence yapılması

Merhum Midhat Paşa *Mir'at-ı hayret* isimli kitabında sanıkları istenilen tarzda söyletmek için yapılan işkencelerin envamdan bahsetmekte ve şöyle demektedir[280].

".. Hadımağalarından Karabiber (Reyhan) namında bir Arap ile refiki teşvik ve tehdid olunarak şahadet tertip edilmiş ve katil denilen üç nefer şahıs ile Fahri Bey Ahkâm-ı Adliye memurlarının himmet ve gayretiyle ve bizzat ve Ragıp ve Mahmud Bey muavenetiyle haylı darp olunarak ve uykusuz bırakılarak takrire icbar edilmiş ve bir kaç neferi gece havuza sokulmak ve hayaları bükülmek ve başları kızgın sobaya konulmak misillû şedid işkencelere uğramış oldukları halde, sebat etmişler ise de Pehlivan Mustafa en sonunda konulan soba ateşine tahammül edemiyerek talim olunduğu gibi takrir etmiştir".

Şedid işkenceye maruz kalanlardan birisinin de Fahri Bey olduğu muhakkak olup bu zat meşrutiyetin ilâniyle Taif mahbesinden çıktıktan

[280] *Mir'at-ı hayret, s. 68.*

sonra *İstanbul*'a gelip Yusuf İzzettin Efendi'nin yanında bulunmuş ve yapılan işkenceleri ona anlatmış ve o da bazı tanıdıklarına bunu nakletmiş ve bazan da bizzat Fahri Bey'i çağırıp söyletmiştir[281].

Fahri Bey'e yapılan işkencelerden başka bizzat Abdülhamid'den ve sonra da Kızlarağası Hafız Behram Ağa'dan [282] dayak yemiş ve diğer arkadaşlariyle beraber yüzleri yerlere sürülmüş olduğu Yıldız evrakı arasında görüldüğü gibi *Taymis gazetesi* de bundan bahsetmiştir. Bu dayak meselesine dair Abdülhamid'e takdim edilmiş olan 24 mayıs 97 (5 haziran 1881) tarihli bir arizada şöyle deniliyor:

"Bundan çend gün mukaddem Sultan Abdülaziz Han-ı şehidin katillerinden Fahri Bey ve sairlerinden bir kaç kimsenin huzur-ı şâhânelerinde Darüssaadetü'ş-şerife ağasiyle hekim Mavroyani mevcut olduğu halde Hafız Behram Ağa zât-ı şâhânelerinin emri üzerine merkumları darp ve yüzlerini yerlere sürdüğünü merkum Mavroyani, cinsinden olan bir ecnebiye ifade ve ifşa eylediğinden, bu madde şuyû ve hem de Avrupa ceridelerine gideceği anlaşıldığından olbabta ferman".

24 mayıs, sene 97

Bu hâdiseye benzeyen diğer bir dayak meselesini de 2 mayıs tarihli *Taymis gazetesi* yazmıştır. Bu bendin Abdülhamid'e takdim edilmiş olan tercümesinde şöyle deniliyor:

"Fahri Bey nefsini müdafaaya çalıştığı esnada zât-ı hazreti şehriyarî birdenbire fevkalâde hiddetlenip merkumdan cesurane kendi eliyle ahz-ı intikam etmeğe başlamış, fakat bu vukuatı istima etmekte olan Darüssaade Ağası Hafız Behram Ağa heman ortaya atılıp zât-ı hazret-i pâdişâhîyi bizzat ahz-ı intikam etmek teşebbüsünden men ile kendisi Fahri Bey'e sû-i muamele etmeğe başlamış ise de müteakiben zât-ı hazreti tacdârî ağay-ı mumaileyhi bu hareketinden men eylemiştir [283].

[281] Yusuf İzzettin Efendi'nin intiharına dair Başbakanlık arşivindeki vesikalar.

[282] Hafız Behram Ağa 1 zilkade 1297 (5 ekim 1880)'de vefat eden Nureddin Ağa'nın yerine hazinedarlıktan Darüssaade ağalığına tâyin olunmuştur *(Yıldız evrakı, sene 1297, numara 994)*.

[283] *Yıldız evrakı, zarf numarası 59.* Yine Taymis muhabiri olan Sir Makenzi 1 temmuz'da gazetesine çekip 4 temmuz tarihli Taymis'de neşredilen telgrafında "Mabeynci Fahri Bey huzur-ı şâhânede istintak edilirken Darüssaade ağasının tecavüzât-ı bî-edebânesine mâruz olmuş ve müttehemler hakkında da bir çok hakaretler, tazyiklar icra edilerek mücazât-ı kanuniyye sarayda pâdişahın nüfuzu altında tertip edilmiştir" demektedir *(Mir'at-ı hayret'te tercüme edilmiş kısım, s. 350)*.

4 Temmuz 1881 tarihli Taymis gazetesi aynı meseleden bahs eylemiş ve diğer mahkûmların da birçok hakaret ve tazyiklere maruz kaldığını yazmıştır[284].

İstintakı esnasında Fahri Bey'in sorulan suallere gördüğü ve bildiği gibi verdiği cevaplar, Abdülhamid'in tertip ettirmiş olduğu ifade şekline uymadığından dayak yemiş ve işkence görmüştür. Hattâ bu dayak işi saklanamıyacak kadar meydanda olduğunu müstantıkın 13 cemaziyelevvel 1298 (13 nisan 1881) tarihinde Fahri Bey'i istintak ederken söylediği sözlerden anlıyoruz. Mustantık Fahri Bey'e sual sorarken padişahı kasdederek :

"— Efendimiz hiç bir ferdin dahi eziyet çektiğini istemezler, ne çare ki sana itiraf ettirmeğe mecburiyet hasıl olduğundan senin selâmetin de hakikatten maada bir şey de görülmediğinden beyhude kendine eziyet çekdirmekte ne faide olacaktır" demiştir[285].

İşte yukarıda metin ve notta suretlerini kaydettiğimiz mütalâalar ve vesikalar, maznun olanların neler çektiklerini ve nelere maruz kaldıklarını göstermekte ve *Mirat-ı hayret*'in mütalâalarını teyid etmektedir.

Abdülhamid'in tertip ettirdiği bu işkence usulü ve Karahadım ağalara yalan söylettirilmesi, iftira edilmesi, mevkufların muhafazasına tâyin edilen bazı şahısları bile müteessir etmiştir. Hattâ Abdülhamit mevkufların düşüncelerini anlamak için güya mevkufmuş gibi, bunların arasına sokmuş olduğu Esat isminde birisi vasıtasiyle maznunlara dair bazı malumat almıştır. Esat, Abdülhamid'e takdim ettiği jurnalda Midhat Paşa'nın muhafazasına memur edilen tüfekçi Matlı Salih hakkında şunları yazmıştır :

"Çakerleri *Çadır köşkü*'nde müddet-i tevkifimde efendimizin aleyhinde olduğumu gösterdim ve bunun üzerine Salih Bey, hakikaten

[284] Bu gazetenin bu hususdaki yazısının tercümesi *Mir'at-ı hayret*, *s. 349*'da olup bu kitabın birinci kısmının sonuna aynen nakledilmiştir. 13 Cemaziyelevvel 1298 tarihli Fahri Bey'in istintakından (Kitabın sonundaki Fahri Bey'in istintak kâğıdına bakın).

[285] Midhat Paşa 12 nisan 99 (24 nisan 1883) tarihinde *Taif*'ten refikasına göndermiş olduğu mektubun bir yerinde "..daima acıdığım ve hallerine mükedder olduğum bizim arkadaşlardır ki içlerinde bir takımının işkence için, kızgın sobalarda ciğerleri kavrulmuş ve Süruri Efendi'nin himmetiyle kıskaçla husyeleri sıkılıp sakat kalmış olduklarından şimdi bunların beş vakit namazdaki dualarını işitenlerin kalbleri parçalanır.." demektedir ki yukarıki metin de Abdülhamid'e verilen jurnali teyid etmektedir.

efendimizin bir düşmanı olduğumu zannederek her zaman bendenizle Midhat Paşa maddesi üzerine bahis açardı ve Pehlivan Mustafa ağzına tabanca atıldığını ve su içinde mahzende bir kaç gün eza edildiğini ve Ragıb Bey dahi haylıca darp edip ayak üzerinde durduklarını ve hayalarını burduklarını dahi ifade eyledi; kendisi Midhat Paşa ile defaatle görüşmüş olduğundan cennet-mekân efendimiz (Abdülaziz) bizzat kendi kendilerine kasd eylediklerini dahi beyan eyledi".[285] Yine bu casus Esat, Midhat Paşa'nın mevkuf bulunduğu *Çadır köşkü* bekçilerinden Hacı Hafız (Mehmed) ile tüfekçi Matlı Salih Bey'in yalan ifade veren ve maznunlara iftira eden Karabiber Reyhan ile arkadaşlarına :

"—Siz yalancı şahitliği ettiniz; bu kadar can yaktınız ve bu biçareleri tahkir etmekte olduklarını pâdişaha bildirmiş ve bunun indet't-tahkik meydana çıkacağını da ilâve eylemiştir[286].

İşte padişah, kızlarağası, mabeynci Ragıp, mustantık Fındıklılı Mehmed[287] ve müddeiumumî muavinlerinden Reşit Bey ve saire gibi zatlardan dayak yiyen ve işkence gören maznunlardan bazısı yapılan işkencelere tahammül edemediklerinden arzu edilen tarzda ifade vermişlerdir. Müstantıklar arasında Fındıklılı Mehmed denilen şahıs en insafsız ve merhametsizlerindendi[288].

[286] *Yıldız evrakı (zarf numarası 59)* sonra bu, tüfekçi Matlı Salih *Trablusgarb*'a gönderilip kendisine vilâyet jandarma kumandanlığı maiyyetinde bir hizmet verilmesi tavsiye olunmuştur.

[287] Abdülhamit, istediği tarzda hizmet eden bu Fındıklılı Mehmed'in maaşının iki bin kuruşa çıkarılmasını Adliye Nazırı Cevdet Paşa'ya emrettiğinden o da adliye tahsisatı arasında fazla para bulunmamakla beraber istifa eden bir müstantıkın maaşından (ber-mûcib-i irâde-i seniyye iki bin kuruş maaş verileceğini) 7 zilhicce 1297 tarihli tezkiresiyle Mabeyn Başkâtipliğine bildirmiştir *(Yıldız evrakı, sene 1297, numara 1110)*.

[288] Bu hususta merhum Basiretçi Ali Efendi'nin başından geçeni ve gördüğü vakayı nakledelim :

Ali Suavi vakasından bir gün evvel Suavi'nin kapalı olarak Basiret gazetesi vasıtasiyle taraftarlarına yapmış olduğu ilân üzerine meşhur hâdise meydana gelmiş ve gazetesinde bu ilânı neşrettiğinden dolayı gazete sahibi Ali Efendi iki taharri memuru tarafından idarehanesinden alınarak istintak edilmek üzere saraya götürülmüştür. Ali Efendi saraydaki bu istintak işini aynen şöyle anlatmaktadır :

"Saraya vusûlümüzde Abdülhamid'in cülûsunu müteakib alet-i mezalim olup nihayet-i ömrüne kadar bir çok canlar yakan ve hanmanlar harab eden nedim-i hass-ı pâdişahî Sansar Mahmud'un odasına götürdüler; o gece orada kanepeler üzerinde

yattım ve ertesi günü zabtiye nezaretinden en müdhiş müstantıklardan Fındıklılı Cehennemî Mehmed Efendi'nin yed-i ta'zib ve kahrına teslim olundum. Ol zamanın âdeti mühim adamları gece istintak ederlerdi. Akşam saat birinden (alaturka) sabaha kadar beni istintak eyledi; gündüz bilâ istintak geçip ertesi gece yine istintaka mübaşeret olundukta bir yaver gelip müstantıkı mabeyn dairesine götürdü. Bir saat sonra avdet eden kurnaz herif istintakı bıraktığı yerden başladı. Aldığı emri bana sezdirmemek için evirip çevirdikten sonra *Avrupa*'dan bahse girişti... bu defa bana mülâyimâne muamele eyledi.

"İstintak olunduğum mahallin bir köşesinde bir muhaciri istintak eden diğer bir müstantık biçareyi şiddetle tazyik ve işkence ettiğini ve hattâ ispermeçet mumunu gözüne sokarak ihrak suretiyle bir gözünü kör ettiğini gördüm. Herifin feryad-ı canhıraşı etrafı velveleye verdiği halde hiç bir taraftan ehemmiyet verilmedi. Biçare ertesi günü bir hufreye ilka ve defn olunduğunu haber aldım. Ben bu halleri ve bir çok adamların canlarına pire kadar ehemmiyet verilmediğini görünce kendi hayatımdan kat'-ı ümmid etmiş, 'nöbet bana gelecektir' diye lerzenâk olarak kendi nöbetimi beklemekte bulunmuş idim. Bereket versin ki Prens Bismark ile mülâkatım meselesi idâme-i hayatıma yardım etti, beni ölümden kurtardı, istintakım üç gecede ikmal edildi..." *(Basiretçi Ali Efendi, İstanbul'da yarım asırlık vekayi-i mühimme, s. 61, 62).*

On Beşinci Bölüm

SANIKLARIN İSTİNTAKLARINDAN BAZI NOTLAR

Pehlivan Mustafa Çavuş'un istintakından

Abdülaziz'in ölümü trajedisinde baş rolü Pehlivan Mustafa ile Hacı Mehmed oynamışlardır. Bunlardan Pehlivan Mustafa Çavuş daha yukarılarda görüldüğü üzere otuz lira elbise parası ve yüz lira aylıkla, diğer iki arkadaşı, Hacı Mehmed ve Cezayirli Mustafa ile birlikte Abdülaziz'in hizmetine tâyin edilerek *Fer'iye* karakoluna gönderilmişler, fakat *Fer'iye* sarayına girmeden pazar günü Abdülaziz'in intiharı vukua gelmişti.

Bunun üzerine bu üç şahıs tekrar saraya iade olunmuşlar ve bunlardan Pehlivan Mustafa Çavuş, Sultan Murad'm saltanatı müddetince ibrikdarlık, Cezayirli Mustafa esvabçılık ve Hacı Mehmed de şamdancılık hizmetlerinde bulunmuşlar ve hal'inden sonra da tekaüd maaşlariyle çırağ edilmişlerdir[289].

Pehlivan Mustafa, intihar vukuunda *Fer'iye* deki kadınların bağırıp camları kırmaları sırasında bulunduğu *Fer'iye* karakolundan asker ve karakol kumandanı İzzet Bey'le beraber *Fer'iye* sarayına gitmiş, yukarı çıkmış, İzzet Bey'le beraber Abdülaziz'in intihar ettiği odaya kadar girip kanı durdurmak için kesilmiş olan sol bileğine bakır on paralık koyarak bağlamış ve sonra askerlerle beraber cesedi alarak karakolhaneye indirmiştir.

Mustafa Çavuş'un ilk isticvabı 1 cemaziyelevvel 1298 tarihinde (1 nisan 1881) mabeynci Ragıp, Şûray-ı Devlet Tanzimat Dairesi Reisi Mahmud Beylerle müstantık Fındıklılı Mehmed Efendi taraflarından yapılmıştır. Bu istintakı yapanlardan Mahmud Bey (abd-i memlûk-i şehinşâhî Mahmud) imzasiyle istintaka dair Abdülhamid'e takdim ettiği arizasında Mustafa Çavuş için:

"—İşin içine girmiş bir muarız bulunmadıkça merkumun, keyfiyyet-i katli ikrara yanaşması ihtimali yoktur; eğer bu mesele-i mühimmenin ikrar ve katl derecesine îsali matlûb-ı âli ise mutlaka Fahri Bey'in

[289] Bunlardan *Üsküdar*'da *Ahmediye*'de oturan Cezayirli Mustafa Ağa'ya beş yüz kuruş ve Boyabadh Hacı Mehmed'e iki yüz elli kuruş çıraklık maaşı tahsis kılınmıştır *(Yıldız evrakı, sene 1297, numara 23 11, 23 2).*

istintak edilmesi ve derece-i saniyede ol vakit Serkurenalıkta bulunan Edhem Efendi'nin isticvab olunması lâzım" geleceğini beyan etmiştir[290]. Şu halde ölüm meselesinin katil derecesine kadar çıkardıp çıkarılmaması padişahın arzusuna bırakılmıştır.

3 Cemaziyelevvel 98 (3 nisan 1881)'de yapılan istintakında Abdülaziz'i öldürmediğini katiyen beyan etmiş olan Mustafa'ya müstantık efendi :

"— Ey Mustafa sana bu iş biletraf soruldu, verdiğin cevaplar bermûcib-i tahkikat vâhi olduğu mertebe-i sübûta vâsıl olduğundan bu işin faili olacağına şek ve şüphe kalmadı ise de ancak bu cinayete teşvik eden her kim yani müşevvik ve mücbir âmir kim olduğunu haber vermemeniz bu babda ne ihafe-i mütalâaya mebni olduğu eğerçi müsellemâttan ise de Allah, şevketlû efendimize tükenmez ömürler ihsan buyursun, efendimiz bizzat sizi af buyurduklarını ve mükâfat-ı şâhânelerine mazhar olacağınızı irâde-i vaad-i şâhânelerini kendi kulağınız ile işittiğiniz halde bunun üzerine şimdiye değin inkârın mûcib-i istigrab olup âhar taraftan verilen teminattan başka bir şeye haml olunamaz. Bu ise sence pek büyük hamakattir. Buralara sarf-ı zihn ederek işin hakikatini beyan eyle; sizce sebeb-i selâmet mahza işi doğru söylemektir" demesi üzerine Mustafa Çavuş :

"— Ben böyle bir işi ne yaptım ve ne de kimin yaptığını bilirim. Bir adam görüp bilse ölümünü irtikâb eder mi? isterler ise denize atsınlar; yine çoluk çocuğumu, yine onlara bakacak elimi karalayıp kimsenin yüzüne süremem. Allah'tan korkarım haberim yoktur" demiş ve arkadaşlariyle beraber Damad Nuri Paşa'dan otuzar lira elbise parası aldıktan sonra *Fer'iye* karakoluna gönderilip o gece orada yattıktan sonra Abdülaziz'in intiharı üzerine arkadaşları Hacı Mehmed'le Cezayirli Mustafa'yı karakolda bırakarak askerle beraber Rıhtım kapısından saraya girdiğini söyledikten sonra :

"— Hâkan-ı merhum hazretleri deniz tarafında olan büyük odanın köşesinde kollarının ikisi dahi yukarı sıvalı, kolunun biri, iki pare dirseğinin iç tarafında yani koldan kan aldıkları (hacamat) yerde ise de ondan kan akmadı; fakat sol kolundan yine öbür kan çıkan yeri büyük oyulması serçe parmak girecek kadar bir yara olup ondan kan henüz

[290] Mahmud Bey'in bu arizasındaki kayd, istintak padişahın arzusuna bırakılıyor ve eğer padişah ikrar ve katledilmesini isterse işin ona göre yürütüleceğini bildiriyor ki, bu da işin suret-i tertibini göstermektedir *(Yıldız evrakı, zarf numarası 59)*.

cereyan etmekte idi. Evvelinden oraya pek çok kan akmıştı; ancak orada bulunan karakol kolağası olup adını bilemem. Kolunun nafile yere kanı akmasın diye bana söyliyerek onun üzerine bir bakır onluk vurup yerde olan gaz boyamalarından birisini alıp bakır onluğu yaranın üzerine koyarak bağladım; bâdehu Valide Sultan hazretlerini içeriden dışarıya çıkarak hâkan-ı merhumun üzerine bir perde örterek bâdehu karşılarında lenger-endaz olan zırhlı vapur hümâyunundan bir liva gelerek merhum müşarünileyh hazretlerini kaldırıp karakola indirdiler" demiş ve arkadaşlarının kendisiyle beraber *Fer'iye* sarayına girmemiş olduklarında ısrar eden Mustafa:

"— Yalan mı söyliyeyim, onlar içeri girmedi" diye padişah ve istintak heyeti tarafından tertip edilmiş olan planın hilâfında olarak hakikati söylemiştir.

Mustafa Pehlivan'ın ertesi günü tekrarlanan istintakında arkadaşlarının, "Abdülaziz'in ölümünden evvel *Fer'iye*'ye girdiğini görenler vardır" diye vaki sual üzerine :

"— Ben karakolhanenin dışarısına ayak basmadım ve içeriye girmedim; arkadaşlarım dahi girmediler, nasıl günahlarına gireyim? Allahtan korkmayıp kendisini kurtarmak için söylerlerse ne diyeyim? ben söyliyemem. Kolağası şimdi burada olmalı idi, doğrusunu söylerdi. Kolağası ne söylerse razıyım" demiştir.

Padişahın emriyle Mustafa Pehlivan'ın bu istintakı geceli, gündüzlü işkence yapılmak suretiyle altı gün sürmüştür. Mahmud ve Ragıp Beylerle müstantık Fındıklılı Mehmed Efendi taraflarından Pehlivan Mustafa'nın Abdülaziz'in ölümünde birinci derecede alâkası olduğuna dair Abdülhamid'e takdim edilen arizada tesbit edilen şekil daha sonra şümullendirilerek davaya esas olmuştur[291]. Bu Ariza-

[291] Pehlivan Mustafa Çavuş'un geceli gündüzlü altı gün devam eden ve Şûray-ı Devlet Tanzimat Dairesi Reisi Mahmud, Mabeynci Ragıp Beyler ve müstantik Fmdıklılı Mehmed Efendi taraflarından yapılan ilk isticvabı sırasmda bu üç memurun tertip ve tasnî edilen plan dairesinde kaleme alıp Mustafa Çavuş'u katil göstererek padişaha takdim ettikleri arizada şöyle deniliyor :

"Abdülaziz Han merhumun keyfiyet-i vefatından dolayı maznunun aleyh olarak taht-ı tevkife alınan Yozgadlı Mustafa'mn emr ve ferman-ı hilâfet-penâhîlerine imtisalen beş altı gün ve gece icra kılman istintakın fezlekesi merkumı ve refiklerini Nuri Paşa leylen, Beşiktaş sarayına celb ile oda kapısını kapayıp yarım saat kadar mütemadiyen talimat verdikten sonra yüzer lira maaşla ıtmâ ve otuzar altın elbise bahası itâen *Feri'ye* dairesine gönderdiğini ve merkum Mustafa merhumun facia-i vefatı esnasında daha asker içeriye girmeden evvel Harem dairesinin üst kat sofasmda merhumun oda-

deki kayda göre Fahri Bey henüz bilfiil katil olarak gösterilmeyip onun iğmaz-ı ayn töhmetinden dolayı mesul olacağı kaydedilmiştir.

Pehlivan Mustafa'nın arkadaşlariyle beraber Abdülaziz'in ölümünden bir gece evvel cumartesi günü *Fer'iye*'ye girdikleri ve arkadaşlariyle beraber şehzade Mecid Efendi'nin gümüşlü bir sandığını tutarak içeriye götürdüklerini, karahadımlardan Karabiber Reyhan Ağa söylemiştir.

Bundan sonra hâdisede alâkası olmadığını ısrarla söyleyen Mustafa Pehlivan bir taraftan afv vaadine ve bir taraftan da işkenceye

sında bulunmuş ve görünmüş olduğunu ve hattâ merhumun cerihasını karıştırıp bakır para ile bağlandığını ve vak'adan bir gün evvel ol hizmet bahanesiyle ve refikleriyle hareme girdiği gibi vak'anın sabahı dahi erkenden dahil-i daireye ne suretle girmek lâzım geleceğine dair merhumun (Abdülaziz'in) dahi Valide Sultan hazretleriyle mesmûu olan müzakerenin merkumlardan sudûr ettiğini ve bâdehu alt kattan yukarı çıktıklarını ve merkumların yevm-i irsali olan cumartesi gününden bed' ile ertesi gün karakol kumandanı bulunan kaymakam İzzet Bey canibinden haremde ve merhumun yamndaki bilcümle eslihânın ahzında tehâlük ve ısrar ve bunlar verilmezse askerle içeriye hücum olunarak Sultan Abdülaziz'in îdam olunacağının Valide Sultana ihbar kılındığını meydana çıkarmış ve merhum müşarünilleyhin vefatına kadar akıl ve fikrinde halel olmadığı dahi tamamen tebeyyün etmiştir.

"Şu halde müşarünileyh hazretlerinin nefs-i azizlerine sû-i kasd kendi yed-i ihtiyarlariyle olmayıp amden hariçten vuku bulduğunu ve bunun da ya münferiden veyahut refikleriyle müctemian merkum Mustafa'dan sudur etmiş bir cinayet olduğu bayağı muhakkaktır; hattâ yine bu hususta dolayı taht-ı istintaka alınan merhumun ikinci mabeyncisi Fahri ibtiday-ı emrde keyfiyyet-i vefatı merhumun eser-i sun'ı olmak üzere iddia eylerken delâil ve esbâb-ı meşrûha meydana çıkınca o dahi sû-i kasdin suret-i mahremanede olması lâzım geleceğini itirafa mecbur olmuştur.

"Nuri Paşa tarafından merkum hizmetçilere saray-ı hümayunda verildiği muhakkak olan talimât-ı hafiyye ahkâmının taht-ı ikrarına alınması için merkum Mustafa'nın mükerreren icra olunan istintakında dahi eğerçi kendisi inkârda ısrar etmiş ise de Nuri Paşa'nm odasına refikleriyle girdiğini ve bazı tenbihât icra eylediğini ikrar etmesiyle beraber refiklerine merhumun hayatı aleyhinde öyle talimât-ı hafiyye verilmiş ise diyeceği olmadığını dermeyan eylemesine göre, onlar dahi geldikte icra olunacak istintakın merkum Mustafa'yı ikrara bilkülliye mecbur edebilmesi de kaviyyen memuldür. Mâahaza merkumların (henüz İstanbul'a getirilen Hacı Mehmed ve Cezayirli Mustafa'nın) maslahat-ı hey'et-i hâzırasiyle mevki-i muhakemeye konulacak olursa delâil-i katıa-i mevcudenin dahi merkum Mustafa'nm caniliğini ve kendisiyle rüfekasını saraydan ıtma ve izam edenlerin mes'uliyyet-i kanuniyyelerinin tâyinine usulen kifayet edeceği ve Fahri'nin haline gelince o dahi cinayet-i vakıanın suret-i icraatına vakıf ve hiç değilse ığmaz-ı ayn etmiş olmak töhmetinden berî olamıyacağı derkârdır; Katıbe-i ahvalde emr ü ferman hazret-i veliyyülemr efendimizindir. 6 Cemaziyelevvel 98.

MÜSTANTIK MEHMED RAGIP, MAHMUD

tâbi tutuluyor; nihayet en son konduğu soba ateşine tahammül edemiyerek [292] istenilen tarzda yâni Abdülaziz'in kendileri tarafından öldürüldüğü yollu ifade vermiştir.

Mustafa Pehlivan 19 cemaziyelevvel 1298 (19 nisan 1881) tarihli salı günkü ifadesinde :

"— Mahmud Paşa (Damad) beni ve refiklerim Cezayirli Mustafa ve Mehmed Ağa'yı mabeyn-i hümâyunda misafirlere mahsus olan odaya celb edip müşarünileyh yalnız olduğu halde 'sizi *Fer'iye* sarayına memuren göndereceğim, maaşlarınız yüzer liradır; fakat böyle yüzer lira maaşı niçin veriyoruz, biliyor musunuz?' Biz de 'ne bilelim' dedik. Onun üzerine Mahmud Paşa 'şu işi bir an evvel becermeniz içindir' dedi. Biz de 'iş nedir' dedik; 'Sultan Abdülaziz'in bir saat evvel öldürülmesidir' demesiyle 'biz böyle şeyden korkarız' dedik. 'Ne korkuyorsunuz ben size emir veriyorum' dedi; 'bunu icra etmiyecek olursanız ekmeğinizden olursunuz, hakkınızda fena olur, mazarrat görürsünüz' diyerek bize talimat verdi" demiş ve Mahmud Paşa'nın verdiği talimatta Sultan Abdülaziz'in kimsenin anlıyamıyacağı tarzda işinin bitirilmesi ve "ibtida sol kolunun damarlarını kesdikten sonra sağ kolunun damarlarını dahi keserek işinin bitirilmesi" tavsiye olunmuştur.

Mahmud Paşa'nın yanından çıkan bu üç şahıs Damad Nuri Paşa'yı görmüşler o da bunlara "Sultan Aziz'e iyi hizmet edeceksiniz; gelen giden olur ve bir güna kâğıt gelirse bize haber vereceksiniz" diyerek otuzar lira elbise parası vermiştir.

Pehlivan Mustafa aynı tarihli ifadesinde talimat aldıktan sonra bir yaver vasıtasiyle evvelâ *Fer'iye* karakoluna gelip o gece orada yattıktan sonra alaturka iki raddelerinde Fahri Bey gelip arkadaşlariyle beraber kendisini alıp *Fer'iye*'ye götürdüğünü ve eline beyaz saplı bir çakı verip odaya girince, Fahri Bey'in derhal arkasından Abdülaziz'i kucaklayıp kollarını tuttuğunu, Cezayirli Mustafa da ayaklarına oturup kendisi de Mahmud Paşa'nın tarifi veçhile ibtida sol kolun ve sonra sağ kolun damarlarını kestiğini ve sol kolundan ziyade kan aktığını ve sağ kolundan ise az kan aktığını söylemiştir. [293]

[292] *Mir'at-ı hayret, s. 68.*

[293] Hadım Araplar ifadelerinde Abdülaziz'in "Aman Allah, can kurtaran yok mu" diye bağırdığını söylemişlerdir. Bu ameliyat yapılırken Pehlivan Mustafa Arapların odada bulunduklarını ve Araplar ise mahkemedeki ifadelerinde odaya girmiyerek hâdiseyi kapının önünden seyrettiklerini beyan etmişlerdir.

Güçlü kuvvetli olan Abdülaziz'in bu vaziyete karşı nasıl durduğunu düşünen müstantık :

"— O sırada Sultan Aziz hazretleri ne hal ve muamelede bulundular" diye sorunca Pehlivan :

"— Bizimle oraya memuren gönderilen dört haremağasından ikisi orada hazırdı" demiş ve Sultan Abdülaziz üzerinde ameliyat yapılırken haremağaları pencerelere, kapılara nezaret edip telâşlı olarak gezinmişler ve daha başka adam bulunup bulunmadığı sualine de : Yapacağı işin heyecaniyle başka kimse olup olmadığının farkında olmadığını söylemiştir. Bu sırada Abdülaziz'in üzerinde bir ince gömlek ile entari ve yanında Kur'an-ı Kerîm varmış [294].

Mustafa Çavuş'un matlub-ı âli üzere verdiği ifade Abdülhamid'e arzedilince padişah kendi el yazısiyle Mustafa'nın takriri gibi Hacı Mehmed'in de istintak ile ifadesinin zapt olunmasını ve hadımların celp olunarak yüzleştirilmelerini irade eylemiştir [295].

Boyabadlı Hacı Mehmed'in istintakından

Padişahın tahrirî iradesi üzerine Elmacıoğullarından Hacı Mehmed'in istintakı icra edilmiştir. Onun istintakını da Mahmud ve Ragıp Beylerle müstantık Fındıklılı Mehmed Efendi yapmışlardır.

Hacı Mehmed 22 cemaziyelevvel 98 (22 nisan 1881) tarihli ifadesinde, kendisi Mustafa Pehlivan'ın maiyyetinde ve Sultan Murad'ın veliahdlığında hizmetinde olup padişah olunca Mustafa Pehlivan ibrikdar ve kendisi de onun yerine şamdancı tâyin edildiğini beyan etmiştir.

Güya Abdülaziz'in katlinde, dizlerine oturmakla katil fiiline iştirak etmekle sanık olan Hacı Mehmed, kendisine isnad edilen bu fiili kat'î surette red etmiş ise de Mustafa Pehlivan'ın işkenceden sonraki ikrarı kendisine beyan edilerek aynı zamanda işkenceye tâbi tutulup Mustafa ile muvaceheden sonra Pehlivan Mustafa'nın söylediklerini kabul etmiş ve hulâsaten de şöyle demiştir :

Hacı Mehmed *Dolmabahçe* sarayında şamdancılık hizmetinde iken Mustafa Çavuş'un, Damad Mahmud Paşa'nın oturduğu odadan çıktığını görmüş. Mustafa Çavuş kendisini yanına çağırarak

[294] Pehlivan Mustafa Çavuş'un bu ifadesinin altında kendisinin parmak işareti olup bu parmak işaretinin Mustafa'nın olduğunu müddeiumumî Lâtif Bey'le mabeyinci Ragıp Bey tasdik etmişlerdir.

[295] *Yıldız evrakı, zarf numarası 59.*

"hizmete gideceğiz, Mahmud Paşa bana talimât verdi[296], haydi gidelim" demiş ve sonra bunları Damad Nuri Paşa çağırmış, kapıyı kapatmış ve kendilerine :

"— Siz Efendimizin (Sultan Murad'ın) emekdarı imişsiniz. Efendimiz buyurdu, gidin *Fer'iye* sarayında Sultan Aziz'e güzel hizmet edin; ne havadis işitirseniz gelip bize haber verin" dedikten sonra ceyb-i hümâyundan kendilerine otuzar lira elbise parası vermiş ve sonunda bunları bir yaverle *Fer'iye* karakoluna göndermiş, o gece orada kalmışlar. Pehlivan Mustafa'nın söyledikleri gibi üçünü birden Mabeynci Fahri Bey gelip karakoldan almış *Fer'iye*'ye göndermiş, Sultan Aziz'in odasına girip Mustafa'nın anlattığı şekilde bu Mehmed Çavuş, Cezayirli Mustafa ile ayaklarını tutmuşlar, Fahri Bey arkadan kavrayarak kollarını tutmuş ve Pehlivan Mustafa da bileklerinden kesmiş ve henüz ölmeden savuşmuşlar.

Burada caniler listesine dahil edilmesi icap eden iki kişinin adı da geçmiş. Abdülaziz'i öldürürlerken kendilerine kumanda eden bir zabit de bulunmuş bu zabit şehzadelerden birisinin kölesi olup sarı bıyıklı ve orta boylu imiş, kılıcına dayanarak kapının önünde durup bu fiile kumanda ediyormuş.

Hacı Mehmed, kaçarken, Cezayirli Mustafa'nın kapıdan çıktığını görmemiş, "belki pencereden kaçmıştır" demiş. Hacı Mehmed'in ifadesine göre, ameliyat beş ve on dakika sürmüş; sonra pencere perdelerinden birine cenazeyi sararak aşağı indirmişler.

Hacı Mehmed, birinci ifadesinde Abdülaziz'in kollarını kestikten sonra kaçtıklarını ve diğer ifadesinde de öldürdükten sonra cenazeyi aşağı indirdiklerini beyan ile birbirine zıd sözler söylemiş ise de istintak fezlekesinde uydurulan katil tertibine uygun olmak üzere kaçtıkları kaydedilmiştir.

Hacı Mehmed'in 1 nisan 98 (13 nisan 1881) tarihli ifadesinin altındaki parmak işaretinin kendisinin olduğuna dair Dahiliye Nazırı Mahmud Nedim Paşa ile başmabeynci Hamdi Paşa'nın ve Osman Bey'in imzaları vardır.

Cezayirli Mustafa'nın istintakından

Veliahdliği zamanında Sultan Murad'ın hizmetinde bulunmuş olan *Cezayirli* veya Üsküdarlı Mustafa, Murad hükümdar olunca esvapcılığa tâyin edilmiş ve bu vazifede bulunurken yüzer lira maaşla diğer iki arkadaşı (Pehlivan Mustafa ve Hacı Mehmed'le) ile birlikte sabık

[296] Güya Abdülaziz'in öldürülmesi için verilen talimatın ifşa edilmesi.

hükümdar Sultan Abdülaziz'in hizmetine gönderilmiş ve bu hizmete giderlerken kendilerine Nuri Paşa tarafından ne yolda hareket edeceklerine dair talimat verilmiştir.

Cezayirli Mustafa'nın biri 8 nisan ve diğeri 10 nisan 1297 (20 ve 22 nisan 1881) tarihli iki istintakı vardır. Birinci istintak kâğıdında istintak edenlerin imzaları olmayıp yalnız kendisinin *(es-Seyyid Mustafa)* ibareli mührü vardır. İkinci istintakında ise müddeiumumi Lâtif Bey'-le müstantık Mehmed Efendi'nin imzaları görülüyor. Birinci istintak kâğıdının serlevhası (ibtidaki istintakname) ve sonrakinin serlevhası (alelusûl istintakname) kayıtlıdır.

Cezayirli Mustafa birinci istintakında kendisi, iki arkadaşı ve dört haremağasının *Fer'iye*'ye gönderildiklerini, otuzar lira elbise parası verilip yüzer lira maaş tâyin edildiğini ve kendilerine talimat verilirken Nuri Paşa'nın yanında Sultan Murad'ın ikinci mabeyncisi Seyyid Bey bulunduğunu ve parayı Nuri Paşa'nın verdiğini ve Nuri Paşa'nın yanında kara sakallı, şişmanca bir askerî paşası (Damad Mahmud Paşa) kızlarağasınm bulunduğunu, cumartesi günü karakola gidip o gece orada yattıklarını ve intihar vakası üzerine Mustafa Pehlivan ve Hacı Mehmed Ağalarla beraber çıkmayıp paşalarla beraber yukarı çıktığını Mustafa ve Mehmed Ağaların odada bulunduklarını ve Karabiber Reyhan Ağa ile Rakım Ağa'nın ağlaştıklarını gördüğünü ve Abdülaziz'in cesedinin bir perde içine konularak önü sıra beraber karakolhaneye indirildiğini söylemiş ve arkadaşları ne derlerse desinler kendisinin bu işle alâkası olmadığını beyan etmiştir; fakat bu tarz istintak, mürettep talimata uymadığından işkence fiili başlamış ve ondan sonraki ifadesinde de şöyle demiştir :

Nuri Paşa'dan talimat alırlarken yirmi dakika kadar içeride odada kapalı kaldıklarını ve sırrı faş etmiyeceklerine dair yemin ettiklerini ve sırrı faş edenin [297] kim olduğunu bilmediğini, kendisinin sırrı faş etmediğini beyan eylemiştir.

Valide Pertevniyal Sultan'ın ifadesindeki "*şimdi mi girelim, acaba yanında kimse var mıdır?*' yollu kapı yanında bazı sözler işittiği hakkındaki suale karşı da Cezayirli:

"— Hayır orada söyleşmedik ve oraya gitmedik" deyip biz vazifemizi icra ederken (yani Abdülaziz'i öldürürken) haremağaları yukarı katta

[297] Abdülaziz'in katli için Nuri ve Mahmud Paşalar tarafından verilmiş olan gizli emrin ifşasının Necip Bey tarafından verilmiş olması ihtimali.

idiler. Zabitandan oda içerisinde bazıları vardı, kadın yoktu; talimat icra olunurken iki haremağası gördüler" demiş ve bundan sonra garip tarzda şu sualler sorulup cevapları verilmiştir :

S "— Araplara el sürdütmediniz değil mi ? Siz üç kişi mi icra ettiniz ? Mustafa mı tuttu ?"

C "— Araplar el sürmedi, biz tutup kaldırdık, üçümüzden başkası tutmadı.

S "— Necip Bey odanın içinde mi idi ? Acaba o söylemesin ? Bu boşboğazlık nereden çıktı" [298] ? "Velhasıl yanında iki Arap vardı" sualine Cezayirli Mustafa :

C "— Evet efendim Karabiber zayıfca Arap, bendeniz, Mustafa Ağa. İki asker neferi sonradan geldi. Zabitler haremağalarla beraber yukarı çıkmışlar; sonra merhumu aşağıya indirdiler."

Cezayirli Mustafa'nın bu işkenceli istintakında padişahın emriyle kendisine şu sualler sorulmuştur :

"— Şevket-meâb Efendimiz Hazretlerine tamamen kanaat gelmek üzere hulâsaten hulâsa Nuri Paşa'nm ve Seyyid Bey'in size verdikleri talimat pazar günü sabaha kadar bi-eyyi halin Sultan Aziz'in vücudunun kaldırılmasından ve bunu icra ettikten sonra hayatta bulunduğunuz müddetçe bu sırrı fâş etmemekten ibaret değil midir ? ve verilen yemin îta kılınan evâmiri harfiyyen icra ettiğinizi mektum tutmak için değil midir ? Halbuki bu sırrı bilenlerden birisi her nasılsa ifşa eylemiştir. Sen o vakitten bu saate kadar aldığın emri icra edip ifşa eylemediğine vallah mı billah mı ?"

Cezayirli Mustafa da bu kapalı ve altından meseleler çıkarılacak olan suale şu cevabı vermiştir [298] :

"— Aldığım evâmiri icra ettiğime, o vakitten bu vakte kadar ifşa etmediğime ve bundan sonra dahi ifşa eylemiyeceğime vallah, billah kasem ederim."

Fakat Cezayirli Mustafa *alelusûl* denilen müddeiumumînin de bulunmuş olduğu asıl ifadesinde :

"— Sultan Aziz'e hizmet etmek üzere memur olduk; ne hizmet buyurulursa onu edecektik. Beni birinci ederek 'her şeyi senden soracağız' denildi, yüz lira maaş vardı; gideceğimiz gün Nuri Paşa 'yüzer lira

[298] Tertip edilen plana göre Nuri Paşa'nın işe karıştırılması icap ettiğinden Nuri Paşa'nın Abdülaziz'in öldürülmesi hakkında gizli talimat vermiş ve bu da güya ifşa olunmuş imiş.

aylığınız var' diyerek bizi gönderdi. Otuzar lira harçlık para verildi. Bizden başka dört haremağası vardı. Talimatı *Beşiktaş* (Dolmabahçe) sarayında deniz üzerinde, orta kattaki odaların birisinde Nuri Paşa verdi. Yanmda bir askerî paşası ve kızlarağası vadrı[299]. Cuma günü akşam üzeri idi. Talimat verilirken Nuri Paşa'nm yanında ikinci mabeynci Seyyid Bey bulunup kapıyı kapayarak yemin ettirdiklerini ve talimatın da 'güzelce hizmet edip gücendirmiyeceksiniz, yolda tanıdığınızı görürseniz aşinalık etmiyeceksiniz' gibi tavsiyelerden ibaret olduğunu" beyan etmiştir. Bunun üzerine müstantık :

"— Böyle âdi sözler için ne yemin verdirilir ve ne kapı kapanır ve ne kimse işitmesin denilir. Size söyledikleri asıl ne ise onu söyle; çünkü iş meydana çıktı, arkadaşlarının söylediklerini kulağınla işitiyorsun, hepinizin talimi bir yerdendir" sualine Cezayirli Mustafa :

"— 'Onlar burada biz yaptık' diye söylüyorlar; fakat benim bir şeyden haberim yoktur. Cumartesi günü gittik, pazar günü sabahtan bu iş oldu. Ben karakolda idim. Kollarını Fahri Bey ve dizlerinin birisini benim için burada dediklerini işittim; fakat haberim yoktur" cevabını vermiş ve arkadaşlarının işkence neticesinde kabul ettikleri katillik isnadını red etmiştir.

Cezayirli Mustafa'yı tertip edilen plan dahilinde söyletmek için bir de rüya uydurulmuş. Güya Hacı Mehmed uykusu arasında katillere mahsus haller göstermiş ve uykusu içinde arasıra "işte tuttum tuttum, ellerini sen kes, kes" diyormuş. Gece, gündüz gözlerine hayaller görünüyormuş. "Buna ne mâna verirsin ve ne dersin?" sualine karşı da Cezayirli :

"— Bunun dahi ne faidesi var bilemem" diye mukabele etmiş.

Bir cariyenin Abdülaziz'in vefatı günü kendisini pencereden kaçarken gördüğü[300] sualine karşı da Cezayirli Mustafa:

"— Sözüm bâlâda beyan ettiğimden ibaret" diyerek katil işini red etmiştir.

[299] V. Murad'ın cülûsu üzerine veliahtken başağa olan Lala Süleyman Ağa Darüssaade Ağası olmuş ve onun hal'inden sonra iki bin kuruş çıraklık (tekaüd) maaşiyle *Medine-i Münevvere*'ye gönderilmiştir.

[300] Cezayirli Mustafa'yı pencereden kaçarken güya hazinedarlardan Zevkyap Kalfa görmüş ve üç arkadaşı arasında bunu teşhis etmiş.

Mabeynci Fahri Bey'in istintakından

Abdülaziz'in vefatından sonra on beşer lira aylıkla tekaüd olarak *İstanbul*'da *Pangaltı* tarafındaki evinde oturmakta olan Fahri Bey, Abdülaziz'in intihar etmeyip katledildiği iddialarının başındaki ilk tahkikatta *Çadır köşkü*'ne celp olunarak Tanzimat Dairesi Reisi Mahmud, Mabeynci Ragıp Beylerle müstantık Fındıklılı Mehmed Efendi taraflarından isticvap edilmiştir.

Abdülaziz'in vefatında yirmi dört, yirmi beş yaşlarında bulunan ve sabık hükümdarın ölümünde *katil-i müteammid* olarak gösterilen Fahri Bey hakkındaki iddia, Abdülaziz'in yanından onun bütün adamları uzaklaştırıldıkları halde, bunun, Sultan Murad mensupları tarafından suikast için bililtizam alıkonulmuş olması ve bu suretle Abdülaziz'in ölümünde Mustafa Pehlivan ve arkadaşlariyle birlikte bilfiil bulunmuş olması idi[301].

Fahri Bey kitabın sonundaki istintakını havi ifadesinde de görüldüğü ve bundan evvel sanıklara yapılan işkenceyi havi vesikalarda da belirtildiği üzere kendisine isnad edilen katillik sıfatını red eylemiş ve padişahın vaadlerine rağmen vakıayı olduğu gibi söylemiştir.

Tasnî ve tertip edilen şekle göre Abdülaziz'in yanındaki bütün erkeklerin alınmasına rağmen Fahri Bey'in orada kalması, güya Sultan Murad'ın muvafakatiyle olmuş ve bu hususta Damad Nuri Paşa'dan bir ipucu elde edilmek istenmiş ise de Nuri Paşa, 23 haziran 97 (5 temmuz 1881) tarihiyle padişaha takdim ettiği arizada:

"— Fahri Bey kullarının ahvali tamamiyle meçhulümdür; çünkü oranın idaresi, muhafazası ve nezaretiyle Avni Paşa ile kumandan Raşid, Paşa elinde idi, diğerlerini (yani Pehlivan Mustafa ve arkadaşlarını) irâde-i seniyye ve Valide Sultan emriyle tâyin ettim, gönderdim; fakat Fahri Bey'i tâyin etmedim, bilemem, kimin tarafından tâyin olunduğu meçhulümdür" demiştir.

Fahri Bey'in aleyhinde şehadet eden ve vaka esnasında Abdülaziz'in odasında bulunduklarını söylemiş olan Reyhan ve Nazif (Rakım) Ağaların hiç bir suretle Abdülaziz'in vefatı anında odada olmadıklarını Fahri Bey katiyetle beyan etmiştir.

[301] Hâkan-ı müşarünileyhin kâffe-i kurenası nezdine îzamdan memnû iken Fahri Bey'in nezd-i müşarünilehyte ibka kılınması cay-ı dikkat bulunmuş ve şu kadar ki Fahri Bey'in o yolda memur bulunması komisyonun kararıyle hasıl olmuştur *(Nuri Paşa'nın istintakı fezlekesinden)*.

Bu hadım Arapların talim olunmalarına rağmen Fahri Bey'le ilk muvacehelerinde istendiği tarzda ifade vermeyip hakikati söylemeleri, istintak heyetini şaşırtmış ve bu suretle istintaka son verilerek birkaç gün sonra padişah huzurunda yapılan ikinci muvacehede kısmen istenilen şekle uygun ve üçüncü muvacehede biraz daha matluba muvafık ifadelerde bulunmak gibi gülünç istintaklar yapılmıştır ki bunu Midhat Paşa *Mir'at-ı hayret*'te göstermiştir[302].

[302] Merhum Midhat Paşa Taif kalesinde kaleme almış olduğu *Mir'a-t hayret* isimli eserinin kendisine ait olanından maadasını diğer mahkûmlarla görüşerek kaleme almış olduğundan Fahri Bey'e ait istintak işini de duyduğu gibi şöyle anlatmaktadır :

"..Nöbet Fahri Bey'e gelerek ibtida *Çadır köşkü*'nde Mahmud Bey ki sonradan Mahmud Paşa olmuştur; onunla Ragıb Bey ve Mehmed Efendi (müstantık), mumaileyhi söylettirmek için hayh tazyik ettikleri halde Fahri Bey istikamet-i kavlinde sebat etmesi üzerine Araplar (hadımlar) celb ile bilmuvacehe ibtida Karabiber (Reyhan) kelâma başlayıp ifadesinde kendisi üç nefer refikiyle cumartesi günü Fer'iye Harem dairesine gidip saraydan gelen eşya ile meşgul oldukları gibi ertesi pazar günü yine orada eşya ile meşgul iken yukarıda bir gürültü ve figan işitip derhal çıktıklarında bütün harem halkı merhumun odasına gelip toplanmış ve feryadları ortahğı tutmuş olmasiyle bunlardan keyfiyyeti ledessual merhumun kendü kenduyi telef etmiş olduğunu ifade ettiklerini ve bir aralık kenduleri dahi kalabalık arasında odaya gelip merhumu o halde gördüklerini söyleyip arkadaşları dahi Reyhan'ın işbu ifadesini tasdik ettiklerinin üzerine istintak memurları taaccüb ile Arapların talim olundukları sözleri unutarak bu veçhile hilâf-ı me'mul takrir etmelerinden mütekeddir ve müteessir olmalariyle derhal Fahri Bey dışarıya çıkarılarak istintaka nihayet verilmiş ve arası üç, dört gün geçtikten sonra Fahri Bey'in huzur-ı şâhânede icra kılınan istintakında kendisi yine ifade-i sâbıkasında sebat etmekle ve ol vakte kadar da Arapların lisanları ve diyecekleri düzeltilmiş olmağla tekrar Fahri Bey ile muvacehe olunduklarında yine Reyhan kelâma başlayıp pazar günü aşağı katta eşya ile meşgul olduktan sonra yukarı çıktıklarında, merhumun oda kapısını açık görüp içeriye baktıklarında Fahri Bey, kollarını tutup Pehlivan Mustafa çakı ile damarlarını keserken gördüklerini ve o aralık merhumun Fahri Bey'e hitaben 'Fahri Allah'tan bul, ben seni bunun için mi besledim' dediğini ve Fahri Bey 'de sabret efendim sabret güzel olur' diye cevap verdiğini işittiklerini takrir eylemişlerdir; fakat bu ifadelerinde merhumun dizlerine adam oturduğundan ve kapının içerisinde iki zabit bulunduğundan ve kapının haricindeki hazinedarlardan ve saireden bahsolunmadığı cihetle bunlar noksan idiyse de evvelki ifadelerine kıyasen talimâta yakın ol makla epice matlûba tevafuk ettiğinden ve merkumların bu şahadeti ibaresiyle aynen o günkü gazetelere derc olunarak ilân olunmuştu. Fahri Bey'in sonra yine huzur-ı şâhânede olunan istintaklarının birinde kezalik Araplarla muvacehe olarak bu defa dahi evvelki takrirlerine ilâveten merhumun dizlerine iki kişinin oturmuş olduğunu ve kapının iç tarafında iki nöbetçi zabitin bulunduğunu söyliyerek o noksanı düzeltmişler ise de... bunların şahıslarını ve isimlerini söylememiş oldukları halde dördüncü defa olarak mahkemedeki şahadetlerine kadar o kusurları da ikmal edilmiş olmakla ber-minval-i muharrer şahadet etmişlerdir..." *(Mir'at-ı hayret, s. 242 - 244).*

Fahri Bey, kendisiyle muvacehe edilen Arapların birbirini tutmayan saçmalarına karşı hakikati olduğu gibi beyan eylediğinden dolayı huzur-ı şahanede dayak bile yemiştir. Hattâ müstantık 13 cemaziyelevvel 98 (13 nisan 1881) tarihli istintakında Fahri Bey'e :

"— Efendimiz hiç bir ferdin dahi eziyet çektiğini istemezler, ne çare ki sana itiraf ettirmeye mecburiyet hasıl oldu" dedikten sonra Pehlivan Mustafa ile Hacı Mehmed'in ve haremağalarının yüzüne karşı her şeyi söylediklerinden ve bihakkın memuriyetlerini ifa eden müstantıkların elinden töhmet sahibi hiç kimsenin kurtulamıyacağından ve afv-ı şâhâneye mazhar olacağından bahis ile cürmünü itiraf etmesi hayırlı olacağını beyan etmiş ise de buna karşı Fahri Bey:

"— Ben bildiklerimi söyledim, haremağaları yoktu. Kapı kapalı idi. Hazinedarlardan başka kimse görmedim" demiş, haremağalarının kendisini odanın içinde (yani katil esnasında) gördüklerinin yalan olduğunu söylemiş ve "Valide Sultan ile gittiğim vakit odada kimseyi görmedim" cevabını vermiştir.

Müstantık tarafından padişahın kendisini afv edeceği söylendiği zaman Fahri Bey, buna teşekkür ettikten sonra "bildiklerimi söyledim, başka bildiğim yoktur; âharının böyle bir iş yaptığını görmediğim halde nasıl gördüm diyebilirim" diye mukabele eylemiştir. Tertip edilen bu işte Fahri Bey'in işe karıştırılması katilleri alıp içeriye götürmek cihetinden zarurî görülmesinden dolayı Valide Pertevniyal Sultan'ın, vaka esnasında "Fahri gelip benimle odada bulundu" demiş olmasına rağmen Fahri Bey musanna katle iştirak ettirilmişti.

Hadım Reyhan ve Nesip Ağaların istintaklarından

Sultan Abdülaziz'in hizmetine tâyin olunarak vefatından bir gün evvel yani 11 cemaziyelevvel 93 (4 Haziran 1876) cumartesi günü Pehlivan Mustafa ve arkadaşlariyle beraber *Fer'iye* karakolhanesine getirilen Reyhan nam-ı diğer Karabiber, Nazif, Nesip veya Rakım ve Kenan isimlerindeki kara hadımlardan Kenan Ağa Abdülaziz'in ölümü hakkındaki istintakdan evvel vefat etmiş ve Nazif Ağa da Yusuf İzzettin Efendi'nin hizmetine verilmiş olduğundan[303] bu ölüm meselesindeki rol Reyhan ile Nesip Ağalara ve bilhassa bunlardan birincisine verilmiştir.

[303] Nazif Ağa, Abdülaziz'in vefatı üzerine gürültüyü duyarak yukarı çıkarken merdiven yanında bir askerin, yukarı çıkmasına mâni olduğunu söylediğinden ölüm meselesindeki rol Reyhan ile Nesib'e verilmiştir.

Bu dört arabın içinde âdilikte en kabiliyetlisi olan Reyhan Ağa, Abdülaziz'in katli iddiasında kullanılmak üzere oldukça hazırlanmış ise de rolünü tam yapamamış ve mükerrer istintaklarla arzu edilen şekilde söyleyebilmiştir.

Reyhan Ağa, ifadesinde gece Damad Nuri Paşa tarafından celp edilerek Nuri Paşa'nın yanında Kızlarağası Süleyman Ağa ile ikinci mabeynci Seyyid Bey olduğu halde, *Fer'iye*'de Abdülaziz'in hizmetine tâyin edildiklerinin tebliğ edildiğini ve kendisine ve üç arkadaşına beşer lira bahşiş verildiğini ve Nuri Paşa'nın oda kapısını kapayıp Pehlivan Mustafa ve arkadaşlarına talimat verdikten sonra tekrar hepsine birden açık olarak :

"— Aziz Efendi'ye gidip hizmet edeceksiniz. Bu ağalar (Mustafa ve arkadaşları) dahi sizinle beraber bulunacak ve hem içeride yatacaksınız, göreyim sizi" dediğini ve sonra hepsi birden *Fer'iye* karakoluna geldiklerini beyan etmiştir.

Reyhan'ın ifadesine göre, Sultan Abdülaziz pazar günü Yusuf İzzettin Efendi'nin dairesinde bulunduğu sırada Reyhan'ı çağırmış, nöbetçi askerler kendi aleyhinde bir takım uygunsuz söz söylediklerinden karakoldaki zabit Nazif (İzzet) Bey'e giderek bunu men ettirmesini emretmiş; Reyhan da gidip söylemiş ise de zabit kendisini tekdir etmiş, bununla beraber sabık hükümdara vazifesini ifa eylediğini ve muvafık cevap aldığını söyliyerek tekdirden bahsetmemiş. Bundan sonra Sultan Aziz kendi dairesine gelmiş ve Fahri Bey'i istemiş ve Reyhan Ağa da aşağıya inmiş, aradan yirmi dakika yarım saat geçtikten sonra Fahri Bey koşarak gelip "Efendimiz kollarını kesti, bir hekim gönderelim" demesi üzerine Reyhan Ağa:

"— Öyle lâkırdı olmaz, ben şimdi yanlarından geldim" dediği sırada feryad ve figan başlamış, Valide Sultan, ikinci hazinedar ve Fahri Bey odada bulundukları sırada zırhlı kumandanı Arif Paşa gelmiş ve Pehlivan Mustafa'yı da orada Abdülaziz'in kolunu bağlarken görmüş olduğunu söyliyerek Pehlivan Mustafa'nın karakol tarafındaki kapıdan deniz tarafından Yusuf İzzettin Efendi dairesinin kapısından girdiğini ifade etmiştir.

Reyhan'ın bu birinci ifadesi pek matluba muvafık olmadığından ne yapıldıysa yapılıp ikinci defa ifadesi alınmıştır. Bu defa Abdülaziz'in Fahri Bey'i istemesi üzerine Fahri Bey yukarı çıkıp hazinedarlar aşağı inmişler, Valide Sultan'dan bahsedilmemiş, üst katta sofada bunlardan başka kimse kalmamış, Reyhan ile arkadaşları bir

müddet pencereden denizi seyretmişler, sonra aşağıya inmek üzere iken Fahri Bey'i dört beş kişi ile Abdülaziz'in odasında görmüşler ve bunlar da odaya girmişler; bir de ne görsünler Fahri Bey'den başka içeride Mustafa Pehlivan ile arkadaşlarını ve yaver Necip Bey ile ismini bilmedikleri bir zabiti görmüşlerdir. Bunlardan Fahri Bey arkasından Abdülaziz'in kollarını tutmuş Hacı Mehmed ile Cezayirli Mustafa dizlerine oturmuşlar ve Pehlivan Mustafa Çavuş da beyaz saplı küçük sedefli bir çakı ile ibtida sol ve sonra sağ kolunun damarlarını keserken Reyhan Ağa'ya bir fenalık gelmiş, fakat Yaver Necip ile diğer bir zabit (Namık Paşazade Ali Bey) kılıçlarını çektiklerinden Reyhan Ağa bağırmaya meydan bulamamış, şaşırıp kalmışlar, cariyelerin feryadları üzerine asker içeriye girdiği sırada Pehlivan Mustafa tekrar askerle beraber gelmiş, Abdülaziz'in bileğine para bağlarken görmüş ve bu suretle birinci istintakındaki doğru görüşünü karma karışık gülünç bir şekilde tevil etmiştir [304].

Reyhan Ağa'nın bu istintakının ne kadar acemice tertip edilmiş olduğu adlî işlerle iştigal etmiyenlerin bile anlayacağı kadar basittir; bunun için kitabın sonundaki istintak fezlekesinin okunması tavsiye olunur.

Reyhan, Rakım ve Nazif isimlerindeki bu üç haremağası Yıldız muhakemesinde şahitlik yaptıktan sonra bütün vaziyeti ve yapılan tazyiki öteye beriye söyliyecekleri için, bir müddet sonra hiç kimse ile temas ettirilmeden *Trablusgarb*'a gönderilerek nezaret altında orada oturtulmuşlardır [305].

[304] Yukarıda Fahri Bey'in istintakında Midhat Paşa'nın *Mir'at-ı hayret* isimli eserinde not olarak aynen aldığımız kayıtlar Reyhan ve arkadaşları ile Fahri Bey'in muvaceheleri esnasındaki istintak kayıtları ile tamamen tetabuk etmektedir ki Midhat Paşa da eserindeki mütalâayı Fahri Bey'den naklen yazmıştır.

[305] Maiyyet-i şâhâne yaveranından miralay İzzetlû Ali Bey ile tüfenkçi hademesinden Bekir Ağa'ya teslim ve terfikan ol tarafa îzam kılınmış olan haremağalarından Rakım ve Muharrem (Reyhan) ve Nazif nam kimesneler Abdülaziz Han merhumun şahadetine mütecasir olan Pehlivan Mustafa ve Mehmed ve diğer Mustafa nam canileri memurînden aldıkları evâmir-i şedideye mebni müşarünileyhin dairelerine girip çıkmalarına müsaade eden ve maamafih fiil-i cinayette şerik görünen mel'unlardır ki bunlar hadd-i zatında dessas ve gayet şeytan bulunduklarından bir tarafa firar etmemek, orada zabıta taht-ı nezaretinde bulundurulmak üzere îzam kılınmışlardır.

Şayet merkumânın firar teşebbüsünde oldukları görülüp hissolunursa firara tasaddi eden sair eşkiya hakkında kanunen ne muamele edilmek lâzım gelir ise bunlar hakkında o muamelenin icrası ve namus ve edebleriyle imrâr-ı vakt ettikleri halde, o nisbette kendilerine hüsn-i muamele îfasiyle ber-minvan-i muharrer zabıtânın taht-ı

Damad Nuri Paşa'nın istintakından

Nuri Paşa mirmiran yani beylerbeyi rütbesiyle mutasarrıflıklarda bulunarak 1282 zilhicce (1866 nisan)'de vefat eden Kanbur Arif Paşa'nın oğludur. Mabeynci bulunduğu sırada on sekiz yaşında iken 1275 H. (1858 M.)'de Sultan Abdülmecid'in kızlarından Fatma Sultan ile evlendirilmiştir. Fatma Sultan'ın ilk zevci Mustafa Reşit Paşa'nın oğlu Ali Galip Paşa idi. Ali Galip Paşa'nın, Beykoz'dan *Baltalimanı*'ndaki yalısına gelirken kayığının bir İngiliz gemisine çarparak batması ve boğulması üzerine, Fatma Sultan birkaç ay sonra (14 şaban 1275 = 19 mart 1859) da Ali Galip Paşa'ya benzeyen [306] Nuri Bey ile evlenmiş ve vezirlik verilen Nuri Paşa Meclis-i Vâlâ âzalığma tâyin edilmişti. Fatma Sultan, biraderleri içinde en çok Sultan Murad'ı sevdiği için onun cülûsunun altıncı günü Nuri Paşa mabeyn müşirliğine tâyin edilmişti. O tarihe kadar Nuri Paşa'nın askerî sıfatı yoktu. Sultan Murad'ın rahatsızlığından dolayı Yıldız köşküne nakli esnasında askerî sıfat verilmişti [307].

Nuri Paşa vazifesi itibariyle saraya ait işlerin hepsinden mesul gibi idiyse de padişah da dahil olmak üzere hüküm ve selâhiyet hal' erkânının ve inzibat ciheti bu erkândan serasker Hüseyin Avni Paşa'nın elinde olduğundan sarayın mühim işlerinde nüfuzu yoktu [308]. Sultan Murad ve validesinin emirlerini ifa ediyordu.

dikkat ve nezaretinde olarak kale derununda hapsedilmiyerek serbest gezmelerine müsaade olunması ve fakat tahliye-i sebilleri için maiyyet-i şâhâne yaveranından biri vasıtasiyle zat-ı şâhâne yedinden bir emr-i tahriri irâe olunmadıkça ve böyle bir tahrirâtın yed-i şâhâneden alınmış olduğuna doğrudan doğruya emniyet ve yakin hasıl edilmedikçe zinhar eşhas-ı malûmenin tahliye-i sebilleri icra kılınmamak irâde-i katiyye-i hazret-i şehriyârîden bulunmağla beraber bilâkis şöyle bir hal zuhurunda terettüb edecek mes'uliyetten ictinab edilmek..." 13 cemaziyelevvel 1299 *(Yıldız evrakı, zarf numarası 59)*.

Miralay Ali Bey'le gönderilen hadımların *Trablusgarb*'e gelerek nezaret altına alındıkları oradaki fırka kumandam Ferik Zeki Paşa tarafından 6 cemaziyelâhır 1299 tarihli telgrafla saraya bildirilmiştir *(Yıldız evrakı, sene 1299 c, 6 numara 471)*.

[306] Hayreddin Bey, *Vesaik-i Tarihiyye ve Siyasiyye* (ikinci kitap), s. 74.

[307] Nuri Paşa'nın 22 haziran 1297 (4 temmuz 1881) tarihli ifadesinden.

[308] "..Müşir oldum ve lâkin vazifem yalnız iradeleri icradan ibaret olup kâffe-i hususât Avni Paşa ile seryaver Mustafa Paşa'nın elinde idi. Murad Efendi ve validesiyle Avni Paşa daima görüşürlerdi. *Fer'iye*'nin dış ve iç muhafazası Avni Paşa'nın emir ve kumandası altında idi; bana ait değildi.." *(Nuri Paşa'nın 22 haziran 1297 tarihli ifadesinden)*.

Sultan Abdülaziz'in *Fer'iye* sarayına naklinden sonra hizmetinde bulunmak üzere Sultan Murad'ın cülûsunun üçüncü perşenbe günü Sultan Murad'm kendi adamlarından Pehlivan Mustafa Çavuş ile Hacı Mehmed ve Cezayirli Mustafa memur edilmişlerdir. Valide Sultan bu üç şahsın istihdamlarını ikinci mabeynci Seyyid Bey vasıtasiyle Nuri Paşa'ya bildirmiş, fakat Nuri Paşa bizzat Sultan Murad'm da iradesini alarak tâyinlerini yapmıştır.

Nuri Paşa bu üç şahsın hüviyetlerini ve karakterlerini Seyyid Bey'den sormuş o da :

"—Bu adamları Efendimiz ve Valide Sultan bildikleri gibi ben de bilirim, emin ve işgüzar adamlardır" demiş ve bunların tâyinleri de saraydaki vükelâ komisyonu (Rüştü, Midhat, Hüseyin Avni, Damad Mahmud Paşalarla Hasan Hayrullah Efendi) karariyle olmuştur.

Bu üç kişi ile beraber *Fer'iye*'ye tâyin edilmiş olan dört haremağası bir yaverle *Fer'iye* sarayına gönderilmişlerdir. Bunlardan Pehlivan Mustafa ve arkadaşlarına otuzar lira elbise parası, dört haremağasına da beşer lira atiyye verilmiştir.

Nuri Paşa, *Fer'iye*'ye tâyin edilen üç şahsa, güya biri gizli, diğeri aşikâr, iki talimat vermiştir. Açık olarak verdiği talimat sabık hükümdara iyi hizmet etmeleri, gücendirilmemesi, ne isterse bol bol alınıp verilmesi, duyduklarını akraba ve sair yakınlarına söylememeleri, izinli çıktıkları vakit askerle gidip gelmeleri ve yolda tanıdıklarına rast gelseler bile aşinalık etmemelerini tavsiye ile bu suretle hareket edeceklerine dair yemin ettirmekten ibaretti. Pehlivan Mustafa'ya yapılan işkenceden sonra söylettirilen ve Nuri Paşa'nın, odanın kapısını kapatarak yirmi dakika süren gizli talimatı ise güya pazar günü sabahına kadar mutlak surette Abdülaziz'in vücudunun kaldırılmasından ve hayatta bulundukları müddetçe bu sırrı ifşa etmemeleri imiş [309].

[309] Nuri Paşa 21 haziran 1297 (3 temmuz 1881) tarihli bir arizasında : "Efendim velinimetim hüday-ı lemyezel hakkı için zerre kadar fiil-i katilde el-iyâzübillah medhal ve malûmatım olmadığını, hiç bir taraftan mesmuatım ve hissiyatım olmadığı gibi el-iyazübillah nefsim için dahi böyle bir fiil-i katilde bulunmaklığı aslâ hatırımdan bile geçirmem.... Aman pâdişahım aman, efendim Murad Efendi'nin ve Valide Sultanın ve Avni Paşa ile Ahmed Paşa'mn Sultan Aziz merhum üzerine olan adâvetleri cümlenin malûmu olduğu gibi bizzat velinimetim dahi pek iyi bilirsiniz. Böyle bir fiilde Seyyid Bey'den başka mahremleri olamaz; bu da efendimizin malûm-ı şâhâneleridir..." demektedir.

Halbuki Nuri Paşa 23 haziran 1297 tarihiyle Abdülhamid'e takdim etmiş olduğu arizasmda Pehlivan Mustafa ve arkadaşlarına:

"— 'Sizin hakkınızda olan irâde-i seniyye, siz *Fer'iye*'ye memur oldunuz yüzer lira maaş ile dedim; memuriyetiniz oranın kumandanı Raşid Paşa maiyyetinde olacaksınız, irade böyledir; o ne emr ederse icra edeceksiniz, bu sırrı faş etmiyeceğinize yemin edin' dedim ve ellerine elbise bahası olarak otuzar lira verdim. Ya o gece veya sabahleyin Yaver Ali Bey ile Raşid Paşa'ya irâde-i seniyye veçhile irsal eyledim; orada oldu ise olmuş, oranın ahvaline vukufum yoktur" demiştir.

Nuri Paşa, Abdülaziz'in ölümünde katiyyen medhali olmadığını, gerek istintakında ve gerek Abdülhamid'e takdim ettiği müteaddit arizalarmda beyan etmiş[309], fakat birtakım vaadle, afv edileceği hakkındaki tebşiratla evvelki mütalâa ve ifadelerinin tamamen hilâfına olarak Abdülaziz'in katlinde medhalini beyan eylemek suretiyle, mahkemedeki ifadelerinin hilâfına Abdülhamid'in merhametine iltica ettiğini bildirmiş ve aynı suretle hareket eden Damad Mahmud Paşa ile birlikte kurtulacaklarını ümit etmişlerse de bu ümitleri boşa çıkmıştır.

Damad Mahmud Paşa'nın istintakından

Cinnet halinde bulunan V. Murad'ın bir an evvel hal' ettirilerek Abdülhamid'i cülûs ettirmek için çalışmış olan Damad Mahmud Paşa, bu padişahın ilk zamanlarında saltanat atabegi gibi olup sarayda her şeyi eline almış, enistesi İngiliz Said Paşa'yı mabeyn feriki ve kendi mutemedi olan Ticaret Nezareti meclis âzasından Seb'azade Said Efendi'yi mabeyn başkâtipliğine tâyin ettirmişti. Kendisi Tophane müşirliği ve Serasker vekâletinde bulunmuştu. Tab'an asabî idi. Bu hal ve nüfuzunu çekemiyenler ikbalini baltalamak istemişlerdi[310]. Bundan dolayı Abdülhamid'in etafına topladığı yeni erkân Mahmud

[310] Midhat Paşa, Mahmud Paşa'nın efendiliği zamanından beri Abdülhamid'in en yakını ve mahremi bulunduğunu ve "taht-ı saltanata cülûsları maddesinde fevkalâde ve herkesten ziyade sarf-ı makdur etmiş ve Sultan Aziz'in hal'i maddesinde bilfiil bulunmadığı cihetle o maddeden dolayı vesile-i iğbirar olacak meydanda bir hali dahi görülmemiş iken nasıl ise bilinemeyen bir sebebe mebni birdenbire nazar-ı iltifat ve itibardan ıskat ile def' ve teb'id edildiğini müteakib, onun dahi iş bu katil maddesiyle ithamı murad edilmesi ile bu işin içine idhal olunmuştur" demektedir *(Mir'-at-ı hayret, s. 160)*. Daha aşağıda görüleceği üzere, bu iğbirarın Mahmud Paşa aleyhinde uydurulan bir jurnal üzerine yapıldığı anlaşılmaktadır.

Paşa aleyhinde türlü türlü şeyler uydurup padişahı kendisinden uzaklaştırmağa muvaffak olmuşlardır.

Damad Mahmud Paşa 1295 H. (1878 M.) sonlarında azlolunarak *Trablusgarp* valiliğine tâyin edilip *Talia vapur*'iyle *İstanbul*'dan çıkarılmıştır. Abdülhamit, Mahmud Paşa'nın Trablus'a giderken yollardaki harekâtını tarassut ettirmiş, 5 muharrem 1296 (30 aralık 1878)'da *Trablus*'ta vazifesine başladıktan sonra da oradaki bütün harekâtı kontrol edilmiştir. Hattâ Trablusgarp naipliği ile o tarafa gitmekte olan Ömer Fehmi Efendi adındaki zatı huzuruna kabul eden Abdülhamit, Mahmud Paşa'nın harekâtı hakkında kendisine malûmat vermesini irade etmiştir. Filhakika Trablus'a giden Ömer Fehmi Efendi 1 şubat 94 (21 safer 96 = 14 şubat 1879) tarihli bir arizasında, Mahmud Paşa'nın teveccüh-i şâhâneyi kaybetmesinden dolayı fevkalâde teessüründen ve eslâfından ziyade vazifesine ihtimamından bahsetmek suretiyle, padişaha malûmat vermiştir.

Mahmud Paşa'nın tekrar teveccühü elde edip *İstanbul*'a döneceğinden korkan aleyhdarları onun *İstanbul*'da uzaklaşmasını müteakip faaliyete geçerek Halil adında birisine tasni ettirilen bir jurnal ile Mahmud Paşa hakkında takibata girişilmiştir. Bu jurnal 4 haziran 1294 (14 haziran 1878) tarihli olup daha Mahmud Paşa'nın *Trablus*'a tâyininden çok zaman evvel tertip edilmişti; bu jurnale göre, güya Mütercim Rüştü, Sadık, Damad Mahmud, Ahmed Vefik ve Said Paşalarla esbak ve sabık Şeyhülislâmlardan Hayrullah ve Halil Efendi'lerin V. Murad'ı tekrar iclâs etmek tasavvurunda bulunup, fakat hastalığının iyice geçmemesi tereddüdü mucip olduğu için cumhuriyet ilâniyle vükelânın birinin cumhurreisi olması münasip görülmüş imiş. Mahmud Paşa'yı alaşağı etmek için tertip edilen bu jurnal, üzerine jurnalda isimleri geçen diğer vükelâya dokunulmıyarak divan-ı harbce verilen karara rağmen biraz aşağıda izah edileceği üzere, içlerinden yalnız Mahmud Paşa hakkında takibata geçilmiştir.

Hafiye Halil'in bu jurnalı üzerine *Trablusgarp* valisi Mahmud Paşa ile *İstanbul*'da iken onun meclisine dahil bulunmuş olanlar hakkında dava açılarak padişah tarafından Hazine-i hassa Nazırı Hasan Fehmi Efendi (Paşa) vekil tâyin edilmiş ve mirliva Âbid Paşa da müddeiumumî olarak Müşir Halim Paşa riyasetinde bir divan-ı harp teşekkül etmiştir.

Dava, "hukuk-ı mukaddese-i hilâfet-i kübrây-ı islâmiyye ve esas-ı kadim-i şevket ve saltanat-ı Osmaniyyeye karşı sû-i kasd tasavvurat-ı şeniasına cür'et ve bütün milleti paymal edenler" ve bu meyanda *Trablusgarp* valisi Mahmud Paşa aleyhine açılmıştır.

Hasan Fehmi Efendi (Paşa), müvekkili olduğu padişah namına hilâfet ve saltanat aleyhine ve bu yüzden umum millet-i islâmiyyenin izmihlâline sây ve kıyam etmek fikriyle Damad Mahmud Celâleddin Paşa'nın hane ve sahilhanesinde bazı kimselerden mürekkep teşkili tevatüre makrun ve bu suretle mertebe-i sübuta merhun olan cemiyyet padişahın ve umum milletin bilvücuh itimat ve emniyetlerini selb eylediğinden bu yoldaki tahkikat ve elde edilen malûmata göre, cemiyyet erkânının tebeyyün edecek hale göre cezalandırılmalarını istemiş ve müddeiumumî de Abdülhamid'in müvekkili Hasan Fehmi Efendi'nin mütalâasının aynı mutalâada bulunmuştur.

Bunun üzerine divan-ı harp heyeti[311] 6 safer 1296 (17 ocak 1294 = 29 ocak 1879) tarihli hükümle Damad Mahmud Paşa'nın ihanetinin sıhhatine yakin hasıl etmiş olduğundan müşarünileyh hakkında şedid mücazat lüzumu tebeyyün etmiş ve neticede Damad Mahmud Paşa'nm meslek-i askerîden tardiyle hamil olduğu nişanların geri alınmasına ve haricen ve dahilen hiç bir tarafla muhabere etmemek ve ıslah-ı hal ettiği padişah tarafından anlaşılıncaya kadar kanunda musarrah olduğu veçhile, daima nezaret altında bulunmak üzere uzak bir yerde ikamete memur edilmesine karar verilmiştir [312].

Bu kararın Mahmud Paşa'ya derhal tebliğ edilmediği anlaşılıyor; çünkü Mahmud Paşa 11 cemaziyelâhır 1296'da mabeyne bir telgraf çekerek *Trablusgarp*'ta sıcağın ziyade olmasından pek müteessir

[311] Teşkil edilen divan-ı harp reisi Müşir Halim Paşa olup âzaları da Mehmed Tahir, Mehmed Adil, Veliyüddin, Hasan Hayri, Abdülkerim, Hasan Sabri, Hüseyin Vasfi, Ahmed Tevfik ve Şevket Paşalardı.

[312] *Yıldız evrakı, eski tasnif numarası 1015 ve 1033. Yeni tasnif numarası 96.* Esas maksat Damad Mahmud Paşa'nın mahkûm edilmesi olduğundan onunla beraber muhayyel taklib-i hükûmette medhalleri görülüp birer mahalde ikametleri karar altına alınmış olanlardan sadr-ı esbak Ethem Paşa, esbak Şeyhülislâm Hasan Fehmi ve Hayrullah Efendilerle esbak Serasker Rauf, Ankara Valisi Hurşit ve Müşir Nusret Paşalar ve Hasan Fehmi Efendizade Haydar Molla ve Şirvanîzade Ahmed Hulûsi ve esbak Dahiliye Nazırı Said Efendiler ve esbak sadaret müsteşarı Rifat Paşazade Rauf Bey, Alyanak Mustafa Paşazade Ferik Mehmed Paşa ve Teşrifatçı Siret Bey, Mardin Mutasarrıfı Hurşit ve Ali Fuat Beyler hakkında hiç bir şey yapılmamıştır.

olup kendisinin ya başka bir vilâyete tâyini veyahut *Çeşme* kaplıcalarında kalmasına müsaade olunmasını rica etmiş ve bu dileği kabul olunarak 27 haziran 1295 (9 temmuz 1879)'de verilen müsaade üzerine 29 recep 96 (5 temmuz 1295 = 17 temmuz 1879)'da Trablusgarp'tan hareket ile *Çeşme*'ye gelmiştir.

İşte bu suretle tertip edilen bir oyunla Mahmud Paşa suçlandırılarak 7 şaban 1296 (27 temmuz 1879)'da valilikten azlolunmuş ve askerî sıfatı üzerinden alınıp 27 haziran 1295 (19 recep 1296 = 9 temmuz 1879) tarihli bir irade ile evvelâ *Çeşme* kasabasında ikamet ettirilmiş ve daha sonra Abdülaziz'in ölümünde medhali olduğu ve güya sabık hükümdarı öldürmek için tâyin edilen üç şahsa talimat verdiği iddiasiyle *İstanbul*'a celb olunarak tevkif edilip muhakeme altına alınmıştır. [313]

Damad Mahmud Paşa istintakmda Abdülaziz'in ölümüne kadar *Fer'iye* sarayına uğramadığını ve intihardan iki gün sonra Sultan Murad'ın ve validesinin emirleriyle on yaşından yukarı Abdülaziz cariyelerini saraydan çıkarıp bir şey kaçırmamaları için eşyalarının muayenesine memur edilmiş olduğunu, Sultan Aziz'in ölümünde *Çamlıca*'daki köşkte bulunup oradan Sadrazam Rüştü Paşa'nın yalısına giderek vakayı orada duyduğunu beyan etmiştir [314].

Mahmud Paşa'nm bu işte cürmü, güya Mustafa Pehlivan ile arkadaşlarına Abdülaziz'in öldürülmesinin şekli hakkında talimat vermesi ve güya bileklerinden kesilmek suretiyle katlini tavsiye eylemiş olmasıdır [315]. Mahmud Paşa böyle bir şeyin vaki olmadığını

[313] *Yıldız evrakı, 1296 senesi vesikaları.*

[314] Mahkeme reisi Süruri Efendi, Sultan Aziz'in ölümü esnasında Mahmud Paşa'nın *Çamlıca*'da olup olmadığını o tarihte Cemile Sultan'ın başağası olup mahkeme esnasında Darüssaade Ağası bulunan Hafız Behram Ağa'dan sormuş ve o da aşağıdaki tezkire ile *Çamlıca*'da bulunmadığım yazmıştır.

Faziletlû Efendim Hazretleri,

Cennet-mekân Sultan Abdülaziz Han Hazretlerinin vuku-ı şahadetleri gününün gecesi, Mahmud Paşa'nın Çamlıca'daki köşkünde olup olmadığı istifsarına dair reside-i dest-i tekrim olan tezkire-i fazılâneleri meâli-rehin-i ikan-ı senâverî olup leyle-i mezkûrede Paşa'nın Çamlıca'daki köşkünde olmadığı muhakkak olup o tarihte vükelâlık hizmetinde bulunan zevat dahi ekseri *Fındıklı*'da kâin saraya azimetle akd-i meşveret eylemekte oldukları mütebâdir-i hâtır-ı senâverî olmağla bunun da ilâveten ifadesine ibtidar kılındı. Olbabta irade efendim hazretlerinindir.

Fî 15 recep, sene 98 HAFIZ BEHRAM

[315] Daha yukarıda Pehlivan Mustafa'nın istintakındaki ve vesikalar kısmındaki ifadeleri ile fezleke ve mazbatalara bakınız.

şiddetle beyan etmiş ise de bu işte baş rolü oynıyan Pehlivan Mustafanın işkenceli ifadesi esas tutulduğundan tabiî olarak bu inkârın hiç bir faidesi olmamıştır[316].

8 Nisan 97 (20 nisan 1881) tarihinde Abdülhamid'in iradesiyle Mahmud Paşa'ya şu sual sorulmuş :

"— Siz Mustafa Ağalara verdiğiniz emri kimin tarafından alıp da vermiş olduğunuzun doğrusunu, şifahen Efendimize bilvasıta beyan edecek olursanız hemşirelerinin hatırına riayeten nazar-ı dikkate alacaklarını size vaad ederler ve bu babta beyan buyurmanız da lâzım gelir. Bu ifadenizi hâk-payiniz söyleyip bi't-tahrir sizin imza etmenizi ferman buyuruyorlar."

Mahmud Paşa bu irade üzerine şu cevabı vermiştir :

"— Bu babta kimseden bunların gönderilmesi için talimât almadım, vermedim. Doğrudan ayrılmak ihtimalim olmadığı gibi velinimet efendimizin emir ve fermanlarına imtisal dahi borcumdur. Bu babta hakkın izhar olması için her ne emr ü ferman buyurulur ise ona göre hareket farizadandır. Nuri Paşa bendeleri, Sultan Murad havass-ı bendegândan olduğu halde ona ait işin bendelerine taalluku nereden olacağını bilemem; herhalde ve katıbe-i ahvalde emr ü ferman efendimiz velinimet-i bî-minnetim pâdişahımındır" diyerek sözünün altını imzalamıştır.

Damad Mahmud Paşa muhakemesinin hitamına kadar Abdülaziz'in ölümüyle alâkası olmadığını kat'î söylemiş ve hakkında idam kararı verilmesini müteakip yapılan telkin üzerine nâçar kalarak kurtulmak ümidiyle Abdülhamid'in merhametine iltica ile kendi el yazısı ile bir tazarruname takdim etmiş ve bunda Abdülaziz'in öldürülmesini Sultan Murad'ın emrettiğini beyan eylemiştir.

Yine maznun olarak *Fer'iye* kumandanı miralay İzzet ve binbaşı Necip ve Namık Paşazade Ali Beylerle Sultan Murad'ın ikinci mabeyncisi Seyyid Bey de istintak edilmişlerdir.

[316] Midhat Paşa *Mir'at-ı hayret'de (S. 160)* şöyle diyor : "...Güya Sultan Abdülaziz'in katl ve idamı için Sultan Murad'ın emri ve vükelânın re'yi ile katillere verilen talimât ve vukubulan sair icraât Mahmud Paşa vasıtasiyle olduğundan kendisi bu işin asıl fâili ve müellifi idüği murad edilmiştir; fakat böyle bir cinayetin vukuuna ve Mahmud Paşa'nın medhaline delâlet edebilmek için Pehlivan Mustafa'nın ve Arapların sözlerinden başka elde bir sermaye olmadığından bu sermayeyi te'yid ve tezyin etmek mülâhazasiyle bir çok lâkırdılar daha tertip ve tedarik olunarak mazbatada tafsil olunmuştur..".

Bunlardan İzzet Bey *Fer'iye* karakolu kumandanı olduğu ve diğer iki binbaşı da *Fer'iye*'de Abdülaziz'e ve validesine karşı hürmetsizlikte ve hakarette bulunmuş olmalarından dolayı güya Sultan Aziz'in ölümünde kılıçlarını çekip odasının kapısının iç tarafında bulunarak katil işine nezaret ettikleri töhmetiyle sorguya çekilmişlerdir.

Seyyid Bey'in istintakından

V. Murad'ın ikinci mabeyncisi Seyyid Bey şehzadeliğindenberi Sultan Murad'a mensup olduğundan onun cülûsunda sarayın en nüfuzlu şahsiyetlerinden bulunmuştu. Padişahın ve Valide Sultanın kendisine büyük itimadları vardı; bundan dolayı gerek Abdülaziz'in hal'i esnasında ve gerek Sultan Murad'ın saltanatı zamanındaki hâdiselerde rolleri olmuştu. Sultan Murad'm hal'inden sonra iki bin kuruş çıraklık (saray tâbirince tekaütlük) maaşiyle vazifesine son verilmişti.

II. Abdülhamit tarafından Abdülaziz'in katledildiği iddiası ortaya atılınca *Kastamonu*'da oğlu İlhami Bey'in yanında bulunurken *İstanbul*'a getirilerek Yıldız'da tevkif olunup 22 cemaziyelevvel 1298 (22 nisan 1881)'de Abdülhamid'in huzuruna çıkarılmıştır. Abdülhamit, Seyyid Bey'e, amcasının ölümü hakkındaki malûmat ve mesmuatını sormuş, fakat Abdülhamid'in tertip ettirip Mustafa Pehlivan'ın söylediği tarzda cevap vermediğinden dolayı Mustafa Pehlivan'la yüzleştirilmiştir.

Seyyid Bey, Abdülaziz'in hizmetine tâyin edilmiş olan Mustafa Pehlivan ve arkadaşlarının iradesini kendisinin tebliğ etmediğini tamamen arz etmesine rağmen Damad Nuri Paşa bunların tâyin iradelerinin Seyyid Bey vasıtasiyle olduğunu söylemiş ve bundan dolayı Abdülaziz'in ölümünde Seyyid Bey de medhaldar sayılmış ve bu hale *Nisbetiye* daveti ve Abdülaziz'in ölümünü Sultan Murad'a tebliğ ederken söylediği sözlerde ilâve edilmiştir [317].

[317] Müstantık tarafından Seyyid Bey'e sorulan "Abdülaziz'in vefatı vukuunu Sultan Murad'a kim haber verdi ve o vakit yanında kimler vardı?" sualine Seyyid Bey: "Sultan Aziz merhumun vefatı günü olan pazar günü saat dört, beş raddelerinde Sultan Murad sabah taam ederken ben, İsmail Bey hazır olduğumuz halde kilerci Ali Ağa gelip İsmail Bey'in kulağına söylerken 'Sultan Murad nedir' deyu istifsar etmesi üzerine Ali Ağa keyfiyeti nakletmesiyle sofradan kalkıp hareme gitti ve müteessir olduğu görüldü" demiştir. Bunun üzerine Seyyid Bey, Nuri Paşa ile muvacehe edildi. Nuri Paşa'nın Seyyid Bey'e atfen "Sultan İbrahim'in türbesine gömülecek zat vefat etti" diye söylemiş olduğu sözü inkâr ederek müstantıka şu cevabı vermiştir: "Hakikaten o gün bendeniz Sultan Murad hazretlerinin odasına girdim, yemek

24 Cemaziyelevvel 98 tarihli istintakında müstantık :

Sultan Murad'ın cülûsunun dördüncü cuma günü akşam üzerine doğru Veliaht Abdülhamit Efendi'nin dairesine giderek başağası Nurettin Ağa'yı görüp ertesi cumartesi günü saat üçte bütün şehzadelerin *Nisbetiye* kasrına davet edildiklerini ve Sultan Murad'm da "üç dört (alaturka) raddelerinde geleceğini söylemişsin" diye sorması üzerine Seyyid Bey:

"— O gün şevketli efendimizin (yani Veliaht Abdülhamid'in) daire-i seniyyelerine gittim ve Nurettin Ağa'yı gördüm ve efendimizin hâk-pây-ı seniyyelerine yüz sürdüm. *Nisbetiye* kasr-ı hümâyununa bir irade var ise de arz-ı tebliğine memur olmuş olsaydım hak-pâye yüz sürdüğüm sırada arz ve tebliğ ederdim; yalnız Nurettin Ağa'ya böyle bir davet yapılacağı mabeynce mütevater olduğundan dolayı bahsetmiştim" demiş ve yine aym günkü ifadesinde bu daveti Sultan Murad'm iradesiyle yaptığını ve Sultan Murad'ın rahatsızlığı ve cülûsunu müteakip böyle bir davet yapılmasının çirkin olduğu cihetle vaz geçildiğini ve *Nisbetiye* kasrına davetten maksadın ne olduğunu bilmediğini söylemiştir.

Seyid Bey, 27 cemaziyelevvel (27 nisan 1881) tarihine kadar (22, 23, 24, 26, 27 cemaziyelevvel) beş defa istintak edilmiş çok tazyik görmüştür. Son istintakını müddeiumumî muavini Reşit Bey yapmış ve bu hususta Seyyid Bey'e epi işkence yapıldığı müddeiumumî muavininin sualleriyle Seyyid Bey'in verdiği cevaptan ve bundan başka mabeynci Ragıp Bey'in, Seyyid Bey'i söyletmeğe muvaffak olmasından dolayı Reşit Bey'i tebrik etmesinden istidlâl olunuyor.

Müddeiumumî muavininin, Seyyid Bey'e sorduğu garib sualleri :

"— Sultan Aziz merhum vefat etti mi, etmedi mi? Pazar günü vefat etti değil mi? Merhumun vefatı maktulen vuku buldu değil mi? Yani eceliyle ölmedi değil mi? Sebeb-i vefatı kollarında açılmış olan cerihalar değil mi? Merhumun kollarındaki cerihaları 'ben açtım ben kestim' deyu bir adam çıkarsa bu adam her kim olursa olsun katil olur mu olmaz mı?" suallerine Seyyid Bey:

"— Sultan Aziz vefat etti efendim, pazar günü vefat etti efendim, merhum maktulen vefat etti, kendi eceliyle irtihal etmedi; evet efendim

yemekte idi. Ben odaya girerken Nuri Paşa çıkıp gitti. Sultan Aziz hazretlerinin vefatı haberi andan sonra kilerci Ali Ağa tarafından ihbar olundu... 'Sultan İbrahim türbesine gömülecek zat vefat etti' tâbirinde bulunmadım; hasbe'l-ubûdiyye tesliyet verdim".

merhumun sebeb-i vefatı kollarında açılmış olan cerihalardır ve şüphe yok efendim; mademki o adam sebeb-i mevti olan cerihaları 'ben açtım, ben kestim' diyor elbette katil olur.."

Mabeynci Ragıp Bey, bu istintakındaki muvaffakıyetinden dolayı Reşit Bey'e teşekkür ederek bir saat sonra Mahmud Paşa'nın istintakının icra olunacağını ve ol vakit gelip resmî surette Seyyid Bey'in ifadesini zabt edip saye-i şahanede işi bütün bütün meydana vazederiz demektedir[318].

[318] Mabeynci Ragıp Bey'in bu yazısı istintakın evvelce gayr-ı resmî ve sonra arzu edilen tava gelince resmî şekle girdiğini göstermektedir ki bu gayri resmî istintakın sopalı ve işkenceli olduğu sorulan sual ve alınan cevaplardan anlaşılmaktadır.

On Altıncı Bölüm

ABDÜLAZİZ'İN VEFATI DOLAYISİYLE MALÛMATLARINA MÜRACAAT EDİLMİŞ OLANLAR

Sultan Abdülaziz'in ölümünden dolayı bazı kimselerin mütalâa ve şahadetine müracaat edilmiştir ki bunların başında Abdülaziz'in validesi Pertevniyal Sultan, Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi Doktor Marko Paşa, Sultan Murad'm başmabeynciliğinde bulunmuş olan Ethem Bey, Şahzade Abdülmecit Efendi'nin validesi ve Hazinedarlardan Arzıniyaz, Zevkyap Kalfalarla küçük hazinedar Pervinfelek, Enderun hademeleri, bazı zabitler ve saray müdürü Ahmed Ağa ile Abdülaziz'i gasl eden vaiz Ömer Efendi, miralay Ali Bey, Musahip Rasim Ağa, Doktor Kastro Bey ve kara hadımağalarından Yaver, Dilâver, Tayfun Ağalar vardır.

Pertevniyal Sultanın ifadesi

Bu tahkikat esnasında Abdülhamit, Sultan Abdülaziz'in validesine evvelâ müddeiumumî Lâtif ve Mabeynci Ragıp Beyleri gönderip onlar vasıtasiyle ifadesini aldırmış ve ikinci defa padişah bizzat tertip ettiği sualler üzerine soruşturma yapılarak cevapları kaleme alınmıştır.

Verdiği ifadenin tahrir tarzına göre oğlunun intiharını yakinen bilen Valide Sultan kendisine yapılan telkin ile intiharla katil arasında bocalayarak ifade vermiş ve bu ifadenin mümkün olduğu kadar matlub-ı âli üzere olmasına riayet edilmiştir. Valide Sultan Lâtif ve Ragıp Beylere şu ifadede bulunmuştur :

"Dolmabahçe sarayından çıkarılıp yeni saraya (Topkapı sarayına) götürdüklerini söylemeğe hacet yoktur, fakat işin başı budur. Buraya (Fer'iye'ye) getirdikleri gün cuma günü idi. Cennet-mekân daireleri halkiyle önce teşrif edip ben arkaları sıra gidiyordum. Bu saraya girdiğimizde cennet-mekân bahçe tarafından gelirken sonradan bir nefer süngüsünü karnına doğru tuttu. Cennet-mekân da 'galiba beni bilmiyorsun' dediğinde 'bilirim ama ne yapayım emir böyledir' dedi. Bu hali müşahede ettiğimde 'arslanım işte merdiven buradandır' dedim ve merdivene doğru gelip yukarı çıktılar.

"Bu esnada cennet-mekân felâketlerinin vahametini ve işin nerelere müncer olacağını söylemeğe başladı ise de durmayarak doğru daire-

lerine teşrif ettiler. Ferdası cumartesi günü odalarında ve ben de yanında bulunduğum halde Fahri Bey dahi beraber idi. Her birimiz pencerenin önünde durmakta iken cennet-mekân aşağıda durmakta olan iki zabite bakmakta idi. Bunlar cennet-mekânı gördükleri halde riayet ve edeb tavrını göstermeyip lâubaliyane duruyorlardı. Cennet-mekân bu adamların sû-i niyyet ve tasavvurlarını teferrüs eylemiş olmasiyle haklarında fenalık vuku bulacağına dair bir takım mütalâat beyan etmeğe başladı; ben de 'ne merak ediyorsun, azil erkekler içindir, biz de elbbette bir suretle geçiniriz' dedim ise de 'iki padişah bir memlekette olur mu? beni tahttan indirmek elbette öldürmek için' dedi. 'Tanzimattan sonra böyle bir şey kalmadığından merak edilmemelidir. Allah'a tevekkül edin' dediğime binaen 'ne olacak görürsün' demişti. Ben de fenalaştığımdan daireme geldim, bayıldım. Bir müddet o halde kaldığımdan cennet-mekân merak etmiş, 'validem öldü mü' diye gelmiş olduğundan yüzüme su serpmişler ve uyandırıp haber verdiler [319].

"Cennet-mekân bir de beni merak etmekte olması cihetiyle halim var yok kalkıp dairelerine gittim. O vakit her taraf asker dolu olduğundan iki adam da oda kapısında durup 'şimdi mi girelim yok sonra mı girelim' deyu birbirleriyle söyleştiklerini işittim; fakat cennet-mekâna bir kat daha fenalık gelmemesi için söylemedim. Bu iki kişi yukarıda ve üç kişide aşağıda bu iş için bekliyorlardı. Lâkin ne çare cennet-mekâna söylenemezdi; o akşam saat dörde kadar yamında kaldım ise de daima haklarında icra olunacak gaddarlığı söylerlerdi. Sonra daireme gidip bir de sabah istediklerini yapmışlar. Bizim bir şeyden haberimiz yok idi; fakat Yaver Necip Bey gelip 'cennet-mekân şehit oldu' dediği vakit anladık" [320].

Bundan sonra Pertevniyal Sultan'a 4 cemaziyelevvel 98 (4 mayıs 1881) tarihiyle padişah tarafından tertip edilip gönderilen üç sual soruluyor. Bu sual kâğıdının üst başında : "Sultan *Abdülaziz Han merhumun validesi Sultan hazretlerine bilvasıta tebliğ buyurulan es'ile-i seniyyedir*" ibaresi vardır. Bu suallerle cevapları aynen şöyledir :

[319] Valide Sultanın buraya kadar olan ifadesi hâdiselere tevafuk ediyorsa da alt tarafının vukuat ile münasebeti yoktur.

[320] Valide Sultanın bu ifadesinin kenarında "İşbu ifade hazır olduğumuz halde zabt olunduğu tasdik kılınır" denilerek müddeiumumî Lâtif ve Mabeynci Ragıp Beyler taraflarından imzalanmıştır.

S — Merhumun hal'leri vukuunda bir saat veyahut bir kaç gün mukaddem kendülerinize hiç bir adamla haber gönderen olmadı mı? Haber gönderen olduysa isimlerini beyan buyurmanızı niyaz ederler.

C — Cennet-mekân oğlum şehid olmazdan evvel akıl ve fikri yerinde olup bir güna kendisinde hiç bir şey his olunmadı ve bu misillû işin başına geleceği birimizin hatırına gelmedi; kendisi daima bu işten ictinab ederdi[321].

S — Merhum cumartesi günü *Fer'iye* sarayında iken ne yapıyordu? Valide efendimiz dahi daima yanlarında mı idiler? Yanlarında cariye ve bendegândan kimler vardı? Şu hususta malûmatlarını beyan buyurmaları niyaz olunur.

C — Kendisi canını muhafazaya düştü, "aman bana ne yapacaklar" diye söylerdi. Cümle erkekler içerüde idi; kadın ve erkek karışıktı, ağalar yoktu, ağaların yerine erkekler hizmet ederdiler. Ben daima yanında bulunurdum. Fahri de bulunuyordu. Vukuatta Fahri gelip benimle odada bulundu.

S — Merhum pazar günü sabahleyin şehit oldukları zaman Valide efendimiz nerede idiler, kendülerine ne suretle haber verdiler ve kendülerinin yanına Fahri Bey geldi mi? Geldiyse ne için geldi ve ne söyledi? Ol vakit ol saatte kimler var idi? Suallerinin etraflıca cevapları ve evlâdlarına olan analık vazifesi, hanedanın cümlesinin büyük validesi sıfatiyle hakikat-i maddeyi beyan buyurmaları insaniyyet ve kanun-ı ilâhî ve kanun-ı Osmanî namlarına talep olunur.

C — Ben yanında idim, vukuattan biraz evvel yanından gittim. Sonra bu vukuat olmuş. Şehid-i merhumun şehid olduğu gün sabahleyin kapının önünde iki asker, birinin elinde kırmızı kayış koltuğunda, bir beyaz lobud vardı. Ben ol zaman oğlumun yanında idim. Ensemden tutup bunları merhum bana gösterdi. Validem "bunlar beni öldürmek için burada kapının önünde duruyorlar" dedi[322]. Merhum olduğu pazar günü alessabah ikimiz bir yerde iken kapının önünde bulunan bir takım herifler, "acaba şimdi yanına girelim mi? Acaba şimdi ne yapalım"; kimisi "daha erkendir, belki yanında adam bulunur; biraz sonra girelim" dedik-

[321] Valide Sultanın bu cevabı Abdülhamid'in gönderdiği sualin cevabı değildir. Abdülhamid'in suali, hal' meselesinin Mahmud Nedim Paşa tarafından Valide Sultana haber verildiğini söylemesi üzerine işten haberi olup olmadığını sormak olmalıdır.

[322] Valide Sultanın anlatışına göre bu kapı, sarayın dışında, deniz tarafındaki kapı olacaktır.

leri mesmûum olup içime bir korku düştü. "Arslanım bunlar eğleniyorlar" dedim ve ol vakit tebessüm buyurdular; sonra onun üzerine ben odama geldim [323], arkam sıra kendileri de geldi, ben odada bayıldım. Ne oldu ise ol vakit olmuş. Tekrar aklım başıma geldikte merhumun arkası sıra koştum, odayı kapalı gördüm ve kapıyı açtım, kendisini bu halde buldum. Kapı sürmesiz idi. Sonra ben fena oldum, ötesini bilmem. Bu vakadan bir gün evvelki cumartesi günü akşam üstü Fahri Bey, merhumun palasını istedi; "eğer bu palayı şimdi teslim etmez isen cümlesi birden içeri uğrayıp oğlunuzu idam edecekler" dedi. Bunun üzerine ben, "palayı sandıktan alınız" demeye mecbur oldum.

Yusuf İzzettin Efendi'nin ifadesi

Abdülaziz'in büyük oğlu Yusuf İzzettin Efendi, babasının *Fer'iye*'ye naklini müteakip zelilcesine öldürülmesinden endişe ettiğini ve vakanın zuhuru üzerine uyandığını beyan etmiş olup bu hususa dair Abdülhamid'in iradesiyle vaki beyanatı aynen şöyledir [324] :

"Saraydan beriye naklinde cennet-mekân gayet muztarip olduklarından medar-ı teselli olacak bazı ifadatta bulunulmuş ise de merak buyurdukları, suret-i zillette bir itlâf vuku maddesi olduğunu beyan buyurmuşlardı. Sarayın her tarafına asker doldurulmuş ve anahtarlar dahi alınıp askere verilmiş olduğundan ben de dahi elem ve ıztırap pek ziyade idi. Binaenaleyh bîhuş yatmıştım. Vakanın zuhurunda olan gürültü üzerine uyanmış ve cennet-mekânın odalarına gitmiş isem de içeriye girmeye bırakmadılar.

"Dairemizde bir odada toplanıp vukuat-ı müellimenin ıstırabından ve her taraftan ağlanıp bağırılmakta olduğu halde asker de dolmuşlardı. Bu halimin arasında edilen harekât-ı gaddarâne keyfiyyetinden malûmatım olmayıp ancak cennet-mekânın şehid edildiği her hal u hareketinden hissolunur ve anlaşılıyordu [325]. Asker tarafından diğer bir mahalle gitmekliğimiz teklif olunmuş ve güya sesten ve ağlayıştan rahat olunamıyacağı ifade olunmuş ise de benim tarafımdan muvafakat olunmadı.

[323] Buradaki ibarelere göre de bu kapı, dışarısı görülmeyen oda kapısı olmayıp *Fer'iye*'nin deniz tarafındaki dış kapısıdır.

[324] Bu suallerin Abdülhamit tarafından tertip edilip sorulduğu anlaşılıyor.

[325] Yusuf İzzettin Efendi, Meşrutiyetin ilânından sonra babasının katledilmeyip intihar ettiğini söylediğine göre, bu ifadesindeki "şehit edildiği her hal u hareketinden hissolunurdu" sözlerini Abdülhamid'in o yoldaki isteği ve belki tazyiki ile söylediği anlaşılmaktadır.

"Cennet-mekânın hal'inden sonra şahadetleri vukuuna kadar harekât ve sekenatı ve ifadelerinde asla tagayyür hasıl olmayıp zaman-ı hilâfetlerinde her ne halde iseler yine öyle idiler. Cennet-mekân haklarında asker tarafından hürmetsizlik vukuu huzurlarında sigara içmek derecesinde bir hakaret halinde olarak, fakat kendüleri asla tagayyür buyurmamışlardır".

YUSUF İZZEDDİN

* * *

O sırada on dört yaşında bulunan Abdülaziz'in ikinci oğlu şehzade Mahmud Celâleddin Efendi'de saat ikide uykudan henüz uyandığı sırada gürültü işitip pederinin dairesi kendilerinden üç daire uzakta olduğundan ve orada da asker bulunduğundan hâdisenin ne olduğunu bilmediğini ve sonra kendilerini bir küçük odaya götürüp kapıya da asker koyarak saat dokuza (alaturka) kadar oradan dışarı çıkarmadıklarını ve bundan dolayı bir şey bilmediğini, sorulan sual üzerine beyan etmiştir.

Doktor Marko Paşa'nın ifadesi

Abdülaziz'in intihar ettiği hakkındaki raporda imzası bulunanlardan Tıbbiye Nazırı Marko Paşa'ya Abdülaziz'in ölümü hakkında mütalâası sorulması üzerine, Marko Paşa'nın 28 cemaziyelevvel 1298 (28 mayıs 1881) tarihli lâstikli ifadesi enteresan olduğundan bu hususta iyi bir fikir hasıl etmek için aynen aşağıya naklediyorum.

"Cennet-mekân Sultan Abdülaziz Han Hazretlerinin sebeb-i vefatı olan cerihaların muayenesiyle olbabta etibbay-i saire ile imza ettiğimiz raportta "*bize irâe olunan âlet, cürûh-ı mezkûreyi husule getirebilir*" tâbiri münderic olup halbuki mezkûr cerihaların yed-i âhar ile îka olunduğu bu kere taht-ı tevkif ve istintaka alınmış olan canilerin ikrarları altında bulunmasından dolayı taleb edilen izahat üzerine bu madde hakkında cereyan eden muamelât ile mütalâat-ı âcizanemi ber-veçh-i âtî arzederim :

"Vaka günü *Kuzguncuk*'ta kâin hane-i âcizanemde deniz tarafında olan odanın penceresinden velinimetin (yani Abdülaziz'in) ikametgâhı bulunan *Fer'iye* sarayına doğru bakmakta olduğum halde, saray-ı mezkûrun denize nazır olup karakolhane cihetinde bulunan baştaki odanın penceresinden aşağı bir şey düşmesiyle beraber feryat

işitilmekle velinimet efendim kendisini pencereden attı zanneyledim [326]. O sırada Doktor Mösyö Kastori bendehanelerine gelmiş olduğundan onunla pencereden bakmakta iken bir saat sonra bir yaver gelip Sultan-ı müşarünileyh hazretleri kendisini vurduğunu bilbeyan bendelerinin vükelâ tarafından taleb olunduğunu söyledi; derhal Mösyö Kastori ile kayığa râkiben *Fer'iye* karakolhanesine çıktık. Orada vükelâ mevcut bulunmakla Rüştü ve Avni ve Midhat Paşalardan birisi Sultan Aziz hazretleri kendisini makas ile cerh etmiş olduğunu ve daha bir çok hekimler ısmarladıklarını söyliyerek cenazenin muayenesini emrettiler. Bunun üzerine Süleyman Paşa bendeleriyle hekim Nuri Paşa'yı ve mevcut bulunan bir kaç tabibi cenazenin olduğu karakolhanenin alt katında vaki pis bir odaya götürüp köhne bir ot minder üzerine yatırılmış ve üzerine salaşpur örtülmüş olduğu halde gördük.

"Müşarünileyhin kollarında cerihaların vaziyeti yukarıdan aşağı ve içeriden dışarıya doğru olduğunu müşahede eyledim; ancak o sırada bana bir fenalık geldiğinden mezkûr cerihaları ve vücudun sair mahallerini muayene etmiyerek dışarı çıktım. Vükelânın yamna giderek ısmarlanmış olan hekimlerin vürudunda cümlesi birlikte muayene etmeleri lâzım geleceğini söyledim. Sonra hekimler geldi, merhum müşarünileyh hazretlerinin kendi kendisini cerh eylediği âlet denilerek bir tırnak makası irâe olundu.

"Etibbay-i mevcude merhum müşarünileyhin muayenesine mübaşeret eylediklerinde Rüştü, Avni ve Midhat Paşalar 'biz cenazeyi kaldıracağız' diyerek muayenenin ve raportun çabuk yapılmasını defaatle tâcil ettiler. Raportun akşamdan evvel yetiştirilmesini emredip cenazeyi kaldırdılar. Etibbay-i mevcude muayene-i seria üzerine, mezkûr raportu tanzim edip bana verdiler. Saat on buçuk (alaturka) raddelerinde götürüp Rüştü Paşa'ya ita eyledim.

"Sultan-ı müşarünileyhin kendisini cerh etti dedikleri makas Rüştü Paşa tarafından bana teslim ve irâde-i seniyye taalluk etme-

[326] Marko Paşa'nın pencereden atlayan denilen şeyin, Cezayirli Mustafa olduğu ileri sürülerek hazinedarlardan Zevkyap Kalfa'ya da aynı şey söyletilmiştir. Marko Paşa'nın tarif ettiği oda penceresi, yanındaki odanın penceresi olup Sultan Aziz ise bu odanın yanındaki odada intihar etmiştir. Güya Abdülaziz'i katl edenlerin diğerleri kapıdan kaçıp Mustafa, pencereden yanındaki odaya geçmiş ve üçüncü kattan aşağıya atlayarak sapa sağlam kaçmıştı!

dikçe kimseye verilmemesini tenbih etmekle elyevm mekteb-i tıbbiyede mahfuz bulunmuştur[327].

"Raport mündericatına gelince, Sultan-ı müşarünileyh hazretlerinin makas ile kendi kendisini cerh etmiş olduğu vükelâ tarafından ifade olunmuş ise de etibbay-i mevcude tarafından yapılan raport, mezkûr cerihaların müşarünileyh hazretlerinin kendi canibinden ika olunduğunu mübeyyin olmayıp cüruh-ı mezkûrenin irâe olunan âlet ile husule gelebileceği imkân ve ihtimalini mütazammın olarak ibare-i mezbure ile tanzim olunmuştur; hattâ bu raport fennen nakıs olduğu cihetle Avrupa etibbası canibinden beğenilmemiş olduğu gibi biz de nakıs olduğunu bildiririz.

"Bu raportun tanziminden bir kaç gün sonra Bâb-ı seraskerîde Redif Paşa marifetiyle taraf-ı şâhâneden ihsan buyurulduğu beyaniyle bendenize bir de Nuri Paşa'ya murassâ enfiye mahfazası ihsan buyurulmuştur".

28 cemaziyelevvel 98 (16 mart sene 97) MARKO

[327] Rüştü Paşa tarafından Marko Paşa'ya verilmiş olan makas iki olup biri kanlıdır. Bu kanlı makas intiharda kullanılan makas olup diğeri de Abdülaziz'in intihar ettiği makasın hemen bulunamamasından dolayı hazinedar kalfanın Abdülaziz'e 'bunun gibi bir makas verildi' diye doktorlara göstermiş olduğu makastır. Bu makasları havi zarfın üzerine Marko Paşa tarafından kendi el yazısiyle Fransızca şu ibare yazılmıştır: (Pour ordre de S. A. Le grand vizir Ce papier Cachetè de mon Cachet en Cinq endroits, est remis entre les mains de Mr. le Colonel Chain bey eff. pour être garde. Il ne pourra de SS. AA. le grand vezir ou le Seraskère pacha Cantre reçu offisiel le 24 mai 1876 Lundi.)

Ecole S. de Medecine
DR. MARCO

Tercümesi: "Sadrazam Hazretlerinin emriyle, mührümle beş yerinden mumlanmış olan bu evrak, muhafaza edilmek üzere, miralay Şahin Bey Efendi'nin eline teslim edilmiştir. Bunu ancak Sadrazam veya Serasker hazretlerinin hususî emri üzerine ve resmî makbuz mukabilinde iâde edebilecektir.

Tıbbiye Mekteb-i âlisi (Nazırı)
DR. MARKO

On Yedinci Bölüm

VELİ-İ MAKTUL SIFATİYLE ABBDÜLHAMİD'İN DAVA AÇMASI ÜZERİNE YAPILAN TEVKİFLER

Padişahın meseleyi bir heyete havale etmesi

II. Abdülhamit istintak ve iddianame neticesinde Abdülaziz'in ölümünün intihar olmayıp katl olduğu hakkında arzusuna göre bir hazırlık yaptıktan sonra bu hususta katli emreden Sultan Murad hakkında şer'an ve kanunen ne yapılması lâzım geleceğini, Şeyhülislâm Uryanîzade Ahmed Esad, Dahiliye Nazırı Mahmud Nedim, Tunuslu Hayreddin Paşalarla Şûray-ı Devlet Tanzimat Dairesi Reisi Mahmud Celâleddin Bey'den müteşekkil bir heyetin tetkik ve kararına havale etmiş ve onlar da bilmüzakere bu meselenin şer'î ve kanunî cihetleri mevcut olduğundan, hemen istintak evrakının mütalâasiyle verilecek karar için fevkalâde bir divan teşkil etmiş ve aynı zamanda âmir-i katlin (yani Sultan Murad'm) derhal tevkifini münasip görüp bu hususta ki 16 cemaziyelevvel 1298 (16 nisan 1881) tarihli kararlarını padişaha arzetmişlerdir[328].

[328] Bu hususta ki karar sureti aynen şöyledir :

"Abdülaziz Han merhumun keyfiyyet-i irtihalleri, icra olunan tahkikat-ı mükemmelenin neticesi bazı havenenin ikama ictisar etmiş oldukları fiil-i katli meydana getirmiş ve bu habasete âlet olan eşhasın usûl ve kaide-i umumiyyesine tevfikan cereyan eden istintak ve isticvaplarının fezlekesi dahi madde-i katle mücaseretleri taht-ı karar ve itirafa alınmış olduğundan şu halde gerek katil ve şerik ve muîn-i katil olanların ve gerek âmir-i katilin haklarında terettüb edecek hükm-i şer'î ve kanunînin suver-i icraiyyesi meyâne-i ubeydanemizde bahs ve müzakereye konuldu.

Elde bulunan evrak-ı istintakiyye ve icray-ı ahkâm-ı şer'iyye ve kanuniyyede esas olan sübût ve karine-i katıayı mutazammin bulundukça mücazât-ı lâzimenin hüküm ve icrasına cây-ı tereddüd kalmayacağından kat'-ı nazar maslahatın bugünkü şekil ve halince katil ve âmir-i katillerin vücub-ı cezalarına dair taraf-ı şer'-i şeriften fetvay-ı şerife dahi verileceğinden meselenin bu takdire göre merkez-i icraya götürülecek ciheti için bir vasıta-i mahsusanın lüzumu bahsinde teati-i efkâr olundukta, çünkü bu cinayet ef'al-i âdiye-i cinaîyyeden olmadığı gibi hükm-i şer'î ve kanunîsini tâyin edecek hey'etin dahi fevkalâde olması lâzım gelip bâlâda maruz fetvay-ı şerife ise canib-i meşihatten serian tanzim ve takdim olunacağma binaen onun ve mevcud olan evrak-ı istintakiyyenin heman kıraet ve mütalâasiyle lahik olacak hükmün kararlaştırılması için nezd-i mealivefd-i hazret-i pâdişahîde tensib ve intihab buyurulacak dâiyan ve bendegândan

İkinci heyetin mütalâası

Abdülhamit bundan sonra bu işin tetkikiyle, yapılması lâzım gelen muamele hakkında bir karar verilmesini ibtida Başvekil Said Paşa ile Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi, Dahiliye Nazırı Mahmud Nedim ve Hariciye Nazırı Asım Paşalara havale etmiştir. Bu heyet, meseleyi tetkik ettikten sonra 12 cemaziyelâhır 98 (30 nisan 97) tarihli bir ariza ile Abdülaziz'in suikasda kurban gittiğine ve katl faillerinin meydana çıkmış olduğuna, böyle aşağı tabakadan olan şahısların bir emir ve işaret olmadan Abdülaziz'in harimine kadar girerek bu işe cüret edemiyeceklerine yakin hasıl ederek katl fiilindeki amir ve mürettiplerinin derhal muhakemelerinin icrasiyle muhakeme mahallinin neresi olmasının irade-i seniyyeye menut olduğunu bildirmişlerdir [329].

Bunun üzerine Abdülhamit, amcası Sultan Abdülaziz'in vefatında medhalleri olmakla maznun olup *Yıldız*'da mevkuf olarak istintakları yapılmış olan Damad Mahmud ve Damad Nuri Paşalarla Abdülaziz'in ikinci mabeyncisi Fahri ve Sultan Murad'ın ikinci mabeyncisi Seyyid, hal' esnasında ve *Fer'iye* karakol kumandanlığında bulunmuş olan miralay İzzet ve bunun maiyetinden binbaşı Necip ve binbaşı Ali Beylerle Sultan Murad'm senelerce hizmetinde bulunmuş olan Pehlivan Mustafa Çavuş, Hacı Mehmed ve

mürekkeb bir divan-ı fevkalâde teşkili ve mademki iş merkez-i hükme takarrüb etmiş ve fiil-i katilde zî-medhal olanların ikrarları ve karain-i saire-i kat'iyye ile menba-ı îka-ı katl zâhir olmuştur. Artık âmir-i katil hakkında şimdiden muamele-i tevkifiyyenin icrası tezekkür olundu ise de ol babda ve katıbe-i ahvalde irâde ve ferman hazreti veliyyülemr efendimizindir. 16 cemaziyelevvel sene 1298.

ES-SEYYİD MAHMUD CELÂLEDDİN HAYREDDİN, MAHMUD NEDİM
AHMED ESAD

[329] Sultan Aziz Han merhumun maktulen şahadeti istintakat ve iddianame münderecatından zâhir oldu ve fiil-i katlin failleri ikrar ve karain-i katîa ile anlaşıldı ve taayyün eyleyen katillerin ef'ali sûn-i zâtîleri ile olmayıp.. Bunun mürettib ve müessisleri ve âmirleri olmak tabiî ve âmir ve hey'et-i mürettibenin aded ve esâmisi,kezalik iddianamede bedihi idüğine mebni işbu kaatil ve mürettiplerin mevkufen taht-ı muhakemeye alınması ve hükm-i kanunînin bilmuhakeme icrası mütehattimdir ve hey'et-i muhakemenin daire-î adliye âzasından ve zevat-ı mûtemededen teşkil olunması lâzım gelip madem ki esas-ı maslahat meydana çıkmıştır, mahall-i muhakeme neresi olması irâde olunursa orada icrası ve bir de tahkikat hükmünce dahil-i cinayet bulunanların dahi hangi sınıfta bulunursa bulunsun tevkif ve istintakları muhakemenin levâzım-ı kanuniyye ve mütehattimesindendir. Her halde emr ü ferman hazret-i veliyyülemr efendimizindir.

12 cemaziyelâhır, sene 98 (30 nisan sene 97)

ES-SEYYİD MEHMED ASIM, MAHMUD NEDİM, AHMED ESAD, SAİD

Cezayirli Mustafa'nın bu işte medhalleri anlaşılarak vükelâya tam kanaat gelmek için evvelce birkaç defa yapıldığı gibi [330] son defa da meclis huzurunda ikrarlarının dinlenmesini muvafık gören padişah bu mütalâasını heyete bildirmiş [331] ve aynı zamanda bu işte alâkaları

[330] "Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin kendü kendüsini îdam eylediği mukaddema işâe ve îlân olunmuşken mahz-ı eser-i muvaffakiyyet-i celile-i hazret-i zillullahî olarak merhum müşarünileyh hazretlerinin maktulen ve mağduren şehid edildiği meydana çıkmış olduğuna dair hey'et-i istintakiyyenin ifadâtı encümen-i çâkeranemizde istimâ olunduktan sonra bu cinayet-i cesimede medhali olanların ekseri bizzat istintak olundu. Artık müşarünileyh hazretlerinin ber-veçh-i meşruh şehid edilmiş olduğu meydana çıkıp bunda zerretünmâ tereddüd ve iştibah kalmamış olduğu gibi *Nisbetiyye kasr-ı* hümayununa dâvet hususunun hanedan-ı saltanat-ı seniyye âzay-ı fihâmı haklarında sû-i kasd fikrine mübteni olduğu dahi meydana çıkmıştır. Böyle misli nâ-mesbûk bir vak'a-i elîmede medhali olanların müstahak oldukları cezaları icra olunmak ferâiz-i umûrdandır; vak'amn keyfiyyet-i vukuu muvacehe-i bendegânemizde çoğunun ikrariyle sâbit olduğu gibi onların bu ikrarları ile henüz ikrarları alınmıyanların dahi zî-medhal oldukları anlaşılıyor ve bu babda zî-medhal görünenler hâkan-ı sâbık ile validesi ve Rüştü ve Midhat ve Fethi Paşazâde Mahmud ve Damad Nuri Paşalar ve kurenadan Fahri ve Seyyid ve Namık Paşazâde Ali ve miralay İzzet ve binbaşı Necib Beyler ve Pehlivan Mustafa Çavuş ve Cezayirli Mustafa ve Hacı Mehmed nam şahıslar olup bunların ekseri burada bulunarak istintak olunmuş ve İzzet Bey dahi gelmek üzere bulunmuş olmağla hariçte bulunan Rüştü ve Midhat Paşaların *İzmir*'de tevkifleriyle hükûmet-i mahalliyenin taht-ı nezaret ve zabıtasında istintaklarının icrası ve bunun için *İzmir*'e bir hey'et irsali hususlarına bi'l-ittihad meyane-i bendegânemizde karar verilmeğin olbabta ve katıbe-i ahvalde emr ü ferman hazret-i veliyyülemr efendimizindir.

14 cemaziyelâhır 1298 (2 mayıs sene 97)

SERVER, ES-SEYYİD MEHMED ASIM, OSMAN NURİ, MAHMUD NEDİM, AHMED ESAD, SAİD, ES-SEYYİD ALİ SAİB AHMED CEVDET

[331] Kendilerine kanaat gelmek üzere maznunların heyet-i vükelâ huzurunda istintaklariyle sair hususlar hakkında, Abdülhamid'in başkâtip vasıtasiyle vükelâya verdiği direktif:

A — Meclis-i vükelâ akdolunacaktır. B - Başkâtip Bey meclise gidip taraf-ı şâhâneden telâkki eylediği irâde-i seniyyeyi tebliğ eyledikten sonra kendüsiyle gönderilen kâğıdı başvekil paşa hazretlerine teslim edecektir. Başvekil dahi alelusul kâğıdı mektupçu efendiye verip okutturacaktır. C - Kâğıdın kıraetini müteakip Ragıb Bey ile hey'et-i istintakiyye kâmilen meclise girecekler ve okunacak şeyleri Sıdkı Efendi ile Lâtif Bey okuyacaklardır. Ç - Bâdehu Valide Sultan ile Tiryal Hanım'ın kâğıtları okunacaktır. D - Bunu müteakip iki Mustafa'lar ve haremağaları ve Hacı Mehmed ve Fahri Bey, ikrarları istimâ olunmak üzere celp olunacaklardır. E - İşbu kararın istima maddesi dahi hitam buldukta götürülen evrak bırakılmıyarak ve caniler çıkarılarak meclisten çıkılacaktır; meclis dahi müzakeresiyle meşgul olacaktır.

görülmüş olan Rüştü ve Midhat Paşaların da tevkifleriyle muhakemelerinin icrası hakkında[332] fevkalâde bir meclis toplanmasını heyeti vükelâya bildirmiş ve bunun için derhal sarayda toplanarak bir karar vermelerini istemiştir.

Muhakeme hususunda Abdülhamid'in vükelâya gönderdiği muhtıra

Abdülhamit muhtırasında Abdülaziz'in ölümünde medhal ve müşareketleri olanlarla bilfiil ölümüne sebep olanlar hakkında muhakeme icrasını ve muhakeme yerinin neresi olması lâzım geleceğini vükelâdan sormuş ve aynı zamanda Abdülaziz'in hal'ine takaddüm eden zamanlarda cereyan eden hâdiseleri vükelâya göndermiş olduğu muhtırada hulâsa olarak şu suretle beyan etmiştir:

"Bugün meclis-i vükelâyı akd ve cem'den maksad-ı şâhâne, Sultan Abdülaziz Han'ın şahadetleri hakkında icra edilen tahkikat-ı mükemmele olarak bunda medhalleri olanların yakında icra olunacak alenî muhakemeleri için bir münasip mahal tahsisiyle muhakeme icrası suretinin mümkün olduğu kadar şimdiden tâyini meselesidir. خلع Hal' maddesi on yedi seneden beri Murad Efendi'nin (V. Murad) riyaseti altında toplanmış olan ve zaman geçtikçe kuvvet bulan bir fesat cemiyetinin eseri olup iş, Abdülaziz Han'ın şahadetiyle neticelenmiş ve bu hâdise merhumun intiharı şeklinde işâe ve ilân edilmişti; yine bunların eseri olarak *Nisbetiye*'ye dâvet münasebetiyle Sultan Murad'ın biraderlerini öldürmek istediği de sabit olmuş ve altı yüz senelik bir devletin yıkılmasına az bir şey kalmıştı.

"Sultan Abdülaziz'in kurenasından gerek Fahri mel'ununun, vükelâ huzurunda zabt edilen ifadât-ı şahsiyyesi ve gerek Murad Efendi'nin takrir-i zatîsi cennet-mekânın kendi nefsine sû-i kasd eylediği merkezinde bulunmuş ise de muhakeme ve insaf sahipleri şahadeti heman hal'i müteakib vukua gelmiş ve hâkan-ı merhumun hizmetine yüzer lira aylık ve ayrıca atiyye ile ayak takımından üç şahsın tâyin edilmesi sebebiyle merhumun intihar etmediğine zahib olmuşlardı.

[332] Midhat ve Rüştü Paşaların tevkifleri hakkında bu heyet tarafından karar verilmeden dört gün evvel Midhat Paşa'yı tevkif etmek üzere Babıâli'nin haberi olmadan saray tarafından hünkâr yaveri binbaşı Hüsnü Bey adında bir yaver *İzmir*'e gönderilmişti. Bir kısım vükelânın 14 cemaziyelâhır tarihiyle Rüştü ve Midhat Paşa'ların *İzmir*'de istintaklarının icrasına karar verdiklerinden iki gün sonra *İzmir*'e gidecek istintak heyetinin, Adliye Nazırı Cevdet Paşa'nın riyasetinde gitmesine karar verilmiştir.

"Bu sırada devletin içten ve dıştan en gaileli zamanı olup nihayet ortalığa sükûnet geldikten sonra 'vicdanı pâk-ı hazret-i pâdişahîye pek giran gelmiş olan' bu hal' neticesinde Sultan Abdülaziz'in ölümüne sebeb olanlar hakkında tahkikat ve takibat icrasına teşebbüs olunmuştur. Bu hususta güdülen maksat hakkın izhariyle icrây-ı adaletten başka bir şey olmadığından her türlü tahkikatın adil ve hakka müstenid olmasına ehemmiyet verilmiş ve bundan kırk, elli gün evvel başlayan tahkikat neticesinde zî-medhal olanların müddeiumumî Lâtif Bey'in maiyyetindeki bir hey'et-i istintakiyye tarafından istintakları yapılarak fezlekesi ve iddianamesi tanzim olunmuştur.

"Bu cinayetin vukuu kanun-ı esasînin ilânından evvel olduğundan o zamana ait kanun ve nizam mûcibince maznunların muhakemelerinin icrası lâzım geldiği halde zât-ı şâhânenin kemal-i adaletinden dolayı usul-i muhakemât-ı cedide üzere muhakemelerinin yapılması ferman buyurulmuştur.

"Burada bir pâdişahın kanının izharından ibaret ve hurûc-ı alessultan maddesi olmasından dolayı hukuk-ı pâdişahîye istinaden adalet üzere muhakemelerinin bir divan-ı harp huzurunda icrası icab eylemiş iken meselenin kemal-i adalet üzere rü'yeti pâdişahın ahass-ı âmali olduğundan bu işin cinayet mahkemesinde rü'yeti, irade buyrulmuştur[333].

"Muhakeme mahallinin intihabı bahsine gelince, işin ehemmiyeti cihetiyle muhakemeyi seyredicilerin adedi bittabi çok olacağından muhakeme mahallinin vâsi olması ve mevkufînin muhafazası evveliyat-ı umûrdan bulunduğu ecden *Malta* karakolhanesinde bir büyük çadır rekziyle orasının muvakkaten mahkeme suretine ifrağı ve seyircilerin ayak takımından olmamak üzere duhûliyye biletleriyle dahil olabilmeleri ciheti, pâdişahın arzusu olmakla bu yolda kemal-i serbestî ile beyân-ı mütalâa edilerek neticesinin arzı emrolunmuştur[334]".

Padişahın muhtırasının kendilerine tevdi edildiğinin akşamı sarayda Başvekil Said Paşa'nın riyaseti altında toplanmış olan vükelâ

[333] *Paris*'te neşredilen Konstitüsyonel gazetesinin 29 nisan 1881 tarihli nüshasındaki bir yazıya göre, Abdülhamit, Abdülaziz'in vefatı hakkında yapılacak muhakemenin sefirlerde ne tesir hasıl edeceğini Alman elçisi Kont Du Haçfeld'den sormuş ve elçi de bunun gizli olmayarak neşr ve ilân edilmesini tavsiye ettiğinden Abdülhamit tahkikatın mehakim-i adliyede yapılmasını tensip etmiştir.

[334] Bu muhtıraya ayın tarihi konulmayarak 1298 recep'de Başkâtip Ali Rıza Bey'in (Paşa) imzasiyle tebliğ edilmiştir. Vükelâ heyetinin buna cevap olan arizasının tarihi 16 recep olduğuna göre muhtıra tarihi 15 recep olmalıdır.

heyeti, meseleyi müzakere etmiş, istintakları tesbit edilmiş olan maznunlar hakkındaki iddianame okunarak canilerden bir kısmı getirtilip söylettirilmiş ve bunların söyledikleri sözler ve yaptıkları cinayet [335] mecliste hazır bulunan vükelây-ı fihamı pek muztarip etmiş ve bunların istintaklarını icra etmiş olan müstantıkların vazifelerini ifa hususundaki gayret ve faaliyetleri, umum vükelâ tarafından takdir olunmuş, eğer bu vükelâ meclisi, hüküm vermeğe selâhiyetli bir meclis olsa idi, derhal ceza kanununa müracaatla bunların tecziyelerinde tereddüt etmiyerek bu canilerin, evrakiyle beraber mahkemeye teslîminden başka yapılacak bir şey kalmadığından, keyfiyetin padişaha arzına karar vermiştir.

Bundan sonra yine aynı meclisi vükelâ mahkeme mahallinin tesbiti hususunda görüşmüştür. Âzadan Rauf Paşa canilerin aleni muhakemeleri için *Malta* karakolhanesi tarafını muvafık görmüyerek diğer bir mahalli teklif etmiş ise de başvekil tarafından reye konulan bu teklif, mahkeme mahallinin muhtıra-i hümayunda tâyin olunmasından dolayı mütalâa beyanına lüzum kalmadığı ve şevket-meabm *Malta* karakolhanesi tarafını intihap buyurmaları mahza isabet ve hikmet olduğuna karar verilerek bu hususiaki mazbatanın kaleme alınması Adliye Nazırı Cevdet Paşa ile adliye müsteşarına havale edilmiştir [336].

[335] Meclise getirilenler, tabiî işkence neticesinde Abdülaziz'i öldürdüklerini söylemiş olan Pehlivan Mustafa Çavuş ile Hacı Mehmed olacaktır.

[336] Bu müzakereyi müteakip padişaha takdim edilecek cevabî ariza Cevdet Paşa tarafından yazıldığı vükelâdan veya o mecliste bulunanlardan birisinin bu sıradaki ahval hakkında padişaha verdiği jurnal dikkate şayan olduğundan aşağıya yazıyorum :

O gece meclise saat alaturka üç buçukta son verilip mazbatanın yazılması esnasında: "..Hazırûn li-ecli't-teneffüs müsaade-i merhamet-âde-i cenâb-ı şehinşahilerine istinaden diğer odalara dağılmak üzere bulunmuşken Harbiye Nazırı Osman Paşa (Gazi) yerinden kalkıp Ahmed Muhtar ve Rauf Paşa kullarının yanlarına geldi ve 'aşağıda bir oyun oynanacak, seyredelim' diyerek bunları birlikte alıp odasına götürdü ve ol aralık Mahmud Nedim Paşa'nın (Dahiliye Nazırı) tanzim olunacak mazbatayı tahrir etmiyecekmiş sözü çıktı velhasıl nihayet yarım saat zarfında tesvid edilmesi mümkün olan mazbata-i mütekaddimenin yalnız müsveddesi, saat altıyı bulmuşken Başvekil ve Cevdet Paşa'lar müsteşar-ı müşarünileyh yedlerinden çıkarılamamasına mebni yarım tabaka kâğıdı bile doldurmıyacak bir mazbata müsveddesinin elden ele gezdirilmesiyle dest-i teahhürden kurtulamaması, beyhude vakit zâyi etmekten başka mânayı mutazammın olmadığından dolayı bazı bendegân tarafından lüzum-ı tâcil beyan olundu; şu hal-i keşmekeş ile tâ saat yedi buçuğu buldu. Ol vakit 'müsvedde hazırdır, denilip müzakere salonuna gidildi. Osman Paşa birlikte götürdüğü Ahmed

Heyet-i Vükelâ mazbatası

Bu hususta meclisi vükelâ tarafından tanzim edilen 16 receb 1298 (2 haziran 1297 = 14 haziran 1881) tarihli fevkalâde heyet mazbatasının sureti aynen şöyledir :

"Adn-âşiyan Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin esdikay-ı saltanat-ı seniyyeyi dağ-dâr-ı hüzn-i elem-i azim eyleyen vak'a-i şahadetinde ve hanedân-ı celilü'ş-şan-ı saltanat-âzây-ı izamı hazeratının sû-i kasd için *Nisbetiye* kasrına dâvetinde zîmedhal olan eşhâs-ı leîmenin usûl-i mevzûaya tevfikan teşekkül eden hey'et-i mahsusa marifetiyle bir müddettenberi icra olunmakta olan istintaklariyle tahkikat-ı saire-i lâzime bu defa rehin-i hitam olduğundan bu babta tanzim olunan iddianame biletraf kıraat ve eşhâs-ı merkumeden lâzım gelenlerin meclis-i bendegânemizde dahi ifade ve takrirleri istimâ olunmuş ve suver-i muhakemeye müteallik mülâhazât-ı isabet-gâyât-ı hazret-i tac-dârîyi mübeyyin tezkire-i seniyye kemal-i dikkat ile mütalâa kılınmıştır.

"Mezkûr iddianamenin şâmil olduğu izahattan müsteban olduğu üzere gerek hâkan-ı şehidin vak'a-i ciğer-sûz-i şahadetleri ve gerek âzay-ı fiham-ı hanedan-ı saltanatın sû-i niyyete mebni olan dâvetleri vak'a-i hal'in mürettip ve müessisi olan havenenin cümle-i seyyiatından olup evrak-ı istintakiyye ve iddianamede mazbut ikrar ile edille-i vâzıha iktizasmca Rüştü, Midhat ve Damad Nuri ve Mahmud Paşalar ile kurenadan Seyyid Bey ve madde-i katilde kullanılan kurenadan Fahri ve Murad Efendi'nin (V. Murad'm) hademesinden Pehlivan Mustafa ve diğer Mustafa ile Mehmed ve zâbitân-ı askeriyyeden İzzet ve Ali ve Necib nam habisler mazanna-i seyyiat ve fâil-i

Muhtar ve Rauf Paşalarla aşağıdan geldi. Aşağıda kiraz ve taam ettiklerini ve yukarıya dahi taam çıkarttırılmadığı cihetle Cevdet Paşa'ya gidip taam etmesini tarik-i letâifte söyledi.

"Ahmed Muhtar Paşa'ya aşağıda ne oyun seyrettiklerini bir zat sordu; oyun olmayıp oturup lâkırdı ettiklerini ve yiyip söyleştiklerini söyledi. Mazbata müsveddesi kıraet olundu; bâdehu tebyize verildi, nihayetü'l-emr saat sekiz buçukta tebyiz bitti. Mahmud Nedim Paşa'nm dahi bilâ-tereddüd temhir eylemesi üzerine, evvelki sözün bir sania olup, fakat ne sebebe mebni ortaya atıldığını anlamağa, mazbatamn heman tahririyle meclisin dağılmasından dolayı ihtilâs-ı vakt olunamadığı ve Rauf Paşa'nın mahall-i muhakemenin Harbiye Nezareti dairesinde olmasında daha ziyade mazbutiyet olacağı zan ve zehabında bulunduğu reviş-i ifâdesinden anlaşılmakla cereyan eden ahval bundan ibaret olduğu muhât-ı ilm-i cihan-şümûl-i hazret-i hilâfet-penâhileri buyruldukta katıbe-i ahvalde emr ü ferman hazret-i veliyyülemr ve'l-ihsan efendimizindir.

16 receb sene 98 (2 haziran sene 97)

cinayet olup adalet-i cihan-şümûl-i hazret-i mülk-dârî iktizasmca tahkikat ve istintakat-ı lâzime her türlü nekayisten berî ve usul-i kavanin-i adliyyeye mübteni olarak cereyan eylemiş olduğundan usûlen lâzım gelen muhakemenin icrasından başka bir ciheti kalmamış ve böyle bir misli nâ-mesbuk cinayet-i azîme mürettib ve failleri olan havenenin bilmuhakeme tertib-i cezây-ı sezâları vazife-i adalet ve mütehattim-i uhde-i hükûmet bulunmuş olduğundan meselenin aid olduğu mahkeme-i cinayete havalesi.

"Ve mahalli muhakemenin tâyini bahsine gelince, işin ehemmiyeti cihetiyle müstemiînin adedi bittabi kesret üzere olacağından *Malta karakolhanesi*'nde bir büyük çadır rekziyle muhakeme-i aleniyyenin orada icrası ve seyircilerin[337] ayak takımından olmamak üzere, bilet ile dahil olmaları hakkında olan mülâhazât-ı mühimme muvafık-ı hal ve maslahat bulunmuş olmağla olbabta ve katıbe-i ahvalde emr ü ferman hazret-i veliyyülemr efendimizindir.

16 receb, sene 98 (2 haziran, sene 97)

Hasan Hüsnü, Osman Nuri, Mahmud Nedim, Ahmed Esad, Said, Abdüllatif Subhi, es-Seyyid Ali Saib, Ahmed Cevdet, Server, es-Seyyid Mehmed Asım, İsmail Hakkı, Hüseyin Hüsnü, es-Seyyid Gazi Ahmed Muhtar

Mehmed Rauf, Kâmil, Edhem, es-Seyyid Mustafa Zihni, Tevfik, Hasan Fehmi, es-Seyyid Ali Nizami, Raif[337a].

[337] Padişah, vükelâya tehliğ ettirdiği muhtırasında sâmiin için seyirci tâbirini kullanmış ve vükelâ da bu tâbiri aynen zikretmiştir. Abdülhamit, aslı olmadığı halde Abdülaziz'in katlolunduğu iddiasiyle ortaya koyduğu bu dramı seyretmek dolayısiyle seyirci tâbiri intak-ı hak kabilinden olarak yerinde kullanılmıştır.

[337a] Mazbatanın altında mühürleri olan vükelânın memuriyetleri şöyledir :

Said Paşa	— Başvekil
Ahmed Esad Efendi	— Şeyhülislâm
Mahmud Nedim Paşa	— Dahiliye Nazırı
Gazi Osman Paşa	— Serasker
Hasan Hüsnü Paşa	— Bahriye Nazırı
Mehmed Asım Paşa	— Hariciye Nazırı
Server Paşa	— Şûray-ı Devlet Reisi
Ahmed Cevdet Paşa	— Adliye Nazırı
Ali Saib Paşa	— Tophane Müşiri
Abdüllatif Subhi Paşa	— Evkaf Nazırı
Kâmil Paşa	— Maarif Nazırı
Mehmed Rauf Paşa	— Müşir

Midhat Paşa'nın tevkifi

Aydın valisi bulunduğu sırada Abdülaziz'in ölümünde medhali olduğu iddiasiyle Midhat Paşa'nın ne suretle tevkif ve aynı suretle suçlandırılan Mütercim Rüştü Paşa'nın da nasıl istintak edilmiş olduklarını *(Midhat ve Rüştü Paşaların tevkiflerine dair vesikalar)* ismiyle neşretmiş olduğum eserde [338] tafsilen göstermiştik. Burada Midhat Paşa'nın tevkifinden bahsedilmek zarurî olduğundan kısaca bunu zikredeceğim.

Merhum Midhat Paşa daha yukarılarda görüldüğü üzere ikinci defaki sadaretinden azl ve hudut dışı edildikten sonra iki seneye yakın Avrupa başşehirlerinde dolaşmış ve sonra avdetine müsaade olunarak evvelâ Suriye valiliğine tâyin ve arkasından da Aydın valiliğine naklolunmuştu.

Sultan Abdülhamid'in zâhiren Sultan Abdülaziz'in katledildiği kanaatiyle istintaklar yaptırmakta ve hakikatte ise padişah hal'ine cüret edenlerin haklarından gelmek istemekte idi. Abdülaziz'i hal' edenler arasında en çok çekindiği meşrutî idareyi tesis etmiş olan Midhat Paşa olduğundan onun hakkından gelmek için, Sultan Aziz'in ölümü işine fail-i müşterek olarak onu da idhal ettirerek Rüştü Paşa ile birlikte tevkiflerine karar vermiş ve bunu hükümetin haberi olmadan yapmak istemişti.

Midhat Paşa'nın tevkifi bir baskın mahiyetinde yapıldığından ecnebilere karşı pek çirkin olmuştur; çünkü Abdülhamit, Midhat Paşa'yı tevkif için hükümetin haberi olmadan mahrem emir ve bir şifre ile binbaşı Hüsnü Bey isminde bir yaveri birtakım mabeyn çavuşlariyle 29 nisan 1297 (11 mayıs 1881)'de *İzmir*'e göndermişti.

Midhat Paşa, gerek Türk ve gerek ecnebi adamları ve dostları vasıtasiyle Abdülhamid'in, amcasının ölümü hakkında yaptırmakta

Gazi Ahmed Muhtar Paşa — Yaver-i ekrem
Hüseyin Hüsnü Paşa — Yaveri ekrem
İsmail Hakkı Paşa — Birinci Ordu Müşiri
Ali Nizami Paşa — Müşir ve Erkân-ı Harbiye Reisi
Hasan Fehmi Efendi — Bâlâ rütbesiyle Nafia Nazırı
Vidinli Tevfik Paşa — Ferik rütbesiyle Maliye Nazırı
Mustafa Zihni Bey — Bâla rütbesiyle Başvekâlet Müsteşarı
Ethem Paşa — Müşir
Raif Efendi — Ulâ rütbesiyle Ticaret ve Ziraat Nazırı olan Köse Raif Paşa

[338] Bu eserimiz 1946'da Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır.

olduğu tahkikat ve istintaklar hakkında muntazaman malumat almakta olup bu işin ucu kendisine dokunacağı bildirildiği halde, Abdülaziz'in katledilmediğine ve kendisinin Abdülaziz'in ölümüyle alâkası olmadığına binaen ikazlara ehemmiyet vermemişti; bununla beraber yapılan tahkikatı ehemmiyetle takip ederek her ihtimale karşı *İstanbul*'dan *İzmir*'e gelenlerin hüviyetlerini polis ve sivil taharriler vasıtasiyle tahkik ettirmekte idi. İşte bu sırada binbaşı Hüsnü Bey *İzmir*'e gelmiş, hüviyeti öğrenilmiş ve gelir gelmez telgrafhaneye giderek sarayla şifreli olarak görüşmesi dikkati çekmiş ve kendisi sivil taharriler tarafından adım adım takip olunmakta bulunmuştu; hattâ Hüsnü Bey kaldığı otelde Buhur adında bir palamut tüccarı ile tanışmış, ahbap olmuş, kendisine ziyafet çekilmiş, kadına ve içkiye düşkün olduğundan ne için geldiği bilinmemekle beraber saraydan gönderildiği anlaşıldığından Midhat Paşa da icap eden tedbiri almakta kusur etmemişti. Hüsnü Bey'in tüccar sandığı sarı sakallı bu yahudi, hakikatte Hüsnü Bey'in hal ve hareketini takip için Midhat Paşa tarafından vazifelendirilmiş sivil taharri memuru idi.

Yaver Hüsnü Bey daimî surette sarayla muhabere ederek talimat almakta olup gelişinden dört gün sonra yani 4 mayıs (16 mayıs) pazartesi günü vali Midhat Paşa'yı ziyaret etmiş ve Midhat Paşa kendisine ne için geldiğini sormuş, istihkâmların teftişi için geldiğini söylemişti. O günün akşamı Hüsnü Bey telgraf başına davet olunarak vali paşanın nerede olduğu saraydan sorulmuş, Hüsnü Bey de hükümette makamında olduğu cevabını vermesi üzerine, hemen kışlaya gidip yanında olan mahrem evrakı kumandan Hilmi Paşa ile beraber açıp icraata geçmeleri emrolunmuştur.

Bu emir üzerine Hüsnü Bey akşam vakti acele kışlaya kumandanın yanına gidip mahrem zarfı birlikte açmışlardır. Hüsnü Bey'e verilen kapalı zarfta Midhat Paşa'nın tevkifi ve vali vekâletine kumanda Hilmi Paşa'nın tâyin edildiği bildiriliyordu. Yaver'in kışlaya gitmesi ve kışladaki fevkalâdelik ve askerin hazırlandığını, sivil taharriler tarafından derhal Midhat Paşa'ya bildirilmiştir. Midhat Paşa bu sırada hükümet binasının selâmlık kısmından harem kısmına geçmiş ve yatmış bulunduğundan gelen haber üzerine hemen hazırlanmış ve askerin silâhlandığına dair gelen ikinci haber üzerine, harem kısmının arka kapısından çıkarak evvelden beri ihtiyaten hazır bulundurduğu arabaya atlayarak Firenk mahallesindeki ilk Fransız konsoloshanesine iltica etmiştir.

Kışladan çıkan askerler hükümet konağını abluka etmişler, harem dairesine gelip Midhat Paşa'yı sormuşlar, haremde olmadığı cevabını alınca inanmayarak içeri girip her tarafı aramışlar ve bulamayınca *İzmir*'e uğrayarak oradan *Sakız*'a gitmekte olan Rus gemisiyle kaçtığını zannetmişlerse de nihayet Fransız konsoloshanesine iltica etmiş olduğunu öğrenerek orayı kordon altına alıp keyfiyetten sarayı haberdar etmişlerdir.

Midhat Paşa'nın konsoloshaneye ilticası padişahın telâşını mucip olup bir taraftan Fransa sefareti ve Fransa Hariciye Nazırı ile muhabere edilerek Midhat Paşa'nm teslim edilmesi için çalışılırken, diğer taraftan da Adliye Nazırı Cevdet Paşa, Midhat Paşa ile muhabere ederek onun mahallî hükümete teslim ve adaletten emin olması hakkında teminat veriyordu.

Midhat Paşa'nın ilticasının ertesi günü Fransız konsolosu Mösyö Pellisier *İzmir*'de bulunan diğer İtalya, Alman, İsveç, Norveç ve sair konsoloslarla görüşerek Midhat Paşa'nın muhafazasına karar vermişlerdi.

Midhat Paşa'nın konsoloshaneye ilticasından sonradır ki padişah vaziyetten hükümeti haberdar ederek Midhat Paşa'yı valilikten azl ile tevkif ve istintakını 17 cemaziyelâhır 98 (5 mayıs 97=17 mayıs 1881) tarihli hususi tezkere ile Babıâli'ye bildirmiştir[339].

[339] Bu hususta saraydan Babıâli'ye gönderilmiş olan hususî tezkire sureti:

"Cennet-mekân Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin mazlumen ve yürekler dayanamıyacak surette mağduren şahadetine cür'et eylediği tahkik kılınmış olan eşhastan efrad-ı malûmenin hasbe'l-usûl istintaklarının hiyn-i icrasında, içlerinden bir çoğunun bu cinayet-i azimeyi mürtekib oldukları sâbit olduğu gibi Aydın valisi Midhat Paşa'mn dahi bu işte zî-medhal olduğu derece-i sübûta iktiran eylemiş olmasına mebni kendüsi şimdiye kadar mestur olan bu fiil-i münkirin şüyuunu istihbar eylemesiyle beraber hemen *İzmir*'de kâin Fransız konsoloshanesine dehalet etmiş (konağının basılarak tevkif edilmek istenmesinden bahis yok) olduğu oradaki kumandan tarafmdan (saray, bu kumandanı vali vekili tâyin ettiği halde hükümetin haberi olmadığından vali vekili tâbirini kullanamıyor) gelen şifre ve telgrafnamelerden anlaşılmış ve elhaletü hazihi mezkûr konsoloshanede bulunduğu muhakkak bulunmuş ve mumaileyhin işbu dehaleti mürtekib olduğu cinayeti müeyyid ve umûr-ı tabiiyeden olmak üzere, her şeyden sukûtunu müstelzim olduğu gibi valilikten dahi sukûtunu îcab eylemiş olduğundan binaenaleyh kendüsinin azliyle vilâyet-i mezkûre valiliğine Şûray-ı Devlet Reis-i sabıkı Ali Paşa hazretleri tâyin buyurulmuş ve Midhat Paşa'nın kaide-i âdile-i adliye îcabınca taht-ı istintaka alınması zaruri bulunmuş olup müşarünileyh Ali Paşa hazretleri Midhat Paşa için tertip olunan sualleri îrad ve kaide-i mer'iyyeye tevfikan

Sarayın hükümet vasıtasiyle yapmış olduğu müracaat üzerine, Fransa Hariciye Nazırı, İstanbul Elçisi Mösyö Tissot'ya telgraf çekerek Fransız konsoloshanesinin Midhat Paşa'ya melce olamıyacağını ve müşarünileyhin bir saat dahi konsoloshanede kalmamasını bildirmiştir[340]. Bu telgrafa karşı *Pellisier*, Midhat Paşa'nın yalnız Fransa'nın değil, diğer konsolosların da himayesi altında bulunduğunu ve onlar tarafından bir karar verilmedikçe katiyen teslim edilmiyeceğini sefire bildirmiştir; fakat Alman konsolosu oyun bozanlık yaparak Midhat Paşa'yı Fransa himaye etmezse *Almanya*'nın da himaye etmiyeceğini Aydın vali vekili mirliva Hilmi Paşa'ya söylemesi üzerine, iş gevşemiş ve bu sırada Cevdet Paşa'nın bir istintak heyeti ile gelip *İzmir*'de serbest olarak istintak edileceğinin bildirmesi üzerine, Midhat Paşa 6 mayıs 1297 (19 mayıs 1881) çarşanba günü hükümete teslim edilmiştir.

Mahallî hükümete teslim olan Midhat Paşa konsoloshaneden alınarak kışlaya getirilip kumandanın odasında tevkif olunmuş ve aynı günde Cevdet Paşa bir istintak heyeti ile *İzmir*'e hareket etmiştir. Padişah, Midhat Paşa'nın kaçmasından korkarak serbest istintakı hakkındaki söz hilâfına mevkuf olarak istintakını irade eylediğinden mayısın yedisinde *İzmir*'e gelen Cevdet Paşa ve maiyyeti Midhat Paşa'yı kışladan vapura alarak derhal mevkufen istintakına başlamış ve vapur hemen İstanbul'a hareket etmiştir[341].

vazife-i müterettibeyi ifa etmek üzere îzam olunacak hey'et-i adliye ile beraber vapur-ı mahsusa irkâben îzam kılınacağı cihetle vali-i lâhik-ı müşarünileyhin memuriyetinin ve Midhat Paşa'nın keyfiyyet-i azlinin Bâb-ı âlice îlân ve işaasiyle muamelât-ı müteferria-i sairenin dahi îfası hususuna irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişahî müteallik buyurulmuş olmağla olbabta (aslına mutabıktır) Ali Rıza. 17 cemaziyelâhır 98 (5 mayıs 97).

[340] Les Constemporains gazetesi sene 1899 numara 374, s. 13'deki" Midhat Paşa ve Genç Türkiye" isimli makalesinde Paşa'nın Fransız konsoloshanesine ilticasını haber alan Abdülhamid'in Fransa elçisi *Tisot*'ya bir memur göndererek Midhat Paşa kendisine teslim edildiği takdirde Babıâli'nin Tunus meselesinde Fransa'ya müşkülât çıkarmaktan ictinap edeceğini bildirdiğini yazmıştır.

[341] Cevdet Paşa'nın İstanbul'dan hareket esnasında onunla beraber icabında muvacehe edilmek üzere, maznunlardan Sultan Murad'm başmabeyncisi Ethem ve ikinci mabeyncisi Seyyid Beyler de götürülmüşlerdi. Bunlar da avdetten sonra yine *Yıldız*'da mevkuf oldukları mahalle götürülmüşlerdir. Ethem Bey hakkında bir ipucu bulunmadığından ve zaten faal bir rol oynayacak kudrette olmadığından daha sonra serbest bırakılmıştır.

Aydın valiliğine Midhat Paşa'nın yerine onun hasımlarından sabık Şûray-ı Devlet Reisi Ali Paşa tâyin edilmiş ve o da Cevdet Paşa ile birlikte *İstanbul vapur*'iyle *İzmir*'e gelmiştir.

Midhat Paşa'nın istintakının bir kısmı vapurda giderken yapılmıştır. *İstanbul vapuru* avdette saraydan aldığı talimat üzerine gece yarısına yakın bir saatte *İstanbul* limanına girip şamandıraya demirliyecekti; herhangi bir hâdiseye meydan verilmemesine son derece dikkat edilmişti. Hattâ vapur daha erken gelecek olursa da muayyen saate kadar *Marmara*'da dolaştırılıp gece söylenen saatte (alaturka dört, beş raddelerinde) limana demir atacaktı.

Filhakika vapur verilen emir gibi zamanında demirledikten sonra tâyin edilen memurlar tarafından Midhat Paşa vapurdan alınarak *Fer'iye* sarayı tarafındaki hastahane iskelesine çıkarılarak oradan da bir araba ile kendisine tahsis edilen *Yıldız*'daki *Çadır köşk*'üne götürülüp muhafaza altına alınmıştır. Midhat Paşa *İstanbul*'a 10 mayıs pazar günü akşamı (22 mayıs 1881) yani pazartesi gecesi getirilmiş ve ertesi pazartesi günü de istintakına devam olunmuştur. Midhat Paşa istintak ve muhakemesinde *Çadır köşk*'ünde bulunduğu esnada hizmet ismi altında muhafazasına Matlı Şahin, Boşnak Osman, Boşnak Fazlı, Boşnak Bayram, İşkodralı Osman isimlerindeki tüfekçiler (tüfegiyân-ı hazret-i şehriyarî) tâyin edilmişlerdir.

Mütercim Rüştü Paşa'nın istintakı

Midhat Paşa'yı tevkif için *İzmir*'e gönderilen binbaşı yaver Hüsnü Bey, aynı zamanda *Manisa*'da oturmakta olan esbak sadrazamlardan ve hal' erkânından olan Mütercim Rüştü Paşa'nın da tevkifine memur edilmişti. O, evvelâ daha mühim olan Midhat Paşa işini hallettikten sonra *Manisa*'ya gidecek ve orada Rüştü Paşa'yı tevkif ve *İzmir*'de istintakını sağlıyacaktı.

Midhat Paşa'nın, Fransız konsoloshanesine ilticası üzerine, Rüştü Paşa'nın da kaçması ihtimalini düşünen pâdişah, vali vekili Hilmi Paşa ile yaver Hüsnü Bey'e şifre göndererek Rüştü Paşa kaçtığı takdirde şediden mesul olacaklarını bildirmiş olduğundan Yaver Hüsnü Bey, Hilmi Paşa ile görüşerek birkaç zabit ve bir bölük askerle acele *Manisa*'ya gelmiştir.

Mütercim Rüştü Paşa bu sırada altı aydanberi devam eden hastalığı sebebiyle yatıyordu. Kendisini tevkife gelenler paşa'yı muayene ettirmişlerse de doktorlar hareketinin tehlikeli olduğuna dair rapor vermişler ve uzun muhaberelerden ve doktorların müteaddit raporla-

rından sonra bin müşkülâtla *İzmir*'e kadar getirilip orada vali konağının harem dairesinde istintakı yapılmıştır.

Rüştü Paşa ile Midhat Paşa'nın aynı vapurla sevkleri ilk karar iktizasından ise de Rüştü Paşa'nın hastalığı sebebiyle *İstanbul*'a kadar gidemiyeceğinden Midhat Paşa bekletilmiyerek yola çıkarılmış ve Rüştü Paşa da temyiz mahkemesi ceza dairesi reisi olup *İzmir*'e gönderilmiş olan Lebib Bey ile müstantık Mehmed ve Hüseyin Sıtkı Efendiler taraflarından sorguya çekildikten sonra *İstanbul*'a gidemiyeceği anlaşıldığından *Manisa*'ya iade olunmuştur.

Mütercim Mehmed Rüştü Paşa'nın istintakındaki ifadesinin tamamı "*Midhat ve Rüştü Paşaların tevkiflerine dair vesikalar*" isimli eserimizde neşredilmiştir; bu istintak 22 mayısta başlamış, üç gün devam etmiş ve 180 sual ve cevapla bitmiştir. İstintakın son günü 24 mayıs 1297 pazar (5 haziran 1881)'dır.

Rüştü Paşa istintakından takriben on ay sonra 6 cemaziyelevvel 1299 (26 mart 1882)'da *Manisa*'da vefat ederek *Hatuniye camii* yanına defnedilmiştir.

Hasan Hayrullah Efendi hakkında

Abdülaziz'in ve V. Murad'ın خلع hal'lerine fetva vermiş olan esbak Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi 15 receb 1294 (26 Temmuz 1877)'dt meşihatten azlinden bir müddet sonra arzusiyle şeyhulharem-i nebevi olarak *Medine-i Münevvere*'ye gönderilmek suretiyle *İstanbul*'dan ayrılmıştı. II. Abdülhamid'in açtığı dava üzerine Abdülaziz'in hal'inde medhali olmakla beraber istintak veya muhakeme için *İstanbul*'a getirilmemiş ve hakkında hiç bir hüküm verilmemişken bilâhare muhakemesi yapılmak kaydiyle, 1297 recebinde (1880 haziran) şeyhülharemlikten azlolunmuş ve Abdülhamid'in emriyle Midhat Paşa ve diğer mahkûmlarla birlikte ölünceye kadar *Taif* kalesinde mahbus kalmıştır.

On Sekizinci Bölüm

SULTAN ABDÜLAZİZ'İN ÖLÜMÜNDE MEDHALLERİ OLMAKLA MAZNUN BULUNANLAR

Yukarıdanberi verilen izahata göre Abdülaziz'in ölümünde medhalleri olmakla sanık olanlar aşağıdan yukarıya şunlardır :

Pehlivan Mustafa Çavuş — *Yozgad*'ın *Behramşah* köyünde bulunduğu sırada tevkif edilip *Yıldız*'da istintak edilerek işkence yapılmıştır.

Boyabadlı Hacı Mehmed — *Boyabad*'ın *Hürremşah* köyünde bulunurken Abdülaziz'in ölümünde medhali olduğu iddiasiyle aynı suretle tevkif ve istintak olunmuştur.

Cezayirli Mustafa — *İzmir*'de belediye hizmetinde iken bu da aynı akıbete uğramıştır. Buna Üsküdarlı Mustafa da denilmektedir.

Mabeynci Fahri Bey — İstanbul'daki evinden alınarak tevkif ve istintak edilmiştir. Dokuz sene Abdülaziz'in ikinci mabeynciliğinde bulunmuştur.

Mabeynci Seyyid Bey — V. Murad'ın has bendesi olup cülûsunu müteakip ikinci mabeynci olmuştu. Bu da aynı suretle maznun olarak *Kastamonu*'dan oğlunun yanından getirtilerek isticvab edilmişti.

Binbaşı Necip Bey — Abdülaziz'in hal'ine iştirak ve sonra da *Fer'iye* karakolunda muhafaza hizmetinde bulunarak Abdülaziz'in ölümünde medhaldar sayılıp tevkif ve istintak edilmiştir.

Binbaşı Namık Paşazade Ali Bey — Bu da Necip Bey gibi olup aynı suretle tevkif ve istintak edilmiştir.

Miralay İzzet Bey — *Maraş*'ta alay kumandanı bulunduğu sırada Abdülaziz'in hal'inde bulunması ve *Fer'iye* karakolundaki vazi-

	fesi dolayısiyle tevkif ve istintak edilmiştir.
Damad Nuri Paşa	Abdülaziz'in katli için talimat vermekle sanıktı.
Damad Mahmud Paşa	Bu da Abdülaziz'in ne suretle öldürülmesi lâzım geleceğine dair Pehlivan Mustafa ve arkadaşlarına talimat vermekle maznundu.
Midhat Paşa	Abdülaziz'in ölümünde medhali olmakla sanıktı.
Mütercim Rüştü Paşa	Abdülaziz'in ölümünde medhali olmakla sanıktı, fakat hastalığına mebni hakkında bir iddianame kaleme alınmamıştır.
Hasan Hayrullah Efendi	Bu da Abdülaziz'in ölümünde sanık ise de istintak edilmeyerek Taif'te hapsedilmişti. Hakkında ithamname kaleme alınmamıştır.
Baş Mabeynci Ethem Bey	Bu da iptida Abdülaziz'in ölümünde sanık olarak tevkif ve istintak edilerek hattâ Seyyid Bey'le beraber Midhat Paşa ile muvacehe edilmek üzere, *İzmir*'e kadar gönderilmişse de avdetinden bir müddet sonra serbest bırakılmıştır.

Şu halde Abdülaziz'in ölümünde medhali olmakla maznun olarak haklarında ithamname kaleme almanlar Hayrullah Efendi ile Ethem Bey ve Mütercim Rüştü Paşa hariç olmak üzere, on bir kişidir ve bunlar cinayetle itham olunarak mahkemeye verilmişlerdir.

Maznunlara İthamname tebliği[342].

[342] Sâye-i mâdelet-vâye-i hazret-i pâdişahîde hey'et-i ithamiyye tarafından maznunûn aleyhler cinayetle itham olundular; işbu itham kararından sonra dâvaya müteallik evrak ve eşya nihayet yirmi dört saat zarfında mahkeme-i cinayete gönderilecek ve bu müddetin mebdei itham kararının müttehimlere tebliğ olunduğu anda bed' edecektir.

Evrakın mahkeme kalemine tesliminden itibaren nihayet yirmi dört saat sonra müttehimler huzur-ı meclise celb ile isticvab olunacak ve müdafaatında muavenet etmek üzere, mahkeme maiyyetinde bulunan dâva vekillerinden vekil intihab edip

Sanık olarak tevkif edilenlerin istintakları yapılıp bittikten sonra bunların Abdülaziz'in ölümünde medhalleri olduğu görülmüş ve suret-i vesaiki havi ikinci cilddeki vesikalar arasında gösterildiği üzere, heyet-i ithamiye tarafından tanzim edilmiş olan 19 recep 1298 (17 haziran 1881) tarihli mazbata ile[343] müddeiumumînin bir gün sonraki ithamnamesi kendilerine gönderilerek bunlara karşı itirazları varsa dermeyan etmeleri tebliğ olunmuştur.

Heyet-i ithamiye mazbatasında mevkuflardan her birinin ne suretle itham edildikleri muharrer olup Midhat Paşa bunu on beş bend üzere cevaplandırmış ise de diğer maznunların kendilerine ait olan ithamlara karşı itirazlarını gösterir cevaplar görülmemiştir; yalnız maznunların istintakları esnasındaki ifadeleri ile heyet-i ithamiye mazbatasındaki mütalâalar arasında bazen mübayenet görülmektedir.

İthamnamede en can alan ve katle iştirak etmiş olanları itham eden noktalar, Abdülaziz'i öldürmek için Sultan Murad'ın adamlarından korucu, bekçi makulesi üç kişinin *Fer'iye*'ye gönderilmesi ve bir de Abdülaziz'i öldürmek için Damad Mahmud ve Nuri Paşa'ların güya bu üç kişiye talimat vermiş olmaları, Fahri Bey'in katle iştirak ettirilerek Pehlivan Mustafa'ya beyaz saplı çakı vermesi, Ali ve Necip Beylerin kapının iç tarafında kılıçlarını çekerek katl işine nezaret etmeleri ve haremağalarının bu faciayı seyretmeleridir.

Yine ithamnamede Mahmud ve Nuri Paşaların Abdülaziz'in ölümü için kendiliklerinden talimat vermiyeceklerinden bunların

etmiyecekleri müttehemlere teklif olunacak ve intihab etmedikleri halde mahkeme tarafmdan vekil tâyin kılınacak ve kılınmazsa muamelât-ı müteakibe hükümsüz tutulacaktır. İttiham kararının mefsûhiyetini iddia etmeğe ve bunun için beş gün mühlete müttehemlerin selâhiyeti olup bu suret mahkeme tarafından merkumlara bâde'l-ihtar keyfiyyeti zabıt varakasına dere ettirilecek ve müttehemler tarafından dahi imza kılınacaktır. Bu mühlet münkaziye olur ise bilâ-tevakkuf muhakeme-i aleniyyelerine mübaşeret ve devam olunacaktır.

İşbu mevâd kanun-ı mahsusundan hulâsa edilerek ber mantuk-ı irâde-i seniyye-i pâdişahî arz ve beyanına cür'et kılındı. Katıbe-i ahvalde emr ü ferman hazret-i şehinşah-ı cihan velinimet-i bîminnet pâdişahımız efendimiz hazretlerinindir.

Kulları *Kulları* *Kulları*
RAGIB LÂTİF SÜRURİ

[343] *İstanbul*'da neşrolunan *Messeger* gazetesinin 20 haziran 1881 tarihli nüshasında ittihamnamenin müddeiumumî Lâtif ve Divan-ı Temyiz Reisi Lebib Beyler'le müstantık Mehmed Efendi ve diğerleri tarafından kaleme ahnmış olduğu beyan edilmiştir.

Sultan Murad ile validesinden emir almaları tabiî görülüp ana ile oğul âmir-i mücbir olarak ithamnameye girmiş ve bütün hüküm ve nüfuz, hal' ve iclâs yapan erkânın yani Rüştü, Midhat, Hüseyin Avni Paşalarla Hasan Hayrullah Efendi'de olduğundan bunlar da töhmet altına alınmışlardır.

Dikkate şayan olan nokta istintaklar esnasında ve hattâ daha evvelki gayrı resmî sorgularda meselenin esası Abdülaziz'in katledildiği şeklinde vazedilmiş olduğundan bütün tahkikatın bu noktaya ircaına çalışılmıştır.

İthamnamenin tetkikiyle itirazlarının bildirilmesi için, maznunlara dokuz gün mühlet verilmiştir.

On Dokuzuncu Bölüm

YILDIZ MAHKEMESİ
MUHAKEME MAHALLİ VE HEYET-İ HÂKİME

Muhakeme mahalli ve giriş tarzı

Abdülhamit, maznunları *Yıldız*'m daire ve köşklerinde ve bahçıvan kulübelerinde münferit ve ihtilâttan memnu olarak hapsettirmiş ve istintaklarını *Yıldız*'da yaptırmıştı. Kendisi, mühim istintakları odadan bizzat dinler ve icabında sualler sordururdu[344]. İlk fikir olarak mahkemenin *Ayasofya*'da eski mebusan salonu olması düşünülmüş ise de katledildiği iddia edilen zatın padişah olması ve davayı açanın bir hükümdar bulunması sebebiyle mahkemenin bizzat Abdülhamid'in nezareti altında ve yakınında bulunması ve icabında direktif vermek, sual sordurmak için münasip olacağı nazar-ı dikkate alınarak mahkeme yerinin *Yıldız*'da olması padişahın arzusuna ittibâ suretiyle vükelâca da muvafık görülmüştür.

Bu karar üzerine mahkemenin *Yıldız köşkü* yakınında II. Abdülhamit tarafından yaptırılmış olan *Malta* karakolhanesi yanındaki etrafı parmaklıkla çevrilmiş bir mahalde teşkiline karar verilip buraya iki direk üzerinde Arap tarzında beyaz ipekle müzeyyen mavi ipek saçaklı büyük bir çadır kurulmuş ve çadırın etrafı, tenef denilen bezden mamul paravanalar çevrilmek suretiyle, zarif ve geniş bir salon vücuda gelmiş ve sâmiînin muhakemeyi dinlemeleri için, bu yeşil çadırın ön kısmı açık bırakılmıştı.

Mahkeme çadırının iki tarafında açılmış geçitler mevkufların muhakeme esnasında oturacakları yerlerdi. Üzeri yeşil çuha ile kaplı yüksekçe dairevî yere koltuklar konmuş olup burası heyet-i hâkimeye mahsustu.

[344] "..İstintak esnasında Ragıp Bey'in dışarı çıkıp ve yakın bir yerden re'y alıp geldiği ve müstantıkların dahi güya huzur-ı şâhânede gibi bir tavr-ı edebde bulundukları görülerek bundan zât-ı şâhânenin oraya karib bir mahalde bulunması istidlâl olunduğu halde, bir aralık Midhat Paşa tecdid-i vuzû vesilesiyle dışarıya çıktıkta istintak meclisi olan odaya muttasıl salonun kapısında kurenây-ı şâhâneden bazılarını görmesiyle zât-ı şâhânenin mezkûr salonda bulunarak ifadât-ı vakıayı bizzat istimâ buyurmuş oldukları anlaşılmış ve orayı teşrifleri yalnız o gün olmayıp üç gün mütemadiyen gelip istintakatı dinledikleri dahi sonradan haber alınmıştır" *(Mir'at-ı hayret, s. 99)*.

Mahkemeye gelecek olanlara içeriye girmek için suret-i mahsusada bastırılmış olan duhuliye bileti verilecek ve bu biletler Adliye Nezaretinden alınacaktı. Biletler iki parça olup biri mahkemeye girerken kontrol memuru tarafından hamilinden alınacak, diğer parça sahibinin elinde kalacaktı. Bu biletlerde sâmiînin isim ve vazifeleri ve ecnebi ise hangi devlet tebaasından oldukları yazılacak ve bunun altı da bu hususa memur edilen Kâmil Bey ile Kâtip Nuri ve binbaşı Rauf beyler taraflarından imzalanacaktı. Biletin üzerinde[345]:

"*Malta karakolhanesindeki muhakemenin seyr ve temaşasının me'zuniyetini havi duhûliye biletidir*" yazısı vardı. Bunu okuyan bir adam tiyatro bileti zannederdi; filhakika bu tasnî edilmiş ve birçok aile ocaklarını söndüren bir dram seyr ve temaşası idi.

Bu muhakeme münasebetiyle Yıldız kumandanı Tevfik Paşa ile *Beşiktaş* muhafızı Hasan Paşa ve *Taşkışla* kumandanı Osman Paşa ile miralay Ali Bey'e beş madde üzerine bir talimatname verilmişti. 30 recep 1297 (27 haziran 1881)'de yani muhakemenin icra edileceği pazartesi günü bu zatlara verilen talimatname aynen şöyle idi.

1 — Yedlerinde nümunesi veçhile duhûliye bileti olmıyanları karakol dahiline ve muhakeme mahalline sokmıyacaklardır.

2 — Mahkeme hey'eti ve elhaletü hazihi hizmette bulunan vükelâ paşalardan gelenler oldukça müstesna tutulacak, yani duhûllerine mümanaat olunmıyacak ve fakat derhal isimleri arzolunacaktır.

3 — Lüzumu olan nukat ve mevâkie ve köşebaşlarına ve mahall-i saireye noktalar vazolunacak ve onbaşı takımları (mangalar) bulundurulacak ve fakat kimsenin nazar-ı dikkatini celbetmiyecek surette hareket olunacaktır; kalabalık toplanıp da hafiyyen konuşan güruhu suret-i münasebede dağıtacaklardır. Bileti olmıyanlar suret-i münasebede geri çevrilecek ve etraf ve civarda hiç bir gûna kalabalık ve uygunsuzluk olmamasına dikkat edeceklerdir. Bugün yani pazartesi (muhakeme günü) civar askerine hiç bir gûna talim ettirilmiyecektir[346].

4 — Mahkeme kapısında biletleri toplamağa memur olan Kâmil Efendi ile maiyyetinde bulunacak Nuri Bey'in refakatine iki zabit tâyin edilecektir. Bu iki zabit nöbet ile Kâmil Efendi'nin nezdinde bulunarak biletleri Kâmil Efendi ile birlikte tasdik ve imza ettikten

[345] Bu duhuliye biletlerinden ikisinin fotoğrafisi kitabın sonundadır.

[346] Talim esnasında bir hâdise olmasından çekinildiği için talimata bu kayıt konulmuş olmalıdır.

sonra duhûle ruhsat vereceklerdir; binaenaleyh Kâmil Efendi ile mezkûr zabitin tasdiki olmadıkça muhakeme mahalline kimse giremiyecektir.

5 — Mevadd-ı meşrûhadan maada ittihazı lâzım gelen tedâbir-i müteferrianın ittihaz-ı icrası uhde-i sadakatlerine muhavvel olup mesele fî nefsi'l-emr mühim ve cesim olduğundan bu babta her türlü ihtiyatı diriğ etmemeleri dahi ayrıca matlûb ve mültezemdir.

30 recep 1298 (15 haziran 1295)

Kumandanlara verilen talimatın aynıdır.
Kulları
REŞİD

HEYET-İ HÂKİME

Maznun ve müttehimlerin muhakemeleri istinaf cinayet mahkemesi heyeti tarafından yapılacaktı. Bu mahkemenin reisi uzun senelerdenberi yani Midhat Paşa'nın *Tuna* valiliğinden itibaren onunla araları açık olan ve Midhat Paşa aleyhinde Abdülhamid'e bilvasıta jurnaller vermiş olan Ali Sururi Efendi idi. Ali Sururi Efendi'yi bu işe Adliye Nazırı ve yine Midhat Paşa aleyhdarı olan Ahmed Cevdet Paşa tavsiye etmişti. Mahkemenin ikinci reisi Hiristo Forides Efendi idi.

Mahkeme âzaları Alman mühtedilerinden Emin Bey, Hüseyin Hâmit Bey, Emin Efendi ve Gadban Efendi olup mahkemenin diğer erkânı da müddeiumumî Lâtif, muavini Reşit ve Raif Beylerle Başkâtip Emrullah ve zabıt kâtipleri Şakir, Rıza, Sedat, Aziz, Tahsin, Nuri, Rıza, Zekâi ve Ropen Efendilerdi. Cinayet mahkemesi heyeti haricinde istintakları yapmış olan meşhur müstantık Fındıklılı Mehmed Efendi ile müstantık Hüseyin Şükrü Efendiler de bulunuyorlardı.

Yukarıda zikredilen müttehemlerden başka V. Murad ile validesi Şevkefza Kadınefendi, Sultan Abdülaziz hazinedarlarından Arzıniyaz Kalfa da müttehemler listesine dahil iseler de bunlardan cünun-ı mutbik ile malûl olan Sultan Murad ile validesi ve Arzıniyaz Kalfa affolunup[347] Sultan Murad'ın başmabeyncisi

[347] Arzıniyaz Kalfa, Abdülaziz'in intiharına tekaddüm eden saate kadar kapısı önünde bulunup hizmetine baktığını ve intiharı üzerine odanın kapısını açıp ilk

Ethem Bey de listeden çıkarılarak şahitler meyanına alınmış, Rüştü Paşa'mn da muhakemesi tehir olunmak suretiyle on bir kişinin muhakemesine irade sadır olmuştur.

Şahitler

Mahkemeye şahid olarak getirilenler evvelce maznunlar arasında iken sonra affolunan Sultan Murad'ın başmebeyncisi Ethem Bey ile mabeyn müdürü Ahmed Ağa Abdülaziz'in hazinedarlarından Zevkyap Kalfa ve küçük hazinedarlardan olup Tanzimat Dairesi Reisi Mahmud Bey'in gelini Pervinfelek Hanım ve haremağalarından Reyhan (Karabiber) Nazif ve Rakım (Nesib) Ağalar ve yüzbaşılardan Ahmed, Reşit, Mustafa ve Osman Efendiler, Hariciye evrak odası hulefasından Mahmud Celâleddin Bey, Abdülaziz'in tebdil eskisi Hüseyin Ağa, doktorlardan Nuri ve Marko Paşalar ve doktor Kastori ve doktor Markel Beyler ve müstantık Mustafa ve Abdülaziz'i gasl eden Ömer ve meşihat tarafından gönderilip keşif ilâmını yazan Hüseyin Hüsnü Efendiler ve Enderun hademelerinden Tahsin, Hayri, Süleyman, Rüştü Bekir, Mehmed Efendiler ve Karasu nahiyesi sabık Müdürü Said Efendi[348] ve Rifat Efendi[349].

Bu şahitlerden başka Abdülaziz'in intiharı esnasında sadaret müsteşarı bulunmuş olan eski Dahiliye Nazırı Kabzımalzade Said Efendi de varsa da bu zat her nedense mazeretine mebni tezkire göndererek mahkemeye gelmemiştir.

Mahkemeye teslim edilen rapor ile bazı eşya

Mahkeme reisinin talebi üzerine. mahkemede bulunması iktiza eden Abdülaziz'in ölümüne ait raporla intiharına sebep olan makas ve bohçada bulunan elbiseleri ve bir de ölümüne sebep olan makasa benzediği için, hekimlere gösterilen diğer bir makas[350], mabeynci Besim Bey vası-

defa içeriye girenlerden olduğunu ve merhumun kendi nefsine kasdettiğini beyan ile yapılan tazyike rağmen doğruyu söylemekten ayrılmamış ve bundan dolayı yani istenilen şekilde ifade vermemesinden dolayı o da töhmetlendirilmiş ise de mahkemeye gelip işi açıklar diye çekinildiği için güya bir lütuf olmak üzere affolunup listeden çıkarılmıştır.

[348] *Karasu* sabık nahiye müdürü Said Efendi şahit olarak listede ismi bulunduğu halde mahkemeye gelmemiştir.

[349] Bu Rifat Efendi de şahitler listesinde bulunmadığı halde Midhat Paşa aleyhinde verdiği jurnal üzerine şahit olarak dinlenmiştir.

[350] İntiharı müteakip hâdiseye sebep olan makas derhal bulunamadığından hareme giren doktorların sormaları üzerine, o makasa benzer bir makas gösterilerek böyle küçük bir makasla intihar etmiş olduğu söylenmişti.

tasiyle 15 haziran 1297 tarihinde yani muhakemenin başladığı gün mahkemeye teslim edilmiştir[351].

Maznunların Avukat tutmaları

Muhakemeleri yaklaşan maznunların birer avukat tutmaları teklif edilip avukat tutmaya kudreti olmayanlara hükümetçe avukat tutulacağı bildirilmiştir. Midhat Paşa'ya avukat tutması söylendiği zaman kendi el yazısiyle:

"Mevzu-ı bahis olan maddelerden dolayı hiyn-i muhakemede bizzat bulunmak ve yahut taraf-ı âcizanemden bir vekil tâyin kılınmak şıklarından birinin ihtiyar-ı teklif buyrulmuş ise de zaten ifadât-ı âcizanem mazbut olup ona göre hakk-ı âcizanemde ne hüküm tâyin olunur ve ne ferman buyurulursa münhasıran adalete ve hakkaniyet-i seniyye-i hazreti pâdişahîye mutavaat ve teslimiyet-i kâmile ile razı bulunduğumdan bu hususta, her halde merahim-i eşfak-ı seniyye-i hazreti velinimete ilticadan başka diyeceğim yoktur" cevabını vermiş ise de[352] kabul olunmıyarak 8 haziran 97 (22 haziran 1881) tarihinde Malta köşkü yanında mahkeme ittihaz edilen çadıra davet olunarak mahkeme Reisi Ali Süruri ve ikinci Reis Hiristo Forides ve mahkeme âzaları, kâtipleri ve mabeynci Ragıp Bey hazır oldukları halde, ikinci reis tarafından diğer maznunlarla beraber avukat tutması söylenmiştir.

Sanıkların herhangi bir avukat tutmalarını yani istedikleri bir avukatı intihap etmelerine müsaade edilemiyeceği ve tâyin edilecek avukatın kendisine verilen defterde isimleri yazılı avukatlardan birisi olması icap edeceği Midhat Paşa'ya söylenmesi üzerine, müşarünileyh de çok zaman evvel sarrafiyle kendi arasındaki bir dâvaya bakmış olan listede ismini gördüğü avukat Şehrî Efendi'yi intihap etmiştir[353].

[351] Raport, makas, bohça derununda eşya yani elbise ve başka bir makas. İşbu müfredatı beyan olunan şeyleri mahkemeye Besim Beyefendi teslim ettiğini mübeyyin tahrir kılındı. 15 haziran 1297. Mahkeme-i Cinayet - Mühür

[352] *Yıldız evrakı, zarf numarası 59.* Bu vesikanın sureti vesikalar arasındadır.

[353] *Mir'at-ı hayret, s. 205.* Tanzimat Dairesi Reisi Mahmud Bey (Paşa) tarafından Abdülhamid'e verilen 24 recep 1298 (22 haziran 1881) tarihli bir jurnalda Midhat Paşa'nın avukat tâyini hakkında şöyle deniliyor: "Bir kaç günden beri deveran eden şayialara nazaran Midhat Paşa'yı esnay-ı muhakemede müdafaa etmek üzere *Paris*'te bulunan Odyan Efendi (Hariciye Müsteşarı) Fransa - Almanya muharebesinden sonra itham olunan Mareşal Bazen namına vekâlet etmekle kesb-i iştihar eden bir avukatı, Dersaadet'e göndermeğe teşebbüs edip bunun için merkum ile akd-i mukaveleye dahi girişmek üzere olduğuna dair Midhat Paşa'nın taraftarânına bazı işârâtı vuku bulmuş idüği" söyleniyor.

Defter mucibince hükümetçe isimleri tesbit edilmiş olan avukatlar Şehrî, İzzet, Mehmed Ali, Manyasîzade Refik ve Kostaki Efendilerdi. Bunların haricinde avukat tutulması kabul edilmiyordu. Bu beş avukat aynı davada mahkeme huzurunda müdafaaları başka başka olan on bir müttehemin avukatlığını yapacaklardı.

Damad Mahmud Paşa'ya avukat teklif edildiği zaman o kendi el yazısiyle :

"İthamnamemi görüp redde muktedir olamıyacak isem, ol vakit avukat tâyinini istirham eylerim" demiş, sonra Kostaki Sardenski Efendi'yi tutmuştur.

Damad Nuri Paşa, Midhat Paşa'nın tuttuğu Şehrî Efendi'yi intihap etmiştir.

Mabeynci Fahri Bey :

"Kendimde redd-i dâvaya iktidar yoktur; verdiğim istintak malûmdur. Allah'tan gelene razıyım, avukat bilmem ki tâyin edeyim" demiş ise de buna da mahkeme tarafından, Cezayirli Mustafa ile beraber avukat Mehmed Ali Efendi tutulmuştur.

Mabeynci Seyyid Bey kimseyi göstermemiş ise de kendisine mahkeme tarafından İzzet Efendi avukat gösterilmiştir.

Binbaşı Necip Bey kendisine avukat tutması teklif olunduğu zaman :

"Ne kabahatle müttehem olduğumu bilmediğim cihetle ithamnameyi göreyim, cevab-ı savaba muktedir olamaz isem ol vakit şevketmeâb efendimizin adaletini istirham eylerim ferman" demiş ve sonra buna da Manyasîzade Refik Bey avukat verilmiştir.

Miralay İzzet Bey:

"Avukat bildiğim yoktur; inayet ve atıfet-i cenâb-ı şehriyârîden başka iltica ve sığınacak dest-gîrim de yoktur, ihtiyacım adalet-i seniyyedir" demiş ve yine mahkemece İzzet Beye'de Seyyid Bey'e tâyin edilen İzzet Efendi tâyin edilmiştir.

Messencer gazetesinin dünkü nüshasında mevki-i muhakemede bulunmak isteyenlerin bilet almak üzere Süruri Efendi dailerine müracaat etmeleri yazılmış ve mezkûr biletlerin birer tarafına hamillerinin eşkâl ve sıfatı ve kim oldukları tahrir olunacağı şâyi olmuş idüğinden Safvet Paşazade Rafet Bey "bu kadar takyidat neden iktiza ediyor. Galiba zat-ı şâhâne mevki-i muhakemeye girecek olanlardan şüphe buyurduklarından kenduleri malûmat-ı tâmme almak için eşkâl zabt ettirecekler" deyu Şirket vapurunda beyan-ı efkâr etmiştir. Her halde irâde ve ferman hazreti veliyyü'l-emr efendimizindir" (*Yıldız evrakı, zarf numarası 59*).

Namık Paşazade binbaşı Ali Bey de kimseyi bilmediğini söylediğinden kendisine Seyyid ve İzzet Beylere tâyin edilen İzzet Efendi avukat verilmiştir.

Müttehemlerden Pehlivan Mustafa Çavuş, Hacı Mehmed ve Cezayirli Mustafa kimseyi bilmediklerini beyan etmeleri üzerine, bunlardan Pehlivan Mustafa ile Hacı Mehmed'e Manyasîzade Refik Bey ve Cezayirli Mustafa'ya da Fahri Bey'e tâyin edilen Mehmed Ali Efendi avukat verilmiştir [354].

MUHAKEMEYE BAŞLANMASI [355]

Muhakeme günü 15 haziran 1297 (29 receb 1298 = 27 Haziran 1881) pazartesi olarak intihap edilerek gazetelerle ilân olunmuştur [356]. Mahkemeye gelecek olanlar arasında mabeynci Fahri Bey'in üvey pederi zabtiye nezareti mürur odası başkâtibi Şakir Efendi de (her

[354] Padişahın iradesiyle avukat tâyinine dair olan teklife verilen cevaplar ve parmak işaretlerinin fotoğrafisi kitabın sonundadır.

[355] Muhakemeye dair Taymis gazetesinin 24 mayıs 1881 tarihli nüshasından: "el-Yevm Pâdişah, Sultan Abdülaziz'in ölümü meselesinden dolayı maznun olanları alenî mahkemeye göndermek azim ve niyetindedir. Daima doğru malûmat alanlar ötedenberi bu katil rivayetinin doğru olmadığını iddia ile ilk tahkikatın usul ve nizama aykırı olarak cereyan ettiğini ve mevkuf eşhasa işkence yapılarak zorla söylettirildiğini müddeâlarını te'yid için söylüyorlar; bu iddiaları red ve cerh için muhakemenin alenî olmasını beklemek lâzımdır. Şimdiye kadar tutulan usul-i muhakeme nizamsızdır ve mevkuflar sarayda hapsolunmuşlar, âdi memleket hapishanesine konulmamış ve tahkikat ve istintaklar ise bu işte alâkadar olan pâdişahın nezareti altında gizli olarak yapılmıştır. Hattâ bundan evvel iş'ar ettiğim veçhile müttehemlerden bazıları ve hususiyle ikinci defa olarak Fahri Bey bundan iki gün evvel pâdişahın huzurunda istintak ve isticvap edilmişlerdir".

[356] Mabeyn başkâtipliğinden *Tercüman-ı Hakikat*, *Ceride-i Havadis*, *Vakit* matbaalarına gönderilen ilân sureti:

İLÂN

"Cennet-mekân Sultan Abdülaziz Han Hazretlerinin vak'a-i facia-i şahadetlerinde bulunanların muhakeme-i aleniyyesi bugün icra olunacağı ve muhakeme mahallinde bulunmak üzere tabettirilmiş olan biletler tevzi kılındığı cihetle, yedinde bileti olmıyanların muhakeme mahalline dahil olamıyacakları tabiî bulunmasiyle cümleye malûm olmak üzere ilân-ı keyfiyete ibtidar kılındı (aslına mutabıktır) 28 recep 98, 18 (14 olacak) 97.

ALİ RIZA

İlân da ve ilân tarihinde bir yanlışlık vardır. Muhakeme 15 haziran pazartesi başladığına göre ilândaki bugün kaydından pazar günü başladığı anlaşılıyor. Bundan başka 18 haziran tarihi de yanlıştır. Pazar günü haziranın on dördüdür.

halde padişahın iradesiyle) bulunmuş ve üç gün süren mahkemeyi muntazaman dinlemeğe gelmiştir.

On bir nefer müttehem, pazartesi günü takriben alafranga saat onda mevkuf bulundukları yerlerden alınarak mahkemeye getirilmişler ve bunların arasında Midhat Paşa, muhakemesinin diğer müttehemlerden tefrikini istemiş olduğundan kendisi diğer müttehemlerin arasından çıkarılarak *Malta karakolhanesi*'nde bir odada oturtulup muhafaza altına alınmış ve ötekiler toplu olarak mahkeme salonuna idhal edilmişlerdir.

Mahkeme ittihaz edilen büyük çadırda biri heyet-i hâkimeye, diğeri sâmiîne ve üçüncüsü de müttehemlere mahsus olmak üzere üç mahal vardı. Mahkeme heyetinin oturacağı mahal bir metre kadar yüksek olup nısıf daire şeklinde idi; bunun mukabiline düşen yere dinleyiciler için sandalyeler konulmuştu. Heyet-i hâkime ile sâmiîn arasındaki mahal de müttehemlere tahsis edilmişti. Müttehemlere mahsus kısım, yer kazılmak suretiyle biraz çukurca yapılmış ve bir tahta parmaklıkla dinleyiciler ile araları ayrılmıştı.

Mahkeme heyeti olarak istinaf mahkemesi cinayet kısmı Reisi Ali Süruri ve ikinci reis Hiristo Forides Efendiler ve âza olarak da Hüseyin Hâmit, Emin Beylerle Gadban ve Emin Efendiler bulunuyorlardı. Âzalar reisin sol tarafını işgal etmişlerdi.

Reisin sağ tarafındaki yerleri istinaf müddeiumumisî Lâtif Bey ile iki muavini Reşit ve Raif Beyler işgal ediyorlardı; yine müddeiumumî tarafında ona yardımcı olmak üzere kurenadan Ragıp Bey ile daha birkaç kişi vardı. Reisin solundaki âzalardan sonra mahkeme başkâtibi Emrullah Efendi ile zabıt kâtipleri iki sıra üzerine oturmuşlardı.

Reisle müddeiumumînin arkasında iki yaldızlı koltuk bulunup her ikisi de Adliye Nazırı Cevdet Paşa'ya mahsustu; bir yanlışlık ve usulsüzlüğü önlemek için Cevdet Paşa bazan reis ve bazan müddeiumumînin arkalarındaki koltuğa oturup onları ikaz edecekti [357].

[357] Bunu Midhat Paşa söylediği gibi, *Taymis* gazetesi muhbiri Sir Makenzi Dules de bizzat görmüş olduğundan şöyle anlatıyor : Pâdişah mahkemeyi ötedenberi Midhat Paşa'nın hasm-ı canı olan Süruri Efendi'nin riyasetinde bulundurmayı kâfi görmiyerek Ragıp Bey ile Midhat Paşa'nın hasm-ı ebedîsi bulunan ve pâdişahın her bir emrine mutî olan Adliye Nazırı Cevdet Paşa'yı memur ederek mahkemede cereyan eden ahvali bunların tetkik ve teftişine havale etti. Bu iki zatın hâkimlerin arkasındaki koltuklarda oturup müşkil noktalarda heyet-i hâkimeye hafiyyen tâyin-i

Yine heyet-i hâkime mahallinin sağ tarafında avukatlara mahsus yer ayrılmış ve bunların karşısındaki sandalyere de şahidler oturmuşlardı. Parmaklıklı tahta yol arkasına sefirler ve sefaret tercümanları ile mahkemede hazır bulunacak yüksek rütbeli zatlara mahsus marokenden üç koltuk konulmuştu; bunun arkasındaki sandalyelerin birinci sırası yerli ve ecnebi matbuat mümessillerine tahsis olunmuştu; mahkemenin istiap vaziyeti üç dört yüz kişiyi almağa müsaitti. Malta köşkü civarındaki karakolhane odalarından birisi büfe haline konmuştu. Büfe servisini saray hademeleri yapıyor ve mukabilinde hiç bir ücret almıyorlardı.

Mahkemeye ilk günü gelenlerin mecmuı yüzelli ile iki yüz kişi arasında idi. O gün gelenler arasında nazırlar ile mazul ve mansup diğer vükelâ, İran elçisi Muhsin Han, Sırbistan Orta elçisi, sefaretler tercümanları ve ileri gelen hükümet memurları vardı. İstanbul'da çıkan gazeteler muharrirlerini göndermişlerdi; ecnebi matbuatı, bilhassa *Taymis*, *Standard*, *Tan*, *Moni teur universel* ile *Independance* gazeteleri muhabirleri temsil ediyorlardı.

Tam onbuçukta (alafanga) samiîn mahkemeye alındı ve az müddet sonra riyaset koltuğunun arka tarafındaki perdeye açılan bir kapıdan mahkeme heyeti içeri girip yerlerini aldılar[358]. Oldukça uzunca bir intizardan sonra maznunlar salona getirildiler; saat onbirde (alafanga) Reis Süruri Efendi'nin riyasetinde muhakeme başladı.

MUHAKEMENİN BAŞLAMASI

Birinci celse

15 haziran 1297 (27 haziran 1881) pazartesi günü alaturka saat beş buçukta (alafranga 11) muhakemeye başlandı. Bu celsede, ayrı olarak muhakemesini istemiş olan Midhat Paşa bulunmayıp isimleri malûm diğer müttehemler beraberlerinde tâyin olunan avukatları ile birlikte mahkemeye alınıp kendilerine ayrılan yerlere oturdular; arkalarında silâhsız olarak muhafızlar vardı.

istikamet ediyorlardı. Bu mesrûdâtım mevsuk olup esnay-ı muhakemede bizzat bu sıralar üzerinde bulunmuş ve hâzirûn tarafından müşahede olunamıyan ahvali nazar-ı tetkikten geçirmek için bir mahall-i mahsus intihab etmiştim. Müddeiumumînin harekâtı tabii olarak reisin aynı idi. Heyet-i hâkime kararını vermek için müzakere odasına çekildiği esnada Cevdet Paşa ile Ragıp Bey'in de müzakere odasına girdiklerini gözümle gördüm *(Mir'at-ı hayret, s. 352)*.

[358] Midhat Paşa *Mir'at-ı hayret*'te, muhakeme esnasında bir falso yapılmasın diye heyet-i hâkimenin daha evvelden provalar yaptıklarını yazmaktadır.

Siyah cübbeli ve beyaz sarıklı olan mahkeme reisi Süruri Efendi'nin sağında ikinci reis Hiristo Forides Efendi ile âzadan Hüseyin Hâmit ve solunda âzalardan mühtedi Emin Bey ile Gadban [359] ve Hacı Emin Efendiler bulunuyorlardı; hâkimlerin sağ ve sol taraflarında mahkeme kâtipleri, onların arkalarında yaverler ve saray hademeleri yer almışlardı. Alafranga saat on bir buçukta reis mahkemeyi açtı.

Reis Efendi, mahkemedeki usul ve idareye dair kanunî maddeyi okuduktan sonra maznunların hüviyetleri tesbit edildi ve bundan sonra maznunların mahkemeye sevk kararıyle ithamnamenin okunacağını söyliyerek dikkatle dinlemelerini müttehemlere ihtar eyledikten sonra zabıt kâtibine ithamnameyi okumasını emretti.

İthamnameyi evvelâ mahkeme başkâtibi Emrullah Efendi okumağa başlayıp uzunluğuna mebni sıra ile zabıt kâtipleri okudular. Müddeiumumînin ithamnamesi ile heyet-i ithamiye mazbatasının okunmaları tam iki saat sürdü [360].

İttihamnameye göre, hal'inden sonra Abdülaziz'in öldürülmesi kararlaştırılarak bu işin icrasına damatlarından Mahmud ve Nuri Paşalar memur olmuşlar ve bunlar, Sultan Murad'ın on beş, yirmi beş senelik adamları olan Pehlivan Mustafa, Hacı Mehmed ve Cezayirli Mustafa isimlerindeki üç şahsı, bu işi icra için ceyb-i hümayun defterlerinde görüldüğü üzere, yüzer lira aylık ve otuzar lira elbise parası ile ıtmâ ederek sabık hükümdarı öldürmeğe memur etmişler. Sultan Abdülaziz'e hizmet etmek üzere *Fer'iye* sarayına gönderilmiş olan bu üç şahıs sabık hükümdarın ikinci mabeyncisi Fahri Bey vasıtasiyle *Fer'iye*'ye alınarak Fahri Bey'in vermiş olduğu beyaz saplı bir çakı ile Abdülaziz'in odasına girip üzerine hücum ile bileklerinin damarlarını kesip öldürmüşlerdir. Caniler bu işi yaparlarken yaverlerden Namık Paşazade Ali ve Necip Beyler kılıçlarını çekip kapı önünde bulunarak cinayetin icrasına nezaret etmişlerdir. Bundan başka Sultan Murad'ın cülûsunu müteakip bütün işleri ellerinde bulunduran Rüştü, Midhat, Hüseyin Avni Paşalarla Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'den müteşekkil komisyonun emri ve malûmatı olmadan böyle pek mühim bir hâdisenin vukuuna imkân ve ihtimal olamıyacağından ve aynı

[359] İstinaf âzasından olan *Gadban Efendi*'ye, *Annales Judicialres de Lampir Ottoman* ismindeki adlî ceridenin 9 temmuz 1881 tarihli Yıldız muhakemesine ait 42 numaralı fevkalâde nüshasında (Takavvur) deniliyor.

[360] İthamname, heyet-i ithamiye mazbatası ve diğer bütün vesikalar eserin ikinci cildindedir.

zamanda bu komisyon âzasının Abdülaziz'in ölümünü müteakip lâzım gelen tahkikatı yapmamış olmalarından dolayı bunların da katil fiiline iştirakleri olduğu neticesine varılmış ve bu suretle hayatta bulunan komisyon âzaları töhmetli sayılmışlardır.

İthamnameye göre, mahkemeye sevklerine ittifak-ı ârâ ile karar verilen müttehemlerden Pehlivan Mustafa, Hacı Mehmed ve Cezayirli Mustafa ve Fahri Bey'in ceza kanununun yüz yetmişinci ve Damad Mahmud ve Nuri Paşalarla Ali ve Necip Beylerin kırkbeş ve yüz yetmişinci maddelere, Seyyid ve İzzet Beylerin de yüzyetmiş beşinci madde ahkâmına göre tecziyeleri istenmiştir.

İthamnamede V. Murad ile validesi de müttehem addedilmiş ise de Sultan Murad'ın cününu mutbik ile malûl olması sebebiyle mahkemeye sevkine lüzum görülmemiştir. Bunlardan başka müttehemlerden Mütercim Rüştü Paşa'nın yatağından çıkamıyacak derecede ağır hasta bulunması dolayısiyle muhakemesi tehir edilmiş ve eski Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'nin başkaca muhakemesinin icrası muhtemel olmasından dolayı heyet karariyle mahkemeye sevkedilmemiştir [361].

Müttehemler hakkında müddeiumumînin istediği ceza Fahri Bey ile Pehlivan Mustafa, Hacı Mehmed, Cezayirli Mustafa ve Damad Mahmud ve Nuri Paşalar ve Ali ve Necip Beyler için idam, Seyyid ve İzzet Beyler için de mevkuf bulundukları tarihten itibaren onar sene hapisti. Müttehemlerden Fahri Bey ile Pehlivan

[361] *Mir'at-ı, hayret s. 211* 'de heyet-i ithamiye mazbatasının okunmasını müteakip avukatlardan Refik Bey'in (Manyasîzade) ayağa kalkarak Adliye Nezaretinin intizamından, adalet ve hakkaniyetten bahis ile bu mahkemenin dahi mahz-ı ilân-ı hak ve sevap olunması maksadiyle yapıldığına ve bunlar da asr-ı celil-i pâdişahının âsar-ı terakkiyat ve muvaffakiyatından olduğuna dair evvelce tertib edilip eline verilmiş olan yazıyı okuyarak Abdülhamit için dahi bir uzun duada (medh ü sena olmalı) bulunduğu kaydedildikten sonra şöyle deniliyor: "Çünki bu adam Pehlivan Mustafa ile refiki Hacı Mehmed'in vekili olmak üzere tâyin kılınmış olduğundan zâhir-i halde bunların müdafaası için vazife-i zimmetine muvafık söz söylemiş olmak ve hakikatte kendilerini esnây-ı muhakemede mukaddemki takrirlerinden dönmemek için aldatmak için irad eylediği mukaddimede bu adamlar, Abdülaziz merhumun katli hususunda büyük mahalden aldıkları emir ve talimat mucibince hareket etmiş oldukları ve bu hareketlerinde mazur bulundukları beyaniyle merkumların tahfif-i cezaya şâyan olduklarını söylemeğe muvaffak olmuştur". (S. 212). Halbuki Refik Bey Fransızca adlî Ceridenin fevkalâde nüshasında, ibtida maznunların katil olmadıklarını müdafaa etmiştir. Midhat Paşa'nın kaydı daha sonradır.

Mustafa Çavuş, Hacı Mehmed ve Cezayirli Mustafa bilfiil katil-i müteammid ve Damad Paşalar ile Ali ve Necip Beyler fâil-i müşterek ve Seyyid ve İzzet Beyler de muin-i katil sayılmışlardır.

İthamname ile heyet-i ithamiye mazbatasında kaydedildiği üzere, kendilerine yüzer lira aylık tahsis edilip otuzar lira elbise parası verilen Pehlivan Mustafa ile Hacı Mehmed[362], Nuri Paşa'dan almış oldukları talimat ile pazar günü Fahri Bey'in delâletiyle *Fer'iye*'ye gidip Abdülaziz'i öldürdüklerini söylemişlerdir. İthamnameye göre, bu cinayet V. Murad'ın iradesiyle vükelâdan müteşekkil komisyonun kararıyle olmuştur; binaenaleyh kômisyonun hayatta bulunan âzalariyle Damad Paşalar cürümde müşterekterdirler.

Mahkeme heyeti bundan sonra birbirini nakzeden ifadeler veren müttehemlerin isticvabına başlamıştır.

Pehlivan Mustafa Çavuş'un muhakemesi

İlk isticvap işkence ile arzu edildiği şekilde söyletilmiş olan Pehlivan Mustafa ile başladı. Bunun avukatı Manyasîzade Refik Bey müvekkilinin, bu cinayeti işlemek için büyük bir yerden emir aldığını ve bundan dolayı cezasının hafifletilmesi icap ettiğini, daha muhakemesine başlamadan evvel beyan etmesi yani en sonra yapacağı müdafaa işini, en önceden ve isticvaptan evvel söylemesi garip bir tarz idi. Bundan dolayı Midhat Paşa bu garip müdafaanın sebebini müttehemlerin istintakları esnasında işkence neticesi olarak verdikleri ifadeden dönmeyip kendilerine ümit verilmesinden ileri geldiğini söylemiştir. Manyasîzade Refik Bey'in müdafaa yollu mütalâasını müteakip reis müttehemi isticvaba başladı. Reis Sururi Efendi (Pehlivan Mustafa'ya hitaben)— Bu işin nasıl olduğunu bize anlatınız.

Pehlivan Mustafa (ayağa kalkarak, ezberden okurcasına hiç bir teessüre kapılmadan)— Sultan Murad'ın tahta cülûsundan birkaç gün sonra Mahmud Paşa, beni sarayda misafir odasına çağırttı ve beni Cezayirli Mustafa ve Hacı Mehmed'le birlikte hakan-ı sabıkın yanma göndereceğini ve her birimize yüzer lira aylık tahsis ettireceğini ve buna mukabil bizim de hâkan-ı müşarünileyhi öldürmemiz lâzım geldiğini söyledi. Aman "efendim bu olamaz, korkarım" dedim. Bana cevaben,

[362] İthamname ile mazbatada Cezayirli Mustafa'dan bahsedilmemesi bunun böyle bir fiile iştiraki katiyen red eylemesi dolayısiyledir.

"Korkacak bir şey yok ve pek kolay bir iştir; ben emr ediyorum, sonra ekmeğinizden olursunuz, siz onun kol damarlarını keseceksiniz ve o da derhal ölecektir. Esasen Mabeynci Fahri Bey de size yardımda bulunacaktır" dedi. Ben bu teklifi kabulde müşkilât çıkardım; fakat o ısrarda bulunduğunu görünce kabul eyledim.

Reis (maznua) — Devam ediniz.

Pehlivan Mustafa — Aylığımızdan maada elbise yaptırmamız için hediyyeten otuzar Türk lirası vermeği vâdeylediler; bilâhare Mabeyn Müşiri olan Nuri Paşa tarafından bize aynı emir verildi. Nuri Paşa bize, Mahmud Paşa'nın emirlerini îfa etmemiz lâzım geleceğini anlatarak herkesin Sultan Aziz'den kurtulması için, müşarünileyhin işini bitirmek iktiza eylediğini ilâveten söyledi. Nuri Paşa, kimseye bir şey açmıyacağımıza dair bize yemin ettirdi; sonra bizi dört harem-ağası ve bir yaverle *Fer'iye* sarayı kurbündeki karakola gönderdiler. Harem ağaları heman saraya alındılar. Bize gelince, karakolda kaldık ve geceyi orada geçirdik.

Reis — Günlerden ne gün idi?

Pehlivan Mustafa—Bir cuma günü idi, ertesi sabah Fahri Bey gelip beni Karakoldan alarak saraya soktu [363]. Bize, üzerimizde silâh bulunup bulunmadığını sordu; "yok" demem üzerine bana beyaz saplı bir çakı verdi ve "bu, iş görmeğe kâfidir" dedi. Sonra bizi ikinci katta bulunan Sultan Aziz'in odası önüne götürdü; zabit, Necib ve Ali Beyler kapıda duruyorlardı. Odaya ilk giren Fahri Bey oldu. Biz de onun arkasından içeri girdik; o anda bize arkası dönük olan Sultan'ın üzerine Fahri Bey atılarak müşarünileyhi arka omuzlarından sıkıca yakaladı. Cezayirli Mustafa, Abdülaziz'in bacaklarından birisinin ve Hacı Mehmed diğerinin üzerine oturdu. Ben de çakı ile sol kolunun ve sonra da sağ kolunun damarlarını kestim.

Reisi — Sonra?

Pehlivan Mustafa — Sonra kan aktı ve Sultan Aziz öldü. Çok kan akmakta olduğu için, kanı durdurmak maksadiyle yaranın üzerine bir bakır onluk koydum [364].

Reis — Daha sonra?

[363] Abdülaziz'in intiharı pazar günü olduğundan Pehlivan Mustafa'ya günü, iyi öğretilmemiş veyahut öğretilmiş de hatırlayamamıştır.

[364] Hem Abdülaziz'i öldürüyor ve hem de kanını durdurarak ölümünü önlemek istiyor.

Maznun—Biraz sonra ölüm haberi duyuldu; gürültü oldu, nazırlar koşuştular, nâşı karakola naklettik.

Reis — Nâşı nereye koydunuz?

Pehlivan Mustafa — Karakolun kahve ocağına götürüp bir hasır üzerine yatırdık.

Reis — Karakola nakil esnasında Sultan Aziz'de hayat eseri görüldüğü doğru mudur?

Maznun — Hayır, tamamen ölmüş bulunuyordu.

Hacı Mehmed'in muhakemesi

Reis — (maznun Hacı Mehmed'e) Ya siz bu işi nasıl biliyorsunuz?

Bu suale karşı Hacı Mehmed, Pehlivan Mustafa'nın ifadesine noktası noktasına müşabih cevap verdi.

Reis — Pehlivan Mustafa, Hâkan-ı merhumun damarlarını hangi âletle açtı?

Maznun Hacı Mehmed — Bir çakı ile

Reis — Bu çakı nasıl çakı idi?

Maznun - Görmedim.

Reis — Siz cinayet işlerken hâkan-ı sâbık ne yapıyordu?

Maznun — Cevap veremiyeceğim, o derece korkmuştum ki hiç bir şey görmedim [365].

Cezayirli Mustafa'nın muhakemesi

Reis — (maznun Cezayirli Mustafa'ya) bu iş hakkında ne biliyorsunuz?

Maznun — Sairleriyle birlikte Sultan Abdülaziz'in hizmetinde bulunmak üzere saraya gönderildim; ancak müşarünileyhin katli hakkında bir şey bilmiyorum. Pehlivan Mustafa'nın, Sultan Abdülaziz'in kol damarlarını keserken benim, bacaklarından birisini tuttuğumun aslı yoktur. Evvelce vaki istintaklarımda sırrı saklayacağıma dair Nuri Paşa'nın bana yemin ettirdiğini söylemiştim; bir hata ettim, aldandım.

Reis — O halde Nuri Paşa size ne söyledi?

Maznun — Bana Pehlivan Mustafa ve Hacı Mehmed Ağa ile birlikte mabeynci sıfatiyle ve onun başı olarak tâyin eylediğini ve diğerleri gibi benim de ayda yüz Türk lirası alacağımı söyledi. Bana, Sultan Aziz'e hüsn-i hizmette bulunmamı, huzuruna kabul ederse

[365] İstintakındaki ifadesiyle birbirini tutmuyor. İstintakındaki sözlerine bakınız.

girmemi ve ikametgâhı hüsn-i muhafazaya dikkat eylememi tavsiye etti; hepsi bu kadar.

Reis — Sultan Abdülaziz'in katline iştirak etmediniz mi?

Maznun Cezayirli Mustafa — Allah saklasın; ben aşağıda idim, gürültüyü işitince başkalariyle birlikte yukarı çıktım ve felâketten haberdar oldum.

Reis — Bununla beraber sizin söylediğinizin tamamen aksini iddia eden arkadaşlarınızdan maada sizi, cinayeti müteakib ölüm haberi sarayda şayi olduğu bir sırada Sultan Abdülaziz'in odasının penceresinden atladığınızı gören ve muvacehe edildiğiniz zaman sizi tanıyan bir şahit var.

Maznun — Yalan efendim. Ben gürültü işittim, yangın var zannetim, koştum; halbuki bana Hâkan-ı sâbıkın ölmüş olduğunu söylediler.

Reis — Sonra ne oldu?

Maznun—Bir çok zabitlerle vükelâ geldiler ve nâşın kaldırılmasını emrettiler; bizzat ben iki perde koparark karakola götürdüğümüz nâşı sardım.

Mabeynci Fahri Bey'in muhakemesi

Reis — (maznun Fahri Bey'e hitaben) Lütfen siz de ifadenizi veriniz.

Reisin sorması üzerine genç, uzun boylu, güzel yüzlü, mütenasip endama malik, zayıfça bir zat olan Fahri Bey[366] söze başladı.

Fahri Bey— Sultan Abdülaziz Han Hazretlerinin hal'ini intac eden darbe-i hükümetten sonra zât-ı şâhanenin talebi üzerine, birlikte *Topkapı saray*'ına gittim. Bir kayığa binerek şiddetli bir yağmur altında deniz yoluyla *Topkapı saray*'ına gittik; hâkan-ı merhumun elbiseleri sırsıklam olmuştu. *Topkapı saray*'ma muvasalatımızda esvap değiştiremedi; bir kaç kaşık çorba istediyse de bulamadı, elde bir şey yoktu.

Fahri Bey'in bu sözü söylemesini müteakip müddeiumumî, bu izahatın lüzumsuz olduğundan bahis ile sözünü kesmiş ve hâkan-ı sâbıkın *Fer'iye*'ye naklinden sonrasını söylemesini talep etmiştir[367].

[366] 28 haziran 1881 tarihinde Taymis gazetesi Sir Makenzi Dules tarafından Taymis gazetesine gönderilmiş olan telgrafta Fahri Bey böyle tavsif edilmektedir.

[367] Taymis gazetesi muhabiri şöyle bildiriyor : Mabeynci Fahri Bey bunlardan (Pehlivan Mustafa ile Hacı Mehmed'den) sonra isticvap olunarak bu ikisinin ifade ve müşahedelerini katiyyen red etti ve gittikçe kesb-i şiddet eden titrek bir sada ile Sultan Abdülaziz'in hal'inden sonra ahval-i hususiyyesinde gördüğüm tebeddülât-ı azi-

Fahri Bey (sözüne devamla)—Sultan Abdülaziz'in Sultan Murad'a yazmış olduğu bir tezkireyi müteakib *Çırağan* sarayı'nın *Fer'iye* denilen dairesine bizi nakleylediler. Hâkan-ı merhum bu mahalle henüz yerleşmiş bulunuyordu ki cinnet alâmeti göstermeğe başladı; bahçede kireç eritmeğe mahsus gördüğü kireç kuyusunun kendisi için bir şeamet olduğunu söyliyerek korku izhar eyledi. Top atıldığını işittiği zaman halkın iki taraf olup kendisi için döğüştüğünü zanneyledi. Sultan Selim (Üçüncü) gibi katl olunacağını vehm eyliyordu. Pencereleri altında sigara içen bir kaç asker görerek nankörlüklerini başlarına kakıp onlara ağır sözler söylemeğe başladı; nihayet ikamet eylediği saray karşısına zırhlı sefinenin gelip demir attığını görünce, "gülle" atacaklar diye bağırdı. Bunlar bizim *Fer'iye* sarayına naklimizden sonra cuma günü cereyan eylemişti.

Bu aralık beni *Ortaköy* karakolundan (*Fer'iye* karakolu) çağırdılar; burada İzzet Bey'le Necib Bey bana, Dolmabahçe sarayından gönderilen dört haremağasiyle üç şahsın saraya (*Fer'iye*'ye) alınmaları lâzımgeldiğini bildirdiler. Ben haremağaları için bir şey söylemedim, ancak diğer üç şahsın saraya alınmalarına îtiraz ettim. Cevaben bana, bunun, bâ-irâde-i seniyye emir olunduğunu söylediler. Bu üç şahıs hâkan-ı sâbıkın umûr ve hususatma bakacaklar ve bilhassa muhafazasına dikkat edeceklerdi. Bundan maada Sultan Abdülaziz'in nezdinde bulunan bir pala ile bazı eşyanın alınmalarını da irâde-i seniyye îcabı olduğunu söylediler.

Ben hâkan-ı merhumun nezdine saat üçe doğru (alaturka) döndüm. Zât-ı şâhanenin gösterdiği cinnet alâmetleri gittikçe artıyordu. Sarayın çatılarının yanmakta olduklarına ve buraya kasden ateş verildiğine zahip oluyordu; müşarünileyhi elimden geldiği kadar teskine çalıştım ve keyfiyyetten Valide Sultanı haberdar eyledim ve hattâ müşarünileyhi yalnız bırakmamalarını ve kendilerine sû-i kastta bulunmasına yarayabilecek her türlü alâtın kaldırılmasını tavsiye ettim.

Pazar sabahı sakalını düzeltmek için bir ayna ile bir makas istedi; verilince odasına girip kapandı. Validesi Sultan'ın maiyyetindeki kadınlardan biri müşarünileyhin ne yapmakta olduğunu anlamak için odasının penceresinden bakmış, dairesinde ne olduğunu görememiş, göreme-

meden şuuruna halel geldiğini tarif ve hâkan-ı sâbıkın intihar ettiğini katiyyetle ve musırrâne iddia etti *(29 haziran'da Taymis gazetesine İstanbul'dan telgraf)*.

yince feryada başlamış (burada bir düşüklük var); koşa koşa odaya gittik ve hâkan-ı merhumu uzanmış bir halde kanlar içinde bulduk.

Reis — Sultan Abdülaziz merhumun nezdinde Sultan Selim'e ait bir pala vardı ki bunu, müşarünileyh hazretleri şahsını korumak için yanında alıkoymuştu; bu pala sizin tarafınızdan alınmıştır.

Fahri Bey—Bana onu alıp saraydan çıkarılan sair eşya ile birlikte karakola teslim etmemi emreylediler ve Sultan Murad'ın iradesi bu mealde olduğunu söylediler. Ben de itaate mecbur oldum.

Reis — Bu palayı kime ve nasıl tevdi ettiniz?

Fahri Bey —Ben onu pencereden uzatarak bir çavuşa tevdi ettim.

Reis — Cinayetten bir gün evvel sizi karakolda müteaddit defalar İzzet Bey, Mahmud Paşa, Hüseyin Avni Paşa ve Nuri Paşa ile görüşüp müzakerede bulunduğunuzu görmüşler.

Fahri Bey—Onlar beni müstahdemîn ile pala hakkında görüşmek için çağırmışlardı.

Reis — Bu palayı teslim eylediğiniz çavuş kimdi?

Maznun — İsmini bilmiyorum.

Reis — Valide Sultan ifadesinde sizin saraya avdetinizde ve kendisine palaya dair iradeyi tebliğ eylediğinizi ve bu pala teslim edilmediği takdirde ertesi günü cebren alınmaya gelineceğini ilâve ettiğinizi söylüyor. Bunların cümlesi mağdurunuzdan her türlü vasıta-i müdafaayı almak gayesiyle biliğfal palayı ele geçirdiğinizi gösteriyor ve sonra sizin bu palayı tanımadığınız bir şahsa tevdi eylemeniz şâyan-ı kabul değildir.

Fahri Bey—Saray askerle kuşatılmıştı, hepsinin ismini ben bilemezdim. Sonra bu hal ve vaziyette palanın kaybolmıyacağana emindim.

Necip Bey'in muhakemesi

Reis Süruri Efendi — (maznun Necip Bey'e) Bu iş hakkında ne biliyorsunuz.

Maznun—Ben rıhtım üzerine açılan kapının muhafazasına memur idim. Binaenaleyh saray dahilinde olanı biteni bilemezdim; felâketi ve intiharın tafsilâtını ben de herkesle beraber öğrendim.

Reis — Fakat şahitler başka türlü söylüyorlar. Sizin karakolda sık sık Fahri Bey'le görüşüp müzakerede ve kezalik başkaları cinayeti işledikleri sırada hâkan-ı merhumun odasının kapısında bulunduğunuzu görmüşler; bundan maada tahkikat, saray anahtarlarının sizde olduğunu

ve sarayın muhafazasına Ali Bey'le beraber sizin memur edildiğinizi tesbit eylemiştir.

Maznun Necip Bey—Hâkan-ı merhumun vefatından sonra sarayın nezâretine beni memur eylediler, hattâ bizzat Darüssaade ağası bir hırsızlığa meydan vermemek için sair haremağalarını nezaret altında bulundurmağa beni memur etti; fakat ölümün vukuundan evvel memuriyetim deniz cihetindeki kapıyı muhafaza altında bulundurmaktan ibaretti.

Namık Paşazade Ali Bey'in isticvabı

Reis — (maznun Ali Bey'e) Bu iş hakkında ne biliyorsunuz?

Maznun Ali Bey—Efendim ben suçlu değilim, bu ithamı kabul etmiyorum. Hâkan-ı merhumun *Fer'iye* sarayına nakli esnasında ben karakolda vazifede idim; naklolunan eşyayı ben muhafaza altına aldım; ertesi gün *Dolmabahçe*'ye gittim ve oradan *Fer'iye* sarayına dört haremağasiyle üç hizmetçi götürdüm. Ertesi günü kumandanın bir emrini ifa için gaybubet eyledim, avdetimde *Dolmabahçe*'ye uğradım ve geceyi sarayda geçirdim; Sultan Murad'a yaver tâyin edilmiştim.

Reis — Sizinle birlikte zan altında bulunanlardan bazılariyle bir kaç şahit, cinayetin yapıldığı esnada sizin hâkan-ı müşarünileyh merhumun odasının kapısında bulunduğunuzu söylüyorlar.

Maznun—Yalandır; o gece ben *Dolmabahçe* sarayında yaverlere mahsus yatakhanede yatmıştım.

Ali Bey'in isticvabından sonra reis Süruri Efendi diğer maznunları isticvap için riyaset makamını ikinci reis Hiristo Forides Efendi'ye terk etmiştir.

Damad Mahmud Paşa'nın isticvabı [368]

Hiristo Forides Efendi — (maznun Mahmud Paşa'ya) Murad Efendi'nin[369] cülûsunu müteakib sarayda derhal bir komisyon teşekkül eylediği tahakkuk etmiştir; bu komisyonun âzası kimlerdi?

[368] Taymis muhbiri Sir Makenzi Dules, Mahmud Paşa'yı uzun boylu, kavi bünyeli, güzel endamlı kara ve büyük gözlü olarak tavsif ediyor ve cevap verirken bazı müşkülâta tesadüf eylediğini yazıyor.

[369] Abdülhamit, V. Murad'ın, hükümdarlığını zikrettirmek istemiyerek ona Sultan Murad denilmeyip Murad Efendi denilmesini irade ettiğinden dolayı ikinci reis de iradeye tevfikan Murad Efendi demiştir.

Mahmud Paşa—Bu komisyonun mevcudiyetinden haberdar olmadığım gibi iştirakim de yoktur. Ben ancak Murad Efendi'nin cülûsunun ertesi günü saraya gittim; bir nezaret kabul etmem için ısrar eylediler, ertesi günü sarayda kaldım, fakat bu komisyondan aslâ haberim olmadı.

Hiristo Forides Efendi — Bununla beraber Nuri Paşa, Ethem ve Seyyid Beyler bu komisyona iştirakiniz olduğunu tasdik ediyorlar.

Mahmud Paşa — Doğrusunu söylemiyorlar.

İkinci Reis — Hâkan-ı mahlû'un *Fer'iye* sarayına naklinden sonra bu saraya nezarete kim memur edilmişti?

Mahmut Paşa — Bilmiyorum; bu vazife evvelce kimin uhdesinde ise yine onda olmalıdır.

İkinci reis — Siz *Fer'iye* sarayına nezarete memur bulunmadığınızı söylüyorsunuz; bununla beraber aksi sabit olmuştur. Yüzbaşı Ahmed Efendi, Sultan Abdülaziz'in ölümünden evvel sizi iki defa karakolda gördüğünü te'kîden beyan ediyor.

Mahmud Paşa—Ben Murad Efendi'nin tahta cülûsundan ancak ertesi günü haberdar oldum, haberi de bir ahır uşağından aldım; vukuattan malûmatım yoktur.

Hiristo Forides Efendi — Size sorulan suallere doğrudan doğruya cevap vermelisiniz; müdafaanızı yapmak zamanı geldiği vakit dilediğinizi söylersiniz.

Mahmud Paşa — Ölümünden bir gün evvel Rüştü Paşa'nm yanında idim.

Hiristo Forides Efensi — Mehmed Rüştü Paşa sizi tekzib ediyor. Sultan Aziz'in *Fer'iye* sarayına naklinden sonra bu sarayın nezaretine memur oldunuz mu ve buraya gitmiş mi idiniz?

Mahmud Paşa — Hayır.

Hiristo Forides Efendi — Zabit Ali ve Necib Beyler aksini beyan ediyorlar. Siz oraya gitmekle kalmayıp aynı zamanda her ikisini de bu sarayın muhafızlığına tâyin eylediğinizi söylüyorlar. Nuri Paşa ifadelerini tasdik ediyor.

Mahmud Paşa — Doğru değil. Sultan Abdülaziz'in vefatından evvel *Fer'iye* sarayında hiç bir memuriyetim yoktu. Ben acak felâketin vukuundan sonra devlete ait eşya ve sair mevaddm nakline nezarete memur eyledilerdi.

H. Forides Efendi — Hâkan-ı sâbıkın nezdinde mabeyncilik makamına Pehlivan Mustafa ile iki refikini kim tâyin etti?

Mahmud Paşa — Ben değilim.

H. Forides Efendi — Nuri Paşa ile Seyyid Bey bunların vükelâdan müteşekkil komisyonun kararı ve Murad Efendi'nin iradesiyle tâyin edilmiş olduklarını söylüyorlar. Pehlivan Mustafa, sizin de bir dereceye kadar tasdik eylediğiniz gibi kendisinin sizin meçhulünüz bulunmadığını ifade ediyor. Nuri Paşa, bu Pehlivanı herhangi bir memuriyete veya işe tâyin için kendisine tavsiye eylemiş olduğunuzu ilâve eyliyor.

Mahmud Paşa — Bu Pehlivan Mustafa'yı bundan on beş sene evvel bir defa Çamlıca deresinde görmüştüm; müstahdemînin listesini hazırlamakta bulunan Nuri Paşa'ya tavsiye etmiş olabilirim.

H. Forides Efendi — Pehlivan Mustafa'ya talimat verdiniz mi idi?

Mahmud Paşa — Hayır.

H. Forides Efendi — Pehlivan Mustafa, sizin kendisini bir odaya çağırdığınızı, kendisine mufassal talimat verdiğinizi ve Sultan Abdülaziz'i öldürmek için yüz Türk altını aylık bağladığınızı beyan ediyor; bundan maadâ refikleri olan Cezayirli Mustafa ile Hacı Mehmed'i de celb ile suret-i hususiyyede aynı talimatı verdiğinizi ilâve eyliyor; bu makule adamların Pâdişah nezdine tâyinlerinin icrası cinayete iştirakinizi bariz bir şekilde irâe ediyor.

Mahmud Paşa — Bunların hepsi asılsızdır; hâkan-ı sâbıkın saray adamlarını tâyin için benim selâhiyetim yoktu.

H. Forides Efendi — Cinayete tekaddüm eden gecede nerede idiniz?

Mahmud Paşa — Çamlıca'daki köşkte olup sabahleyin Mehmed Rüştü Paşa'nın *Bebek*'teki yalısına gittim.

H. Forides Efendi — Mehmed Rüştü Paşa'nın sizi bu hususdaki tekzibinden maadâ hizmetçiniz Derviş Ağa da o gece sizin *Fındıklı*'da kâin yalınızda bulunduğunuzu tekîden beyan ediyor; Behram Ağa da vükelâyı burada içtimaa dâvet etmiş olduğunuzu söylüyor.

Mahmud Paşa — Eğer hizmetçilerden birisi böyle söylüyorsa yetmişi aksini isbat edecektir.

H. Forides Efendi — Yüzbaşı Ahmed Efendi, Abdülaziz Han'ın vefatından iki saat evvel sizi karakolda gördüğünü beyan ediyor.

Mahmud Paşa — Ben oraya asla gitmiş adam değilim.

H. Forides Efendi — Yüzbaşı Ahmed Efendi, aynı zamanda cinayetten iki saat evvel sizi sarayın yeni açılan kapısı önünde İzzet Bey'le görüşüp müzakerede bulunurken gördüğünü ifadesinde söylemiştir. Daha başka şahadetler de var; cinayetten yarım saat evvel sarayın alt katında Necib Bey'le bir başka neferle ve bir şişman haremağasiyle görüşürken sizi Rakım Ağa görmüş, hemen arkasından orta katta Arzıniyaz Kalfa ile görüşürken Reyhan Ağa da size rastlamış; bu şahadetlerin kâffesi ifadenizi kat'î surette tekzib ediyor.

Mahmud Paşa — Reyhan Ağa, bunu bana olan adavet ve husumetine binaen söylüyor; ben *Fer'iye* sarayına gitmedim ve binaenaleyh bir kimse ile görüşmedim.

H. Forides Efendi — Merhum Sultan Abdülaziz'in *Fer'iye* sarayına naklinden sonra eşyasını (metrukâtını) araştırıp tesbit eylemeğe memur edildiniz mi?

Mahmud Paşa — Müşarünileyhin ölümünden sonradır ki beni bu vazifeye memur ettiler.

H. Forides Efendi — Emriniz altında bulunan Necib Bey'le Ali Bey buldukları mücevheratı elinize tevdi etmiş olduklarını söylüyorlar; ifadeleri yirmi şahidle te'yid olunmuştur. Şu halde merhum Sultan Aziz'in eşyasını araştırmağa ve ikametgâhını nezaret altında bulundurmağa memur edildiğiniz tahakkuk ediyor.

Mahmud Paşa — Hâkan-ı merhumun ikametgâhının gözcüsü bulunmadığımı ve sarayda hiç bir vazife ve memuriyetim olmadığını tekrar ederim.

Forides Efendi — Midhat Paşa da merhum Sultan Abdülaziz'in ikametgâhındaki eşyayı aramağa memur edildiğinizi ve bulunan eşyanın kâffesini almağa selâhiyettar bulunduğunuzu beyan ediyor; bundan maadâ ailevî karabetiniz dolayısiyle Murad Efendi ile validesini her an gördüğünüzü, onlar ve Nuri Paşa ile kâffe-i umûr hakkında müzakeratta bulunduğunuzu ve umûrun bazılarından komisyonu haberdar eylediğinizi Midhat Paşa ilâveten söylüyor.

Mahmud Paşa — Benim komisyondan malûmatım yok.

H. Forides Efendi — Merhum Sultan Abdülaziz'in mahbesinden *Fer'iye* sarayına nakli günü üst katta bulunan yeşile boyalı bir sandığı (veya kasayı) kırmışsınız; bunu yaparken sizi, Rasim Ağa ismindeki haremağası görmüş. Şu halde bu sarayda bulunmadığınızı, hiç bir memuriyetiniz olmadığını iddia etmek faydasız bir şeydir.

Mahmud Paşa — Ben bu saraya Sultan Abdülaziz'in vefatından sonra gittim ve filhakika yeşil boyalı bir sandık gördüm; fakat demirden yapılmış olduğu için ben bunu kıramazdım; bunun için bir takım âlâta ihtiyacım vardı.

H. Forides Efendi — Hasılı *Fer'iye* sarayına ayak basmamıştınız; felâket haberini aldıktan sonra mahalline gitmediniz mi?

Mahmud Paşa — Hayır[370].

H. Forides Efendi — Felâkete müteallik tafsilâtı kimden öğrendiniz?

Mahmud Paşa — Gazetelerden.

Dam Nuri Paşa'nın isticvabı

H. Forides Efendi — (maznun Nuri Paşa'ya) Murad Efendi'nin tahta cülûsunda sizi mabeyn müşirliği makamına tâyin eden kimdi?

Nuri Paşa — Sultan Murad.

H. Forides Efendi — Hâkan-ı sâbıkın *Fer'iye* sarayma nakline nezarete, ikametgâhının eşyasını muhafazaya ve saireye kim memur edilmişti?

Nuri Paşa — Mahmud Celâleddin Paşa

H. Forides Efendi — O tarihte sarayda bir komisyon teşkil olunmuştu; bu komisyon ne gibi işle meşgul oluyordu ve kimlerden teşkil edilmişti?

Nuri Paşa — Komisyon Mehmed Rüştü Paşa, Mahmud Celâleddin, Midhat ve Hüseyin Avni Paşalarla Hayrullah Efendi'den teşkil olunmuştu; kâffe-i umûr ve hususat bu fevkalâde komisyon tarafından tetkik edilecekti. Mütalâası alınmadan hiç bir iş yapılamazdı; irâde-i şâhâne bu merkezde idi.

[370] Midhat Paşa *Mir'at-ı hayret'de (S. 213)* Damad Mahmud Paşa'nın, Sultan Murad'm cülûsundan Abdülaziz'in vefatına kadar her an ve saat nerelerde bulunduğunu ısbata hazır ve muktedir olmasından bahsetmesi üzerine Reis-i sâni Hiristo Forides Efendi tarafından :

"—Sus, sana orası sorulmuyor, sen Pehlivan Mustafa'nın takririne ne diyeceksin" hitabiyle atf-ı şiddet olunması üzerine, Mahmud Paşa, Mustafa'ya işaretle 'bu mel'un yalan söylüyor; maksad-ı muhâkim ise onun kizb ifadesini benim sözümün sıdk ve sıhhatini meydana koymak için bulunduğum yerleri isbat edeceğim' demiş ise de dinlemiyerek Nuri Paşa'nın isticvabına geçilmiştir" demiştir.

Midhat Paşa bu celsede bizzat bulunmadığından Mahmud Paşa'nın bu sözlerini, eserini kaleme alırken bizzat Mahmud Paşa ile mahkemede bulunan diğer maznunları dinleyerek kaleme aldığında şüphe yoktur.

H. Forides Efendi — Hâkan-ı sâbıkın hizmetine verilecek eşhası tâyin etmek ve saraya göndermek selâhiyetini haiz mi idiniz?

Nuri Paşa — Mabeyn Müşiri sıfatıma binaen, hâkan-ı sâbıkın hizmetine tahsis olunan eşhası komisyon bana gönderirdi.

H. Forides Efendi — Sultan Abdülaziz'in hizmetine Cezayirli Mustafa, Boyabadlı Hacı Mehmed, Pehlivan Mustafa namlarındaki eşhası kim tâyin eylemişti, bunlar hal'den kaç gün sonra tâyin ve ne gibi işlere bakmağa memur edilmişlerdi?

Nuri Paşa — Bunlar zâtı şâhanenin *Fer'iye* sarayına naklini müteakib derhal tâyin olunmuşlardı; Sultan Murad'ın emriyle onları bana mabeynci Seyyid Bey getirmişti; çünkü mabeyn müşiri sıfatıma binaen bu nevi işler bana taalluk ederdi. Ben onları komisyonun nazar-ı tasvicinden geçtiğine itmi'nan hasıl eyledikten sonradır ki hâkan-ı sâbıkın ikametgâhına hizmetçi olarak göndermiştim; çünkü biraz evvel arzettiğim gibi, her işi ber-mucib-i irâde-i seniyye bu komisyonun re'y ve mütalâasiyle yapılacaktır.

H. Forides Efendi — Bu üç şahıs zât-ı şâhâneye mabeynci tâyin edilmiş olduklarını beyan eyliyorlar ki bunu, bizzat siz de bir dereceye kadar tasdik ediyorsunuz. خلع Hal' olunmuş bir hükümdarın mabeynciye ihtiyacı olur mu?

Nuri Paşa — Bunlar hizmetçi ve aynı zamanda bekçi olarak gönderilmişlerdi.

H. Forides Efendi — Tâyinleri esnasında komisyon bunların sâbık hükümdara edecekleri hizmetin nevi ve mahiyetini tasrih ve aylıklarının miktarını tâyin etmiş miydi?

Nuri Paşa — Onları bana getiren Seyyid Bey, aynı zamanda komisyonun bunlara ayda yüzer lira ücret tâyin etmiş olduğunu söyledi.

H. Forides Efendi — Bunların, hâkan-ı sâbıkın hizmetine pek yarayacak şeylerden olmadığına kanaat getirmek için Mustafa Pehlivan'la rüfekasını görmek kifayet eder; siz tâyinleri esnasında komisyonun muvafakati istihsal olunduğuna kesb-i itmi'nan eylediğinizi söylüyorsunuz; fakat bu derece yüksek bir aylığın garabetini, bu komisyonun nazar-ı dikkatine nasıl olup da vaz' etmediniz?

Nuri Paşa — Ben komisyonun kararlarını ve tahsisen irâde-i seniyyeleri münakaşa edemezdim.

H. Forides Efendi — İstintak fezlekelerinde sizin bunlara gizli talimat verdiğinizden bahis olunuyor; bu talimat ne gibi şeylerden ibaretti?

Nuri Paşa—Ben gizli talimat vermedim; ben onları yazı odama celb ettiğim zaman Seyyid Bey, Mahmud Paşa, Kızlarağası Süleyman Ağa ile başka eşhasda mevcut bulunuyordu. Ben sadece onlara hüsn-i hizmette bulunmalarını tavsiye eyledim, başka birşey söylemedim.

H. Forides Efendi — Sizin bu eşhasla gizlice görüştüğünüz ve kendilerine vazifelerinin hâkan-ı sâbıkı öldürmek olduğunu söylediğiniz tahkikat neticesinde tebeyyün ediyor.

Nuri Paşa — Ben bu kabil talimat vermedim.

H. Forides Efendi — Cezayirli Mustafa, Sultan Abdülaziz'-in vefatından iki gün evvel mabeyn müdürü Ahmed Ağa vesatetiyle nezdinize celb olunduğunu ve sırrı fâş etmemek üzere yemin ettiğini söylüyor; kezalik Mustafa Pehlivan'la Hacı Mehmed de kendilerine damarlarını keserek Sultan Abdülaziz'i öldürmek mevzû-ı bahis olduğunu ve kendilerinden yemin talebinde bulunmakla beraber bu tasavvurun mevki-i icraya vaz'ında Cezayirli'nin, onlara âmir tâyin edildiğini söylediklerini ifade ediyorlar; bu adamlarla görüşürken Mabeyn Müdürü Ahmed Ağa'yı, görüştüklerinizi işitmemesi için dışarıya çıkarmışsınız. Bu tafsilât sizin bu talimatı filhakika vermiş olduğunuzu isbat eder mahiyettedir; bu hususta bir diyeceğiniz var mıdır?

Nuri Paşa — Ben bu adamları bir çok kişilerin huzurunda kabul eyledim, kendilerine yüksek sesle açık talimat verdim.

H. Forides Efendi — Sizin mabeyn müşiri sıfatiyle ölüm haberini ilk evvel almanız lâzım gelirdi. Ölüm mahalline gittiniz ve tahkikatta bulunulmasını emreylediniz mi?

Nuri Paşa—Sultan Abdülaziz'in kendi hayatına kast eylediğini, kendisini yaraladığını ve vahim vaziyette bulunduğunu gelip bana haber verdiler; derhal mahall-i vak'aya gittim, acele doktor ve bilhassa hâkan-ı sâbıkın tabib-i hususîsi Marko Paşa'yı celbe tevessül eyledim. Doktorlar, vükelâ ve bir çok ulema ve sair rical-i devlet de aynı zamanda geldiler. Nâşın muayenesine ibtidar eylediler ve doktorlar, intihara hükmeden bir rapor imzaladılar ve hattâ ben rapor hakkında Marko Paşa'nın diğer doktorlarla münakaşada bulunduğunu bile işittim.

H. Forides Efendi — Sizden maada kimse ile ihtilât ve münasebette bulunmamaları hakkında üç hizmetçiye verdiğiniz emir, bu menfur cinayete iştirakinizi bir kere daha isbat ediyor.

Nuri Paşa — Ben böyle bir emir vermedim,

H. Forides Efendi — *Fer'iye* Karakolu kumandanı binbaşı (miralay-albay) vaki ifadesinde bunu teyid ediyor.

Seyyid Bey'in istiçvabı

H. Forides Efendi — (maznun Seyyid Bey'e hitaben) Murad Efendi'nin tahta cülûsu esnasında hangi memuriyette idiniz ve bu memuriyete sizi kim tâyin etmişti?

Seyyid Bey — Ben Sultan Murad'm ikinci mabeyncisi idim.

H. Forides Efendi — Sultan Aziz'in nezdine Mustafa Pehlivan ile Hacı Mehmed ve Cezayirli Mustafa'yı yerleştirmeği size kim emretmişti?

Seyyid Bey — Bunlar Sultan Aziz'in ikametgâhındaki hizmette bulunmak üzere saraydan gönderilmişlerdi.

H. Forides Efendi — Nuri Paşa'nın bu üç şahsa talimat verdiği sırada siz orada mı idiniz ve bu talimat nelerden ibaretti?

Seyyid Bey — Ben orada daha bir çok kişilerle hazır idim.

Nuri Paşa — bu üç adama hâkan-ı sâbıka iyi hizmette bulunmalarını tavsiye etmişti.

H. Forides Efendi — Pehlivan Mustafa ile rüfekası bu talimatın münhasıran Sultan Aziz'in ölümüne taallûk ettiğini beyan ediyorlar; sonra merhum Sultanın ölümü haberini alınca Nuri Paşa'ya "Sultan Murad'm tâlii varmış, çünkü kendisine endişe verecek yegâne adam artık mevcut değildir" diyerek izhar-ı beşaşet ve memnuniyyet eylediğinize dair deliller var[371]; bunların hepsi cinayete iştirakinizi ısbat eyleyen şeylerdir.

Seyyid Bey — Ben ne beşaşet ve ne de memnuniyyet izhar eyledim; bunun doğru olduğu farz edilse bile izhar olunan bu hissiyyatın beni nasıl mes'ul edebileceğini anlayamıyorum.

H. Forides Efendi — Midhat Paşa, sizin kendisine *Dolmabahçe*'de bu üç şahsın, Murad Efendi'nin eski ve sadık bendegânından olup hâkan-ı sâbıkın hizmeti için pek münasib bulunduklarını söylemiş olduğunuzu beyan ediyor, doğru mudur?

Seyyid Bey—Midhat Paşa bana bir gün bunların nasıl adam olduklarını sormuştu, bu hususdaki fikrimi Paşa'ya söyledim ve filhakika

[371] Abdülaziz'in intiharı üzerine Seyyid Bey'in, Sultan Murad'a "Sultan İbrahim'in türbesine gömülecek zat vefat etti" diye müjde vererek sevinmiş olduğu Nuri Paşa'nın istintakı esnasında verdiği ifadeden anlaşılıyor. Herhalde burada kapalı geçilmesi Abdülhamid'in iradesiyle olsa gerektir.

bir çok seneden beri Murad Efendi'nin nezdinde bekçi olarak bulunduklarını ilâve eyledim.

H. Forides Efendi — Bu makule adamların pâdişahın hizmetine münasib olduğu iddiasında bulunmak ve bu suretle kendilerini tavsiye etmek sû-i kast sırrına vakıf olduğunuzu îtiraf eylemek demektir; sonra siz, uzun zamandanberi onlarla beraber Murad Efendi'nin hizmetinde bulunuyordunuz; bu îtibarla onları cinayeti ikaa tahrik ve teşvik eylemiş olmanız pek tabiidir, ne dersiniz?

Seyyid Bey — Bu adamları seçen ben değilim; Midhat Paşa bunlar hakkındaki fikir ve mütalâamı sordu ve ben de bildiklerimi Paşa'ya söyledim.

H. Forides Efendi — Nuri Paşa'nın bu adamlara gizli talimat verirken sizin hazır bulunduğunuza dair yapılan tahkikat neticesinde delâil elde edilmiştir.

Seyyid Bey — Orada hazır bulunanlar yalnız ben değildim, odada bir çok kişiler vardı.

İzzet Bey'in isticvabı

Hiristo Forides Efendi — (maznun İzzet Bey'e) Sultan Aziz'in hîn-i vefatında ne vazifede idiniz ve bu vazifeye sizi kim tâyin eylemişti?

İzzet Bey — Ben *Fer'iye* sarayına muttasıl karakolhane komutanı idim, beni bu vazifeye kumandanım göndermişti.

H. Forides Efendi — Sultan Aziz'in nezdinde alıkoyduğu palayı almak için size kim emir verdi ve kimin vesatetiyle bu pala size tevdi olundu?

İzzet Bey — *Fer'iye* sarayından çıkarılacak eşyayı karakola almaklığım için emir ahz eylemiştim; mevzû-ı bahis pala da bana teslim edilecekti. *Dolmabahçe*'den gelen emirler bu mealde idi.

H. Forides Efendi — Fahri Bey bu palayı size teslim eylemeğe ikna için tehdid ederek karakolda altı saat alıkonduğunu söylüyor; bu pala için neden bu kadar ısrarda bulundunuz?

İzzet Bey — Fahri Bey yalnız gidip geliyordu. Sultan Aziz'in ikametgâhına taallûk eyleyen her şey onun emriyle yapılıyordu.

H. Forides Efendi — Yüzbaşı Ahmed ve Reşid Efendiler sizin palayı alırken "hah işte ele geçirmek istediğiniz şey bu idi" dediğinizi işittiklerini beyan ediyorlar; bu sözler sizin sû-i kastta zî-medhal bulunduğunuzu açıkça gösteriyor.

İzzet Bey — Ben bu sözleri sarf etmedim; ben palayı sair eşya gibi en küçük bir itiraz ve mütalâada bulunmaksızın aldım.

H. Forides Efendi — Siz, *Fer'iye* sarayının muhafazasına memur edilen askerin mâfevk zabiti idiniz; sizin muavenetiniz olmaksızın cinayetin îka edilemiyeceği muhakkaktır.

İzzet Bey — Saray dahilinde vukuu muhtemel şeyleri ben bilemezdim.

H. Forides Efendi — Sizin ifadenizde Sultan Abdülaziz'in vefatını müteakib saraya kimsenin girmesine müsaade olunmaması hakkında derhal emir verdiğinizi, ifadenizde söylemekle beraber bir taraftan da cinayetin vukua geldiği odada Pehlivan Mustafa'yı gördüğünüzü nakletmişsiniz; verdiğiniz emirlere göre, Pehlivan Mustafa karakolda taht-ı muhafazada bulundurulacağından bununla beraber siz onu cinayetin vuku bulduğu odada görüyorsunuz, bunlar nasıl izah edilebilir?

İzzet Bey — Ben böyle bir şey hatırlamıyorum.

H. Forides Efendi — Bu sizin tahrirî ifadenizden istidlâl olunuyor. Sultan Abdülaziz'in vefatından evvel Mahmud Paşa karakola gelmiş midir?

İzzet Bey — Evet.

H. Forides Efendi — Ne zaman ?

İzzet Bey — Vak'adan iki gün evvel.

Maznun bu mütalâası üzerine Damad Mahmud Paşa İzzet Bey'in isticvabında tâyin ve tasrihte bulunmadığını sade birkaç gün dediği hakkında nazarı dikkati celbetmiştir.

MİDHAT PAŞA'NIN İSTİCVABI

İzzet Bey'in isticvabından sonar mahkeme ikinci reisi Forides Efendi, isticvaplar esnasında mahkemede bulunmayarak *Malta köşkü*'nde dinlenmekte olan Midhat Paşa'nın getirilmesini emretti.

Midhat Paşa, serbest bir tavurla elinde notlar ve defterler olduğu halde mahkeme salonuna girerek maznunlara mahsus mahalle doğru gidip Damad Mahmud Paşa'nın yanındaki sandalyeye oturdu. Ortalığı sükût kaplamıştı, Sırtında koyu gri renkte yazlık elbise vardı; sakalı ağarmaya başlamış olup sıhhatte görünüyordu. Paşa'nın mahkeme salonuna girişi sâmiîn arasında oldukça bir teessür (heyecan) uyandırdı. Midhat Paşa, teessürünü gizlemek için eliyle sakalını karıştırıyordu. Müdafaası için hazırladığı notları tanzimden sonra birdenbire ayağa kalktı.

Muhakemeye riyaset eden Hiristo Forides Efendi, sıhhati mâni olduğu takdirde ayağa kalkmamasını söyledi; fakat Midhat Paşa sıhhatte olduğunu beyan ile sandalyasının arkasına istinat eylemesine müsaade edilip edilmiyeceğini sordu. Reis buna müsaade etmekle beraber rahatsız olduğu takdirde oturabileceğini de beyan eyledi ve sonra Abdülaziz'in ölümüyle itham olunan kimselerin muhakemelerinde adalet ve hakkaniyet icrası pâdişahın matlubu olduğundan bahis ile işbu mahkemenin bundan dolayı teşkil olunduğunu söyledi ve bu mukaddimeyi müteakib mahkeme reisi Midhat Paşa'nın hüviyyetini tesbit için mûtad suallerden sonra kâtibin, mahkemeye sevk kararnamesi ile ithamnamenin kendisine taallûk eden kısımlarını okuyacağını söylediğinden Midhat Paşa, kararnameden evvel bir kaç söz söylemesine müsaade istediğinden sadet dahilinde olmak şartiyle, kendisine müsaade edildi.

Midhat Paşa, herkesin gözü önünde içtima eden bir mahkemede masumiyetini isbata dâvet edilmiş olduğundan dolayı mesut ve bahtiyar olduğunu ve bunun için cenâb-ı hakka hamd ü sena eylediğini ve muhakemenin alenî olarak icrasına irade buyurduklarından dolayı zât-ı şâhâneye minnet ve şükranlarını arzettikten sonra sesinde istihza mündemiç bir tavurla evvelce idama mahkûm edilmiş iken cezasının tahfif edilmiş olmasının adliye memurlarının insanî hislerine matuf olduğundan bu babta sarf eyledikleri cehd ve gayretten dolayı onlara hürmet ve şükranlarını arz eylediğini söyledi.

Bundan sonra ithamnamede Midhat Paşa'ya taallûk eden kısım okundu [372] ve bunu müteakib Hiristo Forides Efendi isticvaba geçti [373].

İkinci reis Hiristo Forides Efendi — (Midhat Paşa'ya) Sultan Abdülaziz'in hal'i ve Murad Efendi'nin tahta cülûsu akabinde

[372] Midhat Paşa, ithamnamenin Pehlivan Mustafa'dan başlayarak tamamının okunmasını istemiş, fakat reis "mazbatada size dair olan madde başkadır, yalnız onlara cevab vermelisiniz" demiş ve bu hususa dair biraz münakaşadan sonra reisin ısrar eylemesi üzerine Midhat Paşa "Bu söz doğru değilse de buyurun bakalım" diye muvafakat eylemiştir *(Mir'at-ı hayret, s. 217)*.

[373] Midhat Paşa'nın bu isticvabı da diğer maznunların isticvapları gibi muhakemenin tam ve sahih bir nüshası olan *Annales Judicialres De L'empire Ottoman* namındaki adlî ceridenin 9 temmuz 1881 tarihli ve 42 numaralı fevkalâde nüshasından alınmıştır.

Murad Efendi'nin şifahi iradesi üzerine sarayda bir komisyon kuruldu mu ve bu komisyon kimlerden müteşekkildi?

Midhat Paşa bu suale doğrudan doğruya cevap vermiyerek hâkan-ı sâbıkın hal'inden ve Murad Efendi'nin eülûsundan sonra meclis-i vükelâ hakkında tafsilâta girişmiş ve bu noktadan hareketle kendisine isnat olunan cinayetle alâkası olmadığını söylemek istemiştir.

Bunun üzerine reis, sorulan suallere cevap vermekle mükellef olduğunu ve zamanı gelince kendisini müdafaa edebileceğini söylemiştir; bu sözden dolayı Midhat Paşa mukabelede bulunarak muhakemeyi mevzuu haricine sürükler gibi olduğundan, Hiristo Forides Efendi, muhakemeyi idare etmenin maznuna değil, mahkeme reisine ait bulunduğunu Midhat Paşa'ya hatırlatarak sorulmuş olan suale cevap vermeğe dâvet eyledi.

Midhat Paşa — O zamanki vaziyete göre vükelânın suret-i daimede sarayda akd-i ictima eylemeleri lâzımdı. Siz bu meclise komisyon demek istiyorsunuz; evet o tarihte bu nazırlardan mürekkeb komisyon sarayda Pâdişahın iradesiyle toplanıyordu.

H. Forides Efendi — Bu komisyon kimlerden mürekkepti?

Midhat Paşa — Benimle Rüştü Paşa, Hüseyin Avni Paşa, Mahmud Celâleddin Paşa ve Hayrullah Efendi'den mürekkepti.

H. Forides Efendi — Bu komisyon ne gibi işlerle meşguldü? Sultan Abdülaziz merhumun *Fer'iye* sarayına nakli bu komisyonun kararıyle mi vuku bulmuştu?

Midhat Paşa — Hey'etten mürekkeb komisyon tabiatiyle dahilî ve haricî her türlü işlerle hasılı bir kabinenin meşgul olması iktiza eden her şeyle meşgul olurdu; merhumun nakli hususuna gelince, bu kendi arzusu üzerine vuku bulmuştu.

H. Forides Efendi — Sultan Abdülaziz'in muhafazasına kim memur edilmişti ve bu muhafızı kim tâyin eylemişti?

Midhat Paşa — Müşarünileyhin bir tek değil, müteaddit muhafızı vardı; onun hüsn-i muhafazasiyle cümlemiz alâkadar idik.

H. Forides Efendi — Nuri Paşa, Murad Efendi sarayına mensup bekçi ve korucu makulesi, bir kaç şahsın yani burada mevcud bulunan Pehlivan Mustafa, Cezayirli Mustafa ve Hacı Mehmed'in bu vükelâ komisyonu kararıyle merhum pâdişahın hizmetine tâyin olunduklarını ifade eyledi. Bundan maada Nuri Paşa komisyonun bu adamları tâyini sırasında sizin de hâzır bilmeclis bulunduğunuzu söylüyor ne dersiniz?

Midhat Paşa — Bize bunların tâyinlerinden malûmat verdiler. Sultan Murad'ın sâdık adamlarından olduklarını söylediler; buna itiraz etmeğe mahal yoktu.

H. Forides Efendi — Bu kadar nazik bir mevkie yani pâdişah ve halifenin hizmetine bu makule adamların tâyinleri münasib mi idi?

Midhat Paşa — Ben bu adamları tammıyorum. Bize tâyinlerinden malûmat verdiler; hepsi bundan ibarettir.

H. Forides Efendi — Siz bu adamları tanımadığınızı söylüyorsunuz; fakat başka delillerle ve Sultan Abdülaziz'in vefatı akabinde sizin de iştirak eylediğiniz komisyon âzasından Hüseyin Avni Paşa'nın, Pehlivan Mustafa ile görüştüğünü görmeleri vakıasiyle beyanınızın aksi isbat olunabilir ve bundan pâdişahın ölümüne komisyonunuzun karar vermiş olduğu neticesi çıkarılabilir.

Midhat Paşa — Buna siz bir delil mi dersiniz?

Hiristo Forides Efendi — Sizin, Sultan Aziz'in günün birinde tekrar saltanata geçecek olursa kendinizi mahvolmuş ad eyliyeceğiniz, istintak fezlekenizden istintac olunuyor[374]. Şu halde müşarünileyhin nezdine itimada şayan adamların yerleştirilmesi ve bu adamların tanıdığınız kimselerden olması lâzımdı; sizin yaptığınız bundan ibarettir. Bu mülâhaza ve Sultan Aziz'in tahta avdetinden mütevellid korkunuz sû-i kasdı izah ve ifham eyliyor.

Midhat Paşa — Bunların hepsi güzel düşünülmüş şeyler olmakla beraber sû-i kasdın îka edildiğine delil teşkil eylemezler.

İkinci reis — Eski bendegânını hâkan-ı sâbıkın yanından uzaklaştırdığınız sırada mumaileyhin nezdinde yalnız Fahri Bey'i bıraktığınızı ve bunu da vaki taleb-i mahsus üzere yaptığınızı söylüyorsunuz; fakat komisyonun bir kararı üzerine Fahri Bey'in Sultan Aziz nezdindeki memuriyetine iade olunduğuna dair vaki beyanatı Fahri Bey'in neden Sultan Aziz'in nezdinde alıkonulduğunu izah ediyor. Hâkan-ı sâbıkın Fahri Bey'e karşı beslediği itimad, sizin için bir istifade idi; çünkü müşarünileyhin nezdinde ibkası, komisyonun tasavvurunun mevki-i icraya vaz'ını teshil etmiş olacaktı; filhakika vukuat bu mülâhazanın doğruluğunu ısbat etti.

[374] Midhat Paşa'nın istintakındaki ifadesinde "Arabaya binerek giderken Sultan Aziz'in idaresi müşkül olacağından şu suretle kendü kendisini itlâfı hayırlı olduğunu tefekkür" ettiğini söylemiş; fakat bunu zabt ettirmek istememiş ise de istintak heyeti maksatlarına yardım edeceği için bu sözleri istintak harici olarak aynı kâğıdın altına yazarak imzalamışlardı.

Midhat Paşa — Bunlar sümmettedarik istidlâlât ve istihracattır. Fahri Bey, Sultan Abdülaziz'in vaki taleb-i mahsusu üzerine ibka olunmuştu; esasen bunu Fahri Bey bizzat size söylüyor.

İkinci reis — Hâkan-ı sâbık merhumun hal'inden sonra şahsını müdafaa için nezdinde bir pala muhafaza etmişti, siz istintakınız esnasında bu palanın hey'et-i vükelâ karariyle müşarünileyhten alınmış olduğunu söylemişsiniz; bu karar ile bunun icra mevkiine vaz'ı komisyonun daha o zamandan hâkan-ı sâbıkı öldürtmek azim ve tasavvurunda bulunulduğuna bir delil teşkil etmez mi?

Midhat Paşa — Topkapı sarayına hemen naklinden sonra müşarünileyhin nezdinde her nevi silâhın uzaklaştırılması emrini verdik. Bu bir ihtiyatî tedbir idi; hayatına sû-i kastta bulunmasından korkulabilirdi.

H. Forides Efendi — Hâkan-ı merhumun vefatını kimden ve nasıl öğrendiniz?

Midhat Paşa — Pazar günü içtima eyliyecek olan mecliste bulunmak üzere biraz teehhürle Bâbıâli'ye gitmiştim. Muvasalatımda kimseyi bulamadım; bana yalnız Sadaret Müsteşarı Said Efendi'nin vazifesi başında bulunduğunu söylediler. Said Efendi'nin odasına gittim ve mumaileyhden vak'ayı haber aldım; bu haber herkesi şüpheye düşüreceği için beni fevkalâde müteessir etti.

H. Forides Efendi — Said Efendi sizi tekzib ediyor.

Midhat Paşa — Tekzibi hiç bir ehemmiyeti haiz değildir; ihtimal ki başka türlü yapamıyacağından ileri gelmiştir.

H. Forides Efendi — Felâketten haberdar olunca mahalline gittiniz mi, orada kimler vardı ve vak'anın tafsilâtını kimlere sordunuz, tahkikata başladınız mı?

Midhat Paşa — Bâbıâli'den çıktım, *Dolmabahçe* tarikiyle Ortaköy karakoluna gittim, orada toplanmış olan vükelânın hepsi ve bir çok ulemaya ve sair rical-i devletle on dokuz tabibe müsadif oldum. Fahri Bey'le birlikte cümlesi bana hâkan-ı sâbıkın intihar etmiş olduğunu tekrarladılar. Herkes gibi ben de buna inandım; nâşın üzerinde doktorlar muayene yaptılar ve intihara hükmeden bir rapor kaleme alarak imzaladılar.

H. Forides Efendi — Siz yalnız Fahri Bey'in söyledikleri ile iktifa etmiş ve hakikatin tezahürü için inceden inceye tahkikat icrasını

emretmişsiniz. İşgal eylediğiniz mevkie nazaran[375] vak'ayı tamik eylemeniz vazifeniz muktezasındandı. Mes'eleyi sükût ile geçiştirmek istediniz; bu da cinayette zî-medhal olduğunuzu irâe eyler.

Midhat Paşa — Bunun için ben mes'ul addediliyorsam, diğer vükelâyı da mes'ul tutmak iktiza eder; fakat ben onları, sıkı bir tahkikat icrasını emreylememiş olduklarından dolayı mes'uliyete iştirak için yanımda göremiyorum.

H. Forides Efendi — Komisyon bizzat nâşı tetkik ve muayene etmemeli mi idi?

Midhat Paşa — Doktorlar bu işi bizden daha iyi yapmışlardı.

H. Forides Efendi — Doktorlara vücudun her tarafını muayene edip etmediklerini sordunuz mu? Doktorlar nâşı muayene ederlerken komisyon âzasının bizzat hazır bulunmaları lâzım gelmez mi idi? Siz bunu yapmayıp sathî bir muayene ile iktifa ettiniz ve bu da cinayetin, sizin âzası bulunduğunuz komisyonun emriyle olduğunu isbat eyler.

Midhat Paşa — Bu sualin cevabı doktorların imzaladığı rapordur.

H. Forides Efendi — Vefata müteallik îlâm-ı şer'î Fahri Bey'in mücerred ifadesine istinaden kanuna muhalif olarak kaleme alınmıştır. Etibba raporu ise tıbbî nokta-i nazardan pek nâ-tamamdır; bunların sebepleri nelerdir?

Midhat Paşa — Onları ben de sizden fazla bilmem; şer'iyye memurları ile doktorlara sormalıdır.

H. Forides Efendi — Cesedi gasleden adamların, sol memesi üzerinde bir yara ve ağızda iki kırık dişi tesbit eylemiş oldukları ikametgâh-ı hümayundaki eşhasın malûmu idi. Tahkikat bunun doğruluğunu gösterdi. Bu derece mühim bir meselede tahkikat açmamak şerik-i cürümlüğü kabul etmek demektir.

Midhat Paşa—Bu yara memenin üst veya alt tarafında mı idi?

İkinci reis — Üst tarafında.

Midhat Paşa — Büyük mü, küçük mü idi?

İkinci reis — Oldukça büyücek

Midhat Paşa — Ben bundan ilk defa olarak haberdar oluyorum.

İkinci reis — Sultan Abdülaziz'in vefatını takib eden gecede *Fer'iye* sarayında şenlik yapılmış ve karakoldaki efrad eğlenceler tertib etmişler (zeybek oyunu oynamışlar), merhumun çocuklariyle zevcele-

[375] Midhat Paşa o tarihte Şûray-ı Devlet (Danıştay) Reisi bulunduğundan reisin "işgal eylediğiniz mevkie nazaran" demesi ona işarettir.

rinin döktükleri göz yaşlarına hürmet etmeksizin sarayda ve karakolda zevk ve eğlencelere dalmışlardı; bu redâet ve canavarlığın komisyonun muvafakati olmadan icra edilemiyeceği muhakkaktır.

Midhat Paşa —Ah, siz galiba komisyonun, askerin zeybek oyunuyla meşgul olmasını istiyorsunuz; işte bu kadarı fazladır.

İkinci reis — Bununla beraber hâdisenin vukuu muhakkaktır. Mehmed Rüştü Paşa, hâkan-ı merhumun karakola naklinde cesedinde henüz hayattan eser görüldüğünü işitmiş olduğunu beyan eylemiştir; bundan aynı şeyi sizin de işitmiş olduğunuz neticesi çıkar, o zaman ihtiyar-ı sükût eylemeniz sırf gayenize erişmek, projenizi tahakkuk ettirmek emeline müstenit idi.

Midhat Paşa —Ben hiç böyle bir şeyden bahsedildiğini işitmedim; hâkan-ı merhumun hâlâ hayat eseri gösterdiğini kim söylemiş?

İkinci reis — Mehmed Rüştü Paşa.

Midhat Paşa —Belki, esasen Mehmed Rüştü Paşa daha bir çok şeyler söylemiştir.

İkinci reis — Mahkeme sizi İzmir hâdisesi hakkında isticvap etmek istiyor; sizi Fransız konsoloshanesine ilticaya sevkeden sebepler nedir?

Midhat Paşa—Bu hâdise bazı izahata muhtaçtır. *İstanbul*'dan gelen bazı mektuplar, hakkımda söylenen şeyleri bana bildirdi. Beni hiç tatmin eylemeyen bazı ahvalde bana atfolunan suçtan bahsolunuyordu; günün birinde hünkâr yaverlerinden Hüsnü Bey isminde birinin *İzmir*'e geldiğini gördüm. Hükûmete gelmeden heman saray ile şifreli telgraf teatisine başladı. Ben bunu yeni teşkil etmiş olduğum gizli polis marifetiyle haber aldım ve benim hakkımda olduğunu derhal anladım. Bu sırada Çerkes Hasan makulesinden Ali Bey adında bir ahlâksız askerin *İstanbul*'dan geldiğini öğrendim; bu adam miralaylığa terfi edilmiş olduğunu, ancak üniformasının henüz hazırlanmamış bulunduğunu söylemiş ve *İzmir*'e sivil olarak gelmişti. Aleyhimde binlerce şey söyliyerek sağda solda atıp tutmağa başlamış, bir aralık bu herifin tevkifini düşündüm, fakat bunu yapmadım. Hal böyle iken tevkif edilmek üzere olduğumu, askere fişenk dağıtıldığını bana gizlice haber verdiler; filhakika daha o gece ikametgâhım, bagteten üç bin asker tarafından sarılmıştı; silâhlar arasından geçerken bu Ali Bey'in adamlarının eline geçmekten korkuyordum. İşte bundan dolayı Bahçe kapısından çıktım, rastladığım ilk arabaya atladım ve Avrupalılarla meskûn mahalleye arabayı sürdürdüm. İlk bulduğum kapı Fransız konsoloshanesinin kapısı idi. Ben de

oraya girdim. Her ihtimali gözönünde bulundurarak benim arka kapıyı açtırdığımı ve hattâ arabayı bile evvelden hazırlatmış olduğumu söylediler; bunların hepsi yalandır ve gerçi kapı bahçede açılmıştı, fakat ancak ikametgâhımı gayrı kabil-i ikamet hale getiren zelzelelerin tekerrürü halinde suhûletle çıkabilecek bir mahreç arayan ailemin talebi üzerine yapılmıştı.

Bunun üzerine müddeiumumî Lâtif Bey, Midhat Paşa'nın Fransız konsoloshanesine ilticasına dair söylediği mazeretleri red ve cerh için söz almış ve beklediği bir baskının vukuu halinde kendisine kolay ve gizli bir mahreç temin eylemek istediğini ve bu kapıyı yirmi beş gün evvel açtırmış olduğunu, *İzmir*'deki tahkikat neticesinde tesbit edilmiş olduğunu söyledi.

İkinci reis Hiristo Forides Efendi — Siz, hayatınıza bir sû-i kastta bulunulmasından korktuğunuzu, bunun için ikametgâhınızdan gizlice çıkıp Fransız konsoloshanesine bir melce' talebine gittiğinizi söylüyorsunuz, endişeniz bundan ibaret olsa idi memleketinizin zabit ve adliyesine müracaatla muavenet talebinde bulunabilirdiniz. Siz de bizimle beraber teslim edersiniz ki, nefsine itap edecek bir şeyi bulunmayan bir adam memleketin adliyesinden kaçınmaz ve bir yabancı bayrağı altına sığınmaz. Suallerinize karşı red ve inkârla mukabele eylemeniz size fayda vermekten pek uzak kalmış ve bilâkis mücrimiyyetinizi isbat eylemiştir.

Reisin bu sözünden sonra celse tatil olundu; Midhat Paşa iki zabit tarafından mahkemeden alınıp götürülmüş, diğer maznunlar yerlerinde kalmıştı[376]. Saat alafranga on altı buçuktu.

[376] Taymis muhbiri 29 haziran tarihli telgrafında şöyle diyor : "Midhat Paşa'nın dünkü muhakemede verdiği cevaplar ve beyan ettiği mütalâaları dinleyenler üzerinde büyük hüsn-i tesir yaptı ve herkesin kendi hakkında beslediği hürmet ve muhabbeti tekrar uyandırdı. Muhakeme esnasında sayısız saray hafiyelerinin mevcudiyetine rağmen memurlar ve hükûmet ileri gelenlerinden bazılarının Midhat Paşa'ya karşı kalblerinde besledikleri meveddet yüzlerinden belli oluyordu. Mahkemede cereyan eden bütün ahval tekmil teferruatiyle pâdişaha arz ediliyordu. Pâdişahın muhakemenin suret-i cereyanından memnun olmadığından Sürurî Efendi, mes'uliyeti, hey'et-i hâkime üzerine atmakla kendisini pâdişahın gazabından kurtarmağa çalıştığı mervîdir. Şimdiye kadar Midhat Paşa'nın ithamına dair elde müsbet bir delil mevcut değilse de bu muhakeme çoktan beri hazırlanmış ve sarayın nüfuzu altında meydana getirilmiş olduğundan müşarünileyhin tebriye-i zimmetini beklemek abestir... Muhakeme hâkkında alınan malûmat-ı mevsukaya göre, dün sabah muhakemeye başlanmadan evvel pâdişah, Sürurî Efendi'yi hususî surette huzuruna kabul ederek muhakemenin ne suretle cereyan edeceğine dair bazı talimat vermiştir".

MUHAKEMENİN SÜRURİ EFENDİ'NİN RİYASETİNDEKİ İKİNCİ CELSESİ

Şahitlerin ifadeleri

Yarım saat fasıladan sonra muhakeme saat beşte birinci reis Süruri Efendi'nin başkanlığında tekrar toplanarak şahitleri dinlemeğe başladı.

Haremağalarının dinlenmeleri

Haremağalarından ilk dinlenilen Reyhan Ağa idi. Tahlif edilen Reyhan Ağa, Sultan Murad'ın tahta cülûsundan birkaç gün sonra Darüssaade Ağası Süleyman Ağa'nın kendisini alıp diğer üç haremağasiyle birlikte Nuri Paşa'nın nezdine götürdüğünü, Paşa'nın kendilerine hâkan-ı sâbık Sultan Abdülaziz'in sarayında hizmete memur edildiklerini söylediğini ifade eyledi; ertesi günü dört haremağası Abdülaziz'in hizmetine tâyin edilen üç hizmetçi (Pehlivan Mustafa Çavuş ve arkadaşları) ile birlikte bir yaver refakatinde *Fer'iye* sarayına sevkedilmişlerdi ve Reyhan ile diğer üç haremağası *Fer'iye*'ye alınmışlardır.

Fer'iye'ye girdiklerinin ikinci günü sabahı Reyhan Ağa ikinci katta dolaştığı sırada oradaki sessizlik nazarı dikkatini celbetmiş, aşağı inmeğe hazırlandığı sırada hâkan-ı merhumun odasının kapısının önünden geçerken bu kapının açık olduğunu ve Abdülaziz'in şehit edildiğini görmüş [377].

Reis Süruri Efendi — Neler cereyan ediyordu?

Şahit Reyhan—Sultan merhumu öldürüyorlardı. Fahri Bey pâdişahı omuzlarından tutmuş, Cezayirli Mustafa ile Hacı Mehmed'in her birisi müşarünileyhin bacaklarından birisi üzerine oturmuş, Mustafa Pehlivan da kollarını kesmekte idi. Ali Bey'in elinde kılıç olduğu halde Necib Bey'le birlikte kapı aralığında nöbet bekliyordu; bu manzara karşısında kanım dondu ve aklım başımdan gitti, aşağı indim, sonra tekrar yukarı çıktım; fakat her şey olup bitmişti [378].

Reis — Necib Bey'in elinde kılıcı yok mu idi.

Reyhan — Hayır, yalnız Ali Bey kılıcını sıyırmıştı.

[377] Me'hazımız olan fevkalâde nüsha bu hadım arabın isminin kaydedilemediğini beyan ediyor. Ben esas istintakından bunun Reyhan olduğunu kaydettim.

[378] İki istintak ifadesi birbirini tutmayan Reyhan, mahkemede de saçmalamış ve öğretildiği gibi şahadet edememiştir.

Reis —O esnada sarayda daha başka kimselere tesadüf etmediniz mi?

Reyhan — Orta katta Arzıniyaz Kalfa ile görüşmekte olan Mahmud Paşa'yı gördüm.

Reis — Bahis eylediğiniz şahısları tanır mısınız?

Reyhan—Evet, (parmağiyle) Pehlivan Mustafa, Hacı Mehmed, Cezayirli Mustafa ile Ali ve Necip ve Fahri Beyleri ve Mahmud Paşa'yı gösterdi; fakat Mahmud Paşa ile Fahri, Ali ve Necib Beyler Reyhan Ağa'nın şahadetini red eyledilerse de Reyhan şiddetle mukabelede bulunarak yalnız hakikati söylediğini tekid eyledi.

Mahkemeye getirilen ikinci şahid de Hadım araplardan Rakım veya Nesip Ağa idi; bu da tahlif edilerek Reyhan'ın ifadesine benzer ifadede bulundu ve Mustafa Pehlivan ile iki arkadaşı ve Fahri Bey'i cinayeti işlerken gördüğünü ve zabitlerden Ali ve Necip Beylerden, Ali Bey'in elinde yalın kılıç tutmakta olduğunu beyan ve reisin talebi üzerine bu söylediği şahısları parmağiyle gösterdi ve Mahmud Paşa'yı da cinayetten evvel sarayda görmüş olduğunu beyan etti.

Bundan sonra gelen şahid Nazif Ağa da merhum Sultan Abdülaziz'in hizmetine *Dolmabahçe*'den gönderilen dört hadımağasından birisidir; bu da Fahri Bey'in arkası sıra Cezayirli Mustafa, Hacı Mehmed'in hâkan-ı merhumun odasına girdiklerini gördüğünü, yukarı çıkmak istediği halde Abdülaziz'in kapısında bekleyen iki asker tarafından menolunarak hattâ bu askerlerden birisi kendisine, " Arap çıkma uzaklaş" sözleriyle tehdid eylediğini ve bunun üzerine cereyan eden şeyleri görmiyerek çekilip gittiğini yeminle ifade eyledi.

Reis —Merdivenden çıkmanıza mâni olan askerin maznunlar içinde mevcut olup olmadığını bize gösterebilir misiniz?

Şahid Rakım Ağa—Yüzünü hatırlayamadığımdan onu tanıyamıyacağım.

Dördüncü haremağası Ferid Ağa[379], halen *İstanbul*'da olmadığından tahrirî ifadesi okunmuştur. Bu da Reyhan ve Rakım Ağaların söylediklerini teyid etmekte idi.

[379] İstintak ifadelerinde Ferid Ağa isminde birisinin hiç bir suretle ifadesine ve ismine tesadüf edilmemektedir. Abdülaziz'in yanına gönderilen Arap hadımlar Reyhan (Karabiber) Rakım (Nesip), Nazif ve bir de muhakemeden evvel vefat etmiş olan Kenan Ağa olup başka bir hadımağası yoktur.

Şahit Mahmud Celâleddin Bey

Bundan sonra reisin emri üzerine, Hariciye Nezareti hülefasından Mahmud Celâleddin Bey adında birisi mahkeme salonuna alınmıştır.

Mahmud Celâleddin Bey tahlif edildikten sonra bir gün mabeynci Fahri Bey'le sarayda cereyan etmiş olan Abdülaziz'in ölümünü görüşürken Fahri Bey'in, kendisine Sultan Aziz'in vefatına taallûk eden hususatta hakikatin ancak kendisinin (Fahri Bey'in) vefatından sonra öğrenilebileceğini ve çekmecesinde bulunacak bir yazının Sultan Abdülaziz'in ölümüne ait kâffe-i tafsilât ve izahatı ihtiva edeceğini söylediğini beyan eyledi.

Reis Süruri Efendi — Bunu size nerede ve ne münasebetle söylemişti?

Şahit—Biz bir gün *Taksim*'de bulunuyor ve Fahri Bey'in göziyle görüp şahid olduğu vak'a hakkında görüşüyorduk. Ben, mumaileyhe Sultan Aziz'in vefatına müteallik bazı şeyler sordum, o da bana, şimdi ifade eylediğim şeyleri söyledi.

Şahit Hüseyin Ağa

Merhum Abdülaziz'in sarayı müstahdemlerinden Hüseyin Ağa, hâkan-ı sâbıkın nâşını gasleden hocanın (Ömer Efendi'nin) merhum Sultan Aziz'in sol memesi üzerinde henüz kanamakta olan bir ceriha görmüş olduğunu, hocanın mükerreren söylediğini işittiğini yemin ederek beyan etti. Şahit aynı zamanda o gün Fahri Bey'in bir çok kişiye ayna ile makas hikâyesini nakleylediğini işittiğini söyledi.

Şahit Gassal Ömer Efendi' nin ifadesi

Ulemadan yeşil sarıklı[380] Şerif Efendi'yi[381] mahkemeye aldılar. Tahlifini müteakip bu zat merhum Abdülaziz'in nâşını gasl edenin kendisi olduğunu ifade ve kollarındaki cerihalardan maada sultanın iki dişinin kırık olduğunu ve sol memesi üzerinde oldukça geniş, kanı akmakta olan bir yaranın mevcud olduğunu gördüğünü beyan etti.

[380] Abdülaziz'i gasleden Ömer Efendi kendisinin seyyid olması dolayısiyle başına yeşil sarık sarmış olduğundan ifadeleri zabteden muhbir bundan dolayı "şerif" tâbirini kullanmıştır.

[381] Şerif ve seyyidler Hazreti Peygamberin kızı Fatımatüzzehra'dan gelen torunları oldukları için yeşil sarık sararlardı. Ömer Efendi de kendisini bunlara nisbet etmişti.

Yine merhumu gasledenlerden olup şahid olarak celbedilen Tahsin Efendi, Abdülaziz'in kollarındaki yaraları gördüğünü, fakat nâşın gasl edildiği odaya girmemiş olduğunu, bununla beraber merhumun memesi üzerinde bir yarası bulunduğunu söylediklerini ifade etti.

Şahit Zevkyap Kalfa'nın ifadesi

Bundan sonra mübaşir zarif ve kibar bir hanımı mahkeme salonuna aldı[382]. Bu hanım, adının Zevkyap Kalfa olduğunu söyledi; reisin vaki daveti üzerine küçük eldivenli elini Kur'an-ı Kerîm üzerine basarak hakikati tamamiyle söyliyeceğine yemin etti. Zevkyap Kalfa, Sultan Abdülaziz'in sarayı mensuplarındandı. *Fer'iye* sarayına nakillerinden bir iki gün sonra ki bir pazar gününe tesadüf etmişti - Sultan Abdülaziz'in dairesinde bir gürültü işitmiş, ne olduğunu görmek üzere pencereye koşmuş, hâkan-ı merhumun odasının penceresinden bir adamın atladığını görmüştür. Bu adam orta boylu, kara bıyıklı ve az şişmanca birisi imiş; onu tanımış ve o da Cezayirli Mustafa imiş. Zevkyap Kalfa, Sultan Abdülaziz'in odasına ilk girenlerden olup merhumun hiç bir hayat eseri göstermediğine ve ellerinde hiç bir kan izi bulunmadığına dikkat etmiş.

Reisin emri üzerine kâtip, Zevkyap Kalfa'nın tahriri ifadesini okudu ve Zevkyap Kalfa bu ifadesini tamamen kabul ve tasdik eyledi.

Bundan sonra salona Abdülaziz'in gaslını müteakip techiz ve tekfininde bulunmuş olan altı şahit getirilmiş ise de bunların ifadelerinde dikkati calip bir şey görülememiştir[383].

İstinabe ile ifadesi alınanlar

Bunları müteakip reis, taşrada vazifeleri başında bulunan piyade yüzbaşılarından Ahmed Efendi ile Reşit Bey'in tahrirî ifadelerinin okunmasını emretti. Bunların ifadelerinde dikkati calip noktalar vardı. Sultan Abdülaziz'in vefatı sırasında *Fer'iye* karakoluna mensup bulunan bu zabitler hâkan-ı sâbıkın vefatından evvel Damad Mahmud Paşa'yı müteaddit defa *Fer'iye*'de gördüklerini, zabitlerden Ali ve Necip Beylerin Mahmud

[382] *Taymis gazetesi*'ne *İstanbul*'dan çekilen 28 haziran tarihli telgrafta muhakeme hulâsa edilirken şahit olarak dinlenilen Zevkyap Kalfa'nın Ali Bey isminde birinin zevcesi olduğu beyan ediliyor.

[383] İfadelerinde dikkati celb edecek bir şey görülemiyenler Enderun hademelerinden Hayri, Süleyman, Rüştü, Bekir ve Mehmed Efendiler olsa gerektir; bunlar şahit olarak getirilmişlerdi.

Paşa'nın emri altında bulunduklarını ve Abdülaziz'in ölümünden yarım saat evvel Mahmud Paşa'nm sarayda yeni açılmış olan kapının önünde İzzet Bey'le uzun müddet görüştüklerini gördüklerini ve İzzet Bey'in Abdülaziz'den alman palayı görünce memnuniyet izhar eylediğini beyan etmişlerdir.

Mahkeme kâtibi bu tahrirî ifadelerden sonra yine *İstanbul*'da bulunmayan zabitlerden Hüseyin ve Osman Efendilerin tahrirî ifadelerini okudu. Bu şahitler, Valide Sultanı *Fer'iye* sarayından çıkarıp *Topkapı sarayı*'na sevkettikleri sırada başörtüsüz olarak gördüklerini ve maruz kaldığı sû-i muameleye şahit olduklarını tahrirî ifadelerinde bildiriyorlardı.

Şahit Doktor Marko Paşa'nın ifadesi

Bu tahrirî ifadeler okunduktan sonra Tıbbiye-i Şahane Nazırı ve merhum Abdülaziz'in hususî tabibi ferik Marko Paşa mahkemeye alındı. Marko Paşa evvelce tahlifi icra edilmiş olduğundan bahis ile tekrar yemin etmek istemediyse de muhakeme usul ve kaidelerine riayet eylemek mecburiyetinde bulunduğunun söylenmesi üzerine, bütün hakikati söyliyeceğine incil üzerine yemin eyledi.

Reis Süruri Efendi — Lütfen bize bildiğinizi söyleyiniz.

Marko Paşa—Ben Boğaziçi'nin Anadolu sahilinde *Çırağan sarayı*'nın tamamen karşısında *Kuzguncuk*'ta oturuyorum. Efendim, velinimetim Sultan Aziz'in *Fer'iye* sarayına naklinden beri dürbünümü sık sık bu istikamete tevcih eylemeği itiyad edinmiştim. Pazar sabahı birden bire siyah bir cismin bir pencereden düştüğünü gördüm. Bir müddet sonra gürültü ve sesler işittim ve rıhtımda hilâf-ı mutad bir hareket meşhudum oldu; karımla orada hazır bulunanlara Sultan Merhum ikametgâhında gayr-ı muntazar bir takım şeylerin cereyan etmekte olduğunu söyledim; pencereden düştüğünü gördüğüm şeyin bir adam veya başka bir şey mi olduğunu iyice tefrik edemedim. Biraz sonra alaturka saat iki veya üçe doğru saraya dâvet olundum ve hüzün verici hakikati öğrendim.

Reis — Cesedi muayene ettiniz mi?

Marko Paşa—Buna cesaret edemedim; kalbim sıkışıyor, gözlerim sulanıyordu. Merhum Sultan Abdülaziz benim babam ve velinimetimdi; müteaddit doktor vardı, onlara "muayene ediniz, raporu yazınız, ben imzalarım" dedim.

Reis — Feth-i meyyit ve tahkikat yapıldı mı?

Marko Paşa —Ne feth-i meyyit ve ne de tahikkat yapıldı; bir rapor tanzim edilmişti. Ben pek bakmaksızın imzaladım.

Reis —Karakola vürudunuzda orada kimlerin bulunduğunu bize söyler misiniz?

Marko Paşa — Pek çok kişiler vardı.

Reis — Vükelâdan?

Marko Paşa —Ben orada Mahmud Paşa'yı, Hüseyin Avni Paşa'yı ve Mehmed Rüştü Paşa'yı gördüm.

Reis — Midhat Paşa da orada mı idi?

Marko Paşa —Hayır, onu gördüğümü hatırlayamıyorum.

Reis Süruri Efendi — Balmumu üzerine Marko Paşa'nın mührüyle memhur bir zarf gösterdi. Merhum Abdülaziz'in yanında bulunmuş olan Fahri Bey'in ifadesine nazaran zat-ı şâhanenin bu zarfta Abdülaziz'in damarlarını kesmiş olduğu makas vardı; bu makas, nakış ve el işlerinde kullanılan küçük bir makastı.

Marko Paşa zarfı ve mührünü tanıdı ve Hüseyin Avni Paşa'mn emr-i kat'îsi üzerine, makası bu zarfın içine bizzat koymuş olduğunu söyledi.

Doktor Kastro Bey'in ifadesi

Marko Paşa'nın yerine mahkeme önündeki parmaklığa etibba raporunu imzalayan doktorlardan birisi olan Âyan âzasından Kastro Bey geldi; hüviyetini söyledikten sonra yemin ederek ifade vermeğe başladı.

Doktor Kastro Bey, doktor meslekdaşlariyle birlikte kollardaki cerihaları muayene ettiğini ve ölümüne sebebiyet veren sol koldaki cerihanın beş santimetre genişliğinde ve üç buçuk santimetre derinliğinde bulunduğunu söyledi ve cesedin her tarafını muayene ederek başka yerinde bir cerihaya tesadüf etmediğini beyan etti.

Reis, müddeiumumînin talebi üzerine makası doktora göstererek bu aletin muayene eylemiş olduğu cerihaları açıp açmadığını sordu. Doktor Kastro açabileceğini söyledi ve bunu isbat için makası boynuna yaklaştırdı ve bu âletle insanın boğazını bile kesebileceğini söyledi[384].

[384] Bu ciheti Midhat Paşa *(Mir'at-ı hayret'te, s. 214)* şöyle anlatıyor : Reis, "bu makas öyle bir cerihayı açabilir mi" deyince Kastro Efendi bunun, öyle bir cerihayı değil bir insanın kafasını yani boynunu bile kesmeğe kâfi olacağını söylemesi üzerine.. müddei-umumî, Beyefendi tahammül edemeyip tabib-i mumaileyhin matuh ve sersem olduğunu îrad ile kendisini muaheze etmiş... fakat avukatlardan Mehmed Ali Efendi, tabib-i mumaileyhin aklı başında, sözü mûteber, hâzık etibbadan olduğunu

Doktor Nuri Paşa'nın ifadesi

Kastro Bey'den sonra mahkeme salonuna Nuri Paşa alınarak yemin ettikten sonra Sultan Abdülaziz'in kollarındaki cerihaları sair doktorlarla beraber tetkik ettiğini söyledi. "Sefaret doktorları yaraları ölçtüler, kendilerine gösterilen makasın bu yaraları açabileceğini beyan eylediler" dedi. Şahit Nuri Paşa, Abdülaziz'in vefatı esnasında arkadaşlariyle beraber merhumun vefat ettiği odayı gezdiğini ve raporu diğer doktorlarla beraber imzaladığını söyledi, fakat cesedin diğer kısımlarını muayene etmediğini beyan eyledi.

Saat alafranga yediye geldiği için reis muhakemenin devamını ertesi salı günü saat ona talik eyledi.

Muhakemenin birinci günü mahkemeye gelen belli başlı zatlar

Umur-ı Cezaiye Müdürü Kostan Efendi, Şurây-ı Devlet âzasından Seyfeddin Efendi, Kazaskerlerden Gürcü Şerif Efendi, Şurây-ı Devlet Tanzimat Dairesi Reisi Mahmud Bey (Paşa), isim zikredilmiyerek mabeynci Fahri Bey'in üvey pederi (Şakir Efendi), Âyan âzasından İrfan Paşa, Eyüblü Hoca Raik Efendi, Başvekâlet Müsteşarı Zihni Efendi (Paşa), Muhakemat Dairesi Reisi Müşir Mustafa Paşa ve Harbiye Nezareti daire reislerinden Şair Senih Efendi, Hariciye Müsteşarı Artin Efendi, Başvekâlet mektupçusu Vasfi Efendi, Vakit Gazetesi sahibi Filip Efendi, Rusumat emaneti muavini Rifat Efendi, Vakit gazetesi başmuharriri Lâstik Said Bey, Tercüman-ı Hakikat gazetesi başmuharriri Ahmed Midhat Efendi, Ceride-i Havadis başmuharriri Hamdi Bey, La Türki gazetesi muharriri Makridi Bey, Tercüman-ı Efkâr gazetesi sahibi Dikran Civelek Efendi, sabık Trablusgarp valisi Erzincanlı İzzet Paşa, Hazine-i Hassa Nazırı Agop Efendi (Paşa), Mahkeme-i Temyiz Reisi Lebib Efendi, başmüddeiumumî Kostaki Efendi, sabık Maarif Nazırı Münir Paşa, Meşihat Müsteşarı Necip Efendi, Amedî hulefasından Reşit Bey (Reşit Akif Paşa).

söylemiştir. Aynen tutulan metindeki zabıtta müddei-umumîye isnad edilen sözler yoktur. Avukat Mehmed Ali Efendi müvekkili olan Fahri Bey'i müdafaa ederken Kastro'nun Abdülaziz'in ölümünün intihar olduğunu söylemiş olduğunu beyan eylemiş ve onun bu sözünü müddei-umumî tuhaf bulmuş ve buna karşı Midhat Paşa'nın kaydı gibi, bunak ve sersem dememiştir. Midhat Paşa, bu esnada bizzat mahkemede bulunmayıp bu sözleri sonradan mahkûmlardan duyarak kaydetmiştir.

Bu ilk günde sefaretlerin baş ve ikinci tercümanlariyle İran elçisi Hacı Muhsin Han, Kurye Doryan gazetesi müdürü Mösyö Floryan, aynı gazete müdürü Gardet, Tan gazetesi müdürü Dumas ve yine aynı gazete muhabiri Valas, Standart gazetesi muhabiri İsmit, Kredi Lion Bankası müdürü Lömüan, Sırbistan elçisi Orovuç, Ajans Havas Direktörü Rider.

Muhakemenin birinci günü dinleyici olarak doksan yedi kişi bulunmuştur.

MUHAKEMENİN SALI GÜNKÜ CELSELERİ
SABAH CELSESİ

Muhakeme 28 haziran 1881 (16 haziran 1297), salı günü tam saat on birde başlandı. Dinleyiciler dünkünden fazla idi.

Midhat Paşa'nın yine Malta köşkünde bırakılarak diğer maznunlar iki sıra asker ve zabitler arasında mahkemeye alınarak yerlerine oturdular. Reis Süruri Efendi, müdafaa avukatlarına dilerlerse müvekkillerinin yanına oturabileceklerini söylemiş ise de avukatlar şimdilik buna lüzum olmadığını beyan etmişler, yalnız Mahmud Paşa bu müsaadeden bilistifade kendi avukatını yanına çağırmıştır.

Muhakemeye, Meşihat makamından verilmiş olan iki vesikanın okunmasiyle başlandı. Bu vesikanın birincisi Abdülaziz'in şuuruna halel geldiğinden dolayı makasla intihar etmiş olduğunu müş'ir Kazasker Mustafa İzzet Efendi tarafından verilmiş olan ilâm olup bu ilâm Mabeynci Fahri Bey'in ifadesine göre tanzim edilmişti.

İkinci vesika Meşihat müsteşar muavini Hüsnü Efendi'nin imzasını havi bir rapordu. Şeyhülislâm Hayrullah Efendi tarafından vefatın şer'an tesbit-i keyfiyetine memur edilen Hüsnü Efendi, vazifesini ne suretle ifa eylediğine dair keşif raporunda malûmat veriyordu. Mumaileyh vefatın vuku bulduğu mahalli gezip dolaşmış, Mabeynci Fahri Bey'in beyanatını dinlemiş, ancak defnedildiği için cesedi görüp tetkik edememiş olduğunu raporunda beyan ediyordu.

Hüsnü Efendi'nin ifadesi

Bu evrakın okunmasından sonra mübaşir marifetiyle raporu imzalayan Hüsnü Efendi mahkeme huzuruna çıkarılarak yemin etti. Keşif ilâmı tanzim etmek üzere şeyhülislâm'ın emriyle *Fer'iye*'ye gittiğini, fakat cesedin bir gün evvel gömülmüş olmasına nazaran kendisinin, ancak ikinci günü gönderilmiş

bulunması dolayısiyle ahkâm-ı kanuniyeyi tamamiyle yerine getirememiş olduğunu, vukuat mahallini gezip dolaşarak Fahri Bey'in ifadesine atfen rapor tanzim ettiğini beyan eyledi ve reisin vaki suali üzerine, Fahri Bey de şahidin söylediklerini tasdik etti.

Müstantık Mustafa Efendi'nin ifadesi

Diğer şahit müstantık Mustafa Efendi celb olunarak yemin ettikten sonra o tarihte Zabtiye Nazırı bulunan Çerkez Abdi Paşa'dan aldığı emir üzerine *Ortaköy (Fer'iye)* karakoluna giderek iki ferikten[385] ve iki sivil memurdan ve bir de meşihat memurundan mürekkep bir tahkik komisyonu huzurunda Fahri Bey'i isticvab eylediğini ve bu ifade üzerine tahkikat zabtını tanzim ettiğini söyledi ve reisin sorması üzerine bu mütalâasını Fahri Bey tasdik eyledi.

Müddeiumumî Lâtif Bey, müstantık Mustafa Efendi'nin, bu tahkikatının Hüsnü Efendi'nin yaptığı tahkikatle bir cihet-i müşabeheti olmadığını ve taharriyata rağmen bu tahkikat evrakının bulunamadığını beyan ile nazar-ı dikkati celb eyledi. Şahit Mustafa Efendi isticvabında tahkikat yaptığı komisyonu teşkil eden kimselerin isimlerini bilmediğini söyledi.

Doktor Markel'in ifadesi

Aslen *Lemberg*'li olan ve Abdülaziz'in ölümü dolayısiyle doktorların verdikleri raporda imzası bulunan yahudi doktor Markel mahkemeye celp olunmuştur. Tevrat'a el basarak yemin eden Markel'e sorulan suallere aşağıdaki cevapları vermiştir.

Reis Süruri Efendi — Siz raporu imzalayan doktorlardan biri misiniz?

Markel — Evet.

Reis — Bu iş nasıl oldu?

Markel — 23 mayıs 1876 pazar günü[386] başka doktorlarla birlikte *Fer'iye* karakoluna celb olundum; oraya ilk gidenlerden birisi ben idim. İki saat bekledikten sonra diğer doktorlar geldiler. Damad Mahmud Paşa bizi nâşı görmeğe dâvet etti.

Reis — Ceset nerede idi?

[385] Bu feriklerden birisi Mektepler Nazırı Süleyman Paşa idi.

[386] Doktor Markel 23 mayıs 1876 diye yanılmıştır; doğrusu 23 mayıs 1292 (4 haziran 1876)'dir.

Doktor Markel — Karakol odalarının birinde, bir divan üzerine uzatılmıştı.

Reis — Feth-i meyyit neticesi ne çıktı ?

Markel—Feth-i meyyit yapılmadı, biz cesedin yalnız yüzünü kollarını ve ayaklarını gördük, başka bir yerini görmedik, acele ediliyordu, güneş batmadan evvel cesedin defnedilmiş olması lâzım geldiğini söylüyorlardı. Sonra diğer doktorlarla birlikte sû-i kasdın vukubulduğu odayı görmeğe gittik ve burada bilhassa bir küçük zabitin bir paşaya hitaben :

"— Aman efendim bunu yapan ben değilim" ve Paşa'nm da ona :

"— Zevzek, pâdişahı size öldürdüğünüzü söyleyen kim?" dediğini gördük demesi üzerine, maznun Namık Paşazade Ali Bey:

"— O benden bahsetmek istiyor ama aldanıyor" diye bağırarak birdenbire şahidin sözünü kesti.

Reis — Maznuna sükût etmesini ihtar etti. Doktor Markel ifadesine devam etti ve bundan maada dairede bir kadına rastladık. Bu kadın bize Sultan Abdülaziz'in bir ayna ve bir makas alarak odasına kapandığını ve hayatına nasıl kasd eylediğini hikâye etti.

Reis Süruri Efendi — Bu kadın kimdi?

Doktor Markel — Bilemiyorum. Vak'a mahallini ziyaret ve tetkikten sonra karakola döndük; burada İngiltere sefareti doktoru Mister Dikson ve Fransa sefareti doktoru Mösyö Marvan, cesedi yeni bir muayeneden sonra bizim hepimizin imzaladığı raporu kaleme aldılar. Bunların hepsi alelacele yapıldı; çünkü dediğim gibi, defin işini güneş batmadan evvel yapmak istiyorlardı.

Bu sırada maznun Namık Paşazade Ali Bey tekrar yerinden kalkarak şahit doktor Markel'e unf ve şiddetle hitap ederek biraz evvel bahis eylediği zabitin kendi olup olmadığını sordu. Bunun üzerine Markel "zannederim" cevabını verdi.

Eski Başmabeynci Ethem Bey'in ifadesi

Bundan sonra mübaşir Topkapı sarayında Hazine kethüdası iken V. Murad'a başmabeynci olan ve ilk cülûsunda Abdülhamid'in de başmabeynciliğinde bulunmuş olan İbrahim Ethem Bey'i şahit olarak mahkemeye çağırdı ve tahlif edildi[387].

[387] Ethem Bey daha evvel maznun olarak tevkif edilmiş, istintak olunmuş ve yapılan işlerde alâkası olmadığına kanaat gelerek muhakemeden evvel serbest bırakılıp şahitler arasına alınmıştı.

Reis — Bu mesele hakkında bildiğinizi lütfen bize söyleyiniz.

Şahit Ethem Bey — Sultan Abdülaziz'in saltanattan hal' edilip *Topkapı sarayı*'nda ikamete memur edilmesinden sonra hâkan-ı sâbıkın aile ve maiyyetinin yerleştirilmesine nezaret eylemek üzere ben, Dolmabahçe sarayından *Topkapı sarayı*'na gönderilmiştim. Sultan Abdülaziz, Sultan Selim'e mahbes vazifesini gören odaya yerleştirildiği için, bu tesadüften korkuyor ve ikametgâhının tebdilini istiyordu. Bu maksatla Sultan Murad'a bir tezkire yazarak benimle göndermişti. Murad Efendi tezkireyi okudu, bu talebi muvafık görüp vükelâ komisyonunun mütalâasını aldıktan sonra bir tezkire ile muvafakat cevabı verdi. Her iki tezkireyi bizzat ben komisyona takdim eylemiştim.

Reis — Komisyonda bulunan vükelâ kimlerdi?

Şahit Ethem Bey — Mehmed Rüştü Paşa, Midhat Paşa, Hüseyin Avni Paşa ve Mahmud Paşa ve Hayrullah Efendi.

Reis —Lütfen devam buyurunuz.

Şahit Ethem Bey —Komisyon Murad Efendi'nin cevabını tasvib eyledi. Cevabî tezkireyi ben, *Topkapı sarayı*'na götürüp bilvasıta Sultan Aziz'e takdim ettim; zât-ı şâhane tezkire münderecatına muttali olunca beni nezdine celb ile intihap eyliyeceği ikametgâh hakkında sordu. Ben hazır boş sarayları saydım ve daha bazı sözler teatisinden sonra Sultan Aziz bana validesiyle görüşeceğinden bahis ile beklememi söyledi; sonra beni tekrar nezdine çağırdı ve bana Çırağan sarayı müştemilâtından olan *Fer'iye* sarayını intihap eylediğini bildirdi.

Bu cevabı Dolmabahçe sarayına avdetle arzettim. Vakit geç olduğundan Sultan Aziz ancak ertesi cuma günü *Topkapı sarayı*'nı terk etti. Sultan Aziz, *Topkapı sarayı*'na açık araba ile gitmek istedi, fakat ben kendisine kayıkla gitmenin daha iyi olacağını söyledim, kabul etti, bunun üzerine nakil hazırlığını yaptım. Ertesi günü pek erkenden zât-ı şâhane, refakatinde Fahri Bey olarak müteaddit kürekli (beş çifte) bir kayığa binip ben de karşısına oturup şemsiye tuttum; kayığımıza uzaktan Bahriye Nezareti sandallarından iki tanesi refakat ediyordu.

Fer'iye sarayına çıkışta zât-ı şâhane bahçeye doğru gitmek istedi; fakat genç bir zabit "yasak" diyerek buna mâni oldu. Ben zabite ihtiyar-ı sükût etmesi için işaret ettim; fakat işaretimi görmek, anlamak istemedi. Askerin bu kaba muamelesini gören Sultan Aziz "belki benim Sultan Murad'ın başmabeyncisi olduğumu bilememiştir" diyerek kendimi tanıtmamı söyledi, "öyle olmalıdır" diye cevap verdim; fakat gittikçe küstahlaşan zabit, Sultan Aziz'e sokuldu ve yüzüne karşı:

"— Sizi tanıyorum, Aziz Efendi'siniz; artık hiç bir kuvvet ve selâhiyetiniz kalmadı" dedi. Sultan Aziz bu hakareti kemal-i sabır ve sükûnla karşılayarak saraya girdi.

Bunun üzerine şahidin sözünü kesen Ali Bey (Namık Paşazade) :

"— Ben Sultan Aziz'e bahçede değil, rıhtım üzerinde hitap ettim" dedi..

Ethem Bey —(ifadesine devamla) Saraya avdetimde bu zabitin muamele ve hareketini nakleyledim ve nöbette bulunan zabitanın hâkan-ı sâbıka karşı daha iyi muamelede bulunmaları için makam-ı aidine emir verilmesi hakkında nazarı dikkati celb eyledim; bu hâdiseyi kendisine naklettiğim Nuri Paşa derhal Ali Bey'i tanıdı.

Reis Süruri Efendi —Sultan Aziz'in taleb eylemiş olduğu bir çorbayı getirip vermek hususunda îka olunan bazı müşkilât mevzu bahistir.

Şahit Ethem Bey —*Topkapı*'da dairelerin tezyin ve tefrişi için emirler vermekle meşgul iken bana hâkan-ı sâbıkın ve maiyyeti halkının yemeğinden bahseylediler; bu hususta selâhiyettar olmadığımı söyledim. Bu işle hiç kimsenin meşgul olmadığını görünce heman *Dolmabahçe*'ye avdetle Mabeyn müşiri Nuri Paşa'ya müracaat eyledim. Nuri Paşa bana bu işin kendisine taallûk eylemediğini söyledi. Bu sırada merdiven başında hey'et-i vükelâ odasına gitmekte olan Hüseyin Avni Paşa'ya rastladım ve kendisine aynı şeyden bahsettim, mes'eleyi vükelâyı açacağını söyledi ve bilâhare beni komisyona çağırdılar ve beni hâkan-ı sâbıkın vekilharçlığma memur ettiler.

Reis — Şu halde hâkan-ı sâbıkın yiyeceğini vermek için vükelâ meclisine karar verilmek lâzım geldi demek.

Şahit Ethem Bey —Evet.

Reis —Mustafa Pehlivan'la diğer iki şahıs hakkında bildikleriniz nedir?

Ethem Bey —Bunlar hakkında bildiklerim, Nuri Paşa'nın odasına çağırılmış ve sonra Sultan Aziz'e mabeynci sıfatiyle gönderilmiş olmalarından ibarettir.

Şahit Mabeyn Müdürü Ahmed Ağa'nın isticvabı

Ethem Bey'den sonra mahkemeye şahit olarak Mabeyn müdürü Ahmed Ağa çağırıldı. Altmış iki yaşında bulunan ve aslen *Üsküdar*'lı olan bu zat otuz yedi senedenberi saray hizmetinde bulunmakta idi.

Ahmed Ağa tahlif edildikten sonra Pehlivan Mustafa, Hacı Mehmed ve Cezayirli Mustafa'yı, Nuri Paşa'nın emriyle müşarünileyhin odasına bizzat idhal eylediğini ve bunu müteakip çekilip çıkmak ve kapıyı kapamak emrini aldığını ve maamafih yüz Türk lirası ve otuz lira atıyye mevzu bahis olduğunu işittiğini söyledi.

Reis — Bunlar odada ne kadar zaman kaldılar?

Ahmed Ağa — Tahminen sekiz on dakika. Bilâhare bunların Sultan Aziz'in nezdine mabeynci sıfatiyle gönderilmiş olduklarını öğrendim.

Reis — Nuri Paşa odada yalnız mı idi, yoksa daha başkaları var mı idi?

Ahmed Ağa — Orada o anda Seyyid Bey'le Kızlarağası Süleyman Ağa vardı[388].

Binbaşı Ahmed ve Ferik Osman Paşa'nın dinlenmeleri

Maznun Ali Bey isticvabında Sultan Murad'a yaver tâyin edilmiş olduğu cihetle cinayet gecesi, *Dolmabahçe*'de yaverler yatakhanesinde yatmış olduğunu iddia ile *Fer'iye* sarayında gaybubetini isbata çalışmış ve ifadesini teyiden binbaşı Ahmed Efendi ile Ferik Osman Paşa'nın isimlerini zikreylemişti.

Şahit gösterilen binbaşı Ahmed Efendi ifadesinde, o gece nöbette olmadığı cihetle *İstanbul*'da hanesinde yattığını ve binaenaleyh Ali Bey'in *Dolmabahçe* sarayında yatıp yatmadığını bilemediğini beyan etti.

Ferik Osman Paşa, Ali Bey'in geceyi *Dolmabahçe saray*'ında geçirmeyip vazifesi başında yani hâkan-ı sâbık Abdülaziz'in ikamet eylediği sarayda geçirdiğinin muhakkak olduğunu teyiden söyledi. Gerçi o gün Ali Bey, *Dolmabahçe saray*'ına gelmişse de çok durmayıp yine *Fer'iye*'ye dönmüştü; hattâ şahit Osman Paşa, yaverlerden bir kaçının, Ali Bey'in yaver nasbedilmekle beraber *Dolmabahçe*'de nöbete tâbi olmadığından şikâyet eylediklerini evvelki mütalâasını teyid için arzeyledi.

[388] V. Murad'm Kızlarağası Süleyman Ağa, Abdülhamid'in cülûsunu müteakip iki bin kuruş çıraklık yani tekaüdiye ile *Medine*'ye gönderilmiş olduğundan istintakı yapılamamıştır.

Şahit Pervinfelek Hanım'ın tahrirî ifadesi

Abdülaziz zamanında küçük hazinedarlardan iken vefatından sonra çırağ edilerek Şûray-ı Devlet Tanzimat Dairesi Reisi Mahmud Bey'in oğlu Ticaret mektupçusu Salih Münir Bey'le izdivaç etmiş olan Pervinfelek Hanım, Abdülaziz'in vefatı hakkında kayın pederi Mahmud Bey'e malûmat vermiş ve o da bunu padişaha arz ettiğinden 3 cemaziyelâhır 1298 (3 mayıs 1881) tarihinde Mahmud Bey de beraber olarak mabeynci Osman ve Ragıp Beylerle beraber ifadesi alınmıştır [389].

Pervinfelek Hanım ifadesinde, vakadan evvel iki zabitin yukarı çıktıklarını gördüğünü ve bir müddet sonra feryad koparak Abdülaziz'in vefatı anlaşıldığını söyliyerek kendisine gösterilen zabitlerden Necib Bey'i tanıdığını ve Abdülaziz'in hizmetine gönderilenlerden de Pehlivan Mustafa'yı *Fer'iye*'nin içinde gördüğünü beyan etmiştir. Pervinfelek Hanım bizzat mahkemeye getirilmiyerek yalnız ifadesi okunmuştur [390].

Abdülaziz'e ait eşyanın mahkemeye getirilmesi

Bundan sonra reis Süruri Efendi, hâkan-ı merhuma ait tesbit edilmiş olan eşyanın getirilmesini emretti: İpek li bir kumaşa sarılmış olan büyük bir çamaşır bohçası getirilip masanın üzerine kondu. Bu bohçanın içindekiler, madapulamdan mamul dört büyük perde, bir gömlek, bir çift iç donu ile alaca basmadan bir kısa mintandan ibaret olup hepsi kanlı ve siyaha

[389] "Sultan Abdülaziz Han merhumun suret-i irtihalleri hakkında ol vakit hazinedarlık hizmetinde bulunmuş olan gelinim cariyelerinin verdiği malûmat şöyledir ki: Merhum hazretleri *Ortaköy* dairesine naklolundukta hizmetlerine tâyin olunmuş olan adamları istemeyip kendi eminleri bulunan eski adamlarını taleb ettiği halde müsaade olunmaz idi. Vakıa uğradıkları felâketten mükedder bir hal içinde bulunmuşlar ise de akıl ve şuurlarında zerre kadar fenalık ve kendilerine kasdedecek tarzda bir uygunsuzluk yoktu. İrtihalleri gününün akşamı ikinci hazinedar, benim gibi küçük hazinedarları, 'efendimiz rahat edecekler, siz de rahat ediniz' diyerek aşağı kata savmış ve merdiven kapısını kapamış ve kendisi yukarıda kalmıştı. Hepimiz alt katta yattık. Sabah olunca bir gürültü ve feryad ile 'Efendimiz canına kıydı' deyu bize haber veren yine kendisi oldu. Şu kadar gördük ki merhumun vefat ettiği odanın köşe penceresi ile ittisalindeki sofanın zikrolunan odaya muttasıl penceresi açık idi. Sonra işittik ki merhuma kasdedenler o pencereden içeri alınmış ve yine oradan aşırılmış imiş..".

İşte efendimiz şu ifadât sair suretle mesmû-ı kemterânem olan doğru rivayetlere muvafıktır.

[390] Küçük hazinedar Pervinfelek Hanım'ın ifadesinin fotoğrafisi kitabın ikinci cildindeki vesikalar arasındadır.

mail kırmızı renkte idi. Bunlar cinayetin îkaı esnasında Sultan Abdülaziz'in üzerinde bulunan çamaşırlardı. Dört perde ise katillerden birisinin cesedi sarmak için pencerelerden çekip kopardığı perdelerdi. Pakette kanın fazla akmasına mâni olmak için Pehlivan Mustafa tarafından yaranın üzerine kapatılan bakır onluk vardı.

Müddeiumumînin göstermesi üzerine merhum Sultan Aziz'in sol memesi üzerinde mevcut olması lâzım gelen yaranın mintanla gömleğe tam isabet eyleyen mahalde bir yırtık vardı.

Sâmiînden ferik rütbesinde olduğu zannedilen bir paşa, bu sırada ayağa kalkarak ecnebi mümessillerin yakından görüp Sultan Abdülaziz'in ne zalimane bir tarzda hayatına nihayet verilmiş olduğuna inanmaları için kanlı çamaşırların sâmiîn arasında dolaştırılmasını istemesi üzerine çamaşırları teşhir eden mübaşir, sâmiîn tarafına doğru yürümüş ise de reis Süruri Efendi, inanmak sâmiîne değil, fakat hey'et-i hâkimeye teveccüh ettiğini beyan ile mübaşiri geri çağırdı.

Maznunların şahitlerin sözlerine itirazları

Bundan sonra reis Süruri Efendi, dün ve bugün dinlenmiş olan şahitlerin hepsinin mahkeme salonuna alınmalarını emretti ve sonra maznunlara, şahitlere şahadetlerine itirazı olanlar varsa itirazlarını söylemelerini beyan etti.

Mustafa Pehlivan'la Hacı Mehmed, hiç bir itirazları olmadığını söylediler.

Cezayirli Mustafa, kendisinin cinayete iştirak eylediğini söyleyenlerin hepsinin yalancı olduklarını ifade ile itirazını bismillah ile başlayan Arapça bir cümle ile teyid eyledi.

Fahri Bey kendisini odada üç katille birlikte gördüklerini beyan eyleyen şahitlerin cümlesinin şahadetlerini red ve Abdülaziz'in vefatını kendisinin çekmecesinden çıkacak bir yazıdan öğrenileceği hakkında Mahmud Celâleddin Bey'in söylediği sözleri de kabul etmediğini ve bu hususta Abdülaziz'in dairesi halkına ve tahsisen Valide Sultanın şahadetlerine müracaat olunmasını istedi.

Necip Bey, hakkındaki bütün şahadetleri ve bilhassa hadımların ve tahsisen Reyhan Ağa'nın şahadetini red ile "bu adamın bana karşı husumeti var" diye kızlarağası tarafından hadımağalarına nezarete ve hırsızlıklarını men'e memur edilmiş olduğumdan hırsızlıktan bir şey yapamıyan Reyhan Ağa'yı sık sık tekdire mecbur olduğunu söyledi.

Seyyid Bey'in aleyhinde bulunan olmadığından onun şahitlere karşı bir itirazı yoktu.

Ali Bey de Abdülaziz'e karşı Ethem Efendi'nin kendisine isnat ettiği sözleri kabul etmiyordu.

Nuri Paşa ile Mahmud Paşa, aleyhlerinde vaki şahadetleri ve bilhassa Mahmud Paşa, hâkan-ı sâbıkın vefatından evvel *Fer'iye* karakolunda görülmüş olduğu iddialarını red eyledi.

Müddeiumumî Lâtif Bey'in müdafaası

Maznunlar, şahitlerin ifadelerini red ettikten sonra müddeiumumî Lâtif Bey maznunlar hakkındaki ithamı teyid ve takviye eylemek üzere söz aldı, müttehemlerden her birisinin aleyhine müteveccih şahadeti, yeniden sayarak toplanan delilleri meydana koyup şahitlerle maznunların ifadelerini mukayese ederek her birinin sualini tesbit ile mahkemece mücrim addedilmelerini temenni etti.

MAZNUNLARIN, AVUKATLARI TARAFINDAN MÜDAFAALARI

Manyasîzade Refik Bey'in müdafaası

Mustafa Pehlivan, Hacı Mehmed ile Necip Bey'in avukatı olan Manyasîzade Refik Bey, müvekkillerinin müdafaasına başladı. Yüksek sesle ve sehl bir ifade ile ve büyük bir maharetle vazifesini ifa ile dedi ki:

"Mustafa Pehlivan'la Hacı Mehmed, Sultan Abdülaziz merhumu, Mahmud ve Nuri Paşaların verdikleri emir ve talimat üzerine katletmiş bulunduklarını itiraf eyliyorlar. Ben vakıanın doğruluğunu iddia etmiyorum; ancak bu maznunların itirafatına istinat edeceğim. Bu itîrafât tam ve sarihtir. Şu hale nazaran bunların herhangi bir sâikin taht-ı tazyikinde hareket etmiş olmaları iktiza eyler; gönül ferahlığiyle bir kimse gidip bir pâdişahı katleylemez. Bu sâik ne olabilir: tazyik, tehdid ve havf. İmdi maznunlar bu işi ikaa bir âmir-i mücbir tarafından icbar olunmuşlardır.

"Eğer makam-ı iddia bu yolda emir vereni bulabilirse müvekkillerim kanunen mağdur addedilirler; itham, âmir-i mücbir olarak Mahmud ve Nuri Paşaları irâe eyliyor. Biraz evvel benim buna kani olmadığımı söylemiştim; fakat vak'a tesbit edilir de mahkeme de buna kanaat getirirse müvekkillerim kurtulur; çünkü kanun arzusunu yerine getirmek

için cebir ve tazyik vesâitine malik bir mafevkin emriyle cinayet işlendiği takdirde cani sıfatiyle mafevk tecziye edilir" dedi.

Necip Bey'e gelince

"Onu müdafaa etmek bana daha kolay görünüyor. Necip Bey rıhtıma açılan saray kapısının muhafazasına memur edilmişti; şu halde kendisi saray haricinde bulunuyordu. Bu hususta emir almış olduğundan saray dahilinde cereyan eden şeylerden haberi olamazdı. Bitişik bir odada bulunan Valide Sultan'ın ancak vukuundan sonra cinayetten haberdar olabildiğini unutmamalıdır. Aynı çatı altında oldukları halde, Valide Sultanla sair saray halkı Sultanın odasında olan bitenden haberdar olamazlarsa vazifesi kapı haricinde bulunan müvekkilim cinayetin îkaına nasıl mâni olabilirdi? Esasen daire anahtarları Necip Bey'de değildi. Fahri Bey'le görüşmüş olması, onun aleyhine bir delil teşkil eylemez. Karakoldaki zabitanın kâffesi gibi o da Fahri Bey'le görüşmüştür. Merhum Sultanın vefatından sonra Necip Bey'in, Sultan Murad'ın yaverliğine tâyin edildiğini söylüyorlar ve bu terfi keyfiyetine îka olunan cinayetin bir mükâfatı nazariyle bakılıyor. Bu hükmü vermekte isabet yoktur; çünkü şu halinde bu cinayeti müteakip —eğer hakikat halde cinayet varsa— yapılan tâyin ve terfilerin cümlesine bizzarur bu sâikten münbais nazariyle bakmak lâzım gelecektir ki, böyle bir iddiada bulunmak ne doğru ve ne de kabule şayandır".

Manyasîzâde, Necip Bey aleyhinde şahadette bulunanların mütalâalarını red ettikten sonra müvekkillerinin beraetlerini talep eyliyerek sözünü bitirdi.

Müddeiumumînin Manyasîzadeye mukabelesi

Müddeiumumî Lâtif Bey, Avukat Manyasîzade'nin mütalâasına karşı verdiği cevapta, avukatın maznunlardan Mustafa Pehlivan'la Hacı Mehmed hakkında serdettiği delilleri red etti ve müddeiumumî, onlar mafevklerinden emir almışlarsa aynı zamanda yüzer Türk lirası aylık ile beraber aynı zamanda atıyye de almışlardır. Şu halde cebir ve tazyik altında bulunmaksızın kasden ve amden cinayeti işlemeği kabul etmiş bulunuyorlar ve binaenaleyh kanunen mağdur sayılamazlar. Necip Bey'e gelince :

Avukatın iddia eylediği gibi o yalnız bir kapının muhafızı değil, aynı zamanda sarayın bütün kapılarının anahtarlarını hâmil idi ve ka-

tillerin içeri girmelerine müsaade eden bizzat kendisidir; binaenaleyh cinayete iştirak eylemiş bulunuyor.

Müddeiumumî son olarak bu maznunlar hakkında bir mücrimiyet kararı verilmesini isteyerek sözüne son verdi ve avukat Refik Bey ise müdafaasında sebat ettiğini söyledi.

Avukat Mehmed Ali Efendi'nin müdafaası

Fahri Bey'le Cezayirli Mustafa'nın avukatı olan Mehmed Ali Efendi, müvekkilleri aleyhinde dermeyan olunan katle iştirak işini red etti ve müvekkili Cezayirli aleyhine ileri sürülen en kuvvetli delil, "yüzer lira aylık tahsis ve böyle adamın bu kadar yüksek bir maaşla Abdülaziz'in hizmetine tayin edilmiş olmasıdır; fakat bu aylığın ne gibi esbab ve şerait altında tahsis edilmiş olduğunu gözönüne alınacak olursa keyfiyet pekâlâ izah edilebilir.

"Hâkan-ı sâbıkın muhafızlarının fedakârlıkları ile sadakatlerinin temini mevzu-ı bahis olduğundan bu hizmete mukabil de yüksek bir ücret tesviyesi tabiî idi. Şu halde yüz lira ücretin cinayete tahrik ve teşvik ile münasebeti ve böyle bir tefsire lüzum yoktur; ancak cinayet işlenmiş midir? Buna inanamıyorum. Zevkyap Kalfa, müvekkilimin, mağdurun odasının penceresinden atlarken tanıdığını beyan ediyor; fakat Cezayirli Mustafa'nın sarayda ancak bir gün bulunmakta olduğunu ve onu kalfanın görmesine fırsat bulamamış olmasının pek muhtemel bulunduğunu nazar-ı dikkate alırsak kalfanın aldanmış olduğuna kanaat getiririz. Sonra cinayetin güya fâilleriyle şahitlerin beyanatı arasında pek çok mübayenetler mevcuttur. Pehlivan Mustafa, Sultan Aziz'i bir çakı ile öldürdüğünü beyan ediyor; doktorlar ise bize irâe olunan bir makasla müşarünileyhin intihar etmiş olduğunu teyid eyliyorlar.

"Fahri Bey'e gelince:

Mumaileyhin, merhum Sultan Aziz'in tamamen itimadını kazanmış bir zat olduğunu ve müşarünileyhe pek sadık bulunduğunu biliyoruz. Fahri Bey Sultan Abdülaziz'in isteği üzerine, onun hizmetinde kalmıştır; bunu Midhat Paşa da teyid ediyor. Sâbık hükümdarın odasında Fahri Bey'in palayı alıp zabit ile görüşmüş olmasının görülmesi mücrimiyetine delil sayılamaz. Palanın, Sultan Aziz'in nezdinden alınması hey'et-i vükelânın kararı iktizasından olduğunu Midhat Paşa beyan eylediği gibi, Fahri Bey de karakola sık sık gittiğinin sebebini izah ediyor.

"Fahri Bey'in Sultan Aziz'in omuzlarından tutmuş olduğunu söylüyorlar; ancak Sultan Aziz'in pek kuvvetli olduğu cümlemizin malûmudur ve binaenaleyh Fahri Bey'in mağdurun ibrazından hâlî kalmıyacağı mukavemet-i nevmîdânenin hakkından gelmesine imkân yoktu. Kezalik bir çakı ile bir makasın açtığı cerihalar arasında büyük bir fark bulunduğu dikkatten uzak tutulmamalıdır. Erbâb-ı fen Sultan Aziz'in ölümüne sebep olan yaraların makas olduğunu beyan eylediler; doktor Kastro Efendi, cesedini muayene eylediği hâkan-ı merhumun bir makasla açmış olduğu yaralardan müteessiren vefat ettiğini söyledi. Şu halde ortada bir cinayet değil bir intihar vardır".

Müddeiumumînin, Avukat Mehmed Ali Efendi'ye mukabelesi

Mehmed Ali Efendi müdafaasını bitirince müddeiumumî Lâtif Bey kendisine mukabele etti :

"Müdafaa avukatı o tarihte on altı bin kuruştan fazla kıymeti olan yüz altın bir meblağı Cezayirli gibi üç yüz kuruş aylığı olan birisi için kâfî bir mükâfat bulmuyor ve intihara hükm eyleyen Doktor Kastro'nun ifadesini istinad ediyor; ancak Doktor Kastro diğer doktorların raporlarındaki beyanlarından başka lir şey söylememiştir. Sonra bir tırnak bile kesilmesi mümkün olmayacak bir makasla boyun bile kesilebileceği iddiasında bulunması tuhaftır". Müddeiumumî mütalâasına devamla :

"Zevkyap Kalfa'nın ifadesi ise Cezayirli'yi pencereden atlarken görmüş olan Marko Paşa'nın ifadesiyle de teeyyüd etmiştir; müdafaa avukatı Mehmed Ali Efendi, Sultan Aziz'in Fahri Bey'e itimadı sebebiyle böyle bir cinayeti irtikâp edemiyeceğini söylüyorsa da bu müdafaa doğrudan doğruya müvekkilinin aleyhindedir; çünkü Sultan Aziz'in öldürülmesine karar vermiş olan komisyon, Abdülaziz'in Fahri Bey'e îtimadından istifade eyliyerek bu iş için onu intihap etmiş ve bu suretle Fahri Bey cinayeti kolaylıkla icra etmiştir. Yine müdafaa avukatı, palanın Abdülaziz'in yanından kat'î bir emir üzerine alındığını söylüyor; evet, fakat Sultan Abdülaziz'i her türlü vasıta-i müdafaadan mahrum bırakmak maksadına müsteniden ve yine bu maksada binaendir ki bu silâhı elde etmek için Fahri Bey hiyle ve tehditte bulunmuştur.

"Müdafaada makas, etibba raporu ve doktor Kastro'nun ifadesi öne sürülüyor; fakat bu makas hikâyesini yalnız Fahri Bey uydurmuştur. Doktorlar kendilerine irâe olunan makasın hâkan-ı merhumun

kollarındaki yaraları açabileceğini beyan etmişlerdir. Bu mütalâadan bu yaraların başka bir âletle de açılabileceği anlaşıldığından müddeiumumî maznunların mücrim olduklarını söylemiştir".

Mehmed Ali Efendi'nin mukabelesi :

Müddeiumumînin bu mütalâası üzerine, avukat Mehmed Ali Efendi, Kastro gibi bir tıb doktorunun beyanatının bir kıymet-i mahsusası bulunduğunu, halbuki Zevkyap Kalfa'nın mütalâasını teyid eyleyen Marko Paşa'nın ifadesine hiç bir kıymet atfedilmemesi lâzım geldiğini, çünkü Marko Paşa'nın Boğaz'ın karşı sahilinden Cezayirli'nin pencereden atladığını görmesinin ve *Fer'iye sarayı* halkının feryad ve figanını işitmesinin kabule şayan olmadığını beyan etmiştir.

Avukat İzzet Efendi'nin müdafaası

Seyyid, İzzet ve Ali Beylerin avukatı olan İzzet Efendi müvekkillerinin müdafaası için delilleri kâfi görmiyerek, eğer Fahri Bey Sultan Abdülaziz'in iki kolunu arkadan tutmuş ise bu kolların damarlarını Pehlivan Mustafa'nın nasıl kesebileceğini akıl erdiremediğini söylemiş ve Ali Bey'in vak'a esnasında mevcut olduğunun hey'etçe kabulünü istemiştir. Yine Avukat İzzet Efendi, iddianamede Seyyid ve İzzet Beyler hakkında ileri sürülen delillerin onların mücrimiyetlerini tesbit edecek mahiyette bulunmadığını söyliyerek Ali Bey hakkında yeniden tahkikat icrasını istemiştir.

Bu müdafaaya karşı müddeiumumînin mukabelesi

İzzet Efendi'nin müdafaasına karşı müddeiumumî Lâtif Bey Seyyid ve İzzet Beylerin mücrimiyetlerini gösteren delilleri tafsilâtiyle izah ettikten sonra, bilhassa *Fer'iye* karakolu kumandanı İzzet Bey'in cinayetin icrasına en ziyade hizmeti sebkat eden maznunlardan birisi olduğunu isbata kalkışmış ve merhum Sultan Abdülaziz'in hal'ini intac eyleyen darbe-i hükümetin muvaffakıyetine, İzzet Bey'in fiilen iştirak eylemiş bulunduğunu hatırlatmış ve hal' gecesi *Taşkışla*'da nöbette bulunan zabitin İzzet Bey olduğunu ve bu zatın darbe-i hükûmeti hazırlayanların bütün itimadını kazanmış olduğunu ve bu adamlara karşı sadakatinden dolayı da *Fer'iye* karakol komutanlığına tâyin edildiğini söylemiştir. Müddeiumumî, bundan sonra yaptığı tahkikatın tam ve mükemmel olduğunu ve üç maznun aleyhindeki delil-

lerin bunların mücrimiyetlerine şüphe götürmez derecede kâfi olduklarını beyan eylemiştir.

Müddeiumumînin bu suretle tecziyede ısrarına karşı Avukat İzzet Efendi de eldeki delillerin kâfi olmadığında ısrar eyliyerek mahkemenin adaletine tam bir itimadı bulunduğunu söyledi.

Maznun İzzet Bey, avukatını bir defa görüp kendisiyle kâfi derecede görüşemediğini arzetmek için mahkeme reisinden söz istedi ise de reis, bunun zamanı geleceğini ve o vakit rahat rahat konuşabileceği cevabını verdi.

Avukat Şehrî Efendi'nin müdafaası

Nuri ve Midhat Paşaların avukatı olan Şehrî Efendi, müvekkili Nuri Paşa'yı müdafaada bulunacağını ve Midhat Paşa'nın müdafaasını ise müşarünileyhin mahkeme huzuruna çıkarılmasını müteakip yapacağını söyliyerek söze başladı.

Şehrî Efendi, yapılan tahkikat neticesinde cemolunan delillerin tetkikine girişmeden evvel Nuri Paşa'yı bu derecede vahim bir cinayete iştirake ve onun îkamı emreylemeğe sevk eden sebepleri tahkik ve tahlile başladığını ve hiç bir vesaik ve makul bir sebep bulamadığını ve esasen mücrimiyet delâilinin bâriz bir surette kifayetsiz olduğunu ve ittiham, yalnız müşterek maznunların yani Mustafa Pehlivan, Hacı Mehmed ve Cezayirli Mustafa'nın ifadelerine müstenid bulunduğunu beyan etti.

"Bunlar, Nuri Paşa'nın, Abdülaziz'i katletmek için kendilerine talimat verdiğini söylüyorlar; halbuki Nuri Paşa onlara bu yolda bir talimat değil, Sultan Abdülaziz'e iyi hizmette bulunmalarını tenbih ve tavsiyede bulunduğunu temin ediyor; eğer Pehlivan Mustafa ve arkadaşları hakikaten Sultan Aziz'in katline dair bir emir almışlar ise bunun ancak Sultan Murad ile validesi tarafından verilmiş olması icap eder; bundan dolayı bu üç şahsa verilen gizli emirlerden bittabi bu işte malûmatı olmayan Nuri Paşa'nın mes'ul olması icap etmez" demiştir.

Müddeiumumî Lâtif Bey'in mütalâası

"Murad Efendi'nin cülûsundan sonra *Dolmabahçe*'de vükelânın bazılarından müteşekkil bir komisyon teşkil edildi; bu komisyonun re'y ve mütalâası alınmadan hiç bir iş görülemezdi. Mabeyn müşiri sıfatiyle bu komisyondaki kararlara bittabi Nuri Paşa vâkıftı. Bundan başka Sultan Abdülaziz'in kat-

linde Nuri Paşa'nın iştiraki tahkikat dosyasında mevcut vesikalarla tesbit edilmiştir" dedi.

Müddeiumumînin bu mukabelesine karşı Şehrî Efendi, eğer Paşa'yı kendisi muhakeme etmiş olsa idi vicdanının sesine ittibâ ile bu kabîl delillerle mücrim olduğuna hükmetmeğe cesaret edemiyeceğini söyledi ve netice olarak dâvasını hâkimlerin vicdanına havale eylediğini beyan ederek sözüne son verdi.

Kostaki Sardiniski Efendi'nin müdafaası

Damad Mahmud Paşa'nın avukatı olan Kostaki Sardiniski Efendi, müdafaasının üç noktaya istinad edeceğini beyan eyledi :

"1 - Cinayet var mıdır yok mudur? 2 - Müvekkilim bu cinayette şerik-i cürüm olabilir mi? 3 - Âmir-i mücbir sıfatı kendisine verilebilir mi?" diye üç sual sorup bunları birer birer izah edeceğini söyledi.

"Birinci nokta için yığınlarla delâil, kümelerle izahat meydana konuyor. Ben bunların kıymetlerini tetkik ve tahkik edecek değilim ve sadece o devrin vükelâsının büyük bir hata işlemiş olduklarını söyliyeceğim. Haşmetli Sultanın cesedi gözlerinin önünde bulunuyordu. Ciddî ve dakik bir tahkikat açacak yerde sadece Fahri Bey'in basit ifadesiyle iktifa eylediler; hattâ bir zabıt varakası bile tutmamışlardı, eğer.."

Damad Mustafa Paşa'nın kendi kendisini müdafaası

Avukat buraya gelince Mahmud Paşa, Kostaki Efendi'nin sözünü keserek kendisiyle kâfi derecede görüşememiş olduğundan bahis ile bizzat müdafaasını yapmak arzusunu gösterdi ve müdafaasına başlamadan evvel ehemmiyet atfettiği bir noktayı tesbit ettirmek istedi.

Mahmud Paşa—"Fahri Bey'in pazar sabahı katilleri karakoldan alıp getirmek için saraydan çıktığını söylüyorlar; bunun için en aşağı bir çeyrek saat lâzımdır. Cinayetten sonra kanın akması için katillerin on beş dakika beklemiş olduklarını farzedelim; bütün bunlar için yarım saat geçmek lâzımdır. İmdi saray âdetlerine vakıf olanlarca Sultan Aziz'in bulunduğu hâlet-i akliyye içinde yalnız başına bırakılması için şayanı kabul değildir".

Mahmud Paşa, küçük bir tevakkufu müteakip pek müteheyyiç olarak sözüne şöyle devam etti :

"Ben rahatsızım, kendimi müdafaada bazı noktaları cevapsız bırakabilirim[391]; avukatım bu noktaları benim namıma cevaplandıracaktır. Mustafa Pehlivan'ın sözleri kıymetsizdir. İfadesine nazaran hâkanı öldürmek için ben emir vermişim; fakat benim zât-ı şâhâneye karşı ne husumetim olabilirdi. Ben Mustafa'yı görmediğim gibi ona hiç bir emir ve talimat vermedim, aksi isbat edilememiştir.

"Sultan Aziz'in tahtından ıskatını kararlaştıranlardan ve bu kararı tatbik edenlerden biri olduğumu ve saraydaki komisyonda âza bulunduğumu söylüyorlar. Bu, komisyon ithamının hareket noktasıdır; ancak benim bu komisyonun mevcudiyetinden hiç bir zaman malûmatım olmadı ve âzası da bulunmadım; bizzat Midhat Paşa da bunu isticvabı esnasında teyid eyliyor. Sultan Aziz'in hal'inde benim bir gûna dahlim yoktur ve ben bu vak'ayı ancak bir arabacı yamağından öğrendim. *Dolmabahçe saray*'ına gittiğim zaman Murad Efendi'yi tahta oturmuş buldum; benim bunları Midhat Paşa'nın isticvabından haberdar olduğumdan beri söylemekte olduğum iddia olunuyor.

[391] Zevci Mahmud Paşa'nın Abdülaziz'in ölümünde medhali olduğu töhmetiyle hapis ve tevkif ve kırk gündenberi kendisinden bir haber alamaması dolayısiyle zevci Mahmud Paşa'nın bu işte medhali olmadığından ve çocuklarının feryadına tahammül edemediğinden ve perişan bir halde kaldıklarından bahis ile Cemile Sultan tarafından Adliye Nazırı Cevdet Paşa'ya gönderilen mektub sureti:

Devletlû Paşa hazretleri,

Benim paşamın bu Sultan Abdülaziz vakasından dolayı bir cünhası ve kusuru olmadığını dünyada ve huzur-ı mahşerde şahadet ederim. Hâşa, hâşa kabul etmem. Paşanın bu işte asla medhali olmadığı cümlenin malûmudur. Biz yürekler acısı olduk, kan ağlayarak oturuyorum; zât-ı şâhâne efendimize lâyık mıdır? Allah için merhamet eylesinler. Evvel Allah sonra paşa hazretleri size kemal-i derece rica ederim, Paşanın şu işten asla bir cünhası yoktur, hâşa medhali yoktur. Bîçare paşa Sultan Abdülaziz'in sadık bendelerinden idi; cümlenin malûmu ve hem bi-gayrı hakkın lâyık mıdır; bizim halimiz nasıl olacak? çoluk çocuğumun feryadına tahammül edemiyorum. Zât-ı şâhâne efendimiz Allah için merhamet buyursunlar. Zâtınızdan rica ederim. Buna artık tahammülüm kalmadı; paşanın zaten vücudu alil, hastalıklı bir adam. Şimdi kırk gün olacak, bir âfiyet haberini alamadım, bu nasıl olur? Bütün familyası perişan bir halde kaldık. Bu hususdan dolayı asla medhali yoktur, günahtır ve hem zât-ı şâhânenin paşa sadık kölesidir. Beyanı hale ibtidar eylerim.

Sultan Abdülmecid'in kerimesi
CEMİLE

Zevcini pek ziyade seven Cemile Sultan, merhum Mahmud Paşa'dan Mahmud Celâleddin Bey isminde bir erkek oğlu ile Fethiye, Ayşe Sıdıka, Fatma Hanım Sultanlar isimlerinde üç kızı olmuştur. Cemile Sultan 24 şubat 1915'de yetmiş üç yaşında vefat etmiştir.

Bu doğru değildir. İfadelerim okunsun hazırlanan darbe-i hükümetten haberdar olduğumu hiç bir zaman söylemedim ve ancak Sultan Abdülaziz'e karşı bir şey hisseder gibi olduğumu söyledim; خلع hal' keyfiyeti söylendiği gibi dört kişinin işi değildi; fakat arzûy-ı millînin, efkâr-ı umumiyyenin cebr ve tazyikinin neticesi idi. Toplar atılmış, kılıçlar çekilmişti, doğrudur; fakat bunların hepsi hâkan-ı mahlû' müdafaa için değil, ancak yeni hükümdarı selâmlamak içindi.

Buraya gelince müddeiumumî, maznunun sözünü kesti ve mesele Sultan Abdülaziz'in hal'i değil, fakat katli meselesinin mevzu-ı bahis olduğunu söylediğinden Mahmud Paşa devamla :

"Şu halde Sultan Aziz'in hal'i meselesinde benim hiç bir dahl ve tesirim olmadığı sabit olmuş oluyor. Şimdi komisyon meselesine gelelim:

"Ben bu hususta doğru ve namuslu bir Müslüman olan Ethem Efendi'nin ifadesini kabul eyledim. Ethem Efendi'nin beni komisyonda otururken gördüğünü, ifadesinde söylediğini iddia eylediler; ancak bu şahid komisyonda değil, vükelâ meclisinde demiştir. Böyle bir komisyonun mevcudiyetinden haberdar değilim ve her halde benim bu komisyonla alâkam yoktu; bu hususta Midhat Paşa'nın esnây-ı isticvabında verdiği cevapları mütalâa ve tetkik eylemek kifayet eder.

"Sultan Murad'la karabetim ve Valide Sultanla samimiyetim ileri sürülüyor; fakat ben Valide Sultanı, Sultan Murad'ın tahta cülûsunun ancak ikinci günü vükelâ ile hey'et halinde, tebrik için gittiğimiz zaman gördüm.

"Benim hâkan-ı sâbıkın ikametgâhını nezarete memur edilmiş olduğumu söylüyorlar; bu yalandır. Ancak müşarünileyhin ölümünden sonra *Fer'iye sarayı*nda mutad taharriyatı icraya ve hukukan hükümete rücû eyleyen mevâd ve eşyayı teslime ve hâkan-ı sâbıkın ikametgâhındaki kadınları yerleştirmeye memur edildim; hâkan-ı sâbıkın ikametgâhını hâl-i hayatında nezarete memur edildiğimin sonradan söylenmesi, işte bundan galattır. Ben *Fer'iye*'ye ancak Sultan Aziz'in vefatının ertesi günü sırf memur edilmiş olduğum vazifeyi îfa için gittim; binaenaleyh bunda, benim ne Fahri Bey'le görüşemiyeceğim ve ne de İzzet Bey'le müşavere ve müzakerede bulunamıyacağım istintac olunabilir; çünkü *Fer'iye sarayı*nda veyahut karakolda bulunabilmek için hiç bir sıfatım yoktu; tekrar ediyorum, ben *Fer'iye sarayı*na hükümdarın vefatının ancak ikinci günü gittim ve İzzet Bey'i ancak o zaman tanıdım. Benim herhangi bir kalfa veya zabitle görüldüğümü eskiden beyan eden şahadetler yanlıştır ve yalandır.

"Mustafa Pehlivan'a bir iş vermesi için benim, Nuri Paşa'ya ricada bulunduğum iddia olunuyor; eğer böyle bir şey yapmış olsa idim Mustafa'nın evvelce *Fer'iye* sarayına yerleştirilmiş olduğundan malûmatım bulunmadığını istidlâl eylemek lâzımdır. Ben Mustafa'yı tanımıyorum. Ben onu on beş sene evvel ancak bir defa gördüm ve dün de ikinci defa olarak gördüm ve fakat bana itimad buyurunuz ki onu bir odaya çağırdığımı ve kendisine Sultan Abdülaziz'i öldürmek emrini verdiğimi ve onun da derhal kabul eylediğini söylüyorlar. Böyle hareket eylemek için benim deli olmaklığım iktiza eyler; fakat şükürler olsun ki aslâ cinnet eseri göstermedim.

"Beni taht-ı ithamda bulundurdukları vak'alar cuma gününden başlayıp sultanın vefatı gününe kadar devam eyler. Geceleri tenzil edecek olursak ancak yirmi dört saatlik bir zaman kalır; otuz kadar şahidin söylediklerine nazaran, işte bu kısa müddet içinde az ve çok mugayir-i hakikat bir takım şeyler için birbiri arkası sıra otuz defa *Fer'iye sarayı*na gitmiş olacaktım; bunun mümkün olamıyacağını siz de benimle beraber tasdik ve itiraf eylersiniz. Rahatsızım, müdafaamı burada kesmeğe mecburiyet hissediyorum".

Bunun üzerine müddeiumumî Lâtif Bey; Mahmud Paşa'nın müdafaasına karşı cevap vererek maznunun ileri sürdüğü delâili bir bir arkası sıra büyük bir muvaffakiyetle red ve cerh edip cürümde iştirakini isbat ile mücrimiyyetinin mahkemece beyanını talep etmiştir.

Mahmud Paşa tekrar söze başlayarak bu derece menfur bir cinayete iştirak için, bu cinayeti sırf kendi menfaat-i şahsiyyesi için değil, aynı zamanda diğer vükelâ ile Murad Efendi'nin menafiine de hizmet için yapmış bulunacağını ve binaenaleyh taltif edilmesi lâzım geldiğini ve Sultan Aziz'in vefatını mütcakip bir nezaret veya nişan ve rütbe gibi bir şey elde edememesi de böyle bir harekette bulunmamış olduğuna bir delil teşkil eylediğini ve Hüseyin Avni Paşa'nın katli dolayısiyle Harbiye Nezareti ile Tophane müşirliği makamlarının münhal bulunmasına rağmen bu makamların hiç birisine tâyin edilmemiş bulunduğunu söyledi.

Müddeiumumî Lâtif Bey, maznunun Çerkez Hasan meselesi esnasında Midhat Paşa'nın hanesindeki meclis-i vükelâda neden bulunmamış olduğunu sormasını reisten rica etti.

Mahmud Paşa — Çünkü dâvet edilmemiştim, beni çağırmamışlardı.

Lâtif Bey — Belki başka sebepler de vardır.

Mahmud Paşa — Ne gibi?

Lâtif Bey — Sizin Çerkez Hasan'ın tasavvurlarından haberdar olduğunuz şuyû buldu.

Mahmud Paşa bu ithamı nefret ve istikrah ile red ve halk nazarında kendisini bir adam katili olarak teşhire çalışmasından şikâyet ve hayretle:

"Hayır, ben kimseyi ne öldürdüm, ne de öldürttüm; hele Sultan Aziz'i hiç. Cinayet esnasında benim, Mehmed Rüştü Paşa'nın hanesinde bulunduğumu söylememi, Paşa'nın tekzib eylediğini iddia ediyorlar. Mehmed Rüştü Paşa'nın esnay-ı isticvabında verdiği cevaplar meyanında buna benzer bir şey okuduğumu hatırlamıyorum; fakat her hal u kârda ben Rüştü Paşa'nın hanesine gittiğimi ısrarla söyliyeceğim ve bunu da refakatte bulunan hizmetçi ve beni oraya götüren kayıkçının şahadetleriyle isbat eyliyeceğim" demiştir.

Bunun üzerine Rüştü Paşa'nın istintaknamesi okunmuştur. Rüştü Paşa, Abdülaziz'in vefatı günü *Bebek*'teki yalısına[392] Mahmud Paşa'nm gelmemiş olduğunu imzası altında beyan etmekte idi. Bu vaziyete karşı Mahmud Paşa, Rüştü Paşa'nın imzasını bizzat görmesine müsaade edilmesini rica ettiğinden imza gösterildi.

Reis Süruri Efendi — (Mahmud Paşa'ya) Efendim şüpheleriniz hakaret-âmizdir; evrak-ı istintakiyyeyi ve dosyada mevcut sair evrakı tebdil ve tagyir eylemek mahkemenin şan ve vakarı muktezasından değildir. Bunu yapmak, sizi mahkeme huzuruna sevk eyleyen cinayet kadar vahim bir cinayet olur.

Mahmud Paşa — Ben Rüştü Paşa'nın bu kadar yalancı olduğunu bilmezdim. Sonra bizaz şiddetli tâbirat kullandığımdan dolayı hayret etmeyiniz. Benim ismimin yanında bir başkasının da Cemile Sultanın da ismi vardır; zevcem olan Sultanın adının da benimki gibi lekedar olduğunu istemem.

Nuri Paşa'nın mütalâası

Mahmud Paşa'nm müdafaasından sonra Reis Süruri Efendi, maznun Nuri Paşa'ya müdafaasına ilâve edecek bir şey olup olmadığını sordu; Nuri Paşa da olmadığını ve avukatının müdafaasiyle iktifa edeceğini beyan etti.

[392] Rüştü Paşa'nın *Bebek*'teki yalısını daha sonra meşhur sarraf Köçeoğlu Agop Efendi almış ve ondan da Abdülhamit Hazine-i hassa hesabına dört bin liraya satın alarak Yıldız muhakemesini ihzar ve icra hususundaki gayretine binaen Adliye Nazırı Cevdet Paşa'ya vermiştir.

Necip Bey'in kararnamedeki bazı noktaları tashihi

Bundan sonra maznun Necip Bey söz isteyerek hapishanede kendisine tebliğ olunan mahkemeye sevk kararnamesi suretinin doğru olup olmadığını mahkemeden sordu. Müddeiumumî bu sualin adliye heyeti için bir hakaret telâkki edileceğini ve bu mahiyette bir sualin kabul edilmemesini reisten rica etti.

Necip Bey — Bu kararnamede müteaddit hatalar buldum; bunları suret çıkaranların dikkatsizliklerine atfetmek isterim. Mezkûr hatalar şunlardır :

1 — Esnay-ı isticvabımda kapının, karakolda mevcut bütün zabitan tarafından münavebe ile taht-ı muhafazada bulundurulduğunu söylemiştim; kararnamede ise yalnız bizim ikimizin, Ali Bey'le benim kapıyı muhafazaya memur edildiğimizi söylediğim yazılıdır.

2 — İstintakımda ben, Sultan Abdülaziz'in hizmetine tâyin edilen şahıslardan iki veya üçünü tanıyabileceğimi söylemiştim; fakat kararnamede benim bu şahıslardan hiç birisini ne görmüş ve ne de tanımış olduğum cevabını verdiğim yazılı.

3 — Anahtarların muhafaza edileceği yer hakkında da bir hata var. İsticvap esnasında Ali Bey anahtarların binbaşının odasına depo edildiğini söylemişti. Ben ise cevabımda bu hususta malûmatım olmadığını bildirmiştim; kararnamede ise anahtarların, benim taht-ı muhafazamda bulunduklarını söylemiş olduğum yazılmıştır.

4 — Mustafa Pehlivan ve diğerleriyle muvacehe olunduğum zaman onlar beni tanımadılar. Bahis eyledikleri zabitin palabıyıklı bir adam olduğunu söylemişlerdi; benim o tarihlerdeki fotoğraflarım tetkik edilecek olursa bıyıklarımın şimdikinden daha küçük bulunduklarına kanaat getirilecektir. Bununla beraber kararname, üç maznun tarafından tanınmış olduğumu söylüyor.

Necip Bey'in müdafaası

Bundan sonra Necip Bey, şahitlerin ifadelerini uzun uzadıya red etmeğe başladı. Bu şahitlerin kısm-ı âzamı ve bilhassa Sultan Aziz sarayına mensup haremağalariyle birkaç kalfa ve hazinedarın kendilerine mücevherat ve zî-kıymet eşya aşırmalarına müsaade eylemediğimden dolayı sevk-i husumetle aleyhinde bulunduklarını söyledi. Hırsızlık ve soygunculukla itham ettiği bazı saray kadınları hakkında tafsilâta girişerek fevkalâde hiddet ve teheyyüç gösterdi; hattâ bundan dolayı müddeiumumî, Necip Bey'in susturulmasını reisten rica etti ise de reis, maznunun müdafaası için

faideli gördüğü her şeyi söylemekte serbest bulunduğunu beyan etti. Bu esnada Doktor Kastro'nun dünkü ifadesinin tavzihi icap ettiğinden reis, Necip Bey'in ifadesini muvakkaten birkaç dakika kesti.

Doktor Kastro'nun dünkü ifadesini tavzihi

Bu muvakkat fasıla esnasında mübaşir dün mahkemedeki ifadesini kısmen düzeltmek isteyen şahitlerden Doktor Kastro Efendi'yi mahkemeye soktu. Kastro Efendi, Türkçe'yi az bildiğinden dolayı bir gün evvelki ifadesini tamamen izah edemediğinden bugün onun için mahkemeye gelmiş olduğunu beyan ile saray odasında bulunan makasın, başı bile kesebileceğini söylemek istemeyip ancak bu âletle damarlar değil, gırtlak bile kesilebileceğini söylemek istediğini zikretmiş ve bu izahatı mahkeme zaptına geçmiştir.

Necip Bey'in tekrar söz alması :

Doktor Kastro'nun tavzihi zapta geçtikten sonra müdafaasını ikmal etmek üzere reis, Necip Bey'e tekrar söz verdi.

Necip Bey kendisinin hizmetlerinden, şiirlerinden, fedakârlık ve sadakatinden bahsetti ve aleyhindeki bütün şahadetlerin yalan olduğunu ve iddia makamının dermeyan eylediği delillerin gayr-i kâfi bulunduğunu ileri sürerek masumiyetini iddia eyledi.

Midhat Paşa'nın istememesi üzerine Reis Süruri Efendi'nin riyaset makamını ikinci reise bırakması

Necip Bey'in müdafaası üzerine reis Süruri Efendi— (yüksek sesle ikinci reis Hiristo Forides Efendi'ye hitaben): On sekiz sene evvel Midhat Paşa vali bulunduğu sırada ben Tuna vilâyeti mahkeme-i şer'iyye hâkimi ve Divan-ı Temyiz reisi idim. Bazı esbaba binaen sair on memurla birlikte istifamı vererek *İstanbul*'a avdet eylemiştim. İstifamı o zaman aleyhine bir hareket gibi telâkki etmiş olan Midhat Paşa, bugün herhangi bir suretle olursa olsun muhakemesine iştirak etmemekliğim arzusunda bulunduğunu beyan eylemiş ve kendisine kanuna tevfikan isteğini bir istida ile bildirmesi bildirilmiştir. Midhat Paşa'nın arzusu, kanun nazarında kabule şayan değildir; fakat avukatı Şehrî Efendi, eğer Midhat Paşa'nın takdim edeceği istida red edilecek olursa müdafaadan sarfınazar edeceğini bildirmiştir.

"Gerçi usul-i muhakemât-ı cezaiyye, reise selâhiyet-i kâmile bahşeyliyerek hakikatin tezahürünü teshil için şeref ve namusunu her vasıtaya müracaata vazifedar kılmakta ise de vicdanım, Midhat Paşa'nın esas-

sız talebine rağmen muhakemesine iştirake müsaade etmiyor; binaenaleyh selâhiyetimi bizzat red ile muhakemeden sarf-ı nazar ile mevkiimi size terk ediyorum" sözleriyle riyaset makamını Hiristo Forides Efendi'ye bırakarak salondan çıkmıştır.

AYNI MUHAKEMENİN İKİNCİ REİSİN BAŞKANLIĞINDA DEVAMI

İkinci reis Hiristo Forides Efendi, Midhat Paşa'nm getirilmesini emrettikten sonra Fahri Bey'e söz verdi ve bu sırada Midhat Paşa mahkeme salonuna girerek maznunlar arasındaki yerine oturdu.

Mabeynci Fahri Bey'in müdafaası

Fahri Bey masumiyetinde ısrar yollu uzun bir müdafaada bulundu ve Sultan Aziz'in odasına hiç kimseyi sokmamış olduğunu ve Valide Sultanla hâkan-ı sâbıkı nezaret altında bulunduran bu kadar insanın gözü önünde üç katilin içeri alınmasının imkânsızlığını izah eyliyerek ve intiharı müteakip merhumun odasına girdiği zaman ölünün etrafında Valide Sultanla hazinedarları ve yirmi kadar cariyeyi nasıl bulduğunu nakl ile felâket haberini o kadınlardan öğrendiğini söyliyerek "merhum sultana makası veren ikinci hazinedar olup bu hal karşısında hiç bir alâkam olmayan ve îka edilmeyen bir cinayet beni şerik-i cürüm olmakla nasıl itham edebilirsiniz? Hiç olmazsa tarihe hürmeten vekayii tesbit edip hakikati tagyir eylemeyiniz. Bildirdiğim kadınların kâffesini huzurunuza çıkarınız; hattâ Valide Sultanı da celb eyleyiniz; eğer benim katil olduğum sabit olursa ipi boynuma bizzat ben geçiririm" dedi ve sonra müdafaasına devam ile :

"Valide Sultanın bana, oğlunun katili nazariyle baktığını söylüyorlar; hayır bu doğru olamaz. Sultan Aziz benim babam ve velinimetim idi. O, beni seviyor, ben de ona sadakatle hizmet ediyordum. Valide Sultan da beni oğlu gibi seviyordu; benden hiç bir güna şüphelenmediğinin delili de bu fecî vakayı müteakip zevcemi sık sık kabul eylemiş olması ve ihtiyacıma vakıf bulunması dolayısiyle bayramda hediye olarak beş bin kuruş göndermiş bulunmasıdır."

Fahri Bey'in bu müdafaasını müteakip, müddeiumumî Lâtif Bey, maznunun bahseylediği tahkikatın yapılmış olduğunu söyliyerek istintak heyetinin cinayet mahalline giderek Valide Sultanla mevcut

kadınların kâffesini ikametgâhlarında isticvap eyledikleri ve hakikatin tesbiti için heyet-i tahkikiyyenin her çareye baş vurduğunu cevaben bildirdi.

Ali Bey'in müdafaası

Reis Hiristo Forides Efendi maznun Ali Bey'e müdafaasına ilâve edilecek bir sözü olup olmadığını sordu; maznun Ali Bey yüksek sesle bağırarak şunları söyledi :

— İhkak-ı hak buyurunuz, suçlu değilim; tahkikat iyi icra olunamadığı gibi, zikr ve tâdat eylediğim eşhas asla mahkemeye celb edilmediler; beni nahak yere öldürtmek büyük bir günâh olur.

İzzet Bey'in müdafaası

Ali Bey'den sonra söz isteyen maznun miralay İzzet Bey, yazmış olduğu uzun müdafaasını okumağa başladı. Bunda muharebelerdeki hizmetlerinden iffet ve istikametinden bahsederek Abdülaziz'in ölümünde her türlü iştiraki red ve *Fer'iye* kumandanlığını yapmakla bir asker sıfatiyle mafevki tarafından verilen emri yerine getirmekten başka bir şey yapmadığını ve cereyan eden hâdiselerden hiç bir suretle mesul olamıyacağını beyan eyledi.

İzzet Bey'in bu tahrirî müdafaası bitince müddeiumumî Lâtif Bey, Midhat Paşa'dan maada bütün maznunların muhakemesine Süruri Efendi tarafından hitam verildiğine ve Midhat Paşa'nın muhakemesine geçilmesine dair Hiristo Forides Efendi'nin dikkatini çekti ve İzzet Bey'in müdafaasını sık sık inkıtaa uğrattı; fakat Hiristo Forides Efendi, Süruri Efendi'nin müzakerata nihayet verildiğini açıklamadığını söyliyerek İzzet Bey'in şifahî müdafaasını da sonuna kadar dinledi ve sonra müzakerata son verildiğini bildirdi ve bu suretle heyet-i hâkime çekildi.

Midhat Paşa'nın ikinci muhakemesi

Muhakemeye tekrar başlanıldığı zaman Hiristo Forides Efendi biraz evvel "müzakerata hitam verildi" demekle Midhat Paşa'dan maadâ sair maznunların müzakeratının sona erdiğini kast eylediğini izah eyledi.

Hiristo Forides Efendi— (Midhat Paşa'ya) Dün sizi ithama esas olan ceraim [393] hakkında isticvab eylemiştik; bugün ise size, Seyyid

[393] Valide Sultanın ifadelerinde, Fahri Bey'in yanında bulunduğunu söylediğine göre müddeiumumînin îddiasının doğru olmadığı anlaşılıyor ise de maksat bun-

Bey, Nuri Paşa ve o tarihte sadaret müsteşarı olan Said Efendi'nin ifadelerine ne cevap vereceğinizi soracağız.

Midhat Paşa—Said Efendi ifadesine müteallik cevabımı dün vermiştim; esnay-ı isticvabda Said Efendi, benim, merhum Sultan Abdülaziz'in vefatı günü olan pazar günü Babıâli'ye geç gitmiş bulunduğumun ve vakayii kendisinden öğrendiğimin doğru olmadığını söylemiş; bununla beraber hakikat anlattığım gibidir. Said Efendi'nin tekzibinin kıymeti yoktur. Bu tarzda verdiği cevapta belki isabet vardır; çünkü hakikati söylediği takdirde müşkilâta maruz kalabilirdi[394].

Hiristo Forides Efendi — Seyyid Bey'in ifadesine ne dersiniz?

Midhat Paşa—Bu ifadeyi okusunlar cevap vereyim.

Bunun üzerine kâtip, Seyyid Bey'in ifadesini dosyada aradığı sırada Midhat Paşa elinde tuttuğu mahkemeye sevk kararnamesi suretini açarak bu noktaya ait bir fıkrayı okumuş, bu fıkrada Midhat Paşa'nın Sultan Aziz'in hizmetine tâyinleri henüz mevzuıbahis olmadan Pehlivan Mustafa ile diğer iki arkadaşı hakkında Seyyid Bey'den malûmat istediği yazılı idi. Bu kayıd dolayısiyle

Midhat Paşa — Kararnamenin bu fıkrasında tahrif ve tağşiş vardır ve..

Müddeiumumî — Maznunun bu sözünü protesto ederim; adliye makamlarını rencide ediyor.

Hiristo Forides Efendi—(Midhat Paşa'ya) Mahkeme size bir sual irad ediyor, sizin de o suale suret-i katiyyede ve doğrudan doğruya cevap vermeniz iktiza eder. Siz Seyyid Bey'in ifadesinin doğru olup olmadığını söyleyiniz; sonra vakti geldiği zaman kendinizi müdafaa eyler ve lüzum hissettiğiniz bütün ifadeleri red ve cerh edersiniz.

Midhat Paşa — Kararnameye nazaran Seyyid Bey bir gün kendisine saray merdiveninde rastlayarak Mustafa Pehlivan'la diğer ikisinin nasıl adam olduklarını sorduğumu söylemiş, bu sualden hey'et-i ithamiyye Sultan Abdülaziz'in katlinde benim iştirakim bulundu-

ların katille ithamları olduğundan hakikat görülmek istenmemiştir. Eğer Valide Sultan bizzat şahitlik etmiş olsa idi Fahri Bey'i suçlandırmağa imkân yoktu.

[394] Bu mesele hakkında o tarihte Sadaret Müsteşarı Kabzımalzade Said Efendi'ye, mahkeme reisi Süruri Efendi tarafmdan sorulmuş olan suale, Said Efendi'nin vermiş olduğu cevap Midhat Paşa'nın istintakı fezlekesinde not olarak aynen yazılmıştır.

ğunun gayr-ı kabil-i red bir delilini istihrac eylemiş. İşte hey'et-i tahkikiyyenin gayr-ı kabil-i red ve kayd-i itirazdan âzade delilleri bunlardır. Benim Seyyid Bey'e böyle bir sual sormuş olmam pek mümkündür; o tarihte münasebetsiz bir kaç kişiyi saraydan çıkarmıştım. Seyyid Bey'den bu malûmatı istemiştim; belki onları da saraydan ihraca mahal olup olmadığını anlamak içindir.

Hiristo Forides Efendi — Nuri Paşa'nın ifadesi için ne dersiniz?

Midhat Paşa — Nuri Paşa ifadesinde benim bir gün sofrada Sultan Aziz aleyhinde uygunsuz ve fesad-âmiz sözler sarf etmiş olduğumu söylemiş. Nuri Paşa bunda Rüştü Paşa'ya imtisal eylemek istemiş. Avrupa'ya benim resmî nefyim esnasında Sultan Aziz aleyhinde hakaret-âmiz sözler sarfetmiş bulunduğumu gazetelerde yazan Midhat Efendi ile Ebuzziya Tevfik Bey de vardır; kendisini bir gün sofradan kovduğumdan dolayı Midhat Efendi bunu yazmıştır. Rüştü Paşa bu neşriyattan bilistifade sağda, solda benim bu hakaret-âmiz sözlerimi tekrarladı; bu kabîl sözlerin sofrada umum muvacehesinde söylenemiyeceği tabiîdir. Sultan Aziz aleyhinde söyleyecek bir şeyim olsa bunu alenen ve bilhassa zât-ı şâhâne ile karabet ve rabıtaları bulunan Nuri Paşa'nın yanında sarf eylemezdim.

Müddeiumumî Lâtif Bey söz alarak Midhat Paşa'nın teemmülsüz mülâhazasız sözler sarf etmek (patavatsızlık) mutadı olduğu ve hazır bulunan eşhası pek umursamadığını söyledikten sonra mahkemeden *Suriye*'li bir şahidin istimaını talep etmiş ve şahid mahkeme salonuna alınmıştır. Evvelce *Şam*'da hükümet memuru olup adının *Rifat* olduğunu söyleyen şahide reis, bir lâhza tereddütten sonra yemin ettirdi; bunun üzerine reis, şahit Rifat Efendi'ye "ifadenizi veriniz" dedi [895].

[395] Bu şahit Rifat Efendi, Darüssaade Ağası Hafız Behram Ağa vasıtasiyle Midhat Paşa aleyhinde bir jurnal vermiştir. Mülkiye kaymakamlıklarında bulunmuş olan Rifat Efendi 7 cemaziyelevvel 1298 (25 nisan 1297 = 7 nisan 1881) tarihli jurnalinde aynen şöyle demektedir:

"Midhat Paşa'nın Suriye valiliğinde bulunduğu zamanda çâkerlerini *Havran* mutasarrıfı Osman Bey'in tahkikatına memur edip Şam-ı Şerif'e avdet eylediğim günün akşamı 23 nisan 1295 (5 mayıs 1879) tarihinde tahminen saat bir buçuk (alaturka) raddelerinde hem evrak-ı tahkikiyyeyi takdim ve hem de bazı malûmatımı şifahen arz etmek üzere *Salihiye*'de Midhat Paşa'nın oturduğu haneye gidilip yanında kim olduğu sual ve menfiyyen *Şam*'da bulunan Esad Efendi olduğunu beyan ve içeriye girip evrak-ı mezkûreyi takdim ve bir haylıca oturduğumda aralıkta müşarünileyhin

Şahit Rifat Efendi — Midhat Paşa beni *Suriye*'de bir komisyona âza tâyin eyledi; sonra beni bir tahkikat için *Havran*'a yolladı. Vazifemi ikmal ettim, *Şam*'a avdetimde evrakı tevdi etmek üzere Midhat Paşa'nm konağına gittim, odaya girmeden evvel nezdinde bulunan eşhas hakkında malûmat aldım. Bana odada yalnız Esad

uşağı Yusuf yanına girip çubuk doldurmak ve taleb ettikçe işret dahi îta ve işret istimal etmediğim ecilden cinsini tâyin edememişimdir; müşarünileyh neşe ile *İstanbul*'da ve mabeyn-i hümâyun-ı cenab-ı mülûkâne ve cülûs bahisleri, merkum Esad Efendi ile söyleşmekte ve âcizleri dinlemekte iken merhum cennet-mekân Abdülaziz Hazretlerinin bazı müteazzım ve tekebbür ve gaddar halini söyleyip hal'i maddesi açıldığında hâkan-ı merhumun ol vakit yanında bulunan bir mabeyncinin zikri geçip 'aferin bu adama' diye söze giriştiler. Halbuki çâkerleri hal'i zamanında *Suriye*'de *Humus* kaymakamlığında bulunduğum cihetle maddenin tafsilâtını bilmediğimden işi anlamak için bazı aralıkta suale mecbur ve mezkûr mabeyncinin esbab-ı aferini soruldukta bir gün hâkan-ı merhumun yanına Rusya elçisi gelip bazı esrar konuşurken mezkûr mabeynci kczalik bulundukları oda kapısının önünde dinleyip işitmiş olduğu mezkûr esrarı derakab kendisine yetiştirmiş ve ol dahi heman kalkıp *Sirkeci* iskelesinden bir âdi kayığa binip Hüseyin Avni Paşa'nın yalısına varup celbi mümkin olan bazı rüfekalarını celb ve kavlu karar edip ve bazılarına da yekdiğerleriyle haber gönderip gecesi yani akşam bittekrar İstanbul'da cemiyet ve şeyhülislâmı da görüp ve toplayıp 'aman duyuluruz, duyulmadan şu işi bu gece bitirelim' diyerek o gece katiyyen uyumadık ve işi etrafiyle tertip ettik. Sabaha karşı saray-ı hümâyunun etrafma asker sevk ve Redif Paşa'yı memur ve Hüseyin Avni Paşa'yı Sultan Murad'ı getirmek üzere saraya baas ve bizler de *İstanbul*'da intizar ve Sultan Murad'ı celb hal'i maddesi icra ve eski sarayda bi'at olunup Abdülaziz bizi bitirecek imiş, 'lehülhamd biz anı bitirdik' demiştir.

Hanedan-ı seniyye hakkında diğer suretle bazı sözlerin aralıkta tekevvününde merkum Esad Efendi dedi ki:

'Bu hal' işine muvaffak buyuruldu; lâkin öteki işe muvaffak olunamadı' dediğinde müşarünileyh Midhat Paşa der ki, 'hangisidir'; mezkûr Esad Efendi cevabında 'şehzadelerin maddesi'. Müşarünileyh Midhat Paşa der ki, 'işi tertip ettik idi, her nasılsa muvaffak olunamadı' dedikte cevaben merkum Esad Efendi der ki 'aman efendim bu millet bunlara esir midir? Bunların elinden ne vakit kurtulur' dediğinde 'bu milletin ikbali olsa idi hürriyet tamamiyle icra, meşihat ve cumhuriyet kaziyyesi hâsıl ve millet de rahat eder de hürriyetini alur ve güzelce yaşardı' deyip bırakıp haremine gitti ve çakerleri de kalkıp hane-i âcizaneme avdet etmiş ve paşay-ı müşarünileyhin leyle-i mezkûrda işitmiş olduğum ciğer-sûzâne kelâmları hanedan-ı saltanat-ı seniyyeye olan ubûdiyyet ve muhabbet ve sadakatim iktizasınca mahremane ve esrarane ve rıza-cûyane olarak atebe-i aliyye-i cenab-ı mülûkânelerine arz ve beyan keyfiyyete cesaret kılınmış olmakla ferman.

7 cemaziyelevvel, sene 98 (25 nisan, sene 97) *Bende*

Rifat (Mühür)

Efendi'nin bulunduğunu söylediler [396]. Vürûdumu bildirerek içeriye girdim, evrakımı takdim eyledim; Paşa beni oturmağa dâvet etti, Esad'la görüşüyor ve ona hal'i ve darbe-i hükümetinin suret-i tertib ve icrasını nakleyliyordu. Paşa her türlü izahatı veriyor ve ezcümle Esad'a :

"— Sultan Aziz bizi yok edip kurtulmak istiyordu; fakat biz onu yok edip kurtulduk" diyordu. Midhat Paşa'nm bu sözüne Esad Efendi şu mukabelede bulundu.

— Aziz'in hakkından geldiniz; ama öteki işte muvaffak olamadınız [397].

Reis — (Midhat Paşa'ya) bu hususta ne dersiniz?

Midhat Paşa — Rast gelenin önünde böyle sözler söylenir mi? Fakat şimdi bu adamın mahiyetine akıl erdirmedim; yemin etmeğe de utanmadı.

Reis, şahit hakkında hakarette bulunulmaması hakkında Midhat Paşa'ya ihtaratta bulundu.

Midhat Paşa — Pek âlâ, pek âlâ, sözümü geri alıyorum; fakat bu adam oradan azledildiği halde Adliyede bir memuriyet elde etmek için istirhamda bulunmak üzere *İstanbul*'a gelmiş.

Müddeiumumî — Bu zât (yani Rifat Efendi) sözleriyle Midhat Paşa aleyhindeki ithamları (veya heyet-i ithamiyyeyi) teyid ve tekit ediyor; aleyhteki delâili zâhire çıkarıyor ve Midhat Paşa'nm mücrimiyyetinin bizzat kendi ifadât ve beyanatiyle sabit olduğunu irâeye uğraşıyor. Maznunun, şahidlerin ifadelerini veya tahkikatın cem eylediği delâili iftira ile vasıflandırdığı sözlerinin nazar-ı itibara alınmamasını ilâve eyliyor; çünkü Midhat Paşa bu tahkikatın esnay-ı icrasında müteaddit defalar yalancılığından dolayı mahcup bırakılmıştır. Lâtif Bey ifadesini teyit için şunları söyledi :

Bu Rîfat Efendi, en son Kudüs müddeiumumi muavini iken bazı harekâtı dolayısiyle istifaya mecbur olmuş ve Yıldız tahkikatı esnasında *İstanbul*'da bulunmuştu. Halbuki Midhat Paşa bunun suiistimali dolayısiyle Kudüs'teki vazifesinden çekildiğini söylemiştir. Rifat Efendi, suretini aynen naklettiğim jurnalım müteakip 20 receb 1298 (18 haziran 1881) 'de isticvap edilmiş ve metinde görüldüğü üzere mahkemede de şahit olarak dinlenmiştir.

[396] Esad Efendi, Türk matbuatında Çingene Esad namiyle maruf bir gazetecidir; Ali Suavi Efendi meselesine karışmış olduğundan halen bulunmakta olduğu *Şam*'a nefyedilmiştir (Gazetenin notu).

[397] Belki şahit telmihen Hanedan-ı Âl-i Osman'dan olan şehzadelerin imhası projesine (Nisbetiye dâvetine) taallûk eyleyen ithamdan bahsetmek istiyor (Gazetenin notu).

"Meselâ İzmir'de esnay-ı isticvabında bize, *İstanbul*'daki dostlarından bazılarının kendisine endişe verici haberler gönderdiklerini ve bu meyanda Turhan Bey'in kendisine *İzmir*'den kaçmasını tavsiye ve esnay-ı firarında refakatinde bulunmayı bile teklif eylediğini söylemişti; ancak bunların hepsi yalandı.

"Turhan Bey isticvabında Midhat Paşa'yı daha ömründe ilk defa olarak gördüğünü ve kendisine ne firarından ve ne de cinayet meselesinden bahsetmemiş bulunduğunu ifade eyledi. Midhat Paşa ile muvacehesinde Paşa'yı suhuletle mahcub eylemeğe muvaffak oldu. İşte Paşa'nın bir başka yalanı daha.

"İstanbul gemisinde muhafızlarından bazılarının konuştukları sırada *İstanbul*'a muvasalatını müteakip derhal kendisinin asılacağını söylediklerini işittiğini anlattı ve bunu söyleyen gemicinin hane ve ailesinin *Beşiktaş*'ta bulunduğunu ilâve eyledi; ertesi günü yaptığımız tahkikat neticesinde, gemi mürettebatından hiç kimsenin *Beşiktaş*'ta oturmadığı meydana çıkarıldı. Yalancılığından dolayı yeniden mahcubiyet giriftar olarak 'belki bir rüya görmüşümdür' dedi.

"Dün mahkemede Midhat Paşa yeniden yalan söyledi. Avukatiyle serbestçe görüşememiş bulunduğunu iddia eylediğini siz de işittiniz; imdi bu iddia mugayir-i hakikattir; burada hazır bulunan avukatı size hakikat hali anlatacaktır."

Bunun üzerine Midhat Paşa'nın avukatı Şehrî Efendi ayağa kalkarak Midhat Paşa'yı iki defa görmüş olduğunu beyan edip ilk defasında müvekkiliyle iki saat serbestçe görüştüğünü anlattı. Paşa'yı ikinci defa tekrar gördüğünü, fakat bir ziyaretçinin mevcudiyetinden dolayı görüşmek arzu etmediğini beyan eyledi [398]. Yine Şehrî Efendi, Midhat Paşa ile müteaddit defalar görüşmediğinin sebebi, Paşa'nın rahatsız bulunması olduğunu söyledi [399].

Lâtif Bey — (sözüne devam ederek) *İzmir*'de Fransız konsoloshanesine firarı meselesinde de beyanat-ı kâzibede bulunmuştur; ezcümle konağın eski bir kapısından çıktığını söylemiştir. Fakat bu kapının yeni olduğu ve firarından bir kaç gün evvel bizzat açtırmış bulunduğu tahakkuk eylemiştir.

[398] Bu ziyaretçi, Midhat Paşa'nın vaziyetini Abdülhamit tarafından kontrola memur edilen mabeynci Ragıp Bey'di.

[399] Avukat Şehrî Efendi'nin mütaleasına göre, müddeiumumî'nin iddiası gibi, Midhat Paşa'nın yalan söylemediği anlaşılıyor, şu halde Midhat Paşa, avukatiyle ancak bir defa görüşmüştür.

Bize Konsoloshanede yabancı bir devletin bayrağının himayesi altında olmak şartiyle *İstanbul*'a gitmeğe hazır bulunduğu haberini göndermiştir; halbuki muhakeme olunmadan evvel mahkûm edilemiyeceğini biliyordu. Buna rağmen Fransız konsoloshanesine iltica ederek ecnebi himayesine tâlib olmuştur; bunların cümlesi maznun bulunduğu cinayette şerik-i cürüm olduğunu zımnen îtiraf mahiyetindedir.

Midhat Paşa—Müddeiumumînin nakleylediği hâdiselerin hepsini hatırlıyamadığım cihetle sonuncusundan başlıyacağım. Dün size Fransız konsoloshanesine neden dolayı iltica etmiş olduğumu anlatmıştım; bana, firar etmek için açtırdığım iddia edilen kapının, ailemin ihtiyacı için açılmış olduğunu tekrar ederim; bu ihtiyaç ikametgâhımı korkunç bir hale getiren zelzeleler dolayısiyle kendisini hissettirmişti. Konağın arka tarafında iki kapı vardır. Benim açtırmış olduğum kapının bir komşunun bahçesine nezareti vardı; bu iş belediye reisinin delâletiyle yapıldı; hakikati öğrenmek güç değildir. *İzmir*'de hükümetten gayrı her kime olursa olsun yazılsın hakikat öğrenilmiş olur.

Müddeiumumînin bahsettiği ikinci hâdise avukat meselesidir. Siz beni çadır altına (çadırdaki mahkeme mahalline) çağırmış ve avukatımı seçmemi söylemiştiniz. Bu zat ertesi günü gelmedi, daha ertesi günü geldi ve beraberce kararnameyi okumağa başladık. O gün üç sahifeden fazla okuyamadık; hepsinin münakaşası lüzumuna binaen bu kadar sahifenin okunması kâfi gelmeyceği takdir buyurulur. Avukat ertesi günü gelecekti, mumaileyhi boş yere bekledim, hasta bulunduğunu söyledi. Pekâlâ. Ertesi günü geldi; fakat kendîsiyle birlikte bu dâva işlerinin hususî surette takibine memur edilen birinin geldiğini gördüm; böyle bir ziyaretçinin önünde avukatla görüşülüp çalışılamıyacağını söylemeğe lüzum yoktur[400]. Şehrî Efendi gitti, ben de onu ancak burada mah-

[400] Midhat Paşa, *Çadır köşkü*'nde mevkuf bulunduğu sırada yani 8 haziran 1297 (20 haziran 1881) Yıldız Köşkü kurbinde kütüphanenin yanında kurulmuş olan mahkeme çadırına adliye memurları tarafından davet edilen Midhat Paşa oraya gidince mahkeme reisi Sürüri Efendi, ikinci reis Hiristo Forides Efendi ile mahkeme âzaları ve kâtipleri ve kurenadan Ragıp Bey'i görmüş. Kendisine bir avukat tâyinini söylenerek avukatların isimlerini havi bir liste vermişler. Midhat Paşa, bir davası dolayısiyle evvelce tanımış olduğu Şehrî Efendi'yi münasip görmüş ve ertesi günü Şehrî Efendi gelerek görüşmüşler. Şehrî Efendi bir iki gün sonra tekrar gelmiş ve Midhat Paşa'nın yanına girmeden evvel kendisiyle beraber olan kurenadan Ragıp ve Besim Beyleri dışarıda bırakarak Paşanın yanına girmiş. Midhat Paşa bu gelenleri daha evvel görmüş olduğundan Şehrî Efendi'ye, arkadaşları olup olmadığını sormuş. Avukat yalnız geldiğini söyleyince Midhat Paşa şüphelenmiş ve

kemede tekrar görebildim; kendisi buradadır. Söylediklerimin doğru olup olmadığını size söyleyebilir; şu halde avukatımla serbestçe görüşemediğimi söylemekle hakikaten başka bir şey ifade etmiş olmam.

Üçüncü hâdise (Midhat Paşa birkaç saniye zihninde bu hâdisenin ne olduğunu araştırıp hatırlamayınca), hey'et bana yardım etsin, üçüncü hâdise ne idi? Ha Turhan Bey meselesi :

Turhan Bey beni ziyarete gelmişti; ertesi günü Romalı bir İtalyan olan uşağı, jandarma miralayına gidip efendisinin *Avrupa*'ya firar eylediğini veya firar eylemek üzere olduğunu söyledi. Ben malûmat almak üzere haber gönderdim; hattâ kendisine bir kaç nasihat vermek üzere Turhan Bey'i bile çağırttım; hasılı bunların bir ehemmiyeti yok. *İstanbul*'da cereyan eden ve söylenen şeylerden haber alanlar, benim burada kalmaktaki cesaretime ve Avrupa yolunu tutmamış olmaklığıma hayret ediyorlardı. Bana Süruri Efendi, Mahmud[401] ve sair beyler isimlerden bahsediliyordu. Ben daha ziyade bedhahlığa atfeylediğim bu şayialara kulak asmıyordum; fakat tekrar ediyorum; bunların hepsi pek az ehemmiyet ve kıymeti haizdir; esas meseleye gelelim :

Sultan Aziz'in intihar etmiş olduğu isbat edilirse muhakemat, evrak ve izahatın kâffesi lüzumsuz kalır. Palanın alınması, iki katilin itirafı hiç bir ehemmiyeti haiz olmaz; fakat Sultan Aziz katlolunmuş. *İstanbul*'a muvasalatımda kafamı o kadar çok şeylerle doldurmuşlar ve bana o kadar delil ve şahitlerden bahseylemişlerdi ki ben de artık buna inanmağa başlamıştım; zira böyle bir şey olabilirmiş demek. Ya bizim resmî istihbarat ile tahkikatımız! Demek ki biz hata işlemişiz; esasen bunun vukuu pek mümkündü.

Fakat bana itham mazbatasını tebliğ eyledikleri zaman hayrette kaldım. Bu kadar eşhas bu delillerle mi bu kadar vahim bir cinayetle itham olunuyor? Mihraba bunca kurban böyle bir tahkikatla mı gönderilir? *Fer'iye*'ye katillerle beraber dört haremağası göndermişlerdi. Cinayetin esnay-ı îkaında alelâde bir seyirci gibi kalmış olsalardı bile şerik-i cürüm olarak gösterilmeleri lâzım gelen bu ağalardan itham mazbata-

Şehrî Efendi'nin kendisini müdafaadan ziyade maksadının ne yolda müdafaa yapacağını öğrenmek olduğunu tahmin etmiş ve bunun üzerine Şehrî Efendi'ye müdafaasına ait söz söylemiyerek ithamnameye bizzat cevap vereceğini beyan etmiştir *(Mir'at-ı hayret, s. 205 - 207)*.

[401] Süruri Efendi, malûm olduğu üzere mahkeme reisi ve Mahmud Bey de o tarihte Tanzimat Dairesi Reisi ve daha sonra Ticaret ve Nafia Nazırı olan Çorluluzade Mahmud Celâleddin Paşa'dır.

smda hiç bahis olunmuyor? Cinayet failleri hakkında mazbata, 170 inci maddenin tatbikini yani ölüm cezasının verilmesini istiyor. Biraz daha ötelerde mazbata, katillerin *Fer'iye*'ye bir âmir-i mücbir tarafından gönderilmiş olduklarını söylüyor. İmdi ceza kanunnamesinin 184 üncü maddesi "arzusunu yerine getirmek için vesâit-i tazyikiyyeye malik bir âmirin (âmir-i mücbirin) emriyle bir cinayeti işlediği takdirde katil olarak âmir ceza görecektir" der. Tanzimattan beri artık bizde âmir-i mücbir kalmamıştır; evvelce var idi. Bunlardan Yemen'de Kürdistan'da ve Arap şeyhleri meyanmda daha bulunabilir; fakat burada pâdişah bile bu sıfatı kenduye veremez; bununla beraber Nuri Paşa ile Mahmud Paşa'ya âmir-i mücbir sıfatı verilmektedir.

Mahmud Paşa ile Nuri Paşa'yı bu suretle itham eyledikten sonra hey'et-i ithamiyye sari bir hastalık gibi Rüştü Paşa ile beni yakaladı. Bu âmir-i mücbire lüzum görülmesini neye atfetmeli? Şüphesiz bu lüzum başlıca katilleri kurtarmaya matuftur; çünkü maznunlardan dokuzu îdam edilecek ve diğerleri beraet edeceklerdir; fakat acaba bu adamlara neden yüzer lira tahsis eylediler? Şüphe yok ki Sultan Abdülaziz'in hayatını muhafaza etsinler diye; çünkü Sultan Aziz'in vefatından sonra aylıklar kesilecekti; fakat tahsisatlarından bir tek aylık bile alıp almadıkları katillerden sorulsun.

Cezayirli Mustafa—Hayır efendim, hiç bir aylık almadık; otuz liradan başka bir şey almadım.

Midhat Paşa—Sonra bu işler böyle mi yapılır; katillere verilen paralar, hiç defterlere geçirilebilir mi? Bir keseden alınır, saymaksızın ve bir deftere geçilmeksizin verilir; çünkü bu üç şahsın aylıklarının kaydını Nuri Paşa'nın defterlerinde bulduğunuz muhakkaktır; fakat itham mazbatasını bir daha tetkik edelim :

Mahmud Paşa, Kel Mustafa'yı çağırır, Pehlivan Mustafa da sonra bilmem kimi...ve ona "Git Sultan Aziz'i öldür" der ve o da gider. Bir hasta bahis mevzuu imiş gibi bir kan alma ameliyesinde bulunur ve oyun bitmiş olur, bu mümkün müdür? Katillerin ne silâhları ve ne de bıçakları vardır, giderler ve Fahri Bey son dakikada ellerine bir çakı sıkıştırır. Eğer Fahri Bey'de bu çakı bulunmasa idi katiller ne yaparlardı? "Katilleri götürürken Fahri Bey'i gördüm" diyen bir şahit var mıdır? Abdülaziz kuvvetli bir zattı. O da herkes gibi müteyakkız bulunuyordu; insanın, Sultan Aziz'e yatağı üzerine uzanmış tedavi etsin diye cerrahı bekleyen bir hasta diyeceği geliyor; Fahri Bey kollarını tutuyor, Pehlivan da kesiyor, kurban gık bile demiyor; husule ge-

len gürültü üzerine bir kalfa koşuyor; bir adamın pencereden kaçtığını görüyor. Sultan Aziz'in göğsü üzerindeki yarayı göremeyen Marko Paşa *Kuzguncuk*'tan yani Boğazın öbür sahilinden bir adamın sıçrayışını görüyor. Bunların hiç birisi ciddî ve doğru şeyler değil.

Bu adamların yeniden benim önümde isticvab edilmelerini isterim, birbiri ardı sıra burada size ifade versinler. Ceza muhakemeleri usulünün 277 nci maddesi bu hakkı bana bahşetmektedir. Evet maznunlarla şahitlerin kâffesini huzur-ı mahkemeye celbe ve onları teker teker veya birlikte isticvaba hakkım vardır; şu halde evvelâ katilleri isticvaba başlayalım.

Hiristo Forides Efendi — Onlar bir çok defalar isticvab olundular, daha dün mahkeme huzurunda alenen ifadelerini verdiler; yeni bir tahkikat icrasına lüzum olup olmadığını takdir etmek size değil, mahkemeye aittir.

Midhat Paşa — Kanun bu hakkı bana bahşediyor. 277 nci maddeyi okusunlar (bu sözü müteakip bizzat kanunnameyi açıp okudu), bu madde şöyle idi :

"Şahitler ifade verdikten sonra müttehem, bunlardan tâyin eyliyeceklerinin mahkemeden çekilmelerini ve içlerinden bir veya bir kaçının mahkemeye alınıp münferiden veya müctemian (birbirinin muvacehesinde) yeniden istimalarını talep eyliyebilir; müdde-i umumî dahi selâhiyeti haizdir; reis, bu talep vaki olmadan bile bunu re'sen emredebilir".

Görüyorsunuz ya kanun sarih ve katîdir; sizce talebimi is'aftan başka yapılacak bir şey yoktur.

Müddeiumumî — Kanun filhakika maznuna, kendisine taallûku olan şahitleri tekrar isticvap ettirmek hakkını bahşeylemektedir; fakat her hal u kârda Midhat Paşa'nın esasen şahsı aleyhinde hiç bir ifadede bulunmamış olan maznunların yeniden isticvapları hakkında bir talepte bulunmağa hakkı yoktur.

Midhat Paşa — Müdafaama başlarken eğer Sultan Abdülaziz'in intihar eylemiş olduğunu isbat edebilirsem ittihamın kendiliğinden sükut edebileceğini söylemiştim, bunu isbat için de maznunlarla şahitlerin benim tarafımdan ayrı ayrı isticvap olunmaları lâzımdır; eğer buna muvafakat eylemez iseniz bu maznunların ifadelerinin bana taallûku olmadığına dair tahrirî teminat veriniz.

Hiristo Forides Efendi — Size taallûku olan şahitler dün önünüzde istima olundular. Maznunlara gelince onlar da alenen ifade verdiler; mahkeme bunların yeniden istimalarına lüzum görmüyor.

Midhat Paşa — Ben ise zikreylediğim maddenin tatbiki hakkında ısrar eyliyorum.

Reis, Midhat Paşa'nın bu ısrarı karşısında selâhiyet-i kâmilesini istimal eyliyerek Mustafa Pehlivan'ı evvelki ifadesini tekrara davet eyledi.

Mustafa Pehlivan İfadesine başladı.

Midhat Paşa — Öteki maznunların önünde olamaz; ben onların teker teker isticvap edilmelerini isterim; öteki maznunlar çekilsinler.

Hiristo Forides Efendi — Bu size taallûk etmez.

Midhat Paşa — Tamamen taallûk eyler.

Hiristo Forides Efendi — Maznunlar şahit sıfatiyle istima olunamazlar, kanun buna muhaliftir.

Midhat Paşa — Bu maznunlar benim için şahittirler ve kanunen bunların tekrar isticvap olunmalarını talep eylemek hakkımdır.

Müddeiumumî — Maznunun vaki ısrarının reddini talep ederim. Bunun üzerine hey'et-i hâkime bu noktayı görüşmek üzere çekildi.

Hey'et müzakereyi müteakip salona gelerek.

Hiristo Forides Efendi — (Midhat Paşa'ya) Maznunların birbirinin muvacehesinde isticvap edilmeleri şartiyle, talebinin kabul olunduğunu bildirdi.

Midhat Paşa — Ben isticvap edeceğim.

Hiristo Forides Efendi — Siz burada ne hâkimsiniz ne de müstantık, siz bir maznun ve belki de bir mücrimsiniz. Siz suallerinizi mahkemeye tevcih eylersiniz; mahkeme de onları maznunlara sorar.

Reis, Pehlivan Mustafa'nın ifade vermesini söyledi. Mustafa da hey'ete doğru ilerliyerek ifade vermeğe başladı.

Midhat Paşa — Durunuz evvelâ diğerlerini dışarıya çıkartınız.

Reis Hiristo Forides Efendi — Devam ediniz Mustafa.

Mustafa ilk günü verdiğini işittiğimiz ifadesini hiç bir tafsilâtını hattâ cinayetin îkaı esnasında Sultan Aziz'le katillerden her birinin vaziyetlerini irâe için kullandığı jestleri dahi unutmaksızın tekrarladı.

Hiristo Forides Efendi — Mustafa'nın ifadesini işittiniz mi?

Midhat Paşa — Benim ona soracak yirmi yedi sualim var, bunları eğer kendisine irat etmek isterseniz birer birer sorayım.

Hiristo Forides Efendi — Siz Mustafa'yı dinlemek istediniz ve dinlediniz; şimdi itiraza geçiniz ve ifadesini cerh ve red ediniz.

Midhat Paşa — İşte ben de bunu yapacağım. Bu adamın ifadesi mahkemece şâyan-ı kabul görülüyor mu? Müdde-i umîmilik etibba raporu ile mutabık olsun diye Mustafa'ya, açtığı cerihanın beş santimetrelik olduğunu söyletmiş, Mustafa'ya, beş santimetrelik bir ceriha açmış olduğunu nasıl bildiğini ve bir santimetrenin nasıl bir şey olduğunu sormak isterim.

Reis ile müddeiumumî beş santimetre tâbirinin Mustafa'nın değil, fakat raporda münderiç bir kelime olduğunu söylemeleri üzerine,

Midhat Paşa — Eğer aldanmıyorsam itham mazbatası bu kelimeyi Mustafa'nın ağzından çıkmış gibi gösteriyor dedikten sonra mazbatayı açarak okudu; bu fıkranın mübhem bir tarzda kaleme alınmış olması Midhat Paşa'nın itirazına bir dereceye kadar hak verdirdi.

Hiristo Forides Efendi — Bu bir tahrir veya kopye hatasıdır.

Midhat Paşa — Santimetrenin ne olduğunun mahkemece Mustafaya sorulması hakkında ısrar ile katillere yirmi yedi ve sair şahitlerin kâffesini doksan dört suali bulunduğunu ve ancak bu suallerin cevapları alındıktan sonra müdafaada bulunmağa başlıyacağını arz etti ve sözlerine ilâveten saray kadınlarının kâffesinin ve merhum Sultan Aziz'in oğullarının ve hattâ Valide Sultanın bile mahkeme huzurunda istimaları lâzım geldiğini söyledi; kezalik bütün şahitlerin yeniden dinlenmelerini, raporu imzalayan doktorların mahkemeye celbleri iktiza ettiğini, Marko Paşa gibi yerli doktorların değil, Avrupalı doktorların dinlenmelerini ve *İstanbul*'da bulunmayan doktorların yol masraflarını vermeği deruhte eylediğini beyan etti.

Müddeiumumînin talebi üzerine reis, Midhat Paşa'yı müdafaasını yapmasını veya bunun için avukatını memur etmesini söyledi ve yine reis, mahkemenin, ancak usûl-i muhakemat kanunu ahkâmına tevfikan icrây-ı muhakeme edebileceği hususunda dikkati celbetti.

Midhat Paşa — Ben de başka bir şey talebinde bulunmuyorum; kanunu tatbik ediniz, maznunları ayrı ayrı isticvap ediniz.

Hiristo Forides Efendi — Müdafaanızı yapacak mısınız?

Midhat Paşa — 277 nci maddeyi tatbik eylemediğiniz takdirde hayır.

Hiristo Forides Efendi — Gayr-ı kabil-i kabul olan bu talebi tekrar etmekteki ısrarımız mahkeme için hakaret-âmiz bir vaziyet teşkil ediyor.

Midhat Paşa — Bu vaziyet için de beni mahkûm ediniz ve kararınızı kabir taşıma yazınız.

Heyet-i hâkime müzakere ve müşaverede bulunmak üzere çekildi ve on dakika sonra avdet etti.

Hiristo Forides Efendi — Midhat Paşa! Mahkeme size son defa olarak bir teklifte bulunuyor; müdafaanızı yapacak mısınız; talep ettiğiniz şey kanuna muhaliftir.

Midhat Paşa — İşte kanun diyerek maddeyi okumak istedi ise de reis sözünü kesti ve müdafaasını yapmağa tekrar davet etti; fakat Midhat Paşa talebinde ısrar eylediğinden Hiristo Forides Efendi yeniden üç defa daha dâvet ve ihtarda bulundu ve müteakiben muhakemeye son verildiğini söyledikten sonra heyet müzakere odasına çekildi.

Bir saat müzakereden sonra mahkeme heyeti maznunlar hakkındaki kararı okumak üzere tekrar mahkeme salonuna geldi ve mahkeme başkâtibi Emrullah Efendi aşağıdaki tarzda maznunların mücrimiyyetleri hakkında verilen kararı okudu.

Heyet-i hâkime davacılarla müdafileri istimâ ve bütün evrak ve vesaiki tetkik ile müşaverede bulunduktan sonra kararnamede zikredilecek sebeplere binaen;

Maznunlardan Mustafa Pehlivan'la Cezayirli Mustafa ve Hacı Mehmed'in ve Fahri Bey'in taammüden cinayetle mücrimiyyetlerine,

Maznunlardan Midhat, Mahmud ve Nrui Paşalarla Ali ve Necip Beylerin yukarıda isimleri zikredilen şahısların cürüm şeriki olmalariyle mücrimiyyetlerine,

Maznunlardan Seyyid ve İzzet Beylerin cinayette muinlikle mücrimiyyetlerine ekseriyet-i ârâ ile hükmedildiğini beyan eyledi.

Bunu müteakip reis, yarınki çarşamba günü alafranga saat on birde cezanın miktarını tâyin ve tesbit ile netice-i hükmü mahkemenin bildireceğini söyliyerek saat yirmide celseyi tatil etti.

Bu 16 haziran 1297 (28 haziran 1881) salı günkü muhakemede yine ecnebi devletlerin baş ve ikinci tercümanları ile İran sefareti müsteşarı Cevad Han ve Belçika sefiri Bartlen Kurye, Doryan gazetesi

müdürü Floriyan, Tan gazetesî muhbiri Dumas, Taymis gazetesi muhabiri Valas, İstandart Gazetesi muhabiri İsmit, Kredi Lion Bankası müdürü Lumvan, Ajans Havas Direktörü Mösyö Rider; İstanbul gazetesi başmuharriri Haile.

Bu suretle ecnebilerin mecmuu yirmi beş kişi olup diğer bendegân ve sair dinleyenler de seksen beş kadardı. Bugün de Mabeynci Fahri Bey'in üvey pederi Şakir Efendi dinleyiciler arasında bulunmuştur.

MUHAKEMENİN ÜÇÜNCÜ GÜNÜ

Süruri Efendi riyasetinde 29 haziran 1881 muhakemesi

Çarşamba günü öğle üzeri celse açıldı; Midhat Paşa'dan maada müttehemler yerlerine geçtiler. Sâmiîn evvelki günlerden daha kalabalıktı; bunlar arasında hemen bütün sefarethaneler tercümanları ile yerli ve ecnebi mümessilleri göze çarpıyordu.

Reis Süruri Efendi—(ayakta durmakta olan müttehemlere) Dün bir rahatsızlık dolayısiyle müşavereden sonra riyaseti mahkeme kararını tebliğ etmiş bulunan Hiristo Forides Efendi'ye terketmiştim. Bugün mahkeme, müddeiumumî beyle müdafileri dinledikten ve yeniden müşaverede bulunduktan sonra kesb-i istihkak edilen cezaların miktarını mübeyyin hükmünü tebliğ edecektir; söz müddeiumumînindir.

Müddeiumumî Lâtif Bey —Dün verilen kararda müttehemlerin derecât-ı muhtelifede mücrim bulundukları beyan olunuyordu. Kanun namına Mustafa Pehlivan'la Cezayirli Mustafa, Hacı Mehmed ve Fahri Bey haklarında 170 inci maddenin tatbikini, Nuri Paşa, Mahmud Paşa ve Ali Necip Beyler haklarında 45 ve 170 inci maddelerin tatbikini, Seyyid ve İzzet Beyler haklarında ceza kanununun 175 inci maddesinin tatbikini talep eylerim.

Reis — (müdafaa avukatlarına) Söz sizlerindir.

Mahmud Paşa — Fakat Midhat Paşa'nın bizimle beraber bulunması lâzımdır zannındayım; halbuki o burada yoktur.

Reis — Bu size ait bir şey değildir; mahkeme vazifesini müdriktir.

Manyasîzade Refik Efendi (Mustafa Pehlivanla Hacı Mehmed Ağa'nın ve Necip Bey'in avukatı)— Mahkeme kararını münakaşaya cür'et-yab olamam, yalnız mücrimler hakkında pâdişahımız efendimizin rahm ve şefkatlerini niyaz ve istirham ederim.

Mehmed Ali Efendi (Cezayirli ile Fahri Bey'in avukatı) — Müvekkillerimin mukadderatını pâdişahımızın ellerine tevdi ediyorum.

Şehrî Efendi (Nuri Paşa'nın avukatı)— Müvekkilimin Mahkeme-i Temyize müracaat etmek hukukunu muhafaza eylemekle beraber müttehem lehinde hâkimlerin rahmü şefkatinin ve zât-ı şâhânenin ulüvv-i cenabının tecellisini tazarrû ve niyaz eylerim; yalnız hey'et-i hâkimeden kararın, mücrimiyetleri derecelere ayırdığım ve cezaların tâyin ve tesbitinin de bu derecelere göre yapılmasının lâzım geldiğini aslâ nazar-ı dikkatten dûr tutulmamasını rica ederim.

İzzet Efendi (Seyyid ve İzzet ve Ali Beylerin avukatları)—Bana kalan bir şey varsa o da esbab-ı muhaffefenin nazar-ı dikkate alınmasını temenni ve hâkimlerin müvekkillerin lehinde hissiyyat-ı adalet-kârilerinin tecellisini istirhamdan ibarettir.

Kostaki Sardinski Efendi (Mahmud Paşa'nın avukatı) — Müvekkilim mücrimdir; bunu, mahkeme kararı böyle bildirdi. Mahkeme kararını münakaşa eylemek kanunen memnudur; fakat yine kanun bana esbab-ı muhaffefe talebinde bulunmak hakkını bahşeylemektedir. Müvekkilim re'y-i hodiyle değil, fakat bir âmirin emriyle hareket etmiştir. Mahkeme bu mülâhazayı unutmamalıdır. Rahmü şefkat-i hümayunu niyaz eylerim.

Burada Mahmud Paşa, avukatının sözünü kesti; "benim hareketim en çok ceza kanununun 184 üncü maddesine tevafuk eyler" dedi[402].

Sardinski Efendi (devamla)—Mahkeme müsaade ederse bir kaç kelime daha ilâve edeceğim. Bundan iki bin sene evvel akvam-ı kadimenin kendilerine has bir âdetleri vardı; birisi katlolunduğu zaman onun son dakikalarında hutut-ı vechiyyesini çizerler ve resmini umumî bir meydana asarlardı. Katili oraya yalınayak, başıkabak, sırtında bir kırmızı gömlek, boynunda bir ip olduğu halde getirirlerdi. Böyle gülünç

[402] Bu maddede şöyle denilmektedir :

Arzusunu icra ettirmek için tazyik vesâitine malik bir âmirin emriyle bir cinayet îka olunduğu takdirde katil sıfatiyle âmir tecziye olunur. Tazyik vesâitine malik demek, aldığı emri îfa etmekten imtinâ eyleyeni öldürtmek kudret ve kuvvetini haiz olan demektir ve o mânaya gelir. Bu vaziyet haricinde böyle bir emri îfa eden mâdun mâzur görülemiyeceğinden katil sıfatiyle tecziye olunur. Vesâit-i tazyikiyyeye mâlik olmadığı halde cinayeti emreyleyen âmir muvakkat kürek cezasına çarptırılır.

Damad Mahmud Paşa'nın evvelce katil fiilini icra için talimat verdiğini red ettiği halde bu defa âmir-i mücbirin emriyle bu fiili yaptığım ve hakkındaki hükmün ceza kanununun 184 üncü maddesine tevafuk ettiğini söylemesi, yapılan vaid üzerine Abdülhamid'e ilticasına mebni olup bu hususiaki tazarrû arizası daha aşağıdadır.

bir şekilde gitmiş olan katile, önünde bir mum yanan bu resmin karşısında diz çöktürürlerdi ve bu vaziyette iken karar okunurdu; bundan sonra katilin vücudünü ikiye bölerler ve iki parçayı bir top arabasının tekerleklerine raptederlerdi; sonra parçalanmış uzuvları yakarlar ve küllerini rüzgârlarla savururlardı; fakat bu vahşi akvamın asîlzadelerle rüesaya tatbik eyledikleri büsbütün başka usuller vardı. Asîl mücrimleri öldürtmemekle beraber cezalarını tahfif ederlerdi. Benim asîl olan müvekkilim hakkında da aynı lûtuf ve inayetin sudurundan ümitvar olamaz mıyız? Mahkeme müvekkilim hakkında rahm ü şefkatle hareket eylerse hem hükümdarı hem de tebaasını büyük bir ıstıraptan kurtarmış olur.

Bundan sonra mahkeme heyeti müşavere odasına çekildi ve yarım saatlik bir müşavere ve müzakereyi müteakip yine mahkeme salonuna avdetle yerlerine oturdular.

Süruri Efendi — Hakedilen cezaları mahkeme tesbit etti, her birinize tatbik edilecek maddeleri okuyacağım :

Mustafa Pehlivan, Cezayirli Mustafa, Hacı Mehmed ve Fahri Bey hakkında biz, aşağıda yazılı 170 inci maddeyi tatbik eyledik. Bu madde "Taammüden adam öldürdüğü kanunen sabit olan her şahıs kanun-ı cezaya tevfikan idam olunur".

Mücrimlerden Ali Bey, Necip Bey, Mahmud Paşa ve Nuri Paşa haklarında aşağıda münderiç 45 ve 170 inci maddeler hükmolunmuştur: "Bir cinayet veya cürüm şerikleri bu cinayet veya cürmün fâilleri gibi tecziye olunurlar" ve "Taammüden adam öldürdüğü kanunen sabit olan her şahıs kanun-ı cezaya tevfikan idam olunur".

Mücrim Seyyid ve İzzet Beyler haklarında aşağıda yazılı 175 inci madde kabul ve tatbik olunmuştur: "Cinayeti esnay-ı îkada bir caniye muavenette bulunmuş olan her şahıs muvakkaten küreğe konulur".

Binaenaleyh Mustafa Pehlivan, Cezayirli Mustafa, Hacı Mehmed, Fahri Bey, Ali Bey, Necip Bey, Mahmud Paşa ile Nuri Paşa idama, Seyyid Beyle İzzet Bey onar sene küreğe mahkûm edilmişlerdir. Mahmud Paşa ile Nuri Paşa ekseriyet-i ârâ ve diğerleri ittifak-ı ârâ ile mahkûm olmuşlardır.

Bu tebliği müteakip reis, mücrimlerin Temyiz Mahkemesine müracaat edebileceklerini ve bunun için sekiz günlük mühlet olduğunu söyledikten sonra hey'et-i hâkime salonu terketti; mahkûmlar da muhafızlarının muhafazaları altında birer birer götürülerek celse tatil edildi.

ÇARŞAMBA GÜNÜ HİRİSTO FORİDES EFENDİ RİYASETİNDEKİ İKİNCİ CELSE

Muhakeme tekrar başladı. Riyaset makamını Hiristo Forides Efendi işgal edip sağında âza Hüseyin (Hâmit) Beyle Tevfik Efendi ve solunda Emin Bey'le Takavur (Godban) Efendi oturmuşlardı.

Midhat Paşa'yı muhakeme için getirdiler.

Hiristo Forides Efendi — Mahkeme dün akşamki kararıyle sizin, merhum Abdülaziz'in katline iştirakinizden dolayı mücrimiyyetinize hükmetmişti; vakit müsait olmadığından mahkeme makam-ı iddianın iddiasını ve müdafaanızı dinlemeyi ve müstahik olduğunuz cezanın miktarını tâyin ve tesbit eylemeyi bu güne tâlik eyledi.

Müddeiumumî Lâtif Bey — Mahkeme Midhat Paşa'yı merhum Sultan Abdülaziz'in katlinde şerik-i cürüm olduğunu kabul eylemiş bulunmasına binaen hakkında ceza kanununun 45 ve 170 inci maddelerinin tatbikini talep eylerim.

Midhat Paşa — Bir şey söyliyebilir miyim?

Hiristo Forides Efendi — Şüphesiz söz sizindir.

Midhat Paşa — 45 inci madde cürüm ortaklığından bahseyler; cinayeti îka eyliyen kimdir? Dediklerine nazaran Mustafa Pehlivan ile Hacı Mehmed'tir; ben de onlarla beraber miyim? Benim de şerik-i cürüm olduğuma hükmetmek için katillerle beraber mi görmüşlerdir? Mahmud Paşa ile Nuri Paşa'nın emir verdiklerini söylüyorlar ve bu işe beni de karıştırıyorlar; hiç olmazsa iddialarını isbat edebilseler, filhakika Nuri ve Mahmud Paşaların bu emri verdikleri sabit oldu mu?

Hiristo Forides Efendi — Cürümde iştirakten kanunen bir fiil-i cinaîde teşrik-i mesai mânası anlaşılır. İnsan para vesaire gibi şeyler vererek ve para vaadederek bir cinayetin îkaında vesâiti ihzar ederek ...ilh. teşrik-i mesaide bulunur. Şu vaziyete göre sizin cürme iştirakiniz bu sebeplerin cümlesini ihtiva eylemektedir; tahkikat ile müzakerat sizin bu cinayeti tasavvur, tertip ve ihzar edenlerden birisi olduğunuzu irâe ve isbat eyledi.

Midhat Paşa — Fakat ben ne para ve ne silâh verdim.

Hiristo Forides Efendi — İtirazlarınızı Mahkeme-i Temyizde yaparsınız.

Şehrî Efendi (Midhat Paşa'nın avukatı) — Paşa Efendi, dediğiniz gibi itirazlarını Mahkeme-i Temyize îsal eyliyecektir; şimdiki münaka-

şatı, esbâb-ı muhaffefe mevcudiyetini ileri sürerek cezanın tahfifini temin eylemek maksadına mübtenidir.

Bunu müteakip mahkeme heyeti müzakere ve müşaverede bulunmak üzere odaya çekilip sonra neticeyi bildirmek üzere salona döndü.

Hiristo Forides Efendi — Biraz evvel izah eylediğim veçhile, sizin cürme iştirakiniz sâbit olmuştur. Mahkeme ceza kanununun 45 inci ve 170 inci maddelerini size tatbik ediyor, dedikten sonra maddeleri okudu.

Reis kanunun bu maddelerini okurken Midhat Paşa bu maddenin metinlerini ezberden söylemiye başladı. Maddeleri okuyan reis bunu müteakip "ekseriyet-i ârâ ile îdama mahkûm edildiniz; Temyize dâva etmek için sekiz gün mühletiniz var" demesi üzerine, Midhat Paşa:

"— Teşekkür ederim" dedi ve celse sona erdi[403].

* * *

Şu halde 27 haziran 1881 pazartesi günü başlıyan Yıldız Muhakemesi üç günde ve altı celsede devam etmiş ve müttehemlerin Temyiz Mahkemesine itiraz hakları baki kalmak üzere sona ermiştir.

Mahkemenin kararı gereğince :

Pehlivan Mustafa, Hacı Mehmed ve Cezayirli Mustafa ile mabeynci Fahri Bey bilfiil katil-i müteammid olduklarından dolayı ve Midhat, Mahmud, Nuri Paşalarla binbaşı Necip ve binbaşı Namık Paşazade Ali Bey'ler fail-i müşterek sayıldıklarından idama ve Seyyid Beyle miralay İzzet Bey de muin-i kaatil olduklarından onar sene kürek cezasına mahkûm edilmişlerdir.

Bunlardan Midhat, Mahmud ve Nuri Paşalar ekseriyet-i âra ve diğerleri ittifak-ı âra ile mahkûm olmuşlardır; üç Paşa'nın idamlarına itiraz edenlerin kimler olduğu malum olmamakta ve fakat bunlardan birinin Mühtedi Emin Bey olması zan ve tahmin edilmektedir.

Mahkemenin bu kararının ertesi günü Mahkeme Reisi Süruri

[403] Kararı müteakip mahkemeden çıkan Midhat Paşa, arabaya binerken halini görmek üzere, Cevdet Paşa ile mahkeme memurları ve müddeiumumî, kurenadan Ragıp Bey ve saraya mensup birtakım adamlar, arabanın bir tarafında tecemmü etmiş olan seyircilerin içine karışarak bekliyorlardı. Ragıp Bey en önde bulunduğundan Midhat Paşa arabaya bineceği sırada Ragıp Bey'e hitaben gülerek :

"Beyfendi hayli çalıştınız, sây ve emeğiniz boşa gitmedi; millet ve devlete büyük hizmet ettiniz. Eser-i himmetiniz olarak îdam cezasiyle mahkûm olmuşuz. Burada seyir ve temaşa buyurduğunuz gibi icra esnasında dahi bizzat bulunarak daha ziyade memnun olursunuz" dedikten sonra muhafaza altında *Çadır köşkü*'ne gitmiştir *(Mir'at-ı hayret, s. 280, 281)*.

Efendi müddeiumumîliğe sureti aşağıya yazılan tezkireyi göndermiş ve orası da bu tezkire gereğinin yapılmasını yani mahkûmların muhafazasını Beşiktaş zabıtasına bildirmiştir. Mahkeme reisinin tezkeresi :

"Cennet-mekân Firdevs- âşiyan Abdülaziz Han hazretlerinin keyfiyyet-i şahadetinden dolayı müttehem olanlardan Pehlivan Mustafa Çavuş ve Boyabatlı Hacı Mehmed ve Cezayirli Mustafa ve hâkan-ı müşarünileyhin mabeyncisi Fahri Bey ve binbaşı Necip ve Hacı Ali Beyler ve Midhat ve Mahmud ve Nuri Paşalar ve miralay İzzet ve Murad Efendi'nin kurenasından Seyyid Beyler haklarında cereyan eden muhakemât-ı aleniyye neticesinde müttehemûn-ı mezkurûndan Pehlivan Mustafa Çavuş ve Boyabatlı Hacı Mehmed ve Cezayirli Mustafa ve Fahri nam dört nefer mücrimlerin kanun-ı cezanın yüz yetmiş beşinci ve Necip ve Ali ve Midhat ve Mahmud ve Nuri nam beş nefer mücrimlerin dahi kanun-ı mezkûrun kırk beşinci maddesi gereğince, kezalik yüz yetmiş beşinci maddeye tevfikan îdam cezasiyle mücazat olmalarına ve İzzet ve Seyyid nam mücrimânm dahi kanun-ı mezkûrun yüz yetmiş beşinci maddesine tevfikan onar sene müddetle bâdetteşhir küreğe konulmalarına hükmolunmuş olduğundan muamelât-ı temyiziyyenin makamına ve bu babta şeref-sudûr edecek irâde-i adalet-i pâdişahînin vürûduna değin mahkûmûn-ı merkumûn haklarında ale'l-usûl lâzım gelen takayyüdat-ı inzibatiyyenin kemal-i dikkatle lüzum-ı ifası tebliğ olunur".

2 şaban, sene 98 (18 haziran, sene 97)

Mühür
Mahkeme-i Cinayet
EMRULLAH SÜRURİ

İşbu müzekkere îfây-ı muktezası zımnında Beşiktaş zâbıtası memuriyyet-i behiyyesine tebliğ olunur.

Mühür
İstanbul Mahkeme-i İstinafiyyesi
Müddeiumumîliği
LÂTİF

HÜKÜMDEN SONRA CEREYAN EDEN HÂDİSELER

Midhat Paşa'nın kararı temyiz etmesi

Haklarında mücrimiyet kararı verilip mahkûm edilmiş olan on bir kişiden yalnız Midhat Paşa mahkeme kararına itiraz ile temyiz etmiş ve bu hususta vaziyeti izah yollu 8 şaban 98 (6 temmuz 1881) tarihli bir istida ile Temyiz Mahkemesi riyasetine müracaat eylemiştir [404].

Midhat Paşa itiraz lâyihasında ortada olan fiil-i katlin fâili, kendi itirafı veçhile, Pehlivan Mustafa olduğu sabit olup kendisinin yanında bulunan Cezayirli Mustafa, Hacı Mehmed ve Fahri Bey ve haremağalarının cürüm ortağı olabilecekleri ve onların da fiillerine göre, bu ortaklıktaki derecelerinin muhtelif olacağı ve halbuki kendisi böyle bir cürüm ortaklığında bulunmadığından 45 inci maddenin kendisine tatbikinin doğru olamıyacağını bildirmiştir.

Midhat Paşa'nın itirazının ikincisi, itham mazbatası müttehem huzurunda tamamen okunup münderecatı hakkında ne diyeceğinin sorulması icab ederken mazbata okunmamış ve içinde kendisine ait yalnız sekiz, on kadar maddenin sorulmuş olmasıdır; halbuki mazbata tamamen okunmadığından vereceği doksan dört cevabı verememiştir.

Sureti, kitabın ikinci kısmındaki vesikalar arasında görüleceği üzere, yedi madde üzerine tesbit edilmiş olan bu itiraz lâyıhasında Midhat Paşa, kendisine isnat olunan diğer ithamları da birer birer cerh ve red eyleyip aleyhinde şahadet eden Rifat Efendi'nin isnatlarına tahriren cevap verdikten sonra kendisiyle Rüştü Paşa'ya isnat olunan töhmet vurup kesmek ve öldürmek olmayıp kendileri devlet hizmetinde bulunduklarından ve kendilerine idare-i devlet hakkında birtakım şeyler de isnat edildiğinden vükelâ ve saireden mürekkep bir Divan-ı Âlî teşkili ile kendilerinin orada muhakeme edilmelerini istemiştir.

Temyiz Mahkemesinin kararı :

İstinaf Cinayet dairesince 17 haziran 97 tarihinde cezaları havi îlâm ile teferruatı ve başmüddeiumumî tarafından tanzim olunan teb-

[404] Midhat Paşa temyiz lâyihasını yazmak için kâğıt bulamamış ve cebinde sakladığı kalemle yanındaki iki kitabın kenarlarına itirazlarını havi maddeleri tesbit ile kitaptan, yazdığı yaprakları koparıp Tüfekçibaşı Tahir Ağa ile göndermişti. Tahir Ağa bu lâyiha müsveddesini Abdülhamid'e takdim edince padişah "böyle verilmez" diyerek derhal kâğıt, kalem ve hokka gönderip lâyihasını yazmasını irade eylediğinden Midhat Paşa o gece lâyihasını kaleme alarak ertesi günü takdim eylemiştir *(Mir'at-ı kayret, s. 283)*.

liğname ile Midhat Paşa'nın itiraz lâyihası ve Mahmud ve Nuri Paşaların cezalarının tahfifi hakkındaki arizaları usûlen Temyiz Mahkemesi Ceza Dairesine gönderilmiştir. Yıldız'da Çadırlı bir mahalde reis Lebib Efendi'nin riyaseti altında toplanan Temyiz Mahkemesi Ceza Dairesince Midhat Paşa'nın itiraz lâyihası tetkik edilmiştir, Temyiz Heyeti Midhat Paşa'nın itirazlarına madde madde cevap vermek suretiyle bunu reddetmiş ve 10 şaban 1298 (25 haziran 1297 = 8 temmuz 1881) tarihli olan kararnamenin sonunda da :

"Midhat Paşa'nın dahi zikrolunan kırk beşinci ve yüz yetmiş beşinci maddelerine tevfikan kezalik îdamı haklarında lâhik olan hükümlerin işbu mevadd-ı kanuniyyeye cihet-i tatbikiyyesince tanzim olunacak îlâmda gösterilecek esbaba binaen, kanunen nakzı istilzam eder ahval görülemediğinden Midhat Paşa'nın mezkûr lâyiha-i itiraziyyesinin reddine ve Mahkeme-i Cinayetin zikrolunan iki kıta îlâmının tasdikine müttefikan karar verildi" denilmektedir[405].

* * *

V. MURAD'IN CİNNETİ HAKKINDA ABDÜLHAMİD'İN MİDHAT PAŞA'DAN BİR SUALİ

II. Abdülhamit İstinaf Cinayet Dairesince verilen cezayı derhal infaz cihetine gitmiyerek belki neticesinin iyi olmıyacağını veyahut verilmiş olan kararın kendisini de tatmin etmediğini düşünerek tereddüt göstermiş ve bu meselenin bir defa da ulemaca müzakere edilmesini istemiş ve bu hususta Mahmud ve Nuri Paşaların da kendisine müracaatlarını vesile yaparak mahkeme kararının tetkikini arzu eylemiştir. Bundan asıl maksadı mevcudiyeti gözüne batan biraderi sabık hükümdar Sultan Murad'ı ortadan kaldırmak idi. Bunun için Sultan Hamit, kurenasından Nuri Bey adında bir genci Midhat Paşa'ya

[405] Temyiz Cinayet Reisi Lebib Efendi, Abdülhamid'in itimad ettiği bir zat olup mabeyn başkâtipliğinde bulunmuş, âyan âzası olmuş, Mütercim Rüştü Paşa'yı istintak etmek üzere başmüddeiumumîlikle *İzmir*'e gönderilmiş ve Midhat Paşa muhakemesine başlanmadan evvel Temyiz reisliğine getirilmiştir. Diğer temyiz âzaları, ikinci reis Mustafa Haşim (meşhur Maarif Nazırı Haşim Paşa), Yusuf İkyadis, Mahmud Mazhar, Hüseyin Rıza, Rüştü, Ahmed Rauf, Osman Reşat ve Nikolaki Yorkiyadis Efendilerdi.

göndererek biraderinin cinneti hakkında aşağıdaki suali sorarak tahriren cevabını istemiştir [406].

Abdülhamid'in gönderdiği tahrirî sual

"Din ve namusunuz üzerine maa'l-kasem Sultan Murad'ın cülûsunun ilk gününden îtibaren ne vakte kadar kuvve-i akliyyesi yed-i iktidarında ve ne vakitten sonra şuuruna halel geldiğini kendi dest-i hattınız (hatt-ı destiniz) ile şimdi tahriren beyan buyurmanız irâde-i seniyye-i pâdişahî iktizay-ı celilindendir".

Padişahın bu sualinin altına Midhat Paşa kendi el yazısiyle şu cevabı yazmıştır :

"Din ve namusum üzerine kasem ederek beyan eylerim ki, Sultan Murad'ın cinneti cülûsunun haftası olan Salı günü taayyün edip meydana çıkmıştır; o güne kadar kuvve-i akliyyesi yed-i iktidarında idi. Cülûsunun beşinci Cumartesi günü umum vükelâyı kabul ederek cümleye hitaben bir makale irad etmek istedi ise de mizacında bazı inhiraf olduğu beyaniyle itizar edip ertesi günü dahi Abdülaziz merhumun irtihali münasebetiyle kendisinde eser-i teessür görülmüş ise de bu ahvalin hiç birisi kuvve-i zihniyyesini ihlâl etmemişti".

8 temmuz 1297 MİDHAT

[406] Midhat Paşa bunu şöyle anlatıyor : "... Vükelânın ictimâ ettiği gecelerin birinde kurenây-ı şâhâneden Nuri Bey namında bir genç elinde bir kâğıt ile Midhat Paşaya gelerek 'şu kâğıdda yazılı olan sualin altına cevabınızı yazın' demesiyle varaka-i mezkûre ledelmütalâa bâlâsında bir satırdan ibaret olan sual pek de aynı aynına hatırımda kalmamış ise de medlûlü 'Allah hakkı için ve namusunuz için yemin ederek Murad Efendi'nin cinneti, cülûsunun kaçıncı gününden başlamıştı? Tahriren bunun altına beyan ediniz' mealinde olmakla bunu söylemek için bu kadar yemine ve teklife hacet yok ise de nasılda böyle irâde buyrulmuş olduğundan derhal Midhat Paşa tarafından ifasma müsaraatla varaka-i mezkûrenin zeyline yazılan cevapta 'herkesin bildiği üzere müşarünileyhin cülûsunun beşinci cumartesi günü bir miktar inhiraf-ı mizacı vuku bulmuş ve ertesi pazar günü Sultan Abdülaziz'in irtihalinde hayli müteessir olarak rahatsız olmuş ise de bu avarız âdi ve hafif hastalığa hamlolunmuştu. Kendisi salı günü Yıldız kasrına nakletmiş ve Çarşanba günü cinnetinin taayyün eylediğini Rüştü Paşa görüp ve gelip Babıâli'de söylemiş olduğundan ben dahi gidip gördüm ve cinnet halinde buldum' deyu yazılmış idi. Bu sualden maksad, Sultan Aziz'i öldürmek için güya Pehlivan Mustafa'ya talimat verildiği esnada Sultan Murad'ın aklı yerinde olduğunun sübûtiyle bu emrin ondan sudûr etmiş olması kaziyyesi olduğu anlaşılmıştır.." *(Mir'at-ı hayret, s. 285)*. Abdülhamid'in sorduğu sual ile verilen cevap metinde yazılı olduğundan Midhat Paşa verdiği cevapla istintakındaki cevabı birbirine karıştırmıştır.

Damad Mahmud Paşa'nın padişahtan merhamet talep etmesi

İstinaf Mahkemesinin şerik-i cürüm olarak vermiş olduğu idam kararı üzerine, Damad Mahmud Paşa fevkalâde heyecana kapılmış ve bilvasıta derhal asılacakları kendilerine sık sık söylenmiş olduğundan bu mütemadi telkin neticesinde ve Abdülhamid'in istediği tarzda yani Sultan Murad'ın iradesiyle Abdülaziz'i öldürmek için emir verdiğini arzederek cezasının tahfifini Abdülhamid'ten istirham etmiştir. Mahmud Paşa'nın kendi el yazısiyle olan istirhamnamesinin fotoğrafisi vesikalar arasında bulunup sureti aynen şöyledir:

"Velinimetim, bîminnetim; benim istinadım evvel ve âhır Efendimizin merhamet ve şefekat-i şâhânelerindedir. Adalet ile ihkak-ı hak buyuruldu. Mahkemenin vermiş olduğu kararın temyizi hâk-pay-ı şâhânelerinden vicdan-ı hümâyunlarından başka mahkeme olamaz. Bugün kanun şimdi benim başımı kırıyor; efendimize olan köleliğim muâf ediyor. Aman Pâdişah-ı merhamet-küster, aman başın için olsun, hemşireniz Cemile Sultan cariyenizin zerre kadar hatırı için olsun, merhamet et, ihsan eyle, mürüvvet buyur. Kanunun efendimize bırakmış olduğu mesağı ihsan et. Bu vak'a-i fecianm vukuu günü Murad Efendi makamda idi, her bir emr ü nehy ve tehdidi ederdi. Kanunun tarif ettiği sıfatı haizdi; muhakemeden önce bizlere gelen ithamnamede bizim âmir-i mücbir olduğumuz îrad eden adliye memurları olduğu malûm-ı şâhâneleridir. Murad Efendi emretti, ben de bugün mahkeme kararı ve hükmiyle mahkûm oldum. Aman Pâdişahım, aman velinimetim, beni çaresiz bırakma, cezamı tahfif buyur; Allah aşkına, Muhammed aşkına merhamet buyur, halimi görenler arzedeceğinden bu arz-ı halimin serâpa kusurlu olduğunu, çok olmadığını söyliyeceklerinden eminim. Her halde ve kâffe-i ahvalde emr ü ferman Pâdişah-i adalet-küster efendimizindir".

Ağlıyarak köleleri
MAHMUD

Damad Mahmud Paşa, padişaha sureti yukarıda aynen yazılan arizayı takdim ettikten sonra Sultan Murad'ı tamamen ortadan kaldırmak istiyen Abdülhamit, Mahmud Paşa'mn bu müracaatından istifade ederek ondan, Abdülaziz'in katline ne suretle karar verildiğini sormuş ve o da 7 temmuz 1297 (19 temmuz 1881) tarihli ariza ile aynen şu cevabı vermiştir:

"Sultan Murad ve validesi ve Hüseyin Avni Paşa hazır oldukları halde müsahib Abdülkerim Ağa vasıtasiyle kullarını çağırttırıp Nuri Paşa'ya muavenet olmak üzere 'süvari (Pehlivan) Mustafa'ya söyle bir an evvel Sultan Aziz'in vücudünün ortadan kaldırılmasiyle Nuri Paşa'dan alacakları emre imtisal etsinler; sonra kendüleri mabeyn-i hümâyuna alınacaklardır' dedi. 'Kulunuz da nasıl bu irade-i şâhânenizi tebliğ edeyim' dediğimde Hüseyin Avni Paşa gözlerini açıp üçü birden 'ne demek, sonra sen fena olursun' deyu kulunuzu tehdid ettiler; çünki Sultan Murad bir kuvve-i mücbire ile cülûs ettiğinden istifa etmiye bu söz üzerine cesaret edemediğimi arzeylerim.

7 temmuz sene 97 *Köleleri*
MAHMUD

Damad Nuri Paşa'nın padişaha müracaatı

Nuri Paşa da şerik-i cürüm olarak idama mahkûm edildikten sonra temyize müracaat etmemiş, hattâ mahkemede de kendisini müdafaaya lüzum görmemiştir. Hüküm giydikten beş gün sonra yani 21, 22, 23 haziran 1297 (3, 4, 5 temmuz 1881) tarihli Abdülhamid'e takdim ettiği arizalarda Abdülaziz'in ölümünde zerre kadar methali olmadığını ve Pehlivan Mustafa ve arkadaşlarını Raşit Paşa'nın emrinde olan *Fer'iye* sarayına gönderip orada ne oldu ise olduğunu ve Sultan Murad ile validesi Şevkefza Kadınefendi'nin ve Hüseyin Avni Paşa ile Kayserili Ahmed Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e karşı olan adavetlerinden bahsedip [407] sonuncu arizası olan 23 haziran tarihli arizasında da Cezayirli Mustafa'yı, Sultan Murad ve Valide Sultanın emirleriyle diğerlerine zabit tâyin ettiğini yazmış ve kendisine verilen âmir-i mücbirlik kaydının hafifletilmesini yani idam kararının değiştirilmesini istirham etmiştir.

Abdülhamit, Mahmud ve Nuri Paşaların tahfif-i cezalarını havi istidalarını evvelâ Temyiz Mahkemesine göndermiş ise de Temyiz İstinaf Ceza Dairesince verilmiş olan kararı 10 şaban 1298 (8 temmuz 1881) tarihli karariyle tasdik etmiştir.

[407] — ... Aman pâdişahım, aman efendim, Murad Efendi'nin ve Valide Sultanın ve Avni Paşa ile Ahmed Paşaların Sultan Aziz merhum üzerine olan adavetleri cümlenin malûmu olduğu gibi, bizzat velinimetim dahi pekâlâ bilirsiniz. Böyle bir fiilde (yani katil fiilinde) Seyyid Bey'den başka diğer mahremleri olamaz; bu da efendimizce malûm-i şâhâneleridir.." (*Nuri Paşa'nın 21 haziran, 97* tarihli arizasından).

Mahkeme kararları hakkında Adliye Nezaretinin Başvekâlete tezkiresi

Mahkeme evrakı temyizden geçtikten sonra buna dair 13 şaban 98 (11 temmuz 1881) tarihli temyiz ilâmını Adliye Nezareti Temyiz Başmüddeiumumîsinin ifadesiyle beraber Başvekâlete göndererek iradesinin alınmasını istemiştir. Adliye Nezareti'nin tahriratı aynen şöyledir :

Adliye ve Mezahib Nezareti
Mahkeme-i Temyiz Başmüddeiumumîliği
118

BAŞVEKÂLET-İ CELİLE CÂNİB-İ ÂLİSİNE

Mâruz-ı çâker-i kemineleridir ki,

Cennet-mekân Firdevs-âşiyan merhum ve magfûrün leh Sultan Abdülaziz Han Hazretlerinin vak'a-i şahadetlerinden dolayı mahkûm bulunan Pehlivan Mustafa Çavuş ve Hacı Mehmed ve Cezayirli Mustafa ve Fahri ile Ali ve Necib ve Mahmud ve Nuri ve Midhat'm îdamlarına ve Seyyid ve İzzet'in onar sene müddetle vaz'-ı kürek olunmalarına dair evrak-ı müteferrasiyle Mahkeme-i Cinayetten irsal kılınan 17 haziran 97 tarihli iki kıta îlâm ahkâmı, Mahkeme-i Temyiz Ceza Dairesinde bittasdik olbabta verilen 13 şaban 1298 tarihli ilâm mahkeme-i merkume başmüddeiumumîliğinin ifadesiyle manzur-ı feheme-tnüşûr-i vekâlet-penâhîleri buyurulmak üzere salifüzzikr mahkeme-i cinayetin iki kıta îlâmiyle beraber matviyyen takdim kılınmış olmağla usûl-i muhakemat-ı cezaiyye kanun-ı muvakkatinin üç yüz sekizinci ve ceza kanunname-i hümâyununun on altıncı maddeleri ahkâmınca ledelarz her ne veçhile irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişahî müteallik buyurulur ise mûcibince lâzım gelen ferman-ı âlinin ısdar ve tisyarı merhûn-ı re'y ve irâde-i aliyye-i fehamîleri bulunmuş olmağın olbabta emr ü ferman hazret-i veliyyülemrindir.

Fî 13 şaban, sene 298 (fî 28 haziran, sene 297)

CEVDET

Başvekil bulunan Said Paşa mahkeme evrakı ve Adliye Nezareti tezkiresini heyet-i vükelâ mazbatasiyle beraber padişaha arz ve takdim edilmek üzere, aynı tarihli tezkire ile mabeyn başkâtipliğine göndermiştir. Tezkire sureti aynen şöyledir :

Atufetlû Efendim Hazretleri,

Cennet-mekân Firdevs-âşiyan merhum ve mağrufün leh Sultan Abdülaziz Han Hazretlerinin vak'a-i şahadetlerinden dolayı müttehem olan eşhas hakkında hükmolunan mücazât-ı kanuniyyeyi havi Mahkeme-i Cinayetin iki kıt'a îlâmiyle Mahkeme-i Temyiz Ceza Dairesinin îlâmı ve Adliye Nezaret-i celilesinin tezkiresi Meclis-i Mahsus-ı Vükelâda mütalâa olunarak olbabta tanzim olunan mazbata leffen[408] ve evrak-ı mezkûre ile maan arz ve takdim kılınmış olmağla her ne veçhile emr ü irâde-i muadelet-âde-i cenâb-ı pâdişahî mütaallik buyurulur ise icrây-ı

[408] Bu babtaki vükelâ heyetinin mazbatası aynen şöyledir :

Adliye Nezareti'nin 13 şaban sene 98 tarihli tezkiresiyle Mahkeme-i Temyiz Ceza Dairesinin îlâmı, evrak-ı müteferriasiyle beraber meclis-i âcizanemizde mütalâa olundu. Meallerine nazaran cennet-mekân Firdevs-âşiyan merhum-ı mağfurun leh Sultan Abdülaziz Han Hazretlerinin vak'a-i şahadetlerinden dolayı müttehemlerden Pehlivan Mustafa Çavuş ve Hacı Mehmed ve Cezayirli Mustafa ile Fahri Bey'*in bilfiil katil-i müteammid* ve Ali ve Necib Beylerin *fâil-i müşterek* olmak üzere mücrim olduklarına ittifak ve Mahmud ve Nuri ve Midhat Paşaların dahi kezalik fâil-i müşterek olmak üzere mücrim olduklarına ekseriyet ve Seyyid ve İzzet Beylerin dahi muîn-i katil olmak üzere mücrim olduklarına ittifak-ı ârâ ile mahkeme-i cinayetten hüküm ile cezaları tahdid olunarak iki kıta îlâm tanzim edilmiş ve Mahkeme-i Temyiz Ceza Dairesince îlâmların tetkikat-ı temyiziyyesi icra ile beraber Midhat Paşa tarafından verilen lâyiha-i îtiraziyye dahi mütalea olunarak lâyiha-i mezkûrede münderic îtirazat esbab-ı mucibesinin beyaniyle kâmilen red edilip mahkeme-i cinayet îlâmlarının havi olduğu hükümlerin mevadd-ı kanuniyyeye cihet-i tatbikiyyesince esbab-ı fesh ve nakzdan bir şey görülemediği beyaniyle îlâmat-ı mezkûrenin tasdik edildiği anlaşılmıştır.

Malûm-ı âlî buyurulduğu üzere, bu şeyler Devlet-i aliyyece bâdi-i muhatarât-ı azîme olan madde-i hal'in netâyic-i seyyiesinden olup şu mesele dahi bir haylı vakitten beru tetkik ve tâmik olunarak mahkeme-i cinayetce lahik olan hükümler olbabda icra olunan istintakat ve tetkikat-ı nizamiyeye mübteni olduğu gibi mahkeme-i temyiz ceza (dairesi) dahi muhâkim-i nizamiyyenin tabakat-ı intihaiyyesi olarak oradan tasdik olunan hükümleri nakz edecek kanunen diğer bir merci olmamasına ve mücazât-ı kanuniyyenin icrası veya afv ve tahfifi kanunen hukuk-ı mukaddese-i hazret-i pâdişahîden bulunmasına nazaran *icray-ı icabı menût-ı irâde-i seniyye-i hazret-i tâcdârî* idüği kılınmış ve nezaret-i müşarünileyhanın tezkiresi melfuf îlâmlar ile beraber arz ve takdim edilmiş olmağla olbabta ve katıbe-i ahvalde ferman hazret-i veliyyülemr efendimizindir.

13 şaban 298 (27 haziran 297)

Said Ahmed Esad Mahmud Nedim Osman Nuri Hasan Hüsnü
es-Seyyid Mehmed Âsım Server Abdüllatif Subhi Kâmil
Hasan Fehmi Tevfik es-Seyyid Mustafa Zihni Raif

Heyet-i vükelâyı gösteren bu isimlerin hepsi mühürdür. Mazbatada mücazatın temamî-i icrası veya afv ve tahfifi kaydiyle mahkeme kararının tadilinin hukuk-ı pâdişahîden olduğu beyan kılınarak cezaların hafifletilmesi tarafına bir kapı açılmış oluyor.

hükm-i celiline ibtidar kılınacağı beyaniyle tezkire-i senâveri terkim kılındı efendim. Fî 13 şaban, sene 98 (fî 28 haziran, sene 97).

SAİD

Sureti not olarak gösterilen Heyet-i Vükelâ mazbatasında mahkemece verilip temyizce tasdik edilen kararın padişah tarafından ya tamamen icra veya af yahud hafifletilebileceği kaydedilmiştir ki, bu kaydın Midhat Paşa'ya hürmetkâr olan Başvekil Said Paşa tarafından bilhassa konulmuş olması pek muhtemeldir.

Mahkeme ilâmı hakkında Vükelânın şifahî mütalâaları

Yukarıda görüldüğü üzere mahkeme kararı ve Temyiz ilâmı, Adliye Nezareti'nin tezkiresiyle Meclis-i Vükelâya geldikten bir gün sonraki pazar günü mecliste bu hususta bir görüşme yapılmıştır.

O tarihte Başvekil bulunan merhum Said Paşa, hatıratında (S. 59) bu mesele hakkındaki mütalâalarının gayet mühim olduğunu kabine âzalarına söyliyerek bu hususta âzalardan her birinin ayrı ayrı fikirlerini beyan etmelerini teklif ettiği ve ibtida Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa'dan başlıyarak şifahî mütalâalarını sorduğunu beyan etmektedir.

Said Paşa'nın Meclis-i Vükelâ zabıtlarından aldığı mütalâalar hulâsaten şöyledir :

Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa, heyet-i vükelâdaki şifahî mütalâasında bu iş mehâkim-i muntazamadan çıktığı cihetle esasen meclis-i vükelâca tetkik ve temyizine mahal olmadığını ve "bu defa devletin mebde-i felâket ve harabiyyetine sebeb olduğu cihetle mürettiplerine lânet olsun" dedikten sonra Avrupaca ne tesir yapacağını öğrenmek icab ettiğini söylemiştir.

Evkaf Nazırı Subhi Paşa, Hasan Fehmi Paşa'nın ifadesini tasdik ve Meclis-i Vükelânın, temyizin hükmünü bozmıya selâhiyeti olmadığını ve bu işe cüret edenlerin memleketin felâketine sebeb olduklarını ve bir padişahı hal' ile malını yağma edenler hakkında kanunun tatbik edilmesini beyan etmiştir.

Hariciye Nazırı Âsım Paşa (Nafia Nazırı'nm mütalâasına cevap olarak) bu hususa dair *İstanbul*'daki elçilerin bir şey söylemediklerini ve yalnız Müzürüs Paşa'nın, bu meselenin *Londra*'da Avam kamarasında Mister Makon tarafından hükümetten sorulduğunu ifade eylemiş ve

Başvekil de siyasî hususatın şimdiden keşfi kabil olamıyacağını ilâve etmiştir.

Şuray-ı Devlet Reisi Server Paşa, mahkemenin kararıyle temyizin tasdikinin kabulü ile beraber hal' işi Devlet-i aliyyede yetmiş, seksen seneden beri unutulmuş bir fenalığı yeniliyerek devleti fena halde sarsmış olduğunu ve buna cüret edenlerin fenadan fena insanlar olduklarını, bunu mücerred ahz-ı intikam için yaptıklarını ve hal' meselesinden dolayı bunların katilleri icab ettiğini söylemiştir.

Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi, ilâmın usul ve kanun dairesinde yapıldığını ve esas mesele bu adamların hal' ile millet ve devlete ve İslâm âleminin mahvına teşebbüs ettiklerini ve buna dünya ve âhırette şahadet edeceğini beyan eylemiştir.

Maarif Nazırı Kâmil Paşa, "bu maddede denilecek şeyin evvel ve âhır katilleri lânet olduğudur" demiştir.

Ticaret Nazırı Raif Efendi, "buna diyecek bir şey yoktur ve usulen mehâkimden geçmiş bidayeten, istinafen, temyizen tetkik ve rü'yet olunarak itiraz edenlerin itirazları da yine kanunen reddolunmuştur; îlâm hükmünün icrası irâde-i seniyyeye menuttur".

Sadaret Müsteşarı Zihni Efendi; kaideten rey vermiye mezun olmadığını söyledi.

Maliye Nazırı Vidinli Tevfik Paşa, Raif Efendi'nin dediğini tasdik ile hükmün icrası irâde-i seniyyeye menut olduğunu söyledi.

Tophane Müşiri Ali Saip Paşa, mahkemenin hükmünün kanunî hükümlere bina edildiğini ve söylenecek bir şey olmadığını beyan etti.

Adliye Nazırı Cevdet Paşa, Ali Saip Paşa'yı tasdik etti.

Hariciye Nazırı Âsım Paşa, "kanun dairesinde cereyan etmiş olan muhakeme üzerine verilen hükmün icrası irâde-i seniyyeye menuttur" dedi.

Bahriye Nazırı Hasan Paşa; bu adamları ömrü oldukça lânetle yâdedeceğini söyledi.

Harbiye Nazırı Gazi Osman Paşa, kanun hükmünün tamamen icrası lâzım gelmekle beraber istikbalin temini buna menut olduğunu beyan etti.

Mahkeme kararı hakkında vükelânın fikrini alıp zabta geçiren Başvekil Said Paşa hatıratında kendi mütalâasını beyan etmemiştir. Tabiî bu mütalâalar aynen saraya arzedilmiş olup Abdülhamit buna kanaat etmiyerek meseleyi ulemadan mürekkep bir meclise havale etmiştir.

Mahkeme kararının ulema heyeti tarafından tetkiki

Abdülhamit, amcası Abdülaziz'in ölümünde medhaldar oldukları sabit olan!.. Mahmud ve Nuri Paşalar dolayısiyle bu işte âmir-i mücbir saydığı Sultan Murad hakkında ulemadan mürekkep bir meclise bir sual tevcih etmiş ve bu meclise davetli ulemadan başka hiç bir kimsenin girmemesini emretmiştir. Abdülhamit bu vesile ile biraderi Sultan Murad'ın âmir-i mücbir olup olmadığını ve Mahmud ve Nuri Paşaların da şerik-i katil veya muîn-i katilden hangisi olduklarını öğrenmek istemektedir.

"Mahmud ve Nuri Paşalar istirhamnamelerinde ve gönderdikleri haberler ile iddialarında şehid cennet-mekânın itlâfı için şahs-ı malûmları (Mustafa Pehlivan ve arkadaşları) Murad Efendi'nin irâdesiyle gönderdikleri ve binaenaleyh âmir-i mücbir kendileri olmadığı ve âmir-i mücbir Murad Efendi ile validesi olduğu dermeyan olunuyor. Kendilerine böyle bir irâde verildiği zaman kendilerinin istifa edip etmemeleri yed-i iktidarlarında değil midir? Ve istifa eyledikleri surette Murad Efendi, pâdişahlık iktidarını ve kuvvetini tamamiyle kendi aleyhlerinde istimal eyliyecek mi idi? Ve şayet bu irâdeyi isga ve kabul eylemedikleri halde haklarında her türlü tehdidat icra ile kendüleri için her güna muhatarât ve tehlike kapıları küşade ve âmade olduğu Murad Efendi tarafından katiyyen beyan edilmiş mi idi? Böyle tehdidi havi bir kaç söz îrad olunması farz olunsa bile o zaman bilâ-muhakeme Murad Efendi'nin "amm-i ekrem-i cennet-mekânın telefi için emir verdim de şu yolda nâ-meşrû olan bu emrimi ifa etmekten istiğna ile istifa eyledikleri için bu adamları emsali olan iki şahıs ile beraber öldürüyorum veyahut nefyediyorum" diyecek mi idi? Ve böyle ifadât-ı gayr-ı mâkule ile vükelây-ı mevcudeyi ve ahaliyi ikna edebilecek mi idi? Şuralarının lâyıkiyle ve etrafiyle bilmütalâa mahkeme-i adliyyenin kararı veçhile, bu hususta kendilerinin şerik-i katil mi olmaları lâzım gelir, yoksa kendi iddiaları veçhile muîn mi olamları iktiza eyler? Buralarının ve eşhas-ı malûme hakkında ne yapılmak lâzım geleceğinin dünyevî ve uhrevî olarak zikrolunan meclis-i ulemaca gayet etraflı müzakeresiyle ber-minval-i muharrer arzolunması ve bu meclis-i ulemanın haricinde bulunanların meclisin müzakeratma kesb-i ıttılâ eylememeleri dahi cümle-i irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişahîdendir. Olbabta.."

Sureti yukarıda yazılı olan irade üzerine toplanan ulema meclisi de 21 şaban 98 (19 temmuz 1881) tarihli ve sureti aşağıda gösterilen kararlarla Mahmud ve Nuri Paşaların iddialarının doğru olmadığı ve

Sultan Murad ile validesi fiil-i katli emretseler bile Mustafa Pehlivan'ın bu yolda bir iddiası olmadığından iki Paşa'nın iddialarının kavl-i mücerredlerinde kaldığını beyan ile bunların katle kadar tazirleri meşru olduğunu bildirmişlerdir.

Ehemmiyetine binaen bu ulema meclisi kararını aynen aşağıya yazıyorum :

"Adn-âşiyan Sultan Abdülaziz Han'ı bilfiil şehid eden Pehlivan Mustafa ve rüfekasiyle Mahmud ve Nuri ve Midhat Paşa'larm mehâkim-i nizamiyyede icra kılınan istintak ve muhakeme-i aleniyyelerinde cürümlerine göre cezaları beyan olunmuş ise de îcab-ı şer'isi dahi biletraf tezekkür ve mütalâa olunarak bâ-mazbata arz ve beyan olunması muktezây-ı emr ü irâde-i isâbet-âde-i cenâb-ı pâdişahîden olmağla olbabta mehâkim-i mezkûreden takdim kılınan îlâmat ve Meclis-i Hass-ı Vükelâdan tanzim olunan mazbata ve evrak-ı mütekaddime ve müteferriası teşekkül eden meclis-i daiyanemizde ledelmütalâa îlâmat ve evrak-ı mezkûrede bast ve beyan kılınan tafsilâta nazaran merkum Pehlivan Mustafa, şehid-i merhum-ı müşarünileyhin iki kollarının damarlarını Fahri Bey'in vermiş olduğu çakı bıçağı ile kat ve cerhedip teessüründen nâşi irtihal-i dâr-i beka eylediğini طائعاً tâyian ikrar etmiş olduğundan merkum Pehlivan Mustafa'nın katli ve rüfekasından Hacı Mehmed dahi şehid-i müşarünileyhin hîn-i katlinde ayağını tutmuş olduğunu kezalik tâyian ikrar etmesine mebni tâzir-i şedid lâzım geldiği misillü müttehemlerden Fahri Bey'in ve Cezayirli Mustafa ve Ali ve Necib ve Seyyid ve İzzet Beylerin varaka-i nutkiyyelerinde zikr ve beyan olunduğu veçhile her birinin bir dereceye kadar fiil-i katilde zî-medhal oldukları anlaşılmış olduğundan cürümlerinin derecat ve îcab-ı hale göre her birine tâzir lâzım geldiği ve Murad Efendi ve validesinin fiil-i katli icraya tefevvüh olunduğu üzere emretmiş olsalar bile mezbur Mustafa Pehlivan'ın bu yolda iddiası olmayıp Nuri Paşa ve Mahmud Paşa'nın kavl-i mücerredinde kaldığı ve Mahmud ve Nuri ve Midhat Paşalar dahi fî 21 şaban 98 tarihiyle tanzim ve takdim-i pîşgâh-ı cenâb-ı şehinşâhîleri kılınan müzekkire-i dâiyanemizde arz ve beyan olunduğu veçhile[409] katle kadar tâzirleri

[409] Ulema heyetinin bu hususiaki müzekkeresi aynen şöyledir :

"Bilâ sebebi-şer'i imamülmüslimîn خلع hal' ve katlini intac eder ahvale ictisar ve emval-i beytülmali yağma ve garet ve beynlerinde biliktisam memâlik-i islâmiyyenin tahribine bâis ve bâdi olup müstemirren sâi bilfesad olanların re'y-i imamülmüslimîn ile

meşru olduğu muhat-ı âlem ve ârây-ı cenâb-ı mülûkâneleri buyuruldukta olbabta ve her halde emrü ferman hazret-i veliyyülemrindir. Fî 21 şaban, sene 98.

Uzun çekişmelerden sonra verilmiş olan bu kararda fetva emini (Nuri Efendi) nin tesiri vardı[410].

siyaseten katle kadar mücazâtları meşrû olduğu muhât-ı âlem - âray-ı cenâb-ı tâcdârîleri buyruldukta olbabta ve katıbe-i ahvalde emr ü ferman hazret-i veliyyülemrindir" 21 şaban 98.

[410] Bu müzakere esnasındaki görüşme ve karar hususlarında *Viyana*'da intişar etmiş olan Korespondans Politik gazetesinin 22 temmuz 1881'de İstanbul muhabiri tarafından *Viyana*'ya bildirilmiş olan bendinde hulâsa olarak şu kayıtlar görülüyor :

"Zât-ı şâhâneyi bugün muztarib eden iki mesele vardır ki biri *Trablus - Garp* meselesi, diğer Midhat Paşa'dır. Pâdişah bu meseleler hakkında herkesin mütalâasını soruyor. Geçen gün her bir içtimaı yirmi dört, otuz saat süren meclislerden biri daha aktedildi. Bu mecliste vükelâ heyetinden maadâ Hayreddin Paşa ile sâbık vükelâdan bir haylısı vardı. Bu içtimada muhakemeden bahsolundu; zira muhakeme meselesi, mahkeme tarafından verilen hükmün şer -i şerife tatbikiyle tasdik edilip edilmiyeceği Pâdişah tarafından ulemaya sorulduğundan îtibaren başka bir tarz ve surete girdi; ulema bu babta aralarında haylı müzakereler yaptılarsa da ittifak edemediler ve nihayet Şeyhulislâm'ın riyasetinde toplanan heyet-i ilmiyye divân-ı temyizin verdiği hükmü tasdik eylediklerini pâdişaha bildirdiler.

"İstanbul'da fetva emini namında bir zat vardır ki politika ile iştigal etmiyen bu zat, yalnız ahkâm-ı şer'iyyeyi icraya memur olup lâ-yenazildir. Bunun tarafından verilen fetvalar kabil-i temyiz değildir; seksen yaşında bulunan şimdiki fetva emini vicdanına muhalif fetva vermek istemediğinden ve verdiği fetvada maznunların cümlesi bîgünah olduğundan bahis ile yalnız itiraf-ı cinayet eden iki şahsı cezalandırmak mümkin olduğunu beyan eylemiştir. Müşarünileyhi bu fikir ve kanaatinden vaz geçirmeğe pek çok çalışmışlarsa da muvaffak olunamamıştır" *(Yıldız evrakı'zarf no. 59)*. Merhum Memduh Paşa "*Hal'ler, İclâslar*" isimli eserinde *(S. 159, 160)* bu mesele hakkında şöyle diyor: "... Sonra saraya emin-i fetva ve sahib-i takva Nuri Efendi celbile hükm-i mezkûr hakkında fikr-i nazarî aranılınca mübarek Nuri Efendi tahkikat ve tetkikat usul-i şer'iyyeye tatbikan îfa edilmemiş; şeriat idama mesağ gösteremez cevab-ı sevabını irkilmeyip verdiğinden mahkûmîn suret-i zâhirede idamdan afv olunarak Mekke-i Mükerreme'nin *Taif* kalesine bilisrâ muzik-i ibtilâya ilka olunmuşlardır. Aradan bir zaman geçti, o üç paşamn vefatları haberi işitildi. Bunların ihnak kılındıkları malûmdur.." Memduh Paşa bunu kaydettikten sonra : "Mukaddema îdama hüküm yürüten mehâkim-i adliyye tabakatı olup keyfiyyet Meclis-i Hass-ı Vükelânın tetkikine verilmiyerek ve fetva emini efendiden dahi sual edilmiyerek adliyenin kararı mûcibince îcabı icra kılınmış olup vebali evvel be-evvel nereye intikal edecekti, elbette adliye heyetine; fakat mahkemenin reisi saray nüfuzı ile îdam kararı verdi ise şu mazeret meşrû olur mu? asla olamazdı. Şahs-ı vâhid ki reistir, nüfuza bakmasa nefsi için azil ihtimali belki vardır; hey'et-i hâkime vicdanlarına müracaat ve kahr erbabından haşyetle hiyel-i adlî tutarak nüfuzu saymamış olsalar adliye hey'etine pâdişah dokunamazdı; yazıklar ki

MAHKEME KARARININ TETKİKİ İÇİN FEVKALÂDE HEYET TOPLANMASI

II. Abdülhamit, şeyhülislâmın riyasetindeki ilmiye heyetinin kararını aldıktan iki, üç gün sonra yani 9 temmuz 1297 (23 veya 24 şaban 1298 = 21 temmuz 1881) tarihinde Başvekil Said Paşa da dahil olmak üzere Safvet Paşa'nın riyaseti altında *Yıldız*'da mansup ve mazul vezir ve askerî erkândan müteşekkil fevkalâde bir heyet toplıyarak onların da bu hususta karar vermelerini istemiştir.

Abdülhamit, topladığı heyete Başmabeynci Hamdi Paşa hazır olduğu halde kurenadan Nişli Mahmud Münir Bey vasıtasiyle selâm-ı şâhâneyi tebliğ ettikten sonra onlara neye karar verilmesi icabettiğine dair aşağıdaki kapalı talimatı bildirmiştir.

1 — Sultan Aziz'in ölümünde Sultan Murad'ın ya emr-i cebrîsi vardır veyahut mahkûm paşalar bu fiili kendiliklerinden yapmış ve yaptırmışlardır; mesele bu iki şıktan biridir ve bunun aydınlanması zaruridir.

2 — Bu işte Sultan Murad'ın emr-i cebrîsi olduğu istidlâl olunuyor; çünkü katiller hâkan-ı müşarünileyhin on beşer, yirmişer senelik adamlarıdır.

3 — Nuri ve Mahmud Paşalar katillere verdikleri emri Sultan Murad'ın emr-i cebrîsi ile yaptıklarını son defa takdim eyledikleri imzalarını havi varakalar ile îtiraf etmişlerdir.

4 — İş bu hale müncer olunca mehâkimin kararmm tatbiki âdilâne olacaktır.

5 — Eğer serdedilen deliller ve ifadeler ile Murad Efendi'nin âmir-i mücbir olduğu kabul edilirse bunun mahkûmların cezasını tahfife medar olacağı aşikârdır; eğer kabul edilmezse tahfif-i cezaya gidilemiyeceği.

6 — Murad Efendi'nin âmir-i mücbir olduğunun kabulü, müşarünileyhin icray-ı cezası için bir vesile olamaz mı? Çünkü Sultan Aziz'in katli için emir verdiği zaman sıhhatte ve aklı başmda olduğunu yapılan tahkikat göstermiş; ve ayrıca dün akşam Midhat Paşa, Sultan Murad'ın, cülûsundan bir hafta sonra hastalandığını ve Sultan Abdülaziz'in vefatı esnasında sıhhatte olduğunu beyan etmiştir.

mânen muhâkim, mahkûm olmuştur" diyerek idam kararı veren heyet-i hâkimenin, hükmünü tesir altında verdiğini kaydediyor.

7 — Bununla beraber Sultan Murad mecnun olduğundan kendisi ne şer'an ve ne de nizamen cinnet halinde mücazat göremiyeceği malûmdur.

8 — Sultan Murad'ın bu halinde vücudu memleket menfaati için muzir olup da kaldırılmak istense idi, Suavi vakasından bilistifade derhal bertaraf edilirdi; halbuki şefekat-i şâhâne böyle bir hale mâni olduğu gibi müşarünileyh elyevm kemal-i rahatta ve mahfuziyyet-i şâhânededir.

Bu suretle tebliğ edilen iradeyi müteakip 24 şaban 1298 (22 temmuz 1881)'de içtima eden fevkalâde heyet, cinayet mahkemesi, temyiz dairesi ilâmlariyle Midhat Paşa'nın itiraz lâyihasını heyet-i vükelâ mazbatasını ve saireyi birer birer mütalâa ve tetkik ederek vükelâ mazbatasında gösterilen ilâmların tasdiki veya afv ve tahfifi hakkındaki iki nokta üzerinde ve bir de yukarıda numara sırasiyle gösterilen irade-i seniyye üzerinde durarak müzakeratta bulunmuşlardır.

Bu hususta Sultan Murad'm cünun-ı mutbik ile mecnun olması cihetiyle isticvab ve muhakemesi kabil olmıyarak validesinin vaziyetinin ona bağlı bulunmasına mebni, bunlar hakkında bir şey yapılamıyacağma ve Pehlivan Mustafa ve arkadaşlarının yüksek aylıkla *Fer'iye*'ye tâyinleri ve bunlara Seyyid Bey ve Nuri Paşa taraflarından yapılan tebligatın ve Mahmud Paşa'ya verilen emrin Sultan Murad'ın iradesine mütevakkıf bulunmasına mebni, bu cinayette Sultan Murad ile validesinin reyleri munzam olduğuna hükmolunmuş ve heyetin kanunî selâhiyeti olmamasına mebni, tetkike girişilemiyerek hükm-i ilâmm icra veya tahfifi için reye müracaat olunarak bu yolda imzalanan varakanın ilişik olarak arz ve takdimine karar verilmiştir [411].

[411] Fevkalâde heyetin padişaha takdim ettiği mazbata sureti aynen şöyledir "Cennet-mekân firdevs-âşiyan merhum ve mağfûrün leh Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin vak'a-i şahadetlerinden dolayı itham olunan eşhas hakkındaki mahkeme-i cinayetten tanzim olunup Adliye Nezaretinden bâ-tezkire irsal olunan iki kıt'a ilâm ile mahkeme-i temyiz ceza dairesinin ilâmı meallerine nazaran müttehemlerden Mustafa Çavuş ve Hacı Mehmed ve Cezayirli Mustafa ile Fahri Bey'in katil-i müteammid ve Ali ve Necib Beylerin fâil-i müşterek olmak üzere mücrim olduklarına ittifak ve Mahmud ve Nuri ve Midhat Paşaların dahi kezalik fâil-i müşterek olmak üzere mücrim bulunduklarına ekseriyyet ve Seyyid ve İzzet Beylerin dahi muîn-i katil olmak üzere mücrim olduklarına ittifak-ı ârâ ile mahkeme-i cinayette hükmolunup cezaları tahdid edilmiş ve mahkeme-i temyiz ceza dairesince de ilâmların tetkikat-ı temyiziyyesi icra ile beraber Midhat Paşa tarafından verilen lâyihada münderic itirazat dahi red edilip mahkeme-i cinayet ilâmlarının havi olduğu hükümlerin mevadd-ı

Mahkeme kararının tamamen *tatbikini* veya tahfifini istiyenler

Fevkalâde heyetteki bu görüşme neticesinde mahkemece verilmiş olan cezanın tamamen icrasiyle tahfifi hakkındaki kararda ekseriyet, kararın tamamen tatbikini istiyenler teşkil etmiştir. Ekseriyeti teşkil edenler arasında kanun hükmünün yani cezanın tatbikini musirren istiyenler bulunduğu gibi, kanunun icrasını veya bunun hafifletilmesinin padişahın hakkı olduğunu söyliyerek cezanın tahfifi tarafını

kanuniyyeye cihet-i tatbikiyyesince esbab-ı fesh ve nakzdan bir şey görülemediği beyaniyle îlâmât-ı mezkûre müttehiden tasdik kılınm ışolduğu gibi, ol babta meclis-i mahsus-ı vükelâdan kaleme alınan mazbata dahi mücazât-ı kanuniyyenin icrası veya tahfifi irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişahîye tâlik edilmiş ve evrak-ı mezkûre mâruz-ı huzur-ı âli kılınmış olması üzerine şu iki suretten hangisinin icrasının münasib olacağının tâyini ve bir de Mahmud ve Nuri Paşalar bu babta âmir-i mücbir Murad Efendi ile validesi olduğunu dermeyan eylemekte olduklarından bu cihetin dahi tetkiki zımnında şeref-sâdır olan emr ü ferman-ı hümâyun-ı hazret-i pâdişahî veçhile mabeyn-i hümâyun cenab-ı mülûkânede mün'akid meclis-i fevkalâdede biletraf teemmül ve mütalâa olundu.

Müşarünileyhümadan Murad Efendi âmir ve validesinin dahi onunla beraber hey'et-i ithamiyyece itham ile beraber Murad Efendi'nin mecnun-ı mutbik olması hasebiyle isticvab ve muhakemesi kabil olamaması ve validesinin dahi ona tâbi bulunması cihetleriyle bunlar hakkında bir şey denilememiş olup ancak Mahmud Paşa'nın bâdelhükm takdim eylediği istintaknamede bu fiil-i şenîin Murad Efendi ile validesinin emriyle vuku bulduğunu ifade eylemesi ve Murad Efendi'de cülûsunun haftasında eser-i cinnet hissolunduğunu Midhat Paşa'nın bâ-varaka beyan etmesi, Murad Efendi'nin emekdarlarından ve bekçi makulesinden üç kişinin yüzer lira maaş ve otuzar lira elbise baha verilerek *Fer'iye*'ye memur edilmesi ve Nuri Paşa ile Seyyid Bey taraflarından dahi eşhas-ı merkume Murad Efendi'nin irâdesiyle *Fer'iye*'ye gönderildiği ifade kılınmış ve bunların iradesi olmadıkça eşhas-ı merkumenin *Fer'iye* sarây-ı hümâyununa dâvetleri kabil olamaması gibi istidlâlat ve sair emarat bu cinayet-i feciada Murad Efendi ile validesinin dahi emir ve malûmatı munzam idüğini müeyyid ahvalden görünür ise de hey'et-i âcizanemizce selâhiyet-i kanuniyye olmadığı cihetle bittabi tetkikine girişilemeyip hükm-i ilâmın icrası veya tahfifi emrinde araya ledelmüracaa ol babta tanzim ve leffen arz ve takdim kılınan varaka-i mümziyyede gösterildiği veçhile ekseriyet-i âra hükm-i mezkûrun icrası tarafında vaki olmuş ise de katıbe-i ahvalde emr ü ferman hazret-i veliyyülemr efendimizindir. 24 şaban, sene 298 (9 temmuz, sene 297).

Safvet Said Ahmed Esad Mahmud Nedim Hayreddin Ahmed
Ârifî Kadri Osman Nuri Hasan Hüsnü es-Seyyid Mehmed Asım
Server Ahmed Cevdet es-Seyyid Ali Saip Abdüllatîf Suphi
Kâmil Mehmed Rauf es-Seyyid Gazi Ahmed Muhtar
Hüseyin Hüsnü İsmail Hakkı
es-Seyyid Ali Nizami Hasan Fehmi Tevfik Edhem Mahmud
Asaf Celâleddin es-Seyyid Hafız Ahmed

iltizam edenler de vardır. Bu hususta Abdülhamid'e takdim edilen liste aynen şöyledir :

"Cinayet-i malûme ile mahkûm olan Pehlivan Mustafa Çavuş ve Hacı Mehmed ve Cezayirli Mustafa ve Fahri ve Ali ve Necib Beylerin ve Mahmud ve Nuri ve Midhat Paşaların ve Seyyid ve İzzet Beylerin haklarında Mahkeme-i Cinayetce hüküm ve Mahkeme-i Temyiz Ceza Dairesince tasdik olunan mücazâtm tamamî-i icrasını istiyenler, vesikalar arasındaki imzalarını havi fotoğrafta görüldüğü üzere yukarıdan aşağıya imza sırasiyle şunlardır :

Zabtiye Nazırı Hafız Ahmed Paşa, o tarihte ferik rütbesinde bulunan Mehmed Asaf Celâleddin Paşa, Erkânı Harbiye Reis vekili Müşir Ethem Paşa, Maliye Nazırı Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa, Müşir Ali Nizami Paşa, Birinci Ordu Müşiri İsmail Hakkı (Kurt İsmail) Paşa, Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa, Müşir Rauf Paşa, Maarif Nazırı Kâmil Paşa, Tophane Müşiri Ali Saib Paşa, Adliye Nazırı Cevdet Paşa, sâbık Serasker Hüseyin Hüsnü Paşa, Serasker Gazi Osman Paşa.

"Hükm-i kanunun tamami-i icrası" kaydiyle Dahiliye Nazırı Mahmud Nedim Paşa ve "Hukuk-ı umumiyyeye ait olanlarda yani sâi bilfesad oldukları cihetle hükm-i kanunun icrasmdayım" derkenariyle Şeyhülislâm Uryanîzade Ahmed Esat Efendiler vardır.

Cezanın tahfifini istiyenler de yukarıdan aşağıya isim sırasiyle :

Ticaret ve Ziraat Nazırı Köse Raif Efendi[412] Nafia Nazırı Hasan Fehmi Efendi (Paşa) Yaver-i ekrem Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Evkaf Nazırı Abdüllâtif Subhi Paşa, Hariciye Nazırı Âsım Paşa esbak Başvekillerden Kadri, Ahmed Ârifî ve Tunuslu Hayreddin Paşalar, Başvekil Said Paşa, esbak Başvekillerden fevkalâde heyet reisi Safvet Paşa.

Vesikalar arasındaki fotoğrafta görüldüğü üzere mahkeme kararının icrasını veya tahfifini istiyen bu zatlar bir kâğıda ayrı ayrı imzala-

Bu fevkalâde heyet âzalarının Hayrettin Paşa'dan maadası mazbatanın altma mühür basmışlar ve yalnız Hayrettin Paşa imza atmıştır. Şuray-ı Devlet Reisi Server Paşa hasta olduğundan imza etmemiştir. Bu mazbatanın bir sureti Said Paşa hatıratında da *(C. I, s. 68)* görülüyor.

[412] Fevkalâde heyet âzalarının aşağıdaki mütalâaları Said Paşa'nın hatıratında *(C. I, s. 63)* aynen vardır.

rını atarak bu hususiaki mütalâalarım yazıp padişaha takdim etmişlerdir [413].

Kanunun tatbikini istiyenlerin mütalâaları

Zabtiye Nazırı Hafız Paşa:

Hükm-i kanunun icrası re'yindeyim; mamafih merhamet-i seniyye na-mütenahi olmağla tahfif-i ceza irâde-i seniyyeye menuttur. HAFIZ

Müşir Asaf Celâleddin Paşa:

İlâmların icray-ı hükmü re'yindeyim; tahfif-i ceza ferman-ı hümâyuna menuttur. ÂSAF

Müşir Ethem Paşa:

Hükm-i ilâmın tamamî-i icrası tarafındayım; mamafih her ne suretle ferman buyurulur ise isabet ondadır. ETHEM

Vidinli Tevfik Paşa:

Raif Efendi'nin ifade eylediği gibi iş mahkemeden geçmiş [413], bunda bir hata varsa mahkemeye ait olup onun temyizi, iktidarım haricinde bulunmuştur. Hükm-i kanunun muhafazası lâzimeden olarak şununla beraber icra ve adem-i icrası hukuk-ı hazret-i pâdişahiyye aittir.

HÜSEYİN TEVFİK

Ali Nizami Paşa:

Nizama muvafık olarak mahkemeden geçmiş, temyiz de hükmü tasdik etmiştir. Sevap re'y, hükm-i kanunun ve hukuk-ı şâhânenin icrasıdır.

NİZAMİ

Müşir İsmail Hakkı Paşa:

Ali Nizamî Paşa'yı tasdik ederim.

İSMAİL HAKKI

Hüseyin Hüsnü Paşa:

Efendimizin hukuk-ı mukaddese-i şâhânelerine dair söz söyliyemem; yalnız hükm-i kanunun icrası arzusunda bulunurum.

HÜSEYİN HÜSNÜ

Müşir Rauf Paşa:

Mahkemelerden geçmiş ve temyiz de tasdik etmiş olduğundan hükmü icra farizadandır derim. Bu iş pek mühim olup ibret-i müessire

[413] Raif Efendi böyle bir tahrirî ifadede bulunmamış olup müzakere esnasında şifahen söylemiştir.

irâesi dahi lâzım olduğundan hükm-i kanunun tamamî-i icrasını efendimizden rica ederim. Hal' meselesi şu bulunduğumuz netâyic-i vahimeyi vücude getirdiğinden icrây-ı hüküm lâzimedendir. Abdülaziz merhumun müstağrak-i eltâf ve inayâtı olup el'an şu hal üzere matem etmekteyim; binaenaleyh hükmün icrasını tekrar efendimizden istirham eylerim

RAUF

Maarif Nazırı Kâmil Paşa:

Hükm-i kanunun icrası re'yindeyim; fakat bunun tamamî-i icrası veya tahfifi hakkında ilham-ı rabbanî kalb-i şâhâneye her ne veçhile vârid olur ise isabet ondadır.

KÂMİL

Serasker Ali Saip Paşa:

Hükm-i kanunun icrası re'yindeyim; mamafih tahfifi hukuk-ı mukaddese-i şâhânedendir.

ALİ SAİP

Cevdet Paşa:

Adliye Nezaretinde bulunduğum cihetle îlâmâtın icrası re'yinde bulunurum; şununla beraber hükm-i îlâmın icrası emr-i tabiîdir. Tahfif ve tebdili dahi bir sebebe müstenit olmak lâzım gelir; öyle bir sebeb göremiyorum, görsem arzederim. Lâkin başka taraftan dahi meclise bir sebeb dermeyan olunmadı, belki efendimizce bir sebeb var ise icray-ı hüküm emr ü fermân-ı hümâyunlarına menûttur.

CEVDET

Bahriye Nazırı Hasan Paşa:

Hükm-i kanunun tamamî-i icrası re'yindeyim.

HASAN

Gazi Osman Paşa:

Hükm-i kanunun icrası hukuk-ı mukaddesedendir. Binaenaleyh şehid merhum bir pâdişah olup her halde ibret-i müessire icrası lâzım geldiğinden hükm-i kanunun icrasına efendimizden istirham ederim. Îlâmatta bir kusur ve hata var ise adliye memurlarına aittir.

OSMAN

Mahmud Nedim Paşa:

Hükm-i kanunun tamamî-i icrası re'yindeyim.

MAHMUD NEDİM

Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi:

Müftü olduğum mülâbesesiyle lisan-ı şer'îde söylenecek sözü rüfekam ile arzettim[414]. Bu iş pek mühim olduğundan ve tahkikat ve istintakat usulen cereyan edip hükm-i îlâm icra olunmaz ise bilâhara fesadâtın önü alınmak kabil olamıyacağından lisan-ı şer'îden mazbata-i mütekaddimede arzedildiği veçhile hükm-i îlâmın icrası re'yindeyim.

AHMED ESAD

Cezanın hafifletilmesini isteyenler

Raif Efendi:

Hükm-i îlâmın icra ve adem-i icrasındaki mehâziri muvazeneye muktedir olamadığımdan ve ahkâm-ı kanuniyyenin icrası hukuk-ı mukaddese-i şâhâneden olduğundan efendimiz her ne ferman buyurulursa isabet ondadır.

RAİF

Hasan Fehmi Paşa:

Velinimet efendimiz kanunen yed-i iktidar-ı mülûkânelerinden olan bir maddeyi kullarının müşaveresine havale buyuruyorlar; bundan maksad-ı hümâyunları hükm-i îlâmın icrası veya tahfifi şıklarından birinin tercihi demek oluyor. Bu ise mebde'-i felâketimiz olan hal'in netayic-i seyyiesinden olup buna sebeb olanların ilâ-ahıri'l-kıyam lânet ile yâd olunacakları tabiî olmasiyle bundan dolayı inzimam eden madde-i şahadetten dolayı mahkûm olanların hakkında verilen îlâm usulen mehâkimden tanzim ve tasdik edilmiş olmasiyle vacibü'l-icra idüğünden ve gönül hükm-i kanunun icrası arzusunda bulunmak tabiî olup her iki cihetce mehâziri varid-i hâtır olarak eğerçi dahilen emin isem de haricen su-i tesiri ihtimali dahi melhûz olarak bunu kestirmek keşf-i keramete menût olup binaenaleyh bu iktidarı haiz olmadığımdan şevketmeâp efendimizin iradeleri ne merkezde ise isabet ondadır.

HASAN FEHMİ

Gazi Ahmed Muhtar Paşa:

İş Mehâkim-i resmiyyeden geçmiş olduğundan bu babta bir diyeceğim olmayıp vicdan-ı şâhânenin vereceği hüküm musibtir.

GAZİ AHMED MUHTAR

Suphi Paşa:

Hasbelkanun bunlar cezaya müstahıktırlar; Mahkeme-i intihâiyye dahi tasdik edip iş tenfize kalmıştır. Mahkeme-i nizamiyyeden geçip de

[414] İmzaladığı isim listesinde bunların sâi bilfesad olduklarından dolayı mahkeme kararının tatbikini yazmıştı.

bir divan-ı harb teşkili farzolunsa bu adamlar müstahikka-ı cezadırlar, mamafih her ne veçhile irâde ve ferman buyurulursa isabet ondadır.
SUPHİ

Asım Paşa:

Hükm-i vaki kanunen verilmiş olup icra ve adem-i icrası irâde-i seniyyeye menûttur. ASIM

Kadri Paşa:

Mahkeme-i Temyiz'den geçen bir madde lehine veya aleyhine re'y beyan etmekte kanunen selâhiyyet göremiyorum; icra veya afv ve tahfifi irâde-i seniyyeye menuttur. KADRİ

Ârifî Paşa:

Suphi Paşa'nın ifadesini tasdik ederim. ÂRİFÎ

Hayreddin Paşa:

Böyle bir mesele-i mühimme mehâkimden ve Meclis-i Vükelâ ve Meclis-i Ülemadan tasdik edildikten sonra mücerret velinimet efendimizce hasıl olan tereddüd üzerine bendegân ve âyan celp ve cem' ile müşavereye müsaade buyurmaları malûm ve müsellem olan adalet ve merhamet-i hümâyunlarını bir kat daha îlâ etmekle hakikaten şâyan-ı teşekkürdür. Arz ve tefsilden müstağni olduğu üzere, bu mesele bir politika rengini alarak esas icraat saray-ı hümâyunda teşekkül eden komisyonun re'y ve ittifakına bina edilmiş olduğu halde cinayet-i şahsiyyeye müşareket gibi hükmedilmiş olduğundan hükm-i îlâmın icrasını hasbessadaka muvafık-ı hükm-i zaman göremediğimden afv ve tahfifi merhamet-i seniyye-i cenab-ı pâdişahiyye menûttur. HAYREDDİN

Başvekil Said Paşa:

Mahkeme-i Temyiz'den tasdik olunmuş olan hüküm mutâdır; bununla beraber cezay-ı mahkûmun icrasında ve tadilinde hukuk-ı seniyye derkârdır. SAİD

Safvet Paşa:

Hükm-i kanunun icra ve tadili âzam-ı hukuk-ı seniyye-i hazret-i pâdişahîden bulunduğundan bu babta re'y arz ve beyandan izhar-ı acz ederim. SAFVET

Cezanın tahfifi hususunda verilen re'ylerin en açığını hiç tereddüt etmeden esbak sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa beyan etmek cesaretini göstermiştir[415].

[415] Bu hususta 12 ağustos tarihli Taymis gazetesi şunları yazmıştır :
"Vüzeradan bir kaç zat dahi (fetva emini gibi) aynı cesaretle beyan-ı mütalâa

YİRMİNCİ BÖLÜM

İDAM KARARLARININ MÜEBBET HAPSE TAHVİL EDİLMESİ

İdam hükmünden sonra

II. Abdülhamit müttehemler hakkında mahkemece verilip temyiz tarafından tasdik edilmiş olan idam kararının tatbikinin bir aksülamel yapacağını düşünerek onu Meclis-i Vükelâdan ve ülema heyetinden geçirttikten ve onların da mahkeme kararının icrasını istediklerinden sonra dahi tatbik hususundaki tereddüdü zâil olmıyarak bunu, bir defa da fevkalâde olarak topladığı bir heyetin tetkikinden geçirmek istemiştir.

Bunun için yirmi beş kişiden mürekkep olarak toplanmış olan fevkalâde heyet, bu mahkeme kararını gözden geçirmiş ve bunlardan ekseriyeti yani on beşi kararın infazını istemesine rağmen padişah, bunun yapacağı fena tesiri düşünerek idam kararını müebbet hapise tahvil etmiştir.

İdamın tatbik edilmemesi için ecnebi devlet elçilerinin faaliyetleri

İdam kararının tatbik edilmemesi hakkında ecnebi devletler tarafından bir imada bulunup bulunulmadığı sarih olarak malum olmamakla beraber, *İstanbul*'da bulunan bütün elçilerin idam kararını tatbik ettirmemek için ittifak eyledikleri muhakkaktır. Taymis ve Deba gazetelerine göre heyet-i hâkimenin ve bilhassa Cevdet Paşa'nın kanun-şikenâne hareketine karşı büyük bir infial duyan İstanbul'daki sefirlerin en kıdemlisi Muhsin Han'dı. Sefirler en son olarak İran sefarethanesinde toplanmışlar, sefirler namına idam kararının tebdilini rica etmek üzere Abdülhamid'e başvurmuşlar ve bu müracaatı 18 temmuz tarihli Taymis ve diğer ecnebi gazeteler de teyid etmişlerdir.

etmişlerdir. Alelhusus Hayreddin Paşa muhafaza ettiği istikamet ve hürriyet-i fikriyyesiyle bilâ-perva mahkeme-i cinayetin hüküm ve harekâtını şiddetli tâbirat ile red ve takbih etmiştir; sadr-ı esbak Safvet ve Kadri Paşalar, Hayreddin Paşa'dan daha mülâyim, fakat aynı fikirde bulunmuşlardır. Gazi Osman, Mahmud Nedim, Cevdet Paşalar mahkemeden verilen hükmün infazını iltizam etmişlerdir..... Avrupa efkâr-ı umumiyyesinin müttehemler lehinde olduğunu gören Abdülhamid, fiil-i katlin Sultan Murad'm irâdesiyle irtikâb edildiğini ileri sürerek müttehemleri îdamdan affetmiş ve bu suretle maksad-ı hafîsinden olan Sultan Murad'm ithamına yürümüştür".

Hacı Muhsin Han elçiler namına Abdülhamid'i görerek merhamet-i şâhaneye müracaat ile mücrimlerin idamdan aflarını rica etmiş ise de padişah bu müracaatı iyi karşılamayıp mabeyn ikinci kâtibi Raşit Bey vasıtasiyle verdiği tahrirî cevapta mücrimleri afv edip etmemenin kendisine ait bir mesele olduğunu ve binaenaleyh bir adamı bilâ-muhakeme idam eden İran hükümetinin sefiri Muhsin Han tarafından bu suretle tahtie'ye kalkışmasına karşı hayret ettiğini bildirmiştir [416].

Taymis gazetesine göre, Türk menbalarından kendisine pek çok mektup gelmiş olan İngiltere elçisi Lord Duffer'in Abdülhamid'i görerek idamın feshini rica ve Midhat Paşa idam edilecek olursa vahim olacak neticeye işaret etmiştir. Yine 18 temmuz tarihli Taymis'e göre, İstanbul'daki sefirler, İtalya sefiri Kont Kurti nezdinde toplanarak müttehemleri idamdan kurtarmak hususunda ittifak etmişlerdir. Taymis gazetesinden başka Dela ve *Viyana*'da çıkan Korespondans gazeteleri de bunu yazmışlardır [417].

Cesedi muayene eden ecnebi doktorları da Abdülhamid'e mektup yazarak katil meselesinin asılsız olduğunu beyan ile rapor üzerinde oynayan oyunu tenkit etmekle beraber raporun birer suretini de elçilere göndermişlerdir.

[416] İran elçisi Muhsin Han padişahın bu tahrirî cevabını alıp diğer elçilere gösterdikten sonra mektubun İran hükümetine ve şahsına ait kısmına da mukabele olarak "Yıldız sarayında seyr ü temaşa olunan muhakeme gibi bir muhakemenin İranda da cereyan ettiğini zat-ı şâhâne bildirecek olursa medyûn-ı şükran olacağını" cevaben arzetmiştir *(18 temmuz Taymis-Fransa'dan)*.

[417] Telgraf : Viyana'dan Der-i saadette Royter Şirketi vekili İnglandr'e : "Novel Pres Libr" gazetesinin bugünkü nüshası Midhat'ın muhakemesi hakkında havi olduğu bir bendinde mahkûmiyetin haksızlığını ve Türkistan için tehlikeli olduğunu beyan ederek muhakemede büyük kusurlar bulup edilen şahadetlerin kifayetsizliğinden bahsederek Midhat'ın taraf-ı eşref-i hazret-i pâdişahîden mazhar-ı afv olacağım Türkistan hakkında nazariyyat-ı muhikkakası münasebetiyle ümit ediyor. Diğer telgraf :

Londra'da İstandart'tan Peşte lokantasında Fery'e, Midhat'ın cezay-ı îdama mazhariyyeti aleyhinde efkâr-ı umumiyye gayet şiddetlidir. Eğerçi bu ceza icra edilecek olursa bu babta taraf-ı eşref-i cenâb-ı hilâfet-penâhîden bir büyük noksaniyyet edilmiş olacak ve İngiltere efkârı tahdiş edilecektir.

Posta ve Telgraf Nazırı Münip İzzet Efendi bu iki telgrafı mahallerine çekmiyerek tevkif ettikten sonra Abdülhamid'e tercümeleri takdim ederek :

İşbu iki kıta telgrafnameyi tevkif eyledim, ferman.

Derkenarla padişahın mütalâasını istemiştir *[Yıldız evrakı (hususiye), numara 872, sene 1298 şaban]*.

Mahkeme kararı hakkında Taymis'in bir yazısı

Mahkeme kararı hakkında 8 temmuz 1881 tarihiyle *İstanbul*'dan Taymis gazetesine çekilmiş olan bir telgrafın bazı yerleri dikkate şayan olduğundan onları naklediyorum :

"Malûm muhakemeye burada herkes ehemmiyet vermektedir. Her ne kadar *İstanbul*'un başlıca gazeteleri muhakemenin suret-i cereyanı, Avrupa'da gayetle hüsn-i tesir hasıl ettiğini yazmak gibi münasebetsizliklerde bulunmuşlar ise de pâdişah, işin hakikatini öğrenip mahkemenin verdiği hükmü temyiz marifetiyle red ve iptâl ettirmek istemiştir; fakat bu yolda hareket olunduğu takdirde muhakemeye yeniden başlamak lâzım geleceği ve bu ise yeniden dedikoduyu mûcib olacağı kendisine arzedildiğinden en kestirme yolun, hükmün tasdikiyle beraber tahfifi cihetine gidilmek olduğu tebeyyün ettiğinden kendisi de bu mülâhazayı kabul etmişti; bakalım bu fikirde sabit kalır, yoksa fikrini değiştirir mi? Eğer fikrinde sabit kalırsa mahkûmlar *Taif*'e gönderileceklerdir.

"Bir de muhakemenin nizamsız surette cereyan etmesinden dolayı hasıl olan sû-i tesiri ve fiil-i katlin esasen vukuu hakkında mevcud olan şübehât-ı kaviyyeyi mahv ve izale etmek maksadiyle Vakit gazetesi, müttehemlerin mahkûmiyetlerinden sonra güya yekdiğerlerine atıf ve isnad ettikleri mevaddı zapt ile neşreylemiştir. Mahkûmların lisanından Vakit gazetesinin derceylediği şeylerin ne derecelere kadar sahih olduğu iddiasında bulunamam; zira müttehemlerin hariçte bulunanlar ile muhabere etmeleri memnudur [418]. Şu kadar ki mevadd-ı mezkûrenin sıhhatini tasdik için efkâr-ı mahsusasını saraydan verilen fikirler ile tevfik eden Vakit gazetesi gibi yarı resmî bir Türk ceridesinin kavl-i mücerredinden maadâ delâil-i mukniaya ihtiyaç vardır. Hattâ evrak-ı resmiyye ile sıdk-ı hakikatı tamamen tebeyyün etmiş gibi görünen rivayât ve ifadât bile kemal-i ihtiyat ile kabul olunmalıdır.

"Meselâ esnay-ı muhakemede müddeiumumî tarafından kıraat olunup her nasılsa suretini ahza muvaffak olduğum bir varaka-i resmiyyede, Sultan Abdülaziz Han'ın şahadeti günü validesinin ah ü enîn eylediği, sırada haklarında lâyıksız muamele yapıldığı gösterilmiş ise de hakikatte Valide Sultan katlin esasen vukuuna kail olmamıştır.

[418] Sıkı bir muhafaza altında bulunan maznunların, mahkûm olduktan sonra daha ziyade sıkı altına alınmış olduklarını ve katiyyen hiç bir vesile ile hariçle temaslarına imkân olmadığını *Mir'at-ı hayret* yazıyor.

"Bu ve bunun gibi ahval malûm olduktan sonra bazı nüfuzlu zevatın pâdişaha, âhıren verilen hükmün red ve iptâl ile beraber yeniden bir muhakeme icra ettirmek istememelerine taaccüb olunamaz; vakıa bu müşkilâtın içinden çıkmak için en münasib ve en emin yol ise bu hususta pâdişahın merhametinin meydana konmasıdır. Gerçi bu muhakeme umumiyetle erbab-ı vukuf ve malûmat nezdinde pek ziyade sû-i tesir hasıl etmiş ise de bir dereceye kadar avâm-ı nâs beyninde hüsn-i tesiri mûcib olmuştur".

Midhat Paşa hakkında verilen karar Avam kamarasının 22 temmuz 1881 tarihli içtimaında mevzubahs olmuş, Mister Makon, İngiltere hükümetinin Midhat Paşa lehine müdahale etmesi hakkında bir teklif yapmış ve Midhat Paşa'yı meth ü sena ile mahkeme âzalarının haysiyet-i zatiyelerine tecavüz etmiş ve kamara âzasından üç zat daha mûtedil ifadelerle aynı müdafaayı yapmışlardır.

Bunun üzerine Başvekil Gladston, Makon'un beyanatını teessüfle karşılamış ve İngiltere hükümetinin böyle bir işe müdahaleye aslâ hakkı olmadığını söyledikten sonra bununla beraber insanî olan umumî menfaati vikaye için *İstanbul*'da İngiltere elçisi Lord Dufferin'e Midhat Paşa lehine mahremane ve tasdii mucip olmıyacak surette imal-i nüfuz eylemesi hakkında talimat verilmiş olduğunu beyan etmiş ve padişahın da bu meselede merhamet ve mürüvvet buyuracaklarına şüphesi olmadığını da sözlerine ilâve eylemiştir ki[419], bu mütalâa İngiliz ince siyasetini gösteren okşayıcı bir himaye müdahalesidir.

Bu muhakeme ahvaline dair ecnebi gazetelerin yazıları Şûray-ı Devlet Tanzimat Dairesi Reisi Mahmud Bey'in oğlu Salih Münir Bey (Paşa) tarafından tercüme olunarak muntazaman padişaha takdim edildiğinden Abdülhamit bu suretle ecnebi matbuatın mütalâalarına vâkıftı. Bundan başka İngiltere'de gerek Lortlar ve gerek Avam kamarasında bu iş mütemadiyen sorulup araştırıldığından dolayı Abdülhamit, işin en kestirme yolunun idam cezalarını tahfif ile mahkûmları sürgüne gönderip hapsetmek olduğunu takdir ile Midhat Paşa hakkındaki kin ve gayzını derhal icra etmiyerek tehir eylemiştir.

[419] Londra elçisi Müsürüs Paşa tarafından Hariciye Nezaretine gönderilmiş olan 23 temmuz 1881 tarihli telgraf (Said Paşa Hâtıratı, c. I, *s. 63*). Filhakika Avam kamarasında İngiltere hükümetinden Midhat Paşa ve diğerleri hakkında malumat istenmesi üzerine, İstanbul'daki İngiliz elçisi Lord Duffer, bu hususta bir mülâkat talep etmiş ve Hazine-i hassa Nazırı Agop Paşa ile İngiliz elçisi arasında sualli, cevaplı bir görüşme olmuştur ki, bunun aynen sureti bu bölümün sonuna konmuştur.

İdamdan sarfınazar edilmesi

Mahkeme kararından üç hafta sonra temmuz ayı sonlarına yakın bir gece kurenadan Nuri Bey, Midhat Paşa'ya gelerek heyet-i fevkalâde kararıyle cezalarının tahfif edildiğini ve kendilerinin bir mahalle gönderilecekleri cihetle istediği bir cariye ile hareminin de birlikte gidebileceğini padişahın müsaade ettiğini söyledikten sonra :

— "Size divit, kalem ve kâğıt getirdim, *İzmir*'deki hareminize böyle bir mektup yazıp bana vermeniz irâde-i seniyye îcabatmdandır" demiştir.

Bunun üzerine Midhat Paşa, gidilecek mahallin neresi olduğunu sormuş ise de Nuri Bey söylememiş, fakat neresi olursa olsun bulunduğu vaziyetten kurtulmak istiyen Midhat Paşa istenilen şekilde haremine bir mektup yazarak Nuri Bey'e teslim etmiş ve bilvasıta padişaha teşekkürlerini de arzetmiştir.

Birçok vesikalarda gördüğüm gibi vaadinde ve sözünde durmayan ve şiarından birisi de yalancılık olan Abdülhamit, mektubu Midhat Paşa'nın haremine göndermediği gibi onu bir mahalde ikamete memur etmeyip malum şekilde diğerleriyle beraber *Taif* kalesinde hapsettirmiştir.

Mahkûmların sevkleri

1298 ramazanının ikinci ve milâdî temmuzun 28 inci perşembe günü —ki mahkeme kararının otuzuncu gününe tesadüf eder—"bugün gidilecektir" diye ortaya bir haber çıkmıştır; nereye gidileceği bilinememekle beraber Midhat Paşa, *İzzettin vapuru*'nun hazırlandığını haber almıştı. *İzmir*'den getirtmiş olduğu elbise ve çamaşırlarını bağlayıp haber beklediği sırada henüz güneş batmadan evvel bir araba gelerek kendisini almış ise de "elbise ve çamaşırları arkadan gelecek" diye arabaya konmamıştır[420].

Midhat Paşa araba ile *Yıldız* kapısına geldikten sonra orada diğer mahkûmların arabalariyle birleşerek teşrifata riayeten rütbe sırasiyle akşam ezanında herkesin iftar için sofra başında bulunduğu ve

[420] Aleyhinde yazılmış bir şey olup olmadığını anlamak için devlet ricalinden vefat edenlerin evlerindeki bütün evrakı saraya aldırarak bizzat tetkik etmek Abdülhamid'in âdeti idi. Bu gibi mühim zatların hususiyet-i ahvaline ve şahıslarına ait evraka vaziyet etmek küçüklüğünü göstermiş olan II. Abdülhamit bu âdi itiyadına saltanatı müddetince devam etmiştir. Bunun için Yıldız evrakı arasında devlet ricalinden bir haylısına ait olup vereselerinden alınmış vesikalar vardır. Padişah, Midhat Paşa'ya ait eşyayı da "arkadan gelecek" diye bililtizam bıraktırmış ve zavallı paşa sırtına giyecek çamaşır bulamayarak uşağının gömleğini giymiştir.

sokakların pek ziyade tenha olduğu sırada, iki taraflı muhafaza kuvvetleri arasında sahile indirilip oradan istimbot ile *İzzettin vapuru*'na gönderilmişlerdir.

Tüfekçilerin muhafazası altında olarak bunları menfalarına kadar götürmeye sarayda Çerkezlerden müteşekkil alayın kumandanı olan Miralay Çerkez Süleyman Bey Karzek ile Çerkez Hasan'ın biraderi binbaşı Osman Bey memur edilmişlerdir. Mahkûmların *İzzettin vapuru*'na binmelerinden bir saat sonra gemi hareket etmiştir [421].

Abdülhamit mahkeme kararını tahfif eyledikten sonra mahkûmların sevklerinin ertesi günü sarayda mabeyn başkâtibine kaleme aldırmış olduğu bir resmî ilânı Tercüman-ı Hakikat, Vakit ve Ceride-i Havadis gazetelerine göndererek keyfiyeti halka bildirmiştir. Resmî ilân aynen şöyledir :

"Cennet-mekân, firdevs-âşiyan Abdülaziz Han hazretlerinin madde-i müellime-i şahadetlerinde zî-medhal olduklarından, mahkeme-i adliyyenin Divan-ı Cinayet ve Temyiz Dairelerince icra kılman muhakemat-ı aleniyyede sübût-ı cinayetleriyle îdama mahkûm olmuş olan Mahmud ve Midhat ve Nuri Paşalar ile Necip ve Fahri ve Ali ve Mustafa Çavuş ve Cezayirli Mustafa ve Hacı Mehmed ve on sene kürek cezasiyle mahkûm olan Seyyid ve İzzet nam eşhastan bazılarının Divan-ı Temyiz Ceza Dairesine vermiş oldukları lâyihalar divan-ı mezkûrda kemal-i tetkik ile mütalâa olunmuş ve onun üzerine mahkeme-i cinayetin vermiş olduğu karar Divan-ı Temyizde dahi tasdik kılınmış olduğu gibi bunlardan Mahmud ve Nuri Paşalar hatt-ı dest ve imzalariyle atebe-i ulyay-ı hazret-i pâdişahîye istirhamnameler takdimiyle bunlarda bu cinayet-i feciayı irâde-i katîyye ile icra ettiklerini îtiraf ile beraber merâhim-i celile-i cenab-ı tâc-dâriye iltica eylemeleri nazar-ı dikkat-i hazret-i şehriyarîyi celb eylemesine mebni bu maddenin her suretle tetkiki ve levazım-ı adaletin tamami-i ifası maksad-ı âlisiyle suret-i mahsusada mabeyn-i hümâyun-i cenâb-ı mülûkâneye kiraren celp buyurulan meclis-i umumî-i fevkalâdede Mahmud ve Nuri Paşalar tarafından takdim kılınan mârüzzikr istirhamnameler kıraat ve mütalâa olundukta bu cinayet-i feciayı icraları ol vakit almış bulundukları irâde-i katiyyeye mübteni olduğu görülmesiyle cezalarının tahfifi müttefikan kararlaştırılarak

[421] Midhat Paşa ile diğer mahkûmların *Taif*'e sevkleri ve oradaki hayatları şahadet ve vefatları hakkında "*Midhat Paşa ve Taif Mahkûmları*" ismiyle daha evvel Türk Tarih Kurumu yayınları arasında (1950) basılmış olan eserimize bakınız.

bu karar bâ-mazbata hak-pây-ı şevket-ihtivây-ı hazret-i pâdişahîye arz ve beyan kılınmış olmağla irâde-i seniyye-i mülûkâne müteallik ve şeref-sudûr buyurulduğundan eşhas-ı merkume *Taif* şehrine *İzzettin vapur-ı* hümâyuniyle dün akşam gönderilmiş ve oraca muhafazaları esbabı dahi istikmal kılınmış olmağla ilerude tafsilâtı neşrolunmak üzere resmen îlân-ı keyfiyyete ibtidar kılındı" [422].

3 ramazan 98

Bu resmî ilândan sonra gazetelerde bazı yazılar yayınlanmış olduğundan 20 temmuz 1297 (1 ağustos 1881) tarihli bir emirle Türkçe gazetelerle bu mahkûmlara dair hiç bir şey yazmamaları ve *Beyoğlu*'nda çıkan gazetelere de kaide-i ihtiyata riayeten o yolda emir verilmiştir [423].

Pertevniyal Valide Sultan'ın Abdülhamid'e teşekkürü

Tertip edilen dava tamamen matluba muvafık tarzda neticelendikten sonra oğlunun intiharını göziyle görmüş olan Pertevniyal Valide Sultan yapılan tesirler altında tevilli ifadeler vermiye mecbur olmuş ve en nihayet oğlunun katli iddiasına inanmış veya öyle görünmüş olarak maznunlar hakkında verilen karar üzerine adaletin tecellisinden dolayı Abdülhamid'e teşekkürünü bildirmiştir.

Pertevniyal Sultan ifadesinde açık olarak oğlunun katledildiğini söylememiş, intihar tâbiri yerine şahadet kelimesini kullanarak vaziyeti idare etmiş olmakla beraber hal' erkânından olan Midhat Paşa'ya karşı bilhassa gayzı olduğundan onun mahkûm olmasından dolayı memnun olduğuna şüphe yoktu.

Pertevniyal Sultanın, Abdülhamid'e teşekkürnamesi aynen şöyledir :

Atebe-i aliyye-i şâhâne ve südde-i seniyye-i mülûkanelerine ariza-i cariyeleridir ki,

Cenâb-ı Hak ve tekaddes hazretleri Kâbe-i muallâ ve resûl-i mücteba ve şehid-i Kerbelâ hürmetine eyyam-ı ömr-i ikbal ve hengâm-ı

[422] Sarayda yazılan bu ilânın altında (aslına mutabıktır) kaydiyle Mabeyn Başkâtibi Ali Rıza Paşa'nın imzası vardır.

[423] Matbuat Müdürlüğünün gazetelere tebligatı :

"Cennet-mekân Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin keyfiyeti şahadetlerinde zî-medhal olmakla müttehem ve mahkûm olanlara dair Türkçe gazetelerin kelime-i vahide yazmamaları sahibi imtiyazlarına eskiden tenbih olunduğu misillû Beyoğlu tarafında tabolunan elsine-i saire gazetelerine dahi kaide-i ihtiyata riayeten o yolda tenbihat-ı muktaziyye îfa kılınmış olup ol babta ve her halde emr ü ferman hazret-i men-lehülemrindir. 20 temmuz 97.

şevket-i iclâl-i şâhanelerini müzdad ve bilcümle âdây-ı bed-hâhları müzmahil ve makhûr ve berbad eylesin âmin. Ateş-i zulm ü sitemle derunumuzu sûzan ve tîg-i cevr ü gadr ile şirişk-i hûn-âlûd-ı çeşmimizi rîzan eyliyen ve beş seneden beru verây-ı perde-i tesettür ve ketm-mânde muhtefi ve pinhan bulunan hainlerin bu defa zâhire ihraciyle mahkeme-i kübray-ı adalette cinayet-i vakıalarını ısbata hüsn-i muvaffakiyyet-i seniyye-i cenâb-ı şâhâneleri bilcümle esdikay-ı devleti memnun ve şâdan ve hususa âzay-ı hanedanımızın kalb-i hazinlerini mâlâmal-i meserrât-ı bî-pâyan eylemiş olduğundan cümlemiz serbezemin seccade-i teşekkür olarak dâvât-ı maruza-i mülûkâneleri kemal-i sıdk-ı kalb ve lisan-ı hulûs ile eda ve اللهم تقبل "Allahümme tekabbel" dua ve senaları îsal-i dergâh-ı isabet-gâh-ı cenâb-ı kibriya kılınmış ve hak-pây-ı hümayun-ı şâhânelerine bilfiil yüzümü ve gözümü sürerek îfay-ı vecibe-i teşekkür ve mahmedete malûm olan kiber-i sinn ü sâl ve nâtüvanî-i cism ve perişânî-i hal-i âcizanem mâni olduğundan liecli't-teşekkür işbu arz-ı hal-i âcizanemin takdimine cesaret olunmuş olmağla her halde emr ü ferman pâdişah-ı iskender-menkıbet ve şehinşah-ı farukî-madelet velinimet-i bîminnet efendimiz hazretlerinindir. PERTEVNİYAL

Pertevniyal Valide Sultanla beraber o sırada henüz on üç yaşında bulunan Abdülmecit Efendi (son Osmanlı halifesi) ile hemşiresi Fatma Sultan ve validesi Hayranıdil Kadın efendi ve diğer Abdülaziz hanedanı ve mensupları padişaha teşekkürlerini bildirmişlerdir.

YILDIZ MUHAKEMESİ HAKKINDA TAYMİS GAZETESİNİN BİR YAZISI[424] VE İNGİLTERE ELÇİSİNİN AGOP PAŞA İLE MÜLÂKATI

Taymis 4 temmuz (İstanbul muhabirinin 1 temmuz 1881 tarihli telgrafı).

Âhıren yapılmakta olan muhakemeye dair çekmekte olduğum telgraflara, sansür idaresi fevkalâde müşkilât gösteriyor. Bundan dolayı

[424] Muhakemenin cereyan tarzı hakkında dikkate şayan olan bu yazıyı İstanbul'daki muhabirinin bildirmesi üzerine Taymis gazetesi 4 temmuz 1881 tarihli nüshasında neşretmiş ve tercüme edilmiş olan bir sureti de *Mir'at-ı hayret*'de *(S. 349)* çıkmıştır. Ben *Mir'at-ı hayret*'ten naklettim.

cereyan eden hakikat-i ahvali tarafınıza bildirmiye imkân yoktu; çekilecek telgrafların hepsini hükûmete göstermek mecburiyeti vardı. Tabiî bu halde heyet-i hâkimenin harekâtına değil itiraz etmek, hattâ cereyan eden ahvali tamamiyle yazmak bile mümkün olamıyordu. Binaenaleyh şimdi mahkemenin ahval ve harekâtı hakkında serbestçe îtay-ı malûmata bir vasıta bulduğumdan kendimi bahtiyar addediyorum.

Bu mahkeme, Avrupa temaşagerânını eğlendirmek için komedilerde mahkemeleri takliden yapılan eğlencelerin biraz daha düzgünüdür; yalnız Avrupalılar değil, adalet ve hakkaniyete dair cüzî idrak sahibi olan birçok Türkleri bile heyet-i hâkime kendisinden nefret ettiriyordu.

Birinci şart sarayın bîtaraf bulunması idi; halbuki bu şart açıkça ve kabaca nakzedilmiş ve mahkeme meseleye en ziyade alâkadar olan pâdişahın bizzat emir ve nezareti altında ve sarayın bahçesi içinde tertip edilmiş ve müttehemler sarayda hapsolunmuştur.

Müttehemlerin malûmat ve rızaları olmaksızın şahıslarını ve hukuklarını müdafaa edecek avukatları yine saray tarafından intihap ve tâyin olundu; saray, tetkikat-ı evveliye icra olunurken birçok kanunşikenâne vasıtalara müracaat edilerek bir çoğuna cebren itiraf-ı cürüm ettirilmiye çalışılmıştır. Meselâ Mabeynci Fahri Bey, huzur-ı şâhânede istintak edilirken Darüssaade ağasının tecavüzat-ı bî-edebânesine maruz kalmış ve müttehemler hakkında da birçok hakaretler, tazyikler icra edilerek mücazât-ı kanuniyye sarayda pâdişahın nüfuzu altında tertib edilmiştir.

Mahkeme Reisi Süruri Efendi, sarayda pâdişah tarafından hususî surette kabul olunduktan sonra muhakemeye başlamış ve muhakeme esnasında sarayın büyük memurlarından biri heyet-i udûle hitaben vazifelerinin hîn-i îfasında şevket-meâbın bunca müşkilât ve sıkıntılarına ilâve olunacak ahvalden ictinab edilmesini tavsiye etmiştir.

Sarayın ve mahkemenin her tarafı yaver-i harpler ve sarayın diğer memurlarının nezaretleri altına alınmış ve saray ittisalinde bulunan kışladan asker getirtilerek mahkeme dairesi abluka edilmiştir. Diğer taraftan dahi evâmir-i irâdât-ı seniyyeyi hâmil birçok hadımağaları ve bendegân mütemadiyen mahkeme ile saray arasında postacılık yapıyorlardı.

Heyet-i siyasiyye ile birkaç gazete muhbirine hususî bilet tevzi olunduğu nazar-ı dikkate alınacak olursa maksadın muhakemeye alenî süsü vermek istemelerinden başka bir şey olmadığı tezahür eder. Bunun-

la beraber yine müşkilât eksik olmamıştır. Meselâ muhakemenin başlamasından birkaç saat evveline kadar her şey sıkı bir surette gizli tutuldu; ecnebi muhbirlerinin hiç birisi Türkçe lisanına vakıf olmadıkları halde, beraberlerinde tercüman bulunmasına müsaade edilmedi. Mahkemenin dörtte üçü sâmiîne tahsis edildiği halde bililtizam bilet tevziindeki müşkilât dolayısiyle bu mahaller işgal olunmıyarak boş kaldı; bu babta bazı memurlara şikâyette bulundum; fakat hepsi fazla duhuliyye bileti olduğunu söyledi.

Şurasını kemal-i serbestî ile beyan edeyim ki maksad-ı mahsusun husulü için sarayın sarfettiği bunca sarf-ı gayret karşısında hâkimler ne hürriyet-i fikriyyelerine malik olabilirler ve ne de bîtaraflıklarını muhafaza edebilirlerdi; fakat fenalık bununla kalmıyarak daha vahim neticeler tevlid etti ve bu iş ile uğraşanların cümlesi teveccüh-i şâhâneyi celp için mahbusların ve bilhassa Midhat Paşa'nm aleyhine yürümek ve bu veçhile arzuy-ı şâhâneyi yerine getirerek menâfi-i şahsiyyelerini temin etmek saikası ile kanun ve adaleti pây-mal ettiler..

* * *

Yıldız muhakemesi dolayısiyle Hazine-i Hassa Nazırı Agop Paşa'nın İngiltere Elçisi Lord Dufferin ile mülâkat ve bu hususta II. Abdülhamid'e arizası [425]:

"İngiltere sefiri Lord Dufferin, kullarını pazar günü görmek istediklerini efendimizin hak-pây-ı şâhânelerine arz istizan eylemiş olduğundan şeref-sâdır buyurulan emr ve fermân-ı hümâyun-ı cenâb-ı zillullahîlerine tevfikan salı günü saat beş (alaturka) raddelerinde sefarethaneye azimet eyledim; sefir ile olan mülâkat-ı kemterânemi icmalen arz ve beyana ictisar ederim.

Sefir — Müttehemlerin muhakemesi hakkında İngiltere Avam Meclisinde İngiliz vükelâsından izahat talep olunmuş olduğundan devletim tarafından bu madde hakkında benden malûmat istenilmiş idi. Cevab vermezden evvel sizi görmek istedim ki alacağım malûmata göre cevab vereyim; siz geciktiğiniz [426] cihetle tarafımdan mahkemeye göndermiş olduğum memurların ve diğer sefaretler tarafından giden memurların ve ecnebi gazete muhbirlerinin ve zevat-ı sairenin malûmatı yekdiğerine

[425] Yıldız evrakı (hususiye), sene 8 şaban 1298, numara 860.

[526] Sefir mülâkatı (3 temmuz 1881) pazar günü için istemiş idi; halbuki Agop Paşa'mn padişahla temas ve talimat alması sebebiyle, mülâkat günü salıya kaldığı için İngiltere elçisi başkalarından malûmat alarak hükümetine bildirmiştir.

mutabık olduğundan bu malûmata binaen telgrafla cevab verdim. 'Müttehemler berîüzzimmedir' demek istemem; ancak usûl-i muhakeme ve adalete muvafık surette muhakemeleri cereyan etmemiş olması hakkında efkâr-ı umumiyye hasıl olmuştur.

Devletimden bu madde hakkında bu defa diğer bir telgraf aldım; bu telgrafla devletim beyan eder ki İngiliz devlet ve milleti katil ve sû-i kast maddelerini ve alelhusus bir hükümdar aleyhine olan bu gibi ef'al-i keriheyi kemal-i nefret ile görüp ve bu gibi fiillerin benim için elinden geleni dirîğ etmez. Vak'a-i hazıraya gelince her taraftan alman malûmat ve haberlere nazaran müttehemlerin muhakemeleri usul-i muhakemeye ve adalete muvafık icra olunmadığından alelumum pek sû-i tesir eylemiş ve bu ise hâk-pây-ı şâhâneye ait olduğundan önü alınması îcab edeceğini hak-pây-i şâhâneye arz ve beyan etmek (için) devletim tarafından bana emir verilmiştir. İşbu emre imtisalen hareket etmek yani talimatım mûcibince bir ariza yazarak baştercümanla Mabeyn-i hümâyuna göndermek veyahut bir mülâkat talep edip hâk-pây-ı şâhâneye hakikat-i hali arzetmek iktiza eder idiyse de bu suret şuyû bulup bazı kötü sözlere sebebiyyet vermemek için hususî ve mahremane olarak vasıtanızla hak-pây-ı şâhâneye arzeylemeği tercih eyledim; malûmdur ki dünyanın her bir tarafında bu gibi muhakematta esas madde muhakkak ve musaddak olsa bile suret-i cereyanında olan tenakuzun sû-i tesiri pek büyüktür.

Kulları (yani Agop Paşa) — Velinimet efendimizin hakk-ı şâhânelerinde olan hissiyyat-ı halisanenize arz-ı teşekkür ederim[427]. Malûmunuzdur ki bendeniz bu muhakemede hazır idim ve muhakemenin cereyanından böyle bir sû-i tesir hasıl edecek hiç bir hal müşahede etmedim; bilâkis canilerin ahval-i keriheleri ve harekât-ı nâ-meşrûaları umumun nefretini mûcib oldu ve efendimizin adaleti sayesinde bir cinayet-i azîme fâillerinin meydana çıkmalarına ve kanun-ı adalete çarpıldıklarına teşekkür edip efendimize dua ettiler. Müttehemlere gelince, bunlar harekât-ı vakıalarını inkâr etmekten başka cezalarının tahfifi cihetini talep ettiler ve bu tahfif-i ceza maddesi yalnız avukatları tarafından vuku bulmayıp bizzat müttehemler talep ettiler ve Mahmud Paşa, hükmün verilmesinden evvel hakkında ceza kanunnamesinin hükmünün icrasını

[427] Sefir ile Agop Paşa'nın mülâkatı esnasında elçinin mülâkatına dikkat edilecek olursa padişaha hissiyat-ı halisanede bulunduğuna dair bir kelime görünmeyip aksi görülür.

istida etti. Bunlar hakkında mahkemenin verecegi îlâmı görmiyerek ve tahkikatın ne yolda cereyan ettiğini bilmiyerek bir şey söylenilmesi asla caiz olmıyacağı gibi, divan-ı temyizin vereceği karar tahkikat-ı evveliyye ile tatbik olunduktan sonra bir efkâr (bir fikir) hasıl olabilir ve hasıl olacak efkâr ise beyan buyurduğunuz efkârın tamamiyle zıddı olacağına sizi temin ederim. Süferanın ve ecnebi gazete muhbirlerinin bu muhakeme hakkında beyan ettikleri efkârın sebebi iki olup birincisi lisan-ı Türkî bilmedikleridir ve ikincisi ise müttehemler hakkında sempatilerinden ileri gelmiş olmak gerektir; çünki malûmunuzdur ki böyle bir vahşiyâne harekete cür'et edenleri dahi beşeriyyet iktizasmca acıyacak adamlar bulunur (bu sırada sefir müstacel bir telgraf yazmak üzere beş, on dakika kadar odadan dışarı çıkıp yine avdet eyledi).

Kulları, me'mul ederim ki bu verdiğim malûmat efkârınızı tebdil edip hakikat-i hale vakıf oldunuz ve zat-ı şâhânenin mahkemeyi serbest bırakıp müdahale etmediği delâil-i adide ile ve tahkikat-ı vakıadan dahi müsbet ve nümayan olduğundan efendimizin adalet-perverliğine siz dahi umum ile beraber teşekkür edeceksiniz. Bu iş adliyeye ait bir madde olup esas dâva ve canilerin mahkûmiyeti pek sarih ve tahkikat-ı mükemmele ile tahakkuk etmiş ve ikrarlariyle dahi sabit olmuş bir maddedir. Malûmunuzdur ki idare-i örfiyye bundan çent sene evvel îlân olunmuş ve el'an bâkidir. Efendimiz bunların muhakemesini bir divan-ı harbe ihalesini ferman buyurmuş olsa idi şimdi hükm-i kanun icra olunmuş ve kimsenin bir diyeceği kalmamış olurdu. Biliyorsunuz ki mahkemenin alenî olup olmaması hâkimin yed-i iktidarındadır; eğer muhakeme-i aleniyye olmasını efendimiz ferman buyurmuş olmasa idi şimdi yine hükm-i kanun icra olunmuş ve kimsenin bir itiraz hakkı olamazdı. Ancak efendimiz bu cihetleri istemeyip bunların alenen ve dünya muvacehesinde muhakemelerini icra ettirdi ki dünya hakikat-i hale vakıf olsun ve kimsenin bir diyeceği kalmasın. Teessüf ederim ki buraları her nasılsa hatıra getirilmeyip esas madde ve işin bu cihetleri tefekkür olunursa sözlerin ehemmiyeti kalmaz ve efkâr-ı umumiyye hakikat-i hale vakıf olur (bu sırada sefir devletine bir tahrirat yazmak üzere, on dakika dışarıya çıkıp yine avdet etti) [428].

Sefir — Filvaki söylediğiniz sözler pek cay-ı dikkattir ve îlâmat görülmezden bir dâva hakkında malûmat-ı tâmme hasıl olamıyacağı dahi

[428] Sefirin mülâkatı böyle iki defada dışarıya çıkarak avdet etmesi dikkate şayan olup belki de görüşülen şeyleri not etmek içindir.

doğrudur; ben bunları berîüzzimme demiyorum; muhakemenin usul-i muhakemeye muhalif cereyan ettiği ve efkâr-ı umumiyyeye sû-i tesiri olduğu ve bu babta ihtilâf-ı efkâr olmadığı ve bunların mes'uliyyeti zat-ı şâhâneye ait olduğu ve bu halin önü alınmasını tekrar ederim; çünki cereyan-ı muhakemede vaki olan kusur, esas-ı madde haklı olsa bile dâvayı nakzeder; eyyam-ı muhakemede usul ve nizama muhalif halât vuku bulduğu muhakkaktır ve Avrupa'ya, süfera ve saireden vasıl olan malûmatın cümlesi bu yolda olduğundan efkâr-ı âmmece kanaat hasıl olmuştur. Bilirsiniz ki İrlanda'da katil vuku buluyor; bunlardan bazısı hakkında cereyan eden muamelâtta bazı tenakuz-ı cüz'iyye vuku bulup bunların pençe-i kanundan halâsını mûcib olarak mahkeme kapısından serbest çıktıkları esnada katil olup da yakalarını kurtarmış olduklarını gülerek söylerler. İngiltere kanununca müttehem ikrarı kâfi değildir. Delâil ile sâbit olması icab eder ve bir müttehemin huzur-ı mahkemede tahfif-i ceza talep eylemesi kendu ithamına delil olmaz; çünki evvel-i emrde kabahatsiz olduğunu ve sâniyen tahfif-i ceza talebinde bulunması hâkimin merhametini celbten ibarettir; bir müttehem kendi aleyhinde olan şahitlerini avukatı marifetiyle ve mahkemenin huzurunda icra ettirir ve istediği sualleri reis vasıtasiyle sorar; bu usul Midhat Paşa için icra olunmamış olduğu muhakkaktır [429].

Kulları — Umur-ı adliyyeye dair olup böyle bir mevadd-ı âdiye hakkında efendimizi mes'ul tanımak istenilmesi hiç bir yerde kabul olunur şey değildir. Bu gibi şeyler için hey'et-i devlet ve vükelâ vardır; bundan sarf-ı nazar her bir devlet kendi usul-i muhakeme-i cezâiyyesiyle devlet-i aliyyenin umur-ı adliyesini tatbik etmiye kıyam ederse artık netayicinin nerelere varacağını tarife hacet yoktur. Midhat Paşa'ya gelince : Bunun talebi ise tekmil sarayda bulunan kadın ve saireyi huzur-ı mahkemeye götürmek ve bu da hiç bir mahkemede kabul olunmaz hâlâttandır. Midhat, Mahmud ve Nuri Paşaların karar ve intihapları ve talimatlariyle katilleri şehid-i müşarünileyhin nezdine göndermiş oldukları gün gibi aşikâr ve tahkikat-ı mükemmele ile müsbet ve ikrarlariyle tahakkuk etmiş bir maddedir; mahiye birkaç yüz kuruş maaşlı hademelerin onar bin kuruş maaşla memur-ı mahsus tâyin olunması maddesi dahi bir delil-i kâfidir (Sefir bu maddelerin ağır olduğunu itiraf etti). İşbu ve sair delâil serd ve ityan ile artık bunları işiterek efkârını tashih

[429] Bu hususta muhakeme kısmına ve mahkeme ikinci reisi ile Midhat Paşa arasındaki münakaşaya bakın.

edeceğini kaviyyen ümid ettiğimi beyan eyledim ve kullarının kendi nezdine taraf-ı şâhâneden bir talimatname ile gelmeyip [430] mahza bendenizi görmek istediklerinden nâşi gitmiş olduğumu ve kendilerinin tebligatı suret-i mahsusada olduğu gibi bendenizin sözleri dahi hususî olup bir memuriyet-i resmiyyem olmadığını beyan ile vedalaştığım sırada sefir ifâdat-ı sâbıkasım tekrar ile eğer kendi sözlerini hâk-pây-ı şâhâneye arz edemez iseniz bana bir haber gönderin ki hâk-pây-ı şâhâneden mülâkat taleb edip devleti tarafından almış olduğu talimât mûcibince arz-ı keyfiyyet edeceğini söylemiş olduğu mâruzdur. *24 haziran, sene 97*

Kulları
(Agop) mühür

[430] Agop Paşa'nın Abdülhamid'in talimatı ile sefirle görüşmüş olduğu, verdiği cevaplardan anlaşılıyor.

YİRMİ BİRİNCİ BÖLÜM

Yıldız Mahkemesi Reis ve Âzalarının Kısa Tercümeihalleri

İSTİNAF CİNAYET MAHKEMESİ HEYETİ

Ali Süruri Efendi

Aslen *Antalya* vilâyetinin İbradi kasabasındandır. Validesi tarafından büyük ceddi meşhur Kadı Abdurrahman Paşa, III. Selim zamanındaki *Nizam-ı Cedid* teşkilâtında büyük hizmet etmişti. Süruri Efendi'nin babası kadılardan Ali Nazif Efendi olup validesi 1300 H. (1883 M.)'de İbradi'de vefat etmiş olan Kadı Abdurrahman Paşa kızı Nefise Hanımdır.

Süruri Efendi de babası gibi kadı olarak yetişmiş olup Midhat Paşa'nın *Tuna* valiliği zamanında vilâyet merkezi olan *Rusçuk* naipliğinde ve Divan-ı Temyiz Reisliğinde bulunmuş ve o sırada Midhat Paşa'mn yaptığı teşkilât aleyhinde tahrikâtına mebni, Paşa ile arası açılıp kendi mütalâasına göre, istifa etmiş ve bundan dolayı Midhat Paşa'ya hasım olmuştur.

Süruri Efendi, cerbezesi ve zekâsiyle tanınarak mülkiye hizmetinde kullanılmış ve 20 şevval 1293 (8 Kasım 1876)'de *Edirne* Divanı Temyiz Reisi iken bu tarihte İstinaf Mahkemesi Hukuk kısmı âzalığına tâyin edilmiştir. Süruri Efendi ilmiye rütbelerinden bilâd-ı hamse rütbesiyle [431] ve İstanbul İstinaf Mahkemesi Hukuk kısmı âzasında bulunduğu sırada 17 receb 1294 (28 temmuz 1877)'de âzalık üzerinde kalmak üzere, Edirne vali muavinliğine gönderilmiştir [432].

Süruri Efendi daha sonra yani 1295 H. (1878 M.)'de İstinaf Cinayet kısmı İkinci Reisi olmuş ve 1297 H. (1880 M.)'de haremeyn rütbesiyle ve Adliye Nazırı Cevdet Paşa'nın teklifi ile İstanbul İstinaf Mahkemesi Cinayet kısmı Birinci Reisliğine tâyin edilmiştir. İşte Süruri Efendi bu mahkemede reis bulunduğu sırada muvakkaten *Yıldız*'a naklolunan mahkemeye riyaset ederek eski hasmı olup aleyhinde jurnaller verdiği Midhat Paşa ile diğer maznunları îdama mahkûm etmiştir.

[431] Bilâd-ı hamse mevleviyeti yani Edirne, Bursa, Şam, Mısır ve Halep kadılıkları olup bilfiil kadılıktan başka aynı zamanda pâye olarak da verilirdi.

[432] *Nuhbetü'l-vekayi* (kütüphanemizdeki III. cilt).

Süruri Efendi bu hizmetine mükâfat olarak. İstanbul Kadılığı pâyesini almış ve müderris rüûsu verilmiş olan oğlu Ali Nazif Bey'in ilmiye rütbesi saniye sınıf mütemayizi mülkiye rütbesine tebdil edilmiştir [433].

Süruri Efendi 1299 H. (1882 M.)'de İstanbul Mahkemesi Reisliğine tâyin edilmesiyle buraya merbut mahkeme kısımları, ikinci reislerle idare edilmiş ve kendisine Anadolu Kaazskerliği pâyesi verilmiş ve 1300 Muharrem (1882 Aralık)'de *Mamuretülaziz* (Elazığ) valiliği ile İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır (28 muharrem 1300 = 9 aralık 1882) [434].

Süruri Efendi 1301 H. (1884 M.)'de *Manisa* mutasarrıflığına tâyin edilmiş ve oradan da Tırabzon valiliğine naklolunduktan sonra 2 recep 1305 (16 mart 1888)'de Kazaskerlik rütbesi, mülkiyeye tebdil olunarak kendisine vezirlik verilmiştir.

Süruri Paşa 1306 H. (1889 M.)'de *Sivas* valisi olup bir sene sonra *Konya* valiliğine nakletmiş ve orada iken hastalanıp tedavi için *İstanbul*'a gelmesine müsaade olunmıyarak *İzmir*'de tedavisine irade çıkmış ve bu suretle 1308 muharrem (1890 Ağustos)'de oraya gitmiştir.

Süruri Paşa *İzmir*'de çok yaşamamış ve oraya gidişinden birkaç ay sonra yani 17 rebiyülâhır 1308 (30 Kasım 1890)'de *İzmir*'de vefat etmiştir. Abdülhamit, Midhat Paşa aleyhtarlığı ve Yıldız muhakemesiyle kendisine hizmet etmiş olan Süruri Paşa'nın hizmetini unutmıyarak kendisine türbe yaptırmıştır.

Bütün devlet işlerine akıl erdirmiş, vukuflu bir devlet adamı ise de Midhat Paşa aleyhtarı olan Abdülhamid'e hulûl için bilvasıta jurnaller vermiş ve Paşa'nın mahvı için çalışması ve çalıştırılması sebebiyle tarihin ittihamı altında kalmıştır. Oğlu Nazif Süruri Efendi pek değerli kalem erbabından olup Şûray-ı Devlet âzalığında bulunmuş ve fakat Abdülhamit devrinde jurnalcilikle kendisini lekelemiştir.

[433] *Yıldız evrakından (hususiye) 26 Şaban 1298 tarihli Başvekil* Said Paşa'nın *mabeyne arizası (numara 930).*

[434] *Mamuretülaziz* valiliğine tâyin edilen Süruri Efendi'nin 28 muharrem 1300'de Mudanya vapuriyle *İstanbul*'dan hareket eylediğine dair Başvekil Said Paşa ile Şeyhülislâm Üryanîz ade Ahmed Esad Efendi'nin padişaha müşterek arizaları vardır *[Yıldız evrakı (hususiye), sene 1300 muharrem 28, numara 61].*

Süruri Efendi'nin İstanbul'dan çıkarılışı ve gidişinin hem Başvekil ve hem de Şeyhülislâm taraflarından padişaha arzedilmesi dikkate şayan olup bu çıkışın menkûben olduğu tahmin edilebilir.

Hiristo Forides (Foridi) Efendi

Sarraflardan Sakızlı Hiristo Foro Fornaki'nin oğludur. 1246 H. (1830 M.)'de *İstanbul*'da doğmuştur. *Heybeliada* Rum mektebinde okumuş ve 1263 H. (1847 M.) senesinde tercümanlıkla Liman Dairesi Pasaport odasına girmiş ve zaptiye nezaretinde teşekkül eden komisyonda tercümanlık etmiş ve aynı zamanda *İstanbul*'da çıkan Telgraf dö Bosfor isimli Rumca gazetede muharrirlik yapmıştır.

Hiristo Forides Efendi 1285 Şaban (1868 Ekim)'da Mülâzım olarak Meclis-i Tahkik âzalığına ve iki ay sonra üç bin kuruş maaşla Zaptiye Nezareti Temyiz Meclisine âza olmuş ve 1871'de beş bin kuruş maaşla Adliye Nezaretinde müteşekkil Cünha Divanı âzalığına ve 26 cemaziyelevvel 1290 (1873 temmuz)'da Divan-ı Cinayet âzalığına tâyin olunup 23 muharrem 1297 (7 ocak 1880)'de beş bin beş yüz kuruş maaşla İstinaf Mahkemesi Cinayet Kısmı İkinci Reisliğine getirilip Yıldız muhakemesi esnasında bu vazifede bulunarak Midhat Paşa'yı bizzat bu muhakeme etmiştir.

25 muharrem 1300 (6 aralık 1882)'de Temyiz Mahkemesi Ceza Dairesi âzalığına tâyin edilen Hiristo Forides Efendi 2 zilkade 1304 (23 temmuz 1887)'de kendi isteğiyle yeni teşkil olunan Temyiz Mahkemesi istida dairesi âzalığına naklolunup 29 recep 1309 (28 şubat 1892)'da vefat etmiştir.

Hiristo Forides Efendi, Mülkiye rütbelerinden ulâ evvelliğine kadar çıkmıştır [435].

Hüseyin Hâmit Bey

Kıbrıs eşrafından Hacı Salih Bey'in oğlu olup 1253 H. (1837)'de memleketinde doğdu. İlk tahsilini yaptıktan sonra hususî surette Arapça ve Farsça dersleri görmüş ve kâtip olarak Kıbrıs tahrirat kalemine alınmıştır.

Hüseyin Hâmit Bey, Suriye meselesinde Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşa'nın maiyyetinde bulunarak mühürdar olmuş ve aym zamanda Ahmed Paşa'nın kızı Hayriye Hanımla evlenerek damad olmuştur [436].

Hüseyin Hâmit Bey 1284 H. (1867 M.)'de Bahrisefid adalarının tahrir-i emlâk mümeyyizliğine ve bir sene sonra imtihanla sadaret mek-

[435] *Sicill-i memurîn-i dahiliye defterleri, defter 4, s. 214.*

[436] Hüseyin Hâmit Bey'in, Hayriye Hanım'dan Derviş, Salih isimlerinde iki oğlu ile Safiye isminde bir kızı olmuştur.

tubî hulefalığına tâyin olunarak daha sonra diğer bazı memuriyetlerde bulunup 1291 muharrem (1784 Şubat)'de 4750 kuruş maaşla İstinaf Mahkemesi Hukuk âzalığma ve 18 cemaziyelevvel 1293 (11 haziran 1876)'de Cinayet Mahkemesi âzalığına tâyin olunup bu hizmette iken Yıldız mahkemesinde bulunmuştur [437].

Hüseyin Hâmit Bey 10 rebiyülevvel 1304 (28 aralık 1884) 'de becayiş suretiyle Hüdavendigâr (Bursa) vilâyeti adliye müfettişliğine nakledilip bir sene sonra İstinaf Mahkemesi Cünha Dairesi Reisliğine ve daha sonra 29 cemaziyelevvel 1304 (23 şubat 1887) 'de Temyiz Mahkemesi âzalığma getirilip 1311 zilkadede on bin kuruş maaşla İntihab-ı Memurîn Komisyonu Reisliğine tâyin olunmuştur.

1314 H. (1896 M.) 'de komisyonun lâğvı ve onun yerine yeni teşkil edilen Memurîn-i Mülkiye Komisyonu âzalığma getirilen Hüseyin Hâmit Bey, 1326 H. (1908 M.)'de komisyonun lâğvı üzerine tekaüd olmuş ve 24 rebiyülevvel 1329 (2 Kasım 1911) 'da vefat etmiştir. Abdülhamid'e kendisini sevdirmiş ve memuriyeti müddetince azil yüzü görmemiş mizacgîr bir zat imiş. Mülkiye rütbelerinden bâlâ rütbesine kadar çıkmıştır [438].

Mehmed Emin Bey (mühtedi)

Aslen Alman olup babası *Almanya*'da ziraatle meşgul Herman Şulenz isminde biridir. Kendisi *Suren* kasabasında doğmuştur. Lise tahsilinden sonra Almanya'da *Rostok* Üniversitesinde ve sonra *Londra* Üniversitesinde okuyup hukuk ve Siyasal Bilgiler Fakültelerinden mezun olarak *İngiltere*'de ve sonra *Fransa*'da birkaç sene muallimlikte bulunmuştur.

Mumaileyh 1274 hicret senesi ortalarında (1858 milâdî iptidaları) İslâmiyeti kabul ederek otuz üç yaşında iken *Babıâli* tercüme kalemi muallimliğine tâyin edilmiş ve 1291 H. (1874 M.) senesine kadar burada kaldıktan sonra yani 1875 iptidasında dört bin kuruş maaşla İstinaf Mahkemesi Hukuk Dairesi âzalığma naklolunmuş [439] ve 22 şaban 1293 (12 eylül 1876) 'de İstinaf Mahkemesi Cinayet kısmı âzalığma getirilmiştir.

[437] 1294 senesine aid Devlet Salnamesinde *(S. 119)*. Aynı sene muharreminde Adliye Nezareti Cinayet Dairesi âzası görülmektedir

[438] *Sicill-i memurîn-i dahiliye, defter 4, s. 314; Nevsal-i Osmanî, sene 4, s. 245*.

[439] "İstinaf mahkemesi hukuk âzalığına Bâbıâli (tercüme odası hülefasından Hoca Emin Efendi tâyin edilmiştir *(Nuhbetü'l-vekayi, c. III, s. 144, sene 1 zilhicce 1291)*.

Mehmed Emin Bey 1309 zilkade iptidasında (28 mayıs 1892) tekaüd olarak beş ay sonra yani 28 rebiyülevvel 1310 (20 ekim 1892)'da vefat etmiştir.

Adliye Nazırı Cevdet Paşa tarafından siciline kaydolunan mütalâada "malûmat-ı vasia, iffet ve istikamet-i fevkalâde sahibi" mütalâasını havi olup şöhretinin tariften müstağni bulunduğu beyan edilmiştir. İstinaf Cinayet âzasından bulunduğu sırada Yıldız mahkemesi âzası olmuştur [440].

Mehmed Emin Bey, bizde ilk defa açılan Hukuk Mektebinin ilk müdürüdür. 1298 H. (1881 M.) senesinde Hukuk Mektebi Müdürü olup İstinaf Cinayet âzahğı uhdesinde kalmak üzere, bu vazifeyi 8 sene müddetle fasılasız yapmıştır [441].

Hacı Emin Efendi İlmiye sınıfından yetişmiş, Mekke pâyesiyle Adliye Nezareti Muhakemat Dairesi âzalığmda bulunmuş ve İstinaf Cinayet Mahkemesi âzalığmda bulunduğu sırada Yıldız muhakemesi olmuştur.

Gadban Efendi (Nikola) Ermeni katoliği olup muhakeme safahatını havi *Annales Judiciaires de l'Empire Ottoman* isimli gazetede adının Takavor olduğu gösterilmiştir [442]. Devlet hizmetinde bulunduğu müddetçe Gadban ismiyle zikredilmiştir.

Gadban Efendi Adliyeden yetişmiş, Adana vilâyeti umur-ı ecnebiye müdürlüğünde bulunmuş ve oranın havasiyle imtizaç edemediğinden istifa ederek *İstanbul*'a gelmiştir. Gadban Efendi 1294 H. (1877 M.)'de üçüncü Ticaret Mahkemesi âza muavini iken 1880'de sâlise rütbesiyle Ticaret-i Bahriye âzalığına terfi etmiş ve bir sene sonra İstinaf Cinayet Dairesi âzalığına naklolunup burada vazifeli iken meşhur Yıldız mahkemesinde bulunmuştur.

Gadban Takavor Efendi 1882 İstinaf Mahkemesi Ticaret Dairesi âzalığına ve bir sene sonra oradan İstinaf Cünha Dairesi âzalığına naklolunmuş ve burada bulunduğu esnada yani 1885 eylül'de

[440] *Sicill-i memurîn-i dahiliye, defter 2, s. 450.*

[441] *Türk Tarih Encümeni Mecmuası, sene 14, s. 319* ve o senelere ait resmî Salnameler.

[442] 1294 muharreminde tertip edilen Devlet Salnamesinde Üçüncü Ticaret Mahkemesi âzasından olan Takafor Efendi ile aynı mahkemenin âza muavini Gadban Efendi ayrı ayrı şahsiyetler olarak gösterilmiştir (S. 123). Adının Nikola olduğu 1311 hicret senesine ait resmî Salnamede görülüyor.

Macid Paşa ile birlikte Bulgar - Sırp sulh muahedesinin tanzimine memur edilmiş ve 1303 rebiyülevvel (1885 Aralık) 'de aslen *Galiçya*'lı olup Osmanlı devleti hizmetinde bulunan Nihad Bilinski Paşa'nın[443] yerine Bulgaristan komiserliğine tâyin edilmiştir.

Gadban Efendi bu hizmette iken İngiltere ve Rusya rekabetine karşı çok mücadele etmiş ve iki seneden fazla süren komiserliğinde bilhassa bu iki devletin Bulgaristan üzerindeki rekabetlerine dair Osmanlı hükümetine yüzü mütecaviz rapor ve lâyiha göndermiştir.

Kâmil Paşa'nın birinci sedaretine tesadüf eden bu rapor ve lâyihalar iptidaları tarafsız ve vâkıfana yazıldığı halde sonraları Rusların Bulgaristan'daki emellerini terviç yollu kaleme alınmıya başladığından bu hal, İngiltere'nin şiddetle muhalefetini mucip olduğundan Gadban Efendi Komiserlik üzerinde kalmak üzere, *İstanbul*'a davet olunmuş ve komiserlik işlerini buradan idare etmesi muvafık görülmüştür (1304 cemaziyelevvel = 1887 şubat).

Gadban Efendi *İstanbul*'da bulunduğu sırada kendisini himaye edip Bulgaristan komiseri tâyin ettirmiş olan Sadrazam Kâmil Paşa aleyhinde padişaha jurnaller vermiye başlamış ve Ruslara karşı meclubiyeti sebebiyle azli hakkında Sadrazamın ayak diremesiyle 1305 H. (1888 M.) 'de komiserlikten alınarak yerine vekâleten İbrahim Refik Bey tâyin edilmiştir.

Komiserlikten alınan Gadban Efendi'yi Kâmil Paşa Adana vilâyeti müddeiumumîliğine tâyin etmek istemiş ise de kabul etmiyerek

[443] Siyasî tarihimizde Nihad Paşa diye zikredilen Nihad Bilinski Paşa aslen Galiçya köylülerinden Fransuva Bilinski'nin oğlu olup 1821'de köyünde doğmuş, *Lemberg* Üniversitesinde ve daha sonra Fransa Harbiye mektebinde okuyarak Erkânıharp (kurmay) çıkmıştır. Nihad Bilinski 1854'de Osmanlı devleti hizmetine girmiş, Serdar-ı ekrem Ömer Paşa maiyyetinde Osmanlı - Rus harbinde bulunmuş ve daha binbaşı rütbesiyle muhtelif askerî ve teknik vazifelerde kullanılmış ve bu arada İzmir - Kasaba ve Aydın demiryolları komiserliklerinde, Nafia Nezareti inşaat meclisi âzalık ve reisliğinde ve Haydarpaşa demiryolu müdürlüğünde ve miralay rütbesiyle 1293 H. (1876 M.)'deki Osmanlı - Rus muharebesinde hizmet etmiştir.

1294 H. (1877 M.) 'de liva yani tuğgeneral olan Nihad Bilinski Paşa harpten sonra Hassa ordusu meclisine memur olup, Batum tahdid-i hudud komisyonunda çalışmak üzere, o tarafa gönderilmiş ve avdetinde ferik (korgeneral) rütbesi verilmiş ve 6 muharrem 1297 (20 Aralık 1879)'de Bulgaristan komiserliğine tâyin edilmiştir. Nihad Paşa 1885'de komiserlikten azl olunduktan sonra 1898 nisanında yetmiş yedi yaşında vefat etmiştir.

yine siyasî bir hizmete tâyinini talep etmiş ise de Kâmil Paşa bu talebi yapmadığından Gadban Efendi epey müddet açıkta kalmıştır.

Padişaha Kâmil Paşa'nın siyaseti aleyhinde jurnaller vermek suretiyle himayeye mazhar olan Gadban Efendi, sadrazamın, Babıâli'nin nüfuzunu kuvvetlendirmek için kendi otoritesini göstermek suretiyle ecnebi devletlere çalım sattığından bahisle Abdülhamid'e yeni bir jurnal daha vermiş ise de tesiri olmamıştır.

II. Abdülhamit 1308 şaban (1891 Mart)'da *Çetine* (Karadağ) elçisi Tevfik Bey'in yerine Gadban Efendi'yi göndermek istiyerek bu hususta sadrazamın fikrini sormuş ise de Kâmil Paşa, Gadban Efendi'nin Lâtin yani katolik mezhebinde bulunmasından dolayı oraya elçi olmasına muvafakat etmemiştir. 18 zilhicce 1309'da bâlâ rütbesi verilmiş olup 1310 H. (1893 M.)'de Atina elçisi bulunuyordu.

Emrullah Efendi Yıldız Muhakemesi esnasında İstinaf Cinayet Dairesi başkâtibi olan Emrullah Efendi, *Biga*'lıdır. 1262 H. (1846 M.)'de orada doğmuş olup babası Mehmed Efendi'dir. Emrullah Efendi medrese tahsili görmüş, Biga mahkeme-i şer'iyyesinde kâtiplik etmiş ve 1290 H. (1874)'de istifa ederek *İstanbul*'a gelmiş ve merkez bidayet mahkemesi istintak dairesine ve aynı sene Cünha Dairesi zabıt kâtipliğine ve 1293 H. (1893 ocak) 'de İstinaf Mahkemesi zabıt kâtipliğine ve 1296 zilhicce (1879 kasım) 'de aynı mahkeme başkâtipliğine tâyin kılınmış ve bu hizmette iken Yıldız mahkemesinde bulunmuştur.

Emrullah Efendi 1299 zilkade (1882 Eylül)'de *Beyoğlu* Bidayet Mahkemesi ve bir ay sonra İstanbul tarafı Bidayet Mahkemesi İkinci Hukuk Daireleri âzalıklarma terfi etmiş, ilim ve fazileti ve doğruluğu sebebiyle 1304 H. (1887 M.)'de Rütbe-i ûlâ sınıf-ı evvelliği ve iki bin sekiz yüz kuruş maaşla İstanbul İstinaf Mahkemesi âzalığma ve aynı sene şevval (temmuz) da dört bin kuruş maaşla Heyet-i İthamiye Reisliğine getirilmiştir.

Emrullah Efendi bundan sonra İstinaf Mahkemesi Hukuk kısmı Reisliğinde ve Temyiz âzalığında ve 1306 şaban (1889 nisan)'da Beyoğlu mutasarrıflığında bulunup bir sene sonra (27 nisan 1890) becayiş suretiyle Şehremaneti mektupçuluğuna nakledilip bu memuriyetine ilâve olarak 25 şevval 1315 (19 mart 1898)'de Naime Sultan Kethüdalığı verilmiştir.

Emrullah Efendi ikinci meşrutiyetin ilânı tarihi olan 1326 H. (1908 M.) tarihine kadar bu hizmetlerde bulunmuş ve sonra tekaüd olmuş-

tur[444]. Abdülhamid'in kendisine itimadı vardı. Rıdvan Paşa'nın Şehreminliği zamanında şehremanetine müteallik bütün evrak ve muamelât bu zat tarafından görülüp halledilirdi. Abdülhamit devrinde temiz kalmış simalardandı.

Abdüllâtif Bey (Müddeimumî)

Mahmud zamanında Sadrazam olan Benderli Selim Mehmed Paşa'nın kardeşinin oğlu olan Dergâh-ı âli kapıcıbaşılarından Hüseyin Bey'in oğludur; 1252 H. (1836 M.)'de *Edirne*'de doğdu. İlk tahsilden sonra on yedi yaşındaBab-ı Seraskerî (Harbiye Nezareti - Millî Savunma Bakanlığı) mektubî kalemine devama başlamış ise de sonra Ticaret Nezareti mektubî kalemine girmiş ve 1285 H. (1869 M.) 'de Zabtiye Nezareti mektubî kalemi mümeyyizliğine tâyin kılınmıştır.

Abdüllâtif Bey daha sonra Divan-ı Temyiz başkâtibi ve Divan-ı Cinayet başmümeyyizi ve 1295 rebiyülevvel (1878 Mart)de İstinaf Cünha Dairesi âzası ve 1297 H. (1879 M.)'de Heyet-i İthamiye âzası olup aynı senede İstanbul İstinaf Mahkemesi Cinayet kısmı müddeiumumîliğine getirilmiş ve Midhat Paşa'yı *İzmir*'de istintak için oraya gönderilmiştir.

Lâtif Bey, *Yıldız*'da teşkil edilen mahkemede mühim rol oynamış ve muvaffakiyeti sebebiyle ûlâ sınıf-ı evvel rütbesine ve iki sene sonra bâlâ rütbesine terfi etmiş ve 1303 cemaziyelevvel (1886 mart)'de Tokat mutasarrıflığına tâyin olunarak Abdülhamid'in âdeti üzere İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır.

Lâtif Bey, bu vazifede bulunduğu sırada 1306 receb (1889 mart)'de *Tokat*'ta vefat etmiş ve kendisine pek mükellef bir mezar taşı yapılmıştır[445].

Mehmed Raşit Bey (Müddeiumumî muavini)

Selânik ve Bursa vilâyetleri kapı kethüdası Gazi Antepli Raşit Efendi'nin oğlu olup 1264 H. (1848 M.)'de İstanbul'da doğmuştur. 1280 H. (1863) 'de mülâzım olarak Sadaret Dairesi mektubî kalemine devam etmiş ve oradan mühimme odasına nakleylemiş ve daha sonra Hüdavendigâr, Ankara vilâyetleri mektupçu muavinliklerinde bulunup 1289 muharrem (1872 mart)'de Yemen vilâyeti mektupçuluğuna tâyin edilmiş ise de beş

[444] *Sicill-i memurîn-i dahiliye, defter 1, s. 688.*
[445] *Sicill-i memurîn-i dahiliye, defter 18, s. 355.*

ay sonra istifa etmiş ve 1290 (H. 1873 M.)'de adliyeye intisap ile İstanbul Bidayet Mahkemesi başkâtipliğine ve sonra Cemiyet-i Sulhiyeye ve 1295 (H. 1878 M.) senesinde Birinci Hukuk Dairesi âzahğına ve dokuz ay sonra İstanbul İstinaf Mahkemesi Müddeiumumî muavinliğine tâyin kılınmıştır (1296 cemaziyelâhır = 1879 mayıs).

Raşit Bey bu vazifede bulunurken Abdülaziz'in katli iddiasiyle açılan davada maznunları istintak ve isticvap ederek bu zavallıları matlûb-ı âlî üzere söyletmek için işkence yapmıştır.

Reşit Bey, Yıldız muhakemesinden sonra Üsküdar müddeiumumîsi olmuştur. Bu vazifede bulunduğu sırada "hükümetin şeref ve haysiyetine dokunacak sû-i ahvali" kaydı ve Adliye Nezareti'nin tahkikatı neticesinde memuriyetinden azledilmiş ise de Abdülhamit kendisini himaye ederek tekrar tâyinini irade eylemiş ve buna karşı Adliye Nezareti "bunun, memuriyetine iadesi pek fena sû-i tesir hasıl edeceği" mütalâasını bildirmiş ise de padişah ısrar eylediğinden 27 şevval 1300 (1883 eylül)'de eski vazifesine iade edilmiştir[446].

Raşit Bey daha sonra İstanbul İstinaf Müddeiumumîliğine ve 1305 (cemaziyelevvel 1888 mart)'de becayiş suretiyle Edirne İstinaf Müddeiumumîliğine tâyin edilip bir müddet suiistimaline binaen buradan azledilmiştir. Daha sonraki tarihlerde Kastamonu ve Bursa Müddeiumumîliklerinde de bulunmuştur[447].

Fındıklılı Mehmed Nazmi Efendi (Müstantık)

Abdülhamit devrinin en insafsız müstantıklarından olup merhametsizliği ve işkencesi sebebiyle merhum Basiret gazetesi sahibi Ali Efendi kendisine *Cehennemî Mehmed Efendi* demektedir[448]. Mehmed Efendi 1238 H. (1822 M.)'de *İstanbul*'da doğmuş, şöyle böyle ilk tahsil görmüş ve 1256 H. (1840 M.)'de İstanbul karantina kâtibi ve 1262 H. (1846 M.)'de Polis Meclisi İdaresi İstintak kâtibi ve üç sene sonra da Zabtiye Nezareti Müstantıkı (Sorgu hâkimi) olmuştur.

Müstantıklıkta gösterdiği muvaffakiyet sebebiyle 1274 (H. 1857 M.)'de beş bin kuruş atıyye ve beşinci rütbeden nişanla taltif edildiği gibi maaşı da bin yedi yüz elli kuruşa çıkarıldı. Abdülhamid'in cülûsunu müteakip 1877'den itibaren mabeyndeki istintak işlerinde kullanıldı.

[446] *Yıldız evrakı, 27 şevval 1300, numara 716.*

[447] *Sicill-i ahval-i memurîn, defter 10, s. 81.*

[448] Ali Efendi, *İstanbul'da Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme, İstanbul, 1325.*

Midhat Paşa'nın istintakı için *İzmir*'e giden heyetle beraber giderek müstantıklık vazifesini gördü ve avdette *Yıldız*'da aynı suretle maznunları istintak etti; bu işte dil-hâh-ı âli veçhile hareket ettiğinden mütemayiz rütbesi verildi.

Mehmed Nazmi Efendi 1303 ramazan (1886) Haziran'daki İstanbul adliye teşkilâtında iki bin beş yüz kuruş maaşla Beyoğlu Bidayet Mahkemesi âzalığına tâyin edilip 1306 H. (1888 M.)'de tekaüd olarak aynı sene cemaziyelevvel (1889 ocak)'de vefat etmiştir[449].

Hüseyin Sıtkı Efendi (Müstantık)

Yanya'nın *Koniçe* kasabasından olup babası Salih Efendi'dir. 1254 H. (1836 M.) senesinde memleketinde doğmuştur. Yanya vilâyeti tahrirat kaleminden başlıyarak devlet hizmetine girmiş *Rusçuk* Temyiz Meclisi Cinayet başkâtipliğine tâyin olunmuş ve 1288 H. (1871 M.)'de azlolunarak İstanbul'a gelmiştir.

Hüseyin Sıtkı Efendi 1293 H. (1876 M.)'de *İşkodra* vilâyeti Temyiz İkinci Reisliğine ve yine o sene Bosna vilâyeti Temyiz İkinci Reisliğine gönderilmiş ise de Bosna'nın Avusturya askerî işgali altına girmesi sebebiyle açıkta kalmıştır (1295 ramazan = 1878 eylül).

Hüseyin Sıtkı Efendi 26 rebiyülâhır 1296 (nisan 1879)'da Erzurum ve Van vilâyetleri teftişine memur heyet maiyyetine tâyin olunup bir buçuk sene dolaşıp *İstanbul*'a avdetten sonra 1298 safer (1881 ocak) ayında İstanbul Bidayet Mahkemesi Müstantıklığına tâyin edilmiş ve aynı zamanda Midhat Paşa'nın istintakında bulunmuştur.

Hüseyin Sıtkı Efendi 3 ramazan 1303 (haziran 1886)'de İstanbul Bidayet Ceza Mahkemesi Müstantık âzalığına ve 9 rebiyülevvel 1309 (13 ekim 1891)'da aynı mahkeme Müddeiumumiliğine ve 16 ramazan 1312 (13 mart 1895)'de İstinaf Mahkemesi Müddeiumumîliğine tâyin olunup ve aynı sene 5 zilhicce (30 mayıs 1895)'de de vefat etmiştir[450]. Yıldız mahkemesine riyaset etmiş olan Süruri Efendi ile, Tuna vilâyetinin merkezi olan *Rusçuk*'ta Temyiz Meclisi başkâtibi iken tanışmıştır.

[449] *Sicill-i ahval-i memurîn, defter 11, s. 265.*
[450] *Sicill-i ahval-i memurîn defter 11, s. 265.*

HEYET-İ İTHAMİYE REİS VE ÂZALARI

Bekir Sıtkı Efendi

Nahiye müdürlerinden Mehmed Tahir Efendi'nin oğlu olup 1243 H. (1827 M.)'de İstanbul'da doğmuştur. İlk tahsil görmüş cami dersine devam etmiştir. Serasker kapısı mektubî kalemine devam etmiş, Arabistan ordu dairesi mümeyyizi olmuş, daha sonra Serasker mektubî kalemi müdür muavini tâyin olunup oradan da 9 safer 1287 (11 mayıs 1870) 'de Dâr-ı Şûray-ı Askerî başkâtipliğine ve arkasından Dâr-ı Şûra âzalığına terfi etmiştir.

Bekir Sıtkı Efendi 10 cemaziyelâhır 1289 (15 ağustos 1872) 'da dört bin kuruş maaşla Adliye Nezareti İcra Cemiyeti âzalığına ve 1295 zilhiccesinde (1878 aralık) Temyiz mahkemesi âzalığına tâyin olunmuş, az sonra aynı maaşla Heyet-i İthamiye Reisliğine nakledilmiş ve kendisi bu vazifede iken Abdülaziz'in katli iddiasiyle ortaya atılan davada maznunlar hakkında Heyet-i İthamiye mazbatasını tertip ve tanzim etmiştir.

Bekir Sıtkı Efendi 18 rebiyülevvel 1302 (5 ocak 1884) 'de beş bin kuruş maaşla tekrar Temyiz âzalığında bulunmuştur. Vefatı tarihi öğrenilemedi [451].

Mehmed Kemal Bey

Adliyede yetişmiş, İstinaf Cünha kısmı âzalığında bulunmuş, İstinaf Heyet-i İthamiye âzası bulunduğu sırada maznunlar aleyhindeki ithamnameyi imzalamıştır.

Dikran Yusufyan Efendi

Mabeyn saatçisi Artin Yusufyan'ın oğlu olup 1251 H. (1835 M.) 'de İstanbul'da doğmuştur. İstanbul'da Fransız lisesinde ve *Paris*'te Yüksek Ticaret mektebinde okumuştur.

Dikran Yusufyan Efendi 1285 safer (1868 mayıs) başında sâlise rütbesi ve bin beş yüz kuruş maaşla Ticaret Mahkemesi ikinci meclis âzalığına memur edilmiştir. Bir aralık vazifesinden infisal eden Yusufyan Efendi on ay sonra üç bin kuruş maaşla aynı vazifeye tekrar tâyin edilmiştir (1289 cemaziyelâhır = 1872 ağustos).

Yusufyan Efendi daha sonra Ticaret Mahkemesi birinci meclis âzalığına ve onu müteakip Ticaret-i Bahriye âzalığına ve 8 safer 1293 (5 Mart 1876) 'de Ticaret Mahkemesi dördüncü meclis reisliğine ve 7

[451] *Sicill-i ahval-i memurîn, defter 4, s. 580.*

muharrem 1294 (1877 ocak)'de İstinaf Mahkemesi âzalığma tâyin olunup bu arada Heyet-i İthamiye âzalığmda bulunmuş ve Midhat Paşa ve diğer maznunlar hakkındaki Heyet-i İthamiye mazbatasını imzalamıştır.

Dikran Yusufyan Efendi daha sonra İstinaf Mahkemesi Ticaret kısmı ve birinci Ticaret Mahkemesi âzalıklarında da bulunmuş olup tercümeihalindeki kayda göre Fransız ve İngiliz lisanlarına vâkıf olduğu anlaşılıyor [452].

TEMYİZ MAHKEMESİ REİS VE ÂZALARI

Mustafa Lebib Efendi

Okmeydanı Tekkesi Şeyhi Mustafa Efendizade Mehmed Behcet Efendi'nin oğlu olup 1254 H. (1838 M.)'de İstanbul'da doğmuştur. İlk memuriyetleri Meclis-i Vâlâdaki muhtelif dairelerde olup 1284 H. (1867 M.)'de Meclis-i Vâlâ Mülkiye Dairesi ikinci muavini iken ûlâ sınıf-ı sânisi rütbesiyle İstanbul Meclis-i Tahkik Reisliğine ve bir sene sonra da Beyoğlu Temyiz Meclisi Reisliğine getirilmiştir.

Lebib Efendi 1288 H. (1871 M.)'de Beyoğlu Bidayet Mahkemesi Reisi ve 1291 safer (1874 mart)'de de Divan-ı Cinayet Reisi oldu; Divan-ı Cinayetin Divan-ı İstinafa kalbi üzerine Mahkeme-i İstinaf Ceza Dairesi âzalığına ve arkasından da oranın ikinci reisliğine tâyin edildi.

Mustafa Lebib Efendi bu sırada Bulgaristan'daki ihtilâlden dolayı muvakkaten *Sofya*'da teşkil olunan fevkalâde mahkeme reisliğiyle o tarafa gönderildi; 1293 H. (1876 M.)'de Abdülhamid'in cülûsu üzerine ûlâ sınıf-ı evveli rütbesi ve on beş bin kuruş maaşla Mabeyn ikinci kâtipliğine tâyin edildikten başka 1294 şaban (1877 Ağustos)'da yeni teşkil edilen Meclis-i Âyan âzalığı da verildi.

7 muharrem 1295 (11 ocak 1878)'de Mabeyn başkâtibi olan Lebib Efendi aynı sene Rebiyülâhırında (nisan) âyan âzalığı üzerinde kalmak üzere, Mabeyn başkâtipliğinden uzaklaştırılmış ve yine o sene temmuzunda on beş bin kuruş maaşla Temyiz Mahkemesi Ceza Dairesi Reisliğine tâyin edilmiş ve Yıldız muhakemesi esnasında Temyiz Reisi bulunmuştur.

Lebib Efendi 23 safer 1303 (1 aralık 1885)'de Şarkî Rumeli hâdisesinden dolayı komiser olarak muvakkaten *Filibe*'ye gitmiştir.

[452] *Sicill-i ahval-i memurîn, defter 10, s. 79.*

rebiyülevvel 1306 (8 kasım 1888)'da becayiş suretiyle ve Islâhat-ı Adliye Komisyonu Reisliğiyle Temyiz Başmüddeiumumîliğine naklolunan Lebib Efendi 1317 şevval (1900 şubat)'de vefat etmiştir [453].

Mustafa Haşim Bey (Haşim Paşa)

Esbak Sadrazam Koca Yusuf Paşa torunlarından olup iki defa Şeyhülislâm olan ve Molla Bey denilen Ahmed Muhtar Efendi'nin oğludur. 10 muharrem 1269 (24 ekim 1852)'da İstanbul'da doğdu. Medrese dersi görmiye başladı. Şeyhülislâmzade Molla Bey olmakla süratle ilerliyerek tedris silsilesinin nihayeti olan Sahn-ı Süleymaniye rüûsunu alıp on dokuz yaşında yani 1288 şaban (1871 ekim)'da Tetkikat-ı Şer'iyye âzalığına tâyin edildi ve babasının ikinci defaki meşihatında İstanbul kadılığı pâyesini alıp aynı senede (1295 receb = 1878 temmuz) Temyiz Mahkemesi âzalığına tâyin olunarak Adliye Encümeni Reisliği de vazifesine ilâve kılındı.

Haşim Molla Bey 17 rebiyülevvel 1298 (17 şubat 1881)'de Temyiz Mahkemesi Ceza Dairesi âzalığına naklolunarak Yıldız Muhakemesi esnasında bu vazifede bulunmuştur. 1303 H. (1886 M.)'de Hüdavendigâr vilâyeti Adliye Müfettişliğine tâyin edilmiş olan Haşim Molla Bey, bu vazifenin lâğvı üzerine tekrar Temyiz âzalığına iade olundu.

Haşim Molla Bey bundan sonra sırasiyle Temyiz Başmüddeiumumîliğine, Islâhat-ı Adliye Komisyonu âzalığına ve 1888 aralıkta Temyiz ikinci reisliğine tâyin olunmuştur. 1308 muharrem (1890 eylül)'de Anadolu Kazaskerliği pâyesi verilen Haşim Molla Bey bir sene sonra Adliye Müsteşarlığına getirildi.

Haşim Molla Bey Şûrây-ı Devlet âzası bulunduğu sırada (9 şevval 1316 = 20 Şubat 1899) senesinde Trablusgarp valiliğine tâyin edilmiş ise de bir sene sonra istifa ile İstanbul'a gelmiş ve tekrar Şûray-ı Devlet âzalığına tâyin edilmiştir.

Haşim Molla Bey, 2 cemaziyelevvel 1321 (27 temmuz 1903)'de Maarif Nazırlığına getirilip üç buçuk ay sonra ilmiye rütbesi, mülkiyeye çevrilerek vezir olmuştur.

21 cemaziyelâhır 1326 (21 temmuz 1908)'da ikinci meşrutiyetin ilânını müteakip Sait Paşa kabinesinde de Maarif Nazırı bulunan Haşim Paşa, bir valiliğe tâyinini istida ederek nazırlıktan istifa eyle-

[453] *Sicill-i ahval-i memurîn, defter 2, s. 22.*

miş ve 2 recep 1326 (31 temmuz)'de yerine garp lisanlarına ve garp kültürüne ehil bir zatın tâyinine irade çıktığından Hakkı Bey (Paşa) Maarif Nazırı olmuştur.

Haşim Paşa'nm fıkıhtan *İzahü'l-kavaid* isimli Arapça bir eseriyle *Tezkir-i İnkılâp* adında hâtıratımsı bir risalesi matbudur. *Tuhfetü'l-mülûk* isimli, Taib'in Osmanlı hükümdarları tercümeihaline bir zeyli vardır [454].

İkyadis Efendi

Rum milletinden olup adliyeden yetişmiş, ûlâ sânisi rütbesiyle Temyiz Ceza Dairesi âzasından iken Bulgarların tahkik ve tetkik-i ahvali zımnında Sadullah Bey'in (Paşa) riyaseti altında teşekkül eden komisyona âza olmuş ve 1 ramazan 1293 (20 eylül 1876)'de muvakkaten *Filibe*'ye gönderilmiş ve bu hizmette iken 17 zilhicce 1293 (3 ocak 1877)'de ûlâ evveli rütbesi verilmiştir [455].

İkyadis Efendi İstanbul'a avdetinde yine eski vazifesi olan Ceza Dairesi âzalığına devam etmiş ve Yıldız muhakemesi esnasında bu vazifede bulunmuştur.

Mahmud Mazhar Bey

Esbak *Kütahya* muhassılı ve sürre emini İzzet Efendi'nin oğlu olup 1243 H. (1827 M.)'de *Bergama*'da doğdu ve İstanbul'da Mekteb-i Maarif-i Adliye'de okudu 1288 H. (1871 M.)'de Hariciye Nezareti Türkçe tahrirat müdür muavini iken 3 ramazan 1289 (4 kasım 1872)'da Adliye Nezareti İcra Cemiyeti âzalığına ve 1290 rebiyülevvel (1873 nisan)'inde Sadaret Müsteşarı muavinliği inzimamiyle Babıâli Evrak Müdürlüğüne ve 1878 ocakta Maarif mektupçuluğuna ve 1293 recep (1786 ağustos)'de Temyiz mahkemesi Hukuk Dairesi âzalığma tâyin edilmiş ve 4 haziran 1893 senesinde vefatına kadar bu vazifede kalmıştır [456].

Rıza Bey

1290 H. (1873 M.)'de Temyiz Muhakemat Dairesi âzasından iken 1875'de Temyiz Ceza Dairesi âzalığma geçmiş ve Yıldız mahkemesinde âza olarak bulunmuştur. Rütbesi bâlâ idi.

[454] *Sicill-i ahval-i memurîn, defter 4, s. 212.*
[455] *Nuhbetü'l-vekayi, c. III, s. 210, 230* (Kütüphanemizdeki nüsha).
[456] *Sicill-i ahval-i memurîn, defter 2, s. 338.*

Yorgiyadis Efendi

Yorgi Yorgiyadis Efendi 26 cemaziyelevvel 1290'da İstanbul İkinci Hukuk âzalığına ve oradan Ticaret-i Bahriye âzalığına ve daha sonra 1292 zilhicce (1875 aralık)'de Ticaret-i Bahriye Mahkemesi Reisliğine getirilmiştir. Yorgiyadis Efendi, Beşinci Ticaret Mahkemesi Reisi bulunduğu sırada 1297 H. (1880 M.) senesinde Temyiz Mahkemesi Hukuk Dairesi âzasından iken Yıldız mahkemesinde bulunmuştur.

* * *

Yıldız muhakemesini müteakip mahkûmlar hakkındaki idam kararını tasdik eden Temyiz âzalarından yukarıda kısa tercümeihalleri elde edilenlerden başka Rüştü, Reşat ve Rauf Bey ve Efendiler varsa da tercümeihalleri elde edilemedi. 1298 H. (1881 M.) senesinde bu zatlardan Rüştü Bey ile Reşat Bey ûlâ sânisi rütbesinde ve Rauf Efendi de Mekke pâyesinde bulunuyorlardı.

MAZNUNLARIN İSTİNTAKLARI VE MUHAKEME ESNASINDA ABDÜLHAMİD'İN KULLANDIĞI ZATLAR

Mahmud Nedim Paşa

Sultan Abdülaziz zamanında iki defa sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa, takip etmiş olduğu sakim siyaset sebebiyle hem kendisini himaye etmiş olan Abdülaziz'i ve hem de memleketi kötü duruma düşürmüştür. Babası Bağdad Valisi Necip Paşa'dır.

II. Abdülhamid, Abdülaziz'in ölümü dolayısiyle el altından tahkikat yapıp Midhat Paşa aleyhtarlarına kıymet verdiği sırada bunu menkûben ikamet etmekte olduğu *Çeşme*'den getirterek Dahiliye Nazırı tâyin etmiş ve meşhur muhakemeyi hazırlatmak için Adliye Nazırı Cevdet Paşa ile beraber bunu çalıştırmıştır.

Filhakika Mahmud Nedim Paşa saraydaki istintaklar esnasında bulunmuş ve büyük hasmı olan Midhat Paşa aleyhinde var kuvvetiyle çalışmıştır; bundan dolayı sarayda birkaç gün devam eden gizli görüşme neticesinde hükümetin haberi olmadan saray tarafından Midhat Paşa'nın tevkifine teşebbüs edilmiştir[457].

[457] Mahmud Nedim Paşa, Abdülaziz'in ölümü dolayısiyle tertip edilecek davanın hazırlığiyle sarayda meşgul olduğu sıralarda bir gün Babıâli'ye gelmiş; Başvekil Said Paşa kendisine "bu günlerde pek meşgulsünüz" demesi üzerine, Mahmud Nedim

Mahmud Nedim Paşa üç sene Dahiliye Nazırlığında kalarak hastalığına mebni ayrılmış ve yedi, sekiz ay sonra da vefat etmiştir (recep 1300 = mayıs 1883).

Ahmed Cevdet Paşa

Serbest fikirli ve pervasız olan Midhat Paşa'nın aksine olarak muhafazakâr görünerek II. Abdülhamid'in arzusuna uygun siyaset kullanmış olan Ahmed Cevdet Paşa, padişahın Midhat Paşa aleyhindeki tertibatını tanzim etmiş, Mahmud Nedim Paşa ile birlikte sarayda çalışarak Yıldız muhakemesinin esasını hazırlamış ve Midhat Paşa'nın tevkifine karar verdikten sonra istintak heyetiyle birlikte bizzat *İzmir*'e gidip onu İstanbul'a naklederken vapurdaki istintakına da nezaret etmiştir.

Yıldız'daki muhakeme esnasında reis ile müddeiumumînin bir yanlışlığa düşmemesi ve icabında bunları ikaz için heyetin gerisine konan iki koltuk Cevdet Paşa'ya tahsis edilmiştir. Cevdet Paşa, Yıldız mahkemesine Midhat Paşa'nın candan hasımı olan Süruri Efendi'yi tâyin ettirmek suretiyle sevmediği Midhat Paşa aleyhinde Abdülhamid'e hizmet etmiş ve idam hükmünün infazını açıkca istemiştir.

Âlim, fazıl ve değerli bir zat olan Cevdet Paşa maalesef karakter zaafı ile malûl olup Yıldız muhakemesinden sonra Abdülhamid tarafından dört bin liraya sarraf Köçeoğlu Agop'tan satın alınan *Bebek*'teki Mütercim Rüştü Paşa yalısı kendisine ihsan olunmuştur [458].

Mahmud Celâleddin Bey (Paşa)

Sadrazam Çorlulu Ali Paşa ahfadından ve vüzera kapı kethüdalarından Maliye Nezareti Muhasebecisi Aziz Efendi'nin oğlu olup 1254 H. (1838 M.)'de İstanbul'da doğdu. 1269 H. (1853 M.)'de mülâzemetle Meclis-i Vâlâ mazbata

Paşa, "evet bir kaç gündür Cevdet Paşa ile mabeynde bulunuyor, Sultan Abdülaziz'in intiharı sahih olmadığı ve kendisinin itlâf olunduğu katillerin ikrariyle tebeyyün ediyor. Katillerin izahı bahsinde de bunların âmir ve müşevvikleri var" dedi; Midhat Paşa'dan bahsetmeyip "iş, damadlara daha bir takım kimselere bulaşıyor" diye söyledi, kalktı gitti. Cevdet Paşa da işi kapalı tutup söylemedi. Ertesi gün Babıâli'ye gittiğimde Mahmud Nedim ve Cevdet Paşaların yine sarayda oldukları haber alındı. Elhasıl Mahmud Nedim ve Cevdet Paşaların bu iş için mabeyne devamlarından bir kaç gün sonra Babıâli'ye malûmat verilmiş ve sonra da Midhat Paşa'nın Fransa Konsoloshanesine ilticası haber alınmıştı *(Sait Paşa'nın Hâtıratı)*.

[458] *Yıldız evrakı (hususiye), sene 1300 muharrem, numara 32, 45.*

odasına girmiş, terfi ve terakki ile Şûrây-ı Devlet başkâtipliğine, Dahiliye Müsteşarlığına ve Âmetciliğe ve 1295 cemaziyelâhır (haziran 1878)'da Şûrây-ı Devlet Tanzimat Dairesi âzalığına tâyin edilip 7 cemaziyelevvel 1297 (17 nisan 1880) tarihinde Tanzimat Dairesi Reisi olmuştur.

Mahmud Bey bu tarihten itibaren Midhat Paşa aleyhindeki jurnalleriyle Abdülhamid'e hizmet etmiş sarayda mevkuf bulunan maznunların istintaklarında ve bazılarının ifadelerinin alınmasında bulunmuş ve hattâ oğlu Salih Münir Bey'in (Paris Elçisi meşhur Münir Paşa) zevcesi olan gelini Pervinfelek Hanım'ın Abdülaziz zamanında küçük hazinedar bulunması sebebiyle onun da şahadetine müracaat edilmesini tavsiye etmiştir.

Mahmud Bey'in bu fevkalâde hizmetleri Abdülhamid'in memnuniyetini mucip olarak Yıldız Muhakemesinden sonra 22 zilhicce 1298 (15 kasım 1881)'de kendisine vezirlik verilmiştir.

Mahmud Celâleddin Paşa 10 rebiyülâhır 1305 (aralık 1887)'de Maliye Nazırlığına tâyin edilmiş ise de sarraflarla uyuşarak maaşları kırmak suretiyle külliyetli para aldığı Şûray-ı Askerî âzasından Necip Paşa tarafından padişaha arzedilmesi üzerine tâyininden sekiz ay sonra azledilmiş[459], 1307 rebiyülâhırında (1889 aralık) Şûray-ı Devlet Tanzimat Dairesi ikinci Reisliğine getirilmek istenmiş ise de kabul etmemiş ve iki ay sonra Hüdavendigâr (Bursa) valiliğine tâyin olunmuştur.

Mahmud Celâleddin Paşa 29 muharrem 1309 (1891 Eylül)'de Ticaret ve Nafia nazırlığiyle İstanbul'a davet edilmiş ve buradan da vali vekâletiyle *Girid*'e gönderilmiştir. 1312 H. (1894 M.)'de Girit vali vekâletine Turhan Paşa'nın tâyini üzerine, Mahmud Celâleddin Paşa açıkta kalmış ve muvakkaten Mabeynde toplanan bütçe komisyonu ikinci reisi olmuştur.

18 cemaziyelevvel 1313 (1895 ekim)'de tekrar Ticaret ve Nafia Nazırı olan Mahmud Celâleddin Paşa vefatı tarihi olan 6 ramazan 1316 (18 ocak 1899) senesine kadar bu nezarette kalmıştır[460]. Zamanına göre pek üstün kudret-i kalemiye sahibi ve aynı zamanda şair ve yüksek bir musikişinas ve bestekâr olan bu zatın jurnalciliği insana cidden elem vermektedir. Mahmud Celâleddin Paşa, Sultan II. Mustafa'nın hal'ini intaç eden Edirne vakasından bahseden meşhur *Şefikname*'yi

[459] *Yıldız evrakı (resmiye), sene 1305.*
[460] *Sicill-i ahval-i memurîn, defter 3, s. 206.*

Ravzatü'l-Kâmilîn ismiyle şerhettiği gibi *Mir'at-ı hakikat* ismiyle yetiştiği devrin ilk kısımlarını ihtiva eden bir Osmanlı tarihi kaleme almış olup her iki eseri de kudret-i kalemiyesine delildir.

Mabeynci Ragıp Bey (Paşa)

Mabeynci Ragıp Bey ve Ragıp Paşa diye meşhur olan bu zat, Abdülhamid'in çok itimat ettiği kurenasından olup aslen *Ağrıboz*'ludur. Babası Murad Efendi isminde birisidir. Galatasaray Lisesinde okumuş ve sonra saraya intisap etmiş, nüfuzu sayesinde hükümet işlerinde rol oynamış, maden imtiyazı alarak madencilik yaptırmış, Omurca rakısı çıkartarak o sayede çok para kazanmıştır.

Ragıp Bey, Abdülaziz'in ölümü dolayısiyle açılan davada pek mühim rol oynamış ve bilhassa Mustafa Pehlivan'a tahammül dilmez işkenceler yaparak ona "Abdülaziz'i ben öldürdüm" dedirtmiştir.

Daha sonra vezir olan Ragıp Paşa 1908'de ikinci meşrutiyetin ilânı üzerine rütbesi alınarak bir müddet *Midilli*'de oturtulmuş ve sonra serbest bırakılmış ve 1920'de altmış üç yaşında vefat etmiştir.

YILDIZ MUHAKEMESİ ESNASINDA MAZNUNLARIN AVUKATLARI

Yıldız muhakemesi esnasında avukatların bir kısmı hal ve vakitleri müsait olan Midhat, Mahmud ve Nuri Paşalar taraflarından bir ücret mukabilinde tutulup diğer maznunların avukatları ise kudretleri olmadığından bunların ücretleri hükümet tarafından temin edilmişti.

Bilmünasebe daha yukarılarda görüldüğü üzere, Midhat Paşa ile Nuri Paşa'nın avukatı Şehrî Efendi ve Mahmud Paşa'nın avukatı da Kostaki Sardinski Efendi idi. Diğer maznunlardan Necip Bey ile Pehlivan Mustafa Çavuş ve Hacı Mehmed'in avukatı Manyasîzade Refik Bey olup Fahri Bey'le Cezayirli Mustafa'ya Mehmed Ali Efendi, İzzet, Seyyid ve Ali Beylere de İzzet Efendi avukat tâyin edilmiş idi. Ben bunlardan yalnız Manyasîzade Refik Bey'in tercümeihalini elde edebildim.

Refik Bey (Manyasîzade)

Temyiz Mahkemesi âzasından, Hukuk mektebi mecelle muallimi Manyasîzade Raufî Efendi'nin oğlu olup 1270 H. (1854 M.)'de İstanbul'da doğmuştur. Hukuk tahsilini yapan Refik Bey 1289 H. (1872 M.)'de mezun olmuş ve bir

ara Hukuk Mahkemesi zabıt kâtipliği ile devlet hizmetine girmiş ise de sonra istifa ederek avukatlığa başlamış ve bundan dolayı 1298 H. (1881 M.)'deki Yıldız mahkemesinde Necip Bey ile Pehlivan Mustafa Çavuş ve Hacı Mehmed'in vekâletlerini üzerine almıştır.

Refik Bey, Yıldız muhakemesinin iptidasında Heyet-i İthamiye mazbatasının okunmasını müteakip söz alarak muhakeme kısmında görüldüğü üzere, müvekkillerini müdafaa etmiş ve adliyenin nizamından, adalet ve hakkaniyetten ve bu muhakemenin adalet ve hakkaniyetin tezahürü için yapıldığından bahisle Abdülhamid'in methüsenasında bulunmuş ve bundan sonra müvekkillerinin katil işini yapmak için Sultan Murad'tan emir aldıklarını beyan ile cezalarının indirilmesini istemiştir[461].

Muhakemenin, müvekkillerini idama mahkûm etmesinden sonra Refik Bey buna karşı :

"— Mahkeme kararını münakaşaya cür'et edemem; yalnız mücrimler hakkında pâdişahımızın rahm ü şefkatlerini istirham eylerim" demekle iktifa etmiştir.

Manyasîzade, mülkiye ve hukuk mekteplerinde de muallimlikte bulunmuş ve daha sonra İstanbul'dan ayrılarak evvelâ *Kavala*'ya ve oradan da *Selânik*'e gidip avukatlık etmiş, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiş ve 1908'de meşrutiyetin ilânı üzerine İstanbul Mebusu ve Kâmil Paşa ve Hüseyin Hilmi Paşa kabinelerinde Adliye Nazırı olup 19 şubat 1324 (4 şubat 1909)'de vefat etmiştir.

BU KİTABI HAZIRLARKEN GÖRÜLEN ESERLER VE VESİKALAR

Asıl menbâ ve malzemeyi teşkil eden evrak, Abdülhamid'e ait Yıldız vesikaları arasında görülen istintak evrakı, fezleke, mahkeme-i şer'iye ve nizamiye ilâmları, raporlar, jurnaller, ecnebi gazetelerden yapılan tercümeler, Heyet-i Vükelâ mazbata ve kararları, isticvap evrakı ve sairedir.

Bunlardan başka aşağıdaki eserler de görülmüştür:

Said Paşa, *Hatırat*, *c. I*, İstanbul, 1328. Sabah Matbaası.
Kâmil Paşa, *Hatırat*, *c. I*, İstanbul, 1329. Matbaa-i Ebüzziya.
Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir at-ı Hakikat*, İstanbul, 1926. Matbaa-i Osmaniyye.

[461] *Mir'at-ı hayret*, *s. 211.*

Midhat Paşa, *Mir'at-ı Hayret*, İstanbul, 1925.

Mehmed Memduh Paşa, *Mir'at-ı Şuûnat*, İzmir, 1328. Ahenk Matbaası.

Mehmed Memduh Paşa, *Hali'ler-İclâslar*, İstanbul, 1329. Matbaa-i Hayriyye.

Mehmed Memduh Paşa, *Serâir-i Siyasiyye ve Tahavvülât-ı Esasiyye*, İstanbul, 1324.

Mehmed Memduh Paşa, *Kuvvet-i İkbal-Alâmet-i Zeval*, İstanbul, 1329. Matbaa-i Hayriyye.

Ahmed Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâp*, İstanbul, 1294. Takvimhane-i Âmire Matbaası.

Hayreddin Bey, *Vesâik-i Tarihiyye ve Siyasiyye*, İstanbul, 1326. Ahmed İhsan Matbaası.

Ahmed Saip Bey, *Vak'ay-i Abdülaziz*, Mısır, 1326.

Abdurrahman Şeref Bey, *Sultan Abdülaziz'in vefatı İntihar mı, Katil mi?*, Türk Tarih Encümeni Mecmuası, sene 14, s. 321.

Ali Efendi, *İstanbul'da Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme*, İstanbul, 1325.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Sultan Abdülaziz'e Dair*, Türk Tarih Encümeni Mecmuası, sene 15, s. 177.

Süleyman Paşa, *Hiss-i İnkılâp*, İstanbul, 1326. Tanin Matbaası.

Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l-vekayi* (Özel kitaplığımızdaki yazma nüshalar).

Lütfi Simavi, *Devr-i İnkılâp*, İstanbul, 1336. Mahmud Bey Matbaası.

Eliot, Sir Henri, *Bir Hakikatın Tezahürü*, İstanbul, 1946.

Osman Ferit-Ekrem Reşat, *Musavver Nevsâl-i Osmanî*, İstanbul, 1326. Matbaa-i Hayriyye.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Ait Vesikalar* (T. T. K. Yayınlarından), Ankara, 1946.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Midhat Paşa ve Tâif Mahkûmları* (T. T. K. Yayınlarından), Ankara, 1950.

Sicill-i Memurîn-i Dahiliyye (Başbakanlık Arşivi Sicil Defterleri).

Annales Judiciales de l'Empir Ottoman Gazetesi (Midhat Paşa'ya ait muhakeme zabıtlarını kapsayan 9 temmuz 1881 tarih ve 42 nr. lı fevkalâde nüsha).

Türkçe ve bazı ecnebi gazete kesikleri (Yıldız evrakı arasında).

GENEL DİZİN

A

Abdi Paşa (Çerkes), 269.
Abdullah (Yozgat Kaymakamı), 166n_{276}.
Abdullah Efendi, 155.
Abdurrahman (Faytoncu), 151n_{256}.
Abdurrahman Paşa (Kadı), 343.
Abdurrahman Şeref Bey, 19n_{16}, 91n_{113}, 92.
Abdülaziz (Sultan), 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 15, 16, 17, 19, 20 ,21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28n_{31}, 29, 32, 34n_{38}, 38, 40, 41, 42n_{47}, 43, 44, 45n_{49}, 47n_{58}, 48n_{55}, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87n_{135}, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95n_{151}, 96, 97, 98, 99, 100n_{164}, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 118, 120n_{211}, 123, 124, 125, 127, 128, 134, 135. 120n_{211}, 137, 138, 144, 145n_{248}, 149, 150, 151n_{256}, 152, 153n_{257}, 155, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166 167, 168, 169, 170, 172, 175, 176, 177, 178, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 191, 192, 195, 196, 197, 198, 201, 202, 204, 205, 206, 207n_{327}, 209, 210, 211n_{330}, 212, 213, 214n_{335} 215, 216, 217, 218, 219n_{339}, 222, 223, 224, 225, 226, 229, 230, 233n_{355}, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274. 275, 276, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 289, 290, 291, 292, 293n_{395}, 294, 297, 298, 299, 300, 301, 306, 308, 311, 312, 313, 314, 315, 318, 319, 321, 322n_{411}, 326, 331, 334, 335n_{423}, 336, 351, 353, 357, 358n_{457}, 360.
Abdülhâdi (Yozgat mutasarrıfı), 164n_{272}.
Abdülhamid II. (Sultan), 22n_{20}, 57n_{74}, 62n_{87}, 75n_{109}, 86n_{134}, 89n_{138}, 92, 95n_{151}, 99, 100n_{164}, 103n_{172}, 106. 107, 108, 111n_{185}, 112, 116n_{198}, 117n_{201}, 120n_{211}, 121n_{213}, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 137, 138, 139, 144, 145n_{249}, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 157, 158, 159n_{236}, 160, 161, 162, 164n_{271}, 166, 167, 170, 171, 172n_{287}, 175, 177, 180, 192, 193, 194, 196, 197, 201, 203n_{321}, 204, 209, 210, 211n_{332}, 212, 213n_{333}, 216, 217, 220n_{340}, 222, 227, 229, 231n_{353}, 237n_{361}, 244n_{369}, 251n_{371}, 270, 273n_{388}, 286n_{392}, 295n_{398}, 304n_{402}, 309n_{404}, 310, 311n_{406}, 312, 313, 317, 318, 321, 324, 329, 330, 332, 333, 334, 335, 338, 342, 344, 346, 349, 350, 351, 354, 357, 358, 359, 360, 361.
Abdülhamid Efendi, bk. Abdülhamid II., 30n_{34}, 43, 44, 45, 50n_{59}, 119n_{210}, 198.
Abdülhamid Efendi Dairesi. 29.
Abdülkerim Ağa (müsahib), 313.
Abdülkerim Nadir Paşa (Çirpanlı), 22.
Abdülkerim Paşa, 194n_{311}.
Abdüllatif Subhi Paşa, 216, 315n_{408}, 323n_{411}, 324, 327, 328.
Abdülmecid I. (Sultan), 1, 2, 5, 8, 25, 37, 38, 42, 61, 62n_{82}, 67, 68n_{95}, 82, 96n_{152}, 106n_{181}, 107, 116, 134, 149, 150, 152n_{256}, 190.
Abdülmecid Efendi (Son Osmanlı halifesi), 201, 336.
Abdülmecid Efendi (Şehzâde, Sultan Abdülaziz'in oğlu, Halife), 72, 178.

Abdülmuttalip Efendi (Şerif, Mekke emîri). 50.
Abdünnur (Doktor), 92, 95.
Abdürrahim Efendi, 155n$_{262}$.
Âbid Paşa, 193.
Adana, 3, 9, 133, 348.
Adliye Nezareti, 2.
Afyonkarahisar, 105n$_{177}$.
Agop Paşa (Efendi, Köçeoğlu), 43, 267, 286n$_{392}$, 332n$_{419}$, 338, 342, 358.
Ağrıboz, 360.
Ahkâm-ı Adliye, 10, 19.
Ahmed (II. Abdülhamid'in hafiyelerinden), 57n$_{74}$.
Ahmed Ağa (Midhat Paşa'nın ağalarından), 114.
Ahmed Ağa (Saray müdürü), 78, 201, 230, 250, 272, 273.
Ahmed Arifî Paşa, 323n$_{411}$, 324, 328.
Ahmed Bey (Harbiye mektebi dahiliye miralayı), 37, 41.
Ahmed Bey (Asım Efendizade), 99n$_{162}$, 100n$_{164}$.
Ahmed Efendi (binbaşı), 164n$_{272}$.
Ahmed Cevdet Paşa, 2, 3n$_{3}$, 4, 11, 108, 132n$_{229}$, 139, 140, 143, 144n$_{246}$, 147, 172n$_{287}$, 211n$_{330}$, 212n$_{332}$, 214, 215n$_{236}$, 216, 219, 220, 221, 229, 234, 235n$_{357}$, 283n$_{391}$, 286n$_{392}$, 307n$_{403}$, 314, 317, 323n$_{411}$, 324, 326, 329, 343, 347, 357, 358.
Ahmed Efendi (Hoca), 159.
Ahmed Efendi (Bir zâbit), 74.
Ahmed Efendi (Bursalı), 105n$_{178}$, 230.
Ahmed Efendi (Yüzbaşı), 245, 246, 247, 252, 264, 273.
Ahmed Paşa (Bahriye Nâzırı), 35, 48, 66.
Ahmed Paşa (es-Seyyid, Hâfız), 323n$_{411}$, 324, 325.
Ahmed Esad Efendi (Uryanîzâde, Şeyhülislâm), 142, 154, 209, 210, 211n$_{330}$, 216, 215n$_{408}$, 317, 323n$_{411}$, 324, 327, 344n$_{434}$.
Ahmediye (mahalle), 78, 175n$_{289}$.
Ahmed Midhat Efendi, 26n$_{28}$, 130n$_{225}$, 163, 267, 297.
Ahmed Muhtar Paşa (Gazi), 130, 214n$_{336}$, 215n$_{336}$, 216, 217n$_{337}$a, 323n$_{411}$, 324, 327.
Ahmed Necib Efendi, 152, 154.
Ahmed Halid Efendi, 154.
Ahmed Hulûsi Efendi (Şirvanîzâde), 14, 194n$_{312}$.
Ahmed Raşid Paşa, 102.
Ahmed Rauf Efendi, 310n$_{405}$.
Ahmed Tevfik Efendi (II. Abdülhamid'in Kitapçıbaşısı), 154.
Ahmed Tevfik Paşa, 194n$_{311}$.
Ahmed Paşa (Kayserili), 10, 13, 16, 23, 27, 28, 30, 35, 39, 40, 41, 56, 58n$_{75}$, 63, 64n$_{85}$, 66, 109, 110, 112, 113, 127, 160, 191n$_{309}$, 313, 345.
Ahmed Vefik Paşa, 193.
Akdağmadeni, 164.
Akif Paşa, 120.
Akkâ, 134n$_{234}$.
Aksaray, 41, 106.
Alemdağı. 22.
Ali Ağa (Kilerci), 197n$_{317}$, 198n$_{317}$.
Ali Bey (miralay), 190n$_{305}$, 201, 210, 228.
Ali Bey (Namıkpaşazade), 48, 49, 71n$_{101}$, 77n$_{117}$, 82, 95n$_{151}$, 160, 165, 166, 167, 189, 196, 211n$_{330}$, 215, 223, 225, 233, 236, 337, 238, 239, 244, 245, 261, 262, 264, 270, 272, 273, 276, 280, 287, 290, 302, 303, 304, 305, 307, 308, 314, 315n$_{408}$, 319, 322n$_{411}$, 324, 334, 360.
Ali Bey (Ziver Bey'in enîştesi), 164n$_{271}$.
Ali Bey, 108.
Ali Bey (Serasker yaveri), 160, 192.
Ali Bey (Çerkes Hasan'ın kardeşi), 259.
Ali Efendi (Hâfız), 160.
Ali Efendi (Basiretçi), 172n$_{288}$, 351.
Ali Fuat Bey, 194n$_{312}$.
Ali Galib Paşa, 190.
Ali Nazif Bey, 344.
Ali Nazif Efendi, 343.

Ali Nizamî Paşa, 216, 217an$_{337}$, 323n$_{411}$, 324, 325.
Âli Paşa, 2, 3n$_{3}$, 5, 6, 7, 8, 19, 23, 43.
Ali Paşa (Hersek valisi), 129n$_{222}$, 139.
Ali Paşa (Çorlulu), 358.
Ali Paşa (Şura-yi Devlet Reis-i Sâbıkı), 219n$_{339}$, 221.
Ali Rıza (Paşa, Başkâtip), 166n$_{275}$, 213n$_{344}$, 220n$_{339}$, 233n$_{356}$, 335n$_{432}$.
Ali Rıza Paşa, 108.
Ali Saib Paşa (es-Seyyid), 211n$_{330}$, 216, 217, 323n$_{411}$, 324, 326.
Ali Suavi Efendi, 43, 128, 172n$_{288}$, 294n$_{396}$.
Ali Suavi Vakası, 127, 172n$_{288}$, 322.
Ali Sürûrî Efendi, 130n$_{225}$, 132, 140, 141, 142, 143, 171n$_{285}$, 195n$_{314}$, 225n$_{342}$, 229, 231, 232n$_{353}$, 234, 235, 236, 238, 243, 244, 260n$_{376}$, 261, 263, 265, 266, 268, 269, 270, 272, 274, 275, 286, 288, 290, 296n$_{400}$, 297, 303, 305, 307, 308, 338, 343, 344, 352, 358.
Ali Şakir Efendi (Ağnam müdürü), 55n$_{69}$.
Alman(lar) ve Almanya, 7, 134n$_{234}$, 213n$_{333}$, 219, 220, 229, 346.
Alman Konsolosu, 220.
Amasya, 8, 19, 55n$_{69}$.
Amerika ve Amerikalılar, 8, 134n$_{234}$.
Amr, 15n257, 153.
Anadolu, 3, 16, 34n$_{38}$, 98n$_{160}$, 124, 133, 142, 158, 265, 344, 355.
Anadolu Kazaskerliği, 4.
Anayasa (Kanun-i Esasî), 123.
Andraşi (Kont), 6, 11, 12.
Andraşi Lâyihası, 11, 12, 13.
Ankara, 350.
Annales Judiciaries da l'Empire Ottoman (Gazete), 347.
Arabistan ve Arap(lar), 126, 127, 134n$_{234}$, 169, 183, 186n$_{302}$, 227, 298, 353.
Arap taburu, 126.
Ardahan, 33n$_{37}$.
Ardıhan Vakası, 158.
Arduhan, 53.
Arif Paşa, 35, 39, 67, 86, 87n$_{135}$, 93n$_{149}$, 102, 104, 160, 188.
Arif Paşa (Kanbur), 190.
Arif Paşa (Paris elçisi), 131.
Arnavutköy, 40.
Arnavutluk, 95n$_{151}$.
Artin Efendi, 267.
Artin Yusufyan, 353.
Arzıniyaz Kalfa, 19n16, 20, 83, 84, 86n$_{131}$, 91, 169, 201, 229, 247, 262.
Âsaf Celâleddin Paşa, 325.
Âsım Paşa, 210.
Âtıf Bey (Mabeyn Kâtibi), 15n$_{12}$, 17, 21n$_{18}$, 34n$_{37}$, 53, 55, 56, 57, 65n$_{89}$.
Atina, 349.
Avam kamarası, 316, 332, 338.
Avlunya, 129.
Avnullah el-Kâzımî, 117n$_{201}$.
Avratalan isyanı, 8.
Avrupa ve Avrupalılar, 1, 4n$_{4}$, 5, 7, 8, 10, 11, 23, 31, 42, 43, 58n$_{77}$, 128, 129n$_{223}$, 130, 131, 144n$_{246}$, 148, 162, 170, 173n$_{288}$, 207, 217, 259, 292, 297, 301, 329n$_{415}$, 331, 337, 341.
Avusturya, 6, 7, 11, 94, 130, 352.
Ayasofya Camii, 97, 117n$_{201}$, 118, 227.
Ayastefanos muahedesi, 124.
Aydın, 9, 10, 133, 134, 139, 217, 219n$_{339}$, 220, 221, 348n$_{443}$.
Ayşe Sıdıka Hanım, 283n$_{391}$.

B

Babıâli, 1, 2, 4, 11, 14, 16n$_{14}$, 23, 27, 39, 57n$_{73}$, 82, 111, 119, 127, 128, 129, 141, 143, 146, 212n$_{332}$, 219, 220n$_{340}$, 257, 291, 311n$_{407}$, 346, 349, 357n$_{457}$, 358n$_{457}$.
Bâb-ı Meşihat, 16n$_{14}$, 100n$_{163}$.
Bâb-ı Seraskerî, 40, 158, 207, 350.
Bâbüssaade, 122.
Bağdad, 4, 5, 9, 112, 113, 133, 158n$_{265}$, 357.
Bahr-i sefid, 345.
Bahrî Süleyman Bey, 130.

Balıkesir, 34n$_{38}$, 55n$_{69}$.
Balkanlar, 5.
Baltalimanı, 190.
Bartlen Kurye, (Belçika sefiri), 302.
Baruthane, 32.
Basra, 5.
Basiret Gazetesi, 25, 172n$_{288}$, 351.
Batum, 348n$_{443}$.
Bayezid (yer adı), 27, 112, 121.
Bayezid (medrese), 14.
Bayezid Meydanı, 50, 114.
Bayezid yangın kulesi, 49.
Bayram (Boşnak), 221.
Bazen (Mareşal), 231n$_{353}$.
Bebek, 124n$_{218}$, 149, 246, 266, 358.
Bedr Bey (Şamlı, Erkân-ı Harp Kolağası), 159.
Bedriye Hanım, 135n$_{237}$.
Behram Ağa (Hâfız), 170, 195n$_{314}$, 246, 292n395.
Behramşah (Köy), 223.
Bekir (muhayyel kişi), 152n$_{257}$, 153.
Bekir Ağa, 189n$_{305}$.
Bekir Efendi, 230, 264n$_{383}$.
Bekir Sıtkı Efendi, 353.
Belçika, 302.
Belgrad, 5.
Bergama, 356.
Berlin, 11, 12, 143.
Berlin Memorandumu, 12, 13.
Berlin Muahedesi, 124.
Besim Bey (Yüzbaşı), 160, 230, 231n$_{351}$, 396n$_{400}$.
Beşiktaş, 30n$_{34}$, 38, 39, 42n$_{46}$, 57n$_{74}$, 159, 184, 228, 295, 308.
Beşiktaş Sarayı, bk. Fer'iye sarayı, 41, 177n$_{291}$,
Beykoz, 100n$_{164}$, 190.
Beylerbeyi Sarayı, 58n$_{77}$, 63, 64n$_{85}$, 150.
Beyoğlu, 3n$_{2}$, 39, 335, 349, 352, 354.
Beyrut, 132, 141, 145.
Biga, 349.
Bilâl Ağa, 30n$_{34}$.
Birinci Meşrutiyet, 123.
Bismark, 11, 12, 173n$_{288}$.
Boğaz (İstanbul), 280, 299.
Boğaziçi, 5, 265.
Bosna, 11, 12, 352.
Bosna-Hersek ihtilâli, 126.
Bosna valiliği, 3.
Boyabad, 78, 164, 223.
Brendizi, 130.
Buhur (Palamut tüccarı), 218.
Bulgar ihtilâli, 123.
Bulgaristan ve Bulgar(lar), 5, 13, 27, 123 124, 348, 354.
Bulgar İsyanı, 7, 8, 126.
Bulgar-Sırp Muahedesi, 348.
Burhaneddin Efendi, 149.
Bursa, 11, 14, 15, 24, 87, 105n$_{178}$, 343n$_{431}$, 350.

C

Camlıköşk, 47n$_{53}$.
Cebel-i Lübnan, 134n$_{234}$.
Cebel-i Nusayr, 134n$_{234}$.
Cebrail, 57.
Cemile Sultan, 195n$_{314}$, 283n$_{391}$, 286, 312.
Cemile Sultan Sarayı, 143n$_{246}$.
Ceride-i Havâdis, 233n$_{356}$, 267, 334.
Cevad Han, 302.
Cevher Ağa, 54, 55, 56.
Cezayir, 133n$_{234}$.
Cidde, 22.
Cinayet Divanı, 3.
Les Constemporians, 220n$_{340}$.
Cullalı, 164.
el-Cünne Gazetesi, 132, 142.

Ç

Çadır Köşkü, 134, 167, 171, 172, 185, 186n$_{202}$, 221, 296n$_{400}$, 307n$_{403}$.
Çamlıca, 107, 195, 246.
Çamlıca Deresi, 246.
Çanakkale, 129n$_{222}$.
Çapa, 41.
Çerkes muhacirleri, 133n$_{234}$.
Çerkes Hasan Bey, 57n$_{73}$, 111, 112, 113, 114, 139, 259, 286, 334.

Çerkes Hasan Meselesi, 285.
Çerkes Hasan Vakası, 112, 120n211.
Çeşme, 195, 357.
Çetine, 5, 349.
Çırağan Sarayı, 64n86, 93, 94, 100n164, 102, 122, 152n256, 155, 242, 265, 271.
Çorum, 166.

D

Deavi Nezareti, 3.
Deba Gazetesi, 329.
Della Gazetesi, 330.
Defterdar (semt), 121.
Defter-i Hakanî Nezareti, 4.
Deniz Müzesi, 39.
Der-i saadet, 115n196, 127n220, 231n353.
Derviş (Hüseyin Himmet Bey'in oğlu), 345n436.
Derviş Ağa, 246.
Derviş Paşa (Lofça'lı), 33, 34, 41, 108.
Dıraç, 95n151.
Dikran Civelek Efendi, 267.
Dikran Yusufyan Efendi, 353, 354.
Dikson (Doktor), 92, 93, 94, 270.
Dilâver Ağa, 76, 201.
Divân-ı Ahkâmı Adliye Nezareti, 2.
Divân-ı İstinaf, 3.
Divân-ı Muhasebat, 4.
Divanyolu, 98, 121.
Diyarbekir, 132n229.
Dolmabahçe (semt), 28n31, 257.
Dolmabahçe camii, 119.
Dolmabahçe Karakolu, 48, 55.
Dolmabahçe Saati, 38, 47.
Dolmabahçe Sarayı, 30, 38, 39, 41, 42, 51, 53, 54, 57, 59n79, 67, 68, 73, 76, 78, 81, 90, 109, 110, 119n207, 122, 159n266, 160, 180, 184, 201, 242, 244, 251, 252, 262, 271, 273, 281, 283.
Doryan Gazetesi, 302.
Dömeke, 165, 166n275.
Dörtler Meclisi, 27.
Duffer (Lord), 330, 332, 338.
Dumas, 268, 303.
Dürzî - Dürzîler, 133n234, 134n234.

E

Ebrukemal (III. Hazinedar), 84, 86.
Ebrunigâr Kalfa (Hazinedar), 56, 75, 86n131.
Ebuzziya Tevfik Bey, 26n28, 130n225, 292.
Edhem Bey, 28, 37, 38, 51, 62, 63, 64,65, 66, 71, 72, 78n119, 81, 96, 117n201. 159, 201, 220, 224, 230, 245,
Edhem Efendi, 59, 60n79, 116, 176.
Edhem Paşa, 69n97, 194n312.
Edhem Paşa, 216, 217na337.
Edhem Paşa (Sakızlı), 143.
Edhem Paşa (Müşir), 323n411, 324, 325.
Edirne, 8, 9, 89n139, 159, 343, 350.
Edirnekapı, 121.
Edirne Vakası, 359.
Edvar Spandro (Doktor) 94.
Elmacıoğulları 78.
Elmas Ağa (müsahib) 33n37.
Emin Ağa (harem ağası), 106.
Emin Bey (Taşkışla Kumandanı, Miralay), 159n266.
Emin Bey (Mühtedi), 229, 234, 236, 306, 307.
Emin Efendi, 229, 234, 236, 347.
Emrullah Efendi, 229, 234 236 , 302, 308, 349.
Enderun Ağaları, 96.
Ermeni, 133n234, 247.
Erzurum 352.
Esâd (jurnalcı), 171, 172.
Esad Efendi, 292n396, 293n395, 294.
Esad Paşa (Sakızlı), 6 7, 9, 10, 20, 89n139.
Eski Zağra, 8.
Eski Zağra Vakası, 13.
Eyyüp, 121.

F

Fahri Bey, 33n37, 53, 54, 55, 56, 59n78, 60n80, 66 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 82, 83, 84, 85, 86n132, 87, 95n151, 99, 100, 101, 102, 110, 138, 163, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 175, 178, 179, 181, 184 185. 186, 187, 188,

189, 202, 203, 210, 211n330, 212, 215. 223, 225, 232, 233, 236, 237, 238, 239. 241, 242, 243, 252, 256, 257, 258, 261, 262, 263, 266, 267, 268, 269, 271, 275, 277, 278, 279, 280, 282, 284, 289, 290n393, 291n398, 294, 298, 302, 303, 304, 305, 307, 308, 309, 314, 315n408, 319, 322, 324, 334, 338, 360.

Faik Bey (Eczacıbaşı), 22.

Fatımatüzzehra, 263n381.

Fatıma Sultan, 38, 82, 116, 190, 283n391. 336.

Fatıma Zehra Hanım, 135n237.

Fatih (Medrese), 14.

Fatih (yer adı), 121.

Fazıl Mustafa Paşa, 6n5.

Fazlı (Boşnak), 221.

Ferid Ağa, 262.

Fer'iye Karakolu, 57n73 90, 91, 95n151, 99, 137, 175, 176, 179, 181, 187, 196, 197, 206, 210, 223, 251, 258, 264, 269, 276, 280.

Fer'iye (Ortaköy) Sarayı, 34n38, 49n56, 64, 65, 66, 67, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 82, 85, 87, 88, 90, 91, 97n156, 102n170, 104, 105, 106, 110, 138, 151n256, 160, 161, 162, 165, 166, 167, 175, 177 178, 179, 181, 182, 188, 191, 192, 195, 201, 203, 204, 205, 214, 225, 236, 238, 239, 241, 242, 244, 245, 247, 248, 249, 252, 253, 255, 261, 264, 265, 271, 273, 274, 280, 284, 285, 297, 298, 313, 322, 323n411.

Fery, 330n417.

Fethiye Hamm, 283n391.

Fındıklı, 39, 143, 195n314, 246.

Fındıklı Camii, 41.

Fındıklı iskelesi, 41.

Filibe, 354, 356.

Filip Efendi, 267.

Firenk Mahallesi, 218.

Floryan, Mösyö, 268, 303.

Fransa, 1, 4n4, 6, 7, 11, 12, 33n22, 95, 130, 134n234, 220, 270, 246, 348n443.

Fransa - Almanya Muharebesi, 231n353.

Fransa Hariciye Nâzırı, 219, 220.

Fransa Sefareti, 219.

Fransız, 354.

Fransız Konsoloshanesi, 134, 167, 218, 219, 220, 221, 259, 260, 295, 296, 358n457.

Fransız Lisesi, 353.

Fransuva Bilinski, 348n443.

Fuad Paşa (Keçecizade), 2, 3, 4, 5, 19.

Fuad Vapuru, 132.

G

Gadban (Takavur) Efendi, 229, 234, 236, 306, 347, 348, 349.

Galata, 7n7, 43, 44.

Galatasaray Lisesi, 360.

Galib Paşa, 28n30, 129n222.

Galiçya, 348.

Gardet, 268.

Gaziantep, 117n201, 350.

Girit, 5, 131, 132, 359.

Gladston (İngiltere Başvekili), 332.

Gorçakof, 11, 12.

H

Hacı Bektaş Veli, 101n164.

Haçfeld (Kont), 213n333.

Hâfız (Ağa), 47.

Haile (İstanbul Gazetesi Başmuharriri), 303.

Hakkı Bey (Paşa), 356.

Halep, 3, 4, 10, 21, 22, 117n201, 132n229, 343n431.

Halid Bey (Binbaşı), 30n34.

Halid Efendi, 45n49.

Halil (hafiye), 193.

Halil Ağa (İmrahor), 66.

Halil Efendi (Kara, Fetva emini), 24.

Halil Efendi (Şeyhülislâm), 193.

Halil Paşa (Başyaver), 151.

Halim Paşa (Mısırlı), 43, 122n216.

Halim Paşa (Müşir), 193, 194n311.

Hama, 134n234.

Hamdi (Doktor), 99n162.

Hamdi Bey (Ceride-i Havadis Başmuharriri), 267.
Hamdi Paşa, 134, 145, 181, 321.
Hanri, Alyot-Eliot (Sir, İngiliz elçisi), 14, 26n$_{27}$, 29n$_{32}$, 92, 122n$_{215}$.
Hanya, 131.
Harbiye, 46n$_{51}$.
Harem Dairesi, 38, 56.
Harem-i Hümayun, 68, 92.
Harem Kapısı, 46.
Hasan Fehmi Efendi (Şeyhülislâm), 14, 194n$_{312}$.
Hasan Fehmi Efendi (Paşa), 193, 194, 216, 217n$_{337}$a, 315n$_{408}$, 316, 323n$_{411}$, 324, 327.
Hasan Hayri Paşa, 194n$_{311}$.
Hasan Hüsnü Paşa, 108, 216, 315n$_{408}$, 323n$_{411}$, 324, 326.
Hasan Onbaşı, 74n$_{108}$.
Hasan Paşa (Beşiktaş muhafızı), 228.
Hasan Paşa (Bahriye Nâzırı), 317.
Hasan Paşa (Mısırlı), 126.
Hasan Sabri Paşa, 194n$_{311}$.
Hasan Tahsin Paşa (Kör), 158.
Hassa Ordusu, 3, 28, 38.
Haşim Ağa (Başmusahip), 33n$_{37}$, 34n$_{37}$, 53.
Haşim Paşa, 356.
Hatuniye Camii, 222.
Havran, 292n$_{395}$, 293.
Haydar Molla (Hasan Fehmi Efendizade), 194n$_{312}$.
Hayranıdil Kadınefendi, 72, 336.
Hayreddin Paşa (Tunuslu), 209, 210n$_{328}$, 320n$_{410}$, 323n$_{411}$, 324, 328, 329n$_{415}$.
Hayri Efendi, 230, 264n$_{383}$.
Hayriye Hanım, 345.
Hayrullah Efendi (Şeyhülislâm), 15, 23, 25, 27, 29, 39, 40, 42, 45n$_{49}$, 49n$_{58}$, 50n$_{59}$, 52, 61, 63, 64n$_{85}$, 89n$_{138}$, 99, 101n$_{164}$, 109, 116n$_{201}$, 121n$_{214}$, 124n$_{218}$, 125, 134, 135, 155, 160, 163, 191, 193, 194n$_{312}$, 222, 224, 226, 236, 237, 248, 255, 268, 271.
Hayrullah Efendi (Yesarîzade), 100n$_{160}$, 101n$_{164}$.
Hazine-i Hümayun, 97.
Herman Şulenz, 346.
Hersek ve Hersekliler, 3, 6, 7, 10, 11, 12, 13, 16, 129n$_{222}$, 130, 139.
Hersek İsyanı, 12.
Heybeliada, 345.
Hırvatlar, 47n$_{53}$.
Hicaz, 21n$_{17}$, 22.
Hilmi Paşa, 218, 220, 221.
Hiristo Forides Efendi, 229, 231, 234, 236, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 260, 288, 289, 290, 291, 292, 296n$_{400}$, 299, 300, 301, 302, 303, 306, 307, 345.
Hiristo Foro Fornaki, 345.
Hristaki (Sarraf), 13, 26, 43, 44n$_{48}$, 70.
Humus, 293n$_{395}$.
Hurşit Paşa (Mardin mutasarrıfı), 194n$_{312}$.
Hurşit Efendi (Kudüs evkaf muhasebecisi), 146.
Hüdavendigâr (Bursa), 346, 350, 355, 359.
Hünkâr Sofası, 59.
Hürremşah, 78, 164, 223.
Hürriyet Gazetesi, 92n$_{146}$.
Hüsameddin Bey (Binbaşı), 51.
Hüseyin (Muhayyel kişi), 152n$_{257}$, 153.
Hüseyin Ağa (Tütüncübaşı), 150, 230, 263.
Hüseyin Avni Paşa, 3, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 45,47, 48, 49n$_{56}$, 50n$_{59}$, 51, 52, 53, 54, 55n$_{67}$, 56, 57n$_{73}$, 58n$_{75}$, 59n$_{79}$, 60n$_{79}$, 63, 64n$_{85}$, 66, 81, 82, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 95n$_{151}$, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119n$_{207}$, 120, 123, 125, 137, 138, 151n$_{256}$, 158, 160, 161, 185, 190, 191, 206, 226, 236, 243, 248, 255, 256, 266, 271, 272, 285, 293n$_{395}$, 313.
Hüseyin Bey (Yüzbaşı), 39, 160, 350.
Hüseyin Efendi, 265.
Hüseyin Hamit Bey, 229, 234, 236, 306, 345, 346.

Hüseyin Hilmi Paşa, 361.
Hüseyin Hüsnü Efendi (Sadreyn Müsteşar muavini), 98, 99, 100n$_{164}$, 101, 102n$_{169}$, 230.
Hüseyin Hüsnü Paşa (Bahriye nâzırı), 216, 217an$_{337}$, 323n$_{411}$, 324, 325.
Hüseyin Rıza Efendi, 310n$_{405}$.
Hüseyin Paşa (Kasap), 158, 160.
Hüseyin Sıdkı Efendi, 222, 352.
Hüseyin Şükrü Efendi, 229.
Hüseyin Tevfik Paşa (Vidinli), 323n$_{411}$, 324, 325.
Hüseyin Vasfi Paşa, 194n$_{311}$.
Hüsnü Ağa, 147.
Hüsnü Bey (Yaver), 32, 33n$_{37}$, 34n$_{37}$, 40, 51, 53, 54n$_{64}$, 212n$_{332}$, 217, 218, 221, 259.
Hüsnü Bey (Hacı, Mabeyn ikinci kâtibi), 116, 117n$_{201}$.
Hüsnü Efendi (Muhasebeci), 68, 268, 269.

I

Independance Gazetesi, 235.
Irak, 3.
Isparta, 6, 8, 19, 89n$_{139}$.

İ

İbnülemin Mahmud Kemal Bey, 65n$_{79}$.
İbradı, 343.
İbrahim (Sultan), 88, 197n$_{317}$, 198n$_{317}$.
İbrahim Edhem Bey, 270, 271, 272, 276, 284.
İbrahim Paşa (Mısır valisi), 43.
İbrahim Refik Bey, 348.
İcra Cemiyeti, 3.
İdare-i Aziziye, 4.
İdris Ağa, 58n$_{74}$.
İğnatiyef, 10an$_{7}$, 27.
İkyadis Efendi, 356.
İlhami Bey, 166, 197.
İmam Ebu Hanife, 153.
İmam Ebu Yusuf, 153.
İmam Muhammed, 153.
İmam Şafiî, 153.
İncil, 265.
İngiliz Gemisi, 190.
İngiliz, İngilizler ve İngiltere, 6, 7, 10an$_{7}$, 11, 12, 14, 16, 23n$_{22}$, 26, 29n$_{32}$, 43, 57n$_{73}$, 122n$_{215}$, 94, 134n$_{234}$, 270, 330, 332, 338, 339, 341, 346, 348, 354.
İran, 268, 302, 329, 330.
İrfan Paşa, 267.
İrlanda, 341.
İslav Cemiyeti, 11.
İskilip, 118.
İsmit (Standart Gazetesi muhabiri), 268, 303.
İsmail Bey, 197n$_{317}$.
İsmail Kemal Bey (Avlonyalı), 129, 130n$_{223}$.
İsmail Paşa (Mısır Valisi), 5, 6, 126.
İsmail Hakkı Paşa (Kurt), 216, 217an$_{337}$, 323n$_{441}$, 324, 325.
İsmet Ağa (Haremağası), 106.
İsmet Bey (Yüzbaşı), 160.
İspanya, 130.
İstanbu, 1, 3, 9, 10, 13, 14, 16, 20, 21, 22n$_{19}$, 19, 28, 29n$_{32}$, 37, 38n$_{39}$, 41, 55n$_{69}$, 57n$_{73}$, 83, 92, 95n$_{151}$, 117n$_{201}$, 121, 123, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 139, 140n$_{241}$, 142, 144, 146, 154, 155, 160, 161, 164, 165, 166, 167, 170, 178n$_{291}$, 185, 193, 195, 197, 218, 220, 221, 222, 223, 225n$_{343}$, 235, 259, 262, 264n$_{382}$, 265, 273, 288, 293n$_{395}$, 294, 295, 296, 297, 301, 308, 316, 320n$_{410}$, 329, 330, 331, 332, 336n$_{424}$, 343, 344, 345, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361.
İstanbul Divan-ı Temyizi, 3.
İstanbul Gazetesi, 303.
İstanbul Vapuru, 167, 221.
İstinaf Mahkemesi, 3.
İsveç, 219.
İşkodra, 159n$_{267}$, 352.
İtalya - İtalyan, 11, 12, 95an$_{151}$ 130, 219, 297, 330.
İttihat ve Terakki Cemiyeti, 361.

İzmir, 9, 134, 139, 145, 165, 167, 211n$_{332}$, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 259, 260, 295, 296, 310n$_{415}$, 333, 344, 348n$_{443}$, 350, 352, 358.
İzzet Bey, 28, 30, 31, 37, 38, 47n$_{53}$, 67, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 79, 82, 85, 86, 87n$_{135}$, 91, 97n$_{156}$, 102, 104, 105, 159, 160, 166, 175, 178n$_{291}$, 188, 196, 197, 210, 211n$_{330}$, 215, 223, 232, 233, 237, 238, 242, 243, 247, 252, 253, 265, 280, 281, 284, 290, 302, 303, 305, 307, 308, 314, 315n$_{408}$, 319, 322n$_{411}$, 324, 334, 360.
İzzet Efendi (Sürre emini), 356.
İzzet Efendi (Avukat), 232, 233, 280, 281, 304, 360.
İzzet Paşa (Erzincanlı), 267.
İzzettin Vapuru, 129, 130, 333, 334, 335.

J

Jak dö Kastro (Kastori) Bey, 90, 91n$_{142}$, 95, 201, 266, 267, 279, 280, 288.
Jatropolo (Doktor), 95.
Jül Millenjin (Jules Millinjin, Milincin), 90, 92, 93 n$_{147}$, 94, 104.

K

Kabataş, 125n$_{218}$.
Kâbe-i Muallâ, 335.
Kadıköy, 43.
Kadınefendiler, 57, 82, 83.
Kadirîhâne, 101n$_{166}$.
Kadri Bey, 108.
Kadri Efendi (Yüzbaşı), 160.
Kadri Paşa, 323n$_{411}$, 324, 328, 329n$_{415}$.
Kafkasya, 112.
Kâğıthane, 159.
Kahraman Paşa (muhayyel kişi), 152n$_{257}$, 153.
Kale-i Sultaniyye, 127n$_{219}$.
Kâmil Bey (Teşrifatçı), 131.
Kâmil Bey (Efendi, Yüzbaşı), 160, 228, 229.
Kâmil Paşa, 132n$_{229}$, 216.
Kâmil Paşa, 315n$_{408}$, 317, 323n$_{411}$, 324, 326, 348, 349, 361.
Kapolyon (Veliahd'ın tabibi), 26, 31, 44, 115, 120.
Karadağ, 5, 6, 7, 12, 123, 126.
Karadağ Vladikası, 5.
Karahadımlar, 46.
Karasu, 230.
Kara Todori (Teodori) Paşa (Doktor), 90. 92, 94.
Karesi, 55n$_{69}$.
Kasaba, 348n$_{443}$.
Kastamonu, 9, 166, 197, 223.
Kastori Bey, (Doktor), 206, 230.
Katolik, 133n$_{234}$.
Kavala, 361.
Kemal Bey, 124n$_{218}$.
Kemal Bey (Kolağası), 160.
Kemal Efendi (Şehzade), 149.
Kemalettin Efendi (Şehzade), 125n$_{218}$.
Kenan Ağa (Hadım), 76, 77, 187, 262n$_{379}$.
Kerbelâ, 335.
Kıbrıs, 345.
Kırım Muharebesi (1856), 1, 4n$_{1}$.
Koltukkapı, 38.
Koniçe (Kasaba), 352.
Konya, 25, 74 108, 344.
Korespondans Politik Gazetesi, 320n$_{410}$, 330.
Kosova, 129n$_{222}$, 139.
Kostaki Efendi (Avukat), 232, 267, 282, 304, 360.
Kostan Efendi, 267.
Kozan, 3.
Kredi Lion Bankası, 268. 303.
Kudüs, 3, 146, 194n$_{395}$.
Kur'an-ı Kerîm, 84, 85, 264.
Kurbağalıdere, 43, 77, 78, 110.
Kurti (Kont), 330.
Kuruçeşme, 27, 39, 40, 100.
Kurye Doryan Gazetesi, 268.
Kuzguncuk, 28, 90, 138, 168, 205, 265, 299.
Kürdistan, 298.
Kütahya, 356.

L

Lâtif Bey, 72n$_{104}$, 180n$_{294}$, 182, 201, 202n$_{320}$, 211n$_{311}$, 213, 225n$_{342}$, 229, 234, 260, 269, 276, 277, 279, 280, 285, 286, 289, 290, 292, 294, 295, 303, 306, 308, 350.
Lâtin (Katolik), 349.
Laz muhacirleri, 134n$_{234}$.
Lazkiye, 134n$_{234}$.
Lebib Bey (Efendi), 222, 225n$_{343}$, 267, 300.
Leidesdorf (Doktor), 120.
Lemberg, 269.
Lemberg Üniversitesi, 348n$_{443}$.
Loka, 143.
Londra, 22, 44n$_{48}$, 70n$_{99}$, 92n$_{146}$, 130, 147, 316, 332n$_{419}$.
Londra Konferansı, 124.
Londra Üniversitesi, 346.
Lordlar Kamarası, 332.
Lömüan, 268.
Lumvan, 303.
Lübnan, 134n$_{234}$.

M

Mabeyn-i Hümayun, 48n$_{55}$, 98.
Macaristan, 94.
Macid Paşa, 348.
Maçka, 38, 160.
Magosa, 115n$_{196}$.
Mahmud (Sansar, Nedim-i Hass-ı Padişahî), 172n$_{288}$.
Mahmud II. (Sultan), 95, 96n$_{162}$, 98, 103, 104, 107, 350.
Mahmud Bey (Ahkâmı Adliye memurlarından), 169.
Mahmud Celâleddin Bey (Hariciye Nezareti hulefasından), 263.
Mahmud Celâleddin Bey (Damad Mahmud Celâleddin Paşa'nın oğlu), 283n$_{391}$.
Mahmud Celâleddin Efendi (Sultan Abdülaziz'in oğlu), 56, 57, 205.
Mahmud Celâleddin Paşa (Damad), 52, 64n$_{85}$, 68, 69, 78n$_{120}$, 95n$_{1}$, 119,^{9} 125n$_{218}$, 127n$_{220}$, 138, 143, 150, 163, 166, 167, 168, 169, 179, 180, 181, 182, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 199, 210, 211n$_{330}$, 215, 224, 225, 232, 236, 237, 238, 239, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 253, 255, 262, 264, 266, 268, 269, 271, 276, 282, 283n$_{391}$, 284, 285, 286, 298, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 310, 312, 313, 314, 315n$_{408}$, 318, 319, 321, 322, 323n$_{411}$, 324, 334, 339, 341, 360.
Mahmud Celâleddin (Bey, Paşa, Çorluluzâde, Âmedçi, Ticaret Nâzırı, Tanzimat Dairesi Reisi, Mir'at-ı Hakikat müellifi), 7n$_{7}$, 15, 16n$_{14}$, 22n$_{20}$, 40n$_{42}$, 50n$_{61}$, 64n$_{87}$, 108, 111n$_{185}$, 129n$_{223}$, 132, 138, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 151n$_{256}$, 157, 161, 164n$_{271}$, 167, 175, 177, 178n$_{291}$, 180, 185, 186n$_{302}$, 209, 210n$_{328}$, 230, 231n$_{363}$, 267, 274, 275, 297, 332, 358, 359.
Mahmud Efendi (ulemadan), 155.
Mahmud Mazhar Efendi, 310n$_{405}$.
Mahmud Münir Bey (Niş'li), 321.
Mahmud Nedim Paşa, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, 17, 19, 20, 21n$_{19}$, 23, 24, 26n$_{27}$, 27, 42, 43, 139, 140n$_{241}$, 164n$_{270}$, 181, 203n$_{321}$, 209, 210, 211n$_{330}$, 214n$_{336}$, 215n$_{336}$, 216, 216, 315n$_{408}$, 323n$_{411}$, 324, 326, 329n$_{415}$, 357, 358.
Mahmud Paşa, 237n$_{411}$.
Mahmud Şevket Efendi (Sultan Abdülaziz'in oğlu), 2.
Makenzi Dules (Sir), 170n$_{233}$, 234n$_{357}$, 241n$_{360}$, 244n$_{308}$.
Makon (Mister), 316, 332.
Makridi Bey, 267.
Malta, 213, 214, 216, 227, 228.
Malta Karakolhanesi, 234.
Malta Köşkü, 231, 235, 253, 268.
Mâmuretülaziz, 344.
Manisa, 128, 167, 221, 334.
Maraş, 3, 165, 223.

Marmara, 221.
Mark Markel (Doktor), 95, 96, 137bn$_{237}$, 230, 269, 270.
Marko Paşa (Doktor), 33n$_{37}$, 88, 89, 90, 94, 98, 137, 168, 201, 205, 207, 230, 250, 265, 266, 279, 280, 299, 301.
Marsiyla, 131.
Marunî - Marunîler, 133n$_{234}$, 134n$_{234}$.
Marvan (Marraoin, Doktor), 93, 95, 270.
Mason Cemiyeti, 43, 117n$_{201}$, 122.
Mavroyani, 170.
Mecelle Cemiyeti, 4.
Meclis-i Ahkâm-ı Adiliye, 2.
Meclis-i Hâs, 30.
Meclis-i Hazâin, 4.
Meclis-i İcraat, 11.
Meclis-i Kebir-i Maarif, 4.
Meclis-i Mebusan, 124n$_{218}$.
Meclis-i Vâlâ, 2.
Meclis-i Vükelâ, 14, 15, 16n$_{14, 25}$.
Medine-i Münevvere, 135, 184n$_{299}$, 222, 273n388.
Muhâkeme-i Nizamiye, 3.
Mehd-i Ulya, 70n$_{99}$.
Mehmed Adil Paşa, 194n$_{311}$.
Mehmed Ağa (Safranbolu'lu), 96.
Mehmed Ağa (Hacı, Boyabad'lı), 78, 79, 86, 110, 137, 138, 151n$_{256}$, 153n$_{257}$, 163, 164, 165, 167, 168, 175, 176, 178n$_{291}$, 179, 180, 181, 182, 184, 187, 189, 191, 210, 211n$_{330}$, 214n$_{335}$, 215, 223, 233, 236, 237, 238, 240, 241n$_{367}$, 246, 249, 250, 251, 255, 261, 262, 273, 275, 276, 277, 281, 302, 303, 305, 306, 307, 308, 309, 314, 315n$_{408}$, 319, 322n$_{411}$, 324, 334, 360, 361.
Mehmed Ali Efendi (Avukat), 232, 233, 266n$_{384}$, 267n$_{384}$, 278, 279, 280, 304, 360.
Mehmed Ali Hanedanı, 5.
Mehmed Ali Paşa (Kaptan-ı Derya), 68n$_{95}$.
Mehmed Asaf Celâleddin Paşa, 323n$_{411}$, 324.
Mehmed Asım Paşa (es-Seyyid), 210n$_{329}$, 211n$_{330}$, 216, 315n$_{408}$, 316, 317, 323n$_{411}$, 324,
Mehmed Behcet Efendi (Mustafa Efendizade), 354.
Mehmed Besim, 117n$_{201}$.
Mehmed Bey (Ahmed Beyzade), 43.
Mehmed, Hacı Hafız (Çadır Köşkü bekçilerinden), 172.
Mehmed Bey, Hâfız (Başmabeynci), 14, 15, 16, 20, 42n$_{47}$, 53, 55, 56, 57, 60, 62, 66, 71, 72, 82.
Mehmed Bey (Serkurena), 33n$_{37}$, 34n$_{37}$.
Mehmed Efendi (Enderun hademesi), 230, 264n$_{383}$.
Mehmed Efendi (İstinaf Cinayet Dairesi başkâtibi, Emrullah Efendi'nin babası), 349.
Mehmed Emin Bey (Mühtedi), 346, 347.
Mehmed Emin Paşa (Kıbrıs'lı), 1.
Mehmed Emin Paşa (İskilip'li, Türk Doktor), 22n$_{21}$, 94n$_{150}$, 118.
Mehmed Kemal Bey, 353.
Mehmed Muhlis (es-Seyyid, Boyabad Kaymakamı), 165n$_{273}$.
Mehmed Nazmi Efendi, Fındıklılı (Müstantık, Cehennemî), 138, 161, 167, 172, 173n$_{288}$, 175, 177, 178n$_{291}$, 180, 182, 185, 186n$_{302}$, 222, 225n$_{343}$, 229, 351, 352.
Mehmed Paşa (Seryaver), 129.
Mehmed Paşa (Ferik), 194n$_{312}$.
Mehmed Raşid Bey (Müddeiumumî muavini), 350.
Mehmed Rauf Paşa, 216, 323n$_{411}$.
Mehmed Rüştü Paşa (Mütercim), 3n$_3$, 8, 9, 10, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 27, 29, 34n$_{37}$, 35, 39, 40, 41n$_{43}$, 42, 43, 45, 50n$_{59}$, 52, 55, 56, 63, 64n$_{85}$, 69, 72, 87, 90n$_{140}$, 98, 109, 110n$_{184}$, 116, 117n$_{201}$, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124n$_{218}$, 125, 126, 127, 128, 134, 139n$_{239}$, 144n$_{246}$, 150, 160, 163, 167, 191, 193, 195, 206, 207n$_{327}$, 211n$_{330}$, 212, 215,

217, 221, 222, 224, 226, 230, 236, 237, 245, 246, 248, 255, 259, 266, 271, 286, 292, 298, 309, 310n$_{405}$, 311n$_{406}$, 358.
Mehmed Tahir Efendi, 353.
Mehmed Tahir Paşa, 194n$_{311}$.
Mehmed Tevfik Paşa (Mısır Hidivi), 6n$_{5}$
Mehmed Tevfik (el-Hac. Osman Beyzade). 101.
Mekke-i Mükerreme, 320n$_{410}$, 357.
Memduh Paşa (Dahiliye Nâzırı, mektupçu), 16n$_{14}$, 21, 34n$_{37}$, 38n$_{39}$, 39, 40, 46n$_{50}$, 51n$_{62}$, 57n$_{73}$, 87n$_{137}$, 90n$_{141}$, 122n$_{216}$, 124n$_{218}$, 320n$_{410}$.
Merkez Bidayet Mahkemeleri, 3.
Messenger Gazetesi, 148, 225n$_{343}$, 232n$_{353}$.
Meşihat Dairesi, 14.
Mısır, 1, 5, 6n$_{5}$, 126, 127, 128n$_{221}$, 131, 132n$_{229}$, 343n$_{431}$.
Midhat Paşa, 1n$_{1}$, 2, 3, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 20, 21, 23, 24n$_{25}$, 26, 27, 28, 31, 32, 35, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 50, 52, 58n$_{77}$, 61, 63, 64, 66n$_{92}$, 68, 69, 73n$_{106}$, 83n$_{124}$, 87, 89n$_{139}$, 104, 109, 111, 112, 113, 115, 116, 117n$_{201}$, 118, 119, 120, 121n$_{213}$, 123, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 150, 155, 157, 160, 161, 163, 167, 168n$_{278}$, 169, 171, 172, 186, 189n$_{304}$, 191, 196n$_{316}$, 206, 211n$_{330}$, 212, 215, 218, 219, 220, 221, 222, 224, 225, 226, 227n$_{344}$, 229, 230n$_{349}$, 231, 232, 234, 235, 236, 237n$_{361}$, 238, 247, 248, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 266, 267n$_{384}$, 268, 271, 278, 281, 283, 284, 285, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 314, 315n$_{408}$, 316, 319, 320n$_{410}$, 321, 322, 410, 321, 322, 323n$_{411}$, 324, 330, 332, 333, 334, 335, 338, 341, 343, 344, 345, 345, 350, 352, 354, 357, 358, 359, 360.
Midilli, 139, 140n$_{241}$, 164n$_{270}$, 360.
Milinadis (Doktor), 94.
Millet-i Osmaniye, 45n$_{49}$.
Miltadi (Doktor), 92.
Moiz dö Kastro (tüccar), 95an$_{151}$.
Molla Bey, 355.
Moniteur Universel gazetesi, 235.
Mudanya Vapuru, 344n$_{434}$.
Muhammed (Hz. Peygamber), 263n$_{381}$, 362.
Muhsin Han (Hacı, İran Büyükelçisi), 235, 268, 329, 330.
Murad Efendi (Ragıp Bey'in babası), 360.
Murad Efendi Dairesi, 31, 38.
Murad V. (Sultan, Efendi), 10an$_{7}$, 13, 20, 21n$_{19}$, 22, 26, 31, 32, 33n$_{37}$, 35, 37, 38, 39, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 56, 58n$_{74}$, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71n$_{100}$, 73n$_{106}$, 74, 76, 77, 78, 81, 88, 89n$_{138}$, 90, 95, 105, 107, 110, 111, 112, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124n$_{218}$, 125, 126, 128, 130, 138, 149, 150, 151, 152, 153n$_{257}$, 154, 155, 157, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 175, 180, 181, 182, 184n$_{299}$, 185, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 201, 209, 210 212, 215, 220n$_{341}$, 222, 223, 225, 226, 229, 230, 236, 237, 238, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 251, 252, 254, 255, 256, 261, 270, 271, 273n$_{388}$, 277, 281, 283, 284, 285, 293n$_{395}$, 308, 310, 311, 312, 313, 318, 319, 321, 322, 323n$_{411}$, 329n$_{415}$, 361.
Mustafa (Cezayirli, Üsküdarlı), 78, 79, 86, 110, 137, 151n$_{257}$, 163, 164, 165, 167, 168, 175, 176, 178n$_{291}$, 179, 181, 182, 183, 184, 189, 191, 206n$_{326}$, 215, 223, 232, 233, 236, 237, 238, 240, 241, 246, 249, 250, 251, 255, 262, 264, 273, 275, 278, 279, 280, 281, 298, 302, 303, 304, 305, 307, 308, 309, 313, 314, 315n$_{408}$, 319, 322n$_{411}$, 324, 334, 360.
Mustafa Çavuş (Pehlivan), 75n$_{111}$, 77, 78, 85, 86, 87n$_{135}$, 97n$_{156}$, 110, 137, 138,

151n$_{256}$, 152, 153n$_{257}$, 162n$_{268}$, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 172, 175, 176, 177n$_{291}$, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 185, 186n$_{302}$, 187, 188, 189, 191, 192, 195, 196, 197, 210, 211n$_{330}$, 214n$_{335}$, 215, 223, 224, 225, 233, 236, 237, 238, 239, 240, 245, 246, 248n$_{370}$, 249, 250, 251, 253, 254n$_{372}$, 255, 256, 261, 262, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 280, 281, 283, 285, 287, 291, 298, 300, 301, 302, 303, 305, 306, 307, 308, 309, 311n$_{406}$, 313, 314, 315n$_{408}$, 318, 319, 322, 324, 334, 360, 361.

Mustafa (Doktor), 92, 94.

Mustafa Efendi (Müstantık), 230, 269.

Mustafa (Kel), 298.

Mustafa II. (Sultan), 359.

Mustafa III. (Sultan), 62n$_{83}$.

Mustafa Asım Efendi (Hâfız), 97.

Mustafa Bey (Seryaver), 35, 54, 190n$_{308}$.

Mustafa Bey (Giritli), 158.

Mustafa Efendi (Vergi emini), 147.

Mustafa Efendi (Afyonkarahisar'lı, yüzbaşı), 105n$_{177}$.

Mustafa Efendi (Yüzbaşı), 230.

Mustafa Fazıl Paşa (Mısırlı), 24, 43, 111.

Mustafa Haşim Paşa (Maarif Nâzırı), 310n$_{405}$, 355.

Mustafa İzzet Efendi (Tosyalı Kazasker), 101, 103, 268.

Mustafa Lebib Efendi, 354, 355.

Mustafa Paşa (Alyanak), 194n$_{312}$.

Mustafa Paşa (Fosfor), 9, 160.

Mustafa Paşa (Liva), 95n$_{151}$.

Mustafa Paşa (Müşir), 267.

Mustafa Reşid Paşa, 4n$_{4}$, 190.

Mustafa Seyfi Paşa, 28, 37, 38, 47n$_{53}$, 158.

Mustafa Zihni Bey (es-Seyyid), 216, 217an$_{337}$, 315n$_{408}$, 317.

Münip İzzettin Efendi, 330n$_{417}$.

Münir Paşa, 267.

Müzürüs Paşa, 316, 332n$_{419}$.

N

Naime Sultan (Hanım), 131, 349.

Namık Kemal, 26, 43, 115n$_{196}$, 129, 130n$_{223}$.

Namık Paşa, 5, 48, 69, 87, 150.

Napoli, 145.

Nafiz (Harbiyeli), 104n$_{175}$.

Nafiz Ağa (Hadım), 76, 77, 187, 189, 230, 262.

Nazif Bey, 159.

Nazif Sürurî Efendi, 344.

Necib Bey (Efendi, Gürcü, yüzbaşı), 31, 37, 38, 46, 67, 73, 82, 84n$_{128}$, 104, 105, 160, 165, 166, 167, 182n$_{297}$, 183, 196, 202, 210, 211n$_{330}$, 215, 223, 225, 232, 236, 237, 238, 239, 242, 243, 244 245, 247, 261, 262, 264, 274, 275, 276, 277, 287, 288, 302, 303, 305, 307, 308, 314, 315n$_{408}$, 319, 322n$_{411}$, 324, 334, 360, 361.

Necib Efendi (ulemadan), 155, 267.

Necib Paşa (Şuray-ı Askerî âzası), 359.

Necib Paşa (Bağdad valisi), 357.

Necib Paşa (Mirliva, Mösyö), 158.

Nefise Hanım, 343.

Nesip, bk. Rakım, 77.

Nihad Bilinski Paşa, 348.

Nikolaki Yorkiyadis, 310n$_{405}$.

Nisbetiyye Kasrı, 124, 125n$_{218}$, 149, 150, 163, 197, 198, 211n330, 212, 215, 294n$_{397}$.

Niş, 3.

Nişantaşı, 39.

Nizam-ı Cedid, 343.

Norveç, 219.

Novel Pres Libr gazetesi, 330n$_{417}$.

Nureddin Ağa, 170n$_{282}$, 198.

Nureddin Efendi, Şehzade (Abdülmecid'in oğlu), 37, 67, 82, 125n$_{218}$, 166n$_{175}$.

Nureddin (Nuri) Paşa (Damad), 38.

Nuri Bey (Kâtip, mahkeme kapısında bilet toplamağa memur), 228.

Nuri Bey (Kurenadan), 310, 311n$_{406}$, 333.

Nurican (Doktor), 94.

Nuri Efendi (Yıldız mahkemesi zabıt kâtibi), 229.
Nuri Efendi (Fetva emini), 320.
Nuri Paşa (Doktor), 94, 206, 207, 230.
Nuri Paşa (Damad), 48n$_{55}$, 51, 52, 56n$_{70}$, 59n$_{79}$, 64n$_{85}$, 68, 69, 70, 73, 75n$_{109}$, 77, 78, 79, 82, 87, 88, 89, 90, 110n$_{184}$, 116, 117, 118n$_{304}$, 138, 151n$_{256}$, 152n$_{256}$, 163, 166, 167, 169, 176, 177n$_{291}$, 178n$_{291}$, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 188, 190, 191, 192, 196, 197, 198n$_{317}$, 210, 211n$_{330}$, 215, 224, 225, 232, 236, 237, 238, 239, 240, 243, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 255, 261, 267, 272, 273, 276, 281, 282, 285, 286, 291, 292, 298, 302, 303 304, 305, 306, 307, 308, 310, 313, 314, 315n$_{408}$, 318, 319, 321, 322, 323n$_{411}$, 324, 334, 341, 360,
Nusayrî, 133n$_{234}$.
Nusret Paşa (Deli, Müşir), 130n$_{225}$, 132, 133, 140, 142, 144, 194n$_{312}$.

O

Odyan Efendi, 231n$_{353}$.
Okmeydanı Tekkesi, 354.
Omurca Rakısı, 360.
Orovuç, 268.
Ortaköy, 39, 63, 65, 67, 72, 73, 157n$_{263}$, 257, 274n$_{389}$.
Ortaköy Karakolu, 242.
Ortaköy Sarayı, bk. Fer'iye Sarayı.
Osman (Boşnak), 221.
Osman (İşkodralı), 221.
Osman Ağa, 28, 37, 38, 150, 151n$_{256}$.
Osman Bey, 108, 181, 274.
Osman Bey (Arnavut), 159.
Osman Bey (Çerkez Hasan'ın kardeşi), 139, 334.
Osman Bey (Havran matasarrıfı), 292n$_{305}$.
Osman Efendi (Zabit), 125n$_{218}$, 230, 265.
Osmanlı Devleti, 7, 8.
Osmanlı Hükümeti, 10an$_{7}$, 11, 12.
Osmanlı-Rus Harbi (1877 - 1878), 34n$_{38}$, 124, 128, 159, 164n$_{270}$, 348n$_{443}$,
Osman Nuri Paşa 211n$_{330}$, 216, 315n$_{408}$, 323n$_{411}$.
Osman Paşa (Ferik), 273.
Osman Paşa (Gazi), 159n$_{266}$, 214n$_{336}$, 317, 324, 326, 329n$_{415}$.
Osman Paşa (Taşkışla kumandanı), 33n$_{37}$, 228.
Osman Reşad Efendi, 310n$_{405}$.
Otlukköyü isyanı, 8.

Ö

Ömer Bey, 95n$_{151}$.
Ömer Efendi (Abdülaziz'i gasleden), 201, 230, 263.
Ömer Efendi (Duacı, Sultan Ahmed Camii vâizi), 96, 97.
Ömer Fehmi Efendi, 193.
Ömer Paşa (Doktor), 89.
Ömer Paşa (Serdar-ı Ekrem), 348n$_{443}$.
Ömer Şerif Efendi (Enderûn-i Hümayun hademesi), 97n$_{155}$.

P

Palmer, 16.
Pangaltı, 185.
Paris, 131, 147n$_{253}$, 213n$_{333}$, 231n$_{353}$, 353, 359.
Paşa Dairesi, 38, 42n$_{46}$.
Paşa limanı, 28, 87, 113.
Payas, 3.
Pellisier (Mösyö), 219, 220.
Pertevniyal Lisesi, 107.
Pertevniyal Sultan, 6, 56, 83, 103, 104, 105, 106, 107, 111n$_{187}$, 182, 187, 201, 202, 335, 336.
Pervinfelek Hanım, 157, 201, 230, 274, 359.
Peşte, 330n$_{417}$.
Petersburg, 164n$_{270}$.
Protestan, 133n$_{234}$.

R

Rafet Bey (Safvet Paşazade), 232n$_{353}$.
Ragıp Bey, 72n$_{104}$, 138, 161, 167, 169, 172, 175, 177n$_{291}$, 178n$_{291}$, 180,

185, 186n$_{302}$, 198, 199, 201, 202n$_{320}$, 211n$_{331}$, 225n$_{342}$, 227n$_{344}$, 231, 234, 235n$_{357}$, 274, 295n$_{398}$, 296n$_{400}$, 307n$_{403}$, 360.
Raif Bey, 229, 234.
Raif Efendi (Paşa, Köse, Tüysüz), 141, 145, 146, 216, 217an$_{337}$, 315n$_{408}$, 317, 324, 325, 327.
Raik Efendi (Eyüplü Hoca), 267.
Rakım (Nesip), Ağa, 76, 77, 138, 165, 168, 182, 185, 187, 189, 230, 247, 262.
Rasim Ağa 201, 247.
Raşit Bey (Mâbeyn ikinci kâtibi), 330.
Raşit Bey (Müddeiumumî muavini), 351.
Raşit Paşa (Bey, Hacı), 34, 37, 67, 70, 72, 73, 75, 99, 105, 160, 185, 192, 313.
Raşit Efendi (Gaziantepli), 350.
Raşit Efendi (Sertahsildar), 165n$_{273}$.
Raşit Paşa (Hariciye Nâzırı), 63, 112, 113.
Rauf Bey (Rifat Paşazade), 194n$_{312}$.
Rauf Bey (Paşa) (Mahkeme âzası), 214, 215n$_{336}$, 228, 357.
Raufî Efendi (Manyasîzade), 360.
Rauf Paşa (Rus Harbi'nden sonra muvakkat memuriyetle Petersburg'a giden zat), 164n$_{270}$.
Rauf Paşa (Serasker), 194n$_{312}$.
Rauf Paşa (Müşir), 324, 325, 326.
Redif Paşa (Dâru'ş-Şurây-ı Askerî Reisi), 28, 30, 32, 33, 40, 41, 42, 48, 49, 54n$_{66}$, 55, 56, 58n$_{75}$, 89n$_{138}$, 109, 110n$_{184}$, 158, 160, 207, 293n$_{395}$.
Refia Sultan, 68n$_{95}$.
Refik Bey (Manyasîzade, avukat), 232, 233, 237n$_{361}$, 238, 276, 277, 278, 303, 360, 361.
Reşad Efendi (Veliahd, Sultan), 125n$_{218}$, 149.
Reşad Efendi (Temyiz Mahkemesi âzası), 357.
Reşid Ağa 41.
Reşid Bey (Yaver), 51.
Reşid Bey (Müddeiumumî muavini), 167, 172, 198, 199, 229, 234.
Reşid Bey [Reşit (Akif Paşa) Amedî Hulefasından], 267.
Reşid Efendi (şahit), 230, 252, 264,
Reşid, 229.
Reyhan (Karabiber) Ağa (Hadım), 76, 77, 104n$_{175}$, 138, 165, 168, 169, 172, 178, 182, 183, 185, 186n$_{302}$, 187, 188, 189, 247, 261, 262, 275.
Rıdvan Paşa, 350.
Rıza Bey (Efendi) (Yıldız Mahkemesi âzası), 229, 356.
Rıza Paşa (Serasker), 7n$_{7}$.
Rıza Paşa (Tophane müşiri), 119, 120.
Rifat Bey (Erkanı Harbiye Kolağası), 159.
Rifat Efendi (Midhat Paşa aleyhine jurnal verip şahitlik yapan), 230, 292, 293, 294, 309.
Rifat Efendi (Rüsûmat Emaneti muavini), 267.
Rider (Ajans Havas direktörü) 268, 303.
Roma, 297.
Ropen Efendi, 229.
Rostok Üniversitesi, 346.
Royter Şirketi, 330n$_{417}$.
Rumeli, 3, 5, 16, 27, 98n$_{160}$, 101, 124, 134.
Rumlar, 5.
Rum Mektebi, 345.
Rusçuk, 140, 143, 343, 352.
Rus Gemisi, 219.
Rus, Ruslar, Rusya, 7, 8, 11, 12, 13, 23, 27, 126, 160, 163n$_{270}$, 164n$_{270}$, 293n$_{395}$, 348.
Rus Seferi (1877 - 78), 126.
Rüsumat Eminliği, 3.
Rüştü Efendi (Şahit), 230, 264n$_{383}$.
Rüştü Efendi (Temyiz âzası), 310n$_{405}$, 357.

S

Sabri Paşa (Ferik), 135n$_{235}$.
Sadık Paşa, 127, 193.
Sadık Paşa (Rüsumat Emini), 20.
Sadullah Bey (Başkâtip, Ticaret Nâzırı), 51, 60n$_{79}$, 61, 62, 115, 118n$_{299}$, 119n$_{207}$, 356.

Safiye (Hüseyin Hamid Bey'in kızı), 345n436.
Safvet Paşa (Başvekil), 4, 7n7, 131, 132, 144n247, 210n329, 211n330, 321, 323n411, 324, 328, 329n415.
Said Bey (Kilercibaşı), 22.
Said Bey (Vakit gazetesi muharriri), 145.
Said Bey (Lâstik), 267.
Said Efendi (Hazine-i Hassa idaresi reisi), 68.
Said Efendi (Karasu nahiyesi sabık müdürü), 230.
Said Efendi (Sabık Dahiliye Nâzırı), 194n312.
Said Efendi (Seb'azade), 192.
Said Efendi (Kabzımalzade, Sadaret müşaviri), 7n7, 40, 257, 291.
Said Paşa, 103n172, 124, 145, 192, 193, 210, 213, 314, 315n408, 316, 321, 323n411, 324, 328, 344n433, 355, 357n457.
Sakız 164n270, 219, 345.
Salıpazarı, 37, 49, 143n246.
Salih (Hüseyin Hamid Bey'in oğlu), 345n436.
Salih (Matlı), 171, 172.
Salih Efendi (Başhekim), 118.
Salih Efendi (Hüseyin Sıdkı Efendi'nin babası), 352.
Salihiye, 292n395.
Salih Münir Bey, 147n253, 157, 274, 332, 359.
Salim Ağa, 54.
Salsbury, 124.
Sami Bey, 57n74, 58n74.
Sarayburnu, 58, 66.
Sayda, 3.
Sedat Efendi, 229.
Selâhaddin Efendi (V. Murad'ın oğlu, Şehzade), 47n52, 49, 163.
Selânik, 10, 21, 166n275, 350, 361.
Selânik Vakası, 8, 12, 13.
Selim (Yavuz Sultan), 98.
Selim III. (Sultan), 56, 58, 59, 60, 62n83, 74, 76, 81, 242, 243, 271, 343.
Selim Ağa (Musahip), 151n256.
Selimiye Kışlası, 22, 32, 33n37, 53, 126.
Selim Mehmed Paşa (Benderli), 350.
Senih Efendi (Şâir), 267.
Serasker Kapısı, 30, 32, 39, 41, 42, 45, 49, 50, 51, 55.
Server Bey, 108.
Server Paşa, 211n230, 216, 315n408, 317, 323n411, 324n411.
Server (Doktor), 95.
Servet Efendi (müsteşar), 100n164, 101.
Seyfeddin Efendi, 155, 267.
Seyfeddin Efendi Dairesi, 77.
Seyyid Bey, 51, 78, 88, 116, 118n204, 149, 151n256, 152n256, 165, 166, 167, 182, 183, 184, 188, 191, 196, 197, 198, 199, 210, 211n320, 215, 220n241, 223, 224, 232, 233, 237, 238, 245, 246, 249, 250, 251, 273, 276, 280, 290, 291, 292, 302, 303, 304, 305, 307, 308, 313n407, 314, 315n408, 319, 322, 323n411, 324, 334, 360.
Seyyid Bilâl Mezarlığı, 158n264.
Sıdıka Servet Hanım, 135n227.
Sıdkı Efendi, 211n301.
Sırb, Sırbistan, 5, 123, 235, 268.
Sırbistan isyanı, 126,
Silistre, 3.
Sinan Efendi, 45n49.
Sinop, 158n264.
Sîret Bey (Teşrifatçı), 194n312.
Sirkeci, 48, 49, 51, 100n164, 113, 293n395.
Sivas, 344.
Sofya, 3, 354.
Soğanağa Mahallesi, 112.
Sotti (Doktor), 95.
Spanyolo (Doktor), 95.
Standart Gazetesi, 235, 268, 303, 330n417.
Subhi Paşa, 316.
Sultan İbrahim Türbesi, 251n371.
Sultaniye Vapuru, 33n37, 53.
Sultan Mahmud Türbesi, 90.
Sûre-i Yusuf, 84, 85.
Suren (kasaba), 346.

Suriye, 3, 5, 121, 132, 133, 134, 140, 141, 142, 143, 217, 292, 293.
Suriye meselesi, 345.
Süleyman (Kanunî Sultan), 101n$_{164}$.
Süleyman Ağa (Başlala, Kızlarağası), 47 49, 57n$_{74}$, 58n$_{74}$, 76, 77n$_{114}$, 78n$_{120}$, 105, 106, 184n$_{299}$, 188, 250, 261, 273.
Süleyman Bey Karzek (Miralay, Çerkes), 334.
Süleyman Efendi (Şehzade), 149.
Süleyman Efendi (Enderun hademelerinden), 230, 264n$_{383}$.
Süleymaniye (medrese), 14.
Süleyman Paşa (Askerî Mektepler Nâzırı), 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 39n$_{41}$, 40, 41, 45, 46, 47, 48, 49, 54, 55, 56, 99, 100n$_{164}$, 102, 109, 158, 160, 206, 269.
Süleyman Tevfik Bey, 117n$_{201}$.
Süryanî, 133n$_{234}$.

Ş

Şahin (Matlı) 221.
Şahin Bey Efendi (Miralay), 207n.$_{327}$
Şakir Efendi (Mülâzım-ı sâni), 29n$_{34}$.
Şakir Efendi, 155, 229, 267.
Şam, 3, 33n$_{37}$, 38, 48, 126, 127, 132, 133, 141n$_{242}$, 143, 159, 292, 293, 294,n$_{396}$, 343n$_{431}$.
Şam Hidivi, 133.
Şam Redifleri, 32.
Şam Taburu, 48.
Şarkî Rumeli, 133, 354.
Şehrî Efendi (avukat), 231, 232, 281, 282, 288, 295, 296, 304, 306, 360.
Şerif Efendi (Gürcü), 14, 146n$_{251}$, 263, 267.
Şevkefza Kadınefendi, 46, 78, 105, 106n$_{181}$, 121, 151n$_{256}$, 185, 229, 313.
Şevket Efendi, 57n$_{74}$, 58n$_{74}$.
Şevket Paşa, 194n$_{311}$.
Şeyhülislâm Kapısı, 15.
Şinasi Efendi, 43.
Şira, 130.
Şirket-i Hayriyye, 5.
Şumnu, 3.
Şûray-ı Devlet, 2, 10, 26n$_{27}$, 258n$_{375}$.
Şükrü Bey (miralay), 160.

T

Tahir Ağa (Tüfekçibaşı), 309n$_{404}$.
Tahir Bey, 159, 160.
Taib, 356.
Taif, 22, 135, 139, 169, 171n$_{285}$, 186n$_{302}$, 222, 224, 320n$_{410}$, 331, 333, 334n$_{421}$, 335.
Tahsin Efendi (gasilci), 264.
Tahsin Efendi (Enderun hademelerinden), 230.
Tahsin Efendi (zabıt kâtibi), 229.
Taksim, 263.
Talia Vapuru, 145, 193.
Tan Gazetesi, 235, 268, 303.
Tanzimat Kanunu, 19.
Tarabya, 122n$_{215}$.
Taşkışla, 28, 32n$_{37}$, 33n$_{37}$, 35, 37, 38, 41, 46n$_{51}$, 57n$_{73}$, 109, 159, 228, 280.
Taşkışlay-i Hümayun, 159.
Tatar muhacirleri, 134n$_{234}$.
Tayfun Ağa, 201.
Yayfur Ağa, 76, 147.
Taymis Gazetesi, 147, 170, 171, 233n$_{355}$, 234n$_{357}$, 235, 241n$_{366}$, 244n$_{368}$, 260n$_{376}$, 264n$_{382}$, 303, 328n$_{415}$, 329, 330, 331, 336.
Tayyar Bey (Miralay), 37, 40, 158.
Telgraf dö Bosfor (Rumca gazete), 345.
Temyiz mahkemesi, 3.
Teodoris (Doktor), 92,
Tercüman-ı Efkâr Gazetesi, 267.
Tercüman-ı Hakikat, 162, 233n$_{356}$, 267, 334.
Tersane, 49n$_{56}$.
Tersane Konferansı, 124, 125.
Teselya Yenişehri, 165.
Tevfik Bey [Çetine (Karadağ) elçisi], 349.
Tevfik Bey (İstinyeli), 26n$_{28}$, 130n225.
Tevfik Efendi (Mahkeme Riyaset makamı âzası), 306.

Tevfik Efendi (Hacı, İlâmât mümeyyizi), 98, 99n$_{162}$, 100n$_{164}$.
Tevfik Paşa (Yıldız Kumandam), 228.
Tevfik Paşa (Vidinli, Maliye Nâzırı), 216, 217an$_{337}$, 315n$_{408}$, 317.
Tevhid-i Düyun, 16.
Tevrat, 269.
Tiryal Hanım, 104, 105, 106, 107, 211n$_{331}$.
Tiryal Hanım Suyu, 107.
Tissot (Mösyö), 220.
Tokat, 350.
Tolca, 3.
Tophane, 10n$_{165}$, 129n$_{222}$, 143n$_{246}$, 285
Topkapı Sarayı, 26, 30, 49n$_{56}$, 51, 54, 55, 56, 57, 58n$_{75}$, 59, 60, 62, 64, 66, 73n$_{106}$, 76, 81, 82, 86n$_{131}$, 95, 96, 97, 98, 99, 104, 105, 106, 107, 116. 121, 166n$_{275}$, 201, 241, 257, 265, 270, 271, 272.
Tosya, 101.
Trablus, 133, 193.
Trablus - Garb, 89n$_{139}$, 172n$_{286}$, 189, 190n$_{305}$, 193, 194, 195, 267, 355.
Trablus-Garb meselesi, 320n$_{410}$.
Trabzon, 9, 146, 344.
Tuna, 2, 126, 127, 140, 142, 144, 229, 288, 343.
Tuna Valiliği, 3.
Tunus, 126.
Tunus meselesi, 220n$_{340}$.
Turhan Bey, 295, 297.
Turhan Paşa, 359.
Türk, Türkler ve Türkiye, 12, 123, 126, 133n$_{234}$, 217, 330, 331, 337.
La Türki Gazetesi, 267.
Türkistan, 330n$_{417}$.
Türkmen, 133n$_{237}$.

U

Urfa, 3.
Uzuncaova, 159.

Ü

Üniversite Meydanı, 50.
Üsküdar, 3n$_{2}$, 28, 33n$_{37}$, 37, 66, 78, 175n$_{289}$, 272.

V

Vahidüddin Efendi, 149.
Vakit Gazetesi, 145, 233n$_{356}$, 267, 331, 334.
Valas (Tan gazetesi muhabiri), 268, 303.
Valide Camii, 39, 48.
Valide Sultan, 6n$_{6}$, 8, 19, 20, 22n$_{21}$, 49, 74, 78n$_{118}$, 79, 84, 85, 87n$_{135}$, 119, 124n$_{218}$, 125n$_{219}$, 188, 191, 197, 203n$_{321}$, 211n$_{331}$, 242, 243, 265, 275, 277, 284, 289, 290n$_{393}$, 291n$_{393}$, 301, 331.
Van, 352.
Varna, 127.
Vasfi Efendi, 267.
Vâsıf Bey (Kaptan Kliçin'in oğlu), 145.
Vâsıf Efendi (Kaptan Loka'nın oğlu), 143.
Veliahd Dairesi, 38, 39, 42n$_{46}$.
Veliyüddin Paşa, 87, 194n$_{311}$.
Vitalis (Doktor), 94.
Viyana, 120, 320n$_{410}$, 330.

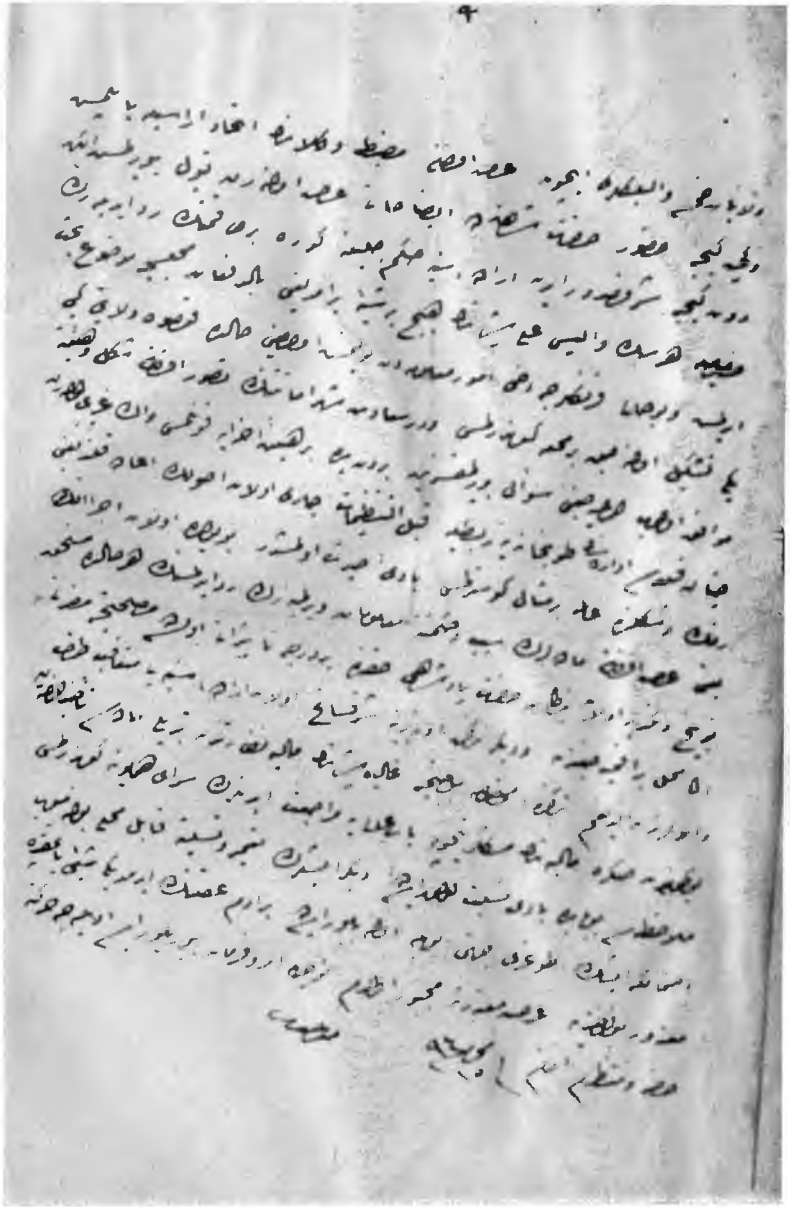
Y

Yaldızlı Kapı (Büyük Saltanat kapısı), 38.
Yalı Köşkü, 96.
Yanya, 352.
Yavedud, 121.
Yaver Ağa, 76, 201.
Yemen, 131, 132n$_{229}$, 298, 350.
Yenicami, 107, 122.
Yeniçeri Ağası, 101n$_{164}$.
Yenipazar, 3
Yenişehir, 166n$_{275}$.
Yıldız ve Yıldız Kasrı (Sarayı), 120n$_{211}$, 134, 159, 164, 166, 167, 189, 197, 210, 220n$_{341}$, 221, 223, 227, 228, 286n$_{392}$, 310, 311n$_{406}$, 321, 333, 343, 350, 352, 358.
Yıldız Köşkü, 30, 90, 118, 190, 296n$_{400}$.
Yıldız Mahkemesi, 89n$_{139}$, 125, 307, 344, 345, 346, 347, 354, 355, 356, 357, 359, 361.
Yorgi Yorgiyadis Efendi, 357.
Yozgat, 164, 223.

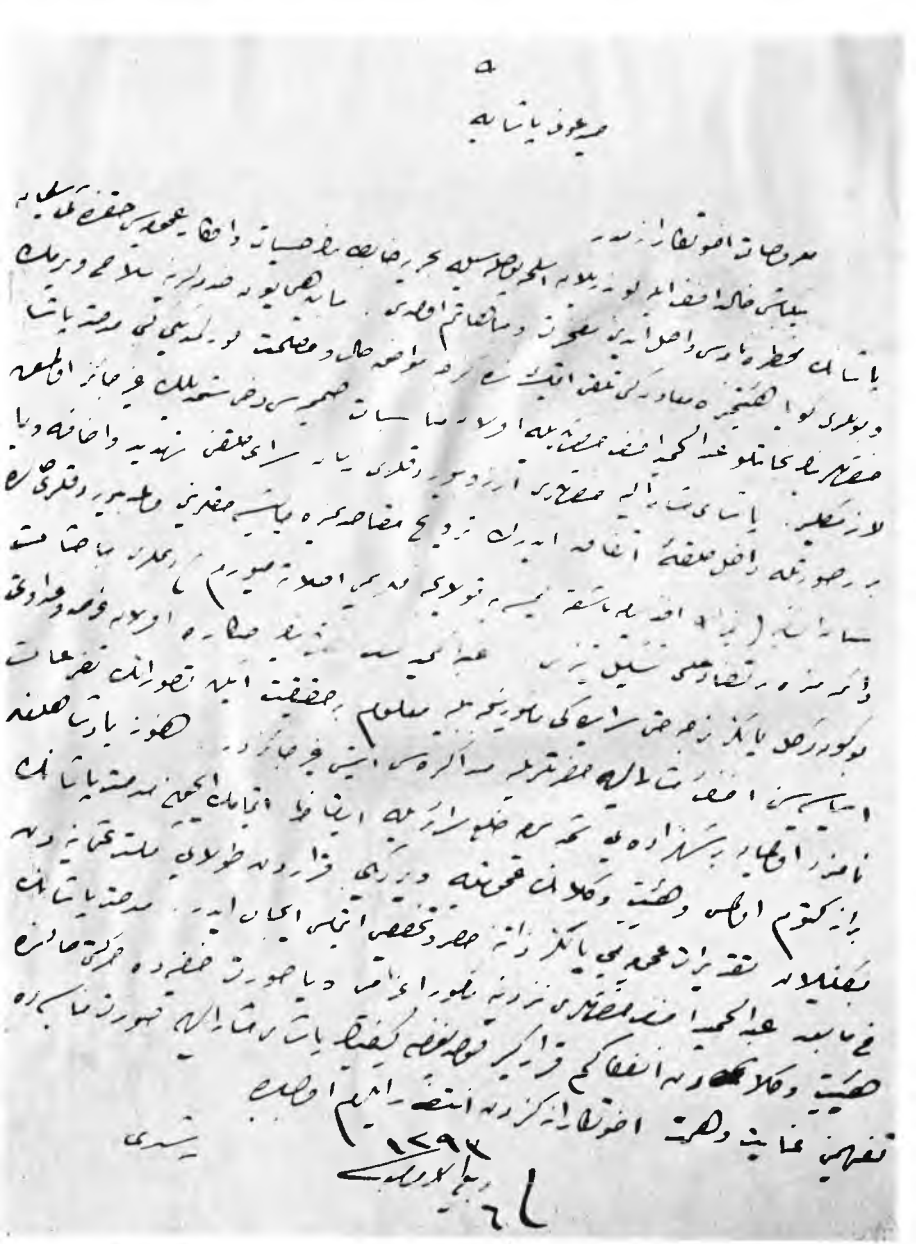
Yunan, 159.
Yunanistan, 5.
Yusuf (Midhat Paşa'nın uşağı), 293n$_{295}$.
Yusuf İkyadis Efendi, 310n$_{405}$.
Yusuf İzzettin Efendi (Abdülaziz'in oğlu), 114, 56, 57, 90, 91, 96, 111, 112, 170, 187, 188, 201, 204, 205.
Yusuf İzzettin Efendi Dairesi, 77.
Yusuf Kâmil Paşa, 20.
Yusuf Paşa (Maliye Nâzırı), 7n$_{7}$, 22n$_{20}$, 57n$_{73}$.
Yusuf Paşa (Koca), 355.
Yüksek kaldırım, 41.

Z

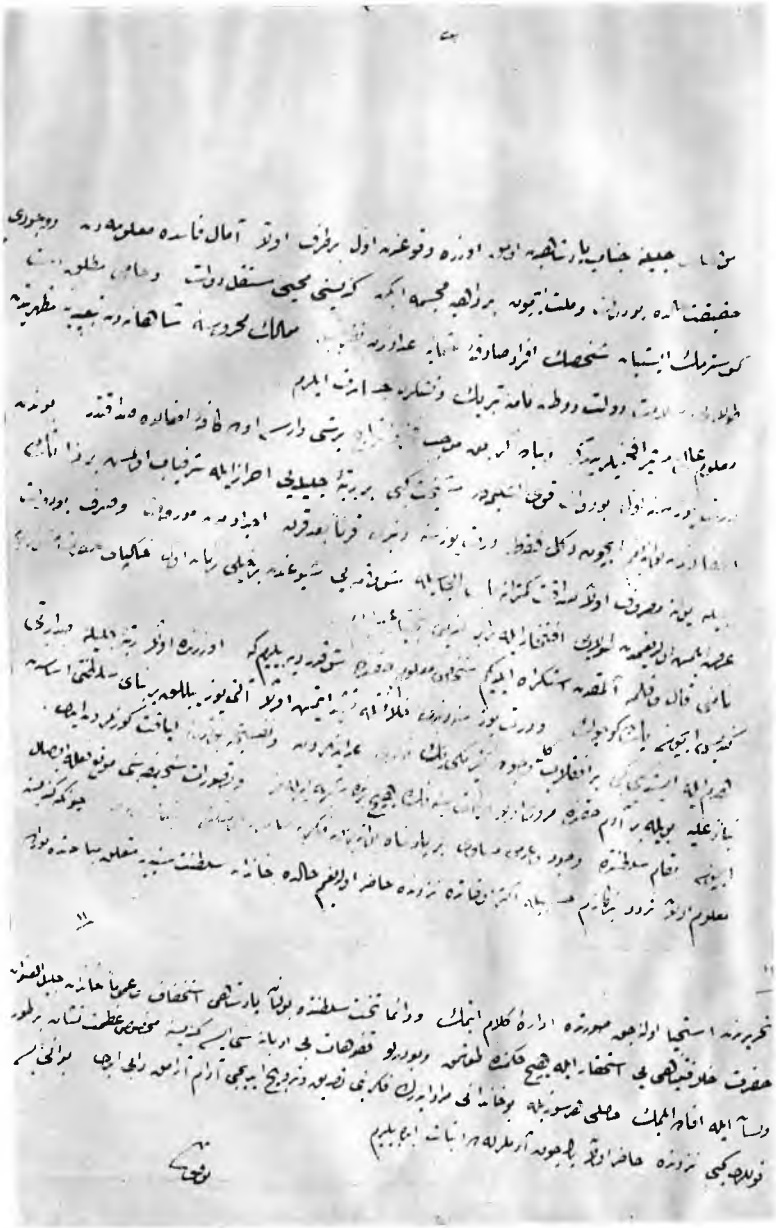
Zarifi (banker, sarraf), 17, 43, 44.
Zekâi Efendi, 229.
Zeki Paşa (Ferik), 190n$_{205}$.
Zevkyap Kalfa, 168n$_{279}$, 184n$_{200}$, 201, 206n$_{226}$, 230, 264, 278, 279, 280.
Zeyd (muhayyel kişi), 152n$_{257}$, 153.
Zihni Efendi (Paşa), 267.
Ziver Bey, 51, 89n$_{123}$, 164n$_{271}$.
Ziya Bey (Şair Ziya Paşa), 26, 31, 43, 44, 51, 115, 125n$_{218}$.
Zufer (İmam), 153.

Bazı arzlarının yapılmamasından dolayı Sadr-ı âzam bulunduğu sırada Midhat Paşa'nın Abdülhamid'e dokunaklı arizası.

Abdülaziz'in hal'i tasavvurları sırasında Midhat Paşa'nın Şehzade Abdülhamid Efendi ile görüşmesinde ihtiyatlı olması ve ketum bulunması, aksi halde saderetten çekileceğine dair Rüştü Paşa'nın serasker Hüseyin Avni Paşa'ya mektubu.

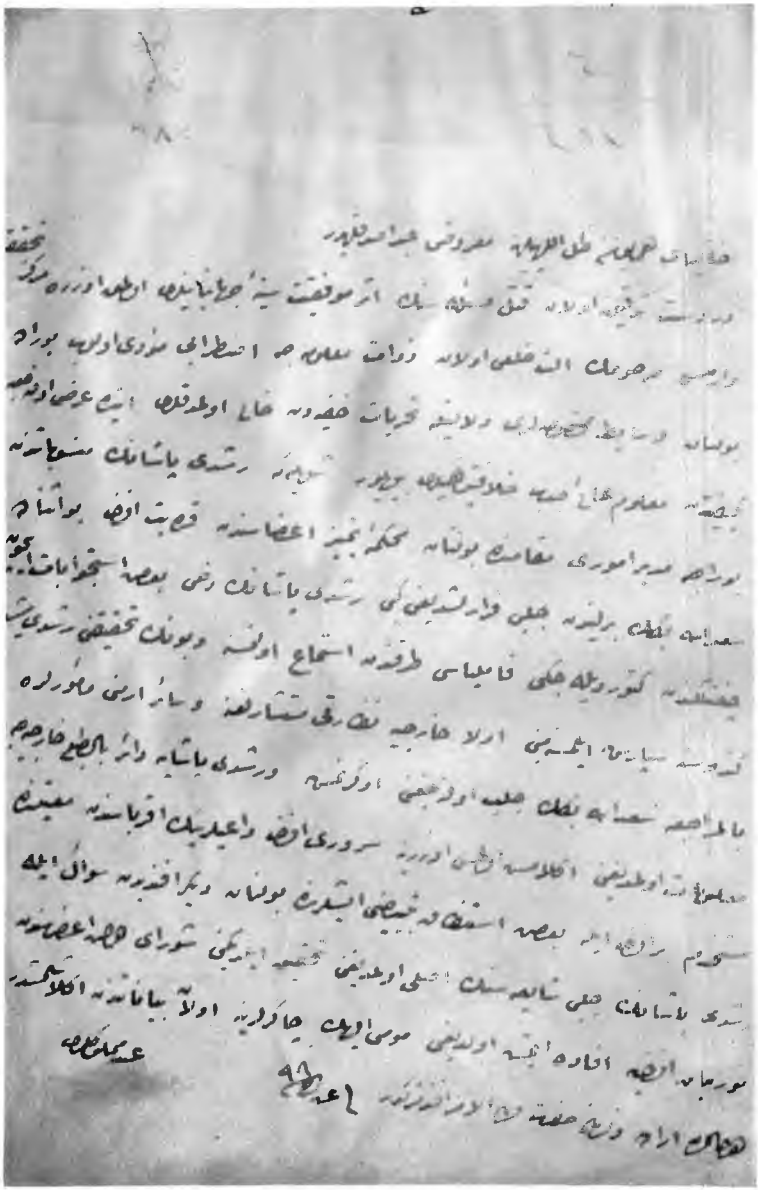
Midhat Paşa'nın mühürdarlığında bulunmuş olan İstinyeli Tevfik Bey'in paşası aleyhindeki ağır jurnalı. Tevfik Bey bu jurnalı Midhat Paşa'nın can düşmanı olan Müşir Nusrat Paşa'ya takdim etmiştir.

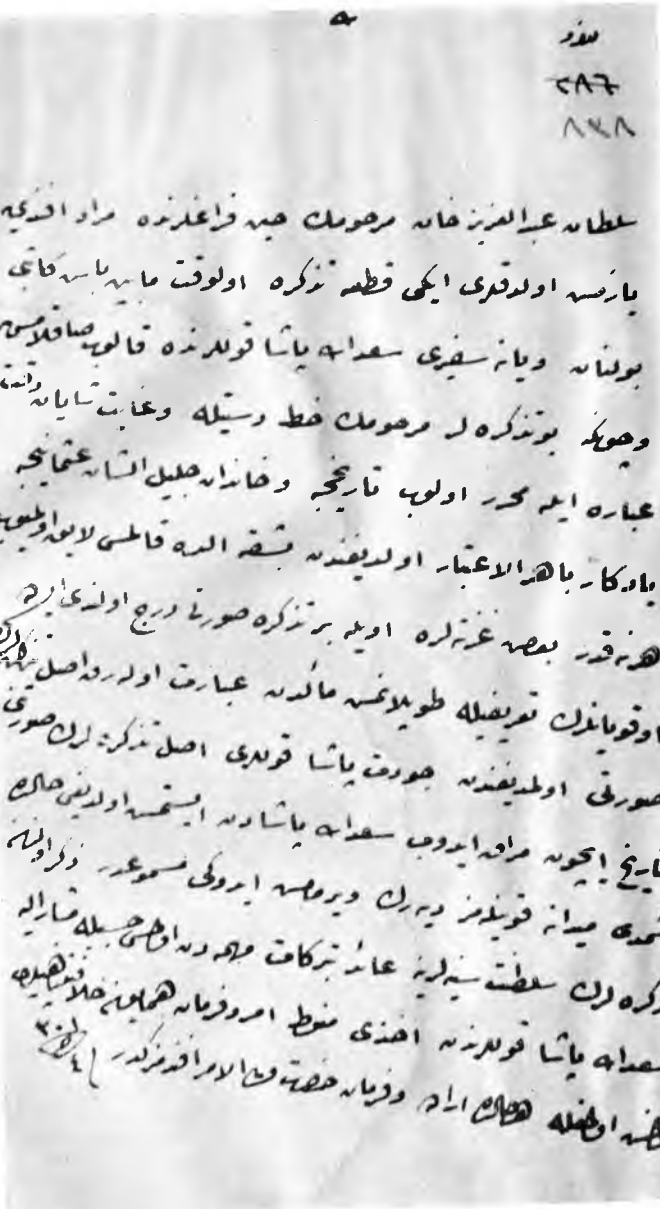
Sürurî Efendi'nin Midhat Paşa aleyhinde muhtemelen Cevdet Paşa'ya mektubu.

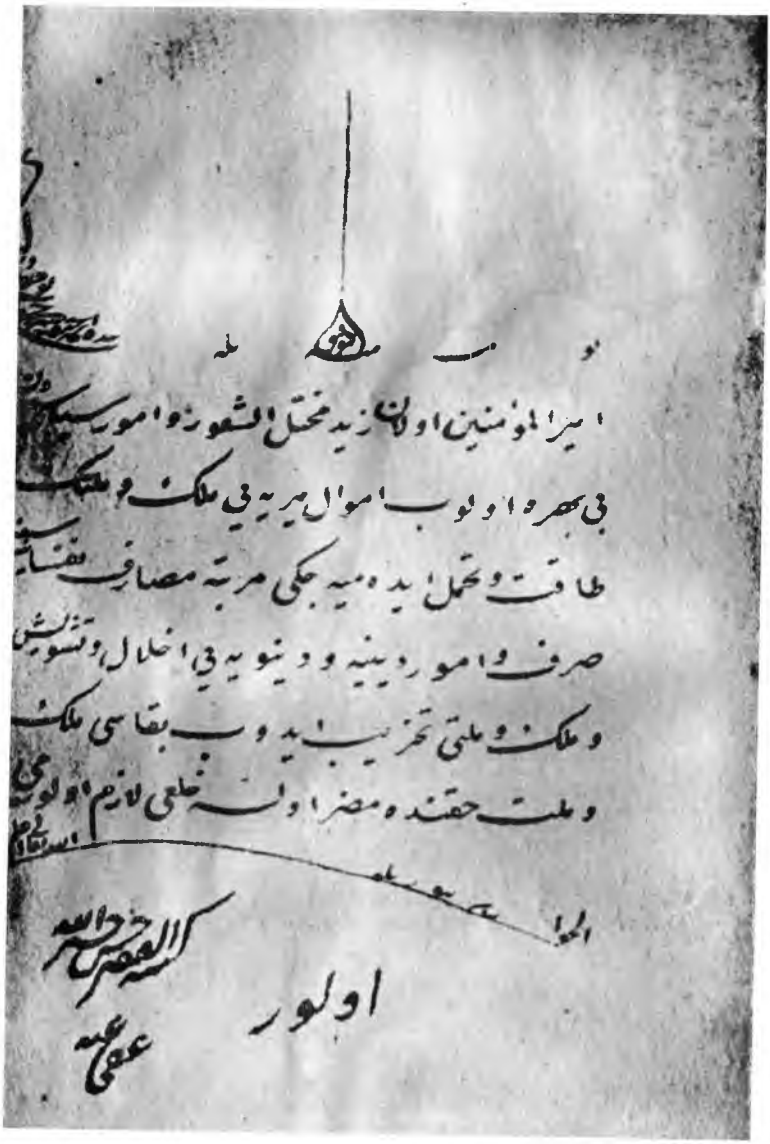
Sürurî Efendinin Midhat Paşa aleyhinde diğer jurnalı.

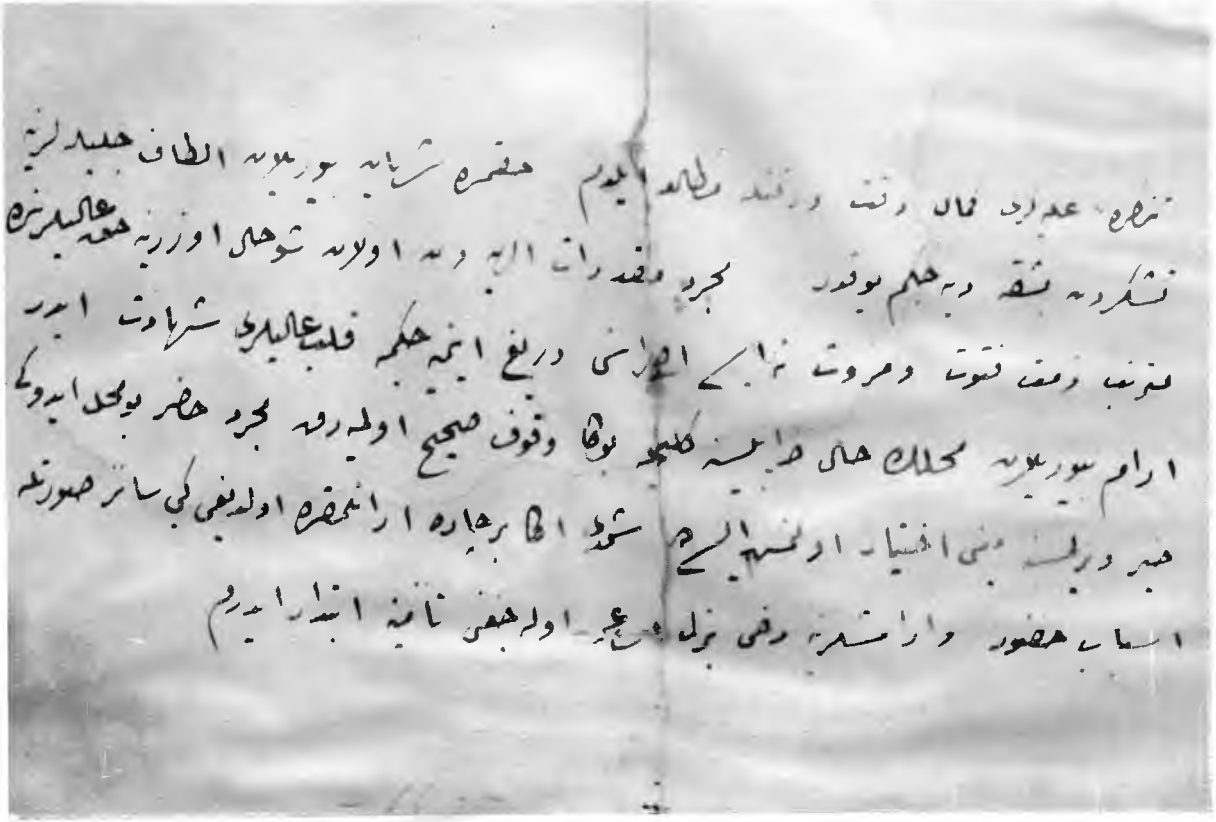
Abdülaziz'in ölümü hakkında ilk araştırma sırasında Rüştü Paşa ve Sadullah Bey'e dair Mahmud Bey'in Abdülhamid'e jurnalı.

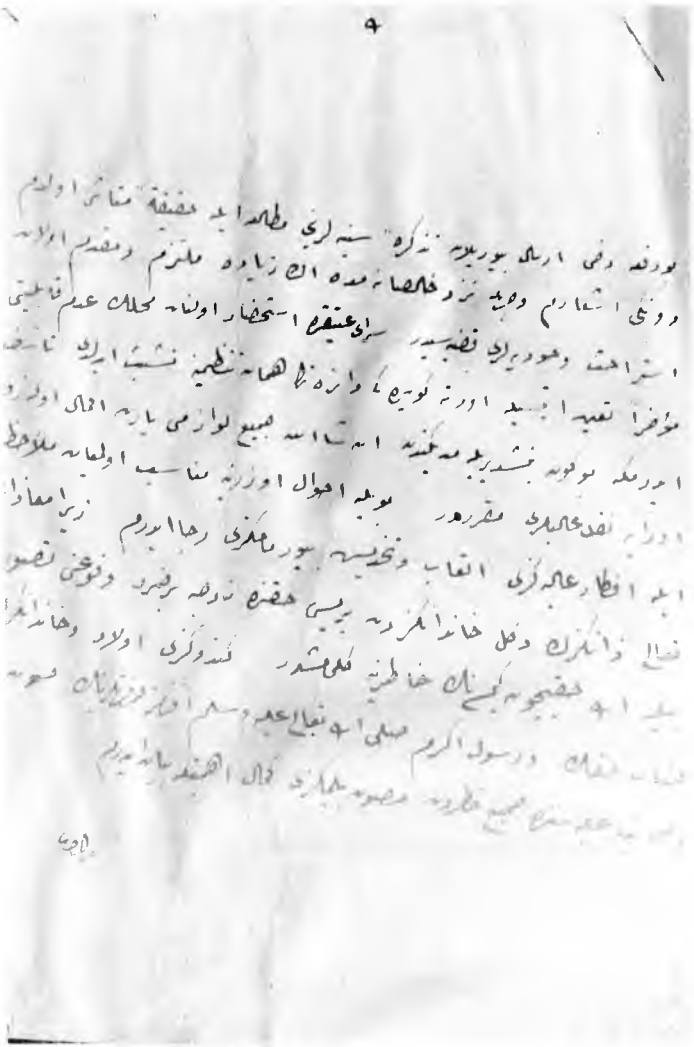
Hal'inden sonra Abdülaziz'in Topkapı sarayında Sultan Murad'a gönderdiği iki tezkirenin o tarihte baş kâtip bulunan Viyana sefiri Sadullah Paşa'da bulunup aldırması hakkında şurây-ı devlet reisi Mahmud Bey'in Abdülhamid'e arizası.

Aklında bozukluk var diye saltanattan indirilen Sultan Abdülaziz hakkında verilen fetva.

Beşinci Murad'ın Abdülaziz'in mektubuna verdiği cevap.

Topkapı Sarayı'na sâbık hükümdar S. Abdülaziz'e gönderilen bu tezkirenin müsveddesi Midhat Paşa'nın kalemiyle olup beyaza çekilmiş olan yukarıdaki yazı Beşinci Murad'ındır.

Sultan Abdülaziz'in Topkapı Sarayı'ndan Beşinci Murad'a gönderdiği mektuba, Sultan Murad'm müsveddesi Midhat Paşa tarafından kurşun kalemle yazılan cevabı.

Sultan Abdülaziz'in ölümünü müteakip hazine-i hümayuna teslim edilen yüzükleri.

Sultan Abdülaziz'in vefatı sebebiyle kazasker Mustafa İzzet Efendi tarafından Sadarete takdim edilen ilâm.

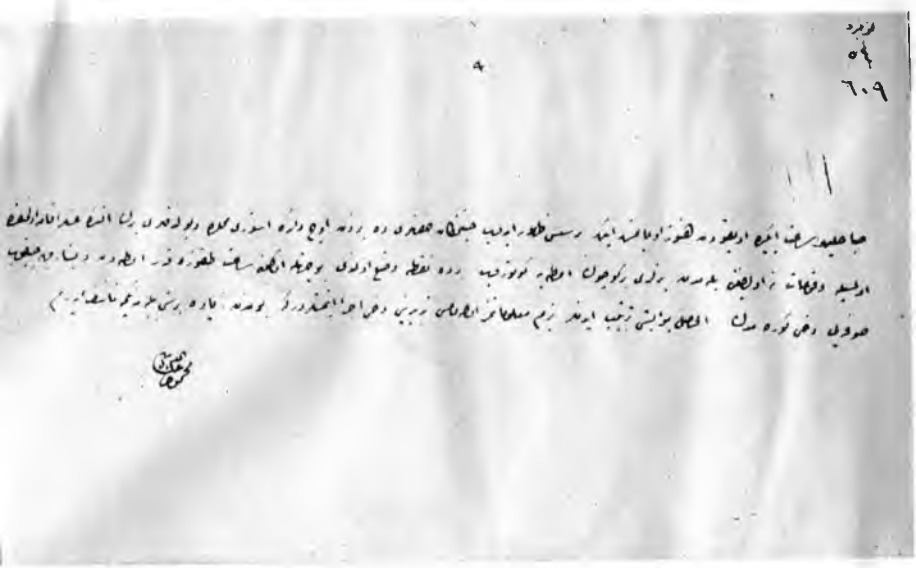
Abdülaziz'in ölümünü müteâkıb mabeyinci Fahri Bey'in ifadesiyle ilk îlamı tertip ettiğine dair sadreyn [Anadolu ve Rumeli kazaskerleri] müsteşarı Hüsnü Efendi'nin ifadesi.

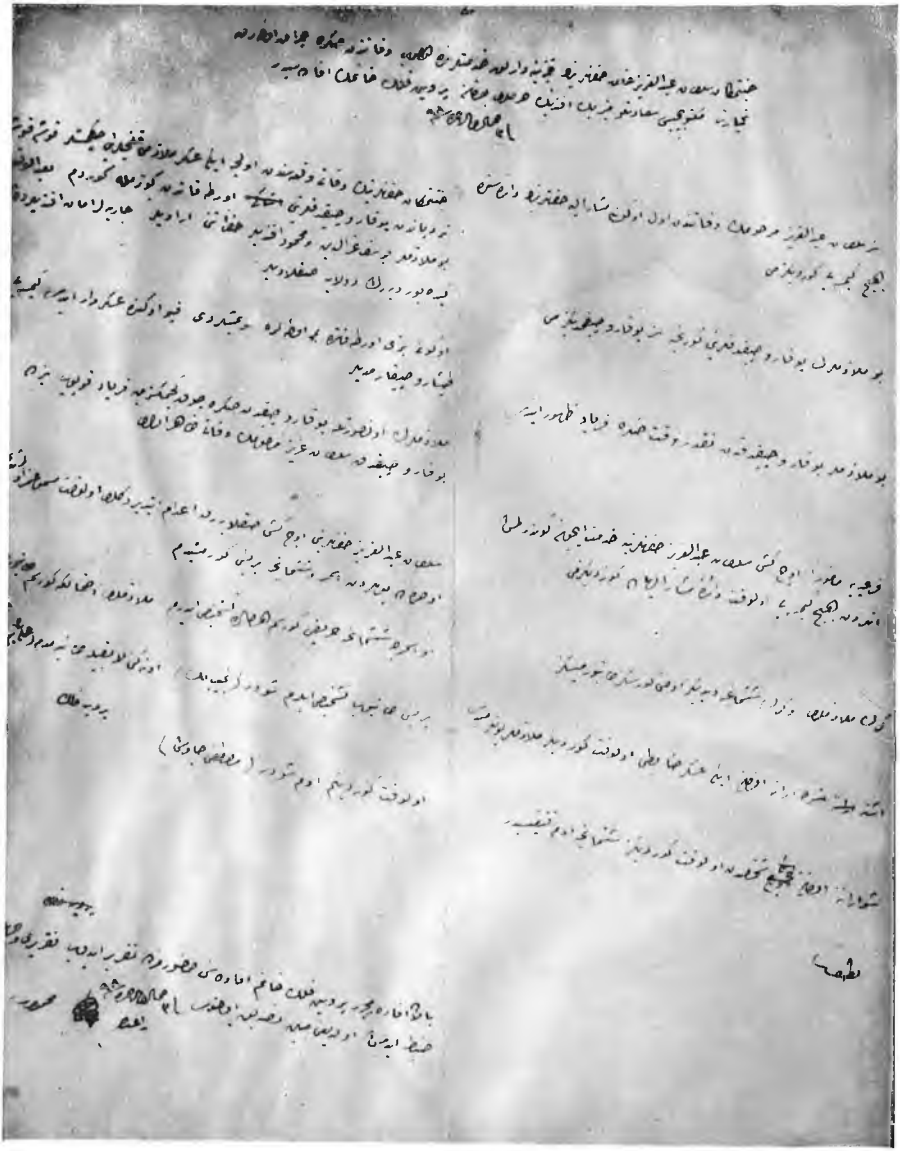
Abdülaziz'in intihar etmeyüp şehid edildiği hakkında Rumeli Kazaskeri Rıza Efendi'nin ifadesi.

Babasının ölümü hakkında Şehzade Yusuf İzzettin Efendi'nin zapt olunan ifadesi.

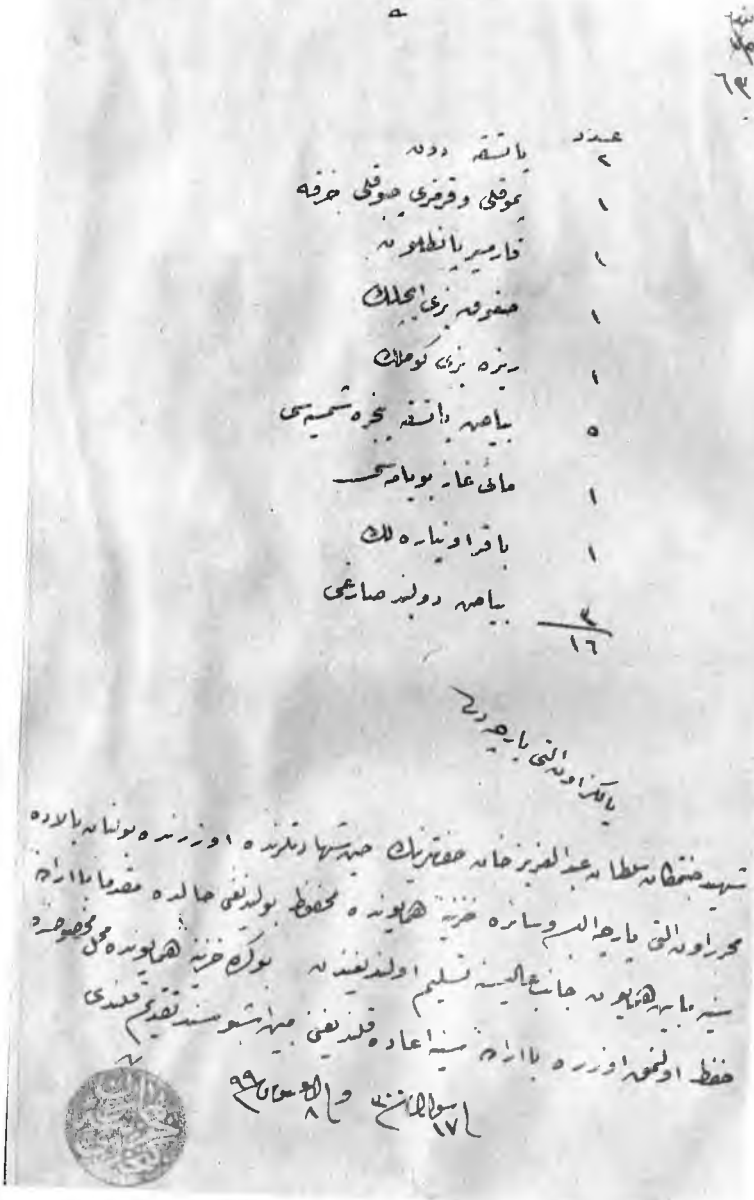
Abdülaziz'in ölümü hakkında oğlu Mahmud Celalüddin Efendi'nin zabt olunan ifadesi

Sultan Abdülaziz'in vefatında küçük hazinedar bulunmuş olan Mahmud Bey'in gelini ve ticaret mektupcusu Münir Bey'in zevcesi Pervinfelek hanımın ifadesi.

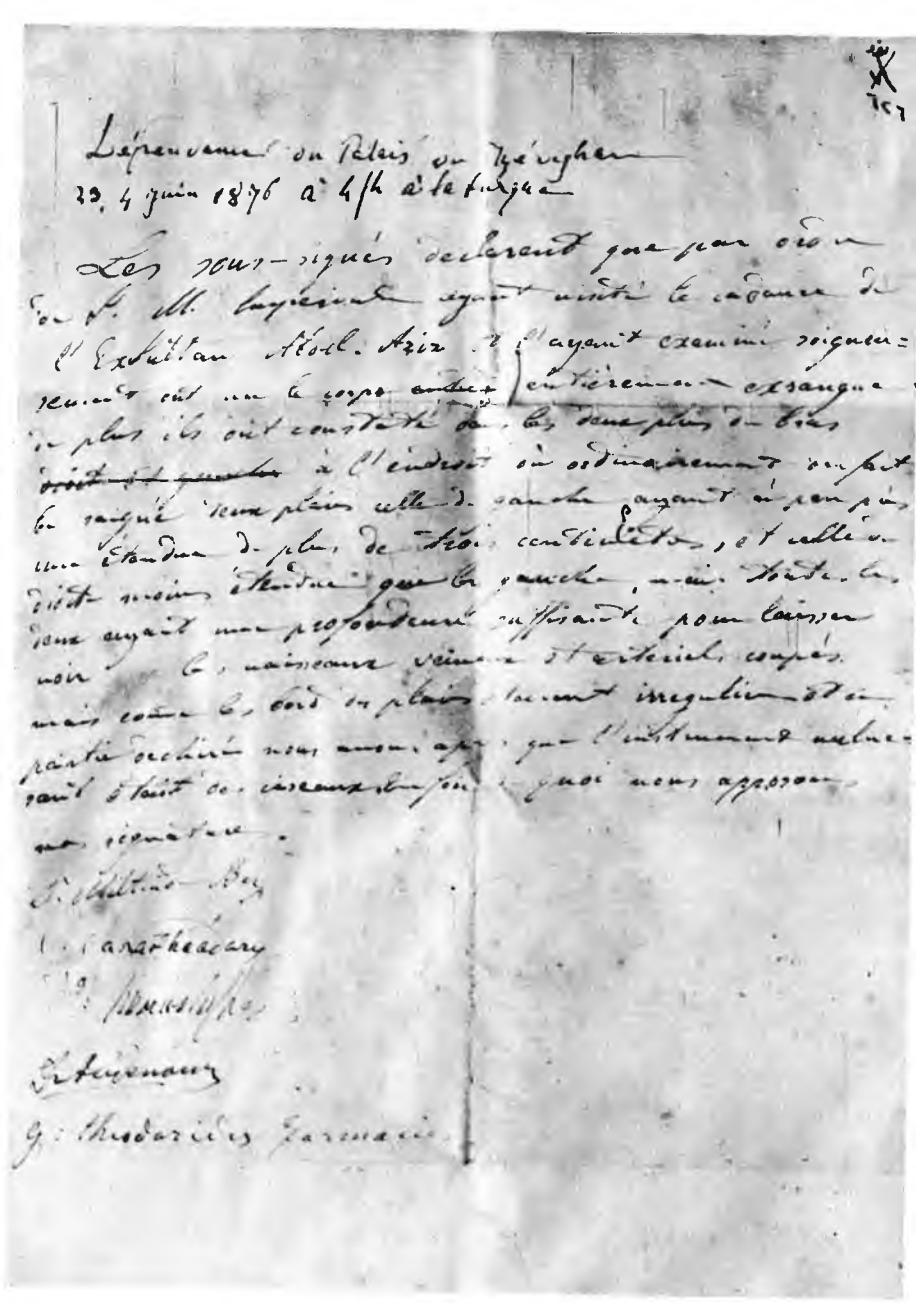
Abdülaziz'in vefatı îlamını tertip eden sadreyn müsteşar muavini Hüsnü Efendi'nin isticvabı.

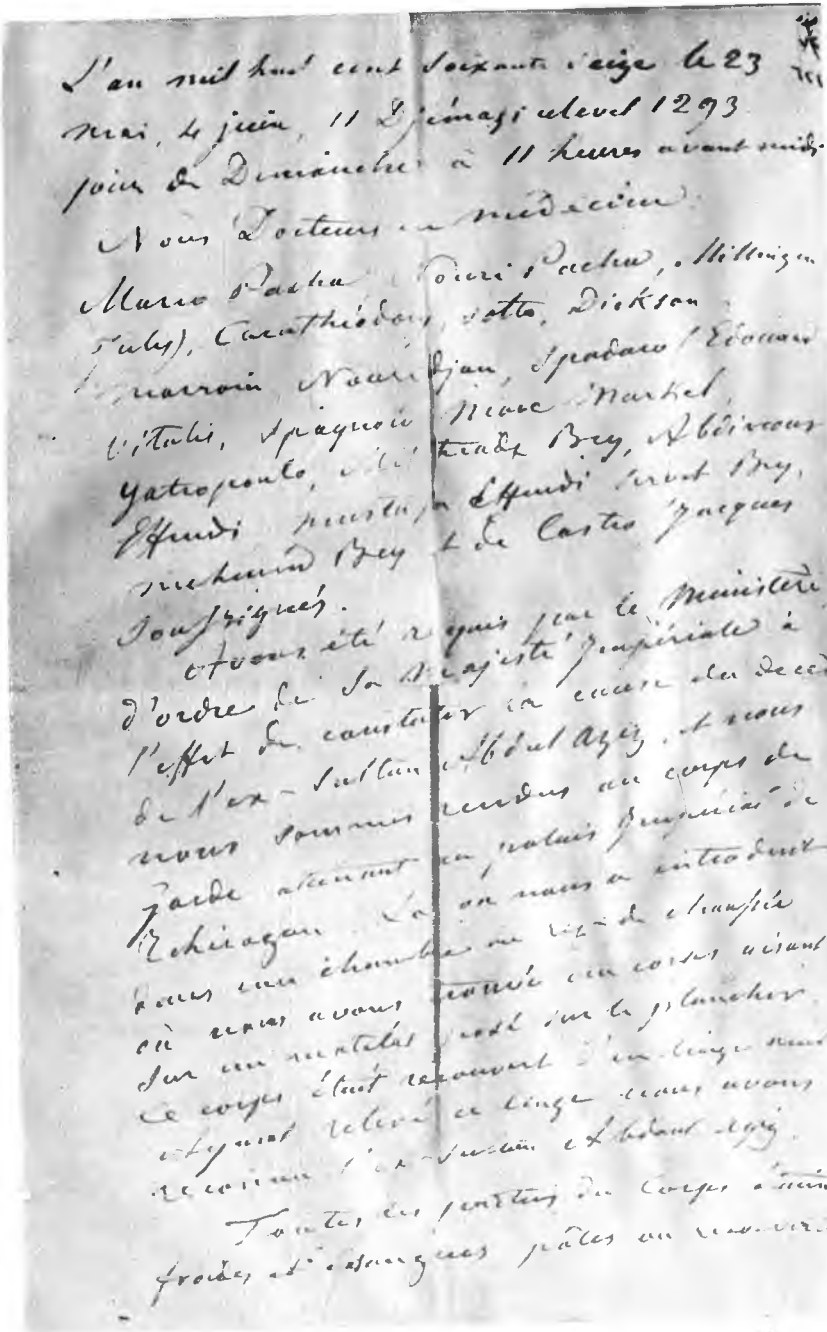
Vefatında sultan Abdülaziz'in üzerinde bulunan elbise ve saire.

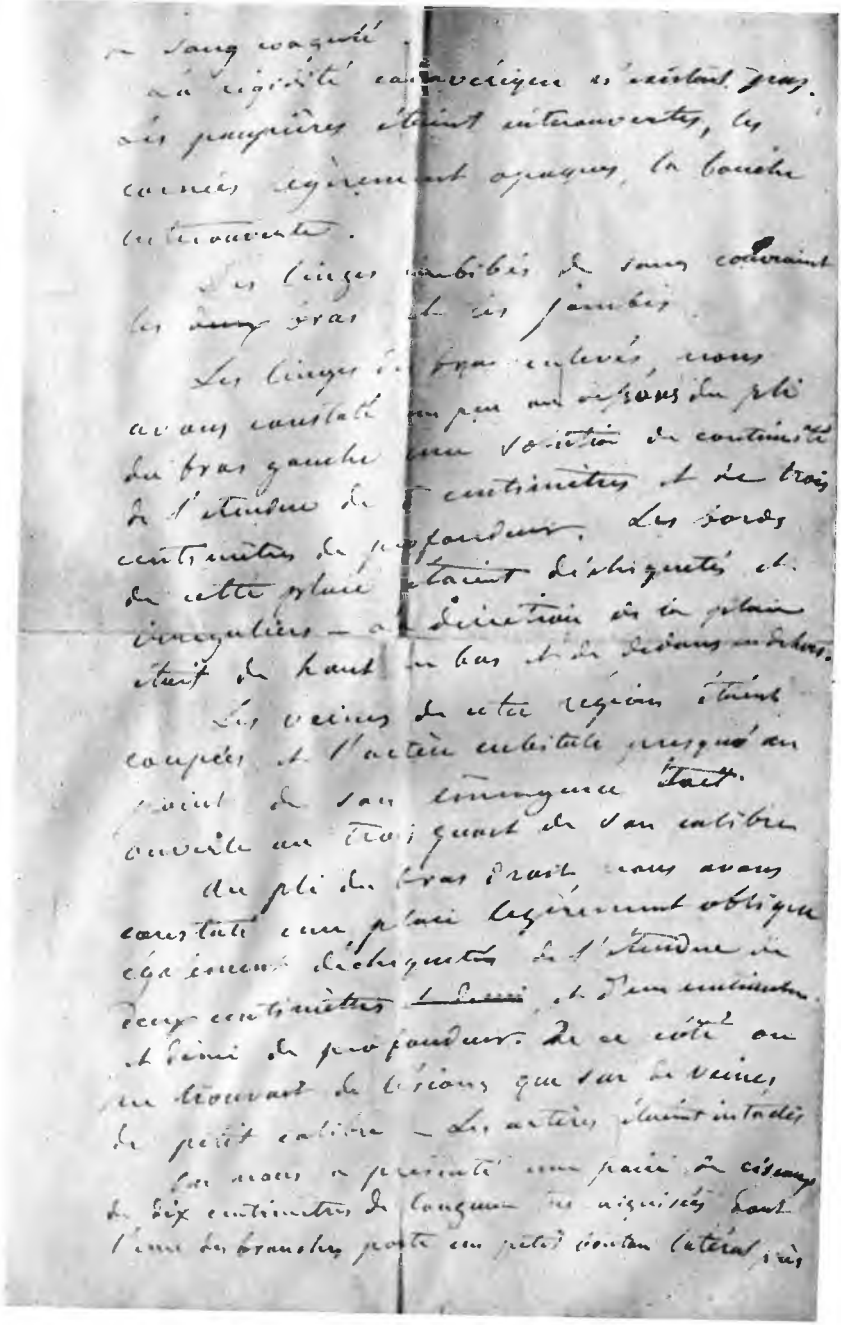
Sultan Abdülaziz'in vefatını mabeyinci Fahri Bey'den nasıl duydu ise öyle nakleden müstantik muavini Mustafa Efendi'nin takriri.

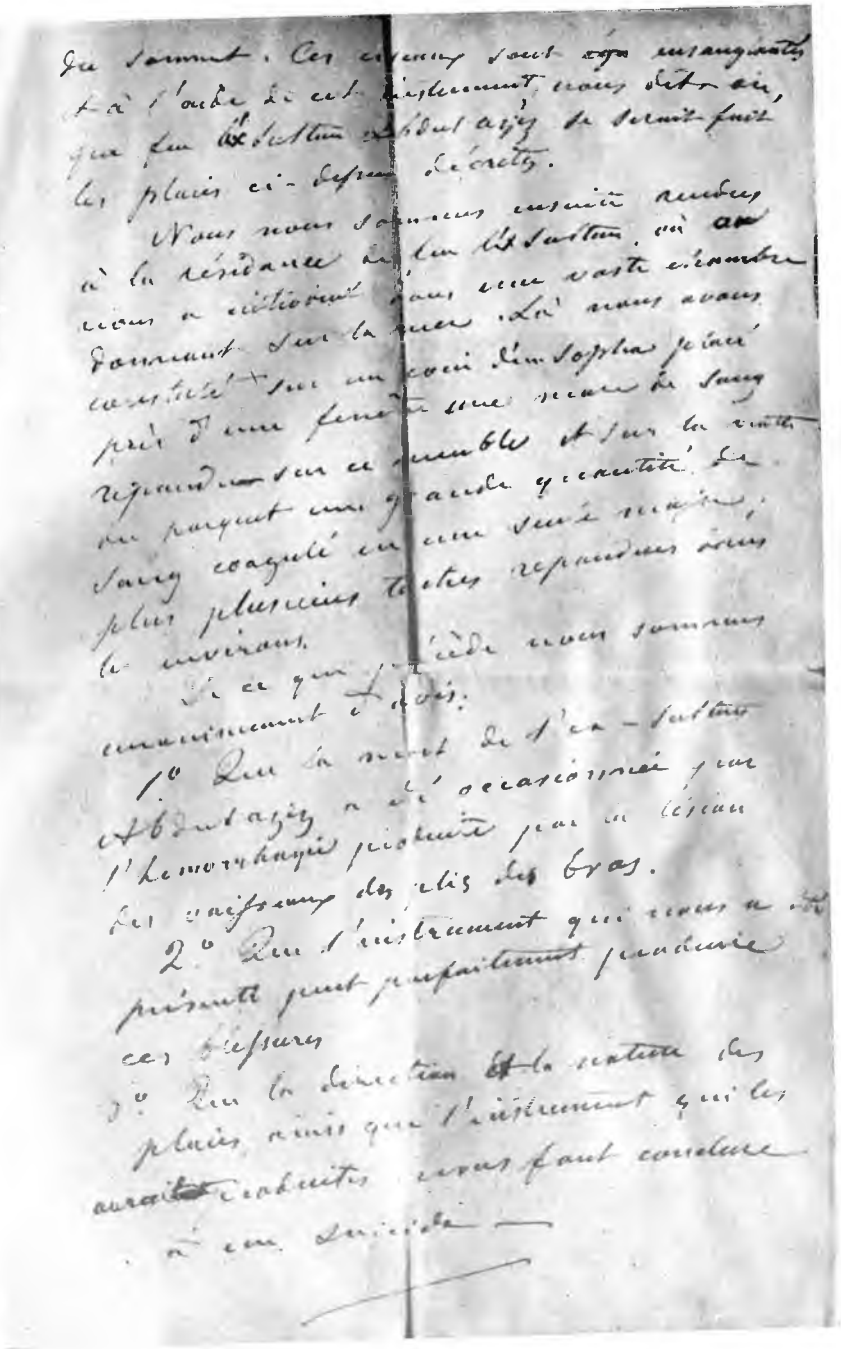
Abdülaziz'in vefatı hakkında Miltiyadi, Karatodori, Abdünnur, Mustafa ve Teodoris imzalarını havi gayr-ı resmî rapor.

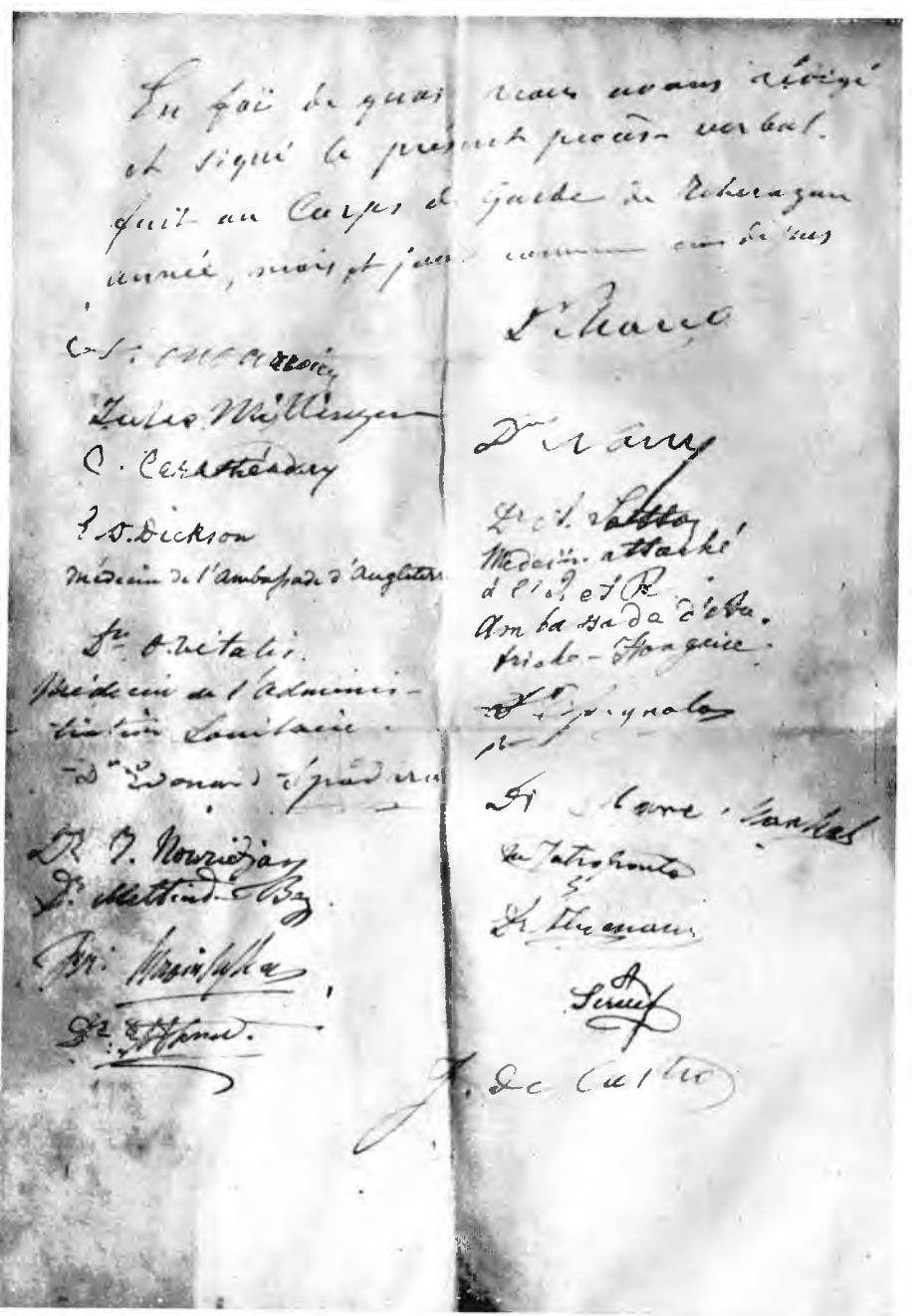
Sultan Abdülaziz'in vefatı hakkında müşterek etıbba tarafından verilmiş olan resmî rapor 1.

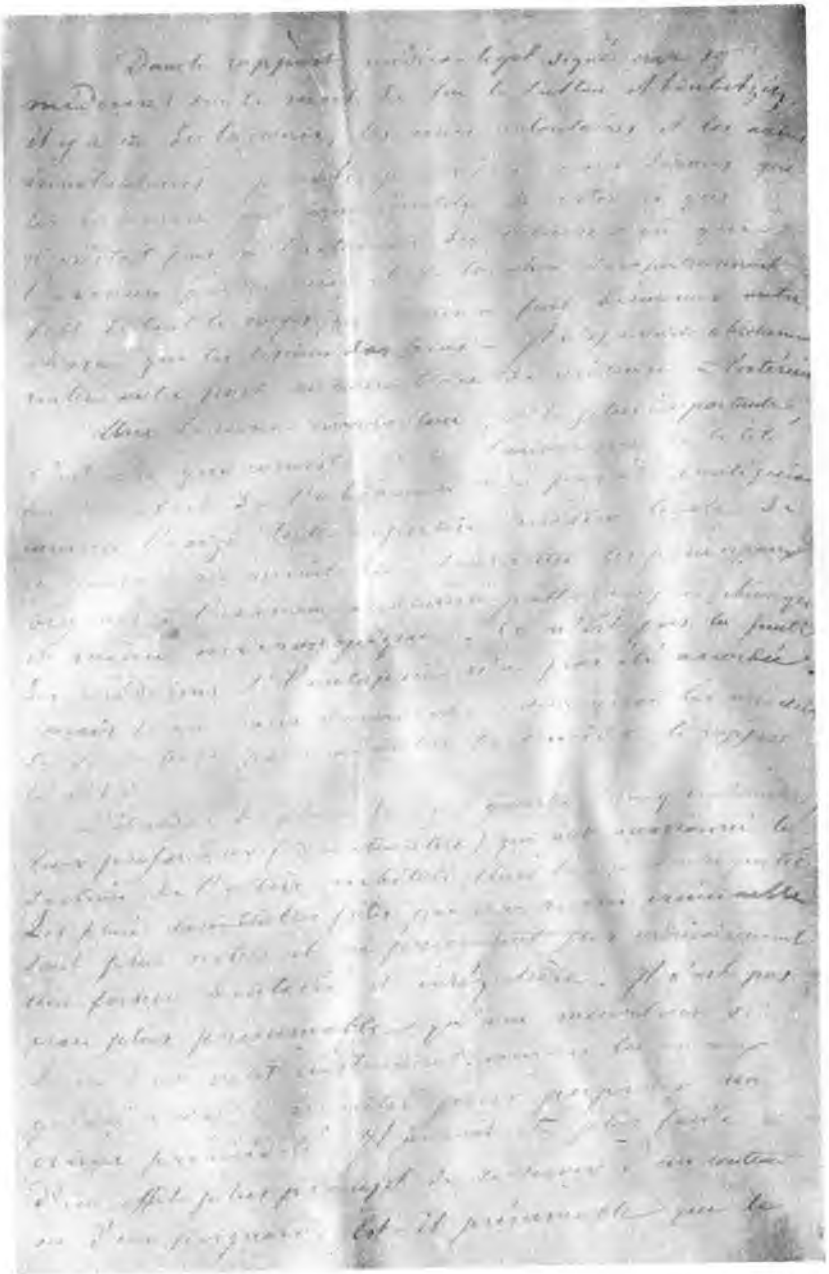
Vefat hakkında verilmiş resmî rapor 2

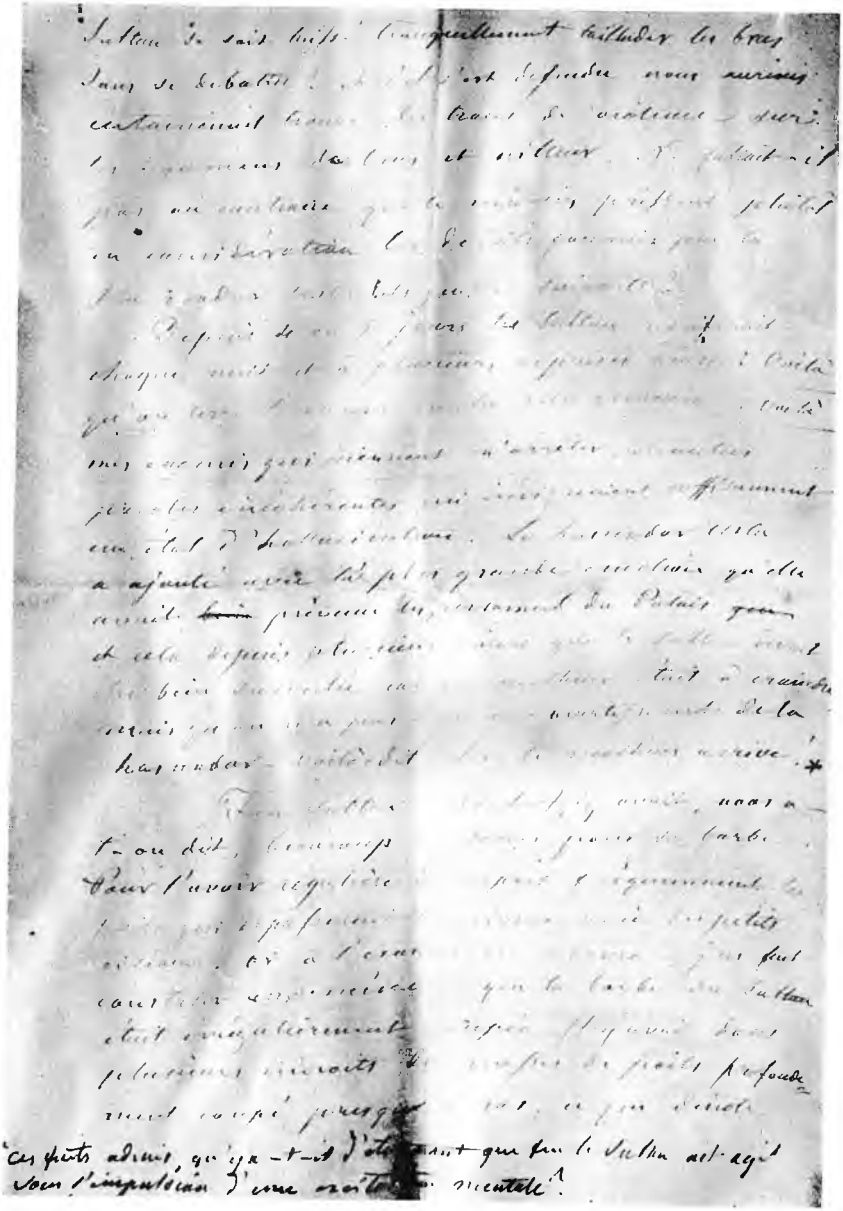
Resmî rapor 3

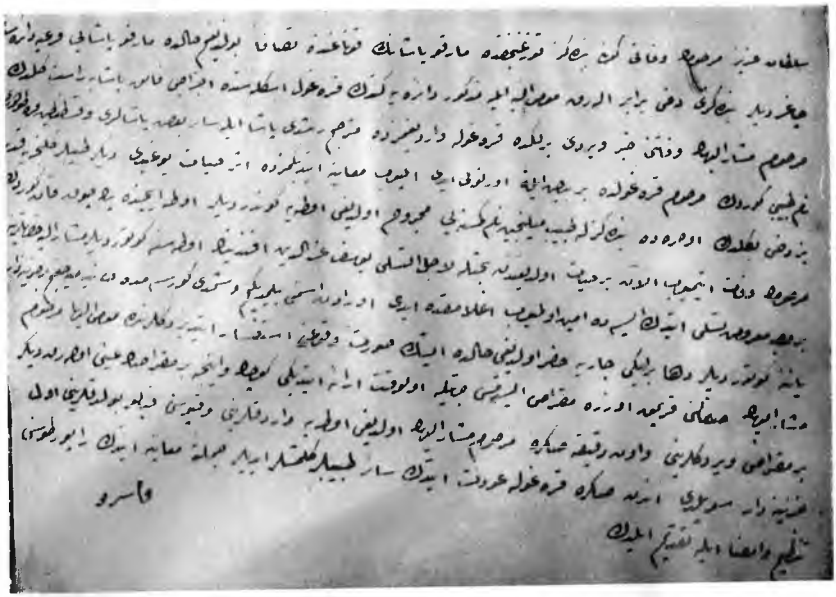
Resimî rapor 4

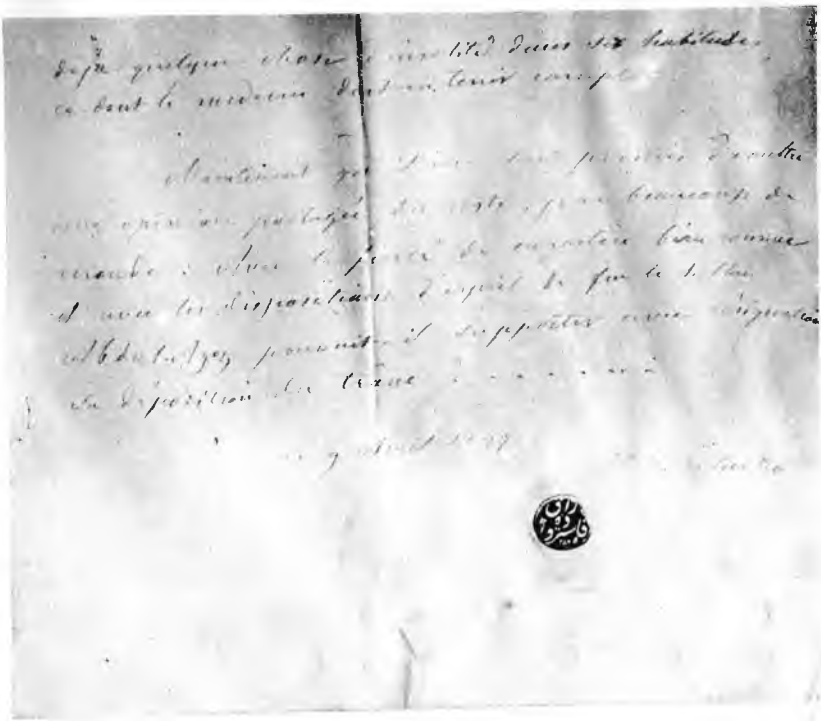
Rapor hakkında doktor Kastro'un mutaleası: ondokuz doktor tarafından verilen raporda ihtiyarî ve gayr-i ihtiyarî iki şık vardır. İhtiyarî olanı bileklerinden maada bir darb eseri görmediklerinden, başka bir şey zikretmemeleri. Diğeri cesedin kafa tasında ve göğüs nahiyesinde bir otopsi ve tahlil yapılmaması. 1

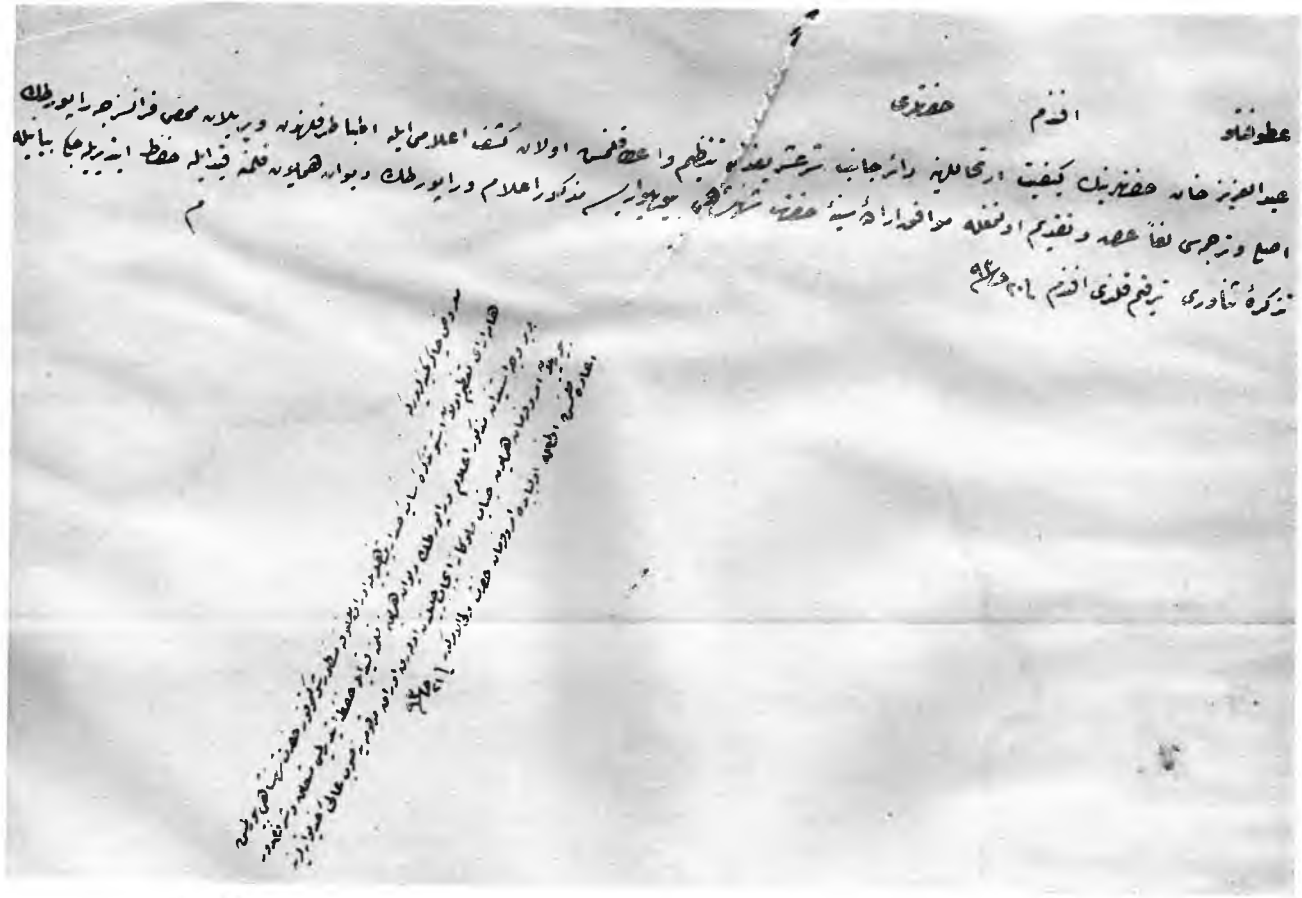

Doktor Kastro'nun rapor hakkında mütaleası

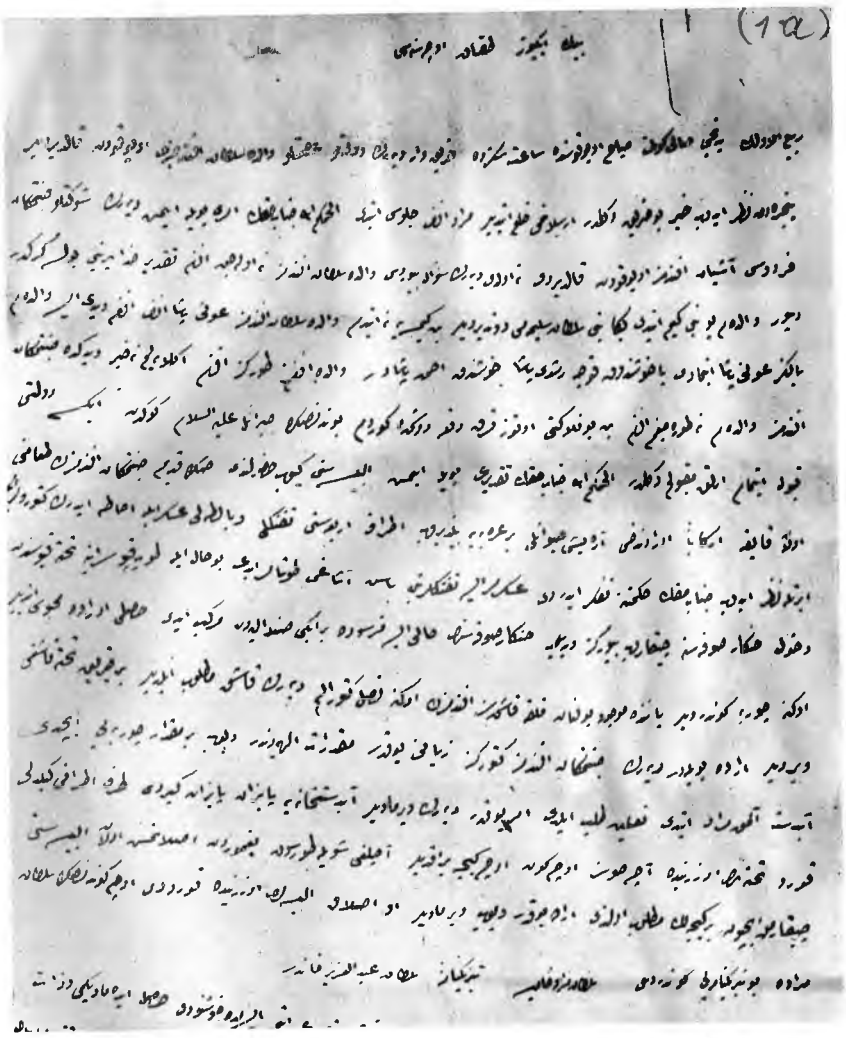

Tabib Kastro'nun S. Abdülaziz'in cesedini görüp sonra saraya çıkarak vefat hakkında duyduklarını ve Yusuf İzzettin Efendi'yi görüp teselli ettiğini beyan etmiştir.

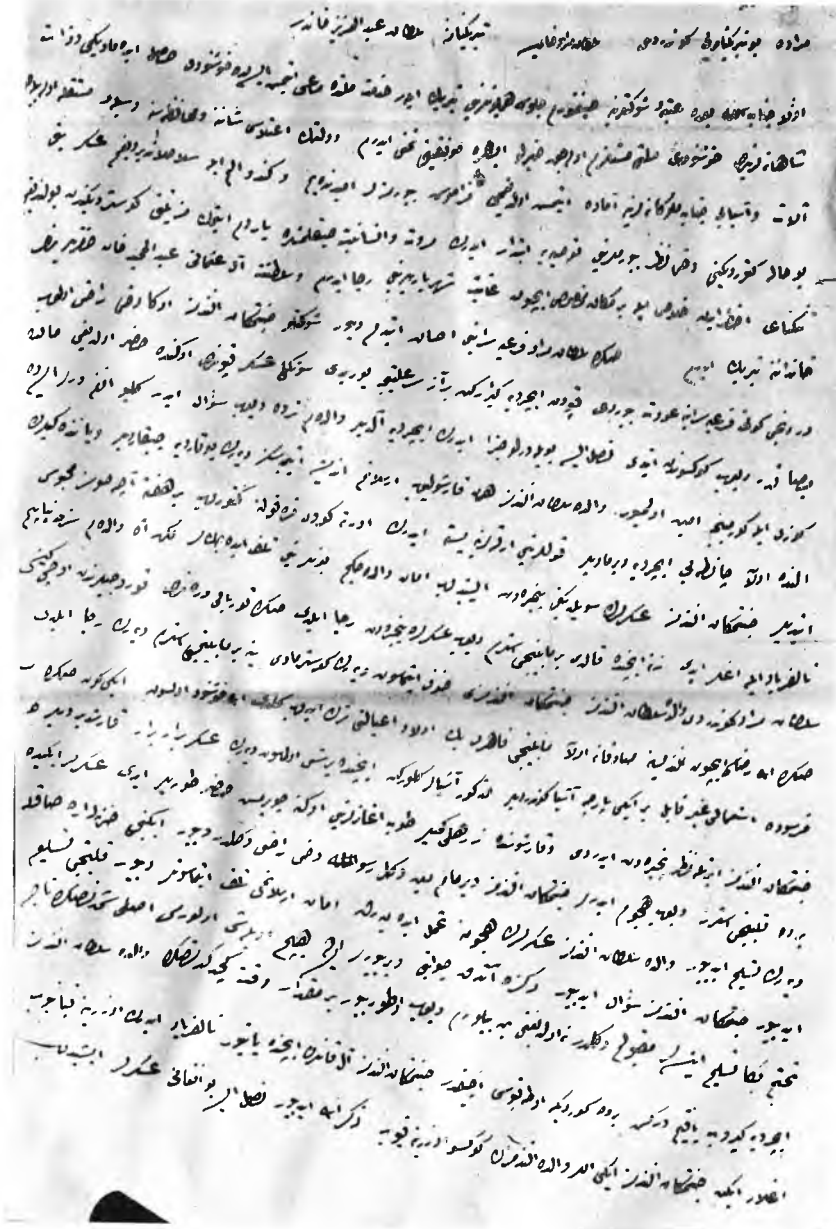

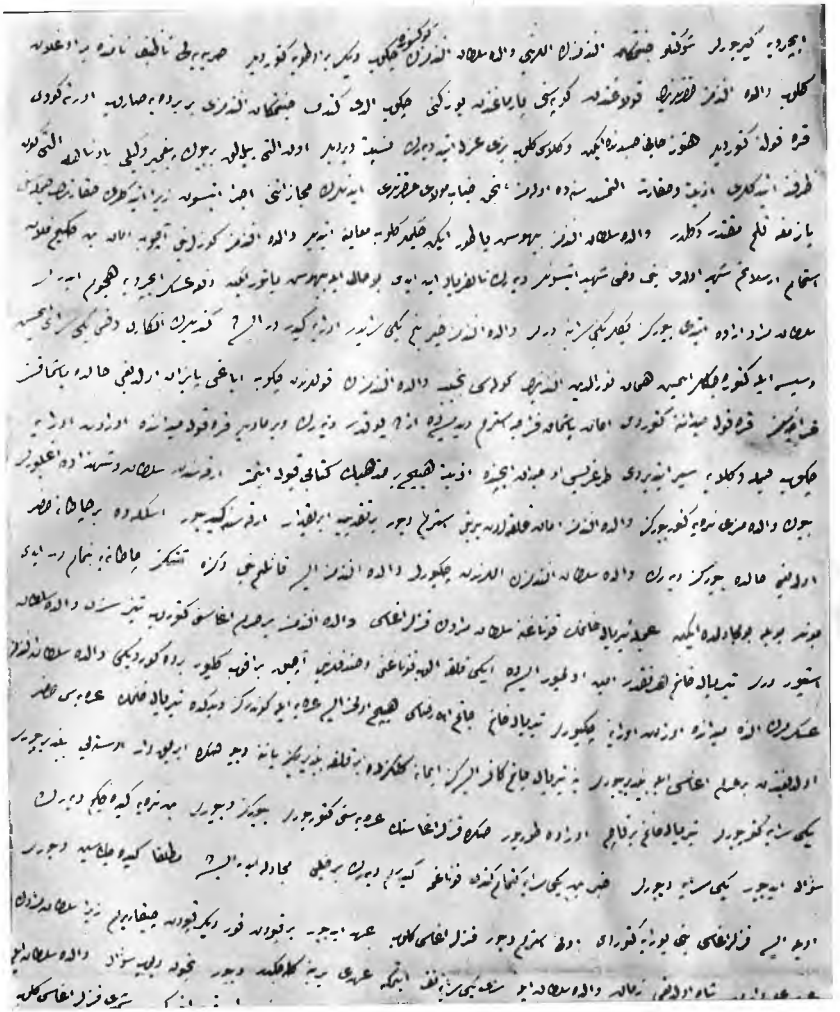
Abdülaziz'in vefatına dair keşif ilamiyle fransızca raporun aslı ve tercümesinin divân-ı hümayun kaleminde hıfzına dair sadaretin arzı ve muvafık olduğuna dair mabeyn baş kitabetinin derkenarı.

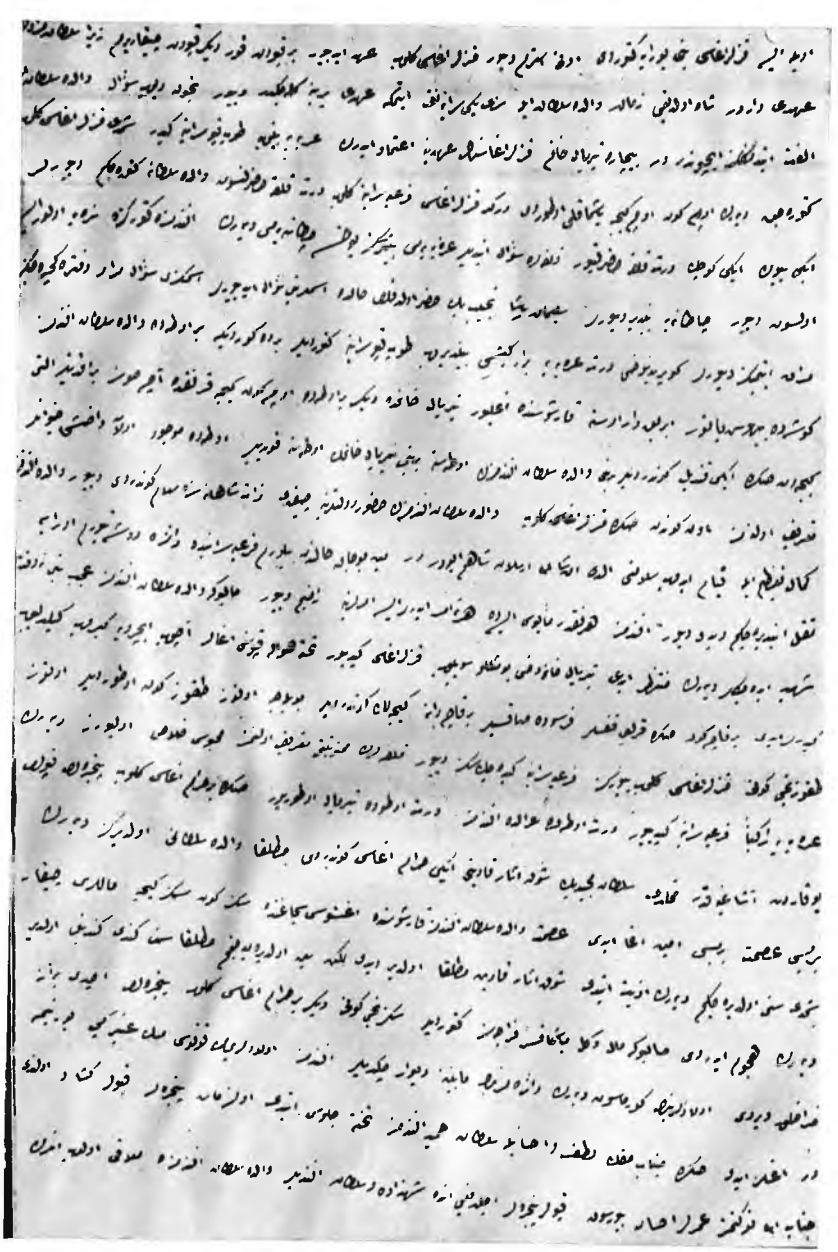
Sultan Abdülaziz'in validesi Pertevniyal Sultan'ın Sergüzeştnâmesi 1

Sergüzeştnâme 2

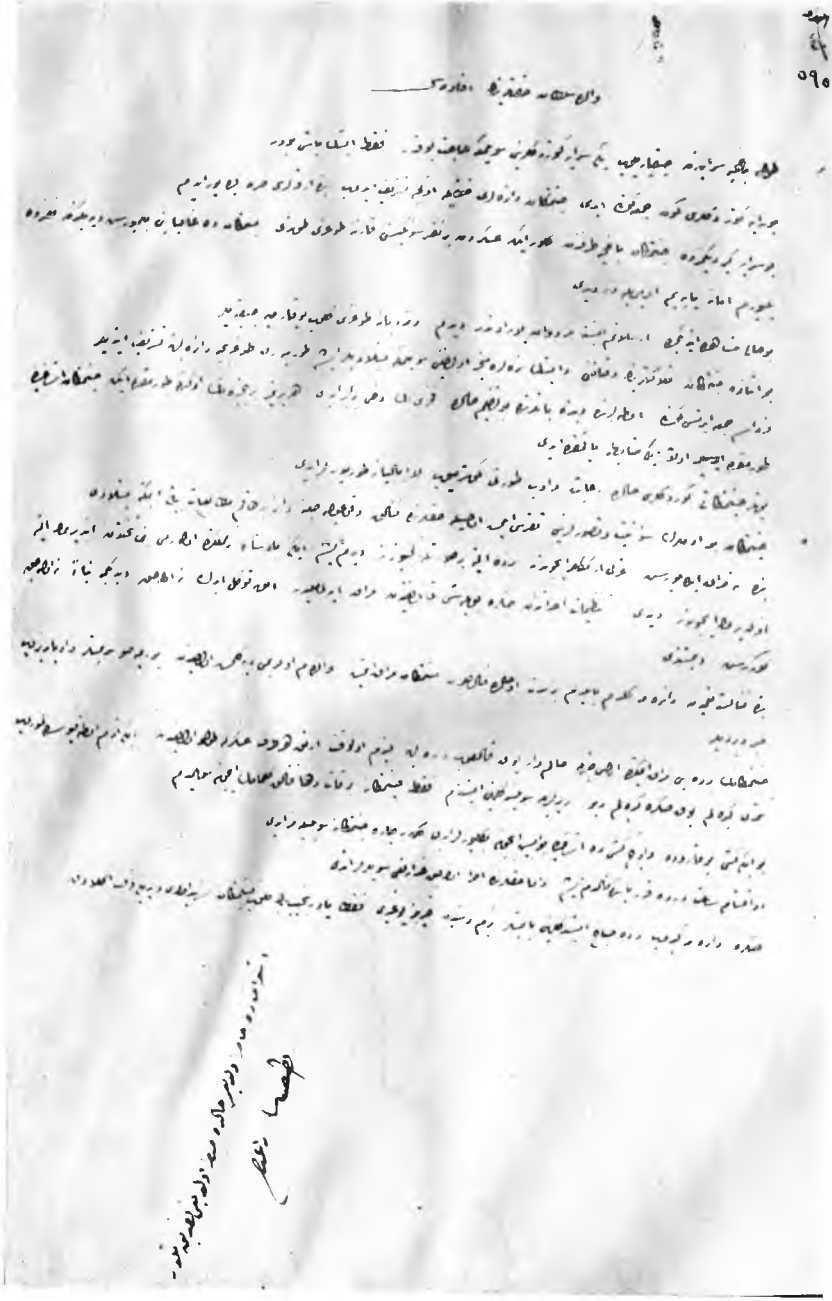
Sergüzeştnâme 3

Sergüzeştnâme 4

Sergüzeştnâme 5

Sultan Abdülaziz'in validesi Pertevniyal Sultanın Ragıb ve Lâtif Beyler tarafından alınan ifadesi.

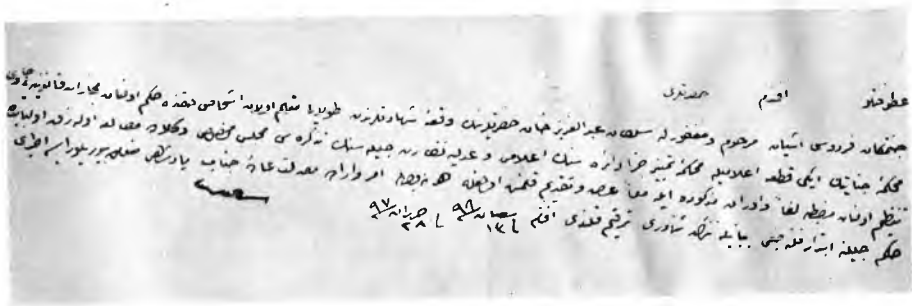
Abdülaziz'in vefat hakkında doktor Marok Paşa'nın takriri ve verilen rapor hakkında mutaleası.

Sultan Abdülaziz'e kast etmekle müttehem olanlardan henüz getirilmemiş olan Rüştü ve Midhat Paşaların tevkifleri hakkında şeyhulislâm Ahmed Esad, sadr-ı azam Said, Mahmud Nedim, Osman Nuri, Asım, Server, Cevdet, Ali Saib Paşaların arizaları.

Mahkûmlar hakkında kesb-i katiyyet eden hükmün takdim edildiğine dair Adliye nazırı Cevdet Paşa'nın pâdişaha arzedilmek üzere sadarete tezkiresi.

Sadr-ı azam Said Paşa'nın Adliye nezaretinin gönderdiği mahkûmlar hakkındaki îlâmın takdim edildiğine dair mabeyn baş kitabetine tezkiresi.

Abdülaziz'in ölümü hakkında verilen hükümlerin bir defa da Safvat Paşa riyasetindeki bir heyet tarafından tetkiki neticesinde evvelki kararın kabul ve tasdiki.

Maznunlar muhakemesinin bir büyük çadır rekziyle Yıldız'da Malta karakolhanesinde yapılmasına dair heyet-i vükelâ kararı.

Abdülaziz'in katli iddiasının âmir-i mücbir olarak Sultan Murad ile validesine yüklemesi ve idamlarına hükmedilen maznunların tahfif-i cezaları hakkında meclis-i fevkalâde muzbatası.

سوال

فرمان ناکه عرض بکر زیدی بالا انتخاب حبسکده بولاکه
امر ویرمکده مرقومدن مومی الیه فرمان نام کلدی الدقده
امری جنیه اجرا اینه کلدی حالده مومی الیه فرمان نام کسه
بوحصوصده شرعا آمر مجبر اولوری اولمازمی

الجواب

اولیامور له تخویف ایله اجرا ایدن فرمان نامکه نک امری
مامور له طوغرودن حالده کندیسنی قتل ایتمکه مقتدر اولدیغی
بیلدکلری اجلدن اول کیسه یی قتل ایدرلر ایسه فرمان نام کسه
آمر مجبر اولور

سوال

بوامری فرمان نامکه ویرمسیله برسلطان اجرا ایدرایسه
جواب یینه یوز مجبور

الجواب

یوز بلکه زیرا سلطانکه برکیسه یی قتل ایچون مامور
قتل ایله تخویف لازم دکلدر آنلر آمر مجبر صایلمزلر

سوال

آمر مجبره قصاص لازم کلورمی کلمزمی

الجواب

امام ابی حنیفه و امام محمد و امام شافعی یه کوره آمر مجبره
قصاص لازم کلور

سوال

بوحصوصده قاتلون مرقومه نه لازم کلور

الجواب

امام ابی حنیفه و امام ابی یوسف و امام محمد کوره آنلر
آلت کیسه لر آنده قصاص لازم کلمز اما امام شافعی یه
اماره کوره آنده قصاص لازم کلور

سوال

آمر مجبر عاقل والدینی حالی حبسکده قتله اجبار ایدوب انک
امریله مأمور اجنبی قتل ایتسه لر قتلدن آنی بوکلدن صکره
آمر مجبره جنت علی عارض اولسه اول آمر مجبره قصاص لازم
کلورمی کلمزمی

الجواب

آمر مجبر عاقل والدینی حالده امریله قتل ایتدیرلدکی حضورده قاضیه
بعد الثبوت قاضی قصاص ایله حکم اینوکده فکره قصاص ایجون

ولیده دفع وتسلیم ایتدی ایسه حالت جنونده دخی قصاص
اولنور اکر ثبوت وحکم ودفعدن بریسی واقع اولمدی ایسه
جنون مطلق ایله مجنون ایسه قصاص ساقط اولور اکر جنون
مفیق ایله مجنون ایسه ثبوت وحکم ودفعدن فکره افاقی حالنده
قصاص اولنور

سوال

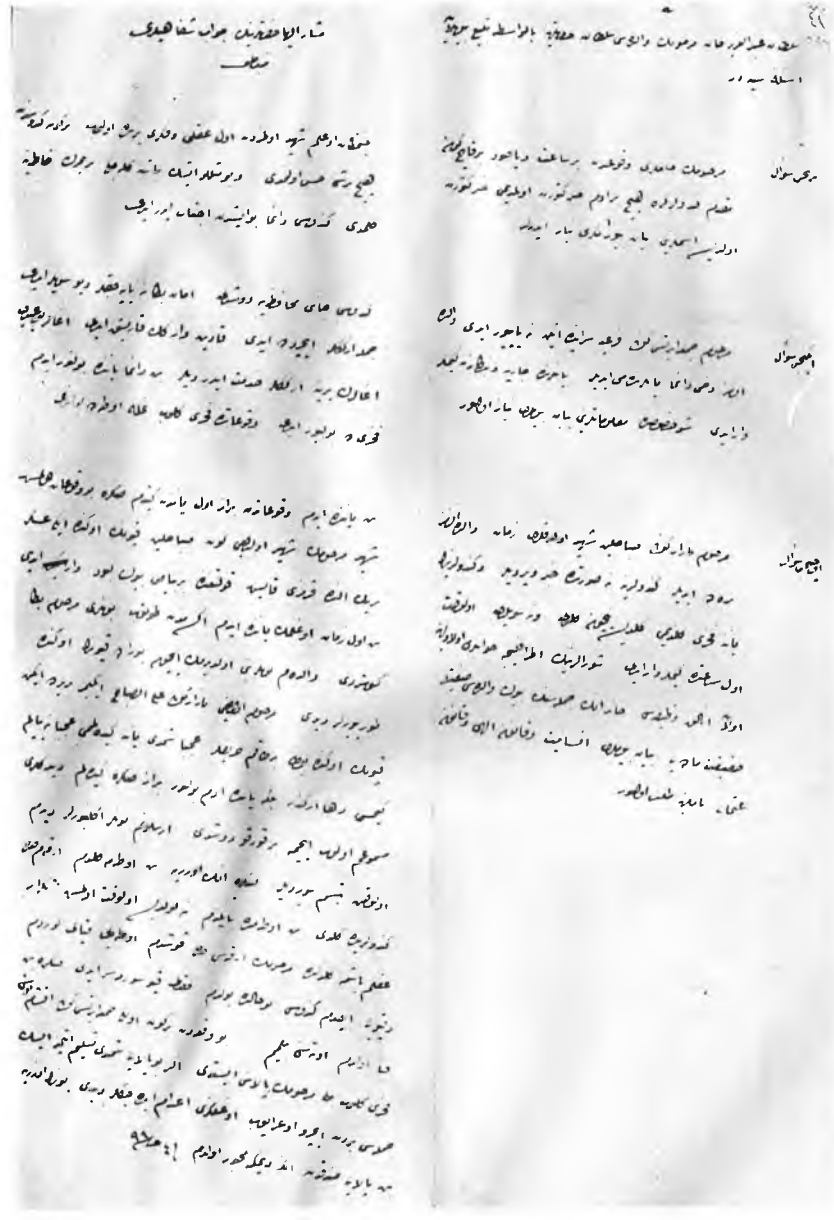
آمر مجبرک قتل ایتدیردیکی حینکی زمانده ثابت اولور

الجواب

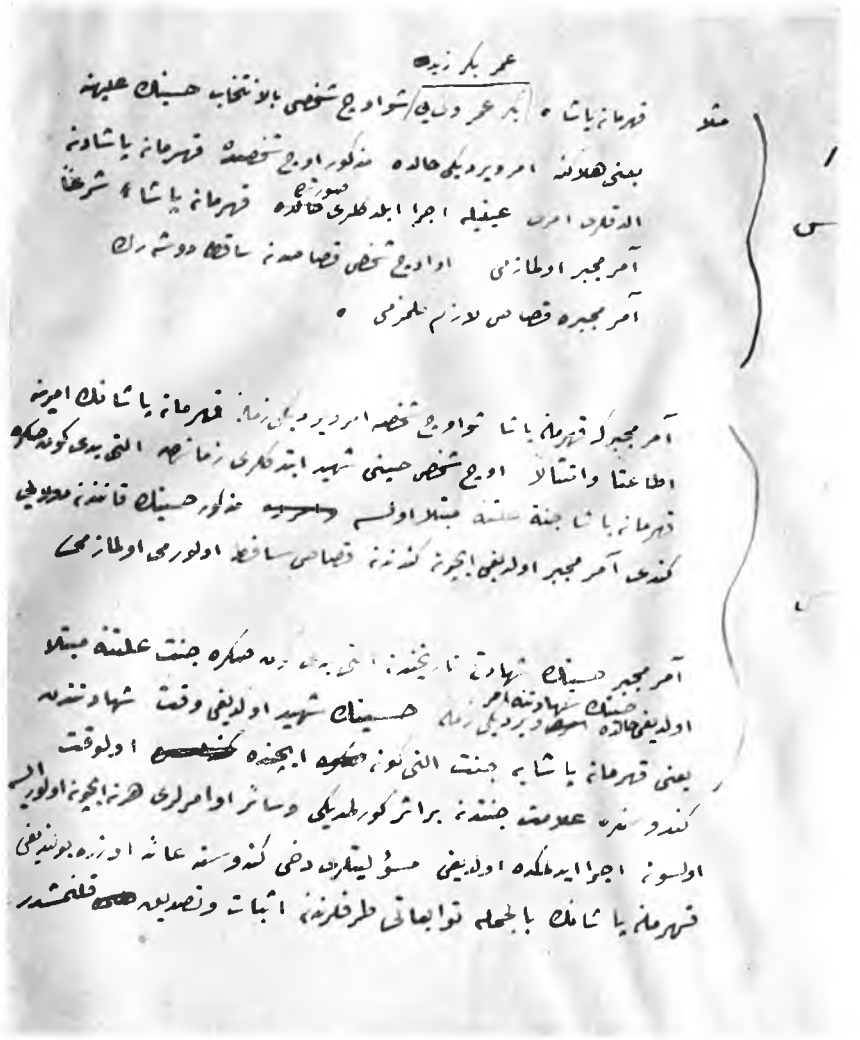
مقتولک ولیلری وقتدن بروقتدن دعوا ایدوب قاضیه ثابت
ایتسه لر شاهدلریله ثبوت اولوب وجه شرعی اوزره قاضیه
حضورنده شهادت وتعدیل وتزکیه لری اجرا اولندیغی زمانده
ثابت اولور ۱۲۷۰ سنه

الداعی
مسلم
محمد وردی المفتی

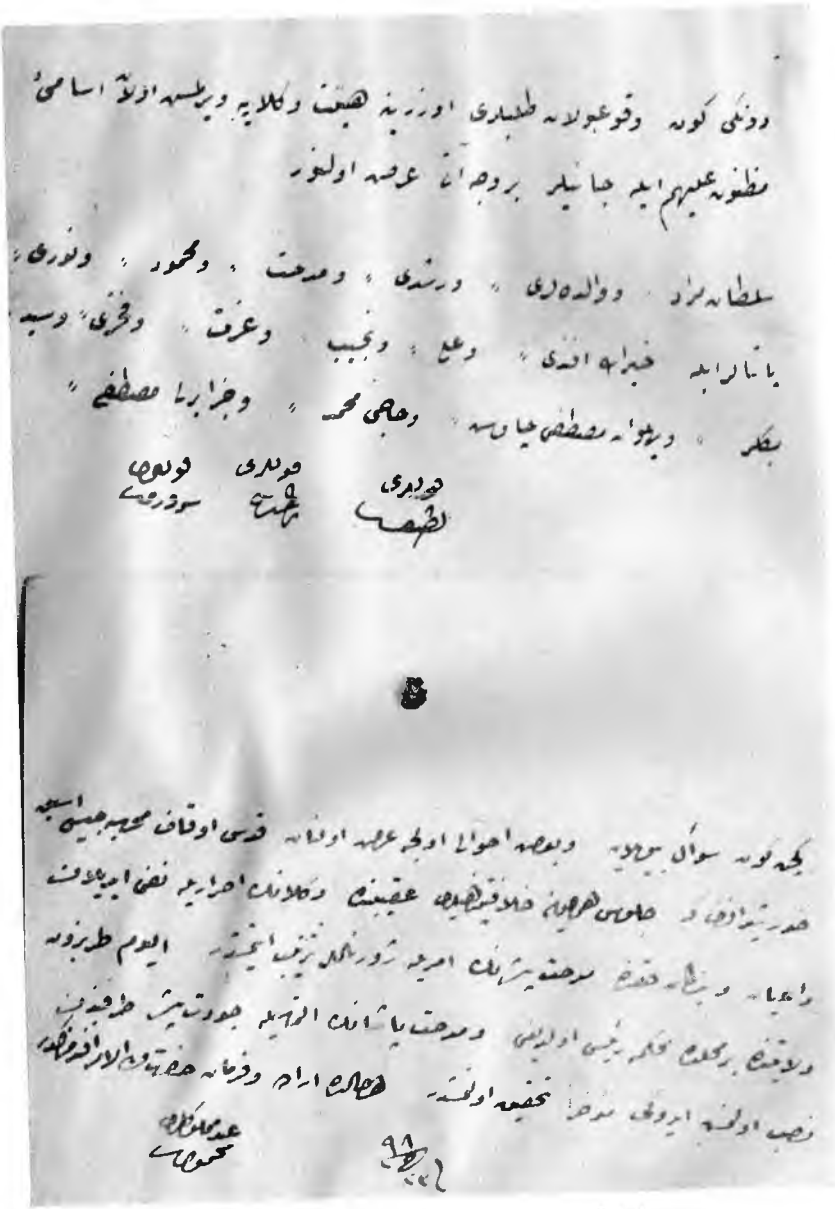
II. Abdülhamid'in, mesul ve mahkûm etmek istediği biraderi Sultan Murad hakkında sorduğu suallere meşihat müsteşarı Necib Efendinin verdiği cevablar.

Sultan Abdülaziz'in validesi Pertevniyal Sultan'ın bilvasıta tebliğ buyrulan suallerle verdirdiği cevaplar.

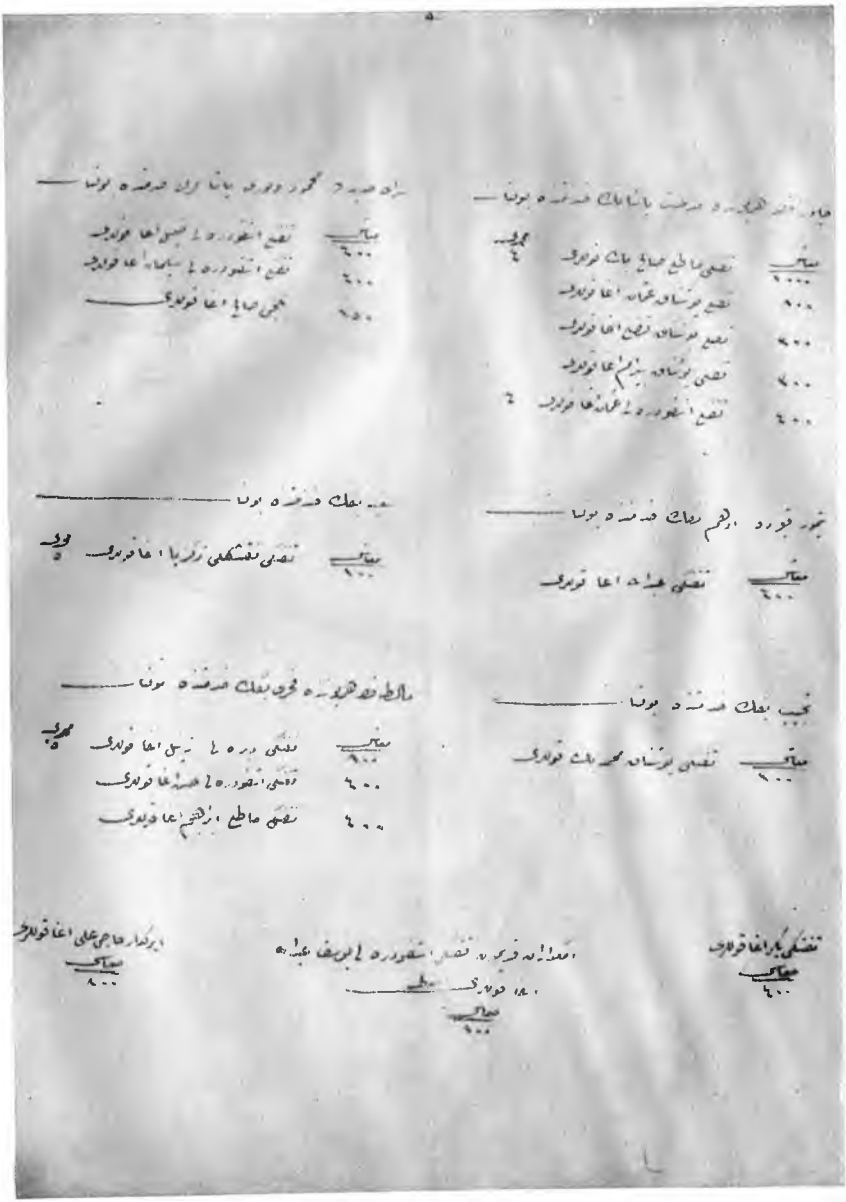

II. Abdülhamid'in, Sultan Abdülaziz'in katl edildiğinden bahs ile kapalı olarak biraderi sâbık hükümdar Beşinci Murad hakkında almak istediği diğer fetva suretleri.

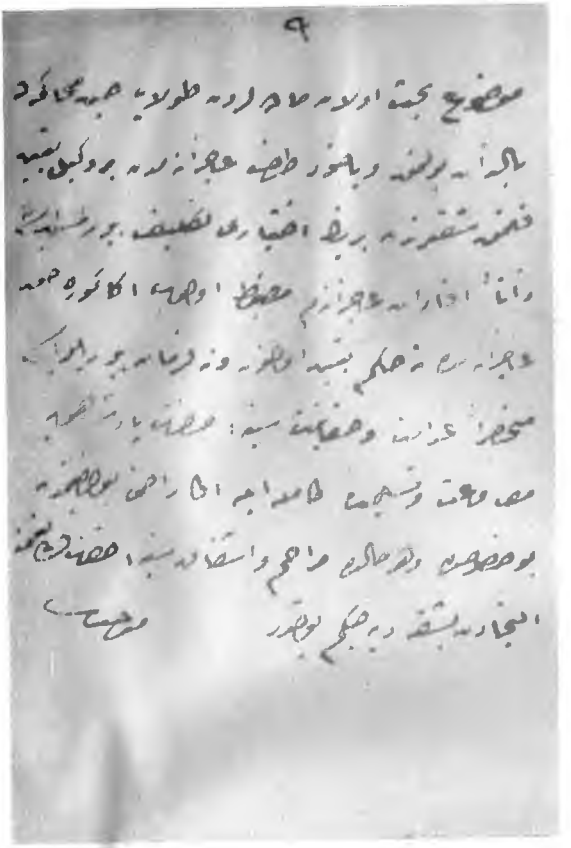

Maznunların isimlerini havi Sururi, Ragıb ve Lâtif imzalarıyla padişaha takdim edilen liste.

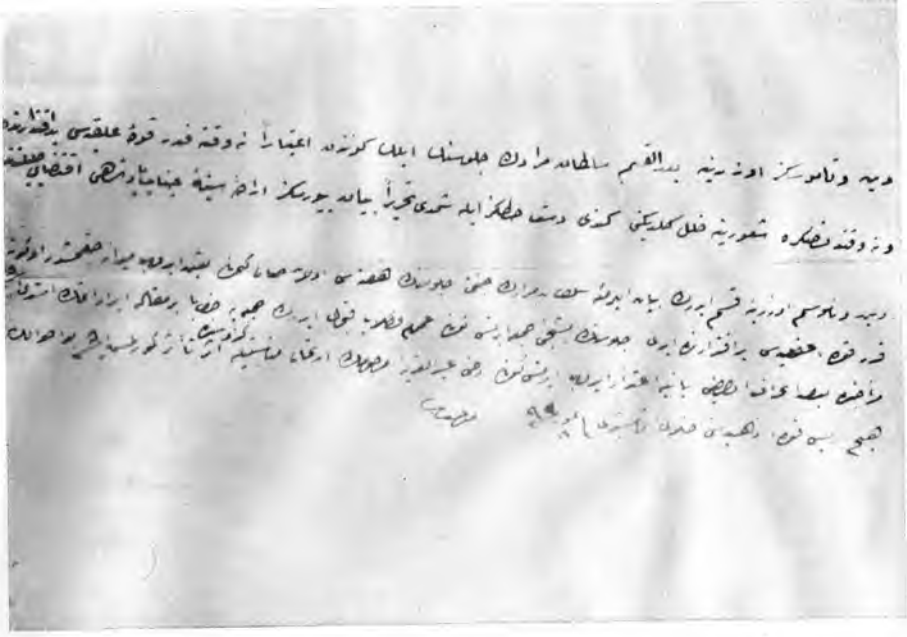
Midhat Paşa mensuplarından Hurşid Efendi hakkında Mahmud Bey'in bir jurnalı.

Bir kısım maznunlarını hizmet ve muhafazalarında bulunan şahıslar.

Muhakeme esnasında bizzat bulunmak istediğinden ve ifadesi de mazbut olduğundan adalet, hakkaniyet ve merhamet istediğinden bahs ile Midhat Paşa'nın cavabî arizası.

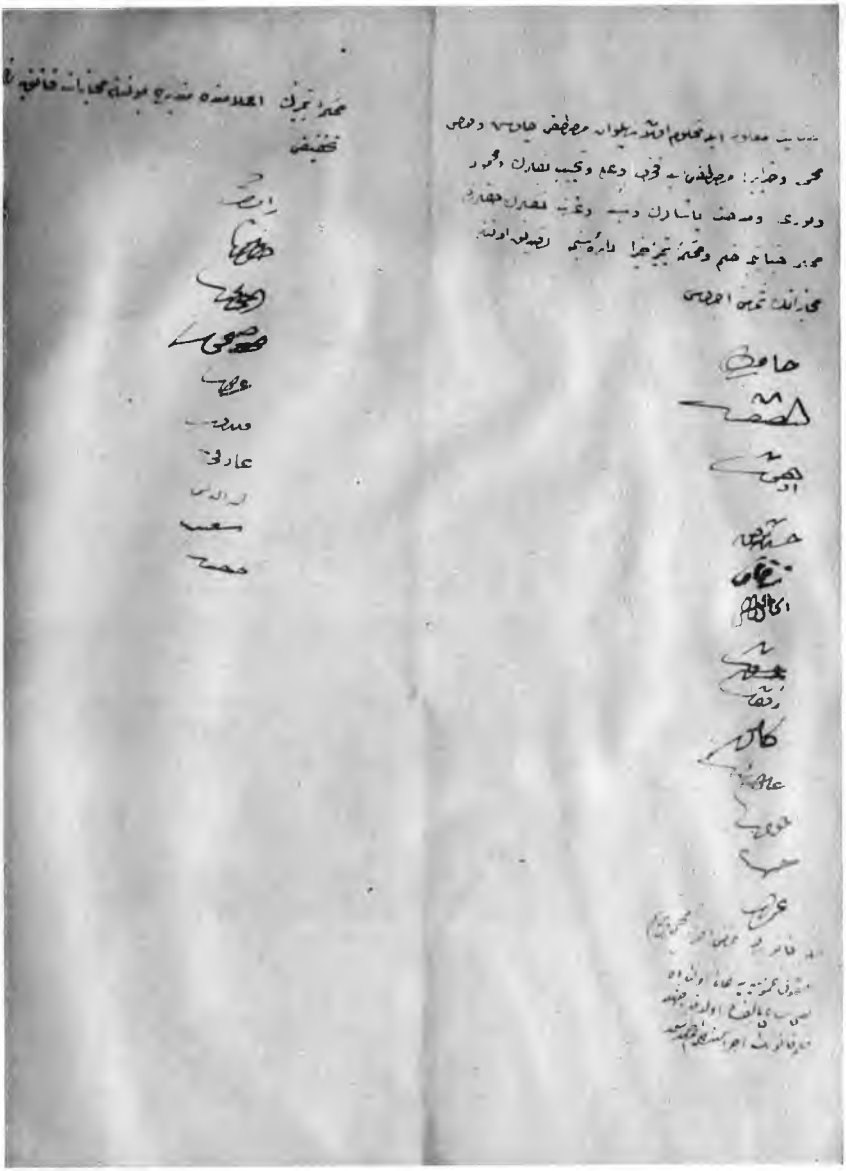
Sultan Murad'ın cülûsını müteakib ne vakit cinnet getirdiğini pâdişah din ve namusma yemin verdirerek Midhat Paşa'dan soruyor o da cülûsının beşinci günü rahatsızlık görüldüğünü arzediyor.

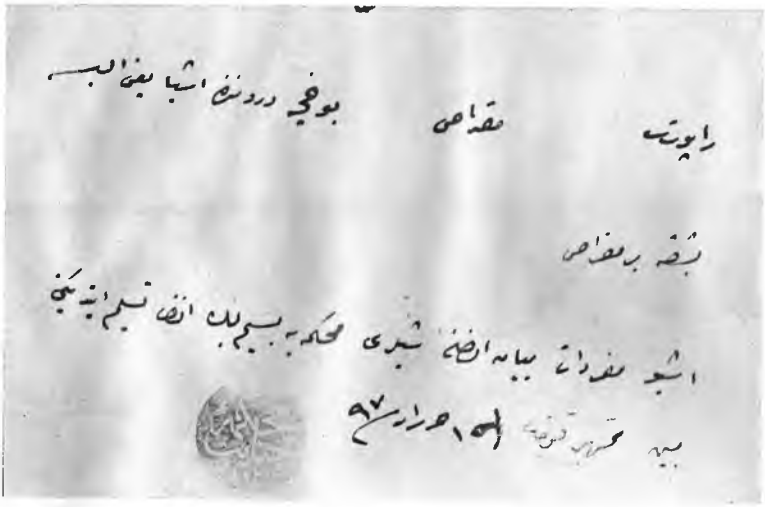
Sultan Abdülaziz'in vefatı hakkında verilen ilâmın Fahri Beyin sözü ile tertip edilip musanna' bir hal aldığını mübeyyin ulemadan Hamdi, Necib ve Tevfik Efendilerin müşterek raporları.

Mahkûmlar hakkında, mahkemece verilen ve temyizce de tasdik edilen hükümlerin icrası veya afvı kanunen hukuk-ı pâdişahiden oldığını mübeyyin Heyet-i vükelâ mazbatası.

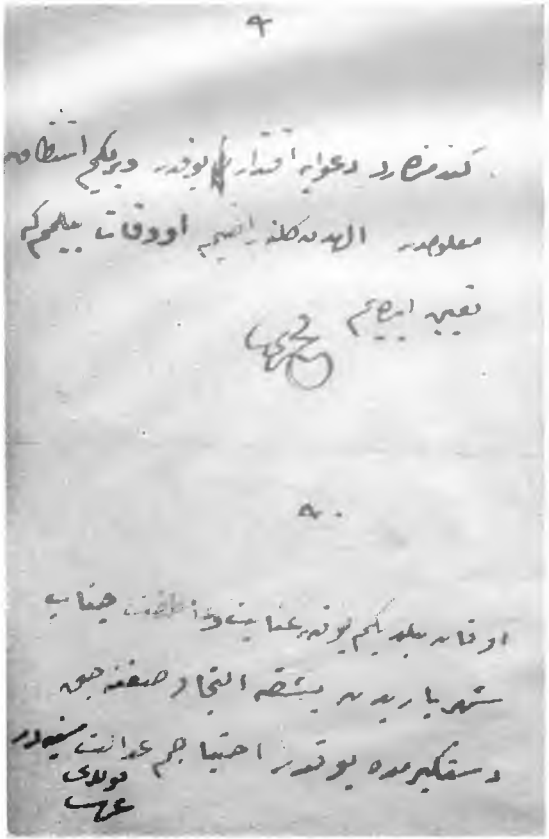
Mahkûmlar hakkında mücazatın temamen icrası veya tahfifi hakkında vükelânın fikirleri.

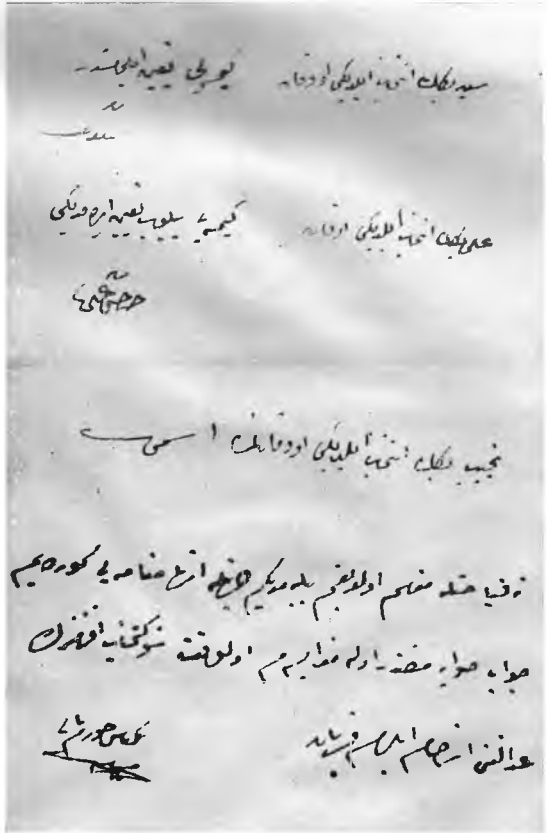

Sultan Abdülaziz'in intiharından sonra hıfzedilip mabeyinci Besim Bey eliyle mahkemeye teslim edilen raport makas ve elbise.

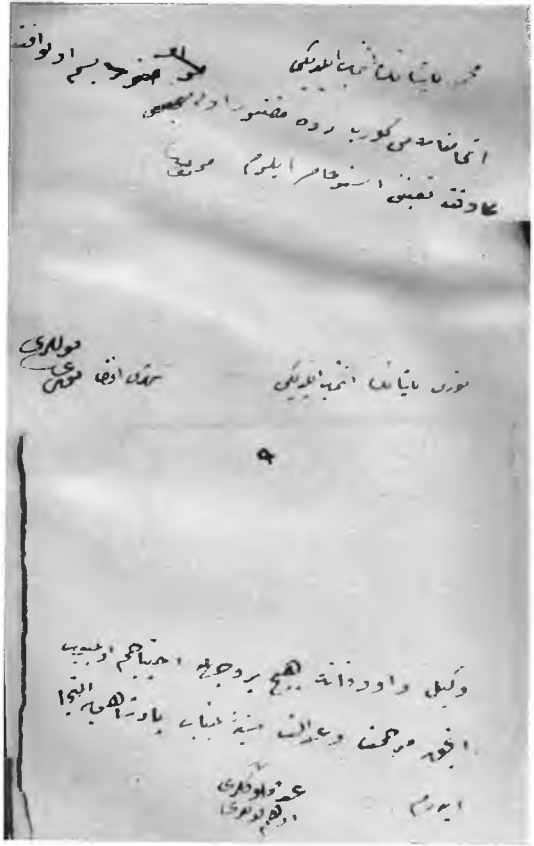

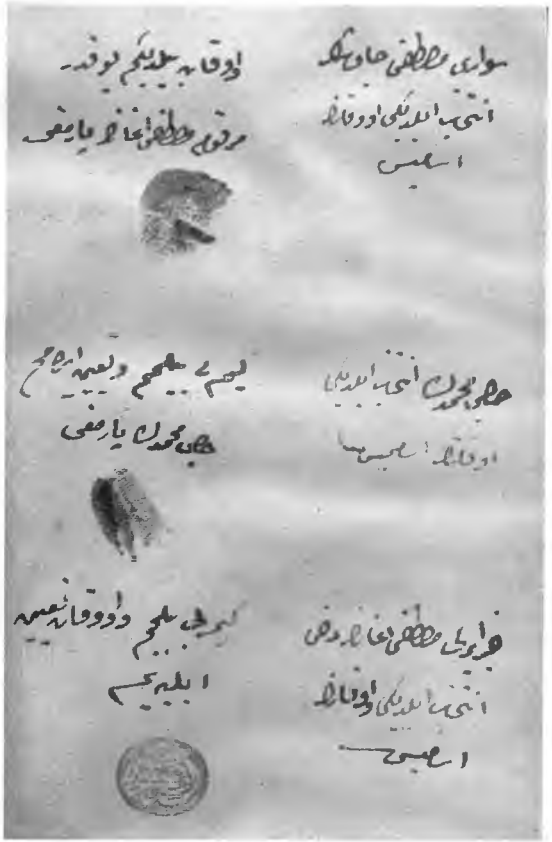
Yıldız Mahkemesini dinlemeye gelenlere verilen duhuliye kartlarından ikisi.

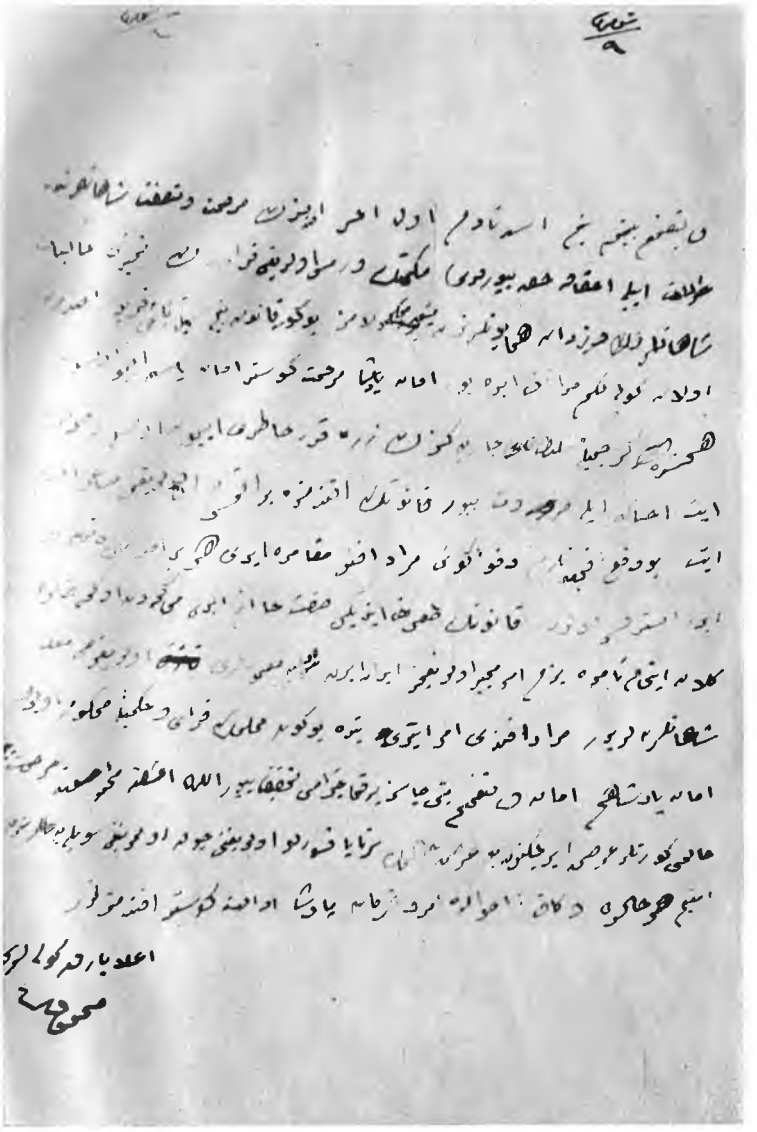

Maznunların vekil tutmaları hakkında verilen emre cevapları.

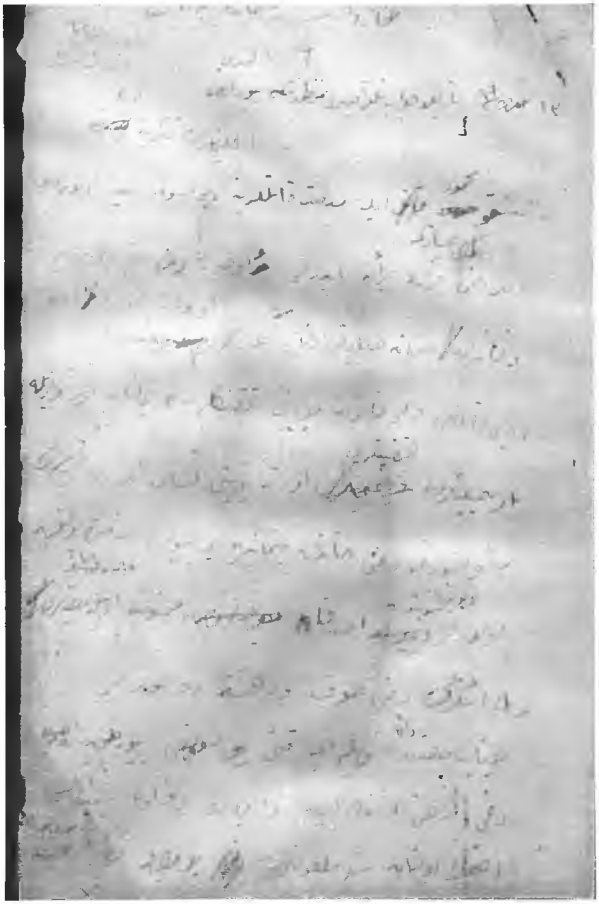

Maznunların vekil tutmaları hakkındaki emre cevapları.

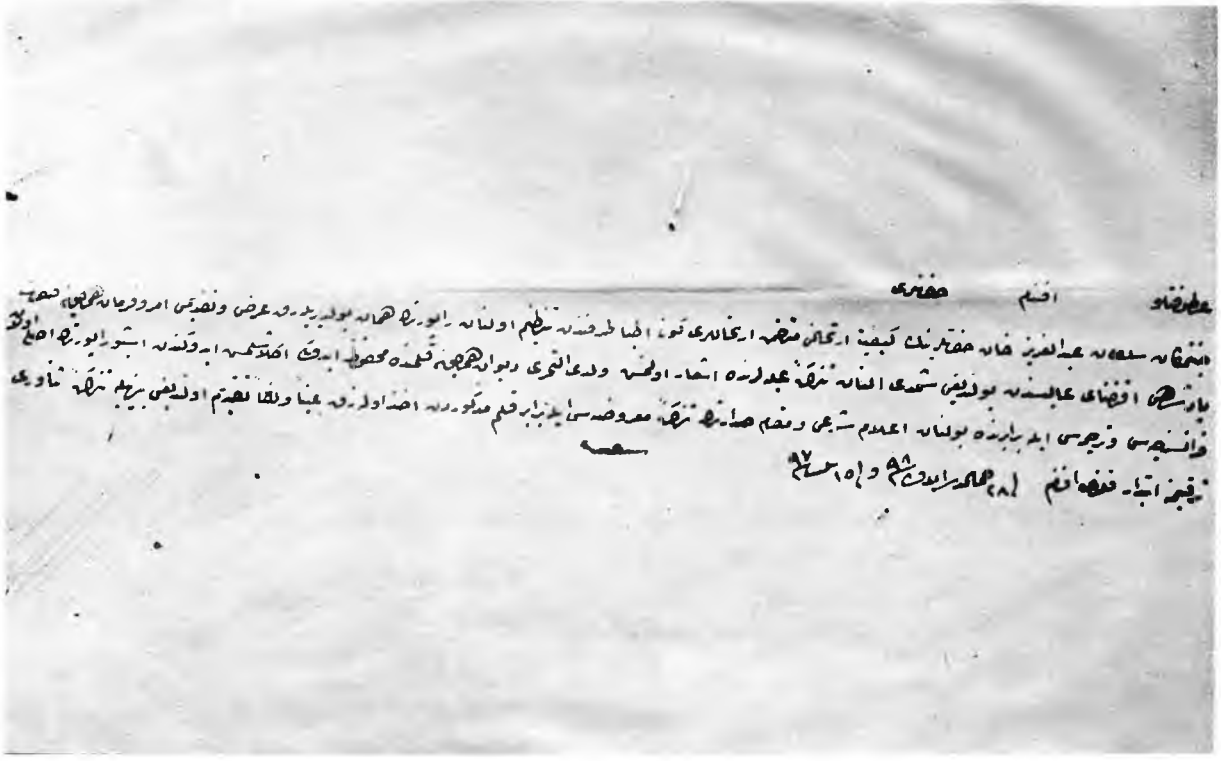

Dâmad Mahmud Paşa, Abdülhamid'in vaidlerine kanarak hiç bir alâkası olmadığı halde ölüm işinde alâkası oldığını beyan ediyor.

Hicaz valisi Osman Paşa'ya şişko Mahmud ve Midhat katillerinin firarları halinde öldürülmeleri emrolunmuştur. Mahkûmlar kaçmamışlar ise de vali Osman Paşa pâdişahın kapalı emrini yerine getirmiş ve ikisini de şehid etmiştir.

Sultan Abdülaziz'in vefatı günü tanzim edilen raporun fransızcası ve tercümesi ile şerî îlâmın gönderildiğine dair sadaretten mabeyn baş kitabetine tezkire.

SAMEDI, 9 JUILLET (n. s.) 1881. DEUXIEME ANNEE N° 42 SAMEDI, 27 JUIN (v. s.) 1881

BUREAUX
39. — RUE KUTCHUK HENDEK — 39
PERA
Près la Tour de Galata

ANNALES JUDICIAIRES

BUREAUX
39 RUE KUTCHUK HENDEK 39
PERA
Près la Tour de Galata

DE L'EMPIRE OTTOMAN

REVUE HEBDOMADAIRE DE LA JURISPRUDENCE, DE LA LEGISLATION ET DES DEBATS JUDICIAIRES.

ABONNEMENTS

Annonces et Publications

Edition Extraordinaire.

CONSTANTINOPLE, LE 8 JUILLET 1881

LE PROCES D'ÉTAT.

C'est le lundi 27 Juin qu'ont été ouverts les débats du procès d'Etat intenté aux plus hauts fonctionnaires et serviteurs actuels ou anciens du Palais, accusés d'avoir participé, à un titre quelconque, au forfait du Sultan Abdul-Aziz.

Les longs espaces de temps qui existent entre la mort de l'ex-Sultan et le voile mystérieux dont ses dernières heures étaient restées entourées, le haut rang de plusieurs des prévenus, tout se réunissait pour donner à ce procès un intérêt et un retentissement extraordinaires.

Le Gouvernement avait eu un instant la pensée de faire juger ce procès à Stamboul, dans la salle de l'ancienne Chambre des Députés. Mais la puissance souveraine dont la victime était investie de son vivant a décidé le Gouvernement à tenir compte des idées et des usages du monde musulman, en établissant une salle d'audience spéciale à proximité de la résidence impériale. C'est d'ailleurs à ce seul détail que s'est bornée la dis-

[illegible] que l'on a pratiquées dans des circonstances d'ailleurs [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

A la droite du tribunal siégeant le ministère spécial, composé de Fahri Bey, procureur général près la Cour d'appel, et de deux substituts.

[illegible]

A droite et à gauche du tribunal, on avait ménagé [illegible] des sièges réservés aux [illegible] de la presse.

Derrière la barrière trois rangées de fauteuils en cuir avaient été disposées pour le corps diplomatique, les drogmans des ambassades et les personnages qui assisteraient aux débats. En arrière s'alignaient des rangées de chaises dont la première était réservée aux représentants de la presse locale et étrangère et permettaient en outre à un nombre de place trois à quatre cents personnes.

Tout arrivant devait être muni d'une carte personnelle qu'on obtenait en la demandant au ministère de la justice. Ces cartes étaient délivrées en double exemplaire. L'un était

İstanbul'da neşredilmiş olan Muhakim-i adliye isimli fransızca gazetenin Midhat Paşa muhakemesine dair olan nüshasının birinci sahifası.

Fiyatı: 50 Lira